

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLER ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**HADİS LAFIZLARININ TESPİTİ:
SAHÎHU'L-BUHÂRİ ÖRNEĞİ**

**NOUR ALHILA
2502150529**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. HÜSEYİN HANSU**

İSTANBUL-2021

ÖZ
HADİS LAFIZLARININ TESBİTİ:
SAHÎHU'L-BUHÂRÎ ÖRNEĞİ

NOUR ALHILA

Bu çalışmada muhaddislerin, hadislerin lafızlarını zabt konusundaki gayretleri *Sahîh-i Buhârî*'den örnekler çerçevesinde ele alınmıştır. İlk olarak Hz. Peygamber'in (s.a.) nübüvvetten önce ve sonrasında konuştuğu dil, Hz. Peygamber sonrası sahâbe ve tâbiûnun lafızların zabtı konusunda gayretleri ve Arap dilinin geçirdiği merhaleler, rivayet asrında şifâhî ve yazılı rivayet gibi hadis lafızlarına etki eden amiller ile muhaddislerin bu konudaki gayretleri ele alınmıştır.

Bu araştırma muhaddislerin lafızların zabtı konusundaki gayretlerini müstakil bir çalışmada ele alma ve *Sahih-i Buhârî* özelinde uygulamalı örneklerle değerlendirme noktasında benzeri çalışmalardan ayrılmıştır. Tez, üç ana tema üzerine odaklanmıştır. Birinci ve ikinci bölüm ana konuya giriş mahiyetindedir. Üçüncüsünde ise Buhârî'nin *Sahih*'inde lafızların zabtı konusundaki gayretlerine ilişkin meseleler ele alınmıştır. Hadisler arasında hem metin hem sened bakımından ortaya çıkan lafız farklılıklarının nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hadis lafızlarının orijinallerini muhafaza etme konusundaki gayretleri incelemesi bakımından alanında ilk olan bu çalışma, hadisçilerin sadece isnad araştırmalarıyla yetinmediklerini, metnin orijinalliğini korumak için de titiz bir gayret gösterdiklerini *Sahîhu 'l-Buhârî* özelinde ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber'in Hitabı, Lafzî rivayet, Manayla rivayet, Ravi Tasarrufu, Lafız tespiti, Buhârî'nin Dili.

ABSTRACT
ASSESSMENT OF THE WORDINGS OF THE HADITHS:
THE EXAMPLE OF SAHIH AL-BUKHARI

NOUR ALHILA

In this study, the efforts of the Muhaddiths to assess the wordings of the hadiths have been investigated within the framework of examples from Sahih al-Bukhari. Firstly, the language that the Prophet (peace be upon him) spoke before and after the prophethood, the efforts of the Companions (Sahabe) and the Followers (Tabiun) after the Prophet to memorize the words, the stages of the Arabic language, the factors influencing the wordings of the hadiths such as verbal and written narration in the era of narration, and the efforts of the Muhaddiths in this regard have been studied.

This research differs from similar studies in terms of dealing with the efforts of the Muhaddiths on the assessment of the wordings in an independent study and evaluating them with applied examples in the context of Sahih al-Bukhari. The thesis focuses on three main topics. The first and second chapters are dedicated to an introduction to the main subject. In the third chapter, the issues related to Bukhari's efforts on the assessment of the wordings in his Sahih have been discussed. It has been tried to reveal the reasons of the differences in the wordings between the hadiths in terms of both text and narration (sened).

This study, which is the first in its field in terms of examining the efforts to preserve the originals of the wordings of the hadiths, revealed that, in the case of Sahih al-Bukhari, the Muhaddiths were not content with only the research of narration, but also showed meticulous efforts to preserve the originality of the text.

Keywords: Speech of the Prophet, narration by wording, narration by meaning, behavior of the narrator, assessment of the wordings, Bukhari's Language.

ÖNSÖZ

Hadislerin manayla rivayetine cevaz verilmiş olması râvi tasarrufları ve hataları nedeniyle hadislerin asıl lafızlarının büyük oranda değiştiği ve zamanla tamamen kaybolduğu iddialarına yol açmıştır. Özellikle bazı çağdaş araştırmalarda hadis yoluyla bize gelen lafızların aslında Hz. Peygamber'in değil ravilerin anlatımları olduğu farklı şekillerde dile getirilmiştir. Bununla beraber manen rivayetin, lafızların manâlarını ve Peygamber'in (s.a.v.) maksadını değiştirmeyerek lafızları muhafaza etmek şartıyla caiz görüldüğü bilinmektedir.

Buradan hareketle bu mesele hakkında çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bazıları, hadislerin lafızlarının Resûlullah'a (s.a.v.) nisbetini inkâr etmektedir. Bazıları, sahâbeyi ve onlardan sonraki bazı râvileri mezheplerine ve inançlarına uyacak şekilde kasten ve bilinçli olarak hadislerin lafızlarında tasarrufta bulunmakla suçlamaktadır. Bazıları, manâ ile rivâyete cevaz verilse de rivâyetin lafızlarının muhafaza edildiği, böylece mutlak olmayan şartlarla korunduğunu söylemektedir. Bu durumda kendiliğinden şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: Eğer hadislerin lafızları, râvilerin tasarruflarından ibaret ise ve lafzen Resûlullah'a (s.a.v.) nisbet edilemiyorsa, nasıl oluyor da muhaddisler, Peygamber'in (s.a.v.) bazı lafızları kullanıp diğerlerini bırakmak suretiyle belagatli ve hikmetli bir anlatım benimsediğinden bahsediyorlar?

Hadis rivâyet tarihi ve hadislerin tarikleri incelendiği zaman, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarını etkileyen ve rivâyet asrında meydana gelmiş değişikliklerin, hadislerde hataların oluşmasına yol açtığı görülmektedir. Bu durum şu önemli soruyu gündeme getirmektedir: Bu değişiklikler, rivâyetin manâsını tehdit ederek aslî yapısını yıkacak şekilde bırakılmış mıdır, yoksa söz konusu aslî yapıları ve lafızları muhafaza etme noktasında, muhaddislerin özel gayretleri var mıydı? Muhaddislerin çabalarının hadisin lafızlarını tespitteki boyutu ve etkisi neydi? Râvilerin hadislerin lafızlarında tasarrufta bulunduklarına dair iddialar doğru mudur? Bu iddialara, Buhârî'nin hadislerin lafızlarını tespiti hususundaki gayretlerinin sadece senedlere yönelik olduğu ve aynı çabayı metinlerin tespiti noktasında göstermediği de eklenmektedir.

Bununla birlikte muhaddislerin senedleri baz alarak hadislerin sahlilik, zayıflık, kabul ve reddine dair çabalarını ortaya koyan birçok çalışma bu konuda hadis alanındaki araştırmaların artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Muhaddislerin

metinlere, senedlere verilenden daha az önem verdiklerine dair tenkitler yöneltilince hadis araştırmaları alanında muhaddislerin metin tenkidine dair araştırmaları ortaya çıkmaya başladı. Buhârî'nin *Sahîh*'inde ortaya koyduğu gayretleri/çabaları ele alan araştırmalarda, onun senede önem verdiği ve râvi tenkidine yoğunlaştığının görüldüğü ifade edilmektedir. Fakat bu araştırmalar önemli olmakla birlikte, yukarıda zikrettiğimiz sorulara yeterli bir cevap teşkil etmemektedir. Bu yüzden bizim araştırmamız, özel olarak hadislerin lafızlarının tespitine dair Buhârî'nin *Sahîh*'indeki çalışmalarına ilişkin örnekler sunmakla birlikte, bu konuda "rivâyet asrı" denilen rivâyet tarihinin ilk asırlardaki çabalara ilişkin örnekler de ihtiva etmektedir.

Araştırmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın alanından, ilgili ıstılahlarından ve kaynaklarından bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, Hz. Peygamber'in kullandığı dilin gelişimi; bu hususta etkili olan amiller, ayrıca dili ve üslubunun mahiyeti ve temeyyüz ettiği hususiyetler ele alınmıştır. Bu yüzden burada sahâbe ve tabiun asrında hadis diline etki eden siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler, Arap olmayanların İslâm'a girmesi, Arapçanın başka lisanlarla karışmasıyla bizzat dilin kendisinden meydana gelen yenilikler ve lügat ilimlerinin tedvini konularına yer verilmiştir. Bu bağlamda hadis râvilerinden önce meydana gelmiş olan lügavi hatalar, yanlışlar ve tahriflere, bunlar karşısında sahâbe ve tabiunun çabalarına da değinilmiştir.

İkinci bölümde tasnif dönemindeki hadis âlimlerinin çalışmaları konu edinilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak bu dönemde hadis diline etki eden âmiller ele alınmış, şifahi ve kitabi rivâyette meydana gelen hataların sebeplerinden bahsedilmiş, sonra her iki rivâyet türünde hadislerin lafızlarının tespiti hususunda o dönemde gösterilen çabalara, âlimlerin hadislerin cem' edilmesine verdikleri öneme ve bunların açıklamalarına dair sarf ettikleri gayretlere, dikkatli bir şekilde hatalı yerleri tespit ettiklerine, hatta bu hususta müstakil eserler yazdıklarına değinilmiştir.

Üçüncü bölümde, Buhârî'nin biyografisi bağlamında dil, fıkıh ve hadis alanlarındaki gelişimi ele alındıktan sonra *Sahîh*'indeki hadis lafızlarının tespitine yönelik problemlere temas edilmiş; bu bağlamda ilk olarak alimlerin Buhârî'nin hadis lafızlarının tespitine ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. Aynı şekilde Buhârî ve Müslim'in isnad ve metin itibarıyla ittifak ettikleri hadislerin lafızlarının farklılığı ele alınmıştır. Buna ilaveten Buhârî'nin lafızların tespitine verdiği önemi ortaya koymak

adına metin ve isnadlar ele alınarak mükerrer hadislerin lafızlarının farklılığına işaret edilmiştir. Bu yolla alimlerin *Sahîh*'teki lafızların tespitine yönelik olarak yapmış oldukları tenkitlerin mahiyeti ortaya koyulmuştur.

Dördüncü bölümde muhaddislerin bu konudaki çabası Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerinden anlatılmıştır. Bu bölümde temelde iki kısım vardır: Birincisi, Buhârî'nin tahammül ve eda lafızları ve râvilerin durumları konularındaki dikkatinden yola çıkarak isnadlardaki lafızlara verdiği önem ele alınmıştır. İkinci kısımda ise hadislerin metinlerindeki lafızları koruma konusundaki doğrudan gayretleri gösterilmiştir. Bunlar arasında rivayetlerin farklı tariklerini toplamak ve lafız farklılıklarını göstermek gibi çabalar bulunur.

Bu çalışmaya pek çok kişinin katkısı ve yardımı oldu. Öncelikle bu konuyu araştırmamı öneren, devamlı olarak tezimi takip ederek katkılar sunan tez danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Hansu'ya en içten şükranlarımı sunarım. Tez izleme komitesinde yer alan, önerilerinden bolca istifade ettiğim Prof. Dr. Bekir Kuzudişli'ye ve Dr. Öğr. Üyesi Hamza el-Bekrî'ye katkıları için çok müteşekkirim. Tezimle ilgili bazı araştırmalara ulaşma ve bazı ilmî meseleleri istişare etme hususunda vakitlerini ayıran Mehmet Fatih Kaya'ya teşekkür ederim. Tezimi dil açısından okuyup tashih eden değerli arkadaşlarım Hasibe Özuygur, Ayşe sağlam, Şeyma Büyükorhan, Reyhan Yılmazörnek, Leyla Çetin, Büşra Çetin ve Aişe Nida Yılmaz'a teşekkür ederim. Tezimle ilgili çalışmalara ulaşmamda bana yardımcı olan, maddî ve manevî destek olan herkese teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca lisansüstü öğrencilerin araştırmaları için gerekli ihtiyaçlarını karşılayan ve her türlü kolaylığı sağlayan İstanbul'daki İslam Araştırmaları Merkezi'ne (İSAM) teşekkürlerimi arz ederim. Çalışmam esnasında bana maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen, tezimi tamamlamak için devamlı olarak beni teşvik eden Gazze'deki aileme de teşekkür etmeyi borç bilirim. Gurbette bana yardımcı olan ve tezimin kaynaklarının temininde desteklerini esirgemeyen arkadaşlarıma ve dostlarıma da ayrıca teşekkür ederim.

Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

NOUR ALHILA

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS ÂLİMLERİNİN HADİS LAFIZLARININ TESPİTİ HUSUSUNDAKİ ÇABALARI

1.1. HZ. PEYGAMBER'İN HİTÂBETİ.....	21
1.1.1. Nübüvvetten Önceki Dönem.....	21
1.1.1.1. Araplarda Hitabet	22
1.1.1.2. Mekkelilerin Lügati	23
1.1.1.3. Hz. Peygamber'in Lügati.....	25
1.1.1.3.1. Hz. Peygamber'in Ana Dili.....	25
1.1.1.3.2. Hz. Peygamber'in Kavminin Lehçesinden Başka Lehçeyle Konuşması.....	33
1.1.2. Nübüvvet Dönemi	35
1.1.2.1. Hz. Peygamber'in Hitâbının Genel Özellikleri	36
1.1.2.2. Hz. Peygamber'in Sözlerinin Doğru Anlaşılmasına Önem Vermesi	38
1.2. Nübüvvet Döneminden sonra Lügatin Geçirdiği Aşamalar.....	47
1.3. Sahâbe ve Tâbiûn Döneminde Hadîslerin Metinlerinin Zabtı Hususundaki Çalışmalar	51
1.2.3. 1. Nebevî Hadîslerin Tesebbütü	55
1.2.3.2. Hadis Öğrenmek İçin Yapılan Rihleler	63
1.2.3. 3. Müzâkere Metoduna Dayanmaları.....	65
1.2.3. 4. Peygamberden İşitilmiş Asli Lafzı Korumaları	67
1.2.3. 5. Hadîsin Yazılması (İmlâ ve Kitâbet)	71
1.2.3. 6. Tespit Edilmeyen Rivâyetten Sakındırmaları	74

1.2.3. 7. Hadîs Metinlerini Anlamaya Gösterdikleri İtina	76
1.4. Rivâyet Asrında Hadîs Lafızlarına Etki Eden Önemli Âmiller	82
1.4.1. Şifahî Rivâyette Meydana Gelen Hataların Sebepleri	84
1.4.2. Hadîs Yazımında Meydana Gelen Hataların Sebepleri	133
1.5. Tasnif Döneminde Hadîs Lafızlarının Tesbiti Hususundaki Çabalar	150
1.5.1. Hadîs Talebesinin Arapçasına Önem Verilmesi.....	156
1.5.1.1. Hadîs Talebesinin Arapça Öğrenmesine Önem Verilmesi	156
1.5.1.2. Tasnif Döneminde Âlimlerin Hadîs Talebesinin Lügat Öğrenmesine Önem Vermesine dair Örnekleri	160
1.5.2. Hadîsi Alma ve Rivâyet Etmede Temel Yöntemler (Semâ‘ ve Kırâat Metodu)	161
1.5.3. Hadîsi Asıl Kaynağından Almak (Hadîs Talebi İçin Rihleye Çıkmak) ...	167
1.5.4. Hadîsin Kayıt Altına Alınması (Kitâbet ve Tedvîn).....	172
1.5.5. Hadîsleri Doğru Okuma ve Kitaplara Kaydetme Çalışmaları	191
1.5.5.1. Hadîslerin Noktalanması ve Harekelenmesi	191
1.5.5.2. İ‘râbu’l-Hadîs İlmi	192
1.5.6. Hadîs Kitaplarının Nüshalarına Verilen Önem ve Asıl Hadîs Nüshaları .	197
1.5.6.1. Nüsha ve Aslın Tarifi	197
1.5.6.2. Nüsha ve Aslın Doğuş Tarihi	200
1.5.6.3. Nüsha ve Aslın Önemi	200
1.5.7. Garîbu’l-Hadîs İlmi	208
1.5.7.1. Garîbu’l-Hadîs İlminin Tarifi	209
1.5.7.2. Garîbu’l-Hadîs İlminin Doğuşu ve Varoluş Sebepleri	210
1.5.7.3. Garîbu’l-Hadîs İlminin Önemi	212
1.5.7.4. Garîbu’l-Hadîs İlmi Konusunda Yazılan Eserler	214

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ’NİN *ES-SAHÎH*’İNDE HADİSLERİN LAFIZLARININ ZABTINA YÖNELİK UYGULAMALARI VE BUNA İLİŞKİN MESELELER

2.1. BUHÂRÎ’NİN BİYOGRAFİSİ	219
2.1.1. İsmi, Nesebi ve Doğumu	219
2.1.2. İlmî Gelişimi	220
2.1.2.1. Dil Öğrenimi	221
2.1.2.2. Hadîs Alanında Yetiştirilmesi	227
2.1.2.3. Fıkıh Alanında Yetiştirilmesi	233
2.1.2.3.1. Fıkıh Öğrenimi	234
2.1.2.3.2. Mezhebi	236
2.1.2.3.3. Âlimlerin Buhârî’nin Fıkıhını Övmesi	240
2.1.2.3.4. Buhârî’nin fakihliğini reddedenler	241
2.2. BUHÂRÎ’NİN <i>SAHÎH</i> ’İNDE LAFIZLARIN ZABTI KONUSUNDA GÖSTERDİĞİ TİTİZLİKLE İLGİLİ MESELELER	246
2.2.1. Buhârî’nin <i>Sahîh</i> ’inde Hadîs Lafızlarını Tespiti Hakkındaki Görüşler	246

2.2.2. Lafzın Zabtı Açısından Müslim'in <i>Sahîh</i> 'inin Buhârî'nin <i>Sahîh</i> 'ine Tercih Edilmesi.....	249
2.2.3. Buhârî ve Müslim'in Metin ve Senedinde İttifak Ettikleri Hadisler'deki farklı lafızlar meselesi.....	257
2.2.4. Buhârî'nin <i>Sahîh</i> 'inde Metin ve Sened Olarak Tekrarlanan Hadislerle ilgili Meseleler	271
2.2.5. Buhârî'nin <i>Sahîh</i> 'ine Hadis Lafızlarının Tespiti Açısından Yöneltilen Tenkitler	288
2.3. BUHÂRÎ'NİN HADİS LAFIZLARININ TESBİTİNE ÖNEM VERDİĞİNİ İŞARET EDEN GENEL GÖSTERGELER	292
2.3.1. Hadîs Talebi ve Tahsîlinde Rihleye Önem Vermesi	293
2.3.2. Kitâbet	299
2.3.3. Tasnîf.....	304

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSNAD BAĞLAMINDA BUHÂRÎ'NİN HADİSLERİN LAFIZLARININ TESPİTİNE YÖNELİK UYGULAMALARI

3.1. BUHÂRÎ'YE GÖRE TAHAMMÜL VE EDÂ YOLLARININ ÖNEMİ.....	307
3.1.1. Semâ' Metoduna Önem Vermesi	307
3.1.1.1. Râvinin Semâ' ını Beyan Etmeye Önem Vermesi	308
3.1.1.1.1. Buhârî'nin Râvinin Semâ' ını Beyân Etmesi	308
3.1.1.1.2. Semâ' ı İdrâkine Dair Açıklaması.....	313
3.1.1.1.3. Muhaddislerin Râvilerin Semâ' ına ve İsnâdın İttisâline İşaret Eden İfadelerini Nakletmesi.....	315
3.1.1.1.4. Bâbla Çok Alakasız Olmayan Bir Hadîsi Semâ' ı Açıklamak Üzere Tahrîc Etmesi	315
3.1.1.1.5. Semâ' ı Beyan Etmek İçin Nâzil İsnâdla Rivâyet Etmesi.....	316
3.1.1.2. Hadîsin Semâ' Zaman ve Mekânını Açıklaması	319
3.1.1.3. Aynı Şeyhten Nakledilen Rivâyetlerde Semâ' Sigalarına Dikkat Etmesi	320
3.1.2. Hadis Lafızların Tespitinde Rihlelerin Rolünü Vurgulaması	322
3.1.3. Hadis Lafızların Tespiti İçin Nâzil Olarak Rivâyet Etmesi	327
3.1.3.1. Hadîsi -ihtisar olmaksızın Tam Lafızıyla Rivâyet Etmek İçin	327
3.1.3.2. Nâzil İsnâdın Metninde Açıklayıcı Bir Ziyadenin Bulunması	328
3.1.4. Hadis Lafızların Zabtıta Kitâbetin Rolünü Vurgulaması	329
3.1.5. Buhârî'ye Göre <i>Sahîh</i> 'teki Lafızların Tespitinde Diğer Tahammül ve Edâ Sigalarının/Yöntemlerinin Yeri.....	332
3.1.5.1. Kırâat ve Arz	332
3.1.5.2. Vicâde	333
3.1.5.3. Hadîs Nüshaları	338
3.2. RAVİNİN ZABTINA ÖNEM VERMESİ.....	347

3.2.1. Buhârî'nin Şeyhlerinden Rivâyette Bulunan Râvilerin Tabakalarına Önem Vermesi	347
3.2.2. Hadîsleri Seçme Hususundaki Titizliği	359
3.2.2.1. Şeyhlerinin Asıl Nüshalarından Seçmesi	360
3.2.2.2. Zabtı Hususunda Eleştiri Bulunan Râvinin Hadîslerinden Seçmesi	362
3.2.2.3. Yalnızca Kitaplarını Zabteden Kimselerin Rivâyetlerinden Seçmesi ...	364
3.2.3. Zabtında Bozukluk Olan Kimseden Makrûn, Mütâbi‘ veya Ta‘lîk Olarak Rivâyet Etmesi	366

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METİN BAĞLAMINDA BUHÂRÎ'NİN HADİS LAFIZLARININ TESPİTİNE YÖNELİK UYGULAMALARI

4.1. DOĞRUDAN LAFIZLARA ÖNEM VERMESİ	369
4.1.1. Kendi Hocalarından Aldığı Rivâyet Lafızlarında Sağlama Yapması	370
4.1.2. Lafızlar Arasında Karşılaştırma Yapması	373
4.1.2.1. Lafızlar Arasında Karşılaştırma Yapması ve Bunlar Arasında İşaret Yoluyla Tercihle Bulunması	373
4.1.2.1.1. Şeyhten Daha Çok Rivâyette Bulunanı Tercih Etmesi	374
4.1.2.1.2. Daha Açıklayıcılığı Olan Rivâyeti Tercih Etmesi	378
4.1.2.1.3. Lafızlar Arasında Karşılaştırma Yapması ve Açıklama Olarak Aralarında Tercihle Bulunması	380
4.1.2.2. Tercihle Bulunmaksızın Rivâyetlerin Lafızları Arasında Karşılaştırma Yapması	384
4.1.3. Buhârî'nin Tercih Ettiği Lafızla Yetinip Bâblandırmada Tercihine Dikkat Çekmesi	386
4.1.4. Rivâyetin Sâbit Lafızıyla Yetinmesi	398
4.1.5. Son İsnâd Sahibinin Lafızıyla Rivâyet Etmediği Zaman Lafzın Sahibini Tayin Etmesi	399
4.1.6. Yanlışlığı Sabit Olan Bir Lafzı Hadisten Hazfetmesi	400
4.1.7. Lafızlardaki Tashîfin Mahrecini Belirlemesi	411
4.1.8. Şeyhlerinin Tashîflerine Dikkat Çekmesi	414
4.1.9. Râvinin Mahfûz olan Lafza Muhalefetine Dikkat Çekmesi	416
4.1.10. Zayıf Râvinin Rivâyet ettiği Lafza Sahih Olduğu İçin İtimat Etmesi ve Onun İsnâdını Başkasıyla Takviye Etmesi	417
4.1.11. Müleffak Hadise Karşı Tutumu	420
4.1.12. Bâbda Sübûtunun Sıhhatini Tercih Nenediyle Rivâyet Ettiği Hadiste Geçenin Dışında Bir Lafzı Getirmesi	428
4.1.13. Metindeki Ziyâdeye Karşı Tutumu	441
4.1.13.1. Ziyâdetü's-sika'ya Karşı Tutumu	441
4.1.13.2. Genel Olarak Metinlerdeki Ziyâdelere İhtimam Göstermesi	450
4.1.14. Müdrec Lafızlara Özen Göstermesi	456
4.1.14.1. Müdrec Lafzı Beyan Etmesi	456
4.1.14.2. İdrâc Bulunan Hadîsleri Merfûyu Müdrecden Ayırt eden Râvinin Tarihiyle Tahrîc Etmesi	467

4.1.14.3. Merfûyu –Müdreçsiz– Tahrîcle Yetinmesi.....	468
4.1.14.4. Açık Olduğu İçin İdrâc Bulunan Hadîsleri Dikkat Çekmeksizin Tahrîc Etmesi	469
4.2. HADİSİN TARİKLERİNİ TOPLAMASI VE RİVAYETLERİN LAFIZLARI ARASINDAKİ İHTİLAFI AÇIKLAMASI.....	471
4.2.1. Bir Bâbdaki Tarîkleri Toplaması.....	472
4.2.2. Tam ve Nâkıs Mutâbaatlara Özen Göstermesi.....	482
4.2.2.1. Mutâbaatları Lafızları Yakın Olanlarıyla Birlikte Zikretmesi.....	483
4.2.2.2. Mutâbaatları Mukârenesiz Olarak Zikretmesi	484
4.2.2.3. Bâblarda Tekrar Etmesi	484
4.2.2.4. İsnâdlar Arasında Tahvîl Yapması	490
4.2.2.5. Metinlerin Diğre Tariklerine Atıf Yapması.....	492
4.3. BUHÂRÎ’NİN LÜGATLE İLGİLİ UYGULAMALARI	510
4.3.1. Lafızların Zabtına Önem Vermesi.....	510
4.3.2. Lügatlere Önem Vermesi	516
4.3.3. Garîbü’l-Hadîse Önem Vermesi.....	521
SONUÇ	539
KAYNAKÇA.....	546
EKLER	598
ÖZGEÇMİŞ	606

KISALTMALAR

a.g.e.	:adı geçen eser
a.g.m.	:adı geçen makale
a. mlf.	:aynı müellif
b.	:bin-ibn
BAE	:Birleşik Arap Emirlikleri
bkz.	:bakınız
C.	:cilt
çev.	:Çeviren
DİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	:hicrî
Hz.	:Hazreti
İSAM	:İslam Araştırmalar Merkezi,
krş.	:karşılaştırınız
s.	:sayfa
s.a.v.	:sallallâhü aleyhi ve sellem
t.y.	:tarih yok
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve devamı
v.dğr.	:ve diğerleri
y.y.	:yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Resûlullah (s.a.v.), İslâm davetinin yayılmasını emretmiş, kendisinden öğrenilen dinin başkalarına öğretilmesini ve bu dinin bütün insanlara tebliğ edilmesini teşvik etmiştir. Nitekim o bu hususta şöyle buyurmuştur: *“Benim bir sözümü işitip de onun ezberleyen, hafızasında tutan ve tebliğ eden kişinin Allah yüzünü ağartsın. Zira nice fıkıh (ilim) taşıyıcısı vardır ki, onu kendisinden daha anlayışlı (fakih) bir kimseye taşıyabilir.”*¹ Bir rivâyette, *“Onu işittiği gibi ulaştırırsa...”* şeklinde geçmektedir. Yine Resulullah (s.a.v.), *“Benden bir âyet bile olsa tebliğ ediniz!”*² buyurmuştur. Aynı şekilde, *“Burada hazır bulunanlar, burada bulunmayanlara tebliğ etsin!”*³ demiştir. Müslümanlar, hicrî birinci asırdan itibaren Resûlullah’ın (s.a.v.) bu çağrısına icabet etmişler, onun vasiyyetini itibara almışlar ve onun dinini dünyaya yaymaya devam etmişlerdir.

Gaye hadisın metni, (hadislerin buyruklarıyla) amel etmek ve nihayetinde Hz. Peygamber’in emirlerine ittibâ etmek olunca, bunları gerçekleştirmenin yolu da hadisın lafızlarını tespit etmek, bu lafızları anlayarak hüküm çıkarmak ve maksatlarına nüfuz edebilmek için onları tespit etmekten geçmektedir.

Rivâyet tarihinde görülen hususlardan biri, çok erken dönemde hadisleri lafzen ve manen tehdit eden tehlikelerin varlığıdır. Bu tehlikeler, sahâbe devrinin sonlarındaki fitne olayları ve fırkaların doğuşuyla eşzamanlı olarak hadis uydurma hareketinin zuhuruyla birlikte ortaya çıkmıştır. Rivâyette hata yapılmasına, rivâyetin lafızları hakkında ta’ n edilmesine ve bu hataların râvilere nisbet edilmesine yol açan durum, bu lafızları tespit etmedikleri, hadislere ait olmayan unsurların veya tashif, tahrif vb. durumlara karşı engel oluşturacak bir set çekmediklerine dair muhaddislere yöneltilen eleştiriler bu araştırmanın problemlerindendir.

Muhaddislerin rivâyet asırlarında Resûlullah’ın (s.a.v.) lafızlarının tespit edilmesi hakkında çalışmalarının ve bu hususta tasnif edilen sahih eserlerin araştırılmasına sevk eden husus, şu soruların araştırılmasını ve onlara cevap verilmesini gerektirmektedir:

¹ Tirmizî, İlim 7; İbn Mâce, Mukaddime 1.

² Buhârî, Enbiyâ 50.

³ Buhârî, İlim 9; Müslim, Hacc 82.

1. Nebevî hadislerde görülen lafız farklılıklarının sebepleri nelerdir?
2. İlk üç asır boyunca Nebevî hadislerin lafızlarının tespit edilmesi onlara tahrif, değişiklik vb. girmesine karşı korunmaları konusunda muhaddislerin paralel çalışmaları var mıdır?
3. Bu çalışmaların belirgin olarak görüldüğü alanlar nelerdir?
4. Buhârî, tasnif edilen kitapların en sahihi kabul edilen *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’inde Nebevî hadislerin lafızlarını tespitine ne derece önem vermiştir?
5. Buhârî, *Sahîh*’inde senedlere metinlerden daha fazla mı önem vermiştir?
6. Buhârî’nin, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’te hadislerin lafızlarını tespit etme hususunda özel bir metodu var mıdır?

Bu araştırmanın önemi ve ilmî araştırmalar alanında ona duyulan ihtiyacın nedenlerine şu hususlar da eklenebilir: Her şeyden önce bu çalışma, Nebevî hadislerin lafızlarının tespit edilmesi, muhafaza edilmesi ve anlaşılmasına –ki bu, onun maksatlarından ve ona ulaşma yollarından biridir– önem verilmesi hususunda yapılan çalışmaları en bariz şekilde ve bir bütün olarak ortaya koymaktadır. İkinci olarak bu çalışma, Nebevî hadislerin lafızlarının tespitine, tashif veya tahrif ya da ziyade ihtimaline karşı gösterilen çabaları ilk defa bir araya getirmekle temayüz etmektedir. Üçüncü olarak bu araştırmada, rivâyet sırasında bu amaçla tasnif edilen kitapların en meşhuru olan Buhârî’nin, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’inden seçilen örneklerle söz konusu teorik yön ile pratik yön birleştirilmektedir. Dördüncü olarak bu araştırmamız, Buhârî’nin ayrı ayrı her hadisin isnâdına ilaveten, metin açısından, hadis sanatına dair incelikleri ortaya koymaya da dikkat ettiğini göstermeye çalışmaktadır. Ayrıca onun sadece rivâyet yönüyle yetinmediğini, bilakis dirayet yönünü de ele aldığını keşfetmeye çalışmaktadır. Zira Buhârî, kitabına bir mukaddime yazmadığı için onun metodu, *Sahîh*’nden kolayca anlaşılammaktadır. Bu yüzden onun hadis lafızlarını koruma konusundaki çabaları, bazıları tarafından yok sayılmış veya küçümsenmiştir. İşte bizim araştırmamız Buhârî’nin bu gayretlerini de ortaya koyacak ve açıklayacaktır.

Böylece araştırmamız, Nebevî hadislerin lafızlarına etki eden âmillerin en önemlilerini açıklamayı, bu lafızlarda meydana gelen hataların gerçek yönünü ortaya koymayı, muhaddislerin hadislere tashif, tahrif, ziyade veya ciddi manâda noksan, manânın değişmesine sebep olacak şey girmesine karşı hadisleri koruyarak tespit etme hususunda gösterdikleri gayretlerin ve ilk başta rivâyetle meydana gelen hatalar

karşısındaki tedbirlerinin boyutunu beyan etmeyi hedeflemektedir. Ayrıca araştırmamız, Buhârî'nin hadislerin lafızlarını tespit etme hususundaki çalışmalarını *Sahîh*'inden uygulamalı örnekler getirerek açıklamayı ve muhaddislerin hadislerin metinlerindeki kelimelere tek tek önem vermekten ve bunların söylendiği lafızlara en yakın bir şekilde tespit edilmesi üzerinde durmayarak ve bunları râvilerin lafızlarına terk ederek sadece isnâda önem verdiklerini dair iddiaları değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Bu tür araştırmalarda takip edilen yöntemin, hadisin diline etki eden âmiller, hadislerde meydana gelen hatalar ve bu hataların girişine sebep olan yollar hakkında yeterli araştırma yapmaksızın sadece muhaddislerin çalışmalarının ortaya konulması şeklinde olduğu görülmektedir. Hâlbuki objektiflik, muhaddislerin bu konudaki çalışmaları dikkate alındığı gibi, söz konusu hataların ve sebeplerinin de aydınlatılmasını gerektirmektedir.

Nebevî hadislerin lafızlarının tespiti hususunda muhaddislerin çalışmaları hakkında zihinlere yerleşmiş düşünceler karşısında, bizzat muhaddislerin, râvilere ait olduğunu söyledikleri hataların ve bu hataları ihtiva eden eserler tasnif etmelerinin dikkate alınması ve muhaddislerin bu çabalarının söz konusu hatalarla birlikte mukayese edilmesi için bunların metinle ilişkisinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bundan dolayı araştırmamızın metodu çeşitli esaslara dayanmaktadır:

Birinci esas: Peygamber'in (s.a.v.) dilinin kökenini araştırmak, mahiyetini, nasıl oluştuğunu ve Arap lügatlerinin en fasihi sayılmasının sebebini ortaya koymak suretiyle onun lüğatinin yapısını incelemektir. Çünkü bu durum, lüğatin zabt ve muhafaza edilmesinin imkânını öğrenmek için gereklidir.

İkincisi, hadislere etki eden âmillerin, onlarda meydana gelmiş olan hataların, bu hataların mahiyetinin ve bunların senedlerde meydana gelen hatalara oranının incelenmesidir.

Üçüncüsü, ikincisiyle paralel olan bir husustur. O da, hadislerin lafızlarının ilk olarak onları söyleyenden –yani, Peygamber'den (s.a.v.) – tespiti hususunda yapılan çalışmaların incelenmesidir. Bu bağlamda Resûlullah'ın (s.a.v.) hitab üslubunun ve onun özellikle bazı lafızların olduğu gibi tespit edilmesi hususunda sahâbeyi teşvik

etmesinin araştırılması, ardından da sırasıyla tasnif döneminde rivâyet dairesi genişledikten sonra muhaddislerin çalışmalarının, mümkün olduğunca müstakil çalışmalardan veya tarih ve terâcim kitaplarından Buhârî'nin biyografisinin incelenmesi, son olarak da onun bu husustaki çalışmasını açıklayan örneklere vâkıf olmak için onun *el-Câmiu 'u's-Sahîh*'inin araştırılması gerekmektedir.

İkinci metod olarak tasnif yöntemi kullanılmıştır. Bu da, hadisin lafızlarına tesir eden âmillerin “lügate ilişkin âmilller”, “râvi ile ilgili âmilller” ve “siyasi âmilller” şeklinde; hataların ise “rivâyetle ilgili şifahî hatalar” ve “hadis yazımı/kitabete ilgili hatalar”, hadislerin lafzıyla ilgili çalışmaların “şifahî rivâyetle ilgili olanlar” ve “kitabî olanlar”, yine bu hataların “senedle ilgili olanlar” ve “metinle ilgili olanlar” şeklinde tasnif edilmesidir. Aynı durum Buhârî'nin çalışmaları için de geçerlidir. Yine bu esas, âlimlerin görüşlerinin tasnif edilmesi ve bu sözlerin âlimlerin vefat tarihleri veya sözün söylendiği asır dikkate alınarak kronolojik olarak tertib edilmesini içermektedir.

Üçüncü metot, araştırmanın tamamlanması için konuyu doğrudan ortaya koyacak örneklerin seçilmesinden oluşmaktadır. Özellikle uygulamalı olan araştırmamızın çok fazla uzamaması için genellikle iki örnekle yetinilmiştir. İhtiyaç olduğunda benzer örneklerin açıklaması imkân ölçüsünde dipnotta yapılmıştır.

Dördüncü yöntem, tahlil, tenkid ve edinilen bulgularla ilgili ilgilidir. Nitekim hadisler hakkında yaptığımız söz konusu araştırma hadis şerhlerini ve âlimlerin hadislere dair sözlerini okumayı, âlimlerin rivâyetlerinden ve sözlerinden sonuçlar çıkarmayı, Buhârî'nin hadislerin tahririnde yaptıklarını, onları diğer rivâyetlerle karşılaştırmasını, hadisleri bab başlıkları koymasını göz önünde bulundurmamayı ve araştırmamıza uygun şekilde Buhârî'nin bu konuda yaptıklarını tahlil etmeyi gerektirmektedir.

III. KAYNAKLAR

Bu araştırma için temel dayanak olacak kaynaklar, ilk üç asırda tasnif edilen kitaplar veya o dönemi kapsayan ve hadis lafızlarının tespiti hususunda âlimlerin çalışmalarını açıklayarak deliller sunan eserlerdir. Bu bağlamda hadis usulü eserlerinden, ricâl ve tarih kitaplarından, garîbu'l-hadîs ve i'râb konusundaki eserlerden ve hadis şerhlerinden, özellikle *Sahîhu'l-Buhârî* şerhlerinden istifade edilmiştir. Bunların yanı sıra günümüz araştırmalarından da yararlanılmıştır. Söz konusu kaynakların tanıtımını kısaca şu şekilde yapabiliriz:

A) Rivâyet Kitapları, Şerhler ve Hadisle İlgili Diğer Çalışmalar:

Rivâyet kitapları herhangi bir hadis çalışmasında temel kaynakları oluşturmaktadır. Çünkü bu kitaplarda hadis ilminin gayesi mevcuttur. Dolayısıyla bizim araştırmamızın da rivâyet kitaplarından müstağni kalması düşünülemez. Zira araştırmamız, hadislerin lafızlarının tespiti hakkında yapılmış çalışmalara dayanmaktadır. Bu eserler, hadisleri sırf dizgi olarak ortaya koyan çalışmalar değildir; bilakis onlarda rivâyet naklinin keyfiyetine dair açıklamalar da bulunmaktadır. Söz konusu kitapların başında Kütüb-i tis'a, Abdurrezzak es-San'ânî'nin (ö. 211/826) *Musannef*'i ve Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'i gelmektedir.

Hadis şerh kitapları bu çalışmanın en önemli kaynaklarından olup özellikle "Buhari'nin Çalışmaları" kısmında özel bir öneme haizdir. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki lafızların tespiti hakkındaki çalışmalara ilişkin inceliklere vâkıf olma ve araştırmam esnasında karşılaştığım çeşitli problemleri çözme hususundaki ihtiyaca cevap veren en önemli şerh, geç dönemlerde yazılmış olmasına rağmen İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethü'l-Bârî* isimli eseridir. Bundan önceki şerhler, Buhârî'nin çalışmalarını veya lafızların tespitine dair titiz uygulamalarını açıklamaktan ziyade, lafızların ve maksatlarının açıklamasına önem verdikleri görülmektedir.

Bu tür kaynaklara garîbu'l-hadîs, i'râb ve tashîf konusunda yazılmış eserler de girmektedir. Tezimizde istifade ettiğimiz garîbu'l-hadîs eserlerinin en önemlileri şunlardır: Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbu'l-Hadîs*'i, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî'nin (ö. 285/899) *Garîbu'l-Hadîs*'i, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Garîbu'l-Hadîs*'i ve bu konuda yazılmış benzeri eserler. Bu eserlerin mukaddimelerinde, hadislerin lafızlarına tesir eden âmillerin ve hadislerde meydana gelen hataların açıklanması hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Rivâyetlerde bulunan tashifler (yanlışlar) konusunda başvurduğumuz kaynakların en önemlisi, Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdullâh b. Sa'îd el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Tashîfâtü'l-Muhaddisîn* isimli eseridir. Ayrıca İ'râb konusunda ise geç dönemde yazılmış olmasına rağmen daha çok Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdullâh el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *İ'râbü'l-Hadîsi'n-Nebevî* isimli eserinden istifade edilmiştir.

Rivâyet alanında ortaya çıkan bu araştırmalar, hadis lafızlarının içinde bulunduğu durumu ve hadis lafızlarının ortaya çıkışıyla ilgili sebepleri tasvir etmek suretiyle bizim çalışmamıza zenginlik katmışlardır.

B) Ricâl Kitapları:

Çalışmamız hadis lafızlarıyla alakalı olmasına rağmen ricâl, cerh ve ta'dîl, ilel kitapları da araştırmamız için önemli kaynakları oluşturmaktadır. Zira bu eserler, özellikle hadis rivâyetini gerçekleştiren râvilerin rivâyet lafızlarını tespiti konusunda canlı örnekler içerdiği için diğer kaynaklar arasında önemli yere sahip olmuşlardır. Çünkü bu eserler, sadece râvinin sika veya zayıf olduğu konusunda hüküm vermekle kalmazlar, aynı zamanda râvinin hadis alma ve rivâyet etme yolu, hadisi zabtetme şekli ve bunun hadise etkisini açıklar; râvinin rihleleri ile şeyhlerinden ders alması hakkında bilgiler verir; aynı zamanda râvinin hatalarını, telkin, ihtilât vb. gibi hayatında ortaya çıkan problemleri beyan eder ve her bir hadisin kabul veya reddedilmesi konusunda hüküm verir. Tarih, tabakât, cerh ve ta'dîl, ilel kitapları bu tür kaynakları oluşturmaktadır. Bunların başında mütekaddim ulemâdan İbn Sa'd'ın (230/854) et-Tabakâtü'l-kebîr, Buhârî'nin (256/870) et-Târîhu'l-kebîr, Fesevî'nin (277/890) el-Ma'rife ve't-Târîh, İbn Ebî Hâtim'in el-Cerh ve't-ta'dîl adlı eserleri ile Mizzî'nin (742/1341) Tehzîbü'l Kemâl'i gibi müteahhir ulemaya ait bu ve bunların dışında birçok eser araştırmamız için temel kaynaklar olup özellikle Buhârî'nin biyografisi konusunda başvuru eserleri arasında olmuşlardır. Bu eserler, araştırmamız için temel kaynaklar olup özellikle Buhârî'nin biyografisi konusunda başvuru eserleri arasında olmuşlardır. Şurası var ki Buhârî hakkında yapılmış müstakil biyografi çalışmalarıyla bu konudaki kaynaklar daha da genişlemiş oldu. Fakat onun hakkında Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebî Hâtim tarafından hazırlanan ilk müstakil biyografi henüz bize ulaşmış değildir. Bütün bunlar, Buhârî'nin Nebvî hadislerin lafızlarının tespitine katkısı olan ilmî gelişimine vâkıf olmak için önemli kaynaklardır.

C) Hadis Usulü Kitapları

Hadis usulü eserleri bir takım kurallar koymuş ve hadis tarihinde mevcut örneklere dayanarak bâblara ayırma yoluna gitmiştir. Bu araştırma, Hadis Usulü kitaplarında “lafız ve manâ ile rivâyet” gibi müstakil olarak ele alınan bütün konuları kapsamakta ve bu kitaplarda yayılmış olarak bulunan başlıkları içermektedir. Bu tür eserlerin önemli örnekleri şunlardır: İmâm eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820), *er-Risâle*'si –bu

konunun araştırılmasına tahsis edilen en eski eserdir–, el-Hasan b. Abdірrahmân b. Hallâd er-Râmehurmuzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î* si, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fî Ma'rifeti Usûli 'İlmi'r-Rivâye, el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, hadis kitabesindeki çalışmaları anlatan *Takyîdü'l-İlm* gibi eserleri. Bunların yanında bu konuda yazılan bazı eserlerin mukaddimleri de konuyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Hibbân'ın (ö. 354/956) *el-Mecrûhîn* isimli eserinin “mukaddimesi”, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kebîr*'inin “medhalî/giriş” ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmi'u'l-Usûl*'ünün “mukaddimesi” gibi.

Bu kitaplardan, özellikle onlarda yer alan “kitâb” (yazma), “takvîmu'l-lahn” (dilbilgisi yanlışlarının düzeltilmesi), “ıslâhu'l-hata” (hataların ıslahı), “tashîfâtü'l-mutûn” (metnilerdeki yanlışlıklar) gibi başlıklar altında yapılan araştırmalardan, yine bu kitapların içerdiği “lafız ve manâ ile rivâyet meselesi”, “çeşitli hadis meclisleri”, rivâyette tahrîf ve tashîf için mukabelede bulunmak gibi “hadis talebesinin lügatine önem verme”, “râvilerden meydana gelen hatalar”, “hadis yazımı için muhaddislerin koyduğu kurallar”, “hadis metinlerindeki garib kelimeler” gibi konulardan istifade edilmiştir.

Bu çalışmalar, araştırdığım meselelere ve muhaddislerin bu alandaki çalışmalarını açıklamayı arzu ettiğim konulara dair rivâyet asrındaki örneklere vâkıf olmamız hususunda bize yardımcı oldular.

D) Çağdaş Araştırmalar:

Bu konuyu bütün boyutlarıyla ele alan ayrıntılı bir çalışma tespit edemedik. Sadece bu araştırmanın bazı konularını ihtiva eden araştırmaların mevcut olduğunu gördük. Bu araştırmaların bazısı bir konusu müstakil olarak, bazısı ise bu konuyla ilgili bazı hususları alt başlıklar halinde veya çeşitli konuların içinde ele almıştır. Araştırmamızla ilgili çalışmaları sadece Arapça kaynaklarla sınırlamadık, Türkçe çalışmaları, hatta mümkün olduğu kadar İngilizce çalışmaları da araştırmaya gayret sarfettik.

Araştırmamız esnasında Nebvî hadislerin lafızlarının tespiti hakkında âlimlerin yaptığı çalışmaların genel olarak Nebvî sünnetin zabtı veya hıfzı, hadis metinlerinin tenkidi veya değerlendirilmesi konusunda yazıldıklarını tespit ettik. Bu

çalışmalar, bizim tez konumuzdan farklıdır. Burada bizim araştırmamızın bazı konularını ele almış olan ve kendilerinden istifade ettiğimiz çalışmalara dair birtakım örnekler sunacağız. Çünkü biz, genel olarak araştırma konumuzu ihtiva eden çalışmaları ele almayı amaç edindik. Söz konusu çalışmaları iki kısma ayırıyoruz:

1) Genel Olarak Muhaddislerin Hadislerin Lafızlarının Tespiti Hususunda Yapılan Araştırmalar:

A) Kitaplar:

1) Muhammed Tahir el-Cevâbî, *Cuhûdu'l-Muhaddisîn fî Nakdi Metni'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Müessesâtü Abdülkerim b. Abdullah, Tunus, 1406/1986.

Bu eser, aslında Zeytuniyye Üniversitesi Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye'de hadis alanında yapılan bir doktora tezidir. Bu kitabın “Hadisin Metnini Korumak İçin İhtiyatî Tenkid Yolları” başlığını taşıyan üçüncü bölümü bizim tezimizle ilgilidir. Burada alt başlıklar olarak “râvinin zabtı”, “hadisi lafızla rivâyet” ve “manâ ile rivâyete ruhsat verilmesi” konuları işlenmiştir. Yine burada rivâyete giren bazı hatalar konusuna değinilmiştir. Bu bölümde hadis eserlerinin yazarlarının hadisin metnini korumaya önem verdikleri hususu ele alınmış, bu bağlamda Buhârî'nin *Sahîh*'inde hadis metnine verdiği önemle ilgili örnekler sunmuştur. Bunlar, iki sayfa içinde çok muhtasar bir şekilde zikredilmiştir. Hâlbuki bu özet, Buhârî'nin konu hakkındaki çalışmalarını tam olarak yansıtmaktan uzaktır.

2) Muvaffak b. Abdulkâdir, *Tevsîku'n-Nusûs ve Zabtihâ 'inde'l-Muhaddisîn*, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, el-Mektebetü'l-Bağdâdiyye, Mekke, Beyrut, 1414/1993.

Bu eserin büyük kısmı yazılı nasların tevsik edilmesi ve zabtı hakkında ve genel olarak ıstılah, ilmu'r-ricâl vb. konularda hadis kitaplarında takip edilen kurallar hususundadır. Dolayısıyla bu çalışma metinlerin tahkiki konusuyla ilgilidir ve belirli bir asra tahsis edilmiş değildir.

3) Süleyman Doğanay, *Hadis Rivâyetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, 430 s.

Bu araştırma, râvilerin rivâyete aslında olmayan şeyler eklediklerini isbat etmeye yöneliktir. Bu hususta ister hata ister galat yoluyla olsun isterse hadisin lafızlarında ve manâlarında tasarrufta bulunan râvinin idrâki hususunda olsun sahâbe,

tabiun ve etbâu't-tâbiun arasında bir fark yoktur. Hadislerin bütün tariklerini ve lafızlardaki farklılıkları tam olarak ele alıp inceleyen bir araştırma mevcut değildir. çalışmamızda bu konu ele alınıp mezkur durumun hilafı ispat edilmeye çalışılacaktır 4) Muhammed b. Sa'îd Reslân, *Zevâbitü'-Rivâye 'inde'l-Muhaddisîn*, Dâru Edvâu's-Selef, Dâru'l-Furkân, 1. Baskı, Kahire, 1432/2011.

Bu eser, aslında Mısır'da Menûfiye Üniversitesi Külliyyetü'l-Âdâb'da 1416/1995 yılında takdim edilmiş bir yüksek lisans tezidir. Bu eserin, âlimlerin bazı konularda metin tespiti hususundaki çalışmalarını konu edinen üçüncü bölümü bizim tez konumuzla ilgilidir. Ancak o, ilk bakışta başlıktan anlaşılmamakla birlikte, muhaddislere göre rivâyet kurallarından genel olarak bahsetmektedir. Çalışmada belirli bir asır ele alınmamıştır.

5) Abdullah Muhammed Hasan, *Cuhûdu 'Ulemâi'l-Hadîs fî Tevsîki'n-Nusûs ve Zabtihâ*, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1434/2013.

Bu çalışma, hadis âlimlerinin yazılı metinlerin tespiti hususundaki çalışmalarına tahsis edilmiş olup belirli bir asırla sınırlandırılmış değildir. Eserde benim tez konumla ilgili bazı hususlar, zaman zaman konunun dışına çıkılarak ve konu uzatılarak muhaddislerin çalışmalarından bahsedilmiştir. Doğrudan muhaddislerin çalışmalarıyla alakalı olmayan dördüncü bölümdeki bazı noktalar, bizim tezimizle ilgilidir. Ancak bizim tezimiz, rivâyet asrında hadis lafızlarının tespiti hususunda hadis âlimlerinin ve başkalarının çalışmalarını konu edinmektedir.

B) Tezler:

1) Ali Mes'ûdân, *Zabtu'l-Hadîs fî Kitâbi Meşâriki'l-Envâr 'alâ Sıhâhi'l-Âsâr li-Kâdî 'Îyâd*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu el-Hâcc Lahzar-Batna, Külliyyetü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye ve'l-İslâmiyye, Kısmu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Cezayir, 2013-2014.

Bu araştırma, Kâdî 'Îyâd'ın kelimeleri şekil bakımından tahkik ederek ve galatları ıslah ederek sünnetin müşkillerden kurtarılarak zabtedilmesi hususundaki çalışmasını ele almaktadır. Bu çalışmanın, "Hadîs-i Nebevîyi Zabt İlmi" başlığını taşıyan birinci bölümü bizim tezimizle alakalıdır. Ancak söz konusu çalışma, râvinin zabtı konusuna yoğunlaşmış ve zabt ile ilgili bazı rivâyet hatalarını konu edinmiştir. Başlıktan hadis lafızlarının tespiti konusunun tam olarak ele alınacağı anlaşıyordu. Zira râvinin zabtı, söz konusu lafızların tespitinin bir kısmı ve ona ulaştıran bir şeydir.

C) Makaleler:

1) Muahmmmed Ali, “Usûlu’z-Zabt fi’r-Rivâye ‘inde’l-Muhaddisîn: Dirâse Te’siliyye”, *Mecelletü Câmi’atu’ş-Şârika li’l-‘Ulûmi’ş-Şer‘iyye ve’l-Kânûniyye*, 2015.

Bu makale, başlıktan da anlaşılacağı üzere râvinin zabtıyla ilgili olup lafızların tespitiyle ilgili değildir.

2) Mehmet Dinçoğlu, “Hadis İlmindeki “Zabt” Teriminin Anlamı ve İşlevselleştirilebilme İmkânı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, Cilt: IX, Sayı: 43, s. 2450-2462.

Bu makale, bizim araştırma konumuzun sadece bir başlığını oluşturan râvinin zabtıyla ilgili olup lafızların tespitiyle ilgili değildir.

3) Veysel Özdemir, “Hadîslerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânen Rivâyetlerin Oranı ile İlgili Değerlendirmeler”, *Turkish Studies (Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, 2018, Cilt: XIII, Sayı: 25, s. 359-372.

Bu makalenin manâ ile rivâyet konusunu ele alan birinci kısmı bizim tezimizle ilgilidir. Burada manâ ile rivâyetin mutlak ve şartsız olmadığı, bilakis bir takım şartlarla kayıtlı olduğu muhtasar bir şekilde açıklanmıştır. Makalenin son kısmında sahâbenin hadisleri rivâyetinde lafızların tespitine verdikleri önem konusu ele alınmış, onların hadislerin rivâyetinde önem verdikleri bu hususla kendilerinden sonraki râvilere örnek oldukları vurgulanmıştır. Bu araştırma bu yönüyle bizim tezimizle örtüşüyorsa da, netice itibarıyla muhtasar bir çalışmadır. Hâlbuki bu neticeye varmak için geniş bir çalışmaya ve çeşitli örneklere ihtiyaç vardır.

4) Yûsuf b. Halef el-Îsâvî, “Zevâbitü Tahrîri’l-Elfâz ‘inde’l-Muhaddisîn ve Hazari İhmâlihâ beyne’l-Mu’âsirîn”, *Merkezü’s-Sünne ve’t-Türâsi’n-Nebevî li’d-Dirâsât ve’t-Tedrîb*, 2018.

Bu makale, hadis kitaplarında rivâyet edilen lafızların muhaddisler tarafından tespit edilmesinden bahsetmektedir. Araştırma rivâyet asrı sonrasını ele almakta ve konuyu sözü edilen dönemin alimlerinin lafızları tespit etmesiyle karşılaştırmaktadır. Çalışma önemli olmakla birlikte, muhaddislerin rivâyet asrından sonra yazılan rivâyetin zabtı konusunu ele almaktadır. Bizim tezimiz ise, rivâyet asrında şifahî ve kitabî rivâyetlerdeki lafızların tespitini konu edinmektedir.

2) Hadis Lafızlarının Tespiti Hususunda Buhârî'nin Çalışmaları Hakkında Yapılan Araştırmalar:

Burada konusu veya konularından birisi doğrudan tezimizle alakalı olan bazı çalışmaları kısaca zikredeceğiz. Bu çalışmaların tamamının Buhârî'nin metodundan bahsettikleri görülmektedir. Ne var ki metot, birçok noktadaki çalışmayla ilgili olsa da kavram ve içerik olarak daha genişdir. Konuyla ilgili olan çalışmaların bazılarını burada zikretmek uygun görünmektedir.

A) İlmî Kitaplar:

1) Ebû Bekr el-Kâfî, *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî Tashîhi'l-ehâdis ve Ta'lîlihâ (min Hilâli'l-Câmi'i's-Sahîh)*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1421/2000.

Bu çalışma, bazı noktalar hariç içerik olarak bizim tezimizden farklıdır. Bu araştırma; râvinin zabtı, ihtisâr, ziyâde, idrâc konularının ta'lîli ve Buhârî'mim metinle ilgili başka çalışmaları hususlarında bizim tezimizle örtüşmektedir.

2) Sa'îd b. Abdulkâdir b. Sâlim Başnefer, *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1437/2016.

Bu araştırma, sadece metnin illetleriyle ilgili kısımlarda –ki buralarda Buhârî'nin lafızların tespitiyle ilgili çalışmaları açıklanmaktadır– bizim tezimizle örtüşmektedir. Kendisinden istifade ettiğimiz bu araştırma, sened ve metin bakımından ma'lûl hadisın arzını ele almaktadır.

B) Tezler:

Buhârî'ye göre hadislerin lafızlarının tespiti konu edinen bir tez tespit edemedik. Ancak tezimizin bazı konularını ele alan ve kendilerinden istifade ettiğimiz tezler bulunmaktadır. Konuyu uzatmamak için söz konusu tezleri burada zikretmedik.

C) Makale ve Tebliğler:

1) Hâbil Nazlıgöl, “Buhârî ve Müslim'in Sahihleri Arasında Bir Mukayese”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-569)*, Uluslararası Sempozyum, 18-20 Haziran 1987, 1996, s. 165-170.

Bu tebliğ, lafzın tespiti açısından Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde izlemiş oldukları metot bakımından her iki âlimi karşılaştırma yönünden bizim tezimizle ilgilidir. Ancak Nazlıgöl, herhangi bir delile dayanmayan bazı tercihlere istinad ederek

Sahîhu Müslim'in *Sahîhu'l-Buhârî*'ye ağır bastığını gösterme çabasıdır. Bu konu çalışmamızda ele alınmıştır.

2) Hasan Muhammed Abâcî, “el-İttifâk ve'l-İhtilâf fî Mutûni mâ Ahreعهu's-Şeyhân min Tarîkin Vâhidin”, *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, Kısmu'l-'Ulûmi't-Terbeviyye ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye'de Cilt: 16, Sayı: 2, Rebî'u'l-Âhir 1424/2004, s. 1025-1078.

Şeyhayn'ın metin ve sened bakımından ittifak ettikleri hadislerin uyuşma derecesi bakımından bu araştırmadan istifade ettik. Ancak araştırma, genellikle Müslim'deki lafzın sahibini dikkate almamış, aynı Şeyhten hadisi tahrîc eden kimseye veya o hadisin *Sahîhayn* dışındaki tarikine ve o hadisin lafzının şeyhayn'ın lafzıyla uyuşup uyuşmadığına işaret etmemiştir.

3) Abdusselâm Ebû Semha, “Mefhûmu'z-zabt 'inde'l-Buhârî”, *el-İntisâr li's-Sahîhayn Sempozyumu*, Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü's-Şerî'a, 2010.

Bu tebliğ, İmâm el-Buhârî'ye göre râvinin zabtı kavramını kavramını ve râvinin bütün rivâyetleri veya herhangi bir rivâyetinin Buhârî'nin kabul ölçütlerinden biri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu konu tezimizin konularından biridir. Ancak tebliğin başlığı, bundan daha geniş bir anlam –“Buhârî'ye göre LafızlarınTespiti”– taşımaktadır. Eğer başlık “Râvinin Zabtı” şeklinde konulsaydı daha isabetli olurdu.

IV. ISTILAHLAR VE KAVRAMLAR

Burada tezimizin etrafında döndüğü bazı ıstılahları açıklayacağız ve okuyucunun aklında bu ıstılahlarla ilgili bir karışıklık meydana gelmemesi için bu ıstılahlar ile onlarla mütedâhil (örtüşen) ıstılahlar arasındaki farkı göstereceğiz. Çünkü “zabt” veya “rivâyetin zabtı” başlığını taşıyan bazı araştırmaların, sadece muhaddislere göre “râvinin zabtı” veya “yazılı rivâyetin tespiti” konusunu ele adlıklarını tespit ettik.

A) Hadis Lafızlarının Tespiti, Râvinin Zabtı ve Metin Tenkidi:

Burada Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin lafızları olmaları bakımından “rivâyetin lafızlarının tespiti” ile bu lafızların nakledicisi olarak “râvinin zabtı” arasındaki farkı izah edeceğiz. Çünkü muhaddislerin ıstılahlarından olan “zabt” mutlak olarak kullanıldığı zaman genellikle “râvinin zabtı” akla gelmektedir.

1) Hadis Lafızlarının Tespiti:

Nebevî hadislerin lafızlarının tespitinin ıstılâhî olarak yapılmış bir tanımını tespit edemedik. Ancak Râmehurmuzî (ö. 360/971), “hadisin zabtı” tabirini şu şekilde tarif etmiştir: “Hadis, ancak kitâbet (yazma), mukâbele (karşılaştırma), müdârese (mütalaa etme), ta‘ahhüd (koruma), tahaffuz (ezberleme), müzâkere, suâl (sorma), nakledenleri araştırma ve onların naklettikleri şeyi tefakkuh etme (anlamaya çalışma) yoluyla zabtedilir.”⁴

Râmehurmuzî, burada “hadisin zabtı”nı zabt vasıtalarını dikkate alarak hem şifahî hem de kitâbî rivâyetle ilgili olarak tarif etmiştir. Râmehurmuzî’nin konuya ilişkin açıklamalarından, hadisin lafızlarının tespiti hususundaki çalışmaların daha fazla yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. Ona göre de bunlar hem metin hem de senedle ilgili olmalıdır. Bunların başında en önemlisi olan kitâbeti (yazma) zikretmiş, ardından yazılan rivâyetlerin arz edilmesi, ravinin kendisine ulaşan hadisleri ezberlemesi ve yazılı halde mevcut olması durumunda korumaya gayret etmesi, hadisleri müzâkere etmesi, senedde yer alan ricâlin durumlarını araştırması ve rivâyet ettikleri hadislerin manâlarını anlama ve öğrenmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Beyhakî (ö. 458/1066), bu zabtın ana hatları ve merhalelerini şu sözleriyle açıklamaktadır: “Onlar, başlangıçta bir hadisi muhaddisin lafzından hıfz yoluyla alıyorlardı. Sonra bazıları bunu ihtiyat olarak yazdılar, daha sonra onu cemetmeye, râvilerini tanımaya ve sahihi ile zayıfı arasında ayırım yapmaya başladılar. Râvilerinin sağlamlığı ve onlardan rivâyetinde hata edenlerin hatası, hadiste bir harf artırılrsa veya ondan bir harf eksiltirse ya da manâyı değiştirecek bir lafız değişikliği yapılsa dahi konunun uzmanı olan alimler, buna vakıf olunca onu açıkladılar, tarihlerinde yazdılar ve kitaplarına kaydettiler.”⁵

Bu bizim araştırmamızın konusu olup şifahî ve kitâbî olarak rivâyet edilen hadislerin lafızlarının tespiti hususunda muhaddislerin çalışmalarını kapsamaktadır. Aynı şekilde muhaddislerin sened ve metin yönünden gayretlerinin incelenmesini de içermektedir.

İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210) *Câmi’u’l-Usûl* isimli eserinin mukaddimesinde râvinin şartlarından üçüncüsünü açıklarken zabtın iki yönü olduğunu şöyle ifade

⁴ Râmehurmuzî, Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisü’l-Fâsıl beyne’r-Râvî ve’l-Vâ‘î**, Thk. Muhammed Muhibbuddîn el-Hatîb, 1. Baskı, Kahire, 1437/2016, s. 397.

⁵ Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, **Menâkibu’s-Şâfi‘î**, Thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, 1. Baskı, Dârü’t-Türâs, Kahire, 1390/1970, C. II, s. 321-322.

etmektedir: (1) İşitme ânında kendisi için ilmin meydana gelmesi yönü. (2) Konuşma anında ilimden sonraki hıfz yönü. Hatta bir kişi işitip de bilmiyorsa, muteber (anamlı) bir şey meydana gelmez. Manâsı olmayan bir nara (bağırtı) işitmesi gibi. Bir lafız hakiki manâsında anlaşılmadığı zaman *zabt* olmaz. Onun hıfzı ve semâ'ında şüphe ettiği zaman da *zabt* olmaz. O, râvinin şartı olan mutlak zabtı, çoğunluğa göre zahiren zabt saymıştır. Çünkü bir haberin manâ ile nakledilmesi câizdir.⁶

İbnü'l-Esîr'in ifadesinden, "rivâyetin tespiti" ile, lafızla rivâyeti kastetmediği anlaşılmaktadır. Çünkü manâ ile rivâyet de buna dâhildir. Hadisin veya rivâyetin lafızlarının zabtının tarifi biraz sonra gelecektir.

Araştırmacı Ali Mes'ûdân, eş-Şâfiî⁷ ve İbn Abdilberr'in⁸ râvinin zabtı hakkındaki tariflerine dayanarak şu tanımlı yapmıştır: "Nebevî hadisin zabtı ilmi hakkında şöyle dememiz mümkündür: O, tesebbüte (doğrulama), hıfz edilen şeyin muhafazasının/korunmasının lüzumuna, onun kesin bir şekilde alınmasına, bunlara sarılarak hadisin hıfz ve zabtedilmesine dayalı yakîn bir idrâktir. Bu zabt, hıfzın en yüksek derecelerdeki –yazılı ve kalplerde mahfuz– nevilerini kapsamaktadır. Dolayısıyla yakînden sonra ona vehim girmesi düşünülmez."⁹

Her ne kadar bu tarif, Nebevî hadisin zabtı ilmi için yapılmış olsa da, bu zabtın çeşitlerinden biri olan "râvinin zabtı" ile ilgilidir. Öte yandan "yakînî bir idrâk" sözünde, yakîn olmayan zann-ı galibe dayalı ilim nevcuttur.

Tezimizde hadis lafızlarının zabtından kastettiğimiz, ister lafzî ister manâya mutabık olsun lafzın direkt manâsını muhafaza etmektir. Aynı şekilde tashîf ve tahrîften, ziyade ve manâyı etkileyecek noksanlıktan, manâyı değiştirmekten korumak suretiyle Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarına mümkün olan en yakın lafızlarla muhafaza etmek, buna dikkat etmek, lügavî zabt veya manâyı beyân yoluyla ondan işkâli gidermektir.

⁶ İbnü'l-Esîr, el-Mübârek b. Muhammed, **Câmi'u'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Resûl**, Thk. Abdulkâdir el-Arnaût, Beyrut, 1389/1969, C. I, s. 72-73.

⁷ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, **er-Risâle**, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2. Baskı, Kahire, 1437/2016, s. 409.

⁸ İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullâh, **et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd**, Thk. Sa'id Ahmed A'râb, y.y., 1401/1981, s. 87.

⁹ Ali Mes'ûdân, *Zabtu'l-Hadîs fî Kitâbi Meşâriki'l-Envâr 'alâ Sıhâhi'l-Âsâr li-Kâdî 'İyâd*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu el-Hâcc Lahzar-Batne, Külliyyetü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye ve'l-İslâmiyye, Kısmu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Cezayir, 2013-2014, s. 27.

Rivâyet lafızlarının zabtından/tespitinden maksat, Kur'ân-ı Kerim'in lafızlarında olduğu gibi lafızların tam muhafazası ve Resûlullah'ın (s.a.v.) ağzından çıkan lafızlarla korunması değildir. Nitekim Peygamber'in (s.a.v.) muhtelif durumlarda farklı hâdiselerle ilgili olarak çeşitli hadisler söylediğini ve bunların ilk söylenen lafızla birebir örtüşmediğini, manâda bir zıtlık ve çelişki olmaksızın lafızların birbiri yerine kullanıldıklarını görüyoruz. Bu durum, Resûlullah'ın (s.a.v.) söylemiş olduğu lafzın kaybolması anlamında değildir. Bilakis hadisin rivâyet edildiği tariklerden birinin lafızlarının muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.

Hadislerin lafızlarının zabtından/tespitinden maksat, her ne kadar âlimlerin bu husustaki gayretleri konusundaki araştırmaların ele aldığı meselelerden biri olsa da, lafızların şeklen muhafaza edilmesi de değildir.

Dolayısıyla âlimlerin hadislerin lafızlarının zabtı ve muhafazası hususundaki çalışmaları, onların bu husustaki koruyucu çalışmalarını ve aynı şekilde bu lafızlarda meydana gelen hatalar ve tashîfler karşısındaki gayretlerini açıklama sadedinde olacaktır.

2) Râvinin Zabtı

Muhaddislerin ıstılahında râvinin zabtı, “râvinin müteyakkız olması, gâfil olmaması, eğer hıfzından naklediyorsa hâfız olması, kendi nühasından rivâyet ediyorsa kitâbetinde zâbıt olması, eğer manâ ile rivâyet ediyorsa bunun ne anlama geldiğini bilmesi”¹⁰ şeklinde tarif edilmiştir. Bu, râvinin hadisinin kabul edilmesi için şarttır. Dolayısıyla söz konusu durum, hadislerin lafızlarına tashîf, tahrîf vb. hususların uğramasına karşı kuvvetli bir engel teşkil eder.

Râvinin zabtı her iki şıkkıyla –yani, kalple zabt (hıfz) ve kitâbetle zabt şıklarıyla–; rivâyetin semâ'ının gerektiği şekilde olmasını, dakîk bir şekilde anlaşılmasını, tereddüt olmayacak şekilde tam bir hıfz ile muhafaza etmesi, semâ' vaktinden edâ vaktine kadar bütün bu sayılanlar üzere sebat etmesi gerektirmektedir.¹¹ Çünkü rivâyetin son aşaması olan kitaplara (eserlere) girinceye kadar râvinin vehme kapılma ihtimali vardır. Öyle ki vehim, hıfz ve sözde olduğu gibi, kitâbette de olabilmektedir.

¹⁰ İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, Thk. Nûreddîn İtr, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, t.y., s. 104-105.

¹¹ Subhi es-Sâlih, **'Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu**, 10. Baskı, Beyrut, 1978, s. 128.

Bu şekilde “hadis lafızlarının zabtı/tespiti” ile hadisin zabt araçlarından ve muhaddislerin hadisin zabtı/tespiti için kullandıkları ölçütlerden biri olan “râvinin zabtı” arasındaki fark açığa çıkmış olmaktadır.

3) Metin Tenkîdi

Burada önemli bir konu üzerinde durmak gerekiyor. O da, sahâbenin hadis metinlerini tenkîdi ile onları anlamaları arasındaki farktır. Çünkü metin tekidinin nassın sübutuyla veya onda sahâbenin bir hata yapması ve vehme düşmesiyle alakası vardır. Bunlar, sahâbenin birbirine karşı eleştiri ve itirazlarına dair âlimlerin yazdıkları hususlar/konular/noktalar olup esasında nassın tespitiyle ilgilidir; lafzın anlaşılması veya şerhiyle ilgili değildir. Bu durumda itiraz senede değil metne yöneliktir. Zira sahâbe döneminde herhangi bir sened yoktu.¹²

Muhaddisler, hadisin Kur’ân’a, sünnetin birbirine ve akla arzı hususlarında çeşitli ölçütler koydular.¹³ Bu hususu, sahâbe tarafından nassın tespiti ile alakası bakımından araştırmak, konumuzla ilişkilidir.

B) Rivâyet Asrı:

Rivâyet asrında Nebevî hadislerin lafızlarının tespiti hakkında muhaddislerin çalışmalarını incelemeye geçmeden önce, bu araştırmanın konularından biri olan “rivâyet asrı” ile ne kastedildiğini açıklamak gerekmektedir. Peygamber’in (s.a.v.) vefatından sonra hadis rivâyeti yaygınlaşmış, sahâbe de bu durumu çok önemsemiştir. Bu yüzden hafızaları kuvvetli olmasına ve şiddetle arzu etmelerine rağmen Resûlullah’a (s.a.v.) yalan nisbet etme korkusuyla bundan nehyeden ve bundan kaçınan kimseler bulunmaktaydı. Bundan sonra hadis rivâyeti yaygınlaştı ve hadisler hıfz ve şifâhî yollarla yayıldı. İslâm devletinin sınırları uzak bölgelere doğru genişleyince ve pek çok sahâbe vefat edince, daha önceden tedricî olarak başlamışsa da, meşhur hadis kitaplarının telif sürecine kadar devam edecek olan ve sünneti kapsayan resmî tedvîn başladı. İşte bu asra “rivâyet asrı” denilmiştir.

Rivâyet asrı, hadis naklinde rivâyet ve senede dayanan asırdır. Bu asırda, hadisler müelliflerinden semâ‘ (işitme) –uzun aylar boyunca rihle yapma zahmetine

¹² Bu konuyu, Ammâr Ahmed el-Harîrî, “Nakdu’l-Metn ‘inde’s-Sahâbe” (el-Mu’temerü’l-‘İlmiyyi’d-Düvelî “es-Sahâbe ve’s-Sünnetü’n-Nebeviyye”, y.y., 1435/2013, s. 5-7) isimli tebliğinde ele almıştır.

¹³ Bu hususta geniş bilgi için şu kitaba bkz. Dümeynî, Müsfir b. Gurmullah, **Mekâyîsu Nakdi’l-Mutûn**, 1. Baskı, Riyad, 1404/1984.

katlanma mecburiyeti olsa bile– yoluyla nakledilinceye kadar sırf kitâbete güvenilmiyordu.¹⁴ Mütেকaddimundan sonra gelenler, genellikle rivâyet asrında mevcut olan senedlere dayandılar.

Alimler bunu, mütেকaddimun ile mütעהhbirun arasında ayırıcı bir sınır olarak koydular. Çünkü mütעהhbirun, genellikle mütেকaddimun asrında mevcut olan senedlere dayanmıştır. Bu sebeple sened, mütেকaddimun asrının sonunda kesilmiştir.

Zehebî (ö. 748/1348), hicrî üçüncü asrın asıl rivâyet asrının sonu olduğunu, bundan sonra devam eden rivâyetin fer'î rivâyet olup hadisin sıhhati veya zayıflığı üzerinde bir etkisi olmadığını belirtmiştir.¹⁵ Nitekim günümüz alimlerden Muhammed Ebû Zehv, şifahî rivâyetin bundan sonra nihayete erdiğini, râviler arasında onun kokusunun kaybolduğunu, bu vakitte en kuvvetli noktaya ulaşan tedvinin bunun üzerine artış gösterdiğini, bu yüzden âlimlerin hicri 300 senesini, hadis râvilerini mütেকaddim ve mütעהhbirun olarak dönemlendirmelerinde ayırt edici bir nokta olarak kabul ettikleri ifade etmektedir.¹⁶

Bu konuda sözü uzatmadan belirtmek gerekir ki, mütেকaddimun ve mütעהhbirun arasındaki sınır hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Âlimler ise eserlerinde bu konuyu ele almıştır. Fakat sözü edilen konuyu araştırıp inceledikten sonra, her âlimin kendisinden öncekilerden bahsettiği zaman onlar hakkında “mütেকaddimun” ve kendilerinden sonrakiler için de “mütעהhbirun” tabirini kullandıklarını görüyoruz. Dolayısıyla bu göreceli bir durumdur. Nitekim bu ifade İmâm Mâlik (ö. 179/795) tarafından edâ sigalarını açıklarken şu şekilde kullanılmıştır: “Haddesnâ ve ahberenâ arasında eşitliğin olmaması, Medine ehli mütেকaddimun imamlarının görüşüdür.”¹⁷

Rivâyet asrının hicrî üçüncü asrın nihayetinde sona erdiği bilinmektedir. Bu dönemden sonraki asırlar, istisnâî durumlar hariç, üçüncü asrın hâkim özelliğinin görülmediği fer'î rivâyet asırları manâsındadırlar. Bu da Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Dârekutnî (ö. 385/995), Beyhakî (ö. 458/1066) ve başkalarının asrıdır.

¹⁴ Ebû Zehv, Muhammed, **el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn ev 'Înâyetü'l-Ümmeti'l-İslâmiyye bi's-Sünneti'n-Nebeviyye**, Riyad, 1404/1984, s. 423.

¹⁵ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl**, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, Beyrut, 1382/1963, C. I, s. 4.

¹⁶ Ebû Zehv, **el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn**, s. 424.

¹⁷ Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ, **el-İlmâ' fî Zabtî'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, Thk. Muhammed b. Ali es-Savma'î el-Beydânî, 1. Baskı, y.y., 1438h., s. 201.

Ancak bu kabulün kendi içinde ihtilaflı olduğunun belirtilmesi gerekir. Bu ihtilaf, rivâyet asrının sonunu tam olarak belirleyen zaman periyodunu tanımlama konusundan kaynaklanmaktadır. Bu periyodun nihayetinin hicrî üçüncü asrın sonu olduğunu düşünenler, ilk rivâyet tarihini dikkate almaktadır. Bu periyodun hicrî beşinci asrın ortası olduğunu düşünenler ise, seleflerinin/kendilerinden öncekilerin yolundan gittikleri kabul edilen bazı âlimlerin daha sonra yaptıkları girişimleri dikkate almaktadırlar.¹⁸

Bu yüzden ilk üç asır, hadis tarihinde bütün hadislerin senedle rivâyet edildiği, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisini toplayan eserlerin yazıldığı ve âlimlerin Hz. Peygamber'in hadislerini koruma hususunda son derece titiz davrandıkları en önemli dönem olarak kabul edilmektedir.

İmâm Müslim'in de ifade ettiği üzere, bu asırlarda râvilerin durumları değişiklik göstermektedir. Bunlar arasında hıfzı güçlü hâfızlar ve korunması gerekeni muhafaza edenler ile vehme düşen veya başkasının hıfzında karışıklık meydana getiren; telkiniyle hıfzına şâibe karışan mütesâhilliler vardır ki, bunlar onu başkasına edâ ederken (rivâyet ederken) ayırım yapamazlar. Râvilerden bazıları, hadis metinlerinin hıfzına senedlerin hıfzından daha çok önem vermişlerdir ki, bunlar eserin hıfzına kayıtsız kalırlar. Bu yüzden tevehhüm sebebiyle onu almış oldukları kavimden başkasına nisbet ederler.¹⁹

Böylece İmâm Müslim, hadis metinlerinin ve senedlerinin hıfzını sağlam yapan, onların sağlamlığı ve doğru bir şekilde edâları hususunda çok istekli olan kimseler bulunduğunu belirtmektedir. Bazılarının ise hıfz konusunda müsamahakâr kimseler olup ezberlerine hatalar karıştığını, bir kısmının ise senedleri değil metinleri sağlam hıfzettiklerini ve rivâyeti aldıkları kimseleri karıştırdıklarını, bu yüzden hadislere zayıf veya daha bozuk rivâyetler girdiğini ifade etmektedir. Bu şekilde İmâm Müslim, rivâyetin zirvesinde bulunduğu asra ilişkin genel tablo çizmektedir.

Her ne kadar bu asırda hatalar ve vehimler meydana gelmiş olsa da veya Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini kasden bozma teşebbüsleri varsa da, âlimlerin bunların

¹⁸ Ebû Zehv, **el-Hadîs ve Muhaddisûn**, s. 423-424; Aydû, Muhammed 'İsâm, **Neş'etü 'İlmi'l-Mustalah ve'l-Haddu'l-Fâsıl beyne'l-Mütekaddimûn ve'l-Müteahhirîn**, 1. Baskı, Amman, 1437/2016, s. 94-95.

¹⁹ Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî, **et-Temyîz**, Thk. Sâlih b. Ahmed b. Sâbit Deyyân, 1. Baskı, Beyrut, 1430/2009, s. 84.

karşısında ortaya koyduğu gayretler, bunların rivâyette yayılmasını sınırlandırmıştır. Bu hataların çoğunun şifahî ve kitabî rivâyetle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

C) Lafız ve Mana İle Rivâyet:

Araştırma konumuz olan rivâyet lafızlarının tespitinden neyin kastedildiğine dair yukarıda yapılan izahlar, araştırmanın muhaddislerin hadislerin lafızlarının muhafazası hususundaki çalışmalarını manâ ile rivâyetin mukabili olan lafızla rivâyet anlamında ele almadığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü Nebevî hadisler, yedi harf/lügat üzere indirilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm gibi tam lafzî bir korumaya sahip olmamıştır. Dolayısıyla hadislere manâ ile rivâyet de dâhil olmuştur. Nitekim yeri geldiğinde söz edileceği üzere, râviler lafızla rivâyet zor geldiği zaman manâ ile rivâyet etmek zorunda kalmışlardır. Sahâbe ve tabiûnun ilk asırdaki rivâyetlerini araştıran kimse, bu hususta ihtilaf meydana geldiğini görür. Bu durumda araştırmamızın diğer bir sınırının, sahâbenin Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet ettikleri lafzın tespiti hususunda âlimlerin çalışmaları olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira sahâbe arasında bu ihtilafın meydana gelmesi, Resûlullah'ın (s.a.v.) söylemiş olduğu lafzın sahâbenin bize rivâyet etmiş olduğu lafızlardan biri olduğunu göstermektedir. Onlardan bazıları lafzî (harfî) rivâyet görüşünde iken, bazıları şartlarına uyarak manâ ile rivâyeti câiz görmekteydi. İlk tabaka râvilerinin yapmış oldukları, bu ilmin kurallarını koyanların ve şartlarını belirleyenlerin yaptıkları uygulamalar vasıtasıyla açıkça vâkıf olmaktayız ki, birçok hadis bu şekilde rivâyet edilmişse de, manâ ile rivâyet mutlak değildir. Aksi takdirde onların Peygamber'in (s.a.v.) sözleri olduklarına dair güvenimizi kaybederiz.

Manâ ile rivâyet konusu, şu önemli temel noktalarda tezimizle kesişmektedir:

- 1) Manâ ile rivâyetin sınırları ve şartları. Çünkü rivâyette asıl olan lafızla rivâyettir.
- 2) Muhaddislerin manâ ile rivâyet ettikleri lafzın tespiti hususunda onların gayretlerinin açıklanması.
- 3) Manâ ile rivâyetin tehlikesinin engellenmesi için muhaddislerin çabalarının açıklanması.

Dolayısıyla tezimiz, manâ ile rivâyetin mukabili olan lafızla rivâyet hususunda muhaddislerin çalışmaları hakkında değildir. Nitekim tezimizin başlığından araştırmanın bu merkezde yapılacağı izlenimi akla gelebilir.

D) Buhârî'nin Çalışmaları:

Buhârî'nin hadis lafızlarının tespitine dair *el-Câmi 'u's-Sahîh*'teki çalışmaları, rivâyet asrında muhaddislerin çalışmalarının bir örneği olarak tezimizin uygulamalı kısmında ele alınacaktır. “Buhârî'nin çalışmaları”ndan maksat, *Sahîh*'inde sened ve metin açısından Nebevî hadislerin lafızlarının tespiti hususundaki özel çabalarıdır. Bununla ne bizzat kendi hocalarının ne de *Sahîh*'i şerh eden âlimlerin hadislerin lafızlarını tespit ve muhafaza hususundaki çalışmaları kastedilmiştir.

Her ne kadar konuyla ilgili örnekler Buhari'nin hocalarının hadislerin lafızlarını zabtı etrafında yoğunlaşmış olsa da bu çalışma bununla sınırlı kalmamış, lafızların zabtı noktasındaki çalışmaları seneddeki sahâbi ravilere kadar götürmüştür. Çünkü bu konuda meşhur olan, *Sahîh*'te rivâyet edilen lafızların tespiti ve muhafazası noktasında âlimlerin yapmış oldukları çalışmalardır. Her ne kadar bu hususta Çokça eser verilmiş, Kitaplar arasında genişçe yer bulmuş ve bunların hadis ilminde, Buhârî'nin *Sahîh*'ine hizmette önemli bir yeri olsa da, söz konusu bilgiler tezimizde istifade ettiğimiz kaynakların bir kısmını oluştururlar; ancak araştırmanın konusu değildirler. Dolayısıyla araştırmamız, –ister kendilerine ulaşılması kolay çalışmalar olsun ister araştırılması ve ortaya çıkarılması belli bir gayret gerektiren çalışmalar olsun– Buhârî'nin hadis lafızlarının tespiti hususunda *Sahîh*'inde yaptığı çalışmalara yönelik olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS ÂLİMLERİNİN HADİS LAFIZLARININ TESPİTİ HUSUSUNDAKİ ÇABALARI

1.1. HZ. PEYGAMBER'İN HİTÂBETİ

Bu bölümde muhaddislerin Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini tespit etme hususundaki çalışmaları ele alınacak, bunların mahiyetine ve etkilerine değinilecektir. Aynı zamanda söz konusu çalışmalar ile hadis rivâyetini kuşatmış olan farklı açılardan tehlike arz eden unsurlar arasındaki ilişkinin boyutuna dikkat çekilecektir. Böylece kendiliğinden ortaya çıkan şu sorunun cevabına da ulaşılmış olacaktır: Hadis rivâyeti, etkileri açık olan çeşitli tehlikelere ve rivâyetin lafızlarında meydana gelen bir takım hatalara maruz kaldı. Muhaddislerin çalışmaları, Orantılı bir şekilde bu tehlikelerin ve hataların karşısında mı bulunuyordu? Bu hatalar meydana gelmeden önce önleyici ve koruyucu tedbirler var mıydı?

Hadis âlimlerinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini tespit etme hususundaki çalışmalarını ele almadan önce, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hitabını, onun insanlara hitap ettiği dilin (lügatin) tabiatını, Arapçanın –ki bu dil, başlangıçta hitâbın kendilerine yöneltildiği Arapların ve Peygamber'in kavmi Kureyş'in lügatidir– köklerine inerek incelemek gerekmektedir. Ayrıca söz konusu dilin diğer lügatlerden üstün olan yönleri, bunun Peygamber'in (s.a.v.) lügatine etkisi, onun talimatlarındaki lafızların sahâbe tarafından zabt edilişi, hitabındaki üslup özellikleri, lafızlarını seçişi, istediği şekilde nakledilmesi için maksadının anlaşılması hususundaki titizliği beyan edilmelidir.

1.1.1. Nübüvvetten Önceki Dönem

Peygamber'in (s.a.v.) lügatinden bahseden araştırmaların büyük çoğunluğu, hadîs-i Nebvî'nin dilini, bu dilin tahlilini ve üstünlüklerine dair açıklamalarını, onun hitabının özelliklerini, nebevî belagatinin ortaya çıkarılmasını ele almıştır. Bütün bunlar, temel teşrî' kaynaklarından biri olması hasebiyle Peygamber'in (s.a.v.) dilinin önemli boyutlarıdır. Fakat nübüvvetten öncesi Arap dilinin durumunu aydınlatmak ve onun yetişmiş olduğu dili beyan etmek de gerekmektedir. Çünkü bu dil, onun ilk muhatabı olan kavminin dilidir. Bir Arap olarak Peygamber'in, bu lügati ilk olarak nasıl öğrendiği cevaplanması gereken sorulardan biridir. Onların lügatlerine önem verdikleri,

lügavî birikimlerini sergilemek ve birbirleriyle yarışmak için panayırlara katıldıkları bilinmektedir. Acaba bunların Peygamber'in dilinin gelişiminde bir etkisi var mıydı? O ve yaşadığı toplum arasında, kavminin lügatine vâkıf olamayacağı ölçüde, dilinin tabiatını ve özelliklerini anlamayacak derecede bir uzaklık mı söz konusuydu? Çünkü söz konusu belagatin kendisine vahiy yoluyla tek seferde indirilmiş olması makul değildir. Bu başlık altında başta Arap lügati olmak üzere, özelde Kureyş lüğatinden bahsederek bu soruların cevaplarını vermeye çalışacağız.

1.1.1.1. Araplarda Hitabet

Araplarda hitabet; kuvveti, beyânı, açıklığı ve etkisiyle meşhurdur. Araplara Arap isminin verilmesi, fesâhat, i'râb, beyân ve dilde açıklığın kendilerine nisbet edilmesi sebebiyledir.²⁰ Allah Teâlâ onların lisanlarını, kelâmın vasıflandırıldığı en belîğ şeyle –yani “beyân”la– vasıflandırarak şöyle buyurmuştur: “*Muhakkak ki o (Kur'ân), âlemlerin Rabbinin indirmesidir. Onu, er-Rûhu'l-Emîn (Cebrail) indirdi senin kalbine; uyarıcılardan olman için; Mubîn Arapça bir lisânla!*” (Şuarâ, 26/192-195)²¹

Araplar, hitabetlerinde lafızlara son derece önem vermişlerdir. Hatta denebilir ki ilk önem verdikleri şey lafızlardı. Çünkü lafızlar manâların kalıbı olduğu için, maksat ve meramı açıklamak amacıyla lafızları ıslah ve tertip ettiler. Kulağa daha hoş gelmesi ve maksada daha iyi delalet etmesi için onları güzelleştirme noktasında mübalağa ettiler.²²

Araplar, şiir türü vezinli kelâmdan daha ziyade mensûr kelâmıla konuşuyorlardı. Ancak şiir, mensûr kelâmdan daha fazla ezberlenirdi. Çünkü hatipler, krallarla görüşme, barış veya nikâh için bulunduğu toplantılarda irticalen konuşurlardı. Toplantı sona erince, konuşmayı ezberleyen ezberler ve unutan da unutturdu.²³

Onların hitabetlerinde hikmet, darb-ı meseller ve kinayeye ilişkin cevâmiu'l-kelem (veciz konuşma) açık bir şekilde görülmektedir. Zira onlar, ister daha önce zikri

²⁰ İbn Cinnî, Osman, **el-Hasâis**, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, t.y., C. I, s. 36.

²¹ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, **es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lügati'l-'Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-'Arabi fî Kelâmihi**, Thk. Ahmed Sakar, Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, t.y., s. 19.

²² İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. I, s. 215-216.

²³ Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, **Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ**, Ta'lîk: Muhammed Hüseyin Şemüddîn, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, C. I, s. 254.

geçmeyen hususlarda olsun isterse ta'rîz, istiâre, teşbîh, husûs, umûm, mutlak, mukayyed, tekil ifade ile çoğulu; çoğul ile tekili ifade edebilme, maziden gelecek lafzıyla, gelecekte de mazi lafzıyla bahsetme hususunda meşhur idiler. Yine Arap kelâmı ve hitabetini diğerlerinden üstün kılan, muhatabın anlayacağı şekilde sözü genişletme veya ihtisar etme kudreti gibi başka özellikleri de vardı.²⁴ Arap kelâmına üstünlük sağlayan unsurlardan biri de panayırlardır. Zira burada Arapçanın üstünlüklerini kâfiyeli şiirler ve darb-ı mesellerle sergileyebiliyorlardı.

Kitabet (yazı), ezberlemenin yanı sıra Araplarda eski zamanlardan beri bilinmekteydi. Yazı, İslâm'ın zuhur ettiği sıralarda genel olarak Araplar tarafından, özellikle Mekke ve Medine'de kullanılıyordu.²⁵ Bu durum, Arapların dilini üstün kılan şeylerin lügatlerinin oluşum tabiatında kendine özgü niteliklerin var olduğuna delalet etmektedir ki, lügatçiler bunlara "Arap lüğatinin sünnetleri/es-Sünenü'l-lugavi'l-Arabî"²⁶ ismini vermişlerdir.

Bunun için de uygun üsluplar ve yollar edindiler. Neticede onların lügatleri hem kendilerine hem de başka dillere açık bir şekilde etki etti. Bu durum, onların bize ulaşan nesirlerinde ve şiirlerinde açıkça görülmektedir. En yaygın diller arasında Mekke'den neşet eden Kureyş lehçesi de bulunmaktadır. Özellikle bu lehçe üzerinde Hz. Peygamber'in de kullandığı lehçe olması hasebiyle durmak gerekir.

1.1.1.2. Mekkelilerin Lügati

Kureyş'ten önce Mekke'ye Huzâ'a kabilesi hâkimdi. Kureyş'in nüfusu artınca, Resûlullah'ın (s.a.v.) dördüncü dedesi Kusayy b. Kilâb, Huzâ'a'yı Mekke'den uzaklaştırmayı ve onun yerine Kureyş'i ikame etmeyi başardı. Böylece Kureyş, Mekke'ye hâkim oldu ve orada sözü geçen bir kabile haline geldi.²⁷ Bundan sonra

²⁴ Se'âlibî, Arap kelâmının mecralarını ve yollarını açıklamaktadır. Bkz. Se'âlibî, Abdülmelik b. Muhammed, **Fıkhü'l-Lüğa ve Esrârü'l-'Arabiyye**, Thk. Yâsîn el-Eyyûbî, Beyrut, 1420/2000, s. 353-443.

²⁵ Ali, Ahmed Sâlih, "et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübi'l-Musannefe fi'l-'Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ülâ", **Mecelletü'l-Mecma'u'l-'ilmiyyi'l-'Irakî**, XXXI/2, 1980, s. 13.

²⁶ Âlûsî, Mahmûd Şukrî, **Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab**, 1. Baskı, Beyrut, 1430/2009, C. I, s. 43; Fâhûrî, Hannâ, **el-Mûcezz fi'l-Edebi'l-'Arabiyyi ve Târîhihi**, 1. Baskı, Beyrut, 1985, C. I, s. 47; Temîmî, Muhammed b. Yûsuf, "Mukaddime", **el-Müselsel fi Garîbi'l-Lüğa**, Thk., Muhammed Seyyid Osman, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2013, s. 19.

²⁷ Ezrakî, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, **Ahbâru Mekke ve mâ Cae mine'l-Âsâr**, Thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheys, 1. Baskı, y.y., 1424/2003, C. I, s. 168-175; Takiyyuddîn el-Fâsî, Muhammed b. Ahmed b. Ali, **Şifâu'l-Garâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm**, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, y.y., 1421/2000, C. II, s. 78-82; Sibâ'î, Ahmed, **Târîhu Mekke: Dirâse fi's-Siyâse ve'l-'İlm ve'l-İctimâ' ve'l-'Umrân**, Mekke, 1419/1999, s. 31.

Mekkelilerin lügati denildiği zaman bununla Kureyş'in lüğatinin kastedilmesi âlimler arasında bilindi/yaygınlaştı/meşhur oldu.²⁸

Kavimlerinin hâkim olmasıyla kendi lügatleri de hâkim olurlar. Dolayısıyla Kureyş'in Mekke'ye hâkimiyetiyle lügati de diğer kabilelere hâkim oldu. Kureyş lügati, diğer Arap lügatleri arasında en fasih olanıdır. Nitekim İbn Fâris (ö. 395/1014), Kureyş lüğatinin diğer lügatlere ağır bastığı hususunda Arap dili âlimlerinin ve şiir râvîlerinin icmâ ettiklerini nakleder.²⁹

Kureyşlilerin fasîh ve sarîh olmalarının sebeplerinden biri, Câhiliyye döneminde Arapların her yıl hac mevsiminde gelip Beytullah'ı ziyaret etmeleridir. Kureyş, fesahatine, lüğatinin güzelliğine ve rikkatine rağmen, Arap heyetleri kendilerine geldikleri zaman onların kelâmlarından ve şiirlerinden en güzel ifadeleri ve en duru kelimeleri seçip alıyorlardı. Seçmiş oldukları bu lügatleri tabiatlarına ve yaratılışlarına uygun hale getiriyorlar ve lügatlerinden kötü ifadeleri ve çirkin lafızları çıkarıyorlardı. Böylece Arapların en fasihi oldular. Katâde (ö. 117/735) bu hususta şöyle demiştir: “Kureyş, Arap lügatlerinin en faziletlisini seçiyordu. Böylece lügatleri Arapların en faziletli lügati oldu. İşte Kur'ân onunla nazil oldu.”³⁰

Onların, her yönden Acem beldelerinden uzak olmalarının da bunda rolü vardı. Zira Fars, Rûm ve Habeş milletleriyle komşu olan Arap kabileleri acemlerle karıştıkları için lügatleri tamamen duru/saf/doğal değildi.³¹

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a (ö. 224/838) göre Hevazın'ın en fasihi Benû Sa'd b. Bekr'dir. O, buna Resûlullah'a (s.a.v.) asılsız olarak nisbet edilen şu sözü delil getirmektedir: “*Ben Arapların en fasihiyim, ancak ben Kureyşliyim ve Benû Sa'd b. Bekr'in yanında büyüdüm.*” Çünkü Resulullah (s.a.v.), onlardan bir sütanneye verilmişti.³² Hatta Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771) şöyle demiştir: “Arapların en fasîhi,

²⁸ Gavs, Muhtâr, **Lügatu Kureyş**, 1. Baskı, Dâru'l-Mi'râc, Riyad, 1418/1997, s. 26.

²⁹ İbn Fâris, **es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lügati'l-'Arabiyye**, s. 28.

³⁰ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbü'l-Lüga**, Thk. Abdüsselâm Hârûn v.dğr., Mısır, 1384/1964, C. II, s. 222.

³¹ İbn Fâris, **es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lügati'l-'Arabiyye**, s. 28; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddimetü İbn Haldûn**, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, 1. Baskı, Dımaşk, 1425/2004, C. II, s. 378; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lüga**, Thk. Fuâd Ali Mansûr, 1. Baskı, Beyrut, 1998, C. I, s. 175.

³² Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, **Garîbu'l-Hadîs**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1396, C. II, s. 213.

yukarı Hevâzin ve aşağı Temîm'dir.”³³ Resûlullah'ın (s.a.v.) lügati Benû Sa'd'dan öğrendiğini söyleyen siyer yazarları –ileride geleceği üzere– bunu delil getirmişlerdir.

1.1.1.3. Hz. Peygamber'in Lügati

Hz. Peygamber'in peygamberi hitabetinin özelliklerine geçmeden önce, ana diline değinmek gerekmektedir. Ve kavminin lehçesinden başka bir lehçeyle konuşup konuşmadığından da bahsedilecektir.

1.1.1.3.1. Hz. Peygamber'in Ana Dili

Peygamber (s.a.v.), halkının gayretleri sebebiyle böylesine zengin bir lügat (dil) çevresinde büyümüştür. Onlar, fesahatleri, hitabetlerinin kuvveti, ifadeleri ve üsluplarındaki ustalık bakımından diğer milletlerden üstün idiler. İşte Resûlullah (s.a.v.), Arap kabilelerinin en fasihi ve en sarihi olan Kureyş'ten idi.

Peygamber'in (s.a.v.) Benû Sa'd'a süt evladı olarak verildiği bilinmektedir.³⁴ Bu hususta yaygın haberler varid olmuştur ki, burada onları zikretmek uzun sürer. Peygamber'in (s.a.v.) oraya, lügati sağlam olduğu ve onu diğer lügatlerin kusurlarından korumak için gönderildiği yaygın bir bilgidir. Çocuklarını, lügati sağlam ve fasîh olduğu için Benû Sa'd'da sütanneye vermek Kureyş'in âdetindendi. Bu söz, Kureyş'in lüğatinin fesahat bakımından diğer kabilelerden önde ve meşhur olduğu zikredildikten sonra gelmektedir.

Resûlullah'ın (s.a.v.) sütanneye verilmesinin başka sebepleri de vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Annesinin eşinin ölümüne üzüntüsünden dolayı sütünün beslemek için yeterli olmaması; evlatlarını badiyedeki sütannelere vermenin Kureyş'in

³³ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, **Fezâilu'l-Kur'ân ve Me'âlimuhu ve Âdâbuhu**, Thk. Ahmed b. Abdulvâhid el-Hayyâtî, Mağrib, 1415/1995, C. II, s. 170-171.

³⁴ İbn Kesîr şöyle demiştir: “Bu hadîs, farklı tarîklerden rivâyet edilmiştir. Bu, siyer ve megâzî ehli arasında dolaşan meşhur hadislerdendir.” (Bkz. İbn Kesîr, İsmâîl, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, Thk. Mustafa Abdulvâhid, Beyrut, 1396/1976, C. I, s. 128). Çağdaş araştırmacılarından Ekrem Ziyâ el-Ömerî de bunun benzerini söylemiş ve şunu eklemiştir: “Halîme'nin Resûlullah'ı emzirmesi konusundaki haber uzun ve meşhur olan haber, muhaddisler tarafından isnâdın illetleri açısından tashîh edilmese de, Resûlullah'ın (s.a.v.), Sa'dlı Halîme'den önce Benû Sa'd'da süt anne verilmiş başka tarîklerle sabittir.” (Bkz. Ömerî, Ekrem Ziyâ, **es-Sîretü'n-Nebeviyyeti's-Sahîha**, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1415/1994, C. I, s. 102-103). İbrâhîm el-Alî ise bu uzun hadisi hasen kabul etmiş ve buna gerekçe olarak hadisin makta'larını takviye için birçok şahid getirilmesini ileri sürmüştür. Bkz. Ali, İbrâhîm, **Sahîhu's-Sîreti'n-Nebeviyye**, Dâru'n-Nefâis, Ürdün, 1415/1995, s. 38-39.

âdetinden olması. Bunun sebebi, kendi kadınlarının emzirmek istememesi veya kadınların vakitlerini eşlerine ayırma istekleri olabilir.³⁵

Peygamber'in (s.a.v.) dil öğrenmesi maksadıyla sütanneye verildiğini söyleyen siyer müelliflerinden biri de Burhanuddin el-Halebî (ö. 1044/1635)'dir. O, farklı başka sebepler de zikretmiştir. Ancak ona göre bu durum –lûgat öğrenmesi için sütanneye verilmesi– kesin değildir. Fakat o, bu hususta aslı olmayan bir haberi delil getirmiştir. O da, Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbına söylediği şu sözdür: “Ben sizin en fasih olanınızdır.”³⁶ Bunu, “Yani, Arapçayı en fasîh konuşanınızdır” diye tefsir etmiştir. “Ben Kureyşliyim ve Benû Sa‘d’da sütanneye verildim.” Yine bunu şu sözyle tekid etmiştir: “Bu durum onları süt emen çocukları bedevî sütannelere vermeye sevk ediyordu.”³⁷

Süt emme süresinin bitiminde Halîme'nin, Peygamber'in (s.a.v.) annesine geldiğini ve Peygamber'in (s.a.v.) daha iyi gelişmesi amacıyla kendi yanında kalması için onu ikna etmeye çalışmasıyla ilgili haberi bizzat kendisi zikretmiştir. İbn İshâk'ın (ö. 150/768)³⁸ rivâyet ettiğine ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233)³⁹ de ondan naklettiğine göre Halîme, Peygamber'in (s.a.v.) kendi yanında kalmasını istemesinin gerekçesi olarak onun Mekke'de vebaya yakalanıp hasta olmasından korkması olduğunu ileri sürmüştür.

³⁵ Bkz. Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed b. Ebi'l-Hasan, **er-Ravzu'l-Enf fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. I, s. 176. Ebû Zehra, üçüncü bir sebep olarak, şehrin kirli ortamından uzakta sağlıklı gıda ve temiz hava almayı zikretmiştir. Bunu, çağdaş araştırmacılar es-Sallâbî de, Peygamber'in (s.a.v.) sütanneye verilmesinden bahsederken zikretmiştir. Bu konu hakkında şöyle bir başlık açtı: “çölün beden sağlığına, ruhu dinginleştirmeye ve zekâyı artırmaya etkisini kastetmişlerdir”. O, söz arasında mevzû bir haberi –yani, Peygamber'in (s.a.v.) Ebû Bekir ile olan kıssasını– delil getirerek fesâhati öğrenmesine işaret etmiştir. Bkz. Ebû Zehra, Muhammed, **Hâtemu'n-Nebîyyîn (s.a.v.)**, Kahire, 1425h., C. I, s. 121-122; Sallâbî, Ali Muhammed, **es-Sîretü'n-Nebeviyye: Arzu Vakâi' ve Tahlîlu Ahdâs**, Dimaşk, Beyrut, 1425/2004, C. I, s. 69.

³⁶ Resûlullah'ın (s.a.v.) fesâhatinden bahsederken bu hadsiten söz edeceğiz.

³⁷ Halebî, Ali b. İbrahim b. Ahmed, **es-Sîretü'l-Halebiyye: İnsânü'l-'Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn**, Beyrut, 1427h., C. I, s. 146. Çocukların sütanneye verilmenin gayesinin lûgat ve fesâhat olduğunu vurgulayanlardan biri de, çağdaş araştırmacılar Cevâd Alî'dir. Hatta o, Benû Sa‘d'ın lûgatının Kureyş'in lûgatından salim olduğunu söylemiş, ancak bununla beraber Kureyş'in lûgatının lûgatların en fasihi olduğunu belirtmiştir. Buna gerekçe olarak Benû Sa‘d'ın yerleşik olmasını, ticaretten ve insanlarla karışmaktan uzakta oluşu, bunun aksine Kureyş'in göçebe bir halk olmasını ve ticaret sebebiyle insanlarla karışmasını zikretmiştir. (Bkz. Cevâd Alî, **el-Mufasssal fî Târihi'l-'Arab kable'l-İslâm**, 2. Baskı, Bağdat, 1413/1993, C. VIII, s. 669). Nureddin İtr da buna sadece işaret etmiştir. Bkz. İtr, Nureddin, **'İlmu'l-Hadîs ve'd-Dirâsâtu'l-Edebiyye**, Câmi'atu Dimaşk, 1983, s. 138-139.

³⁸ İbn İshâk, Muhammed, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2004, s. 100.

³⁹ İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed el-Cezerî, **Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, Thk. Ali Muhammed 'İvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. II, s. 122.

Peygamber'in (s.a.v.) annesinin de, Mekke'deki vebadan korktuğu için onun Sa'dlı Halîme'nin yanında kalmasını istediği, yine İbnü'l-Esîr tarafından nakledilmiştir. Anlaşıldığına göre bunu Halîme'nin sözünden sonra söylemiştir.⁴⁰ Aynı şekilde Safiyyurrahman el-Mübârekfûrî de bu gerekçeyi zikretmiştir.⁴¹

Çocukluk merhalelerinden beşik dönemi, çocuğun konuşmaya veya öğrenmeye gücünün yetmediği dönemdir. Allah Teâlâ'nın, "*Bunun üzerine o (Meryem) ona (çocuğa) işaret etti. "Biz, beşikteki bir çocukla ile nasıl konuşalım?" dediler.*" (Meryem, 19/26) sözü de bunu desteklemektedir. Çünkü bu yaştaki çocuğun konuşmaya gücü yetmez.

Siyer kitaplarında geçtiğine⁴² göre Sa'dlı Halîme'nin Peygamber'in (s.a.v.) iki yaşına ulaştıktan sonra kendi yanlarında kalmasını istemesinin gerekçesinin sağlık, vebadan uzaklaşma ve Peygamber'i (s.a.v.) orada bırakmama idi. Çünkü sütanneye verilmenin gayesinin bünye sağlığı ve bedenî sıhhat olduğuna açıkça işaret edilmiştir. Aksi takdirde Halîme tarafından herhangi bir talep gelmeden fesâhat öğrenmesi ve istenen hedefin gerçekleşmesi için onun yanında bırakılırdı.

Bunlara ilave olarak ifade etmek gerekir ki, çocuğun süt emmesi için annesinin dışında başka birine verilmesinin sebebinin, bedenî sâlim ve sağlıklı olması olduğuna ve süt emmenin en üst sınırı da iki yıl olduğuna göre, bu çağda çocuğun lûgat (dil) öğrenmeye gücü yetmez.

Bu husus, daha önce geçen Kureyş'in hac, ticaret veya başka bir sebeple Arap kabilelerine ait heyetlerin uğrak yeri olmasının, Kureyş'in onların ifadelerinin en fasihlerini ve en sağlamlarını seçmelerinin onların fesahatlerinin sebeplerinden biri olduğu ve bu yüzden methedildikleri anlayışına terstir.

Kureyş'in lûgatının bedevî lûgatından üstün olduğu, bedevî lûgatının lûgavî kusurlarının bilindiği ve Temîm kabilesinin de bunun içinde olduğu daha önce zikredilmişti. Allah Teâlâ, Kureyş'in belâğat ve akıl sahibi kimseler oldukları

⁴⁰ Halebî, **es-Sîretü'l-Halebiyye**, C. I, s. 151.

⁴¹ Mübârekfûrî, Safiyyurrahman, **er-Rahîku'l-Mahtûm**, Dâru İhyâi't-Türâs, y.y., 2006, s. 46.

⁴² Bu kıssa için bkz. İbn Hişâm, Abdülmelik, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'İvaz, 1. Baskı, Riyad, 1418/1998, C. I, s. 212; İbn Seyyidinnâs, Muhammed b. Muhammed, **'Uyûnu'l-Eser**, Thk. Muhammed el-Hatrâvî, Muhyiddîn Mestû, Medine, Dimaşk, Beyrut, 1992, C. I, s. 40; Mübârekfûrî, **er-Rahîku'l-Mahtûm**, s. 46-47.

hususundaki durumunu Nebî'sine şöyle bildirmiştir: “*Korku gidince oldukça düşkünlük göstererek; sizi sert ve keskin dilleriyle söyleyeceklerdir.*” (Ahzâb, 33/19)⁴³

Müsteşrikler, siyer-i Nebî hakkındaki yazılarında bu konuyu ele aldıklarında lügatle ilgili durumdan bahsetmezler. Bilakis onlar, onun Benû Sa‘d’da sütanneye verilmesinin, bundan sonraki sıkıntılara tahammül hususunda tabiatının gelişmesine, teemmül ve tefekkür kabiliyetine olan etkisine, temiz hava, sağlıklı yiyecek ve Mekke’nin hastalıklarından uzak olma gibi sebeplerle bedensel sağlığı üzerinde durmuşlardır.⁴⁴

Peygamber’in (s.a.v.), annesinin vefatından sonra dedesi Abdulmuttalib’in himayesine geçtiği, dedesinin onu kendiyle birlikte yatağına oturttuğu ve bunu sadece ona tahsis ettiği şeklindeki malumatlar tarihen sabittir.⁴⁵ Dedesinin vefatından sonra Resûlullah (s.a.v.), amcasının korumasına geçti ve bilindiği gibi ticaret işlerinde amcasına eşlik etti. Bu durumun Resûlullah’ın lügati ve fesahatine etki ettiği hususunda muhalefet yoktur.

Bütün bunlar, her ne kadar âlimler nübüvvetten önceki fesâhati, Peygamber’in (s.a.v.) nübüvvetten önceki fesâhati ve beyanının sübutuna delildir. Âlimler bütün gayretlerini onun nübüvvet dönemindeki fesâhat ve belâgatını anlatmaya yöneltmişlerdir. Öyle ki İslâmî teşri‘in temel kaynaklarından olan Nebvî hadîsleri ele almışlardır. Çünkü nübüvvetten önce aydınlatılması gereken teşri‘î hususlar yoktu.

Allah, içinde yetişmesi ve lügatini güzelleştirmesi için Nebî'sine dillerin en fasihini seçmiştir ki, bu sayede tebliğ görevini Allah Teâlâ’nın irâde ettiği şekilde yapabilsin. Yine ona, nübüvvetinin alameti ve destekçisi olması için cevâmi‘u’l-kelim özelliği vermiştir. Bu şekilde onu diğer resullerden üstün kılmıştır.⁴⁶

⁴³ Câhız, ‘Amr b. Bahr, **el-Beyân ve’t-Tebyîn**, Mektebetü Dâri İhyâi’t-Türâs, Beyrut, 1968, C. I, s. 9.

⁴⁴ Etienne Dinet, Süleyman İbrahim, **Muhammed Resulullah**, Tercüme: Abdulhalîm Mahmûd, Muhammed Abdulhalîm, Dârü’l-Kitâbi’l-Lübnânî, Beyrut, t.y., s. 84.

⁴⁵ İbnü’l-Esîr, “Mukaddime”, **Üsdü’l-Gâbe**, C. I, s. 123.

⁴⁶ Hattâbî, Hamd b. Muhammed, **Garîbu’l-Hadîs**, Thk. Abdülkerîm el-‘Azabâvî, Câmi‘atü Ümmi’l-Kurâ, y.y., 1402h., C. I, s. 64.

Peygamber'in (s.a.v.), Hilfu'l-Fudûl'e⁴⁷ ve Kâbe'nin inşasına⁴⁸ katılması hariç, kavminin meclislerine iştirak etmediği bilinmektedir. Yine onun, kavminin dille (lügatle) ilgili toplantılarına katıldığı, şiir ve belâğatle ilgili panayırlarına gittiği

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. I, s. 193; Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, **el-Edebü'l-Müfred**, Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Kahire, 1375, s. 148; Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî, **el-Müstedrek**, 1. Baskı, Dımaşk, 1439/2018, C. II, s. 239; Dedi ki: İsnâdı sahih olup o ikisi onu tahrîc etmemiştir. Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, y.y., 1432/2011, C. VI, s. 366; Bezzâr, Ahmed b. Amr, **el-Bahru'z-Zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)**, Thk. Âdil b. Sa'd, 1. Baskı, Medine, 1427/2006, C. III, s. 213; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C. II, s. 157; Tahâvî, Ebû Ca'fer, **Şerhu Müşkili'l-Âsâr**, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994, C. XIII, s. 177; İbn Balabân, **el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân**, C. III, s. 412-413. Rivâyetlerin tamamı Abdurrahman b. İshâk → ez-Zührî; Abdurrahman b. Ebi İshâk → ez-Zührî; Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im → babası; merfû olarak Abdurrahman b. Avf tarîkiyle rivâyet edilmiştir. Bu hadisin, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde (C. X, s. 217) tahrîc ettiği Ebû Hüreyre hadisiyle şâhidi vardır. Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kebîr**, C. VI, s. 367. Bunun Talha b. Abdurrahman b. Avf'ın mürsel olarak rivâyet ettiği şâhidi vardır ki, bunu Beyhakî, **(es-Sünenü'l-Kebîr**, C. VI, s. 366) tahrîc etmiştir. Heysemî, **(Mecma'u'z-Zevâid**, C. VIII, s. 172) şöyle demiştir: "Bunu Ahmed, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ rivâyet etmiş olup ricâli de sahihtir." İbn Hacer, (İbn Hacer, Ahmed b. Ali, **Fethü'l-Bârî-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Âdil Mürşid, Ahmed Berhûm, 1. Baskı, Dımaşk, 1434/2013, C. XVIII, s. 479) şöyle demiştir: "Bunu İbn Hibbân ve el-Hâkim, Abdurrahman b. Avf'tan merfû' olarak rivâyet ederek sahih saymıştır." Abdurrahman b. Avf'ın hadisinin medarında yer alan Abdurrahman b. İshâk el-Kureşî el-'Âmirî, ez-Zührî'nin ashabından olup ez-Zührî onun akrânı ve amcası idi. Onun hakkındaki görüşler sika veya sikaya yakın bir durum merkezinde cereyan etmektedir. Yahyâ b. Ma'in –bir keresinde–, Ebû Dâvûd ve "Onda bir beis yoktur." ifadesiyle Nesâî onu sika saymıştır. İbn Hibbân onun es-Sikât'ında zikretmiştir. Ya'kûb b. Şeybe, Yahyâ b. Ma'in –bir keresinde–, el-Fesevî, Ebû Hâtim, İbn Huzeyme ve İbn Hacer onun hakkında mutavassıt değerlendirmede bulunmuştur. Dârekutnî, onun zayıf olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Ondan yazdığımız hadisi sahihtir. Bu hadisimiz ondan yazılmıştır. Onu Ahmed b. Salih el-Mısırî için kitabından rivâyet etmiştir." Buhârî bu hadisi *Sahîh*'inde şahit getirmiş, *el-Edebü'l-Müfred*'de rivâyet etmiş ve onu diğerleri de rivâyet etmişlerdir. Buhârî şöyle demiştir: "O, kendisinden daha sika kimselere muhalefet ettiği zaman bazı durumlarda ondan hadis alınmakla birlikte hıfzına itimad edilen bir kimse değildir." Hâkim ise şöyle demiştir: "Buhârî ve Müslim ya da onlardan biri, onun tariklerine asıl rivâyetlerinde tahrîc etmemişlerdir. ancak şâhid olarak getirmişlerdir." İbn 'Adiyy şöyle demiştir: "Onun bazı münker ve ardına düşülmeyen hadisleri vardır. Onun rivâyetlerinin çoğu sahihtir. O, sâlihu'l-hadistir."

Sonuç olarak O, sika derecesine yükselmez ve zayıf seviyesine düşmez; sadûk dairesinde kalır. Onun teferrüd ettiği zaman muhalif olduğunu söyleyen kimseye göre söz konusu isnâd zayıftır. Fakat onun hadisinin, Ebû Hüreyre hadisiyle şâhidi vardır. Dolayısıyla isnâdı âlidir. Siyer müellifleri ve şarihler, kitaplarında rivâyet etmişler ve onu tenkit etmemişlerdir. O, meşhur haberlerdendir. Bkz. İbn Adiyy, Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî, **el-Kâmil fî Zu'afâi'r -Ricâl**, 1. Baskı Rivyad, 1434/2013, C. IV, s. 303; İbn Ma'in, Ebû Zekeriyâ Yahyâ, **Târîhu İbn Ma'in (Rivâyetu't-Devrî)**, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, Mekke, 1399/1979, C. IV, s. 235; Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, **Tehzîbü'l-Kemâl**, Thk. Beşşâr 'Avâd Ma'rûf, 1. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 1403/1983, C. XVI, s. 520; Zehebî, Muhammed b. Ahmed, **el-Muğnî fî'd-Du'afâ**, Thk. Nûreddîn İtr, Katar, t.y., C. II, s. 597; a. mlf. "Mukaddime", **el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehu Rivâyetun fî'l-Kütübi's-Sitte**, Thk. Muhammed Avvâme, 2. Baskı, Kahire, Beyrut, 1430/2009, C. I, s. 620; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, **Tehzîbü't-Tehzîb**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'İvaz, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, C. IV, s. 8; a. mlf. **Takrîbü't-Tehzîb**, Thk. Muhammed Avvâme, 3. Baskı, Suriye, 1411/1991, s. 336.

⁴⁸ Buhârî, Hacc 42; Müslim, Hayz 19. Her ikisi de İbn Cüreyc → 'Amr b. Dînâr → Câbir b. Abdillâh tarîkiyle rivâyet etmiştir.

bilinmemektedir. Bilakis Peygamber (s.a.v.) vahyin başlangıcıyla birlikte insanlarla iletişimi azaltmış, zaman zaman Hirâ mağarasında inzivaya çekilir olmuştur.⁴⁹

Çağdaş âlimlerden Nûreddîn Itr, Resûlullah'ın (s.a.v.) nübüvvetten önce fesâhat ve belâgatta meşhur olmadığına âlimler tarafından bilindiği görüşündedir. Ona göre Panayırlarda ve toplantılarda şiir inşâd etmek, hutbe irâd etmek ve belâgatlı konuşmalar yapmak O'nun âdeti değildi. O, nübüvvetten önce şiir ve hitabette kavminin belâgatçilerinden sayılmazdı. O, sadece emânet, fazîlet ve doğruluk hususunda meşhurdu.⁵⁰

Bu görüşün aynısını Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1935) *Tefsîrû'l-Menâr*'da söylemiştir. O, Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân'ı kendiliğinden getirmediğini savunurken buna işaret etmiştir.⁵¹

Nûreddîn Itr'ın âlimler tarafından bilindiğini söylediği hususa dair, Muhammed Reşîd Rızâ'nın *Tefsîrû'l-Menâr*'da söylediklerinden başka, kendisinden önce hiç kimsenin herhangi bir söylemine rastlanmamıştır. Nûreddîn Itr, Reşîd Rızâ'nın bu ifadesini aynen almış, onu herhangi bir âlimin ismine veya herhangi bir kaynağa nisbet ettiğine işaret etmemiştir. Dolayısıyla bu söz, mürsel bir söz sayılır.

Rızâ ve Itr, bu hususta âlimlerden sözlü delil de zikretmemişlerdir. Onların, Allah Teâlâ'nın Peygamber'i (s.a.v.) Arapların fesâhat ve belâgatlerinin göstergesi olan şiirden uzak tuttuğu sahihtir. Çünkü Peygamber'in (s.a.v.) şair olmadığı ve şiir sanatlarını bilmediği bilinen bir gerçektir. Hitabete gelince, nübüvvetten önce anahtarları verilmiş nübüvvetten sonra ise yekûnu ve en yüksek dereceleri bahşedilmişti. Nitekim bu hasletin kendisine bir defada verildiği düşünülemez. Zira siyer alimlerinin rivâyet etmiş olduğu üzere Hacerülesved'in yerine konulması hadisesinde bu durumun alametleri görülmüştür. Hacerülesved konusunda iş son noktaya gelince durumu ona haber verdiler. O da ortaya bir bez konulmasını, Hacerülesved'in ortasına yerleştirilmesini, her oymağın onun bir ucundan tutup bezi yukarı kaldırmalarını istedi. Sonra da Resûlullah (s.a.v.) taşı alıp yerine yerleştirdi.⁵²

⁴⁹ Buhârî, *Tefsîr* (İkra' bismi Rabbike) 1 (No: 4953). Konu ile ilgili İbn Hacer'in değerlendirmeleri için Bkz. **Fethü'l-Bârî**, C. XIV, s. 571.)

⁵⁰ Itr, Nureddin, **İlmü'l-Hadîs ve'd-Dirâsetü'l-Edebiyye**, Câmî'atü Dımaşk, y.y., 1401/1981, s. 143.

⁵¹ Rızâ, Muhammed Reşîd, **Tefsîrû'l-Menâr**, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, y.y., 1990, C. V, s. 187.

⁵² Bkz. Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd, **Müsnedü't-Tayâlisî**, Thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Giza, 1419/1999, C. I, s. 108; İbn Sa'd, Muhammed ez-Zühri, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1421/2001, C. I, s.

H. Peygamber'in buradaki konuşması öylesine ikna edici olmuş/ zihinlerinde yer etmiştir ki, sonunda onun görüşünü kabul edip uygulamaya geçirmişlerdir.

Peygamber'in (s.a.v.) dil ile alakalı etkinliklere ve panayırlarına katıldığına dair bir bilginin olmaması, onun Araplarını hitâbet meclisleriyle ilişkisini tamamen kestiği anlamına gelmez. Resûlullah'ın (s.a.v.) Kuss b. Sâide'yi Ukâz panayırında gördüğü, onun hikmetli sözlerini işittiği ve onun kelâmını ezberlediği⁵³, onu Kureyş'e

121; Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, C. I, s. 159-160; Hâkim, **el-Müstedrek**, C. IV, s. 229. Dedi ki: "Bu hadis, Müslim'in şartına göre sahihtir. O ikisi onu tahrîc etmediler. Onun şartına göre onun sahih bir şahidi vardır." (Bkz. Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kebîr**, C. V, s. 72; Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, **Delâilü'n-Nübüvve**, Thk. Abdulmu'tî Kal'acî, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, C. II, s. 57.) Bunların tamamı muhtelif lafızlarla Simâk b. Harb → Hâlid b. 'Ar'are → Ali (r.a.) ve başkaları tarîkiyle rivâyet edilmiştir. Hâlid b. 'Ar'are hakkında ihtilaf edilmiştir. el-İclî ve el-Heysemî onu sika saymış, İbn Hibbân ise es-Sikât'ında el-Bûsîrî, onun mechûl olduğunu söylemiş ve onun sebebiyle isnâdı zayıf saymıştır. Buhârî, onun Ali'den (r.a.) semâ'ını açıklamıştır. Bkz. Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, **et-Târîhu'l-Kebîr**, Thk. Hâşim en-Nedvî v.dğr., Dârü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad, t.y., C. III, s. 162; Heysemî, **Mecma'u'z-Zevâid**, C. XVII, s. 110. O, ondan cehâleti nefyetmiş, onun sika olduğunu isbat etmiştir. Bu isnâdın medârı Simâk b. Harb'e gelince, o teferrüd etmesi mümkün olmayan kimselerdendir. Biyografisi hakkında bkz. Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C. XII, s. 115; Zehebî, **el-Kâşif**, C. I, s. 465; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C. III, s. 66; a. mlf. **Takrîbü't-Tehzîb**, s. 255. Isnâdı zayıftır. Bu hadisin Abdullah b. es-Sâib tarafından rivâyet edilen şahidi vardır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXIV, s. 261; İbn Kâni, **Abdülbâkî**, **Mu'cemu's-Sahâbe**, Thk. Sâlih b. Sâlim el-Misrâfî, Medine, 1418h., C. I, s. 300-301; Hâkim, **el-Müstedrek**, C. IV, s. 228; İbn Abdîlber, **et-Temhîd**, C. X, s. 46. Bunu, Hilâl b. Habbâb → Mucâhid → Abdullah b. es-Sâib tarîkiyle rivâyet etmişlerdir. Hadisin tarîklerinin birinde şöyle geçmektedir: "Bana bir bez getirin!" Ona bir bez getirdiler, taşı onun ortasına koydu. Sonra da, "Her kabile bezin bir köşesinden tutsun ve hepsi birlikte onu yukarıya kaldırsınlar!" dedi. Onlar da böyle yaptılar. Bezi yerine ulaştırınca Resûlullah (s.a.v.) mübarek eliyle taşı aldı ve yerine koydu. Hadisin medârı Hilâl b. Habbâb sikadır ve sadece ihtilat açısından tenkit edilmiştir. İbn Hibbân şöyle demiştir: "O, ömrünün sonlarından ihtilata maruz kalmıştır. Bir şeyi tevehhüm üzere rivâyet ediyordu. Teferrüd ettiği zaman onunla ihticâc câiz değildir. Bkz. Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C. XXX, s. 330; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C. VI, s. 675; a. mlf. **Takrîbü't-Tehzîb**, s. 575; Zehebî, **el-Kâşif**, C. II, s. 340; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn**, Thk. Muhammed b. İnsân Ferhât, Beyrut, 2016, C. III, s. 87. Buna göre Burada Hilâl b. Habbâb teferrüd etmiştir. İhtilâttan önce ondan kimin aldığı belli değildir. Bu yüzden bahsi geçen Isnâd zayıftır. Heysemî bu hadis hakkında şöyle demiştir: "Onu Ahmed rivâyet etmiştir. Onda yer alan Hilâl b. Habbâb sikadır. Onun hakkında tartışma vardır. Geri kalan ricâli sahihtir." Bir keresinden şöyle demiştir: "Onun Hilâl b. Habbâb dışındaki ricâli sahihtir. Hilâl sikadır." Bûsîrî şöyle demiştir: "Onun İbn Abbâs, İbn Ömer ve başkalarından nakledilen rivâyetle şahidi vardır." (Bkz. Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Bûsîrî, **İthâfu'l-Hiyreti'l-Mehere bi-Zevâidi'l-Mesânidi'l-Aşere**, Thk. Âdil b. Sa'd, es-Seyyid Mahmûd b. İsmâîl, 1. Baskı, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1419/1998, C. IV, s. 78; C. IX, s. 30.) Sonuç olarak bu iki isnâd zayıf olsa da, kıssa muhtelif mahreclerle çeşitli tarîklerden varid olmuştur. Bu da onun sâbit (doğru) olduğu anlamına gelir.

⁵³ Bkz. Sicistânî, Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osman el-Basrî, **Kitâbü'l-Mu'ammerîn mine'l-Arab ve Tarafun min Ahbârihim ve mâ Kâlûhu fî Muntelhâ A'mârihim**, 1. Baskı, Mısır, 1323/1905, s. 69; Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali el-Kayrevânî, **Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb**, Thk. Yûsuf Ali Tavîl, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, C. I, s. 496; Şamî, Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf es-Sâlihî, **Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd (es-Sîretü's-Şâmiyye)**, Thk. Mustafa Abdulvâhid, b.y., 1418/997, C. II, s. 252; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, Beyrut, 1412h., C. V, s. 552; Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, **Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. eş-Şehat Ahmed et-Tahan...[ve öte.]. 1. Baskı, Kahire, es-Sehhar li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2012, C. VIII, s. 277.

ve Araplara rivâyet ettiği⁵⁴ nakledilmiştir. Böylece Resûlullah'ın (s.a.v.) Arap hutbeleri ve nesirlerinden bize ulaşmış olanların çok az bir kısmını ezberlediğini görüyoruz. Resûlullah'ın (s.a.v.) Kuss b. Sâide'nin hutbesini ezberlemesi hakkında *er-Reyhân ve'r-Rey'ân*⁵⁵ yazarı şöyle demiştir: “İnsanların elde etmek için çabaladığı Kuss b. Sâide'nin hutbesinin senedi olmasaydı ve onu kendisinden rivâyet eden Peygamber (s.a.v.) zikretseydi, diğerlerinden temayüz etmezdi/farklı olmazdı.”⁵⁶

⁵⁴ Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, C. I, s. 42.

⁵⁵ Yazar, Muhammed b. İbrâhîm b. Hiyye el-Mevâ'inî olup eserinin tam adı, *Reyhânü'l-Elbâb ve Rey'ânü's-Şebâb fî Merâtibi'l-Âdâb*'tır. Yazarın biyografisi hakkında bkz. Kudâ'i, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebâr, **et-Tekmilê li-Kitâbi's-Sıla**, Thk. Abdusselâm el-Herrâs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, C. II, s. 43; İbn Sa'îd, Ali b. Mûsâ el-Mağribî el-Endelüsî, **el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib**, Thk. Şevkî Dayf, 1. Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1955, C. I, s. 247.

⁵⁶ Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ**, C. I, s. 254. Câhız onun hakkında şöyle demiştir: “Bu isnad, (onu elde etme konusunda) ümit etmekten bile aciz bırakan ve onun gibi bir isnada ulaşma ümidinin kayb olduğu bir isnâddır.” (Bkz. Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, C. I, s. 42.) Çünkü bahsi geçen isnad, Resulullah (s.a.v.) tarafından rivâyet edilmiştir Bazı alimler bu hadisin sıhhati hakkında konuşmuştur. Ebu'l-Feth el-Ezdî ve İbnü'l-Cevzî onun bâtil olduğunu açıklamıştır. (Bkz. İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, **el-Mevzû'ât mine'l-Ehâdisi'l-Merfû'ât**, Thk. Nûreddîn b. Şükrî Cîlâr, 1. Baskı, Edvâu's-Selef, y.y., 1418/1997, C. I, s. 344.) Bu hususta son)dönem âlimlerinden eş-Şevkânî de onlara tabi olmuştur. (Bkz. Şevkânî, Muhammed b. Ali, **el-Fevâidu'l-Mecmû'a fî'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a**, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., 1416/1995, s. 499.) İbnü'l-Esîr, bunun sübûtundan (doğruluğundan) şüphe etmiştir. (Bkz. İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, C. II, s. 411.) Beyhakî, bunun bir aslının olduğunu isbât ederek şöyle demiştir: “Her ne kadar bir kısmı zayıf ise de, hadis başka vecihlerle rivâyet edildiği zaman, bu durum hadisin bir aslının bulunduğuna delâlet eder.” (Bkz. Beyhakî, **Delâilü'n-Nübüvve**, C. II, s. 113.) Aynı şekilde İbn Kesîr de şöyle demiştir: “Bunun aslı meşhurdur. Zayıf olmalarına rağmen bu tarikler, bu kıssanın bir aslının olduğunu destekler mahiyettedir.” (Bkz. İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Giza, 1418/1997, C. III, s. 313.) İbn Hacer, Peygamber'in (s.a.v.) onun hikmetini işittiğini isbât etmiş, fakat bu konuda rivâyet edilen tarikleri zayıf bulmaktadır. (Bkz. İbn Hacer, **el-İsâbe**, C. V, s. 552.) Suyûtî, İbn Abbâs tarîkini zikrettikten sonra, “Bu haberde uydurma alâmetleri görülmektedir.” demiştir. İbn Arrâkşöyle demiştir: “Suyûtî, bunu sanki hadisin mütekaddimûn arasında meşhur olduğuna işaret etmek üzere zikretmiştir.” Sonra Suyûtî, İbn Hacer'in hadisin tariklerini zayıf bulması konusunda şöyle demiştir: “Sonra bu konuda İmâm Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî'nin *Kitâbu'z-Zühre*'sinde tahrîc ettiği Sa'd b. Ebî Vakkâs hadisini gördüm. Bu, hadisin tariklerinin en mükemmeliştir.” Devamla dedi ki: “Eğer İbn Hacer, bu tarîke vâkıf olsaydı, hadisin hasen olduğuna hükmederdi. Çünkü bu tarîk, diğer tariklerden özellikle Ahmed b. Hanbel'in *ez-Zühd*'ündeki ziyâdelerdeki tariklerden daha öncedir. Çünkü o, isnâdı kuvvetli bir mürseldir. Bu tarîke, kendisinde zayıf ve ithâm edilen bir ravi bulunmayan mevsûl tarîk eklendiği zaman, tereddütsüz bunun hasen olduğuna hükmederdi.” (Bkz. Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **el-Leâli'l-Mesnû'a fî'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a**, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, C. I, s. 173; İbn İrâk, Ali b. Muhammed el-Kinânî, **Tenzîhü's-Ser'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ahbâri's-Sen'iati'l-Mevzû'a**, Thk. Abdulvevâb Abdullaîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk, 1. Baskı, Mektebetü'l-Kâhire, Mısır, t.y., C. I, s. 242.) Çağdaş âlimlerden el-Elbânî de bu rivâyeti sahih saymamıştır. Bkz. Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, **Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Da'îfa ve'l-Mevzû'a ve Eserühâ's-Seyyi' fî'l-Ümme**, 2. Baskı, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1420/2000, C. XII, s. 821.

1.1.1.3.2. Hz. Peygamber'in Kavminin Lehçesinden Başka Lehçeyle Konuşması

Peygamber'in (s.a.v.), sözünün anlaşılması ve kendisi ile dinleyenler arasında bir mesafe olmaması için kavminin lügatinden başka lügatle konuştuğu nakledilmiştir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149) *eş-Şifâ*'da şöyle demiştir: “Resûlullâh'a (s.a.v.) cevâmi'u'l-kelim verildi. Kendisine hikmetin en üstün eşsiz hikmetler tahsis edildi. Arapların lisanları öğretildi. O, her ümmete kendi lisanıyla hitâb ediyor, onlarla kendi lügatleriyle konuşuyor, kendi belâgatlerinde onları aşıyordu. Hatta ashabından çokları, birçok kere kelâmının açıklamasını ve sözünün tefsirini ona soruyorlardı. Onun hadisini ve siyerini düşünen kimse, bunu görür ve gerçek olduğunu kabul eder.” Yine Kâdî İyâz, onun Kureyş, Ensâr, Hicâz ve Necd halkı ile konuşmasının diğer kabilerle konuşmasından farklı olduğunu söylemiştir.⁵⁷

Bu konuda en yaygın örneklerden biri, Resûlullah'ın (s.a.v.) لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ “Seferde oruç tutmak birr (yânî hâlis ibâdet) cümlesinden değildir.” hadisi, Himyer lügatiyle لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ اِمْتِصِيَامٌ فِي اِمْتِصَرٍ şeklinde ifade edilmiştir. Bu rivâyet bize, ez-Zührî tarikiyle Ka'b b. 'Âsım el-Eş'arî'den gelen rivâyet dışında müsned olarak ulaşmamıştır.⁵⁸ Bu hadis, "لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ" lafzıyla Câbir b. Abdullah⁵⁹, Abdullah b. Ömer⁶⁰ ve başkaları tarafından rivâyet edildiği gibi, yine aynı lafızla bizzat Ka'b b. 'Âsım el-Eş'arî'den ez-Zührî tarikiyle rivâyet edilmiştir.⁶¹ Süfyân, ez-Zührî'nin لَيْسَ "sözünü işitmediğini söylediğini nakletmiştir.⁶²

Hattâbî, Peygamber'den (s.a.v.) başka bir lügatle rivâyet edilen bir hadisten bahsederken şöyle demiştir: “Bu bazı râviler tarafından bu şekilde ifade edilmiştir. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) âliye lügatinden başkasıyla konuşmazdı.” İbnü'l-Esîr ona şu

⁵⁷ Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ (s.a.v.)*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1404/1984, s. 96.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXIX, s. 84.

⁵⁹ Buhârî, Savm 36; Müslim, Siyâm 15. Bu hadis, Muhammed b. Abdurrahman el-Ensârî → Muhammed b. 'Amr b. el-Hasan b. Ali tarikiyle rivâyet edilmiştir.

⁶⁰ İbn Mâce, Siyâm 11. Hadis, Abdullah b. Ömer → Nâfi' tarikiyle rivâyet edilmiştir.

⁶¹ İbn Mâce, Siyâm 11; Nesâî, Siyâm 46. Her ikisi de Safvân b. Abdullah → Ümmü'd-Derdâ tarikiyle rivâyet edilmiştir.

⁶² Humeydî, Abdullah b. ez-Zübeyr, *Müsnedü'l-Humeydî*, Thk. Muhammed Süleym Esed, 1. Baskı, Dârü's-Sekâ, Dımaşk, 1996, C. II, s. 381.

sözleriyle cevap vermiştir: “Bu doğru değildir. Çünkü o (Resûlullah), birçok Arap lügatiyle konuşmuştur. *لَيْسَ مِنْ أَمِيرٍ أَمْصِيَاءُ فِي أَمْسَقَرٍ* sözü ve başkaları bunlardandır.”⁶³

İbn Cinnî (ö. 392/1092), bu hadisi zikrederken ma‘rife lââm’ının mîm’e dönüştürülmesinin şâz olup kurala uymadığını nakletmiştir.⁶⁴ Kurtubî (ö. 656/1258) ise, bu rivâyeti edebiyatçılara nisbet etmiştir.⁶⁵

Hasan b. Kâsım el-Murâdî (ö. 749/1348), bu mîm’in meânî harflerinden olduğu hususunda şüphe bulunduğunu ve onun aslı olmayıp bedel olduğunu söyleyerek söz konusu itirazı reddetmiştir.⁶⁶

İbn Hacer, Ka‘b b. ‘Âsım el-Eş‘arî’nin bu hadisi kendi lügatine göre ifade ettiğini, bunu kendisinden nakleden râvinin de ondan işittiği lafızla rivâyet ettiğini söylemiştir.⁶⁷

Bu konuda kısaca şöyle denilebilir: Peygamber’in (s.a.v.) hadisleri araştırıldığı zaman o’nun kavminin lügatinden başka bir lügatle konuşması aslolan değildir. Bu hususta garîbu’l-hadîs kitaplarında varid olan rivâyetler, Peygamber’in (s.a.v.) lügati olmadığı için o’na nisbet edilemez. Bilakis o, bu şekilde arızî olarak konuşmuştur. Bunlar, ancak o lügatin sahibine nisbet edilir. Onun bazı heyetlere hitabetindeki hadisler ve Yemen halkına gönderdiği mektuplar çıkarıldığı zaman, bunların dışında Peygamber’in (s.a.v.) değiştirilmeksizin rivâyet edilen hadisleri kavminin lügatine uygundur.⁶⁸

Peygamber’e (s.a.v.) zaman zaman lügat nisbet edildiğinde çoğunlukla bu lügatin o’nun kavmi Kureyş’in lügati olduğunu görüyoruz. Bazen de Kureyş lügati açıkça kendisine nisbet edilmektedir. Fakat bazı araştırmacılar, Peygamber’in (s.a.v.)

⁶³ İbnü’l-Esîr, el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser**, Thk. Rıdvân Mâmû, 1. Baskı, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1434/2013, C. III, s. 573.

⁶⁴ O şöyle demiştir: “Denilir ki: en-Nemir b. Tevleb, Peygamber’den (s.a.v.) bu hadîsten başka rivâyette bulunmamıştır.” (Bkz. İbn Cinnî, Osman b. Cinnî el-Mevsilî, **Sirru Sinâ’ati’l-İ-râb**, Thk. Hasan Hindâvî, 2. Baskı, Dâru’l-Kalem, Dimaşk, 1413/1993, C. I, s. 423.) Fakat bu hadis, bu lafızla en-Nemir b. Tevleb tarafından değil, Ka‘b b. ‘Âsım el-Eş‘arî tarafından rivâyet edilmiştir.

⁶⁵ Kurtubî, Ahmed b. Ömer, **el-Müfhim li-mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim**, Thk. Muhyiddîn Mestû, Yûsuf Büdeyvî, Ahmed es-Seyyid, Mahmûd Bezzâl, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, 1417/1996, C. IX, s. 133.

⁶⁶ Murâdî, Hasan b. Kâsım b. Abdullâh b. Ali, **el-Cene’d-Dânî fî Hurûfi’l-Me’ânî**, Thk. Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzıl, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992, s. 140.

⁶⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **et-Telhîsü’l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi’r-Râfi’iyyi’l-Kebîr**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed ‘İvaz, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, C. II, s. 448.

⁶⁸ Gavs, **Lügatu Kureyş**, s. 25.

bazen bu duruma aykırı davrandığını ortaya koymaktadırlar. Çünkü Resûlullah (s.a.v.), bazen kavminin lûgatini terk etmiş ve bütün Arapların anladığı başka bir lûgatle konuşmuştur. O, bazen meclisinde bulunan kimselerle onların lûgatiyle konuşuyordu.⁶⁹

Kaynaklarda Resûlullah'ın (s.a.v.) bu durumuna açıkça işaret eden deliller bulunmaktadır. Meselâ İbn Düreyd (ö. 223/837) Cüheyne esiri hadisi⁷⁰ hakkında şöyle demiştir: “Onun (Resûlullah'ın) lûgatinde hemze yoktur.” İbnü'l-Esîr bu hususta şöyle demiştir: “Çünkü hemze Kureyş'in lûgatinde yoktur.”⁷¹ Buna göre İbn Düreyd'in “Resûlullah'ın lûgati” ifadesi ile İbnü'l-Esîr'in “Kureyş lûgati” ifadesi aynı anlamdadır.

Böylece Resûlullah'ın (s.a.v.) nübüvvetten önce Arap kelâmını en güzel şekilde öğrenerek yetiştğini anlamış bulunmaktayız. Fakat Resûlullah (s.a.v.) dile Araplar kadar önem vermemiş ve kavmi arasında bununla meşhur olmamıştır veya kaynaklar onun bu yönünü ele almamışlardır. Âlimler, ileride geleceği üzere, bütün dikkatlerini o'nun nebevî fesâhat ve belâgatine yöneltmişlerdir.

1.1.2. Nübüvvet Dönemi

Peygamber'in (s.a.v.) lûgati konusunun aydınlatılması, Allah'tan tebliğde bulunması, kelâmının teşrî' ve ümmet için ahkâm içermesi bakımından çok önem arz etmektedir.

Peygamber'in (s.a.v.) fesâhat ve belâgat ehline karşı yaptığı hitabetinin özellikleri nelerdir? Onun kullanmış olduğu lafızların hususiyetleri nelerdir? Bu lafızları, kalıplarından (binâlarından) dolayı mı, yoksa bunlar manâları ve merâmları sebebiyle mi tercih etmiştir? Bu hususta Arap lûgatinin genişliği ve çeşitli manâlara sahip lafızlar ile çeşitli lafızlarla ifade edilen manâları kapsamasını dikkate almış mıdır? Bu konuda farklı anlayışları gözetmiş midir, yoksa hitâbı aynı düzeyde midir? Bunlar, konuyla alakalı olarak cevabı aranacak sorulardır.

⁶⁹ Cündî, Ahmed Alemüddîn, **el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi't-Türâs**, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, y.y., 1983, C. I, s. 323-324; Gavs, **Lûgatu Kureyş**, s. 25.

⁷⁰ Bu hadis hakkında bkz. İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-'Absî, **el-Musannef**, Thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, Cidde, Suriye, 1427/2006, C. XIV, s. 351; Bûsîrî, **İthâfu'l-Hiyere**, C. V, s. 149; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **el-Metâlibu'l-'Basra bi-Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniyye**, Thk. Cemâl Ferhât Sâvelî, 1. Baskı, Riyad, 1419/1998, C. IX, s. 177. Hadis, Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme → Mucâlid b. Sa'îd el-Hemedânî → el-'Arîf el-Cühenî tarikiyle rivâyet edilmiştir. Hadis mürsel ve zayıftır. Çünkü senedde zayıf Mucâlid b. Sa'îd vardır. (Bkz. İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, s. 920.) el-'Arîf el-Cühenî mübhemdir. Bunun devamında şöyle demiştir: “Tabîî bilinmediği için bu isnâd zayıftır.”

⁷¹ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. II, s. 124.

1.1.2.1.Hz. Peygamber’in Hitâbının Genel Özellikleri

Peygamber’in (s.a.v.) fesâhat ve belâgatte temeyyüz ettiği konusunda herhangi bir ihtilaf ve tartışma yoktur. Çünkü Allah’ın fesâhat ve belâgat hususunda kendisine vermiş olduğu melekelerin –ki bunlar bu hususta kendisini kavminden üstün kılıyordu– yanı sıra, genel olarak Araplar ve özel olarak kabilesi fesâhat ve belâgat hususunda meşhurdu.

Fesâhatten maksat, “Kelâmın tenâfurı’l-hurûf, garâbet ve kıyâsa muhâlfetten sâlim ve muğlak olmaktan uzak olması, bu şekilde onunla murâd edilen şeyin idrâkler tarafından açıkça kavranması ve bu şekilde söz sahibine maksadını açık bir şekilde ifâde etme gücü vermektir.”⁷² Kur’ân-ı Kerîm, bu belâgatten insanları sapkınlık ve eğrilikten istikâmet ve ihlâs yoluna döndürmek için etkinin kuvvetli ve beyânın belîğ olmasını gerektiren bir münasebetle bahsetmektedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Sen onlara aldırma ve onlara öğüt ver. Onlara kendileri hakkında belîğ (tesirli) söz söyle!*” (Nisâ, 4/63)⁷³

İbn Fâris, Allah Teâlâ’nın kadim dillere ihsân ettiği şeylerin tamamını Peygamber’e (s.a.v.) bahşetmek suretiyle daha önce hiç kimseye vermediği şeyi ona verdiğini, dilin bunun üzerine istikrâr kazandığını ve ondan sonra herhangi bir lügatin meydana gelmediğini vurgulamıştır.⁷⁴ Peygamber (s.a.v.), ilâhî destek, semâvî lütuf, rabbânî inâyet ve rûhânî riâyet sayesinde Arapların en fasîh, beyânı en açık, konuşması en latîf, lafzı en düzgün, lehçesi en belirgin ve delili en sağlam olanı, hitap yerlerini en iyi bilen ve doğruluk yollarına en iyi ulaştırıcı idi.⁷⁵ O, Arapların lisanlarına ilişkin ilmin tamamını kuşatmıştı.⁷⁶

Zemahşerî (ö. 538/1144), Allah’ın Peygamber’e (s.a.v.) bahşetmiş olduğu belâgat ve fesâhati iyi bir şekilde tarif etmiştir: “Allah, Arap dilinin özünü salâtın en faziletli ve selâmın en çoğu kendisi üzerine olan Muhammed’in lisanına bahşetmiştir.

⁷² Bu tarif, şu veriler ışığında ifade bulmuştur: Cürçânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, **Mu‘cemu’t-Ta‘rîfât**, Thk. Muhammed Sıddîk el-Mînşâvî, Dâru’l-Fazîlet, Kahire, t.y., s. 141; İbşîhî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, **el-Mustatraf fî Külli Fennin Mustazraf**, Thk. Muhammed Hayr Ta‘me el-Halebî, 5. Baskı, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut, 1429/2008, s. 67; Hâşimî, Ahmed, **Cevâhiru’l-Belâğa fî’l-Me‘ânî ve’l-Beyân ve’l-Bedî‘**, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, t.y., s. 19.

⁷³ İtr, **‘İlmu’l-Hadîs ve’d-Dirâsâtu’l-Edebiyye**, s. 131.

⁷⁴ İbn Fâris, **es-Sâhibî fî Fıkhi’l-Lüga**, s. 8.

⁷⁵ İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser**, C. I, s. 3.

⁷⁶ Şâfiî, **er-Risâle**, s. 141-142.

Bu yüzden O'na mukavemette bulunan hiçbir hatib başarıya ulaşamamıştır. Hiçbir belâgatçi ve mantık sahibi ona yaklaşamamıştır.⁷⁷

Hadis lafızlarıyla mu'ciz değilse de, onda fesâhat ve beyânın üstünlüğünü ve yüksek belâğatin meziyetlerini içeren bir özellik vardır. O bir mu'cize değilse de, onu nebevî özelliklerden yapan başkalarında olmayan özellikler onda bolca vardır.⁷⁸ Çünkü Allah'ın murâdını kendi lisanıyla ifade eden, O'nun kullarına kendi beyanıyla delil getiren, O'nun farzlarını, emirlerini, nehiylerini ve yasaklarını açıklayan zât, beyân bakımından insanların en muhkemi ve lisan bakımından en fasîhi olmaya layıktır. Kısaca onun fesâhatini bilmek için delile ihtiyaç yoktur. Onun fesâhatini onu kabul eden de ona karşı çıkan da inkâr edemez.⁷⁹

Peygamber'e (s.a.v.) nisbet edilen "أنا أفصح العرب" "*Ben Arapların en fasihiyim.*" veya "أنا أفصح من نطق بالصاد بيد أي من قريش" "*Ben dâd'ı konuşanların en fasihiyim*⁸⁰; çünkü *ben Kureyş'tenim.*"⁸¹ şeklindeki hadîs, özellikle Garibu'l-hadîse dair eser sahipler tarafından durumu açıklamaksızın Peygamber'in (s.a.v.) fesâhatine delil getirilse de, bu rivâyet sahih değildir. Zira Peygamber'in (s.a.v.) fesâhati, aslı olmayan bir delile ihtiyaç duymayacak kadar açıkça bilinen esaslardandır.

⁷⁷ Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 2. Baskı, y.y., 1414, C. I, s. 11.

⁷⁸ İtr, *İlmi'l-Hadîs ve'd-Dirâsâtu'l-Edebiyye*, s. 161.

⁷⁹ Salihi, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd*, C. II, s. 130.

⁸⁰ "*Ben dâd'ı konuşanların en fasihiyim.*" ifadesi, "Ben Arapların en fasihiyim." demektir. Çünkü başka milletlerin lûgatlerinde ض (dâd) harfi yoktur.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, (Muhammed Yusuf Salihi'nin *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd*'da C. II, s. 529. İbnü'l-Cevzi'den naklettiği üzere), İbn Kesîr, Suyûtî gibi âlimler, bu hadîsin manâsı sahîh olsa da, onun aslının olmadığını söylemişlerdir (بأنه لا أصل له، ومعناه صحيح). (Bkz. İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Muhammed Fazl el-Âcmâvî, Ali Ahmed Abdalbâkî, 1. Baskı, y.y., 1421/2000, C. I, s. 228; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Menâhilu's-Safâ fî Tahrîci Ehâdisi's-Sifâ*, Thk. Semîr el-Kâdî, 1. Baskı, Beyrut, 1408/1988, s. 52; Salihi, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd*, C. II, s. 529; Ali el-Kârî, Ali b. (Sultân) Muhammed, *Cem'u'l-Vesâil fî Şerhi's-Şemâil*, Mısır, 1318h., C. II, s. 8; Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlû's-İlbâs*, Thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed, Mektebetü 'İlmi'l-Hadîs, y.y., t.y., C. I, s. 232; Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmû'a*, C. I, s. 347.) Aclûnî, Celâlüddîn el-Mahallî'nin hadîsin durumu açıklamaksızın onu zikretmesine (bkz. Mahallî, Celâlüddîn Ahmed b. Ahmed, *el-Bedrû't-Tâli' fî Halli Cem'i'l-Cevâmi'*, Thk. Murtezâ Ali b. Muhammed el-Muhammedî ed-Dâğîstânî, 1. Baskı, Beyrut, 1426h., C. I, s. 281) hayret ettiğini ifade etmektedir. Yine o, Şeyhulislâm Zekerîyyâ'nın da bu hadîsi zikretmesine (bkz. Ensârî, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye fî 'İlmi't-Tecvîd*, 4. Baskı, Dımaşk, 1412h., s. 38) hayret etmiştir. (Bkz. Salihi, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd*, C. II, s. 529.) Görünen o ki bu âlimler hadîsin sıhhat bilgisine vakıf olmamışlardır. Aynı şekilde "*Ben Arapların en fasihiyim.*" Hadis için de bu değerlendirmeler geçerlidir.

Bu hususta daha fazla ayrıntıya girmek istemiyoruz. Nitekim Kâdî İyâz şöyle demiştir: “Onun (Resûlullah’ın) doğal kelâmı, bilinen fesâhati ve cevâmiu’l-kelim hakkında insanlar divanlar yazmışlar, onların lafızları ve manâları hakkında kitaplar telif etmişlerdir.”⁸²

Böylece Resûlullah’ın (s.a.v.) fesâhati ve belâgati, sahâbe tarafından hadisin zabtı ve anlaşılması yönünden açık bir metod haline gelmiştir. Zira Resûlullah’ın (s.a.v.) kelâmının, sahâbeye dinin hükümlerini öğretmesinin yanısıra esasları, kuralları, bağlamı ve maksatları vardı. Peygamber’in (s.a.v.) maksadı, sahâbeye sadece bu ilmi öğretmek, onların bunu ezberlemelerini ve hayatlarına tatbik etmelerini sağlamak değildi; bununla birlikte o’nun murâdı, gerek zabt gerekse anlama ve anlatma açısından bu ilmi kendisinden sonra nakledecekleri ve insanlara tebliğ edecekleri bir metod kurmaktı.

1.1.2.2.Hz. Peygamber’in Sözlerinin Doğru Anlaşılmasına Önem Vermesi

Peygamber’in (s.a.v.) hadisin zabtına verdiği önem, onun ashabıyla konuşmalarındaki üslubunda ve yönteminde açık ve belirgin bir şekilde görülmektedir. Nitekim o, sahâbenin hafızalarında sahih manânın oluşmasına özen göstermiş ve onların hadislerin lafızlarını sahih ve dakik bir yapıyla almalarına önem vermiştir.

Peygamber’in (s.a.v.) hadîslerini araştıran bir kimse, o’nun bu metodunu üslubunda, konuşma tarzında ve bazı lafızlara vurgu yapmasında açık bir şekilde görür. Yine o’nun bu metodunu, sahâbenin murad edilen lafzı iyi bir şekilde dinlemesine önem vermesinde, ona yoğunlaşmasında, eliyle işaret etmesinde, yazıya ve yazıdan alınmasına izin vermesinde görür.

Burada Resûlullah’ın (s.a.v.) sahâbenin hadisi tespit etmesine verdiği önemi gösteren bazı noktalar üzerinde duracağız.

1.1.2.2.1. Cevâmi‘u’l-Kelim İle Konuşması

Peygamber (s.a.v.), Arapların lügatini ihata etmiş olup genişliğine rağmen onların lisanlarının lafızlarının ve manâlarının ilmini kendisinde toplamıştı. Allah Teâlâ, ona az kelime içinde pek çok mâna ve anlama sahip olacak şekilde kelâmı bir

⁸² Kâdî İyâz, eş-Şifâ bi-Ta‘rîfi Hukûki’l-Mustafâ (s.a.v.), s. 101.

araya getirme (cem‘u‘l-kelâm) kabiliyeti vermişti. Bu ise belâgatin en yüksek derecesidir. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) bu hususta kendisi hakkında şöyle demiştir: “*Ben cevâmi‘u‘l-kelim ile gönderildim.*”⁸³ Buhârî, cevâmi‘u‘l-kelim tabirinin şöyle bir tefsirini nakletmiştir: “Bana ulaştığına göre Cevamîu‘l-Kelim Allah’ın ondan (Peygamber) önceki kitaplardaki pekçok meseleyi bir veya birkaç hususta toplamasıdır.”⁸⁴

Burada Buhârî, Allah Teâlâ’nın Peygamber (s.a.v.) için kendisinden önceki ümmetlerin durumlarından, –ashabına öğretmek ve onların anlayabilecekleri ve öğrenebilecekleri şekilde onlara tebliğ etmek üzere–, veciz ibâreler halinde bir araya topladığına işaret etmektedir.

Câhız’ın (ö. 255/678) dediği gibi, Resûlullah’ın (s.a.v.) kelâmının az (öz) olmasının sebebi, onun zorlamadan (tekellüften) ve sun’ilikten kaçınmasıdır.⁸⁵

Peygamber (s.a.v.), çok hızlı ve kelimeler peş peşe gelecek şekilde konuşmazdı. Çünkü hızlı konuşmak dinleyenlerin karıştırmalarına sebep olur. Bu yüzden o, kelimelerin arasını ayırır, dinleyici isterse o’nun kelimelerini sayardı. Bu durum, sözün dinleyicinin zihninde kalması ve yerleşmesi için daha uygundur. Peygamber (s.a.v.), bu şekilde teenni ile konuşmasının yanısıra, herhangi bir karışıklık kalmaması için murâdını izah ediyor ve tam olarak beyân ediyordu.⁸⁶

Hiz. Âişe (r. anhâ) şöyle demiştir: “Resûlullah bir söz, bir hâdiseyi tahdîs eder anlatırdı. Anlatırken O’nun sözlerini bir sayıcı kişi saysaydı, muhakkak sayabilirdi, demiştir.”⁸⁷

Peygamber’in (s.a.v.) konuşmasında acele etmemesi, kelimelerin ve cümlelerin arasını ayırması, lafızlara dikkat etmelerini, onları tespit etmelerini ve karıştırmamalarını istemesidir.

⁸³ Buhârî, Siyer ve Cihâd 122; Müslim, Mesâcid 16.

⁸⁴ Buhârî, Ta’bir 22.

⁸⁵ Câhız, **el-Beyân ve’t-Tebyîn**, C. IV, s. 27.

⁸⁶ İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed, **Eşrefü’l-Vesâil ilâ Fehmi’s-Şemâil**, Thk. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, s. 303-304.

⁸⁷ Buhârî, Menâkıb 23; Müslim, Zühd ve Rekâik 17.

1.1.2.2.2. Lafızların Sahâbe Tarafından Tespit Edilmesini Önemsemesi

Peygamber (s.a.v.), dinleyenler tarafından hadislerinin tespit edilmesine ve bazı kelimelerin sonradan farklı manâda anlaşılmasında için muayyen manâda kavranmasına önem veriyordu. Zira o, şu sözüyle sahâbeyi buna teşvik etmekteydi: *“Benim bir sözümü işitip de onu ezberleyen, hafızasında tutan ve tebliğ eden kişinin Allah yüzünü ağartsın. Zira nice fıkıh (ilim) taşıyıcısı vardır ki, onu kendisinden daha anlayışlı (fakih) bir kimseye taşıyabilir.”* Bir rivâyette, *“Onu işittiği gibi edâ eden (nakleden) kimsenin...”* şeklinde geçmektedir.⁸⁸

Bu hadiste toplumu hıfza ve rivâyete teşvik vardır. Hadisin metninde yer alan فوعاها kelimesi “kavradığında” anlamındadır. Onların arasında fakih olanlar bulunduğu gibi, fakih olmayanlar da vardı. Fakih olan kimse, işitip unutmuş olduğu manâyı nakledeceği bir lafza ulaşabilir. Fakih olmayan kimse ise, hadisi nakletme makamında değildir. Çünkü o, hadisi manâsının dışında naklettiğinin farkına varamaz. Dolayısıyla lafzı ayırt edebilme kudretine sahip değildir. Böyle bir kimsenin unuttuğu zaman nakilde bulunmaması gerekir.⁸⁹ Peygamber’in (s.a.v.) bu hadisinde, dinin zabtedilmesine, dinden olmayan şeylerin dine girmesine, lafızlarda yanlışlık yapılmasına, yerlerinin ve maksatlarının değiştirilmesine karşı koruma kudreti kazanmak için tefakkuha (öğrenmeye) işaret vardır. Tefakkuh (öğrenme) ise ancak manâlarda ve maksatlarda olur. Hatta lügat öğrenmek de buna dâhildir. Çünkü lügat bilmeden manâları öğrenmenin yolu yoktur.

Resûlullah’ın (s.a.v.) bazı lafızların tespitine verdiği önem hakkındaki haberlerden biri, Sa’d b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) ile ilgili olarak nakledilen şu rivâyettir: Rasûlullah (s.a.v.) bir takım insanlara dünyâlık veriyordu; Sa’d da orada oturuyordu. Derken Rasûlullah içlerinden en ziyâde beğendiğim birini bıraktı. Bunun üzerine: Yâ Rasûlullah’a! Fulâmı niçin bıraktın? Vallahi ben onu bir mü’mîn biliyorum, dedim. Rasûlullah bana: "Öyle deme! Müslim (de)" buyurdu. Bir müddet sustum. Nihâyet o adam hakkındaki bilğim bana galebe etti ve dayanamadım, yine sözümü tekrâr ederek:

⁸⁸ Tirmizî, İlim 7; İbn Mâce Mukaddime 1. Bu hadis, Abdumelik b. Umeyr → Abdurrahman b. Abdullah b. Mes’ûd → babası tarikiyle rivâyet edilmiştir. Bu hadisin pekçok tariki ve şâhidi vardır ki, Abdumelik b. Umeyr hakkında söylenenleri dikkate almaya ihtiyaç bırakmaz.

⁸⁹ Bkz. Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **el-Medhal ilâ Sünenü’l-Beyhakî ‘İlmi’s-Sünen**, Thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, Kahire, Beyrut, 1437/207, C. I, s. 252. Bu hususta Mehmet Fatih Kaya’dan istifade ettik.

Fulânı niçin mahrûm bıraktın? Vallâhi ben onu mü'min biliyorum, dedim. Yine "Öyle deme! Müslim (de)" buyurdu."⁹⁰

Kâdî İyâz (ö. 544/1149), bu rivâyeti şu sözleriyle açıklamıştır: “Zâhire delalet eden bu lafzın (yani, müslim lafzının) kullanılması daha doğrudur. Çünkü kalptekiler gizli olup onları ancak Allah bilir.”⁹¹ İbnü'l-Cevzî (ö. 579/1201) ise şöyle demiştir: “Bu hadis, imân ile İslam arasında fark olduğunu açıklamaktadır. Zira İslam, dil ile ikrâr; imân ise kalb ile itikâddır.”⁹²

Konumuzla ilgili örneklerden biri de el-Berâ' b. 'Âzib (ö. 71/690) ilgili şu rivâyettir: O, رَسُولِكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ “Ve Rasûlike'llezi erselt” dedim. Rasûlullah (s.a.v.): لَا، “Hayır ‘Ve nebiyye’llezi erselt” buyurdu.⁹³

Resûlullah'ın (s.a.v.) el-Berâ'nın lafzını düzeltmesinde, o'nun çeşitli manâlar taşıyan lafızların yerli yerinde kullanılmasına özen gösterdiğine delil vardır. Peygamber'in (s.a.v.), لَا، وَنَبِيِّكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ “Hayır! ‘Göndermiş olduğun Nebî’ne...’ (de!)” sözünü tercih etmesinde, söz sanatı bakımından bir fasîhlik bulunduğu ve nübüvvet ile risâletin birleştirilmesi olduğu söylenmiştir. Zira el-Berâ، رَسُولِكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ dediği zaman, (aynı kökten gelen) رَسُول ve أُرْسِلْتُ lafızlarını tekrar etmiş olmaktadır. Bu ise belâgat ehline kusur olarak görülür. Öte yandan risâlet, nübüvvet'i içermez.⁹⁴ Çünkü aralarında umûm ve husûs vardır.⁹⁵ Ayrıca el-Berâ'nın، رَسُولِكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ sözü doğru olsaydı, Allah'ın resûlleri olan Cebrâîl ve diğer meleklerin de enbiyâ zümresine dâhil olmaları gerekirdi; hâlbuki onlar nebî değildirler.⁹⁶

⁹⁰ Buhârî, İmân 19; Müslim, İmân 68 17. Her rivâyet de, ez-Zührî → Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs → Sa'd tarîkiyle yapılmıştır.

⁹¹ Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, **İkmâlü'l-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim**, Thk. Yahyâ İsmâîl, 1. Baskı, Dârü'l-Vefâ, y.y., 1419/1998, s. 96.

⁹² İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, **Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn**, Thk. Nûreddîn b. Şükrî Cîlâr, 1. Baskı, Edvâu's-Selef, y.y., 1418/1997, C. I, s. 344.

⁹³ Buhârî, Vudû 75.

⁹⁴ Nevevî, Yahyâ b. Şeref, **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, C. XVII, s. 33.

⁹⁵ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 251. Ancak Beyhakî burada yapmış olduğu açıklamada “Resûl lafzı nebî lafzından daha umûmidir” demek suretiyle hata (سوء) etmiştir.

⁹⁶ İbn Battâl, Ali b. Halef el-Kurtubî, **Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, t.y., C. I, s. 366. İbn Hacer de, diğer görüşleri tetkik ettikten sonrabu görüşü tercih etmiştir. O, el-Mâzerî'nin bu hususta ileri sürdüğü, “Ezkar lafızlarının tevkîfi olduğu, onların kurala dahil olmayan özellikleri ve sırları olduğu, bu hususta vâird olan lafzı muhafaza etmek gerektiği”

1.1.2.2.3. En Güzel Lafızları Seçmesi

Resûlullah (s.a.v.), anlamı bozuk söz söylemekten uzak duruyor, kolay lafızları ve ibâreleri kullanıyordu; yapmacık ve tekellüfle konuşmaktan kaçınıyordu. Arap lisanında mevcut olan kelimeler ve manalar, farklı şekillerde dağınık olarak bulunuyordu. Bunların Resûlullah (s.a.v.) için bir araya getirildiğinden daha önce bahsetmiştik. Böylece o, incelikle söylemek istediğini ilgili lafzı en güzel şekilde seçerek ifade ediyor ve bu şekilde belâgatçilere üstünlük sağlıyordu. Lafızların ve manaların güzel ve titiz bir şekilde seçimi konusunda hiç kimse Resûlullah'ın (s.a.v.) seviyesine ulaşabilmiş değildir.⁹⁷

Bu konunun örneklerinden biri, Resûlullah'tan (s.a.v.) aktarılan şu rivâyettir: *“Sakın Sizden biriniz, ‘Nefsim habîs oldu’ demesin! Lâkin ‘Nefsim lakis oldu’ desin!”* buyurmuştur⁹⁸ Zemahşerî, Hz. Peygamber'in bu lafzı kullanmasını şöyle açıklamıştır: “O (Resûlullah), lafzı çirkin olduğu ve bir müslümanın kendisini hubs'e (pisliğe) nisbet etmemesi için حَبِئْتُ kelimesini uygun görmemiştir.”⁹⁹

Peygamber (s.a.v.), sadece şifahî zabt vasıtalarıyla yetinmemiş, bilakis işaretler ve hareketlerle ifâde üslubunu (beden dilini) da kullanmıştır. Bu üslup, belâgatçilere göre zabt ve hıfz konusunda daha etkilidir. İnsanlardan bazıları işitme (semâ') yoluyla, bazıları okuyarak, bazıları da işaretler ve hareketler vasıtasıyla daha iyi hıfz ve zabt etmektedirler. Bunun en güzel örneklerinden biri, gece namazı hakkında soran bir bedevîye Resûlullah'ın (s.a.v.) “ikişer, ikişer” diye iki parmağıyla işaret etmesi ve “*Vitr, gecenin sonunda bir rekattir*” buyurmasıdır.¹⁰⁰

şeklindeki gerekçeyi de kabul etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XIX, s. 241-242; Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, C. VIII, s. 209.

⁹⁷ Uleyvî, Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed, **Ri'âyetü Hâli'l-Muhâtab fî Ehâdîsi's-Sahîhayn**, (Doktora Tezi), Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Küliyyetü'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1431/2010, s. 252.

⁹⁸ Buhârî, Edeb 100; Müslim, Edeb 4. Her iki rivâyet, Hişâm → babası → Âişe (r.a anhâ) tarîkiyle gelmiştir. Bu hadîsin, Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettikleri Sehl b. Huneyf hadisiyle şâhidi vardır. Bkz. Buhârî, No: 6180; Müslim, No: 2251.

⁹⁹ Zemahşerî, **el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. III, s. 325.

¹⁰⁰ Ebû Dâvûd, Salât 338. Bu hadîs, Katâde → Abdullah b. Şakîk → İbn Ömer tarîkiyle sahîh bir isnâdla rivâyet edilmiştir.

1.1.2.2.4. Hadîslerin Yazılmasına İzin Vermesi

Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin tespitine önem vermesi, onların yazılması hususunda bazı ashabına izin vermesiyle zirveye ulaşmıştır. Böylece sahâbe tarafından hem hafıza hem de yazıyla tespit gerçekleştirilmiştir. Onun Abdullah b. Amr b. el-Âs'a (ö. 65/684-85) izin vermesi¹⁰¹ bunun örneklerindendir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) krallara ve emirlere yazdığı mektupları tekrar kontrol edebilmek, içeriği ve amaçları hakkında düşünmek kitâbet ile mümkündü. Bu yüzden Resûlullah'ın (s.a.v.) kitâbet ve zabtı sağlam olan kâtipleri vardı. Resûlullah, bu mektupları krallara ve emirlere iletmek üzere ashabının en fasîh ve en belîğ olanlarını seçiyor, kitâbetle ilgili görev seçimlerinde yazımda mütchassis olunmasına ve görevlerin taksimine itimad ediyordu. Vahiy kâtiplerine ilaveten, devlet işleriyle ilgili yazışmalarda da uzman kâtipler vardı. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi bazı sahabiler krallara ve emirlere mektup yazıyordu. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) anlaşmaları yazıyor Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670) gibi sahabiler ise Hz. Peygamber'in özel işleri ve ihtiyaçlarıyla ilgili yazıları yazıyordu.¹⁰²

Peygamber (s.a.v.), akıllı ve güvenilir olmak gibi Allah elçisinin hadislerini yazmaya ehil kılan şartları kendisinde bulunduran kimseleri söz konusu mektupları yazmak için tercih ediyordu. Vahiy kâtipleri¹⁰³ ile krallara ve emirlere gönderdiği elçiler hakkında da durum aynıdır.¹⁰⁴ Onlar, söylediği şeyleri değiştirmeme ve tahrif etmeme hususunda Resûlullah'ın (s.a.v.) güvenini kazanmışlardı. Çünkü Hz. Peygamber okuma ve yazma bilmiyor, bütün bunları onlar imlâ ediyordu.

Resûlullah (s.a.v.), sözlerinin yazılmasını isteyen bazı kimselere de izin vermişti. Nitekim Yemenli bir zât olan Ebû Şâh'a kavmine tebliğ için semâ'in (işitmesinin) yanısıra yazmasına izin vermiştir.¹⁰⁵ Böylece Hz. Peygamber'in, ister

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, İlim 3.

¹⁰² Kettânî, Muhammed Abdulhayy b. Abdulkebir, **Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemma bi't-Terâtibi'l-İdâriyye**, Thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, t.y., C. I, s. 151-157; A'zamî, Muhammed Mustafa, **Küttâbü'n-Nebî**, 2. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, Dimaşk, 1398/1978, s. 14-15. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kâtipleri, krallara ve emirlere gönderdiği mektupları hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Ensârî (ö. 783h.), **el-Misbâhu'l-Muzî' fî Küttâbi'n-Nebiyyi'l-Ümmî ve Rusulihî ilâ Mulûki'l-Arzi min Arabiyyin ve 'Acemiyyin**, Thk. Muhammed Azîmuddîn, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, t.y.; Muhammed b. Tûlûn ed-Dimaşkî (ö. 953h.), **İ'lâmu's-Sâilîn 'an Kütübî Seyyidi'l-Mürselîn**, Thk. Mahmûd el-Arnaût, 2. Baskı, Beyrut, 1407/1987.

¹⁰³ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXIII, s. 368. Buhârî, *Kitâbu'l-Ahkâm*'da "Kâtibin Emîn ve Akıllı Olması Müstehâbdır" şeklinde bâb başlığı koymuştur.

¹⁰⁴ Hattâb, Mahmûd Şit, **Süferâû'n-Nebî (s.a.v.)**, 1. Baskı, Cidde, 1417/1996, C. I, s. 218-220.

¹⁰⁵ Buhârî, Lukata 7. Bu rivâyet, Yahyâ b. Ebî Kesîr → Ebû Seleme b. Abdurrahman → Ebû Hüreyre tarikiyle gelmiştir.

umûmî hitaplarında olsun isterse bazı özel lafızların zabtı hususunda olsun, hadislerinin lafızlarının zabtında doğrudan ve dolaylı olarak birçok üslup ve usûle sahip olduğunu görüyoruz.

1.1.2.2.5. Sahâbenin Hadîsi Anlamasına Önem Vermesi

Hiz. Peygamber'in sahâbenin zihinlerinde doğru anlayışın oluşmasına ve bilgileri alırken teyakkuz halinde olmalarına gösterdiği özen onun bu husustaki itinasının işaretlerindendir. Çünkü onların Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediğiyle neyi kastettiğini anlamaları sözlerini anlamalarından daha gerekliydi. Çünkü metinden ne kastettiğini anlamaları, söyledikleri konusunda farkındalıklarını gerektiriyordu ve böylelikle yapısı ve harfleri ile ya da ona en yakın kelimelerle anlam ifade eden kelimeyi korumaya motive oluyorlardı. Dolayısıyla bu durum, manayı taşıyan lafzın – ister kelimenin yapısı ve harfleri sayesinde olsun isterse en yakın lafızlarla olsun– korunmasına sevk ediyordu.

Resûlullah'ın (s.a.v.) bu konudaki metodu, konuyla ilgili önemli lafızları tekrar etmek, en veciz ibâre ve en belîğ bir üslupla onu kelâmın merkezine yerleştirmekti. Hiz. Âişe'den (r.anhâ) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: Resûlullah, sözü sizin sözünüz zincirlediğiniz (serdettiğiniz) gibi birbirine ekleme sûretiyle söyler değildi (serdetmezdi)” demiştir.¹⁰⁶ Enes'ten (r.a.) (ö. 93/711-12) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.v.) bir söz söylediği zaman, iyice anlaşılсын diye onu üç kere tekrar ederdi.”¹⁰⁷ Hiz. Peygamber'in kelâmını üç kere tekrar etmesi ve sözünü peş peşe hızlıca söylememesi, lafzın sahâbenin zihinlerine yerleşmesine gösterdiği ihtimamın açık bir delilidir. Dolayısıyla bu durum, anlamamanın, beyânın, ihatanın ve idrâkin gerçekleşmesi ve karıştırmanın olmaması için manaların onların akıllarına girmesini ve zihinlerine yerleşmesini sağlayacak en etkili yoldu.

Resûlullah'ın (s.a.v.), sahâbenin hıfzına yardımcı olması için teenni ile konuştuğuna dair sahâbeden gelen rivâyetler vardır. İbn Abbâs'tan (r.a.) (ö. 68/687-88) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) bize Kur'ân'dan bir sûre öğrettiği gibi teşehhüdü öğretirdi.”¹⁰⁸ İbn Abbâs'ın buradaki “Kur'ân'dan bir sûre

¹⁰⁶ Buhârî, Menâkıb 23; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe 35. Her iki rivâyet de, ez-Zührî → Urve tarîkiyle gelmiştir.

¹⁰⁷ Buhârî, İlim 30. Bu rivâyet, Abdullah b. el-Müsennâ → Semâme b. Abdullah → Enes (r.a.) tarîkiyle gelmiştir.

¹⁰⁸ Müslim, Salât 16. Bu rivâyet, Ebu'z-Zübeyr → Sa'îd b. Cübeyr → Tâvûs → İbn Abbâs (r.a.) tarîkiyle gelmiştir.

öğretir gibi” ifadesi, Hz. Peygamber’in ashabının lafızlarının ve tespitin şuurunda ve farkında olmalarını sağlamaya önem verdiğine delildir.

Benzeri bir rivâyet Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan (ö. 55/675) yapılmıştır. O şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.v.) bizlere şu dua kelimelerini yazı -ya da kitap- öğretir gibi öğretirdi: *Allah’ım! Ben cimrilikten sana sığınırım, korkaklıktan da sana sığınırım...*”¹⁰⁹ Hz. Peygamber, bir öğretmenin öğrencilerine yazı yazmasını sabırla öğrettiği gibi, sahâbeye sabır ve teenni ile öğretmeye çalışıyordu. Resûlullah’ın (s.a.v.) teenni ile öğretmesi, sahâbenin lafızları doğru bir şekilde işitmelerini ve başka şeylerle karıştırmamalarını sağlamak arzusundan kaynaklanmaktaydı. Aynı şekilde o, kelâmının akıllarında kalması için söylediklerini zihinlerine yerleştirmeye çok önem veriyordu. Çünkü Resûlullah’ın (s.a.v.) görevi sadece tebliğ değil, aynı zamanda beyân ve anlatmak görevi de vardı. Bütün bunlar, onun sünnetiyle amel etmeyi gerçekleştirmek ve sahâbenin Hz. Peygamber’in hadislerini nakletme, tebliğ etme ve insanlara öğretme hususunda açık bir metod edinmelerini sağlamak içindi.

Resûlullah’ın (s.a.v.) ihtimam gösterdiği konulardan biri de sahih manaları ve selim lafızları muhataplarının zihinlerine yerleştirirken onların özel durumlarını göz önünde bulundurmasıdır. Çünkü anlama, öğrenme ve akılda tutma bakımından insanların tabiatları ve idrâkleri birbirinden farklı ve aklî seviyeleri muhtelifdir. Bu yüzden Resûlullah (s.a.v.), hadisi sahih lafızıyla alıp isteneni kavramaları ve onun bir kısmını kaçırmamaları için muhataplarının zihni durumlarını gözetiyordu. Kendisinden sonra sahâbe de bu metodu uygulamıştı. Abdullah b. Mes’ûd’dan (ö. 32/652-53) rivâyet edildiğine şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.v.), va’z ve nasîhat hususunda bize bıkkınlık gelmesin diye hâlimize bakıp günler içinde vakitler kollardı.”¹¹⁰ İmâm Müslim (ö. 261/875), *الموعظة في الاقتصاد* “Öğütte Orta Yol” adıyla bir bâb başlığı koymuştur.¹¹¹ Kelâm belîğ olsa bile, konuşmayı uzatmak ve ayrıntılara boğmak güzel bir hitabet örneği değildir. Nitekim bir öğütte (va’z ve nasihat) az lafız kullanmak ve aynı şekilde süreyi kısa tutmak beklenen/istenen bir durumdur. Dolayısıyla Resûlullah (s.a.v.), hitap etmek ve konuşma yapmak üzere her gün insanların karşısına çıkmazdı. Hz. Peygamber’in konuşmasının çoğunu aralarında yapmış olduğu ensârın durumunu

¹⁰⁹ Buhârî, Da’avât 56. Bu rivâyet, Abdulmelik b. Umeyr → Mus’ab b. Sa’d b. Ebî Vakkâs → babası tarikiyle gelmiştir.

¹¹⁰ Buhârî, İlim 11; Müslim, Sıfatü’l-Kıyâme 19. Her iki rivâyet de, Ebû Vâil → Abdullah b. Mes’ûd (r.a.) tarikiyle gelmiştir.

¹¹¹ Müslim, Sıfatü’l-Kıyâme 19.

gözetmesi ise bu konuya dahil değildir. Çünkü kaynakların bildirdiğine göre, onların lehçesi ile Kureyş lehçesi arasında neredeyse bir fark yoktu.¹¹²

Resûlullah (s.a.v.) hitabetinde muhatabın içinde yaşadığı çevreye uygun lafızlar kullanmaya özen gösteriyordu. Çünkü bu, konuşmanın zabtedilmesi ve zihne yerleştirilmesi bakımından çok etkili bir yöntemdir. Nitekim kendisine "القِرَاطَانِ" (iki kîrât) kelimesinin anlamı sorulduğu zaman, "İki büyük dağ gibidir." buyurmuştur.¹¹³ Resûlullah (s.a.v.), kîrâta Uhud'u temsil getirerek onun iyice anlaşılmasını sağlamıştır.¹¹⁴

Hiz. Peygamber, hakkında ihtilaf olan her şeyden perdeyi kaldırıyor değildi. Fakat o, maksadı çok belirgin olarak anlaşılmayan hadislerinin doğru bir şekilde anlaşılması için bir ölçü getiriyordu. Zira zevcelerinden biri Hiz. Peygamber'e, "Hangimiz sana daha çabuk kavuşacaktır?" deyince, "Kolu uzun olanınız!" buyurdular. Bunun üzerine eşleri kollarını ölçmeye başladılar. Sevde içlerinde en uzun kollusu idi. "Fakat daha sonra **kolu uzundan** maksadın "sadaka" olduğunu öğrendik. İçimizden Ona en çabuk kavuşan, sadaka vermeyi seven Sevde oldu."¹¹⁵

Resûlullah (s.a.v.), ashabından bir kısmının yanında konuşuyor ve maksadını onlara anlatıyordu. İmâm Şâfiî (ö. 204/820), Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) Arap kelâmının tamamına ulaşmasından bahsederken bu hususta şöyle demiştir: "... İçlerinde Arap kelimini bilen bir kimse bulunmayana kadar Arapçadan dile dair bir şeyin kaybolduğu söylenemez Araplar tarafından onun (dilin) bilinmesi, fıkıh ehli tarafından sünnetin bilinmesi gibidir. Biz, sünnetleri cem edip de kendisinde onlardan bir şeyin kalmadığı bir adam bilmiyoruz."¹¹⁶

Buna göre Nebvî sünnetin anlaşılması, sahâbe veya onlardan sonrakilerden bir kişide toplanmamıştır. Bilakis onun anlaşılması, güçlerine göre ihtimamlarını ona yönelten herkese dağılmıştır. Dolayısıyla sünneti anlamaya ilişkin bir şey ortadan kaybolmamıştır.

¹¹² Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, **es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-'Arabiyye**, 4. Baskı, Beyrut, 1990, C. II, s. 106; Gavs, **Lügatu Kureyş**, s. 24.

¹¹³ Buhârî, Cenâiz 58; Müslim, Cenâiz 17. Her iki rivâyet de, ez-Zührî → Abdurrahman el-A'rec → Ebû Hureyre (r.a.) tarîkiyle gelmiştir.

¹¹⁴ Aynî, **Umdetü'l-Kârî**, C. VIII, s. 128.

¹¹⁵ Buhârî, Zekât 11; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe 17. Her iki rivâyet de Hiz. Âişe (r. anhâ) tarîkiyle gelmiştir.

¹¹⁶ Şâfiî, **er-Risâle**, s. 141-142.

Allah Teâlâ, Resûl'üne “*Ben tekellîf gösterenlerden değilim!*” (Sâd, 38/86) demesini emretmektedir. Bu yüzden o, uzun konuşulacak yerde uzun, kısa konuşulacak yerde kısa konuşmuş, garîb ve yabancı kelimeleri terk etmiş, hafîf ve akıcı olanı tercih etmiştir. O, hikmet mirası bırakacak şekilde konuşmuştur. Zira o, ancak güçlü, vurgulu ve başarılı bir kelâmla konuşmuştur.¹¹⁷

Resûlullah (s.a.v.), sahip olduğu Arap dili melekesi ve Allah'ın kendisine bahşetmiş olduğu cevâmî‘u’l-kelim ve hüsnü’l-beyân sayesinde çevresindeki insanlarla onların anlayacakları şekilde konuşuyordu. Bu yüzden insanlar onun söylediklerini anlıyorlar ve problemleri veya kendilerine karışık gelen hususları ona soruyorlardı. Bu durum, Hz. Peygamber’in lafızlarının ezberlenmesi hususunda sahâbeye ve onlardan sonrakilere kolaylık sağlıyordu. Ancak Hz. Peygamber’in vefatından sonra İslâm toplumunda gelişmeler ve yeni durumlar ortaya çıktı. Bu da birçok kimsenin Arapçadan uzaklaşmasına, Hz. Peygamber’in sözlerini ve lafızlarını anlayamamasına yol açtı. İşte bu durum karşısında âlimler, bu lafızların zabtı ve anlaşılması hususunda büyük çaba ve gayret gösterdiler.

1.2. Nübüvvet Döneminden sonra Lügatin Geçirdiği Aşamalar

Sahâbe döneminde İslâm devletinin sınırları yavaş yavaş genişlemeye, böylece Arap olmayanlar İslâm’a girmeye başladı. Bu genişleme onlardan sonra gelen tâbiûn ve etbâu’t-tâbiîn dönemlerinde de devam etti. Dolayısıyla yeni Müslümanlar Arapça öğrenmeye, Araplar da acemlerle karışmaya başladılar. Bu yüzden yabancı kelimeler Arapçaya girmeye başlayıp bu şekilde günümüze kadar gelişmeye ve genişlemeye devam eden çeşitli lehçeler ortaya çıktı.

İbn Haldûn (ö. 808/1406), Arap dilinin âlimlere has bir lûgat oluncaya kadar geçirdiği merhaleleri açıklamıştır. O, bunu Kur’ân’a ve tefsirine uygulamış, sahâbenin onu nasıl anladığını izah etmiştir. Buna göre sahâbe, Kur’ân ve tefsiri hakkında Resûlullah’a nadir soru soruyorlardı. Resûlullah (s.a.v.) da çok nadir yerleri tefsir ediyordu. Sonra Araplar diğer ilimlere ve kültürlere açıldılar. Yabancılar İslâm’a girip Araplarla karıştılar. Böylece Arap lûgati unutulmaya ve zayıflamaya başladı. Lisan ve ilimleri müstakil hale geldi. Bunun üzerine dilin kaideleri konusunda kitaplar yazılmasına, Kur’ân’ı tefsirine ve Hz. Peygamber’in hadislerinin açıklanmasına ihtiyaç duyuldu. Hz. Peygamber’in kendiliğinden veya soru üzerine açıkladığı çok nadir

¹¹⁷ Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, C. II, s. 44.

kelimeler hariç daha önce Kur'ân ve hadisin manaları Araplar biliyorlardı. Daha sonra hadisleri anlamak âlimlerin bir özelliği oldu; bu konuda avâm ve havâs ayırımı ortaya çıktı.¹¹⁸

İbn Haldûn, Arap lüğatinin unutulduğunu ve lüğatin bundan sonra lisan ehlinin kitaplarından alındığını ifade ederken biraz mübalağa yaptığı görülmektedir. Aksine lügat kaidelerinin tedvinine, Kur'ân tefsirine ve hadislerin şerhine, daha sonraki nesiller tarafından lahnın yayılması ve lüğatin kaybolması korkusu nedeniyle ihtiyaç duyulmuştur. Gerçekte Araplar selikalarına uygun bir şekilde lüğati konuşmaya devam ettiler. İbn Haldûn bu durumu şöyle tavsif etmektedir: Müslümanlar bu lüğatin toprakları olan Hicâz'ı terk edip fatih olarak acem beldelerine gidince¹¹⁹ yabacılarla karıştılar. Acemlerden Araplaşanlardan işittikleri (sem') farklılar sebebiyle bu melekeleri değişti. Sem' (işitme) lisanî melekelerin babasıdır. Bunun lügate bıraktığı değişiklikler sebebiyle lügat bozuldu. Çünkü devamlı sem' (işitme) buna meyletme alışkanlığı kazandırmaktadır. Onlardan bazı anlayış sahipleri/bilgili kişiler, bu melekelerin eninde sonunda tamamen kaybolmasından, Kur'ân ve hadisin anlamının anlaşılmaz halde gelmesinden korktular. Bu yüzden lisanları hatalardan koruyacak, lüğati almak için vasıta edinilecek ve sahih Arap kelâmına kıyasta bulunurken kullanılacak kurallar ortaya koymaya başladılar. Böylece kıyas (kural) semâ'ın (işitmenin) yerine geçmiş oldu.¹²⁰

Arap kelâmında ilk bozulan ve öğrenilmesi gereken şey i'râb konusu idi. Zira mevâlînin ve sonradan Araplaşanların kelâmında lahn ortaya çıkmıştı. Ebu't-Tayyib en-Nahvî (ö. 351/962), bu bozulmanın Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanına kadar dayandığını ifade etmektedir.¹²¹ Ebu't-Tayyib en-Nahvî'nin söyledikleri şaşırtıcı değildir. Zor dillerin ilk işitildiği ândan itibaren doğru bir şekilde konuşulamaması da şaşırtıcı gelmemelidir. Ancak yabancıların Arap yarımadasına gelip Araplarla karışması sebebiyle bu durum umûmî bir hâl almamıştır. Böylece Arap dilinin henüz tedvin ve tespit edilmediği tarih öncesi dönemlerde muhtelif zamanlarda birçok yabancı

¹¹⁸ İbn Haldûn, **Mukaddime**, C. II, s. 368.

¹¹⁹ İbn Haldûn bu durumu, aslâ ilk müslümanlara ve İslâmî fetihlerin gayesine uygun olmayan bir üslupla ifade ederek şöyle demiştir: “Onlar, İslâm gelince ümmetlerin ve devletlerin ellerinde bulunan mülkü elde etmek için Hicâz'dan ayrıldılar.” (Bkz. İbn Haldûn, **Mukaddime**, C. II, s. 368.) Bu ifadedden müslümanların İslâm'ı yaymak ve i'lây-ı kelimetullah için değil de, sanki saltanat ve mülk edinmek için fetihler yaptıkları anlaşılmaktadır.

¹²⁰ İbn Haldûn, **Mukaddime**, C. II, s. 368.

¹²¹ Ebu't-Tayyib en-Nahvî, Abdolvâhid b. Ali el-Lügavî, **Merâtibü'n-Nahviyyîn**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Kahire, 1375/1955, s. 6.

kelime Arap diline girmiştir.¹²² Ancak ileride de bahsedeceğimiz gibi, Arap dilinin tedvini çok erken dönemde gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan İslâm tarihinde çok erken dönemde Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile büyük fitnenin meydana gelmesinin, ümmetin fırkalara ayrılmasında ve İslâm devletinde büyük değişikliklerin meydana gelmesinde önemli bir tesiri olmuştur. Bu değişikliklerin en önemli sonucu siyasî İslâmî devletlerin, önce Emevîlerin ardından Abbâsîlerin ortaya çıkmasıydı. Bu durum, İslâm beldelerini küçük devletlere bölününceye kadar uzun müddet bu minvalde devam etti. Bunu müteakiben asabiyye ve cahiliyye naraları yeniden ortaya çıktı. Öyle ki bazıları kendi ırklarının ve şehirlerinin fazileti konusunda hadisler uydurmaya başladı.¹²³

Bunu, itikadî ve fikhî mezheplerin, İslâmî doktrinlere yakın veya uzak çeşitli siyasî akımların, aynı şekilde zındıklık ve bidatçılık hareketlerinin ortaya çıkışı izlemiştir. Bunlardan birçoğu hadis uydurma veya hadislerin lafızlarını değiştirme teşebbüsünde bulundu. Bununla fırka veya mezheplerini desteklemeyi, İslâm dinine tenkitte bulunmayı veya o dönemdeki idarecilere yakın olmayı amaçlıyorlardı. Bazıları ise hadis uydurarak çıkar ve kazanç elde etmeyi hedefliyordu. Bazılarının maksadı ise, dine teşvikti; fakat bunlar yaptıkları şeyin Nebvî sünnete verdiği zarara dikkat etmiyorlardı. Bu uydurulan ve değiştirilen lafızların bozukluğu ve kabalığı, onların Hz. Peygamber'in (s.a.v.) telaffuzu olmadıkları, Resûlullah'ın (s.a.v.) lügatini, belâgatini, üslubunun kuvvetini ve özelliklerini bilen muhaddisler ve lügatçiler tarafından açıkça biliniyordu. Çünkü onlar Allah'ın öğrettiklerini söyleyen; Arapçanın, lafızlarının ve manalarının inceliklerini kendisinde toplayan kimsenin sözüne benzer bir sözü hiç kimsenin söylemeye gücü yetmeyeceğini biliyorlardı.

Nasları tevil eden bu fırkaların yanı sıra sahâbe döneminin ilk zamanlarında Nebvî hadislerin naslarına müracaat etmeyi reddeden ve tek başına Kur'ân'ı baz alan bazı bireysel tavırlar ortaya çıkmıştı. Fakat bunların İslâm beldelerindeki sayısı bir elin parmaklarından fazla değildi. Genellikle Irak bölgesinde bulunuyorlardı.¹²⁴

¹²² Hammâd, Ahmed Abdurrahman, 'Avâmilu't-Tatavvuri'n-Nahvî, Beyrut, 1403/1983, s. 163.

¹²³ Bu hareketlerden biri Emevîler döneminde ortaya çıkmış olan Şu'ûbiyye hareketidir. Şu'ûbiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Adem Apak, "Şu'ûbiyye", Mustafa Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye**, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, **DİA**, İstanbul, 2010, C. XXXIX, s. 244-46.

¹²⁴ Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid'den yapılan şu rivâyet bu konuyla ilgilidir. O, Abdullah b. Ömer'e şöyle demiştir: "Biz hazar namazını ve korku namazını Kur'ân'da buluyoruz. Fakat sefer namazını bulamıyoruz." Abdullah ona şöyle demiştir: "Biz hiçbir şey bilmez bir halde iken Allah bize Muhammed'i (s.a.v.) elçi olarak gönderdi. Bu yüzden biz, Muhammed'in (s.a.v.) nasıl yaptığını gördüysek o şekilde yaparız." Bkz. İbn Mâce, İkâmetü's-Salât 76; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C.

Şu kadar var ki, fitnenin erken dönemde ortaya çıkışının zabt ve hıfz açısından Arapçaya ve sünnet faydası olmuştur. Hemmâm Saîd bu hususta şöyle demektedir: “Fitnenin erken dönemde meydana gelişinin sünnete çok büyük bir faydası olmuştur. Bu olumlu etkiyi lahnın Arap lügatine etkisiyle karşılaştırmamız mümkündür. Lahn ortaya çıkıp yayıldığında ve Araplar acemlerle karıştığında, nahvin (gramerin) kurallarının belirlenmesi, zabtedilmesi ve delillerinin tedvin edilmesi ihtiyacı hâsıl oldu. Lahn, dilin safiyetine zarar verse de, lügati korumak ve kurallarını oluşturmak için bir teşviktir. Lahnın bu erken dönemde Arap yarımadasının merkezindeki fesâhat, belâgat ve lügavî fitrat (anadil) alanında yayılmaya başlaması, âlimlerin lügat konusunda kurallar koymasına ve lügavî zabt yöntemlerini geliştirmelerine imkân vermiştir. Eğer lahn, Araplar ile acem arasındaki ihtilat sebebiyle selika ortadan kalkıncaya kadar gecikseydi, çözümü ve çaresi mümkün olmayan bir problem ortaya çıkardı. Aynı durum hadîs için de geçerlidir. Fitneler ortaya çıktığında sahâbe hayattaydı ve rivâyet aslî kaynağına yakındı.¹²⁵ Böylece Kitâb ve Sünnet’in tahrif ve tebdilden korunması acil bir ihtiyaç haline geldi. Bu amaçla kelimelerde ve manalarında hata meydana gelmeden önce i’râb bakımından kelimeleri zabt etmek için nahiv ilmi ortaya konuldu ve tedvin edildi. Bundan sonra diğer lügat ilimlerinin kuralları ve esaslarının konulması peş peşe geldi. Böylece daha önce selika yoluyla bilinen bu ilimler, kuralları ve esasları tedvin edilmiş ilimler halinde geldiler.

Âlimler, ilk lahnin ne zaman meydana geldiğini belirlemişlerdir. Nitekim Câhız, meydana gelen ilk lahnın bâdiye/bedevî Arapları arasında gerçekleştiğini, aynı şekilde Irak’ta ortaya çıkan ilk lahnı da tespit ettiğini ifade etmiştir.¹²⁶ Bu ilim alanında erken dönemde telif ortaya çıkmıştır. Zira el-Kisâ’ye (ö. 189/805) nisbet edilen ve küçük hacimli bir kitapçık olan *Mâ Telhanü fîhi’l-‘Âmme*, bu konudaki en eski kitap olarak kabul edilmektedir.¹²⁷ Lahn meselesinin telifinin hicrî ikinci asrın sonunda başlaması, bundan önce genelde ve ulema özelinde lahnin yaygın olmadığını göstermektedir.

IX, s. 495; krş. A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi’l-Hadîsi’n-Nebevî ve Târîhi Tedvînihi*, Beyrut, Dimaşk 1400/1980, C. I, s. 21-22.

¹²⁵ Sa‘îd, Hemâm Abdurrahim, *el-Fikrû’l-Menhecî ‘inde’l-Muhaddisîn*, 1. Baskı, Riyad, 1433, s. 64-65.

¹²⁶ Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, C. I, s. 172.

¹²⁷ Hasanî, Mekki, *Nahve İtkânî’l-Kitâbeti’l-‘İlmiyye bi’l-Lügati’l-‘Arabiyye*, Mecma‘u’l-Lügati’l-‘Arabiyye, Dimaşk, t.y., s. 6.

Bütün bunların yanı sıra hadîs-i Nebevî, ne Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde ne de sahâbe döneminde Kur'ân-ı Kerîm gibi tedvin edilmiş değildi. Sadece bazı sahâbenin yanında bireysel olarak yazılmış parça parça hadis kitapları vardı. Dolayısıyla hadîs-i Nebevî rivâyet ve hıfza dayanıyordu. Lügatin rivâyetinde lahn meydana geldiği gibi, Kur'ân-ı Kerîm'in kırâatinde lahn meydana geldiğini daha önce zikretmiştik. Hadislerin ve haberlerin lügatin bozulmasının yaygınlaşmaya başlamadan önce tedvin edildiğinin bilinmesiyle birlikte, hadis rivâyetinin veya kırâatinin diğer ilimlerin başına geldiği kadar lahn ve değişikliğe uğramış olması şaşırtıcı değildir. Bütün bu sebeplerle ilk dönem âlimleri, lahnin Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i Nebevîye sızmasına engel oldular.¹²⁸

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arap dilinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin ardından sahâbe-i kirâmın Arap dilinin zabtı ve korunması konusunda birinci derecede ve büyük bir rolü olduğu görülmektedir. Aynı şekilde onların öğrencileri olan tabiûnun da gerek hadislerin lafızlarının gerekse manalarının korunmasında rolü olmuştur. Böylece Allah, ileride açıklayacağımız gibi, kendilerinden sonrakiler için hadisi onların elleriyle korumuştur.

1.3. Sahâbe ve Tâbiûn Döneminde Hadîslerin Metinlerinin Zabtı Hususundaki Çalışmalar

Resûlullah (s.a.v.), sahâbeye dinleriyle ilgili konuları ve faydalarına olan işleri öğretiyor, anlamakta zorlandıkları meseleleri beyân ediyordu. Sahâbe, bir problem ortaya çıktığı veya bir konuda ihtilafa düştükleri zaman, derhal ona başvuruyorlar; yanlışlarını onun yanında düzeltiyorlardı. Ondan işittikleri ve anlamakta zorlandıkları bir şey hakkında o'na müracaat ediyorlardı. Bunun örneklerinden biri, Hz. Peygamber'in zevcesi Hz. Âişe'nin, bilmediği bir şeyi işittiğinde onu öğrenmek için mutlaka Hz. Peygamber'e müracaat ettiğine dair İbn Ebî Müleyke tarafından aktarılan rivâyettir. Buna göre Resûlullah (s.a.v.), “*Kim hesaba çekilirse azâb edilmiş olur.*” buyurmuştur. Hz. Âişe dedi ki: Ben, “Allah Teâlâ, ‘Hesabı kolay bir şekilde görülecektir.’ (İnşikâk, 84/8) buyurmuyor mu?” dedim. Âişe dedi ki: Bunun üzerine Resûlullah: “*Bu senin dediğin ancak arzıdır, yoksa her kim için hesaba çekilirse helâk olur*” buyurdu.”¹²⁹

¹²⁸ Tantâvî, Muhammed, *Neş’etü ‘İmin’-n-Nahv ve Târîhu Eşheri’n-Nuhât*, 2. Baskı, Dârü’l-Me’ârif, Kahire, t.y., s. 18.

¹²⁹ Buhârî, İlim 36. Bu konudaki rivâyetlerin hepsi, İbn Ebî Müleyke → Hz. Âişe (r. anhâ) tarîkiyle gelmiştir.

H. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra, dini insanlara tebliğ etme ve öğretme görevini sahâbe üstlendi. Dini nakleden, koruyan ve zabteden kişiler olarak sahâbe, karşılaştıkları yeni meseleler hakkında, Arapçanın kendilerine verilmiş olan esrarından istifadeyle Kitâb ve Sünnet'e başvuruyorlardı. Onlar, Arapçayı irâbsız bir şekilde doğal olarak konuşabiliyorlar, dilin üsluplarını ve lafızlarının, ibârelerinin ve manalarının vecihlerini doğal olarak biliyorlardı. Yine onların nüzul ve vürûd sebeplerinin de bilgisine sahiptiler. Sahâbe, H. Peygamber (s.a.v.) ile uzun sohbetlerinden elde ettikleri kazanımları, zihnî uyanıklıkları ve idrâk kuvvetleri sayesinde, çeşitli konularda kendilerine ulaşan haberleri kabul etme konusunda ihtiyatlı davranıyorlardı.¹³⁰ Öte yandan başka insanlar için mümkün olan hata ve unutmanın sahâbe için de geçerli olduğuna işaret etmek gerekir. Fakat Allah Teâlâ onları vahyi nakledecek ilk halka olarak seçmiş ve bu sorumluluğun büyüklüğüne uygun bir şekilde onlar için zabt vasıtaları hazırlamıştır.¹³¹

Arap dilinde istidat, fesâhat ve belâgat sahibi olan sahâbe lafızları ezberliyorlar ve manaları idrâk ediyorlardı. Daha önce zikredildiği üzere Araplar, hıfz (ezberleme) tabiatı ve özelliğine sahip kimselerdi.¹³² Sahâbe, H. Peygamber'in hitâbetinin ve kendilerine hitap ettiği lafızlarının ehemmiyetinin tam idrâki içindeydiler. Dolayısıyla onlar, hadîsin dinî esaslardan olduğunu ve H. Peygamber'in lafızlarıyla Allah Teâlâ'dan tebliğde bulunduğunu, bu yüzden onun bir öğretici ve tebliğci olarak haktan başka bir şey söylemeyeceğini biliyorlardı. Nitekim bu durumu, Kureyş Abdullah b. Amr b. el-Âs'ı yazmaktan nehyettiklerinde H. Peygamber'in (s.a.v.) ona, "*Sen yaz! Zira nefsim kudret elinde Allah'a yemin olsun ki bundan haktan başkası çıkmaz!*"¹³³ demesi açık bir şekilde göstermektedir. Bu şekilde onlar, hadisi tam olarak tespit edinceye kadar onu müzâkreye devam ettiler, onu öğretmeyi ve öğrenmeyi sürdürdüler.¹³⁴

¹³⁰ Zeydân, Abdulkerîm, **el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh**, 6. Baskı, Riyad, 1396/1976, s. 15.

¹³¹ Akayle, Sultân; Sâhib, Muhammed 'Îd, **Esbâbu Teveffuki's-Sahâbe fî Zabti'l-Hadîs**, Amman, 1431/2010, s. 7.

¹³² Arapların bu özelliği hakkında bkz. İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullâh, **Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihi**, 5. Baskı, Riyad, 1422h., C. I, s. 296.

¹³³ Ebû Dâvûd, İlim 3.

¹³⁴ Ebû Zehv, **el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn**, s. 152.

Sahâbe, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini mümkünse¹³⁵ aynı lafızlarıyla hıfz etme hususunda çok fazla istekliydi. Ancak bu mümkün değilse, murâdı olduğu gibi koruyarak mana ile rivâyet ederlerdi.

Sahâbeden hadis rivâyet edenlerin sayısına gelince, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Hz. Peygamber'den rivâyette bulunan sahâbenin sayısının tam olarak tespit edilmesinin imkânsız olduğunu söylemiştir. Kendisine bu konu sorulduğu zaman, "Bunu kim tespit edebilir?" diye cevap vermiştir.¹³⁶ O, bir defasında onların sayısının on dört bin yüz olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Hz. Peygamber'den rivâyette bulunan râvilerin dört bin sahâbe olduğunu söylemiştir.¹³⁸ İmâm ez-Zehebî'ye göre ise (ö. 748/1348) râvilerin sayısı bin beş yüz iki bin civarındadır.¹³⁹

Sünnetin Allah'tan bir tebliğ olduğunu ve tebliğ hususunda Resûlullah'a (s.a.v.) ittibâ olarak kabul ettikleri için sahâbe indinde sünnetin çok önemli bir yeri vardı. Bu yüzden onlar, meclisler kurdular ve bu uygulamayı takip etmelerini tâbiûna tavsiye ettiler. Nitekim Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705), bir hadis meclisinde tâbiûna şöyle demiştir: "Bu meclis, Allah'tan size bir tebliğdir. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) elçi olarak gönderildiği şeyleri tebliğ etmişti. Siz de bizden işittiklerinizi en güzel şekilde tebliğ edin!"¹⁴⁰ İşte bu, tâbiûnun Nebvî hadislerin metinlerinin tespitine ve sağlamlığına çok fazla önem vermelerinin sebeplerindendir. Hâkim en-Nîsâbûrî, sahâbenin hadisi alışını ve tebliğ etmesini şu sözleriyle açıklamaktadır: "Resûlullâh'ın (s.a.v.) ashabı kendisinden dinleyemedikleri şeyleri talep ediyorlar; onları akranlarından ve en iyi ezberleyenlerden dinliyorlardı. Ondan bunları dinleyenleri

¹³⁵ Buradaki "mümkünse" tabirini el-Keşmîrî (ö. 1352h.) kullanmıştır. (Bkz. Keşmîrî, Muhammed Enver, **Feyzü'l-Bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî ve ma'ahu Hâşiyetü'l-Bedri's-Sârî li-Muhammed Bedr el-Mîrtehi**, 1. Baskı, Beyrut, 1425/2005, C. I, s. 294.) Bu ifade, sahâbenin hıfz konusundaki gayretlerine delâlet etmektedir.

¹³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'**, Thk. Mahmûd et-Tahhân, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1403h., C. II, s. 447.

¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 448.

¹³⁸ Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdullah, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2003, s. 81.

¹³⁹ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, **Tecridü Esmâi's-Sahâbe**, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, s. C.

¹⁴⁰ Ebû Ümâme'den (r.a.) yapılan bu rivâyet, bir çok tâbiûn tarafından nakledilmiştir. Süleyman b. Habîb el-Muhâribî bunlardandır. Bkz. Taberânî, Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, Thk. Hamdî es-Selefi, 2. Baskı, Kahire, t.y., C. VIII, s. 118; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **Şerefü Ashâbi'l-Hadîs ve Nasîhatü Ehli'l-Hadîs**, Thk. Amr Abdulmun'im Süleym, y.y., 1417/1996, s. 169; İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr eş-Şeybânî, **el-Âhâd ve'l-Mesânî**, Thk. Bâsim Ahmed Faysal el-Cevâbire, 1. Baskı, Riyad, 1411/1991, C. II, s. 427, 444.

ısrarla takip ediyorlardı”¹⁴¹; çünkü Resûlullâh’tan (s.a.v.) işitilen şeyler O’nun tebliği ve mesajıdır.

Öte yandan bazı Sahâbiler hadis rivâyetlerinin azaltılmasından yanaydılar. Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) bunlardan biridi. Ömer b. el-Hattâb’ın hadis rivâyetlerinin azaltılmasını emretmesinin sebaibinin insanların Kur’ân’dan alıkonmasını önlemek olabileceği düşünülmektedir.¹⁴² Hadis rivâyetinin azaltılması ilr ilgili emirler sünnet ve farzları değil Hz. Peygamber’in (s.a.v.) savaşlarını kapsıyordu.¹⁴³ Bazı sahabiler itkan ve zabt ehli olmalarına rağmen, Hz. Peygamber’in lafızlarını korumak ve muhafaza etmek amacıyla çok fazla hadis rivâyet etmekten kaçınmışlardır. Nitekim Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692) babasına neden az hadis rivâyet ettiğini sorunca şöyle demiştir: “Ben o’ndan (Resûlullah’tan) hiç ayrılmadım. Fakat o’nun, “*Her kim benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın!*” buyurduğunu işittim.”¹⁴⁴

Sahâbenin hadisi tespit ve hıfz etmeleri, vehim ve hatalarının az görülmesini destekleyen âmillerden biri de isnad zincirinin o dönem henüz teşekkül etmemiş olmasıdır. Zira râvilerin sayısı arttığı zaman hata da artmaktadır. Râvi ile hadisi naklettiği kimseler arasında isnâd olmadığı zaman, hata ve vehim kaybolmaktadır. Onların senedlerinin uluvvu, hakîkî veya mutlak uluvv olarak bilinmektedir.¹⁴⁵ Dolayısıyla sahâbe ve onlardan sonra gelen tâbiûn, sened ezberlemek, senedi rivâyet etmek ve râvilerin durumlarını araştırmaktan muaftılar. Onlar, bütün ihtimamlarını hadisin metni, hıfzı, zabtı ve anlamı üzerine yoğunlaştırmışlardı. Onların bütün gayretleri bu hususlar etrafında dönüyordu. Râmehurmuzî, ilk asırdakilerin kitâbeti hoş karşılanmamasını açıklarken bu hususa değinmektedir.¹⁴⁶ Âlimler, naklin sıhhatini vasıtaların az olmasına bağladılar. Buna göre kendileri ile Peygamber (s.a.v.) arasında hiçbir vasıta bulunmayan kimselerin durumu nasıl olur!¹⁴⁷

¹⁴¹ Hâkim en-Nîsâbü’rî, Muhammed b. Abdullah, **Ma’rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs ve Kemmiyyetü Ecnâsihi**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 2. Baskı, Riyad, 1431/2010, s. 136.

¹⁴² İbn Mâce, Mukaddime 28; Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, **el-Müsned**, 1. Baskı, Beyrut, 1436/2015, C. I, s. 288-89, 325; İbn Hacer, **Takrîbü’t-Tehzîb**, s. 524, 789.

¹⁴³ Bkz. Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 326.

¹⁴⁴ Buhârî, İlim 38.

¹⁴⁵ Akayle; Sâhib, **Esbâbu Teveffuki’s-Sahâbe fî Zabti’l-Hadîs**, s. 37; Sâhib, Muhammed ‘İd, “el-İsnâdü’l-‘Âlî ve Eserühü fî Hıfzı’s-Sahâbe ve Zabtihim”, **Mecelletü Dirâsâti ‘Ulûmi’Şerî’a ve’l-Kânûn**, el-Câmi’atü’l-Ürdüniyye, Cilt: 23, Sayı: 2, 1417/1996, s. 25.

¹⁴⁶ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-Fâsıl**, s. 392-393.

¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. I, s. 172-173; İbn Dakîk el-‘İd, Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî, **el-İktirâh fî Beyâni’l-İstılâh**, Thk. Âmir Sabrî, Beyrut, 1417/1996, s. 267; Irâkî,

Sahâbe Hz. Peygamber'in sözlerine şaibe karışmaktan korumak için Hz. Peygamber'den kulaklarıyla işitmedikleri veya ondan işitenlerden işitmedikleri sözleri rivâyet etme, öğretme ve tahkik hususunda tespiti kendileri için bir metod edinmişlerdi. Çünkü Hz. Peygamber'in sözlerinin onların indinde önemli bir yeri vardı ve bu sözleri onun Allah'tan bir tebliği olarak kabul ediyorlardı. Nitekim ez-Zürkânî (ö. 1376/1948) onların bu durumunu şöyle tanımlamaktadır: "Sahâbe tarihini inceleyen kimse, onların hıfzlarına şaşırmaktan daha çok, onlar hakkında tesebbüt hususunda öğrendiği şeylere hayret edecektir."¹⁴⁸

Tabiûn da sahâbenin yöntemini sürdürdü. Onların bu konudaki ihtimamı hocaları olan sahâbenin ihtimamı derecesindeydi. Tabiûn, nasları sahâbenin Hz. Peygamber'den şifahî olarak aldıkları lafızlarla alma hususunda dikkatli davranarak muhafaza ettiler. Onlar, Arapların şiirleri ve hutbelerini ezberlemeleri ve söylendiği gibi nakletmeleri sebebiyle fesâhat, belâgat ve hıfz sahibiydiler. Bir de başka hususlarda gerekmeyen ihtiyat, tesebbüt ve teyakkuzun gerekli olduğu din olarak gördükleri Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisi hakkındaki durumlarını düşün! Buna ilaveten Onun hadisini hayatlarında işitmiş oldukları en fasih kelâm ve en iyi beyân olarak görüyorlardı. Bu durumda o'nun lafızlarını belâgat, beyân ve güzellik bakımından onların aşağısında bulunan lafızlarla nasıl değiştirebilirler?¹⁴⁹

Zikrettiğimiz sebeplerle sahâbe ve tâbiûn, Nebevî hadislerin lafızlarını muhafaza ettiler. Hadislere başka lafızların karışmasını önlediler. Onlar bu hususta çeşitli yollar izlemişlerdir ki, onları şu şekilde zikredebiliriz.

1.2.3. 1. Nebevî Hadîslerin Tesebbütü

Onlara göre Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisinin zabtı, hadisleri ve haberleri araştırma (tesebbüt ve taharri) hususunda Kur'ân'ın metoduna dayanıyordu. Onlara göre hadis metinlerine ve onların sağlam bir şekilde rivâyet edilmelerine yönelik koruma uygulamaları, risalet ve tebliğin ilk ortaya çıktığı dönemde başlamış, Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra da devam etmiştir. Bunun sebebi, Hz.

Zeynüddîn Abdurrahîm, **et-Takyîd ve'l-Îzâh li-mâ Etlaka ve Ağlaka min Kitâbi İbni's-Salâh**, 2. Baskı, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, y.y., 1432h., C. I, s. 752.

¹⁴⁸ Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, **Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, y.y., t.y., C. I, s. 309.

¹⁴⁹ Dehhân, Abdülazîz, "Zevâlü's-Şek ve'z-Zunûn bi-İnâyeti'l-Muhaddisîn bi-Nakdi'l-Mutûn", **Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâseti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye**, Dubai, 2005, s. 122.

Peygamber'in “*Her kim benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın!*”¹⁵⁰ sözündeki durumun başlarına gelmesinden kaçınmaktı.

Onların Resûlullah (s.a.v.) hayattayken gösterdikleri tesebbüt örneklerinden biri, *Sahîhayn*'da Ebu'l-Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) aktarılan şu rivâyettir: “Ebû Zerr (r.a.) tahdîs edip şöyle demiştir: Ben bir keresinde Peygamber'e (s.a.v.) ziyârete geldim. O, üzerinde beyaz bir elbise ile hâlde uyuyordu. Sonra yine geldim. Bu defa uyanmıştı. Peygamber: “*Lâ ilâhe illallah, deyip de sonra bu ikrâr ve î mân üzerine vefât eden her kul muhakkak cennete girecektir*” buyurdu. Ben: O kul zinâ etse, hırsızlık yapsa da mı? diye sordum. O: “*Zinâ etse de hırsızlık yapsa da girecektir*” buyurdu. Ben, “Zinâ etse de, hırsızlık yapsa da!” diye tekrar sordum. O: “Zinâ etse de, hırsızlık yapsa da!” buyurdu. Ben: “Zinâ etse de hırsızlık yapsa da mı?” diye sordum. Peygamber: “Evet, Ebû Zerr'in burnu toprakta sürünmesine rağmen o kul zinâ etse de, hırsızlık yapsa da (cennete girecektir!)” buyurdu.” Ebû Zerr bu hadîsi her rivâyet ettiğinde, “Ebû Zerr'in burnu toprakta sürünmesine rağmen!” sözünü söylerdi.¹⁵¹ Bu rivâyette Ebû Zerr'in hayretinin yanısıra, Resûlullah'ın (s.a.v.) cevabının da Ebû Zerr'in beklentisinin tersine olduğunu anlıyoruz. Buradan Ebû Zerr'in hadisin lafızlarını zabt ve makâsıdını anlama hususunda aşırı arzulu olduğunu görüyoruz.

Sahâbe, Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra da aynı tarzda devam edip birbirlerinden işittikleri haberleri de doğrulatmaya (tesebbüt) çalıştılar. Bunun sebebi, onların birbirlerini itham etmeleri değil, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini tesebbüt etme isteğiydi. Sahâbe, Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra kendilerine ulaşan hadisin semâ'ını tekid etmek için bizzat râvinin kendisine sormak suretiyle tesebbüt ediyorlardı. Bunu, “Sen mi işittin?” şeklinde veya benzeri soruları sorarak yapıyorlardı. Bu soru, tevessük için pek çok kere tekrar ediyordu. Çünkü bir sahâbi Resulullah'ın söylediği bütün sözlerini ihata edememiştir.

Şahit istemek de onların bu konudaki yöntemlerinden biriydi. Bunun özelinde Ömer b. el-Hattâb ile ilgili meşhur bir rivâyet vardır. el-Muğîre b. Şu'be şöyle demiştir: “Ömer b. el-Hattâb (r.a.) gebe bir kadının karnının vurulması sebebiyle cenînini ölü olarak düşürmesinin hükmünü sordu da: Hanginiz Peygamber'den (s.a.v.) bu konuda

¹⁵⁰ Buhârî, İlim 38. Bu hadis, Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr → babası tarikiyle rivâyet edilmiştir. Bkz. Reslân, Muhammed b. Sa'îd, *Zevâbitü'-Rivâye 'inde'l-Muhaddisîn*, Dâru Edvâu's-Selef, Dâru'l-Furkân, 1. Baskı, Kahire, 1432/2011, s. 12.

¹⁵¹ Buhârî, Libâs 24; Müslim, Îmân 40. Bu hadis, Hüseyin el-Mu'allim → Abdullah b. Büreyde → Yahyâ b. Ya'mer → Ebu'l-Esved ed-Düelî tarikiyle rivâyet edilmiştir.

bir şey işitti?” dedi. Ben: O konuda ben işittim, dedim. Ömer: “işittiğin şey nedir?” diye sordu. Ben: Ben Peygamber’den (s.a.v.) işittim: “Anne rahmindeki çocuğun düşürülmesinde cenînin diyeti köle veya câriye guresidir (yânî, bir diyetin yirmide biri)” buyuruyordu, dedim. Bunun üzerine Ömer bana: “Bu söylediğin hadîs hususunda bana bir çıkış yeri (bir delîl) getirinceye kadar ayrılma!” dedi. Ben hemen yanından çıktım ve akabinde Muhammed b. Mesleme’yi (ö. 43/663) buldum ve onu Ömer’e getirdim. O da benimle berâber Peygamber’in, “Cenînin düşürülmesinde cenînin diyeti köle veya câriye guresi vardır” buyururken işittiğine şehâdet eyledi.¹⁵²

Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/712-13) tarikiyle gelen bir rivâyette, o Hassân b. Sâbit’in (ö. 60/680) Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) şahit istediğini işitmiştir: “Allah aşkına, Peygamber’in (s.a.v.), “Ey Hassân! Allah Resûlü’nden yana (Kureys kâfirlerine) cevâp ver! Yâ Allah, sen onu Rûhu’l-Kuds ile te’yîd et!” derken işittin mi?” Ebû Hüreyre, “Evet (işittim)!” dedi.¹⁵³

Ömer b. el-Hattâb’ın, Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “Arap yarımadasında iki din bir arada bulunmaz.” hadisini doğrulatması (tesebbütü) hakkında bol miktarda şahit bulunmaktadır. Nitekim İmâm Mâlik (ö. 179/795) şöyle demiştir: “İbn Şihâb dedi ki: Ömer b. el-Hattâb (r.a.) bu hadisi araştırdı ve sonunda Resûlullah’ın (s.a.v.), “Arap yarımadasında iki din bir arada bulunmaz.” dediğine kesin olarak kanaat getirince, yahudileri Hayber’den sürdü.” ez-Zührî’nin bunu تفحص (tefahhus) kelimesiyle ifade etmesi, belâgatli bir ifade olup bu ifade, Ömer b. el-Hattâb’ın o sözü Hz. Peygamber’in (s.a.v.) söylediği şekilde tespit hususunda dikkatli olduğuna delalet etmektedir.¹⁵⁴

Zehebî (ö. 748/1348), Hz. Ömer’in (r.a.) nakli tesebbüt yöntemi hakkında şöyle demiştir: “O (Ömer), nakil hakkında tesebbütü muhaddisler için bir sünnet haline getirdi. O, haber-i vâhiden şüphelendiği zaman genellikle tevakkuf edebilirdi. O, zan derecesinden ilim derecesine yükselmesi için bu hususta tarikleri çoğaltmayı teşvik

¹⁵² Buhârî, İ’tisâm 13. Bu rivâyet, Hişâm b. ‘Urve → babası ‘Urve b. ez-Zübeyr → el-Muğîre b. Şu’be tarikiyle gelmiştir.

¹⁵³ Buhârî, Salât 68; Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe 44. Bu rivâyet, Şu’ayb b. Ebî Hamza → ez-Zührî → Ebû Seleme tarikiyle gelmiştir.

¹⁵⁴ İmâm Mâlik bunu ez-Zührî’den mürsel olarak rivâyet etmiştir. (Mâlik b. Enes, **el-Muvatta’**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, 2. Baskı, Beyrut, 1417/1997, C. II, s. 471.) Bu hadis, Ahmed b. Hanbel’in **Müsned**’inde “Arap yarımadası iki dine terk edilemez.” lafzıyla, Hz. Âişe’den (r. anhâ) mevsûl olarak gelmiştir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XLIII, s. 371.) Ömer b. el-Hattâb’ın, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Yahudileri ve Hristiyanları Arap yarımadasından mutlaka çıkaracağım! Orada müslümanlardan başka kimseyi bırakmayacağım!” dediğini işittiği rivâyet edilmiştir. (Bkz. Müslim, Cihâd ve Siyer 21.) Bu rivâyet, Ebu’z-Zübeyr → Câbir b. Abdullah → Ömer b. El-Hattâb tarikiyle gelmiştir.

etmiştir. Çünkü bir kişinin unutulması ve yanılması mümkündür. Bu, birbirine muhalefet etmeyen iki sika hakkında neredeyse mümkün değildir.”¹⁵⁵

Zehebî, Hz. Ömer’in (r.a.) az rivâyette bulunmayı emretmesi hususunda şunları söylemektedir: “Hz. Ömer, sahâbenin Resûlullah’tan (s.a.v.) yapacakları rivâyette hata yapmalarından ve insanların hadislerle meşgul olup Kur’ân hıfzını ihmal etmelerinden korktuğu için onlara nebîlerinden az rivâyette bulunmalarını emretmiştir.”¹⁵⁶

Sahâbe, hıfz, zabt ve itkân sahibi olmakla birlikte, bunu isbât etmeye veya buna dair kendilerine şahit getirmeye ihtiyaçları yoktu. Ancak onların bu hususta birbirlerinden şahitlik istediklerini görüyoruz. Nitekim Hz. Âişe (r. anhâ), Abdullah b. Amr için hıfz hususunda şahitlik etmiştir. O bunu, Urve b. ez-Zübeyr’den “Şüphesiz Allah Taâlâ ilmi size insanlara ihsân buyurduktan sonra zorla söküp almaz. Lâkin ilmi insanlardan, ilim adamlarını bilgileriyle berâber cemiyet içinden çekip alır.” hadisini kendisi için tesbât etmesini istediği zaman yapmıştır.¹⁵⁷ Burada Hz. Âişe’nin (r. anhâ), bu konuda meşhur ve sahâbenin geriye kalanlarından olmasına rağmen Abdullah b. Amr için hıfz hususunda şahitlik istemesi, onun lafzı Hz. Peygamber’in (s.a.v.) söylediği şekilde getirmesi gerektiğine dair bir delildir.

Yine Hz. Âişe (r. anhâ), Ebû Hüreyre’ye şahitlik etmiştir. Bunu, İbn Ömer’e, Ebû Hüreyre Resûlullah’ın (s.a.v.) “Cenazenin beraberinde giden kimse için bir kîrât ecir vardır.” diyor, denildi. İbn Ömer: Ebû Hüreyre bize (hadîs rivâyet etmeyi) çoğalttı. Fakat Hz. Âişe Ebû Hüreyre’yi tasdik etti. Bunun üzerine İbn Ömer, “Biz pek çok kîrâtlardaki sevâbı almakta kusûr ettik” dedi.¹⁵⁸ İbn Hacer, bu rivâyetin akabinde şöyle demiştir: “Bunda sahâbenin hadîs-i Nebvî hakkındaki tessebbütü, ona yönelik tedbiri ve tetkiki vardır.”¹⁵⁹

Sahâbe, Peygamber’den (s.a.v.) çok rivâyette bulunduğunu dile getirdikten sonra, Ebû Hüreyre’yi zabt hususunda uyarmışlardır/ikrar etmişlerdir.

¹⁵⁵ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, **Tezkiretü’l-Huffâz**, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu’allimî, Haydarâbâd, 1374h., C. I, s. 6.

¹⁵⁶ Zehebî, **Tezkiretü’l-Huffâz**, C. I, s. 6-7.

¹⁵⁷ Buhârî, İ’tisâm 8. Bu rivâyet, Ebu’l-Esved → Urve b. ez-Zübeyr → Abdullah b. Ömer tarîkiyle gelmiştir.

¹⁵⁸ Buhârî, Cenâiz 57; Müslim, Cenâiz 17. Her iki rivâyet de, Cerîr b. Hâzim → Nâfi‘ → İbn Ömer tarîkiyle gelmiştir. Ahmed b. Hanbel’in **Müsned**’indeki bir rivâyette şöyle geçer: “Bu haber İbn Ömer’e ulaşınca, onu çok fazla buldu. O da Hz. Âişe’ye (bir adam) gönderdi. O da “Ebû Hüreyre doğru söyledi” dedi. Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVI, s. 100.

¹⁵⁹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. IV, s. 682.

Sahâbenin hadis metinlerinin tespitine ve tessebbütüne gösterdikleri önemli yönlerden biri de birbirlerine itiraz (istidrak) ve birbirlerine muarazada bulunmalarıdır. Nitekim bu hususta kitaplar yazılmıştır.¹⁶⁰ Bunların başında konumu ve Peygamber’e (s.a.v.) yakınlığı nedeniyle Hz. Âişe (r. anhâ) gelmektedir.

Bu konuya örnek olarak uzun bir nakilde geçen ve Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin (ö. 49/679), Mahmûd b. er-Rebî’in (ö. 99/718) İtbân b. Mâlik’ten (ö. 50/680) rivâyet ettiği hadise itirazını zikredebiliriz. Rivâyete göre olay, Rum topraklarında bir gazvede geçmektedir. Mahmûd b. er-Rebî’ bir olay neticesinde şu hadisi aktarmıştır. “Şüphesiz Allah, Allah’ın rızâsını arayarak Lâ ilâhe illellâh diyen kimseyi ateşe harâm etmiştir.” Ebû Eyyûb el-Ensârî bu rivâyete itiraz etmiş, Mahmûd b. er-Rebî’de O’nun bu itirazı üzerine gazvenin bitmesini beklemiş bitince Medine’ye gelmiş ve bu hadisi İtbân’a sormuştur. O da ilk defasında anlattığı şekilde tahdîs etmiştir.¹⁶¹

Sahâbenin birbirine itirazının sebeplerinden biri, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikteliklerinin ve yakınlıklarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Zira onlardan bazıları, bir kısmını unutsa da hadislerin çoğunu cemetmiştir. Bazıları ise diğerlerinin cem ettiğinden daha azını bir araya getirmiştir.¹⁶²

Hz. Âişe’nin (r.a anhâ), “Resûlullah, sözü sizin sözünüz zincirlediğiniz (serdettiğiniz) gibi birbirine ekleme suretiyle söyler değildi” (serdetmezdi) demiştir.¹⁶³ Rasulullah’ın ilgili sözüyle Ebû Hüreyre’ye yaptığı itiraza gelince, onun sözü serderken acele etmesi, O’nun sözü üç kere tekrar ettiğine dair yapılan nakle zıt değildir. Çünkü tahdîs ederken bazen tekrar yapılmaktadır.¹⁶⁴ Acele etmek ise müzakere esnasında olmuştur. Ebû Hüreyre kendisine işittirmek için Hz. Âişe’nin hücresinin yanında müzakeresini yapıyordu. Sanki o, hafızasındakileri kontrol etmesi için Ondan

¹⁶⁰ Bu konuda bize ulaşan kitapların en meşhuru, Bedrüddîn ez-Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) **el-İcâbe li-İrâdi mâ İstidrekethü Âişe ‘ale’s-Sahâbe** (Thk. Sa‘îd el-Afgânî, el-Mektebetü’l-İslâmî, y.y., 1390/1970) isimli eseridir. Bu eser Suyûtî tarafından **Aynu’l-İsâbe fî İstidrâki Âişe ‘ale’s-Sahâbe** (Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Mektebetü’l-‘İlm, Kahire, 1409/1988) adıyla ihtisâr edilmiştir. Bu konuda çağdaş araştırmalar da yapılmıştır: Nevâl bint Hasan b. Süleyman el-Gannâm, **İstidrâkâtü’s-Sahâbe fi’r-Rivâye**, 1. Baskı, Riyad, 1431h.; Süleyman b. Sâlih es-Senyân, **İstidrâku ba’zi’s-Sahâbe mâ Hafiye ‘alâ ba’zihim mine’s-Sünen Cem’an ve Dirâseten**, 1. Baskı, Medine, 1429h.

¹⁶¹ Buhârî, Teheccüd 36; Müslim, Mesâcid 47. Bu rivâyet, Ukayl b. Hâlid → İbn Şihâb → Mahmûd b. er-Rebî’ tarikiyle gelmiştir.

¹⁶² Şâfiî, **er-Risâle**, s. 142.

¹⁶³ Buhârî, Menâkıb 23; Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe 35. Her iki rivâyet de, ez-Zührî → Urve tarikiyle gelmiştir.

¹⁶⁴ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. X, s. 437.

yardım istiyordu.¹⁶⁵ Nitekim Hz. Aişe, “Hücremin yanına gelir Hz. Peygamber’in hadislerini bana duyurmak için orada naklederdi”¹⁶⁶ sözüyle bu gerçeğe işaret etmektedir.

Muâraza sahâbe tarafından hadisin tessebbütünün göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Zira sahâbe, ya hadisi rivâyet edenden duyduğu esnada ya da hadisi râviden işittikten sonra, hadisin râvisinin sahâbeden işittiği bir şeyi onun muhtelif zamanlardaki rivâyetiyle veya başka sahâbenin rivâyetiyle mukâbele ediyor, sonra onu, şeyhinin rivâyetiyle muâraza ediyordu. Ya da rivâyet eden tabî ise rivâyetiyle muârazada bulunmak üzere sahâbeye gidiyordu.¹⁶⁷

Müslim’in *Sahîh*’inde Abdullah b. Mes‘ûd’dan rivâyet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Benden önce Allah’ın hiç bir ümmete gönderdiği bir nebî yoktur ki, onun ümmetinden havârîleri, sünnetine sarılan ve emrine tabi olan ashâbı olmasın. Sonra onların ardından, yapmadıklarını söyleyen ve emr olunmadıkları şeyleri yapan nesiller gelir. Kim onlara karşı eliyle mücâhede ederse o mü’mindir. Kim onlara karşı diliyle mücâhede ederse mü’mindir. Kim onlara karşı kalbiyle mücâhede ederse mü’mindir. Bunun ötesinde bir hardal danesi kadar imân yoktur.” Ebû Râfi‘ (ö. 40/660) dedi ki: “Ben bunu Abdullah b. Ömer’e (ö. 73/693) tahdîs ettim, fakat rivâyetime itiraz etti. Derken İbn Mes‘ûd geldi ve Kanât (vadisine) indi. Abdullah b. Ömer onu ziyarete giderken beni de beraberine almak istedi. Ben de onunla beraber gittim. Oturduğumuzda İbn Mes‘ûd’a bu hadisi sordum. Onu bana, İbn Ömer’e haber verdiğim gibi anlattı.”¹⁶⁸

Abdullah b. Ömer, Resûlullah’ın (s.a.v.) azatlı kölesi Ebû Râfi‘’in İbn Mes‘ûd’dan aktardığı rivâyete itiraz edince hadisi doğrudan İbn Mes‘ûd’un ağzından duymak üzere ikisi birlikte ona gittiler ve hadisi ona arzetteler. Böylece ikisinin hadisi tespiti ortaya çıkmış oldu.

¹⁶⁵ Cevâbî, Muhammed Tâhir, **Cuhûdu’l-Muhaddisîn fî Nakdi’l-Hadîsi’n-Nebeviyyi’ş-Şerîf**, Tunus, 1412/1991, s. 208.

¹⁶⁶ Buhârî, Menâkıb 23; Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe 35. Her iki rivâyet de, ez-Zührî → Urve tarîkiyle gelmiştir.

¹⁶⁷ Hammâd, Nâfiz Hüseyin, **Tatbîkât fî Tevsîki’r-Ruvât ve’r-Rivâyât**, Dimaşk, Beyrut, 1434/2014, s. 783.

¹⁶⁸ Müslim, İmân 20. Bu hadîs, Abdurrahman b. el-Misver Mahreme → Ebû Râfi‘ → İbn Mes‘ûd tarîkiyle rivâyet gelmiştir.

نحوه Sahâbe içinde Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aktardığı rivâyetlerin akabinde (onun gibi), شَكْلَهُ (ona benzer şekilde) veya رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (Resûlullah'ın (s.a.v.) dediği gibi) ifadelerini getiren kimseler vardı. Sahâbe, lisan erbabı olup kelâmın manalarını en iyi bilen insanlardı. Onlar bu ifadeleri, sadece hata (zelle) yapmaktan korktukları için söylüyorlardı. Çünkü onlar, mana ile rivâyetin tehlikesinin farkında idiler.¹⁶⁹ Abdullah b. Mes'ûd da aşırı dikkatinden ötürü böyle yapıyordu. Onun hadis rivâyet etme şekli, işittiğini eda etmesi gereken bir kimse gibi olduğu şeklinde tarif edilmiştir. Ondan başka Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652), Ebû Ümâme (ö. 86/705), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi sahabilerin rivâyetlerindeki durumu da böyleydi. Onların rivâyet esnasındaki durumları, rivâyetin kendisinden olmasa da hadis rivâyeti ile birlikte tasvir edilerek aktarılmıştır.¹⁷⁰

Bazılarının Hz. Peygamber'den aktardıkları rivâyeti zabtettiklerini vurgulayan özel ıstılahları vardı. أَبْصَرْتُ عَيْنَيَّ وَسَمِعْتُ أُذُنَيَّ “Gözlerim gördü ve kulaklarım işitti” ifadesini kullanmaları gibi. Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685), hadîs rivâyet etmeden önce buna yakın bir tabir kullanmıştır.¹⁷¹ Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94)¹⁷² ve Ebû Şureyh el-'Adevî (ö. 68/688)¹⁷³ de bu tabiri kullananlardır. Ali b. Ebî Tâlib'in ifadesi¹⁷⁴ ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın “Kulaklarım işitti ve kalbim kavradı”¹⁷⁵ sözü de bunlardandır.

Tâbiûnun tesebbütüne gelince, İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) hadis rivâyetinde Medine'nin medâr-ı isnadı olan ve tâbiûndan en çok hadis hıfzededen bir kimse olup çok sayıda kimse ondan hadis almıştır. Onun Resûlullah'ın (s.a.v.) kelâmını kendisinden işittiği gibi rivâyet etme hususunda mütemekkin oluşunu gösteren delillerden biri şudur: Hişâm b. Abdulmelik (ö. 125/743), Zührî'den çocuklarından bazılarına hadis imlâ etmesini istedi. O da bir kâtip çağırdı ve onlar için dört yüz hadis

¹⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 26.

¹⁷⁰ İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. XIII, s. 359; Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 277, 279, 285, 286, 321-324; Ebû Zûr'a, Abdurrahman b. Amr ed-Dimaşkî en-Nasrî, **Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dimaşkî**, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996, s. 269; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **el-Kifâye fî Usûli 'İlmi'r-Rivâye**, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, 1. Baskı, Dammam, 1432h., C. I, s. 392; a.mlf. **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 26, 27, 28.

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXIII, s. 26.

¹⁷² Buhârî, **Mevâkitu's-Salât** 11; Müslim, **Buyû** 14.

¹⁷³ Buhârî, **İlim** 37; Müslim, **Hac** 82.

¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. II, s. 175.

¹⁷⁵ Müslim, **Lukata** 3.

imlâ etti. Zührî, Hişâm'ın yanından çıktıktan sonra Hişâm, "Ey hadisçiler! Neredesiniz?" dedi ve onlara bu dört yüz hadisi tahdîs etti. Hişâm, bir ay veya yaklaşık bir süre geçirdikten sonra, Zührî'ye "Bizim için imlâ ettiğin kitap kayboldu" dedi. Zührî, "Endişe etmeyin, bir kâtip çağırın!" dedi. Hişâm bir kâtip çağırdı, Zührî de dört yüz hadisi ona yazdırdı. Sonra Hişâm onu ilk kitapla mukabele etti, tek bir harf eksik değildi.¹⁷⁶

Zührî, Abdulmelik b. Mervân'a gittiğini ve İbnü'l-Müseyyeb'den işittiği Ömer b. el-Hattâb'ın ümmül veled hakkındaki rivâyetini sorduğunu kendisi aktarmaktadır. O şöyle diyor: "Sonra Abdulmelik, benim hadisimi bilmekle birlikte Medine valisi Hişâm b. İsmâîl'e bir mektup yazarak İbnü'l-Müseyyeb'e bir adam göndermesini, ona ümmü veledler konusunda Ömer b. el-Hattâb'dan rivâyet ettiğini işittiğim hadisi sormasını istedi. Hişâm ona ne bir harf fazla ne bir harf eksik benim hadisimin aynısını yazdı."¹⁷⁷

Onlar, rivâyetleri hakkında dikkatli davranıyorlar ve birbirlerine itiraz (istidrak) ediyorlardı. Zira Amr b. Dînâr (ö. 126/744), Eyyûb es-Sahtiyânî'yi (ö. 131/749) İbn Ömer'den (r.a.) şu naklettiği hadisine itiraz etmiştir: "Peygamber (s.a.v.) Aclân oğullarından karı-kocanın arasında zina töhmetinden dolayı ayırmakla hükmetti. Şöyle ki: Peygamber (lanetleşmeden önce) "Allah ikinizden birinizin yalancı olduğunu bilmektedir. Binâenaleyh ikinizden tevbe edecek olan var mı?" diye sordu. İkisi de tevbe etmekten çekindiler. Peygamber yeniden: "Allah ikinizden birinizin yalancı olduğunu bilmektedir. İkinizden tevbe edecek olan var mı?" diye sordu. Onlar tevbe etmekten çekindiler. Peygamber üçüncü defa: "Allah ikinizden birinizin yalancı olduğunu bilmektedir. İkinizden tevbe edecek olan var mı?" buyurdu. Onlar bu sefer de tevbe etmekten çekindiler. Bunun üzerine Peygamber lanetleştirmelerinin ardından bu karı-koca arasını ayırdı." Amr b. Dînâr, Eyyûb'e dedi ki: Bu hadîsin içinde birşey daha vardır ki, seni onu tahdîs eder görmüyorum. Dedi ki: Saîd şunu da söylemişti: lanetleşen erkek: 'Benim (bu kadına vermiş olduğum) malım ne olacak? dedi.' Yine Saîd dedi ki: Ona: "O mal sana âit değildir. Eğer sen zina isnâdında doğru olsan bile sen o kadınla o mal mukabilinde cimâ etmiştin. Eğer sen zinâ isnâdında yalancı isen, o mal senden daha uzaktır" denildi.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân, **el-Ma'rife ve't-Târîh**, Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Beyrut, 1401h., C. I, s. 640.

¹⁷⁷ Fesevî, **el-Ma'rife ve't-Târîh**, C. I, s. 628-29; Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, **Hilyetü'l-Evliyâ**, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1988, C. III, s. 367-68; İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan ed-Dımaşkî, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1415h., C. LV, s. 300.

¹⁷⁸ Buhârî, Talâk 32.

Hem Amr b. Dînâr hem de Eyyûb, bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den işitmişlerdi. Fakat Amr, Eyyûb'un hafızasında kalmayan şeyi hafızasında tutmaktaydı. Süfyân b. Uyeyne (ö 198/744), her ikisinden rivâyette bulunarak bu konuyu açıklamıştır.¹⁷⁹

Aynı şekilde sahâbeden en çok rivâyette bulunan Ebû Hüreyre (ö. 58/678) hıfzı ve tesebbütü konusunda imtihan edilmek üzere Abdulmelik b. Mervân tarafından davet edilmiş ve kendisine çok sayıda hadisi sormuş, o da fazlalık ve eksiklik olmadan hadisleri rivâyet etmiştir.¹⁸⁰

Evzâî'nin (ö. 157/774) şöyle dediği nakledilmektedir: “Biz hadis dinler, dirhemini sahte paraya arz edildiği gibi, onu arkadaşlarımıza arz ederdik. Ondan hadis ehlinin tanıyıp bildiğini alır, tanımadığını da terk ederdik.”¹⁸¹

Sunduğumuz örneklerden anlaşılmaktadır ki, sahâbenin gayretleri hıfzın doğrulanması noktasında yoğunlaşmaktadır. Bunun sebebi, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini korumaktı. Bu konudaki örnekler çok fazladır bir kısmı daha önce zikredilmiştir. Sahâbe, hadisleri kendilerine geldiği gibi sorgusuz bir şekilde kabul etmiyorlardı. Onların bu konuda açık metodları vardı. Bu metod, başta tabiun olmak üzere, Rasûlullah'ın hadislerini nakledenler tarafından kabul edilen bir esas halini almıştır.

1.2.3.2. Hadis Öğrenmek İçin Yapılan Rihleler

Sahâbe, her ne kadar kendi zamanlarında sistemli değilse de hadis talebi için rihleler gerçekleştiren ilk nesil kabul edilmektedir.¹⁸² Bazıları, rivâyetin lafızlarını tekid etmek ve hadisleri Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edildiği gibi almak için yolculuklar yaptılar. Çünkü onlar, hadisi ilk kaynağı olan Resûlullah'tan (s.a.v.) almanın önemini idrâk etmişlerdi. Hadislerin lafızlarının her türlü vehim ve hatadan selametinden emin olunması gerektiğini düşünüyorlardı. Nitekim Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) Abdullah b. Üneys'e (ö. 54/674) kısâs konusunda Peygamber'den (s.a.v.) işittiği kendisine ulaşan bir hadis ile ilgili soru sormak için tam bir aylık mesafeye yolculuk etmiştir.¹⁸³ O, hadisi

¹⁷⁹ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVI, s. 248-49.

¹⁸⁰ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. III, s. 510; Hafîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, **el-Müttetik ve'l-Müfterik**, Thk. Muhammed Sâdik Aydın el-Hâmîdî, 1. Baskı, Dimaşk, 1417/1997, C. III, s. 1671; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C. XX, s. 89.

¹⁸¹ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, 1. Baskı, Beyrut, 1372/1952, C. II, s. 21; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C. XXXV, s. 186.

¹⁸² Bekir Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 108.

¹⁸³ Buhârî, **el-Edebü'l-Müfred**, s. 444; a.mlf. **Halku Ef'âli'l-İbâd ve'r-Red 'ale'l-Vehmiyye ve Ashâbi't-Ta'tîl**, Thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd, 1. Baskı, Riyad, Dimaşk, 1425/2005, C. II, s.

Abdullah b. Üneys'ten nakleden kimselerden almamış, bizzat işiten kimseden dinlemek için yola çıkmıştır. Câbir b. Abdullah, ömrünün sonlarına doğru işittiği hadislerden emin olmak için Mekke'ye gelmiş, oradan Medine'ye geçmiştir.¹⁸⁴ Bu seyahatleri, hadisi Hz. Peygamber'den işitenlerden doğrudan almak için yapıyordu. Zira bunda lafzın selameti ve yapılan nakillerde vehim ve hata meydana gelmesine karşı koruma vardır. Böylece sahâbe, bir hadisi mümkün olduğu kadar birden fazla sahabîden dinlemek için büyük bir gayret sarfediyorlardı.

Tâbiûn döneminde seyahat daha çok genişlemiştir. Ebu'l-Âliye'nin (ö. 90/709) şöyle dediği nakledilir: “Biz Basra'da Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından aktarılan bir rivâyeti dinlerdik. Fakat Medine'ye gidip bizzat kendi ağızlarından işitmedikçe onu kabul etmezdik.”¹⁸⁵ Buradaki “ağızlarından” ifadesi önemli bir anlam taşımaktadır. Çünkü sahih lafzın muhaddisin ağzından işitilmesi, hadis-i Nebvînin lafızlarını tespit eden önemli karinelerdendir.

Hadislerin lafızlarının tespiti için yapılan rihlelerin önemi İbn Hibbân'ın şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: “Onlardan biri, bir sahtekarın hadisler üzerinden insanları aldatmaması için fersahlarca uzak yerlere ve bir kelime için de günlerce yolculuk ediyordu. Böyle bir sahtekar sünnet üzerinden insanları aldattığı takdirde ise onlar Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinden yalanı defetmeye, dinin nusretine yardım etmeye çalışıyor böylelikle hadisleri yalandan korumuş oluyorlardı.”¹⁸⁶

Hadis talebi için yapılan rihlenin, Hz. Peygamber'in hadislerini korunması, lafızlarıyla muhafaza edilmesi ve sahiplerinin ölmesiyle hadislerin kaybolmaması hususunda çok etkili bir yöntem olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzden asli kaynaklarından alıp muhafaza etmek ve insanlara nakletmek üzere seyahatler yapılmıştır. Bu yöntem, hadisi Hz. Peygamber'in ağzından işiten kimseden lafzıyla dinleyen sahâbenin hadisin tessebbütündeki gayretlerinin boyutunu ortaya koymaktadır.

241; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXV, s. 431. Hâkim, iki yerde “İsnâdı sahihtir; o ikisi onu tahrîc etmediler” demiştir. (Bkz. Hâkim, **el-Müstedrek**, C. II, s. 514; C. V, s. 38.) Münzirî ve İbn Hacer, isnâdının hasen olduğunu söylemişlerdir. (Bkz. Münzirî, Abdulazîm b. Abdulkavî, **et-Terğîb ve't-Terhîb**, 3. Baskı, Dimaşk, Beyrut, 1420/1999, C. IV, s. 218; İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. I, s. 174.) İbn Battâl, yanılarak Câbir'in Abdullah b. Üneys'e hakkında yolculuğa çıktığı hadisin “müslümanın örtünmesi” hadisi olduğunu zannetmiştir. Bu, hadisten hadise intikâldir. “Örtünme” hadisi hakkında rihleye çıkan Ebû Eyyûb el-Ensârî olup bu hususta Ukbe b. Âmir el-Cühenî'ye seyahat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. I, s. 368.

¹⁸⁴ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, 2. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405h., C. III, s. 191.

¹⁸⁵ Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 408; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 335-336.

¹⁸⁶ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn**, C. I, s. 103.

1.2.3. 3. Müzâkere Metoduna Dayanmaları

Sahâbe tarafından müzakere yapılması, hıfz ile zabtı uzlaştırma, diğer sahâbede olup kendilerinin işitmemiş oldukları hadisleri dinleme ve unutma olmaması için ezberledikleri şeyleri tespit için bir yoldu. Huzeyfe'den (ö. 36/656) aktarılan şu rivâyet bunun örneklerindendir: Ömer b. el-Hattâb, "Resûlullah'ın (s.a.v.) fitne hakkındaki sözlerini kim ezberinde tutuyor? diye sordu. Huzeyfe: Ben, Resûlullah onu söylediği gibi ezberimde tutuyorum. " dedi. Ömer, "Getir bakalım, şüphesiz sen çok cesûrsun." dedi. (Huzeyfe şöyle devâm etti:) Resûlullah (s.a.v.), "*İnsanın ehli, malı ve komşusu yüzünden uğradığı fitneye, namaz, sadaka, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek keffâret olur.*" buyurdu. Ömer b. el-Hattâb şöyle dedi: Hayır, sormak istediğim bu fitne değildir, lâkin ben denizin dalgalanması gibi dalgalanıp kuduracak olan fitneyi soruyorum, dedi. Bunun üzerine Huzeyfe: Yâ Emîrie'l-mü'minîn! O fitneden sana bir zarar yok. Çünkü muhakkak seninle onun arasında kilitli bir kapı vardır. dedi. Ömer, Huzeyfe'ye: "Kapı açılacak mı, yoksa kırılacak mı?" diye sordu. Huzeyfe: Kapı açılmayacak fakat kırılacak, dedi. Ömer, bu (yânî, kapının kırılması) bir daha kilitlenmemeye daha elverişlidir, dedi. (Râvî Ebû Vâil) şöyle dedi: Biz Huzeyfe'ye: Ömer kapıyı bildi mi? dedik. Huzeyfe: Evet, yarından önce bu gecenin geleceğini bildiği gibi. Ben ona yalan yanlış olmayan bir hadîs söyledim." dedi. (Râvî Ebû Vâil) şöyle dedi: "Huzeyfe'ye kendimiz sormaya cesâret edemedik de Mesrûk'a, "Kapı kimdir?" diye sordurduk. O da kapıyı ondan öğrenip: Kapı Ömer'dir, dedi."¹⁸⁷

Bu hadisten açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki Ömer b. el-Hattâb (r.a.) bu hadisi biliyordu; fakat onu lafzen ezberlemiş değildi. Bu yüzden lafzen bilen birini sordu. Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) bunu bildiğine delil, Huzeyfe halifenin murâdı olduğunu zannettiği şeyi rivâyet ettiği zaman, Hz. Ömer'in ona "Hayır, bu değil!" deyip kastettiği şeyi söylemesi ve Huzeyfe'ye "Şüphesiz sen çok cesursun" demesidir. Sahâbe, rivâyete Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarının dışında başka lafızlar karışması endişesiyle çok dikkatli ve titiz davranıyorlardı. Huzeyfe'nin kelâmının devamındaki, "Ben ona bir hadîs söyledim" sözü, "Ben ona ictihâd ve re'ye dayalı bir söz değil, Hz. Peygamber'e ait olduğunda şüphe bulunmayan doğru bir hadîs rivâyet ettim" demektir.¹⁸⁸ Hz. Ömer, bir hadisin Resûlullah'tan (s.a.v.) işitildiği gibi rivâyet edilmesi

¹⁸⁷ Buhârî, Menâkıb 25; Müslim, Fiten 7. Her iki rivâyet, el-A'meş → Şakîk → Huzeyfe tarîkiyle gelmiştir.

¹⁸⁸ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. X, s. 494.

gerektiğini vurgulayarak şöyle demiştir: “Kim bir hadîs işitip de onu işittiği gibi rivâyet ederse kurtulmuştur.”¹⁸⁹

Müzâkere, sahâbenin Peygamber’den (s.a.v.) sonra yeni bir âdeti değildi. Hatta bu, onların Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken de âdetleri idi. Enes şöyle demiştir: “Biz, Peygamber’in (s.a.v.) yanında bulunur ve ondan hadîs dinlerdik. Onun yanından ayrıldığımız zaman, o hadisi ezberleyinceye kadar aramızda müzâkere ederdik.”¹⁹⁰

Sahâbe, hadis müzâkeresi konusunda birbirlerine nasihatte bulunuyordu. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî’den (ö. 74/693-94) “Hadisi müzâkere edin. Çünkü hadis hadisi hatırlatır.”¹⁹¹ Sözü nakledilmiştir. Ancak bilindiği üzere onların bu dönemde müzâkere edecekleri bir isnâd yoktu. Sahabenin bu ve benzeri sözlerinde müzakere, müzâkere, metnin hıfzı, vurûd sebebinin anlaşılması ve lafzının açıklanmasına yönelikti, yani daha çok hıfz ve zabt ile ilgiliydi.

Abdullah b. Abbâs (r.a.): “Bizden bir hadîs işittiğiniz zaman onu aranızda müzâkere edin”¹⁹² diyerek öğrencilerine hadis müzâkeresini tavsiye ediyordu. Bunun sebebi, bu metodu öğrencilerine ve onların öğrencilerine sağlam olarak yerleştirmekti. Nitekim onun şöyle dediği nakledilmiştir: “Bu hadisi müzâkere edin ki, zihinlerinizden silinmesin!”¹⁹³ İbn Abbâs, bu ifadesiyle müzâkerenin hadislerin hıfz ve tespiti daha fazla yardımcı olduğunu ve unutmaktan koruduğunu açıklamaktadır.

Sahabenin hadis nakilleri ince ve tam olması gerektiği gibiydi. Öyle ki, orada hazır olamayan kişi, “Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi” demekten çekinmiyordu. Bunun sebebi, nakilde bir bozukluk meydana gelmemesi ve rivâyet ânında bir vehim ve hatanın olmadığına da bir işareti niteliğinde olduğu içindir.¹⁹⁴ Sonuç olarak müzâkerenin hadislerin tesbât ve zabt için incelenmesinde sahâbe ve tâbiûna katkısının

¹⁸⁹ Müslim, **et-Temyîz**, s. 94; Ebû Zür’a, **Târîhu Ebî Zür’a ed-Dımaşkî**, s. 271; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-Fâsıl**, s. 588; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 392. Beyhakî, manâ ile rivâyet hususundaki delilleri serdettiği esnada Huzeyfe’nin, “Biz Arap kavmi hadisleri tekrar ederiz; takdim ve tehir yaparız.” dediğini rivâyet etmiştir. Bkz. Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 245.

¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. I, s. 363.

¹⁹¹ Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 416; Hâkim, **el-Müstedrek**, C. I, s. 94; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-Fâsıl**, s. 565-66. Sahîhayn’ın şartlarına göre sahîh hadislerde, Ali b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Mes’ûd’dan hadis müzâkeresine dair hadis rivâyet edilmiştir. Bkz. Hâkim, **el-Müstedrek**, C. I, s. 94.

¹⁹² Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 419; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-Fâsıl**, s. 568; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 404.

¹⁹³ Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 417.

¹⁹⁴ Sâhib, “el-İsnâdü’l-Âlî ve Eserühü fî Hıfzî’s-Sahâbe ve Zabtihim”, s. 24.

bulunduğu ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini korumak için önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

1.2.3. 4. Peygamberden İşitilmiş Asli Lafzı Korumaları

Sahâbe, Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin tespitine verdiği önemle bilinmektedir. Onlardan bazıları ister harflerinde ister kelimelerinde olsun hadiste fazlalık veya eksiklik yapmaksızın Hz. Peygamber'den işittikleri lafızla nakletmekle meşhurdurlar.

Sahâbeden Ebû Hüreyre (r.a.), gücünün yettiği kadar hadislerin orijinal lafızlarının zabtına önem veriyordu. Nitekim o, “sefer duası” hadisini lafzıyla rivâyet etmiştir:

"اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ، وَالْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ، اللَّهُمَّ اصْحَبْنَا بِصُحْبَةٍ، وَاقْلِبْنَا بِدِمَّةٍ، اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي قُفْلَ الْأَرْضِ، وَهَوْنٌ عَلَيْنَا السَّفَرِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعَثَاءِ السَّفَرِ وَكَآبَةِ الْمُنْقَلَبِ."

“Allah’ım! sen seferde refikim, ailemde vekilimsin. Allah’ım! Bize dostlukla arkadaşlık yap ve bizi himayenle geri döndür! Allah’ım! Bizi yeryüzünün anahtarıyla rızıklandır ve bu seferi bize kolaylaştır! Allah’ım! Seferin zorluklarından ve dönüşün üzüntülerinden sana sığınırım!” Ebû Zür’a buna dair şu açıklamayı yapmıştır: “Ebû Hüreyre Arap bir adamdır. Eğer وَعَثَاءِ السَّفَرِ “seferin zorluklarından” demeyi murâd etseydi; اللَّهُمَّ اِقْلِبْنَا بِدِمَّةٍ، اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا قُفْلَ الْأَرْضِ، وَسَيَرْنَا فِيهَا “Allah’ım! Bizi himâyenle geri döndür, yeryüzünü bize kısalt ve bizi orada yürüt!” derdi.¹⁹⁵ Bu, ancak Ebû Hüreyre’nin Hz. Peygamber’den (s.a.v.) işittiği lafzı muhafaza ettiğine delalet eder.

Bu hususta sahâbenin en meşhuru Abdullah b. Ömer’dir. Muhammed b. Ali’den (ö. 114/733) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: İbn Ömer (r.a.), Hz. Peygamber’den bir hadis işittiği zaman ondan bir fazlalık veya eksiklik yapmaz, onu uzatmaz veya kısaltmazdı. O, özellikle murâd edilen manayı karşılamadığı zaman, bir kelimenin yerine başka bir kelime getirmeyi uygun görmezdi. Ubeyd b. Umeyr (ö. 68/688), Hz. Peygamber’in hadisini مَثَلُ الْمُنَافِقِ؛ كَمَثَلِ الشَّاةِ الرَّابِضَةِ بَيْنَ الْعُتَمَيْنِ “Münâfığın meseli, iki koyun sürüsü arasında yatan bir koyun gibidir!” şeklinde rivâyet ettiği zaman İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: “Yazıklar olsun size! Resûlullah’a (s.a.v.) yalan

¹⁹⁵ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. II, s. 99; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 406.

isnâd etmeyin. Çünkü Resûlullah (s.a.v.), *مَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْغَنَمَيْنِ*, “*Münafığın meseli, iki koyun sürüsü arasında şaşkın bir koyun gibidir!*” buyurmuştur.¹⁹⁶ Ubeyd b. Umeyr’in rivâyetinde geçen *الرَّابِضَةِ* kelimesi, “yerinde yatan” anlamında olup koyuna özgüdür ve “yerinden ayrılmayan” anlamına da gelmektedir.¹⁹⁷ İbn Ömer’in rivâyetinde geçen *الْعَائِرَةِ* kelimesi, “iki sürüden hangisine tabi olacağını bilmeyen mütereddid” demektir.¹⁹⁸ Hadiste kastedilen doğru mana budur.

Ebû Ca’fer el-Bâkır’a nisbet edilen bir rivâyette şöyle geçmektedir: “Abdullah b. Ömer, Peygamber’den (s.a.v.) bir şey işittiği veya onun yanında bir olaya şahit olduğu zaman hadisin lafzını azaltmaz veya fazlalaştırmazdı.” Dedi ki: “Bir keresinde o ve Mekkelilere bir şeyler anlatan Ubeyd b. Umeyr oturuyordu. Derken Ubeyd b. Umeyr, “*Münafığın meseli, iki koyun sürüsü arasındaki bir koyun gibidir.*” Bu sürüye yöneldiği zaman ona toslar; şu sürüye yöneldiği zaman ona toslar.” dedi. Abdullah b. Ömer, “Öyle değil!” dedi. Bunun üzerine Ubeyd b. Umeyr kızdı. Aynı mecliste Abdullah b. Safvân da vardı. Dedi ki: “Ey Ebû Abdurrahman! Allah sana rahmet etsin! Nasıl dedi?” Ebu Abdurrahman: “O, ‘Münafığın meseli, iki ağıl arasındaki koyun gibidir. Şu ağıla yöneldiği zaman ona toslar; şu ağıla yöneldiği zaman ona toslar.’ dedi.” Ona: “Allah sana rahmet etsin! O ikisi birdir.” Dedi ki: “Bu şekilde işittim, bu şekilde işittim.”¹⁹⁹

Sahâbe, manadan uzaklaştığı takdirde lafzın değiştirilmesini kabul etmiyordu. Şayet aynı manayı taşıyorsa veya kastedilen manayı karşılıyorsa, belirli durumlarda bunda bir beis görmüyorlardı. Tâbiûndan birisi şöyle demiştir: “Resûlullah’ın (s.a.v.) ashabından hadisin rivâyetinde manasında ittifak edip, lafzında ihtilaf eden bazı

¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. IX, s. 433.

¹⁹⁷ İbn Sîde, Ali b. İsmâîl, **el-Muhkem ve’l-Muhîtu’l-A’zam**, Thk. Abdulhamîd Hindâvî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2000, C. V, s. 220.

¹⁹⁸ İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser**, C. II, s. 460.

¹⁹⁹ Bunu Ahmed b. Hanbel, lafız ona ait olarak (**Müsned**, C. IX, s. 382) ve Süfyân b. Uyeyne’dan muhtasar olarak Mus’ab b. Sellâm ve el-Humeydî’den (**Müsned**, C. I, s. 552) tahrîc etmiştir. Dârimî, farklı lafızla İbn Uyeyne tarîkiyle rivâyet etmiştir. (Bkz. Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 337.) İbn Hibbân bu rivâyetin benzerini İbnü’l-Mübârek yoluyla rivâyet etmiştir. (Bkz. İbn Hibbân, Muhammed el-Büstî, **Sahîhu İbn Hibbân: el-Müsnedü’s-Sahîh fi’t-Tekâsîm ve’l-Envâ**, Thk. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir, Beyrut, 1433/2012, C. I, s. 426.) Bunların hepsi, Muhammed b. Sûka → Ebû Ca’fer tarîkiyle rivâyet edilmiştir. Mus’ab b. Sellâm, sadûk olup bazı vehimleri vardır. Onun bu rivayeti başka tariklerle desteklenmiştir. Böylece sözü edilen vehimden salim olmuş ve isnadı kuvvetlenmiş olmaktadır. Bkz. İbn Hacer, **Takrîbü’t-Tehzîb**, s. 465.

kimselerle karşılaştım. Bunu onlardan birine sorduğumda, “Manayı değiştirmedikçe bir beis yoktur.” dedi.²⁰⁰

Kâdî İyâz, sahâbenin bir hadisi muhtelif lafızlarla nakletmedeki ihtilafının delil getirilmemesinin sebebini şöyle açıklamıştır: Çünkü onlar, bu lafızların bağlamlarını (karinelerini) ve hadislerin sebeplerini biliyorlar ve onların hakikî manalarını anlıyorlar; bu yüzden onları uygun ibârelerle ifade ediyorlardı. Çünkü onlar müşahade ettikleri manaları söylüyorlardı. Buna göre lafızlar onların tercümesidir.²⁰¹ Bazı âlimlerin naklettikleri gibi, bu durum tâbiûn için de geçerlidir.²⁰² Tâhir el-Cezâirî (ö. 1852-1920), bunu hadisin tedvini ve isnâdın kayıt altına alınması ile açıklamaktadır.²⁰³

Bu metotla özellikle Medine ehli meşhur olmuştur ki, bunların başında tâbiûndan İbn Şihâb ez-Zührî gelmektedir. İbn Hibbân’ın zikrettiği gibi o, tâbiûnun en müteyakkızı, hıfzı en geniş, hadis için en çok yolculuklara çıkan ve en dikkatlisi idi.²⁰⁴

Bu hususta tâbiûn da aynı yöntemi takip etmiştir. Ebû Osman en-Nehdî’den (ö. 100/718-19) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: “Bana Ebû Hüreyre’nin şöyle dediği ulaştı: “Allah, mü’min kulununu bir iyiliğine karşılık bin kere bin (bir milyon) sevap yazar.” O yıl hac ziyaretinde bulundum. Hacca gitmeyi düşünmüyordum; ama sırf bu hadis hakkında ona ulaşmak için gittim. Ebû Hüreyre’ye gittim. Ona, “Ey Ebû Hüreyre! Bana senden bir hadis ulaştı. Bu yıl hacctmeyi istemiyordum, ama sırf seninle görüşmek için hacca karar geldim.” dedim. O, “Hangi hadis?” dedi. Ben de “Allah, mü’min kulununu bir iyiliğine karşılık bin kere bin (bir milyon) sevap yazar” hadisi dedim. Bunun üzerine Ebû Hüreyre, “Ben bu şekilde söylemedim. Onu sana tahdîs eden kimse tam ezberlememiş.” dedi. Ebû Osman dedi ki: “Ben hadisin tamamen sâkıt olacağını zannettim.” Ebû Hüreyre dedi ki: “Ben, ‘Allah, mü’min kuluna bir iyiliğe karşılık iki bin kere bin (iki milyon) sevap verir.’ dedim.” Sonra o (Ebû

²⁰⁰ Şâfiî, **er-Risâle**, s. 333.

²⁰¹ Kâdî İyâz, **el-İlmâ’ fî Zabti’r-Rivâye ve Takyîdi’s-Semâ’**, s. 254.

²⁰² İbnü’l-Arabî, bu mesele hakkında şöyle demiştir: “Bu meseledeki ayrılık, sahabe ve tâbiûn asrı göz önünde bulundurularak düşünülebilir. Çünkü onlar, doğal (fitrî) ve zevklerine uygun lügati bilme hususunda birbirlerine eşittirler. Onlardan sonra gelenler hakkında bunun câiz olmayacağına şüphemiz yoktur. Çünkü artık tabiatlar değişmiş, anlayışlar arasında farklılıklar ortaya çıkmış ve alışkanlıklar değişmiştir.” Âlimler, cevâzın mutabakat ve eşitliğe bağlı olduğunu ileri sürerek onu reddetmişlerdir. Bkz. Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, **el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân**, Thk. Muhammed Rıdvân ‘Ireksûsî, I. Baskı, Müessesetü’r-Risâle, y.y., 1427/2006, C. II, s. 129-130.

²⁰³ Cezâirî, Tâhir, **Tevcihü’n-Nazar ilâ Usûli’l-Eser**, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü’l-Matbû’âtî’l-İslâmiyye, Halep, t.y., C. II, s. 689.

²⁰⁴ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn**, C. I, s. 115.

Hüreyre), “Allah Teâlâ’nın Kitâb’ında da öyle değil mi?” dedi. Ben, “Nasıl?” dedim. Dedi ki: “Çünkü Allah, “Kim Allah’a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder!” (Bakara, 2/245) buyurmuştur. Allah indinde “çok”, iki milyon kere iki milyondan daha çoktur.”²⁰⁵

Bu nakilde tâbiûnun, hadisin lafzını sahabîden işitmeye ve ona doğrulatmaya (tesebbûte), aynı şekilde sahabînin de Peygamber’in (s.a.v.) sahîh lafzını rivâyet etmeye karşı titizlikleri görülmektedir. Buradaki iki rivâyet arasındaki fark büyük değildir. Nitekim Ebû Hüreyre bunu mana üzere câiz görmüştür. Fakat o, Hz. Peygamber’in hadisi hakkında tesebbütte (doğrulamada) bulunmuştur.

Sahâbe, hadisin tespitine verdikleri önemi öyle ileri bir noktaya taşımışlardır ki, Resûlullah’ın (s.a.v.) rivâyet ettiği bir hadisi aynı şekli (hey’et) üzere rivâyet etmişlerdir. Daha sonra bu tür rivâyetler, “müselsel hadîs veya müselselât” olarak tanımlanmıştır. İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245) bu hususta şöyle demiştir: “Teselsülün fazîletlerinden biri, daha fazla tespit içermesidir.”²⁰⁶ Bunun örneklerinden biri Ebû Mûsâ’nın (r.a.) Resûlullah’tan (s.a.v.) yapmış olduğu şu rivâyettir: “Resûlullah (s.a.v.), *“Mü’mîn, mü’mine dayanışması, parçaları birbirine bağlayıp kuvvetlendiren binâ gibidir.”* buyurdu ve parmaklarını arasını birbirine geçirdi.”²⁰⁷

Sahâbîler, hadisin tespiti ve muhafazası için hadîs-i Nebevîyi teenni ile nakletme konusunda Hz. Peygamber’i takip etmişlerdir. Nitekim Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın, “kendi oğullarına şu dua kelimelerini, muallimin çocuklara yazı yazmayı öğrettiği gibi öğrettiği...”²⁰⁸ nakledilmiştir.

Tâbiûnda yerleşik meselelerden biri de tebliğin Peygamber’in (s.a.v.) vazifelerinden biri olmasıdır. Bu yüzden onlar, Peygamber’in (s.a.v.) sözünü muhafaza etmenin önemini idrâk ettiler. Hatta Peygamber’in (s.a.v.) sözü ile Kur’ân-ı Kerîm’i muhafaza ettiler. Çünkü onlara göre her ikisi de tebliğdir. Nitekim İsmâîl b. Ubeydullah’ın (ö. 131/749) şöyle dediği nakledilir: “Bizim, Kur’ân’ı koruduğumuz gibi, Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisini de korumamız gerekir. Çünkü Allah Teâlâ, “Peygamber size ne vermişse onu alın!” (Haşr, 59/7) buyurmuştur.”²⁰⁹

²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVI, s. 442; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **er-Rihle fi Talebi’l-Hadîs**, Thk. Nûreddîn İtr, Dimaşk, 1395/1975, s. 132-133.

²⁰⁶ İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 276.

²⁰⁷ Buhârî, Mezâlim 5; Müslim, Birr ve Sıla 17. Her iki rivâyet, Büreyd → Ebû Bürde → Ebû Mûsâ (r.a.) târikiyle gelmiştir.

²⁰⁸ Buhârî, Cihâd ve Siyer 25.

²⁰⁹ İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C. III, s. 29; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 98.

Tâbiûn, lügat ve nahve de önem vermiştir. Bu, Nebevî hadislerin metinlerini tespit hususunda kuvvetli âmillerdendir. Onlar, hadiste lahn yapan kimselere şiddetle karşı çıkıyorlardı. Vekî' b. el-Cerrâh'tan (ö. 197/812) rivâyet edildiğine şöyle demiştir: “Kendisinden hadîs dinlemek üzere el-A‘meş’e (ö. 147/765) geldim. Bazen lahn yapıyordum. Bana dedi ki: “Ey Ebû Süfyân! Senin için hadîse en uygun şeyi terk ettin.” Ben de, “Ey Ebû Muhammed! Benim için hadîse en uygun şey nedir?” dedim. O da “Nahv!” dedi. Bunun üzerine el-A‘meş, bana önce nahvi imla etti; sonra da hadisi.”²¹⁰

Bu konudaki çabalarla ilgili başka örnekler için çalışmamızın hacmi uygun değildir. Verilen örneklerden, birçok sahâbenin hadîs rivâyetinde lafza dikkat ettiklerini ve buna önem verdiklerini, aynı zamanda tâbiûndan çoğunun da onların yolundan gittiklerini görüyoruz. Yine bu örneklerde hadislerin râvilerin lafızları ve tasarrufları olduğunu iddia edenlere cevap vardır. Bu iddiaların değerlendirilmesi ve onlara verilen cevaplar ileride gelecektir. Hatta onlardan mana ile rivâyeti câiz görenlerin bile, güç yettiği kadar hadisi lafzıyla ifade etme hususunda istekli oldukları mülâhaza edilmektedir.

1.2.3. 5. Hadîsin Yazılması (İmlâ ve Kitâbet)

Hıfz (ezberleme), Araplara hâkim bir özellik ve onlara özgü bir yetenektir. Araplar duydukları şeyi bir kerede ezberliyordu. Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediği rivâyet edilir: “Biz (Arap kavmi), ümmî bir topluluğuz. Yazı yazmaz ve hesabı yapmayız.”²¹¹ Ancak sahâbe, Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken ve onun izniyle hadisleri yazmışlardır. Çünkü haberlerin hıfzı için “zihnî hıfz” olarak bilinen sadr (kalp) ve kitâbet yani aslî kaynaktan nakletmek gibi iki araç bulunur. Bunların her ikisi de sahâbede mevcuttu.²¹² Sahâbe, sadece hadisi dinleyip onu zihinlerinde muhafaza etmekle yetinmemişler, bilakis Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini sonraki nesillere mahfuz (korunmuş) olarak bırakabilmek için farklı yollar da takip etmişlerdir.

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), “Benim bir sözümü kavrayan ve sonra da işittiği gibi edâ eden (nakleden) kişinin yüzünü Allah ağartsın.” hadîsini açıklarken şöyle

²¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 12. Bu konuda daha fazla örnek için bkz. Avnî, eş-Şerîf Hâtim b. Ârif, **el-İmtâ'u's-Şî'rî 'inde'l-Muhaddisîn ve fihî Beyânu İnâyeti'l-Muhaddisîn bi'l-Lüga**, Riyad, 1436/2015, s. 17-20.

²¹¹ Buhârî, Savm 13.

²¹² Bkz. Rebbâh, Muhammed b. Halîfe, **Delâletü'l-'Akl 'alâ Sübûti's-Sünneti'n-Nebeviyye min Ciheti'n-Nakl ve'r-Rivâye**, 1. Baskı, Riyad, 1439h., s. 36.

demektedir: “Hadîsin işitildiği gibi nakledilmesi, neredeyse sadece kitâbet (yazma) yoluyla gerçekleşebilir. Çünkü hafıza çok yanıltıcıdır.”²¹³

Sahâbeden bazıları öğrencilerine hadis imlâ ettirmiştir. el-Muğîre b. Şu‘be, azâdlısı ve kâtibi Verrâd’a bir hadis imlâ ettirmiş ve bunu Muâviye’ye (r.a.) göndermiştir.²¹⁴ Câbir’in (r.a.) mescidde bir halkası vardı. Saîd b. Cübeyr’in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “İbn Abbâs, doluncaya kadar bana sahifeye imlâ ettiriyordu. Ben de doluncaya kadar ayakkabıma yazıyordum.”²¹⁵

Sahâbe, lafızları tespit etmek ve onları zayi olmaktan korumak amacıyla çok erken dönemden itibaren kitâbete önem vermişlerdir. Eğer lafızlar, insanların kelâmının nakledilmesi gibi nakli mümkün olan şeylerden ise şiirlerini ve neseb bilgilerini ezberledikleri gibi onu ezberliyorlardı.²¹⁶ Onlar, her kelime için şahit ve yemin istemiyorlar ve her kelime için yolculuğa çıkmıyorlardı. Onlar, Allah Teâlâ’ya bir tâat olarak bu hususa özel bir ihtimam gösteriyorlardı. Nitekim Abdullah b. Amr, Hz. Peygamber’in hadislerini yazma gerekçesini, “Onu ezberlemek istiyorum” diye açıklamıştır.²¹⁷

Sahâbenin hıfz ve zabt için hadis yazdığını gösteren hususlardan biri, Ebû Hüreyre’nin Abdullah b. Amr hakkında söylediği şu sözlerdir: “Peygamber’in (s.a.v.) ahabından hiçbir kimse yoktur ki, ondan benden daha çok hadis rivâyet etmiş olsun; yalnız Abdullah b. Amr müstesna. Çünkü o yazar, ben yazmazdım.”²¹⁸ Bu hususta Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’indeki rivâyette daha fazla açıklama vardır. Rivâyette Ebû Hüreyre şöyle diyor: “Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisini benden daha iyi bilen hiç kimse yoktur; ancak Abdullah b. Amr müstesna. Çünkü o eliyle yazar ve kalbiyle muhafaza ederdi; ben ise kalbimle muhafaza ederdim, elimle yazmazdım. O, Resûlullah’tan (s.a.v.) kendisinden hadis yazma konusunda izin istedi, o da verdi.”²¹⁹

²¹³ İbnü’l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, **Telbîsü İblîs**, Dârü’l-Fikr, Dimaşk, 1948, s. 327.

²¹⁴ Buhârî, Ezân 155; Müslim, Mesâcid 27.

²¹⁵ Bkz. Dârimî, **el-Müsned**, İlm 27. Bu rivâyet, hasen bir isnâdla Ya’kûb el-Kummî → Ca’fer b. Ebi’l-Muğîre → Sa’id b. Cübeyr tarikiyle gelmiştir.

²¹⁶ Bu, onların şiirlerini ve neseb bilgilerini yazı ile korumadıkları anlamına gelmez. Zira onların şiir dîvânlarına ve neseb kitaplarına sahip oldukları görülmektedir. Burada kastedilen şey, Allah’tan tebliğde bulunan Resûlullah’ın (s.a.v.) kelâmı olması itibarıyla hadîs-i Nebvînin korunması için özel bir yöntemin bulunduğuudur.

²¹⁷ Ebû Dâvûd, İlim 3.

²¹⁸ Buhârî, İlim 39.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XV, s. 127.

Birinci rivâyetteki “benden daha çok rivâyet eden” ve ikinci rivâyetteki “benden daha iyi bilen” sözleri, sayı fazlalığından daha ziyade hıfz bakımından üstünlüğü ifade etmektedir. Abdullah b. Amr’dan aktarılan rivâyetler Ebû Hüreyre’den daha az ise de Abdullah b. Amr hıfza destek olarak kitâbeti (yazıyı) da kullanmıştır. Abdullah b. Amr’dan az rivâyet yapılmasının sebebi, rivâyet merkezinden uzak olması, Mısır’a gitmesi, ibadetle meşgul olması ve ehl-i kitâbın kitaplarına muttali olmasındandır.²²⁰ Bu rivâyetler, ilk dönemlerden itibaren yazının (kitâbetin) Hz. Peygamber’in hadislerini hıfz vasıtalarından biri olduğunu göstermektedir. Sahâbenin sünneti yazmak için izin istemede aşırı istekli olması, onların kuvvetli hâfıza sahip olmalarına rağmen sadece hıfzı ile yetinmediklerine, kitâbete de önem verdiklerini göstermektedir.²²¹

Vefat bakımından sahâbenin son dönem temsilcilerinden ve muksirûndan olan Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Hz. Peygamber’den hadis yazıyordu. O, fiilî ve sözlü olarak çocuklarına ve öğrencilerine de ısrarla tavsiye etmişti. Dolayısıyla sahâbe döneminde yazılan hadisler az değildi. Onun vefat yılı, sünnetin yazılmasını emreden Ömer b. Abdulazîz’in (ö. 101/720) vefat yılına yakındır. İleride bu konudan bahsedilecektir. Sahâbenin yazışmalarından biri, Muâviye’nin el-Muğîre b. Şu‘be’den Resûlullah’tan (s.a.v.) işittiği hadislerden birini yazmasını istemesi, onun da yazmasıdır.²²² Aynı şekilde Ömer b. Ubeydullah’ın himayesinde bulunan Sâlim Ebi’n-Nadr’dan –ki o, Ömer b. Abdullah’ın kâtibi idi– şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Abdullah b. Ebî Evfâ, ona (Ömer b. Ubeydullah’a) Resûlullah’ın (s.a.v.), *“Biliniz ki, cennet kılıçların gölgeleri altındadır.”* buyurduğunu yazdı.”²²³ Sahâbe, bazı hadisler hakkında sormak için birbirlerine mektuplar yazmıştır. Nitekim İbn Ebî Muleyke (ö. 117/735) İbn Abbâs’tan (r.a.) bilmediği bazı hadisleri kendisine göndermesini

²²⁰ Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 434. İbn Hacer şöyle demiştir: “Bu konuda Ebû Hüreyre’den başka hiç kimse bir şey zikretmemiştir. Çünkü o, sahâbenin en çok hadis hıfz edeni idi.” İbn Hacer, Şâfiî’nin “onun asrında hadis rivâyet edenlerin en hâfızı” (Bkz. Şâfiî, **er-Risâle**, s. 337) olduğu hususundaki görüşünü nakletmiştir. İbn Ömer, cenazesinde ona rahmet diliyor ve şöyle diyordu: “O, müslümanlar için Peygamber’in (s.a.v.) hadisini hıfz ediyordu.” Ebû Hüreyre mahfûzatının tamamını rivâyet etmiş değildi. O’nun hadis muktesabatı diğer muksirun sahâbeden daha fazlaydı. Bu durum, onun yukarıda Abdullah b. Amr’ın kesretü’l-hadîs konusunda kendisinden önde olduğuna dair beyanıyla çelişmez. Bilakis hadisler, onun işittiği bir şeyi unutmadığına ve bu durumun başkası hakkında sabit olmadığına delâlet eder. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 448.

²²¹ Abdülkerîm, Ahmed Ma‘bed, “Kitâbetü’l-Hadîs fi ‘Ahdi’n-Nebî (s.a.v.) ve Sahâbetihî”, **Nedvetü İnâyeti’l-Memleketi’l-‘Arabiyyeti’s-Su‘ûdiyye bi’s-Sünne ve’s-Sîreti’n-Nebeviyye**, 1425h., s. 38.

²²² Buhârî, Zekât 53; Müslim, Mesâcid 27.

²²³ Buhârî, Cihâd ve Siyer 22; Müslim, Cihâd ve Siyer 6.

istemiştir. İbn Abbâs da bunu kabul etmiş ve göndermiş olduğu mektup vesilesiyle ona hadisleri iletmiştir.²²⁴

Tâbiun da hadis metinlerini tahrif, tebdil ve tağyirden korumak için aynı çizgiyi takip ederek hadis kitabetine önem vermişlerdir. Hasan el-Basrî (ö. 110/728), “Biz onu (hadisi) ancak korumak için yazarız.”²²⁵ demiştir. Onların neslinde kitâbet geniş çapta yayılmıştı. Bunun sebebi, rivâyetin yayılması, isnâdların varlığı, sahâbeden ve tâbiûnun büyüklerinden hadis hafızlarının ölmesi, hevâ ve bidat ehlinin ortaya çıkması ve yalanın yaygınlaşmasıdır.²²⁶

Bu şekilde kitâbet, sahâbe ve tâbiûnun Nebevî hadislerin tedvîninde kullandıkları vasıtalarından biri olmuştur. Bundan sonra muhaddislerin buna tabi olarak tesis ettikleri imlâ meclisleri de aynı şekildedir. Bunun dışında sahâbe, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) öğüt hususunda insanları biktırmama yöntemini de takip etmiştir. Çünkü bu durum, onların lafızları zabtetmeleri ve akıllarına yerleştirmeleri için daha etkilidir. Sahâbe içinde bu metoda en çok riayet eden Abdullah b. Mes‘ûd idi. Nitekim onun bu hususta Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet ettiği hadis daha önce geçmişti.²²⁷

1.2.3. 6. Tespit Edilmeyen Rivâyetten Sakındırmaları

Sahâbenin, tespit edilmeyen veya şüpheli olan şeyleri rivâyet etmekten açıkça sakındırdıklarına dair nakiller vardır. Hz. Ömer’in hutbesinin başında söyledikleri bu konuyla ilgili bir örnektir: Ben sizlere, Allah’ın benim konuşmamı takdîr etmiş olduğu bir konuşma yapacağım: Bilmiyorum, belki bu konuşmam, benim ecelimin önündedir. Her kim bu konuşmamı akledip ve onu ezberler ise bineğinin ulaştırdığı her yerde bunu söyleyip yaysın. Akledip kavramayacağından endişe eden kimseye gelince, ben hiçbir kimseye benim üzerime yalan söylemesini helâl etmiyorum.”²²⁸

²²⁴ Müslim, İbnü’l-Haccâc en-Nisâbü’rî, **Sahîhu Müslim**, “Mukaddime”, Thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 1. Baskı, y.y., 1374/1991, C. I, s. 32.

²²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **Takyîdü’l-İlm**, Thk. Sa‘îd Abdulgaffâr Ali, 1. Baskı, Dârü’l-İstikâme, Mekke, 1429/2008, s. 128.

²²⁶ Zehrânî, Muhammed b. Matar, **Tedvînü’s-Sünneti’n-Nebeviyye: Neş’etühü ve Tatavvuruhu mine’l-Karni’l-Evveli ilâ Nihâyeti’l-Karni’t-Tâsi’**, 1. Baskı, Riyad, 1426h., s. 74.

²²⁷ Buhârî, İlim 11; Müslim, Sıfatü’l-Kıyâme 19. Her iki rivâyet de, Ebû Vâil → Abdullah b. Mes‘ûd (r.a.) tarikiyle gelmiştir.

²²⁸ Buhârî, Hudûd 31. Bu rivâyet, İbn Şihâb → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes‘ûd → İbn Abbâs (r.a.) tarikiyle gelmiştir.

Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) çok rivâyette bulunmayı nehyettiğine dair rivâyetlerin yanısıra, onun kitâbeti vurgulama eğiliminde olduğunu gösteren naslar da vardır.²²⁹ Buna ilaveten İbnü'l-Cevzî'nin *et-Telkîh*'te zikrettiği gibi, ondan yapılan rivâyetlerin sayısı beş yüz otuz yediye ulaşmaktadır.²³⁰

Sahâbeye hıfz ve zabt kuvveti bahsedildiğinden daha önce söz etmiştik. Ancak onların da diğer insanlar gibi unutmaya maruz kalmaları kaçınılmazdır. Abdurrahman b. Ebzâ (ö. 70/689) babasından naklederek şöyle demiştir: “Bir adam Ömer’e gelerek ‘Cünüp oldum, su da bulamadım.’ dedi. Ömer de “Namaz kılma!” dedi. Bunun üzerine Ammâr, “Ey Mü’minlerin emiri! Hatırlıyor musun? Ben ve sen bir seriyyede idik; cünüp olmuştuk ve su da bulamamıştık. O zaman sen namaz kılmamıştın; ben ise toprakta yuvarlanmış ve namazımı kılmıştım. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v), “İki elini toprağa vurman, sonra üflemen, sonra da iki elinle yüzünü ve kollarını meshetmen senin için yeterliydi.” Ömer, ‘Allah’tan kork, ey Ammâr!’ dedi. O da ‘Vallâhi yâ Emire’l-mü’minîn, arzu edersen bunu hiç kimseye söylemem, deyince, Ömer bunun üzerine “hayır vallâhi, üzerine aldığın mesuliyeti elbette sana bırakırız” cevabını vermiş.²³¹

Sahâbe-i kirâmın lafızların manalarından sapmasını önlemek ve metinleri tespit için lafızlar hakkındaki teyakkuz, tesebbüt ve hıfz sünneti, öğrencileri tâbiûn tarafından da benimsenmiştir. Bunun gerçekleşmesi için onlar, hıfz, müzâkere, araştırma, sorma, sahâbe ile birlikte olma, onlardan hadis alma, hadisi doğrudan ağızlarından dinlemek için onların bulundukları yere yolculuk etme hususlarında gayret göstermişlerdi. Böylece bu konuda tâbiûnun büyük faydası oldu. İbn Abbâs’ın Saîd b. Cübeyr’e şöyle dediği nakledilir: “Benim şahitliğimde hadis rivâyet etmen Allah’ın sana nimetlerinden biri değil midir? Eğer isabet edersen ne güzel. Eğer hata edersen sana öğretim.”²³²

Bu şekilde sahâbe ve tâbiûnun metin hakkındaki çalışmaları lafızların zabt ve tesebbütü gibi, onların muhafazası üzerinde de yoğunlaşmıştır. Bir grup, Resûlullah’tan (s.a.v.) gelen lafız dışında rivâyeti câiz görüyorsa da bu lafızların manasını ihlâl etme

²²⁹ Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. III, s. 1; Dârimî, *el-Müsned*, C. I, s. 285; İmtiyâz Ahmed, *Delâilu’t-Tevsîki’l-Mübekkir li’s-Sünne ve’l-Hadîs*, Tercüme: Abdulmu’tî Emîn Kal’acî, 1. Baskı, Karaçi, 1410/1990, s. 512-515.

²³⁰ İbnü’l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Telkîhu Fühûmi Ehli’l-Eser fi ‘Uyûni’t-Târîh ve’s-Siyer*, 1. Baskı, Beyrut, 1418/1997, s. 264.

²³¹ Buhârî, Teyemmüm 2; Müslim, Hayz 28; Nesâî, Tahâret 196.

²³² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. VIII, s. 375; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, C. IV, s. 9.

anlamında değildir. Bilakis bu cevâz, şer‘î nas olması itibarıyla lafızların manalarıyla nakledilmesini kapsamaktadır. Her ne kadar onları beşer ifade ediyorsa da Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisleri Allah Teâlâ’dan bir tebliğdir. Metnin sıhhati ve lafızlarının sübutu gerçekten çok erken dönemde gerçekleşmişti. Sahâbe döneminde râvilerin durumunun araştırıldığı isnâd mevcut değildi. Onlar, hadislerin şer‘î değerini ve derecesini, rivâyet ediliş veya alınış durumunu göz önünde bulundurarak sadece Resûlullah’ın (s.a.v.) sözlerine yoğunlaşmışlardı. Tâbîun da Hz. Peygamber’in hadislerini koruma konusunda aynı motivasyonlara sahipti. Her ne kadar daha sonraki hadis âlimleri tarafından ıstılahlaştırıldığı şekliyle kuralları ortaya konuşmamışsa da onların hepsinin bu konuda açık bir yöntemleri vardı.

1.2.3. 7. Hadîs Metinlerini Anlamaya Gösterdikleri İtina

Hadisin tespiti denildiğinde sadece ibârenin tespiti anlaşılmamalıdır. Gerçekte kastedilen şey bundan daha geniştir. Zira ibârenin tahrifi, mana ve anlamı etkiler; bu da amelin tahrifine yol açar ve müslümanlar arasındaki ihtilafın genişlemesine sebep olur.²³³

Sahâbenin Nebvî hadislerin tespitine yönelik gayretlerinden biri, Müslümanların zihinlerindeki anlamın tespitine gösterdikleri özendir. Çünkü bu, onların kastedilen manayı taşıyan lafzı korumalarının nedenidir. Bu yüzden onlar, Resûlullah’ın kelâmı Allah Teâlâ’dan bir vahiy ve tebliğ olması itibarıyla onun önemini idrâk etmişlerdi. Bu, onların Hz. Peygamber zamanından itibaren devam eden bir âdetiydi. Onlar, Hz. Peygamber’in sözlerinden anlayamadıklarını anlamadan veya açıklanmasını istemeden, işittikleri lafzı unuttukları zaman hadisin değişen yerine işaret etmeden geçip gitmiyorlardı. Onlar, Resûlullah’ın sözünün veya fetvasının kişiden kişiye, durumdan duruma ve mekândan mekâna farklı olduğunu idrak ediyorlardı. Bundan sonra âlimler arasında bilinen şeylerden biri, ihtilâfu’l-hadîs ilmi olmuştur. Onlar, Resûlullah’ın sözlerinin illetlerini ve hükümlerini biliyorlardı.

Onların Resûlullah dönemine yakın olmaları, Arap lügatini bilmeleri ve lafızlarının manalarını kavramaları, Hz. Peygamber’in lafızlarını en güzel şekilde anlamalarının en önemli sebeplerindendir. Zira onlar, hâdiseleri ve vakaları kendileri

²³³ Bkz. Ali Mes‘ûdân, “Mukaddime”, *Zabtu’l-Hadîs fî Kitâbi Meşâriki’l-Envâr ‘alâ Sıhâhi’l-Âsâr li-Kâdî ‘İyâd*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu el-Hâcc Lahzar-Batne, Külliyyetü’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâ‘iyye ve’l-İslâmiyye, Kısmu’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye, Cezayir, 2013-2014, s. t (ص) – s (ت).

yaşadılar ve hadislerin söylendiği durumlar esnasında hazır bulundular. Onlar, anlamadıkları veya problemli gördükleri şeylerin anlamlarını soruyorlar veya açıklamasını istiyorlardı. Onlardan biri, bu olaylar esnasında hazır bulunmamışsa, onun hitâbı veya haberi hakkında en küçük bir şüpheye düştüğü zaman konuyu Resûlullah’a (s.a.v.) veya birbirlerine soruyorlardı.²³⁴ Onlar, Resûlullah’ın maksadını ve murâdını en iyi bilen insanlardı. Çünkü, lügavî hitâbın anlamını, şer‘î hükmün sebeplerini ve Hz. Peygamber’in hâlinin delaletlerini çok iyi biliyorlardı.²³⁵

İnsanların, anlayış derecelerinin farklı olduğu açıktır. Ancak sahâbe; kültür, beceri ve toplum çeşitliliği ile temayüz etmişti. Bu, onların anlayışlarının oluşumunda ve Hz. Peygamber’in kelâmını anlamalarında etkili olmuştu.²³⁶ Onların, Nebvî hadislerin naslarını anlama hususunda ihtilaf etmeleri şaşırtıcı değildir. Sahâbe, Hz. Peygamber’in emri ve nehyi hakkında o hayatta iken de ihtilaf etmişlerdi. Fakat onların bu ihtilafı bir fırka veya ayrılığın ortaya çıkmasına neden olmamıştır. Hz. Peygamber’in “Sizden hiçbiriniz ikindi namâzını sakın başka yerde kılmasın, ancak Kureyzaoğulları yurdundan kılsın!” emri hakkında olduğu gibi.²³⁷ İmâm Şâfiî bu hususta şöyle diyor: “Sahâbe, âm olsun hâs olsun, azm olsun irşâd olsun, Resûlullah’ın (s.a.v.) muradını anladılar; bizim bildiğimiz ve bilmediğimiz sünnetlerini öğrendiler. Onlar, ilim, ictihâd, vera‘ ve akıl gibi bütün hususlarda bizden üstündürler. Bizim için onların görüşleri daha değerlidir ve bizim kendi görüşümüzden daha üstündür. O razı olunan kimselerden biri bize ulaşırsa veya beldemizde kendisinden nakilde bulunulursa, Resûlullah’ın bilinen bir sünneti olmayan hususlarda, eğer icmâ etmişlerse onların sözlerine, şayet ihtilafa düşmüşlerse bazılarının sözlerine uyarız. Biz böyle söyleriz ve onların görüşlerinin dışına çıkmayız. Onlardan biri bir şey söyleyip de başkası ona muhalefet etmezse, onun sözünü alırız.”²³⁸

Burada sahâbenin hadis metinlerini tenkidi ile onları anlamaları arasındaki fark üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü metin tenkidi nassın sübûtü veya onda sahabîden bir hata ve yanlış meydana gelmesi ile alakalıdır. Âlimlerin, sahâbenin

²³⁴ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm, **Der’u Teâruzi’l-‘Akl ve’n-Nakl**, Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 2. Baskı, Riyad, 1411/1991, C. VII, s. 46.

²³⁵ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm, **İkâmetü’l-Defil ‘alâ Butlânî’t-Tahlîl**, Thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, el-Mektebetü’l-İslâmî, y.y., 1418/1998, s. 348-349.

²³⁶ Harîrî, “Nakdû’l-Metn ‘inde’s-Sahâbe”, s. 5.

²³⁷ Buhârî, Megâzî 31; Müslim, Cihâd ve Siyer 23. Bu rivâyet, Cüveyriyye b. Esmâ’ → Nâfi’ → İbn Ömer tarikiyle gelmiştir.

²³⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, **İ‘lâmu’l-Muvakkî’in ‘an Rabbi’l-‘Âlemîn**, 1. Baskı, Dammam, 1423h., C. I, s. 80.

birbirlerini düzeltmeleri ve birbirlerine muârazada bulunmaları hakkında yazdıkları budur. Bu, metnin anlaşılması veya açıklanmasıyla değil, esasen metnin tespiti ile ilgilidir. Bu durumda tenkid, senede değil metne yöneliktir. Çünkü sahâbe döneminde henüz bir sened mevcut değildi.²³⁹

Hz. Peygamber'den sonra onun hadisleri hakkında sahâbenin çalışmaları, garîb kelimelerin açıklanması, şerh, işkâlin giderilmesi vb. çeşitli konularda idi. Onlar, zaman zaman zihne garîb gelen lafızları açıklamışlardır. Daha sonra bu, *garîbü'l-hadîs ilmi* olarak bilinir. Ancak onlar, kelimelerin açıklanmasına daha sonrakilere kadar ihtiyaç duymadıkları için kelimeleri açıklamıyorlardı. Bu yüzden sahâbeden hıfz sahipleri, bu lafızları sem' ve hıfz bakımından tam olarak aldılar ve onları muhtelif yönleriyle naklettiler.

Sahâbeye, garîb bazı hadis lafızlarının manaları soruluyordu. Meselâ, Zâzân el-Kindî (ö. 82/701) şöyle demiştir: “İbn Ömer’e, Bana Peygamber’in (s.a.v.) yasakladığı içkileri senin dilinle anlat ve onu bizim dilimizle bana açıkla! Çünkü sizin bizim dilimizden başka bir diliniz var.” dedim. Bunun üzerine (İbn Ömer) dedi ki: “Resûlullah (s.a.v.) hantemden nehyetti ki, bu küptür. Dübbâdan da nehyetti ki, o kabaktır. Müzeffetten de nehyetti ki, o ziftli kaptır. Nekîrden nehyetti ki, o iyice kabuğu soyulan ve güzelce içi oyulan hurma ağacıdır. Ve tulumlarda nebiz yapmayı emretti.”²⁴⁰ Bu rivâyette, sahâbenin soranlara Hz. Peygamber'in hadisinin manasını açıkladıklarını, bildikleri ve kullandıkları lügatle onlara hadiste kullanılan lafzın manasını bozmadan tefsir ettiklerini görüyoruz. Bu rivayetten de gözlemleneceği üzere hadisin manasını koruyarak onu başka lügatlerle tefsir etme kudretleri sahâbenin bu konudaki üstünlüğüne de delalet etmektedir.

Sahâbe-i kirâm, *şerhu'l-hadîs* ilmini ilk kuran kimseler olarak kabul edilir. Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra İslâm beldesinin sınırları genişledi ve sahâbe değişik bölgelere dağıldı. İnsanlar, Hz. Peygamber'in sözlerinin açıklanmasına ve şerhine de ihtiyaç duymaya başladılar. Artık sadece garîb lafızlara işaret etmek yeterli değildi. Bu sebeple sahâbe, daha önce saymış olduğumuz meziyetleri sayesinde Hz. Peygamber'in sözlerini şerh etmişler ve insanların kafalarındaki karışıklığı gidermişlerdir. Hadisi Kur'ân âyetleriyle şerh etmeleri bunun örneklerindendir. Nitekim Ebû Hüreyre'nin (r.a.) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle

²³⁹ Bkz. Harîrî, “Nakdü'l-Metn 'inde's-Sahâbe”, s. 5-7.

²⁴⁰ Müslim, Eşribe 6. Bu rivâyet, Amr b. Mürre → Zâzân → İbn Ömer tarikiyle gelmiştir.

buyurdu: “Her çocuk ancak fitrat üzere dünyaya getirilir. Bundan sonra anası babası onu Yahûdî yaparlar, onu Hristiyan veya onu Mecûsî yaparlar. Nitekim bir hayvan sağlam bir hayvan olarak meydana gelir. Siz onda hiç eksiklik görüyor musunuz?” Sonra Ebû Hüreyre (r.a.) şu âyeti söylerdi: “Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah’ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler (Rûm, 30/30).”²⁴¹

Sahâbe, Hz. Peygamber’in hadisini muhafaza ederek meselelere cevap veriyorlardı. Saîd b. Ebi’l-Hasan’ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Ben İbn Abbâs’ın yanında iken ona bir adam geldi ve: “Ey Ebû Abbâs! Ben, geçimimi el sanatıyla kazanan bir insanım. Ben şu resimleri yapıyorum.” dedi. İbn Abbâs, “Ben sana, sadece Resûlullah’tan işittiğim bir hadisi söylüyorum. Ben, Resûlullah’ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “Her kim bir sûret yaparsa, şüphesiz Allah o kimseyi yaptığı sûrete can üfleyinceye kadar azâb edecektir. Hâlbuki o kişi, yaptığı sûrete ebediyyen rûh üfleyip can veremeyecektir.”²⁴² İbn Abbâs, söz konusu adamı burada hadisten anladığı miktarla bırakmamıştır. Bilakis hadiste İbn Abbâs’ın, adama daha fazla irşâdda bulunduğuna dair delil vardır.

Sahâbe, vurûd sebeplerini hadisleri anlamaya delil getirdiler ve bunlar sayesinde Hz. Peygamber’in hadisinin doğru anlaşılmasını sağladılar. Şu rivâyet bunun örneklerindendir: İmran b. Sehl b. Râfi‘ b. Hadîc (r.a.) şöyle rivâyet etmiştir: “Arazimizi falana iki yüz dirheme kiraladık.” dedi. Bunun üzerine dedem, ‘Evladım böyle yapma! Bırak Allah rızkını başka yerden verir. Çünkü Resûlullah (s.a.v) araziyi kiralamayı yasak etmiştir.’ dedi.”²⁴³ Râfi‘ b. Hadîc’in bu rivâyeti, Zeyd b. Sâbit’in yanında zikredilince şöyle demiştir: “Allah, Râfi‘ b. Hadîc’i bağışlasın. Vallahi ben, bu konudaki hadisi çok iyi biliyorum. İki adam birbirini öldürmeye kalkmışlardı. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v), “Eğer böyle yaparsanız, arazilerinizi kiraya vermeyiniz!” buyurdu. O (Râfi‘), Rasûlullah’ın, sadece ‘Kiraya vermeyiniz!’ sözünü işitmiş!”²⁴⁴

²⁴¹ Buhârî, Cenâiz 79; Müslim, Kader 6. Bu hadîsi Buhârî, Ebû Seleme b. Abdurrahman tarîkiyle, Müslim ise Sa’id b. el-Müseyyeb tarîkiyle rivâyet etmiştir. Her ikisi de Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.

²⁴² Buhârî, Buyû‘ 104. Bu hadîs, ‘Avf el-A‘râbî → Sa’id b. Ebi’l-Hasan → İbn Abbâs (r.a.) tarîkiyle rivâyet edilmiştir.

²⁴³ Nesâî, Muzâra‘a 45. Bu hadîs, Sa’ib b. Yezid Ebî Şucâ‘ → İsa b. Sehl b. Râfi‘ b. Hadîc → Râfi‘ b. Hadîc tarîkiyle rivâyet edilmiştir.

²⁴⁴ Nesâî, Muzâra‘a 45. Bu hadîs, el-Velid b. Ebi’l-Velid → Urve b. ez-Zübeyr → Zeyd b. Sâbit (r.a.) tarîkiyle rivâyet edilmiştir.

Tâbiûn, sahâbenin etrafında toplanıp onlara sorular soruyorlar ve Peygamber'in sünnetinden anladıklarını koruma altına alıyorlardı. Tâbiûn, sahâbenin vefatından sonra onların izinden gittiler, metotlarını takip ettiler, bu yolda çaba gösterdiler ve çalıştılar. Onların bu husustaki gayretleri ve çalışmaları çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Onlar, maksadı sahih bir şekilde anlamak, hadisin sahâbeden gelen bütün rivâyetlerini toplamaya özen gösteriyorlardı. Özellikle hadis orada bulunup gören kimselerin rivâyet ettiği bir fiilî bir durumla ilgili ise, orada bulunan bir sahabî olayın bir cüzünü, başka biri başka bir cüzünü rivâyet ediyordu. Dolayısıyla Resûlullah'tan nakledilen bütün rivâyetler bir araya toplanmazsa, tam resim ortaya çıkmıyordu. Ahmed b. Hanbel bu hususta şöyle demektedir: “Hadisin bütün tarikleri bir araya getirilmedikçe o hadis anlaşılmaz. Çünkü hadisler birbirini tefsir eder.”²⁴⁵ Kâdî İyâz da bu sözün benzerini söylemiş ve şunu eklemiştir: “Hadisin müfessiri, mücmeli ve müteşâbihinden işkâli kaldırır.”²⁴⁶

Bunun örneklerinden biri de şu rivâyettir: “Ebû Nadra, Ebû Saîd el-Hudrî'ye Hz. Peygamber'in (s.a.v.), “Kadir Gecisini Ramazan'ın son on günü içinde arayın. Onu dokuzuncu, yedinci ve beşinci gecelerde arayın!” hadisindeki “dokuzuncu, yedinci ve beşinci”nin manası sormuş. Ebû Saîd de ona, “Yirmi birinci gece geçince, onu takip eden yirmi ikinci gece dokuzuncudur; yirmiüçüncü gece geçince, onu takip eden gece yedincidir; yirmi beşinci gece geçince, onu takip eden gece beşincidir.” cevabını vermiştir.”²⁴⁷

Onlar, hadislerin lafızlarından kendilerine garîb gelenleri tefsir etme yoluna gitmişlerdir. Nitekim İbn Şihâb ez-Zührî, Buhârî'de Bed'ü'l-Vahy'de geçen bir hadisteki التَّحَنُّتْ kelimesini “adedi muayyen gecelerde ibadet etmek- ibadet için inzivaya çekilmek” şeklinde tefsir etmiştir.²⁴⁸

Onlar, uygulamanın Resûlullah'ın (s.a.v.) sözünden anlaşılana muhâlif olduğunu anlıyorlardı. Nitekim Mervân el-Asfar şöyle demiştir: “İbn Ömer'i, hayvanını kibleye doğru çöktürmüş bir halde gördüm. Sonra kendisi de oturup ona doğru küçük abdest bozmaya başladı. “Ey Ebû Abdurrahman! Bu, yasak değil mi?” dedim. O, “Evet, ancak bu yasak kırdadır. Kible ile aranda bir sütne bulunuyorsa sakınca yoktur.”

²⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 315.

²⁴⁶ Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, C. VIII, s. 189.

²⁴⁷ Müslim, Siyâm 100.

²⁴⁸ Buhârî, Bed'ü'l-Vahy 3.

dedi.”²⁴⁹ Mervân el-Asfar, bu fiilin şu hadise muhalif olduğunu anlamıştı: “Helâya gittiğiniz zamân kıbleyi karşınıza almayın, kıbleyi arkanıza da almayın. Fakat şark tarafına doğru veyâ garb tarafına doğru dönünüz.”²⁵⁰ İbn Ömer (r.a.) bu karışıklığı Mervân el-Asfar’ın yanında gidermiştir. Böylece Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözü ile sahâbenin uygulaması arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmıştır. Hâlbuki onlar, Resûlullah ile, onun sözü ve fiili ile aynı anda yaşamışlardır.

Sahâbenin bir kısmı fıkıh ehliydi. Öyle ki bazılarının fıkıh konusunda muhkem mevkileri vardı ve bu konuda şöhret kazanmışlardı.²⁵¹ Hülâsa onlar, aralarında farklılıklar bulunmakla birlikte hadisin anlaşılmasına önem vermişlerdir. Nitekim onların arasında hadisin lafızlarını tespit hususunda da farklar vardı. Sahâbe ve tâbiûnun, Resûlullah’ın (s.a.v.) hadislerinin anlaşılması, hadisin doğru anlaşılmasını engelleyen karışıklık veya işkâlin giderilmesi konusunda yaptıkları çalışmalara ilişkin yukarıda yaptığımız açıklamalar, onların bu konuda gösterdikleri gayretlerin boyutunu ortaya koymaktadır. Onların aynı zamanda hadislerdeki garîb lafızları tefsir ettiklerini ve manalarını açıkladıklarını görmekteyiz. Sahâbenin hadisler hakkında bazı şerhleri vardır. İhtiyaç olmadığı için bu hususla fazla meşgul olmadılar. Böylece onlar, öğrencileri olan tâbiûn tarafından örnek alınan modeller ve metodları takip edilen öncüler oldular. Tâbiûn döneminde lafızların manaları ve hadislerin anlaşılmasına ilişkin açıklamalar ve şerhler çoğaldı. Çünkü lügatin kaynağından uzaklaşma, İslâm devletinin sınırlarının genişlemesi ve sahâbenin değişik şehirlere dağılması gibi dezavantajlarla karşılaşmışlardı. Böylece sahâbenin, aralarında farklılıklar olsa da hadislerin lafızlarını zabtına verdikleri önem, onların çok erken dönemde gerçekleştirdikleri en önemli çalışmalardan biridir. Buna ilaveten onlar, kendilerinden sonraki nesil olan tâbiûn ve onlardan sonra gelecek nesiller tarafından örnek alınacak ve takip edilecek açık bir yöntemin anahatlarını ortaya koydular. Yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır ki, onlara göre hadislerin lafızlarının zabtından maksat, onları Hz. Peygamber’in söylediği lafızla veya işittikleri lafzı unutmuşlarsa ona denk bir kelimeyle rivâyet etmektir.

²⁴⁹ Ebû Dâvûd, Tahâret 4.

²⁵⁰ Buhârî, Salât 29; Müslim, Tahâret 17.

²⁵¹ Meselâ Ebû Hüreyre, İbn Hazm (ö. 456/1064) tarafından sahâbenin fukahâsı içinde zikredilmiştir. Takiyyüddîn es-Subkî (ö. 756/1355) ise onun fetvâlarından bir kısmını bir araya toplamıştır. Bkz. İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endelüsî, **el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm**, Beyrut, 1430/1983, C. V, s. 92; Kureşî, Abdulkâdir b. Muhammed, **el-Cevâhiru’l-Muziyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye**, Dâru Hicr, Giza, 1413/1993, C. I, s. 418.

1.4. Rivâyet Asrında Hadîs Lafızlarına Etki Eden Önemli Âmiller

Sahâbe ve tâbiûn asrından sonra İslâm devletinin sınırlarının genişlemesiyle rivâyetin alanı ve çerçevesi de genişledi. Bunun sonucu olarak Araplar ve acemler arasında râvilerin sayıları ve çeşitleri arttı ve beldelerde fırkalara ayrıldılar. Bu yüzden hadis rivâyeti metod ve amaca yönelmeye başladı. Çünkü artık rivâyet, insanların fetva ve delil talep ettikleri fikhî veya hayatî işlerinde ihtiyaç duydukları şeyleri karşılamıyordu. Bu sebeple veya Hz. Peygamber'in söylediğini işittikleri bir hadis için rihlelere çıktılar. Böylece rivâyetin bizzat kendisi bir amaç haline geldi. Bu yüzden metodolojiye ve sistemleşmeye gidildi, hadis rivâyet halkaları genişledi, meclisler arttı ve böylelikle tasnif dönemine geçildi. Bununla birlikte o dönemde hafızadan hafızaya nakil yoluyla şifahî rivâyet hâkimdi. Bazı dağınık bireysel kitaplar hariç, bu hususta kendilerine bahşedilmiş olan hafızaya itimat ediyorlardı. Hadis talebi için seyahat ettiler ve kendilerine seyahat edildi. Onların her birinde merviyat çoğaldı. Bu dönemde rivâyette hatanın ortaya çıkması ve mananın tespitinde yanlışların meydana gelmesi ihtimalinin artması doğaldır. Râvilerin hıfz, zabt ve itkân bakımından farklılıklarını göz önünde bulunduran tenkitçiler ve muhaddisler tarafında buna dikkat çekildi. Bu da muhaddislerin lafızların zabtı hususundaki sorumluluklarını artıran hususlardandı.

Nebevî hadislerin lafızlarında bu hataların meydana gelmesine yol açan sebepler ve âmiller çeşitlidir. Bunların rivâyetin, hadis lafızlarının ve manalarının tespitindeki etkisi farklı olduğu gibi sayıları da birbirinden farklıdır. Bu konuda kendiliğinden ortaya çıkan sorular şunlardır:

- Bu hatalar, lügat ehli arasındaki ihtilaf çerçevesinde kalan şeklî hatalar mıdır, yoksa mananın anlaşılmasına bozukluk meydana getiren lahn kabilinden gerçek hatalar mıdır?

- Bu hataların meydana gelişi, metinlerin tespiti ve lafızların korunması hususunda hadis ehlinin yeterli özeni göstermemesinin bir sonucu mudur? Bunlar büyük hadis hafızlarının belli zaman ve şartlara bağlı gerçekleşen hatalarından mı kaynaklanmıştır yoksa bazı râvilerden kaynaklanan bireysel hatalar mıdır?

- Bu hususta Arap-acem eşit midir? Dillerinin değişik olması sebebiyle bir farklılık var mıdır? Bu asırda vehim (yanılgı) hâkim bir özellik midir? Yoksa her asırda görülen bir durum mudur?

•Muhaddislerin yanılığları, hataları ve yanlışları konusunda eser tasnif edenler, bu konuda eser yazmak için mübalağa mı ediyorlardı? Yoksa gerçekten bu oranda vehim, hata, galat ve tashif var mıdır? Bu hatalar, hadislerin manalarının değişmesine sebep olmuş mudur? Müsteşrikler, bu olgu hakkında ne diyor?

Karşımıza çıkan bu ve benzeri sorulara, uygun örneklerle ve âlimlerin sahih görüşleriyle destekleyerek cevap vermeye çalışacağız. Böylece gerek şifahî gerekse kitâbî rivâyette hataların meydana gelmesine sebep olan âmilleri, bu hataların doğurduğu neticeleri, bunların boyutlarını ve rivâyete etkilerini açıklamaya çalışacağız.

Rivâyet asrında meydana gelen şifahî ve kitâbî hatalar, hadislerin lafızlarına etki eden en önemli âmillerden kabul edilir. Bunlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra dilde meydana gelen umûmî etkilerden başkadır. Aşağıda her iki durumdan kaynaklanan hataları açıklamaya çalışacağız.

Eseri günümüze ulaşmamışsa da hadis usulü konusunda ilk eser yazan kişi olarak kabul edilen Humeydî (ö. 219/834), şifahî rivâyette ve hadis kitabetinde meydana gelen hataları açıklamıştır. O, yalancılıkla bilinmeyen ve kendisinden razı olunan bir râvinin hadisinin reddedilmesindeki gaflet hususundaki soruya cevap verirken şöyle demektedir: “(Bunun sebebi), kitabında galat olmasıdır. Bu hususta kendisi uyarıldığında O da kitabında olanı bırakır, onların söyledikleri şeyi tahdîs eder veya bunlar arasında fark görmeyerek kitabındakini onların söyledikleriyle değiştirir. Ya da manayı değiştirecek fahiş bir tashif yapar da bunu anlamaz ve sebeple vazgeçmez. Aynı şekilde telkin edilen ve bu telkine maruz kalan kimsenin hadisi terkedilir; eğer bu telkin yeni olduğu biliniyor ve eskiden beri telkine açık olduğu bilinmiyorsa, hıfzı sağlam olan hadisi alınır. Şayet bütün hadislerinde eskiden beri telkine açık olduğu biliniyorsa onun hadisi kabul edilmez ve telkine maruz kalarak ezberlediği şeylere güvenilmez.”²⁵²

İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) de, Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edilen hadisin illetlerini sekiz sebepte bir araya getirmiştir: 1) İsnâd bozukluğu, 2) Hadisin –lafzı değil– manası üzere nakli, 3) İ'râbı bilmeme 4) Tashif 5) Mananın ancak kendisiyle tamamlandığı bir şeyi/ifadeyi/kelimeyi hadisten düşürmek, 6) Muhaddisin hadisin sebab-i vürudunu ve îrâdını nakletmekten gafil olması, 7) Muhaddisin hadisin

²⁵² İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. II, s. 34.

bir kısmını dinlemesi, bir kısmını dinlemeyi kaçırmaması, 8) Hadisin, şeyhlerle görüşülmeksizin sahifelerden nakledilmesi.²⁵³

Humeydî ve Batalyevsî'nin yukarıda zikrettiği hususlar, araştırmamızda üzerinde duracağımız genel sebeplerdir. Şifahî hatalar; şifahî rivâyetteki hataların sebepleri ve hadis rivâyetindeki hataların sebepleri olmak üzere iki kısımda incelenebilir.

1.4.1. Şifahî Rivâyette Meydana Gelen Hataların Sebepleri

Bu dönemde hadis rivâyetinde ve tahsilinde genellikle hıfz ve müşâfeheye dayanılıyordu. Hadis, henüz Kur'ân-ı Kerîm gibi tam olarak tedvin edilmiş değildi. Bilakis bireysel olarak yazılmış birtakım kitaplar vardı. Ancak bu asırda meydana gelen hataların çeşitli sebepleri vardı.

İmâm eş-Şâfiî, hataların sebebini Arap lisanını terk etmeye bağlamıştır.²⁵⁴ Çünkü lügatten uzaklaşmak, hata meydana getiren muhtemel sebeplerdendir. İmâm eş-Şâfiî'nin meydana gelen hataların umûmî sebebi olarak zikrettiği şey, çeşitli sebeplerden sadece biridir. Bu sebep çok önemli olmakla birlikte meselenin farklı boyutları vardır. Söz konusu sebepler; râvilerin halleri, sağlıklarının boyutu, hadis talebindeki gayretleri ve o dönemlerde hâkim olan siyasî ihtilaflarla ilişkilidir.

Resûlullah'tan (s.a.v.) yapılan nakillerin geneli âhâd yolla olunca, insan fertlerine arız olan hata ve unutma âfetlerine nakil de meydana gelmiştir. Aynı zamanda nakil, yalan ve uydurma girmesine de maruz kalmıştır. Bu yüzden rivâyetlerde doğrular ve hatalar meydana gelmiş, Hz. Peygamber'in söylediği sâbit olmayan şeyler ona nisbet edilmiştir.²⁵⁵ Hadislerin lafızlarının zabtında meydana gelen farklılık açısından hadis rivâyetindeki bu gerçeklik üzerinde de duracağız. Şifahî rivâyette meydana gelen hataların sebeplerini şu şekilde açıklayabiliriz:

²⁵³ Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. es-Sîd, **el-İnsâf fi't-Tenbîh 'ale'l-Ma'ânî ve'l-Esbâbu'l-Lefî Evcebeti'l-İhtilâfe beyne'l-Müslimîne fi Ârâihim**, 2. Baskı, Dımaşk, 1407/1987, s. 157. Tâhir el-Cezâirî bunları isim zikretmeksizin Batalyevsî'den nakletmektedir. Bkz. Cezâirî, **Tevcihü'n-Nazar**, C. II, s. 750.

²⁵⁴ Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, C. X, s. 74; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm 'an Fenneyi'l-Mantık ve'l-Kelâm**, Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Su'âd Ali Abdurrâzık, 2. Baskı, Kahire, 1970, s. 48. ez-Zehabî, eş-Şâfiî'den nakledilen bu sözü zayıf bulmaktadır.

²⁵⁵ Umeyr, Muhammed Abdurrahman, "Menhecü'l-Muhaddisîn fi't-Tahkîk fi Sübûti'n-Nas", **es-Sünnetü'n-Nebeviyye ve Tahaddiyâtuhâ'l-Mu'âsıra**, s. 872, <https://www.alsunan.com/>

1.4.1.1. Beşerî Zaaf

Anlayış ve hıfz derecesi ne kadar üst seviyede olursa olsun unutma ve hatanın insanın maruz kaldığı tabîî bir durum olduğu açıktır. Bunun en büyük delili, bizzat Resûlullah'ın (s.a.v.) unutmasıdır. Zira unutmak genel bir sebep olup sadece rivâyete özgü değildir. Büyük imamlar ve hâfızlar da unutma illetinden kurtulamamışlardır. Âlimlerin buna delalet eden sözleri vardır. Nitekim İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) şöyle dediği nakledilir: "Vehimden kim kurtulabilir ki!"²⁵⁶ Aynı şekilde İmâm Müslim de şöyle demiştir: "Geçmiş seleften zamanımıza kadar hiçbir haber nakledicisi ve eser (rivâyet) taşıyıcısı yoktur ki, insanların hıfzı en güçlüsü, koruma ve sağlamlık bakımından en kuvvetlisi olsa da hıfzettığı ve naklettığı zaman hıfzında ve naklinde galat ve sehvin bulunması mümkündür."²⁵⁷ Tirmizî, ilim ehli arasında semâ' anında hıfz, itkân ve tessebbüt bakımından farklılıklar olduğunu, büyük imamlardan hiçbirinin hıfzıyla birlikte galat ve hatadan sâlim olmadıklarını beyân etmiştir.²⁵⁸ Tirmizî'nin bu ifadesi, büyük imamlardan hatanın meydana gelmesinin insanın maruz kaldığı tabîî bir durum olduğuna işaret eder. Râviler arasında imamların üstünlüğü, hıfzlarının ve zabtlarının kuvveti sebebiyledir. Hatta bu, onlara göre hadisin kabulü için şarttır. Tirmizî'nin sözlerini sonlandırdığı ve diğer âlimlerin de söylediği şey, râvinin mervîyyatını kabul anında bu şartın zihinlerde hazır bulunduğuudur. Onlar, hatası nadir, az veya çok olan bir râvinin rivâyetlerini, hatası hadisine galip olmadıkça reddetmiyorlardı.

Rivâyette hata yapmak, her insanın başına gelen açık ve sıradan bir durum olunca, büyük imamlardan hiçbirisi bundan kurtulamamıştır. Bazen büyük ulemanın büyük hatalar yaptıkları görülmektedir.²⁵⁹ Onlar bunda bir beis ve sıkıntı görmemişlerdir. Hiçbiri râvinin mervîyyatını arz ederken "falan hata etti" demekten de çekinmiyordu. Zira onlar için evla olan Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin, muhafazası ve bu hadislerde hataya düşülmemesine yönelik gösterilen özendir. Bu tenkitler râvilerin derecelerini düşürmeden yapılabilmektedir. Çünkü hata ve nisyandan sadece tenkid edilenler değil tenkid edenler dahi kurtulamamıştır. İbn Abdilberr'in (ö.

²⁵⁶ İbn Adiyy, *el-Kâmil fî Zu'afâi'r -Ricâl*, C. I, s. 267; İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 2. Baskı, Riyad, 1421/2001, C. I, s. 100.

²⁵⁷ Müslim, *et-Temyîz*, s. 84.

²⁵⁸ Tirmizî, Muhammed b. İsmâ, *İleli't-Tirmiziyyi's-Sağîr*, (Sünen et-Tirmizî ile beraber basılmıştır) s. 891.

²⁵⁹ Fahl, Mâhir, *el-Câmi' fî'l-'İlel ve'l-Fevâid*, Riyad, 1431h., C. I, s. 73.

463/1071) hıfz ehlinin imamı olan İmâm Mâlik hakkında söyledikleri bunun örneklerindendir: “Hıfz ve itkân bakımından neredeyse hiç kimse Mâlik ile mukayese edilemez. Fakat hiç kimse galattan sâlim değildir.”²⁶⁰

Kişide meydana gelebilecek hüzn, sevinç, hastalık, zihnî meşguliyet veya dalgınlık gibi tabîî haller de buna dâhildir. Kişinin maruz kaldığı zihnî kuvvet ve canlılık halleri, tembellik ve rehavet durumları, hadis rivâyetlerini etkileyen ve hadiste hata meydana gelmesine sebep olan şeylerdendir. Yine bu durumlar, bir hocadan rivâyette bulunan râviler arasında veya bizzat hocanın rivâyetinde ihtilaf meydana gelmesine neden olan şeylerdir. Bunların hepsi, âlimlerin dikkat çektikleri ve bu ilmin uzmanları tarafından bilinen açık ifadelerle işaret ettikleri şeylerdir.²⁶¹

Âlimler, râvinin merviyatından bahsederken bu gibi hallerine işaret ediyorlar ve onun hadis rivâyetinde ve hadis zabtındaki çalışkanlık ve tembellik veya gayretlilik ve rehavet durumunu ayırt ediyorlardı. Bunların çoğu, merfû‘, maktu‘, mürsel ve mevsûl bütün senedlerde, isimlerin zabt edilmesinde ve edilmemesinde geçmektedir.²⁶²

Bu durum, rivâyet asrında meydana gelen hatalardan bahsederken üzerinde durulması gereken hususlardan biridir. Onların diğer insanlar gibi hata, vehim ve unutmaya maruz kalmaları, rivâyetlerinin tamamını etkileyen bir durum değildir. Onlardan hiçbirinin bu konuda kâmil olmaları beklenemez. Dolayısıyla hiçbirinin kâmil bir zabtı yoktur. Muhaddislerin ve büyük hâfızların vehim ve hatanın nadir olarak vaki olduğu çok az zabtı vardır. Bu hatalar diğerleri gibi hadisin derecesini düşüren bir kusur değildir. Ancak bu durumlardan biri veya bazıları râvinin genel durumuna hakim olursa, bu râvi ve rivâyetleri hakkında tevakkuf edilir; sorgulanır, karşılaştırılır ve uygun hükümler verilir.

1.4.1.2. Ravinin Tasarrufu

Ravinin Hz. Peygamber’in hadisinin lafızlarındaki tasarrufu, manâ ile rivayet ederken Hz. Peygamber’in söylediği lafızları ravinin Hz. Peygamber’in mur’ad ettiği manâyı karşıladığını düşündüğü kendi lafızlarıyla değiştirmesi şeklinde olur.

²⁶⁰ İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C. IX, s. 161.

²⁶¹ Bkz. Hamîd, Sa’d b. Abdullah, “Mukaddime”, İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman, **el-İlel**, Thk. Komisyon, 1. Baskı, Riyad, 1427/2006, C. I, s. 90-91.

²⁶² Bkz. İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C. V, s. 45; Münzirî, Abdulazîm b. Abdulkavî, **Cevâbu’l-Hâfız Ebî Muhammed Abdulazîm el-Münzirî el-Mısırî ‘alâ Es’iletin fi’l-Cerh ve’t-Ta’dîl**, 1. Baskı, Halep, 1411h., s. 85.

a) Ravi Tasarrufunun Tarifi

Ravinin hadisin lafızlarındaki tasarrufu, mukayyedi mutlak olarak veya mutlakı mukayyed olarak; âm lafzı hâs lafızla veya hâs lafzı âm lafızla rivayet etmesi, bir lafzın yerine başka bir lafız kullanması veya lafzı manâsıyla, vb. rivayet etmesidir.²⁶³

b) Ravin Tasarrufunun Hükümü

Ravinin tasarrufu, tarifinden de anlaşılacağı üzere câiz değildir. Çünkü tasarruf, lafızların maksatlarını ve manâlarını değiştirmekte, kastedilen hükümleri başka hükümlere dönüştürmektedir. Zikredilecek örneklerle, âlimlerin manayı bozacak şekilde tasarrufa şiddetle karşı oldukları ve hadislerde bunun meydana geldiğine dikkat çektikleri açıklanacaktır.

c) Tasarrufun Rivayete Etkisi

Bu tarz tasarrufun örneklerinden biri, Şu‘be b. el-Haccâc’ın (ö. 160/776) “zağferan sürünmenin yasaklanması” hadisini rivayetinde geçmektedir. O, bu hadisi İsmâîl b. ‘Uleyye’den (ö. 193/809) şu lafızlarla rivayet etmiştir: **“هَكَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ التَّرَعْفَرِ”** : **“Rasûlullah (s.a.v), za‘ferân sürünmeyi yasak etmiştir.”**²⁶⁴ Hadisin lafızları mahfuz tariklerde şöyledir: **“Peygamber (s.a.v.), erkeğin za‘ferân sürünmesini nehyetmiştir.”**²⁶⁵

İsmâîl b. ‘Uleyye’ye bu hadisi Şu‘be’nin kendisinden rivayet ettiği söylenmesi üzerine soruldu. O da, “Ben bu şekilde tahdîs etmedim. Ben, **“أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى أَنْ يَتَرَعَفَرَ الرَّجُلُ”** şeklinde tahdîs ettim.” dedi. O ikisi, –İbn ‘Uleyye’ye soran kimsenin dediği gibi– muhtelifdir. Çünkü **“أَنَّ يَتَرَعَفَرَ الرَّجُلُ”** “erkeğin za‘ferân sürünmesini” ifadesinde yasak erkekler içindir; kadınlar dâhil değildir. Fakat Şu‘be’nin **“عَنْ التَّرَعْفَرِ”** “za‘ferân sürünmeyi” sözüne, hem erkekler hem de kadınlar dâhildir.²⁶⁶

²⁶³ Bkz. Dümeynî, **Mekayîsu Nakdi’l-Mutûn**, s. 195.

²⁶⁴ Nesâî, Hacc 43.

²⁶⁵ Buhârî, Libâs 33; Müslim, Libâs ve Zîne 23.

²⁶⁶ Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-Âsâr**, C. XII, s. 509. İsmâîl b. ‘Uleyye’nin, Şu‘be’nin kendisinden yaptığı rivayete itiraz etmesi, İbn Hacer’in “bu hadîsin bizzat İsmâîl’in kendisi tarafından ihtisar edilmiş

Görölmektedir ki Şu'be, hadîsin manâsını değiştirmek ve hâssı âm olarak ifade edecek şekilde ihtisârda bulunarak hadîsin rivayetinde tasarrufta bulunmuştur.

Bazı âlimler, Şu'be'nin hadîsin manâsını murâd ettiğini, hadîsin maksadını ve ihtisârının neyi değiştirdiğini farketmediğini ifade etmişlerdir.²⁶⁷

Hatîb el-Bağdâdî, bu konuda şu açıklamayı yapmıştır: “Bunun örneklerinden biri, büyük hâfız imâm Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın (ö. 198/813) başından geçen şu olaydır: O, Şu'be, o Amr b. Mürre, o Abdullah b. Seleme, o da Safvân b. 'Assâl'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Yahudilerden bir adam diğerine, Haydi, şu Nebî'ye gidelim.” dedi. Arkadaşı dedi ki: “Böyle deme! Eğer bunu işitirse, onun dört gözü vardır.” Ona gittiler ve şu âyeti sordular: “*Andolsun Biz, Mûsâ'ya apaçık dokuz âyet verdik.*” (İsrâ, 17/101) Peygamber şöyle dedi: “*Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmayın, Allah'ın haram kıldığı nefsi haksızlıkla öldürmeyin, hırsızlık yapmayın, zina yapmayın, düşman karşısında kaçmayın, sihir yapmayın, faiz yemeyin, suçsuzu öldürmesi için güç sahibine götürmeyin ve siz Yahudiler özellikle Cumartesi günü haddi aşmayın!*” O iki Yahudi, “Biz şehâdet ediyoruz ki, şüphesiz sen Allah'ın resulüsün!” dediler.”²⁶⁸

İmâm Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın rivayetinin, başkalarının “*şehadet ediyoruz ki, şüphesiz sen nebisin*” şeklindeki rivayetlerine zıt olduğunu açıklayarak şöyle demiştir: “Eğer onlar, “Biz şehâdet ediyoruz ki, şüphesiz sen Allah'ın resulüsün!” demiş olsalardı, müslüman olmuş olurlardı. Fakat Yahyâ çok kötü bir hata yaptı.”²⁶⁹ Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) bunun benzerini söylemiştir.²⁷⁰

Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın metinde yapmış olduğu hata manânın bozulmasına yol açmıştır. Ravi metinde manânın bozulmasına sebep olacak bir hata yaptığı zaman, o ravi kendisiyle ihticâc edilen bir sika bir imâm olsa bile, onun tasarrufta bulunduğu ve hata ettiği rivayetle ihticâc edilmez ve rivayete itibar edilmez.²⁷¹

olmasının mümkün olduğu” (Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 104) şeklindeki görüşüne zıttır. Herhalde İbn Hacer, İsmâil b. 'Uleyye'nin bu itirazına vakıf değildi.

²⁶⁷ Râmehurmuzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsil**, s. 402; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 387.

²⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXX, s. 21.

²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl**, Thk. Vasiyullah Abbâs, 2. Baskı, Riyad, 1422/2001, C. III, s. 83-84.

²⁷⁰ Tahâvî, **şerhu Müşkili'l-Âsâr**, C. I, s. 51.

²⁷¹ İvazullah, Târik b. İvazullah b. Muhammed, **el-İrşâdât fî Takviyeti'l-Ehâdis bi'ş-şevâhid**, 1. Baskı, Kahire, 1417/1998, s. 83.

Bu şekilde ravinin işittiği lafızlardan başkasıyla kendisini hataya düşüren bir tasarrufta bulunması, manânın bozulmasına veya zaman zaman şer'î hükmün değişmesine yol açmaktadır.

Yukarıdaki iki örnek hakkında âlimlerin ileri sürdüğü görüşlerden anlaşılmaktadır ki, ravinin hataya düşmesine, mutlakı mukayyed yaparak ve bir lafzın yerine onun manâsını taşımayan başka bir lafız getirerek tasarrufta bulunması, daha sonra bahsedeceğimiz üzere, ravinin tasarrufu kapsamına giriyorlarsa da manâ ile rivayetten ve bir takım şartlarla âlimlerin câiz gördükleri hadisi ihtisârdan farklıdır.

d) Ravinin Kasten Tasarrufu

Bu konuyu olumlamak için değil, bu konudaki bir tartışmadan dolayı ele alıyoruz. O da bazılarının bu tasarrufu siyasîlere ve fırkaların ise mezheplerine destek vermek üzere kasten yaptıklarıdır. Bu konuda Bünyamin Erul Arapça bir makale yazmış²⁷² ve bu tasarrufların sevh ve hata yoluyla değil ravilerin kasten yaptıklarını söylemiştir. Erul, bu tasarrufları çeşitli kısımlara ayırmış ve her bir kısma hadislerden uygun olduklarını düşündüğü örnekler getirmiştir. Bu hadislerin büyük çoğunluğu, sahâbeye dair mevkuf rivayetler, onların başından geçen veya Hz. Peygamber zamanında meydana gelen bir olayın ya da o'nun bir fiilinin nakledilmesiyle ilgilidir. Bu gibi rivayetlerde ravilerin lafızlarında farklılıklar olduğu bilinmektedir. Çünkü bir fiili anlatan kimsenin onu kendi lafzıyla naklettiği, bir ravinin Hz. Peygamber'in bir fiilinin bir kısmını naklederken, başka bir ravinin o fiilin bütün tafsilatını naklettiği bilinmektedir.

Erul, ele aldığı çalışmasını genellemeye varacak az sayıda örnek üzerine bina etmiştir. Öncelikle bu tasarrufları pek çok kısma ayırmış ve her kısım için uygun olan örnekleri istihsat olarak getirmiştir. Ancak ne var ki bu hadislerin büyük bir kısmı sahâbeye ait mevkuf bir rivayet, ya da sahâbe arasında vukû bulmuş bir olay; Hz. Peygamber dönemindeki bir hadise ya da Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği bir fiilin hikayesini konu alır. Bu durumda ortaya çıkan lafız farklılıkları, ravinin kendi lafızlarıyla söz konusu hadiseleri aktarması nedeniyledir. Nitekim bir ravi Hz. Peygamber'in fiilinin bir kısmını aktarıyorken diğer bir ravi ise bunu tafsilatıyla nakletmiş olabilmekteydi. Öte yandan bu tasarrufların sebepleri kasıtlı yapıldığı,

²⁷² Bünyamin Erul, "Tasarrufâtü'r-Ruvât fi Mutûni'l-Merviyyât (Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, Cilt: XLII, s. 173-212.

bunların hata ya da yanlışlıkla yapılmadığı açık bir şekilde anlaşılmış olur. Ancak az sayıda örnek üzerinden bu denli kritik bir mevzuda genellemeye varmak mübalağadan sayılmalıdır; çünkü seçilen örneklerinden bazıları iddianın maksadı ile örtüşmemektedir. Örneğin; Hz. Peygamber’e salat-selam getirmek veya sahâbeye terdiye olarak söylenen cümleler dua kabilindendir. Dolayısıyla rivayet olmadıkları için herhangi bir tasarruf da söz konusu olamaz. Kaldı ki bu ifadelerin rivayete bir etkisi de yoktur. (Sonuç olarak) Bu konunun önemine binaen incelenmesi ve kesin sonuçlara ulaşılabilmesi için seçilen örneklerin tarikleri, metin farklılıkları, üzerine alimlerin konu çerçevesindeki görüşlerinden faydalanarak ve (hepsinden önemlisi) yalnızca mevkuf rivayetlerle yetinilmeden geniş bir incelemeye tabi tutulmalıdır. Ancak bu şekilde açık ve kesin sonuçlara ulaşılacağı düşünülmektedir.²⁷³

Biz bu duruma tamamen inkâr etmiyoruz. Bilakis ravilerin tasarrufları sebebiyle rivayette hatalar meydana geldiğini kabul ediyoruz. Ancak elimizde bulunan hadislerin lafızlarının onların tasarruflarının, kalıplarının ve ibarelerinin bir ürünü olduklarını söylemenin mümkün olmadığını belirtmek istiyoruz. Nitekim Süleyman Doğanay şöyle demektedir: Söz, fiil ve takriri kapsayan hadisler, –Kur’ân-ı Kerim’in muhafaza edildiği gibi– nesilden nesile aktarılırken asıllarıyla muhafaza edilmiş değillerdir. Bir hadisin bazı ravilerden gelen muhtelif lafızlarla sübut ve sıhhat bakımından desteklenme noktasına ulaşsa da, bu Kur’ân-ı Kerim’e eşit derecede değildi. Yine o şunları ifade etmektedir: Ravi de herhangi bir insan gibi zaaf ve unutmaya maruz kalan bir beşerdir. Dolayısıyla onlar, rivayetin aslında olmayan şeyleri

²⁷³ Mısır Ezher Üniversitesi hadis hocası Mâzin es-Sersâvî, doktora tezinde Erul’un söz konusu makaledeki görüşlerini reddetmekte ve tez konusunu da bu amaçla seçtiğini ifade etmektedir. Sersâvî’nin uygulama bölümü olan tezinin üçüncü bölümü, Erul’un araştırmasında kullandığı örnekleri –başka örneklerle birlikte– çürütmeye tahsis edilmiştir. Sersâvî, hadis metinlerinde tasarrufların meydana gelmesini iki başlık altında özetlemiştir. Birinci başlıkta, “Manâ İle Rivayet Edilen Hadislerin Metinlerindeki Ravi Tasarrufları” konusunu ele almıştır. İkinci başlıkta, “Ravi hakkındaki İhtilafı İlgili (الاختلاف على الراوي) Hadislerin Metinlerindeki Ravi Tasarrufları” konusunu ortaya koymaktadır. Sersâvî şöyle demektedir: Bu tasarruflar sebebiyle sika ravilerin suçlanması (ta’n edilmesi) mümkün değildir. Çünkü onların yaptıkları bu iş, belirli bir takım kurallar ve ilkeler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bunlar makbul tasarruf olup sika ve sağlam ravilerin kurtulamadığı hata kabilindendirler. Ancak zayıf ve benzeri raviler tarafından yapılan hatanın etkisinin olacağı şüphesiz açıktır. Fakat böyle hatalar bu ilmin erbabına gizli kalmamış, onlar tarafından açıklanmışlardır. Sersâvî, ravinin tasarrufu meselesinin bazıları tarafından bilerek veya bilmeyerek ravilerin suçlanması, oradan da sünnete ta’n edilmesi noktasına vardırıldığını söylemektedir. Ona göre bu suçlama incelendiğinde, onun sakıt bir suçlama olduğu ve sağlam bir zemine dayanmadığı görülür. Sersâvî, bu konuda daha fazla araştırma yapılmasını önermektedir. (Bkz. Sersâvî, Mâzin Muhammed, **Tasarrufâtü’r-Ruvât fi Mutûni’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye (Dirâse ve Tahlîl)**, (Doktora Tezi), Câmi’atu’l-Ezher, Külliyyetü Usûli’d-Dîn ve’d-Da’ve, 1427h.) Oysa bu tür konularda meselenin daha çok açığa çıkması için ele alınan örneklerin bütün tariklerinin ve farklı metinlerinin incelenmesi faydalı olacaktır.

ona eklemişlerdir. Bu hususta sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn arasında bir fark yoktur. Onlar, gerek galat ve hata gerekse ravinin idrâki sebebiyle hadisin lafızlarında ve manâlarında tasarrufta bulunmuşlardır.²⁷⁴ Doğanay, ravilerin tasarruflarının bazı sebeplerini beşerî zaafa bağlamıştır. Çünkü ravi, rivayet esnasında hafızasını etkileyen birçok hususa maruz kalmaktadır. Bu tasarruflar, onların akıllarında mevcut olan duruma bağlı olarak kasıtlı veya kasıtsız olarak meydana gelmektedir.²⁷⁵

Bize göre hadislerin lafızlarının orijinal lafızlarla herhangi bir alakası olmayıp tamamen ravilerin kendi lafızları olsaydı, âlimler onları araştırmak ve incelemek için gayret göstermezler, kendi beldelerinde mevcut olan lafızları tespit için yolculuk yapmazlardı. Eğer bunlar ravilerin lafızları olsaydı, onları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızları olarak kaydetme hususunda istekli olmazlardı. Konuları daha çok hadislerin metinleriyle ilgili olan ilmi kuramazlar, müdrec, ziyade gibi illet türlerini belirleme yoluna gitmezlerdi.

Eğer bu lafızlar ravilere ait ise, cevamiu'l-kelim vasfını Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hasretmenin önemi nedir? Şayet bu lafızlar ravilere ait ise, âlimler niçin O'nun lügatine, LUGATİNDEKİ belâgat ve kuvveti TESPİTE VE onu beşerî kelâmından ayırmaya neden teşebbüs ettiler? Bu araştırma, muhaddislerin rivayetlerin lafızlarını olabildiğince büyük oranda, Hz. Peygamber'in lafızlarıyla veya onların yerine geçen başka lafızlarla muhafaza ettiklerini ve hadisleri, manâyı değiştiren tahrif, tashif, ziyade ve manayı etkileyen noksanlıktan korumak suretiyle muhafaza ettiklerini ortaya koyacaktır.

Ebû Hâtim er-Râzî, hadisin sıhhatini ölçme yollarından birinin, nübüvvet kelâmından olmaya uygun bir kelâm olması olduğunu söylemiştir.²⁷⁶

Bu yöntemi uygulayanlardan biri de İbnü'l-Cevzî'dir. Nitekim o, *el-Mevzû'ât*'ta şöyle demiştir: “Bu hadis, Resûlullah'ın (s.a.v.) makamına yakışmayan nadir mevzû'âtandır. Çünkü o, böylesine zayıf bir kelâmdan ve uzak manâdan münezzehtir.”²⁷⁷ Başka bir yerde ise şöyle demiştir: “Bu hadis, Resûlullah (s.a.v.) adına

²⁷⁴ Süleyman Doğanay, **Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, s. 9-10.

²⁷⁵ Doğanay, **Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler**, s. 10.

²⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. I, s. 351.

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Mevzû'ât mine'l-Ehâdisi'l-Merfû'ât**, C. I, s. 215-216.

uydurulmuştur. Çünkü hadisın tariklerinde bir takım zayıf kelimeler vardır ki, Resûlullah (s.a.v.) bu gibi kelimelerden münezzehtir.”²⁷⁸

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), mevzu‘ (uydurma) rivayetin kriteri sorulunca şöyle cevap vemiştir: “Bunu ancak sahih sünnetleri bilmede ileri düzeyde olan, eti ve kanıyla onunla kaynaşan ve bu şekilde meleke sahibi olan, sünnetleri, eserleri (haberleri), Resûlullah’ın (s.a.v.) sîretini, o’nun emrini, nehyini, haber verdiği, davet ettiği, sevdiği ve nefret ettiği, ümmetine şariat kıldığı şeylerdeki hidâyetini bilmede uzmanlaşan, ashabından biriymiş gibi Resûlullah (s.a.v.) ile içiçe geçen bir kimse bilir.”²⁷⁹

İbn Kayyim el-Cevziyye’nin muhaddislerin Resûlullah’ın (s.a.v.) hadislerini bilme ve onları diğer sözlerden ayırt etme hususundaki sözü gayet açıktır. Onlar, Hz. Peygamber’in lûgatini, belâgatini ve üslûbunu bilerek o’nun sözlerini başkasının sözlerinden ayırt ediyorlardı. Onun sözlerinin bize intikali, âlimlerin onları koruma konusundaki gayretlerinin, onun özellikleri ve ayırt edici niteliklerini bilmedeki çalışmalarının bir neticesidir. Sonra bütün bunları görmezden gelenler, Resûlullah’ın (s.a.v.) elimizde bulunan hadislerinin ravilerin sözleri olduğunu iddia ediyorlar. Ne var ki onların bu iddiaları, söz konusu çabalar karşısında dayanaksız kalmıştır.

Dahası âlimler, hadisler hakkında hüküm verirken, bazılarının Resûlullah’ın (s.a.v.) kelâmına benzemediğini söylüyorlardı. Bu konuda âlimlerden pekçok söz nakledilmiştir. Bunlardan biride İbn Dakîk el-‘İd şöyle diyor: “Ehl-i hadîs, çoğu zaman rivayetle veya hadisın lafızlarıyla ilgili hususlardan dolayı bu şekilde hüküm veriyorlardı. Bunun neticesi, Resûlullah’ın (s.a.v.) lafızlarıyla çokça meşgul olmaları sebebiyle kendileri için içsel bir durum veya bir meleke haline gelmesine bağlıdır. Bu meleke sayesinde onlar, Resûlullah’a (s.a.v.) ait olması mümkün olan lafızlar ile mümkün olmayanları biliyorlardı.”²⁸⁰

Bu, onların hadis ilmiyle çokça uğraşmalarının, Resûlullah’ın (s.a.v.) lafızlarını başkalarının lafızlarından ayırt etmeyi bilmelerinin ve bu yükü omuzlarında taşımalarının bir sonucuydu. Eğer bunlar, iddia edildiği gibi ravilerin lafızları olsaydı,

²⁷⁸ İbnü’l-Cevzî, **el-Mevzû‘ât mine’l-Ehâdîsi’l-Merfû‘ât**, C. III, s. 439.

²⁷⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, **el-Menârü’l-Münîf fi’s-Sahîh ve’d-Da‘îf**, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 11. Baskı, Beyrut, 1425/2004, s. 43-44.

²⁸⁰ İbn Dakîk el-‘İd, **el-İktirâh fî Beyâni’l-İstılâh**, s. 228. İbn Kayyim el-Cevziyye, **el-Menârü’l-Münîf** te, s. 61-63, bu konuya ilişkin çeşitli örnekler sunmuştur

muhaddisler bütün bu çalışmaları yapmazlar, metinde bir sorun çıktığı zaman ravilerin lafızlarını delil getirirlerdi ve Resûlullah'ın (s.a.v.) lafızlarının büyük bir değeri olmazdı. Böyle bir şey ise, Hz. Peygamber'in hadislerine ta'n kapısını ardına kadar açardı.

Resûlullah'ın (s.a.v.) fesahatinin mükemmelliğine delil getirilen pekçok hadis vardır. Onun kendileriyle ibadet edilen veya ibadet edilmesini emrettiği sözleri vardır. Nitekim bazı sahâbeden, Hz. Peygamber'in onlara Kur'ân'dan bir sûre öğrettiği gibi, kendilerine bir takım dualar öğrettiğine dair rivayetler vardır. Farklı yollarla rivayet edilen ve lafızları bir olan çok sayıda hadis vardır ki, bunlar ravilerin lafızlarında tasarrufta bulunmadıklarına delalet etmektedirler.²⁸¹

Asırlar boyunca Müslüman âlimlerin kavli hadislere Hz. Peygamber'in sözleri muamelesini yaptıkları şeklindeki iddia ulemaya yönelik bir cehalet iddiasıdır. Yine böyle bir iddia, bütün işi-çabası hadis olan kimselere, bunların Hz. Peygamber'e değil de ravilere ait lafızlar olduğu hususunun kendilerine gizli kaldığını ileri sürmektir.

1.4.1.3. Manâ ile Rivayet:

Burada manâ ile rivayeti konu edinmemizin sebebi, hadislerin lafızlarının zabtında meydana gelen hataların nedenlerinden biri olarak hadislerin lafızlarının zabtıyla alakalı önemli meselelerden biri olmasıdır. Hz. Peygamber'in hadislerinin rivayetinde asıl olan lafızla rivayettir. Burada konuyla ilgili akla gelen şu sorulara cevap vermek gereklidir: Manâ ile rivayete niçin izin verildi? Bu izin mutlak mıdır, mukayyed midir? Bunun hadislerin lafızlarına etkisinin boyutu nedir?

a) Manâ ile Rivayetin Tarifi:

Manâ ile rivayet, ravinin bir konudaki hadisin bir manâsını muhtelif lafızlarla nakletmesidir.²⁸² Manâ ile rivayette lafızlar raviye aittir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan biri, rivayet esnasında manâ aklında ve hıfzında bulunmasına rağmen lafzın ravi tarafından unutulması, bu yüzden hadisin manâsını karşılayacak lafızlarla ifade edilmesidir.²⁸³

²⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Abdullah Hikmet Atan, **Mâna İle Hadis Rivâyeti**, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 1999. Hıdr Hüseyin, Muhammed, "el-İstişâd bi'l-Hadîsi fi'l-Lüga", **Mevsû'atu'l-A'mâlî'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Hıdr Hüseyin**, 1. Baskı, Suriye, 1432/2010, C. VI, s. 181.

²⁸² İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 214.

²⁸³ Şaycî, Abdurrezzak, Nûh, es-Seyyid, **Menâhicü'l-Muhaddisîn fî Rivâyeti'l-Hadîs bi'l-Ma'nâ**, Dâru İbn Hazm, .y.y., 1998, s. 18.

Denilmiştir ki manâ ile rivayet, ravinin senediyle rivayet ettiği bir hadisi veya eseri (haberi), rivayet ettiği lafızdan başkasıyla, bilakis o manâdaki başka bir lafızla nakletmesidir. Böylece o, rivayette tasarrufta bulunur ve rivayeti insanlara kendi ibaresiyle rivayet eder. Bu ravinin, sahâbe tabakasından veya onlardan sonra gelen bir tabakadan olduğu halde rivayet zamanındaki ravilerden olması fark etmez. Bir kimsenin, fetva verme, muâraza, istişhâd vb. gibi yollaran hangisiyle olursa olsun, bir hadisi veya eseri rivayet edilen lafızdan başkasıyla zikretmesi de aynı şekilde manâ ile rivayettir.²⁸⁴

b) Manâ İle Rivayetin Doğuşu:

Manâ ile rivayet, hadisin rivayet ve tahsil edilmesinde hıfz ve müşâfeheye dayanılmasından doğmuştur. O dönemde hadisler kendilerine müraceat edilmek için kapsamlı bir şekilde tedvin edilmiş değildi. Daha önce geçtiği üzere, aralarında sahâbenin de bulunduğu Araplara hıfz kuvveti bahşedilmişse de, hâfızanın kayıt muhafazası gibi korumadığı açıktır. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarını Kur'an-ı Kerîm gibi lafzî ve harfî olarak rivayet edilmesi şart değildir.²⁸⁵

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi manâ ile rivayet, hadisin vahiy olmasına zıt değildir. Çünkü sünnet, Kur'an-ı Kerîm gibi lafızlarıyla değil manâsıyla vahiydir. Bu yüzden onun manâ ile rivayeti câizdir.

Sahâbe, lafzın aynısıyla rivayet etmedikleri zaman, Nebvî lafza uygun olması için tam veya en yakın manâsıyla rivayet ediyorlardı. Çünkü onlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) maksudını ve o dönemdeki lügati en iyi bilen kimselerdi. Dolayısıyla bu tarif onlardan sonrakiler için geçerlidir. Bununla beraber bu tarif tâbiûndan da uzaktır. Çünkü sahâbe ve tâbiûn, lafızların ve metinlerin tespitine özel önem veriyorlardı. Bu konudaki ihtilaf, rivâyet faaliyetinin ilk başlarında mevcuttu. Bu ihtilafın ilk önce sahâbe ve tâbiûn asrında başladığına, ihtilafın hükmü konusunda değinilecektir.

Bu meselenin müstakil bir hadis ilmi problemi olarak doğmasından dolayı, ilel, ulûmü'l-hadîs ve usûl kitapları hicrî üçüncü asırda bunu konu edinmeye başladılar. Bu konu üzerinde ilk duran âlim, *er-Risâle*'sinde İmâm eş-Şâfiî olup ardından *el-İlelû's-Sağîr*'inde et-Tirmizî gelmektedir. Müslim, *Sahîh*'inin mukaddimesinde bu

²⁸⁴ Ruveyti', Hâlid, "Rivâyetü'l-Hadîs ve'l-Eser bi'l-Ma'nâ", *Mecelletü'l-Cem'îyyeti'l-Fıkhiyyeti's-Su'ûdiyye*, Riyad, 1439h., (s. 101-245), s. 115.

²⁸⁵ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara, 1982, C. I, s. 355.

konuya değinmemiştir. Ancak Goldziher, Müslim'in manâ ile rivayeti kabul hususunda birtakım tahdidler koyduğunu söylemektedir.²⁸⁶ Müslim, mukaddimede manâ ile rivayet konusunu ne sarahaten ne de işâreten ele almamıştır. Tirmizî'den sonra Râmehurmuzî, bu konuyu *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*'da, sonra da *el-Kifâye*'de Hatîb el-Bağdâdî ve başkaları ele almıştır. Bu konu, manâ ile rivayeti reddedenlerin ve câiz görenlerin görüşlerinin ve delillerinin zikredilmesi şeklinde ele alınmaya başlandı. İleride her iki grubun eserlerinden nakilde bulunacağız.

c) Manâ İle Rivayetin Önemi:

Manâ ile rivayet konusu Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarıyla yakın bağlantısı nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Manâ ile rivayet, kavli merfû' hadisleri kapsamaktadır. Fiilî ve takrîrî hadisler ile şemâil vb. ile ilgili hadisler buna dâhil değildir.

İsmâîl b. Ubeydullah'ın (ö. 131/749), "Bizim, Kur'ân'ı koruduğumuz gibi, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisini de korumamız gerekir. Çünkü Allah Teâlâ, "*Resûl size ne vermişse onu alın!*" (Haşr, 59/7) buyurmuştur."²⁸⁷ dediği daha önce zikredilmişti.

Manâ ile rivayetin, rivayete (hadise) zarar verdiği şüphesizdir. Bu yüzden müslümanlar arasında ihtilaf meydana getiren sebeplerden sayılmıştır.²⁸⁸

Ravi, Hz. Peygamber'in lafızlarını ifade etme melekesine sahip olmadığı zaman, bazen ravinin ifadesi bu lafızların manâsına oranla yetersiz olabilmektedir.²⁸⁹ Çünkü Hz. Peygamber Arapçada yüksek ve mükemmel bir üslûba sahipti. Bu yüzden ravinin o'nun lafzını başka bir lafızla ifade etmesi neredeyse imkânsızdır.

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) veya başkasından bir hadis işiten ravinin, bazen hadisin manâsını murâd edilen manâdan başka bir cihette tasavvur edebildiğine ittifak edilmiştir. Ravi, murâd edilen manâdan başka bir cihette tasavvur ettiği bu manâyı başka lafızlarla ifade ettiği zaman, amacı bu olmamakla birlikte işittiğinin hilâfını nakletmiş olur. Çünkü bir kelâm iki veya daha fazla manâya hamledilebilir ve aynı söz içinde birbirine zıt ve müşterek lafız bulunabilir.²⁹⁰ Bu durum, manâ ile rivayet

²⁸⁶ Ignaz Goldziher, **İslam Kültürü Araştırmaları**, Çev. Mehmed Said Hatiboğlu, Cihad Tunç, Ankara: Otto Yayınları, 2019, s. 276.

²⁸⁷ İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C. III, s. 29; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 98.

²⁸⁸ Bataleyevsî, **el-İnsâf**, s. 165.

²⁸⁹ Dümeynî, **Mekâyîsu Nakdi'l-Mutûn**, s. 195.

²⁹⁰ Bataleyevsî, **el-İnsâf**, s. 165.

esnasında meydana gelen en büyük tehlikelerden olup manâ ile rivayeti reddeden âlimlerin reddetme gerekçelerinden biridir.

Dolayısıyla manâ ile rivayet meselesi, hafife alınamayacak kadar tehlikeli bir durumla alakalıdır. Bu da Nebvî lafızla ve semâvî vahiyle gelmiş olan şer‘î bir hükmü ifade ederken anlayışına göre kendi ifadesi naklederek tasarrufta bulunmasıdır.²⁹¹ Manâ ile rivayeti reddedenler bu hususu delil getirmektedirler. Çünkü lafız değiştirildiği zaman manâyı etkiler. Resûlullah’ın (s.a.v.) lafzına denk ve onun içerdiği manâyı içeren bir lafız getirmek kimin için mümkün olabilir?²⁹²

d) Manâ İle Rivayetin Hükümü:

Manâ ile rivayetin hükmü konusunda, câiz görenler ve reddedenler arasında ihtilaf vardır. Bu konuda câiz görenler ile reddedenler tarafından asırlar boyunca deliller serdedilmiştir. Son dönem âlimlerinden Tâhir el-Cezâirî (ö. 1852-1920), bu konudaki delilleri ve görüşleri toplamıştır.²⁹³ Ancak ulema, manâ ile rivayette asıl olanın câiz olmaması şeklinde olduğu hususunda mütefiktirler. Böyle olması hasebiyle de bu konu hakkında herhangi bir tartışma yoktur. Bundan dolayı meselenin şu şekilde tesis edilmesi gerekmektedir. Denilir ki: Ravinin Nebvî lafızla kayıtlı kalmaksızın hadis rivayeti haramdır, câiz değildir. Lafızla rivayette açık bir zorluk bulunduğu zaman, lafızları ve maksatlarını bilen, lafızların manâları değiştirecek şeylerden haberdar olan, lafızlar arasındaki farklılık derecesi konusunda basiret sahibi olan kimseler için manâ ile rivayetin câiz olduğu söylenmiştir.²⁹⁴ Hz. Peygamber’den gelen lafızla rivayette bulunmanın manâ ile rivayetten efdal olduğu hususunda âlimler arasında ittifak vardır. Meseleyi etraflıca kavrayan kimse için bu durum açıktır. Çünkü hadis Resûlullah’ın lafzıyla nakledildiği zaman değişiklikten, bozukluktan ve yanlış anlaşılmaktan korunmuş olur.²⁹⁵

²⁹¹ Avvâme, *Rivâyetü’l-Hadîsi’s-Şerîf bi’l-Ma’nâ*, s. 5.

²⁹² Sem‘ânî, Mansûr b. Muhammed Ebu’l-Muzaffer, *Kavâti’u’l-Edille fî Usûli’l-Fıkh*, Thk. Abdullah el-Hükmî, 1. Baskı, Riyad, 1419/1998, C. II, s. 326.

²⁹³ Cezâirî, *Tevcihü’n-Nazar*, C. II, s. 671 vd.; krş. Ahmed Şakir, *el-Bâ‘isü’l-Hasîs Şerhu İhtisârî ‘Ulûmi’l-Hadîs li-İbn Kesîr*, Dârü’s-Salâh, Beyrut, t.y., s. 138.

²⁹⁴ İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü Envâ‘i ‘İlmi’l-Hadîs*, s. 213; Avvâme, *Rivâyetü’l-Hadîsi’s-Şerîf bi’l-Ma’nâ*, s. 7.

²⁹⁵ Ruveytî, “Rivâyetü’l-Hadîs ve’l-Eser bi’l-Ma’nâ”, s. 129. Burada yazar, hadiste geçen lafız birden fazla manâya muhtemel olduğu zaman onun manâ ile rivayetini menetme konusunda ittifak ettiklerini söylemektedir. Çünkü burada ravinin hata ederek Resûlullah’ın (s.a.v.) murâdını değiştirmedikinden emin olamayız.

Aşağıda manâ ile rivayeti reddedenlerin ve kabul edenlerin görüş ve delillerini zikrederek her iki grubun görüşlerini tartışacağız.

1) Manâ İle Rivayeti Reddedenler:

Hadisin lafzını, harflerini, noktalarını ve i'râbını muhafaza etme konusunda âlimler arasında ihtilaf yoktur. Bu, şeriatın emirlerinden bir emir ve hükümlerinden bir hüküm olarak kabul edilir. Her nakilciye evlâ olan ve her raviye layık olan budur. Hatta bir grup bunu vacip görmüş ve manâ ile hadis naklini reddetmişlerdir.²⁹⁶ Çünkü bu, dinde daha ihtiyatlı, daha sağlam ve daha uygun yoldur.²⁹⁷

Sahâbeden bu görüşte olanlar arasında Ömer b. el-Hattâb, oğlu Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Ümâme el-Bâhilî ve Enes b. Mâlik yer almaktadır.²⁹⁸ Onlardan sonra el-Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Recâ b. Hayve (ö. 112/730), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Abdulvâris b. Sa'îd (ö. 180/796), Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) ve İsmâîl b. 'Uleyye (ö. 193/809) gelmektedir. Bunlardan sonra Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848) bu görüşü benimseyenlerdendir.²⁹⁹ Sehâvî (ö. 902/1497), İmâm Müslim ve Ebû Dâvûd'un eserlerinde bu görüşü benimsediklerini zikretmektedir.³⁰⁰

Yedi fukahâdan biri olan el-Kâsım b. Muhammed ve kendi zamanında Basralıların reisi olan Muhammed b. Sîrîn, hadisi harfleriyle (lafzen) rivayet etmekle meşhurdurlar.³⁰¹ İbn Hacer, bunu onun görüşü olarak zikretmiştir.³⁰² Recâ b. Hayve, zamanında Şam halkının âlimidir.³⁰³ Mâlik b. Enes, zamanında Medine halkının âlimi

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 97.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 54.

²⁹⁸ Râmehurmuzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 557-558; Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 250; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 391-393.

²⁹⁹ Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. IX, s. 457; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C. XVIII, s. 97; Begavî, el-Hüseyn b. Mes'ûd, **Şerhü's-Sünne**, Thk. Züheyr eş-Şâvîş, Şu'ayb el-Arnaût, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983, C. I, s. 238'de mana ile hadis rivayetini kabul ve reddedenleri zikretmiş et-Tîbî'de **Hulâsâ'sında** (s. 138) Ondan nakletmiş ancak ismini zikretmeyerek "**Şerhu'Sunne**'de dedi" ifadesiyle iktifa etmiştir. Cezâirî, **Tevcihü'n-Nazar**, C. II, s. 695'de et-Tîybî'den naklederek şöyle söylemiştir: "et-Tîbî **Hulâsa fî Usûli'l-Hadîs**'te dedi ki: **Şerhu's-Sünne**'de dedi." Sanki Cezâirî Begavî'nin sözüne vakıf olmamış gibi görünmemektedir zira vakıf olmuş olsaydı bu sözleri ona atfederdi.

³⁰⁰ Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, **Fethü'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs**, 4. Baskı, Riyad, 1426h., C. III, s. 124.

³⁰¹ İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. IX, s. 192; Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 328, 338; Tirmizî, **İlelüt-Tirmiziyyi's-Sağîr**, s. 891; Râmehurmuzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 553, 557.

³⁰² İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, s. 5947.

³⁰³ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C. IX, s. 152; İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, s. 1920.

ve fakihi idi. Ondan, harfî (lafzî) rivayeti destekleyen ve bir harfin (lafzın) başka bir harf ile değiştirilmesini kabul etmeyen görüşler nakledilmiştir.³⁰⁴ Bu, onun için sadece bir görüş değil, Kurtubî'nin ifade ettiğine göre gerçek mezhebi idi.³⁰⁵

Abdolvâris b. Sa'îd, Basra halkının hadis konusunda en mutkin kişilerinden biri idi. Hıfz ve tesebbüt konusunda kendisine müracaat ediliyordu.³⁰⁶ Aynı şekilde Yezîd b. Zürey³⁰⁷ ve İsmâîl b. 'Uleyye³⁰⁸ de, hadiste tesebbüt konusunda en çok methedilen kimselerdi. Tesebbüt konusunda zamanlarında Basra'da kendilerine başvuruluyordu. Her ikisi de muhaddis fakihlerdendir.

Görülmektedir ki bu görüş, Medine ehlinin özelliği, işi ve karakteri halini almıştır. Medine'deki hadis medresesi hadisin metnini muhafaza etmiş ve onu her türlü değişiklikten korumuştur. Nitekim Medineli sahâbe ve tâbiûn, hıfz ve sağlamlık ile meşhur olmuştur. Onlardan el-Kâsım b. Muhammed, Yahyâ b. Sa'îd vb.'leri, hadisin lafzen rivayet edilmesi konusunda çok dikkatliydi. Buna, Medine toplumunun hadis uydurmayı teşvik eden unsurlardan uzak olması da eklenir.³⁰⁹

Bu görüş taraftarlarının ifadelerini düşündüğümüzde, onların ifadelerinin mustehap görmeme ve caiz görmeme arasında değiştiğini görüyoruz. Nitekim nahivcilerin piri ve Arap asıllı olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) şöyle diyor: “Hadisin ihtisâr edilmesi helâl değildir. Resûlullah (s.a.v.), “*Nice telbiğ edilen benden iştenden daha anlayışlı ve kavrayışlı olabilir.*” buyurmuştur. Bu hadis ihtisâr edildiği zaman, ondan anlaşılması gereken şey ortadan kalkmış olur.”³¹⁰

Onlardan istihbab sîgasını tercih edenler vardır. İmâm Mâlik bu konu ile ilgili şöyle demiştir: “Ben, onun şekli üzere –başka bir defasında lafızlarıyla– nakledilmesini tercih ediyorum.”³¹¹ Onun, Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerinde takdim ve tehiri, ziyâde ve noksanı mekruh gördüğü nakledilmiştir. Rivayette asıl olanın lafzen rivayet olduğunu vurgulayan başka ifadeleri de vardır.³¹²

³⁰⁴ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 250; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 404.

³⁰⁵ Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. III, s. 123.

³⁰⁶ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C. XVIII, s. 478.

³⁰⁷ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C. XXXII, s. 124.

³⁰⁸ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, C. III, s. 23.

³⁰⁹ Cevâbî, **Cuhûdu'l-Muhaddisîn fi Nakdi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi'sh-Şerîf**, s. 22.

³¹⁰ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 249.

³¹¹ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 249.

³¹² Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 420-421.

Âlimlerin, rivayet konusunda efdal olanın manâ ile değil, lafzen rivayet olduğu kanaati üzerine asırlar içerisinde ittifak edilmiştir. Behyakî bu konu ile ilgili şöyle demektedir: “Bize ulaştığına göre seleften bir grup, eğer nakleden manânın değişeceğini biliyorsa hadisin işitilen lafızla nakledilmesi gerektiği görüşündedir. Bu, bize daha doğru gelmektedir. Çünkü Resûlullah (s.a.v.), “*Nice ilim yüklenen kimseler vardır ki, onu kendisinden daha anlayışlı (fakih) bir kimseye taşıyabilir.*”³¹³ buyurmuştur.”

Hatîb el-Bağdâdî’nin naklettiğine göre seleften ve hadis konusunda araştırma yapanlardan çoğu, manâ ile rivayeti câiz görmemektedirler. Bilakis, takdim ve tehir, ziyade ve hazf yapmaksızın aynı lafızla nakledilmesi gerektiği görüşündedirler ve bu konuda kelâmın manâsını, konusunu, bazısının yerine geçecek ve geçmeyecek şeyleri bilen kimse ile bunları bilmeyen kimse arasında bir ayırım yapmazlar. Ancak seleften bazılarının, hadisin manâsı, hakikati ve lafzının yerine geçecek başka lafız bilindiği zaman onu manâsıyla rivayet ettikleri zikredilmektedir.³¹⁴

Hatîb el-Bağdâdî’nin, bâblandırmış olduğu nakiller ve burada bu görüş sahiplerinden “seleften ve hadis konusunda araştırma ve tedkik yapanlardan çoğu” diye, manâ ile rivayeti câiz görenlerden “bazı selef” diye söz etmesi, sanki onun bu görüşe meylettiğini göstermektedir.

Mâverdî (ö. 450/1058) bu konuda şu görüştedir: “Resûlullah’ın (s.a.v.) söylemiş olduğu bir kelâm nakledilirken, eğer bu kelâmın lafızları çeşitli manâlara muhtemelse veya manâ gizliyse, içermiş olduğu ihtimal ve gizliliği taşıması için ravinin onu lafzıyla nakletmesi vaciptir onu başka lafızla ifade etmemelidir.”³¹⁵

İbn Kurkûl (ö. 569/1174), önceki ravilerin ve meşayihin çoğunun itticachının, işittiği ve muhafaza ettiği şeyi nakille, kaydettiği ve rivayet ettiği şeyi tebliğle yetinmek, bir lafzın değiştirilmesini veya bir manânın te’vîlini gerektiren bir alamet içermedikçe bir zorlamaya girmemek olduğuna işaret ettikten sonra şöyle demiştir: “Daha sonra insanlar haml ve edâ hususunda gevşeklik gösterdiler, bozulmayı genişlettiler ve ona kötülük yapmaktan geri durmazlar.”³¹⁶

³¹³ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 135.

³¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 433-434.

³¹⁵ Mâverdî, Ali b. Muhammed, **el-Hâvi’l-Kebîr**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed ‘Îvaz, 1. Baskı, Beyrut, 1414/1994, C. XVI, s. 96-97.

³¹⁶ İbn Kurkûl, İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Hamzî, **Metâli‘u’l-Envâr ‘alâ Sıhâhi’l-Âsâr**, 1. Baskı, Katar, 1433/2012, C. I, s. 149.

Lügatte teradüf bulunmadığı ve iki müteradiften birinin diğerinin yerini tutmayacağı için manâ ile rivayetin sahih olmadığını söyleyenler de vardır. Lügatçilerden Sa‘leb (ö. 291/904) ve başkaları bu görüştedir. Çünkü Resûlullah’ın (s.a.v.) sözlerinin yerini başkası tutamaz.³¹⁷

Onların manâ ile rivayeti reddetme sebeplerinden biri, bu durumun hadislerin bazılarında değişiklik meydana gelmesine yol açmasıdır. Nitekim İbn Kesîr buna işaret etmekte ve bu fikri muhaddisler ve fukahâdan bir taifeye dayandırmaktadır.³¹⁸

İşaret etmek gerekir ki, manâ ile rivayetin câiz olduğunu söyleyenlerin artmasının ilk asırlara giden bir geçmişi vardır. Ancak konu ayrıntılı ve dikkatlice araştırıldığında, her iki grubun sayılarının birbirine yakın olduğu görülecektir.³¹⁹

Böylece çağdaşları tarafından kendilerinden yapılan nakillerde olduğu gibi, ilk nesilden manâ ile rivayeti reddedenlerin ve buna uymanın gerekli olduğunu söyleyenlerin ifadelerinin farklı olduğunu görüyoruz. Nitekim onların reddetme sebepleri bir noktada toplanmaktadır ki, o da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının değişikliğe ve maksadı ifade etmede hata meydana gelmesine karşı korumaktır.

2) Manâ İle Rivayeti Câiz Görenler

Bu görüşe sahip olanlar arasında sahâbeden Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656)³²⁰, Vâsile b. el-Eska‘ (ö. 85/704); tâbiûndan ve sonrakilerden İbrâhîm en-Neha‘î (ö. 96/714), Âmir eş-Şa‘bî (ö. 104/722), Hasan el-Basrî (ö. 110/720) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) yer almaktadır. Süfyân es-Sevrî şöyle demiştir: “Eğer size işittiğim gibi tahdîs ettiğimi söylersem, beni tasdik etmeyin. O, sadece manâdır.” Vekî‘ şöyle demiştir: “Eğer manâ geniş olmasaydı, insanlar helâk olurdu.”³²¹

³¹⁷ Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır, **Selâsilü’z-Zeheb**, Thk. Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şînkîti, 2. Baskı, y.y., 1423/2002, s. 332; a.mlf. **el-Bahru’l-Muhît**, 1. Baskı, Dârü’l-Kütübî, 1414/1994, C. IV, s. 358; Sehâvî, **Fethü’l-Muğîs**, C. III, s. 126.

³¹⁸ İbn Kesîr, **İhtisâru ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 234.

³¹⁹ Muhammed Beyler, “Son Dönem İlim Adamlarının Mâna İle Rivayet Konusuna Yaklaşımları: Muhammed Avvâme Örneği”, **İhya: Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, 2020, (s. 279-296), s. 291.

³²⁰ Bununla birlikte Huzeyfe’nin bu konuda söylemiş olduğu, “Biz Arap kavmi hadislerde tereddüt ederiz; takdim ve tehir yaparız.” (Bkz. Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 245) sözü açık (sarih) değildir.

³²¹ Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 337; Tirmizî, **İlelü’t-Tirmiziyyi’s-Sağîr**, s. 890-891; Râmehurmuzî, **el-Muhaddisü’l-Fâsil**, s. 552-556; Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 244-249; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 440-452; Begavî, **Şerhü’s-Sünne**, C. I, s. 238.

Vâsile b. el-Eska‘ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Biz size manâ üzere hadis rivayet ettiğimiz zaman sizin için yeterlidir.”³²² Lafzî rivayete sıkı bağlılığı ile bilinen Muhammed b. Sîrîn’in şöyle dediği nakledilir: “Bir hadisi on kişiden dinliyordum; lafızları muhtelif, manâları birdi.”³²³ Cerîr b. Hâzim bunu şu sözünde “aslin birliği” olarak ifade etmiştir: “Ben, el-Hasan’dan bir takım hadisler işittim; aslı bir, lafızları muhtelifi.”³²⁴ Yani, manâsının aslının bir olduğunu söylüyor.

Bu görüş taraftarları, görüşlerini Kur’ân’ın yedi harf üzere rivayet edilmesine dayandırmıştır. Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân şöyle demiştir: “Kur’ân, hadisten daha değerlidir. Onu (Kur’ân’ı) yedi harf üzere okumamıza ruhsat verildi.”³²⁵ Bunun bir benzerini İmâm Şâfiî şu sözleriyle ifade etmiştir: “Allah, kullarına şefkatinden Kitâb’ını yedi harf üzere indirmiştir. Zira Allah Kur’an’ı ezberleme hususunda hata yapacaklarını bilmesinden dolayı kıraatini caiz kılmıştır. Lafızlardaki ihtilaflar mevcut manâyı değiştirmedeği sürece bu hususta lafzın farklı olmasında (bir beis yoktur.) Manâsı bozulmadıkça Allah’ın Kitâb’ı dışındaki şeyin lafzında ihtilaf edilmesinin câiz olması daha uygundur.”³²⁶ İmâm Şâfiî, bu kanaati bazı tâbiûn kanalıyla sahâbeden nakletmiştir.³²⁷

İmâm Şâfiî, bu sözyle manâ ile rivayeti birtakım şartlarla câiz görmektedir ki, bunların en önemlisi, manânın değişmeye ve kastedilmeyen başka bir manâya intikaline karşı korunmasıdır.³²⁸

Görülmektedir ki bu konu hakkında görüş beyan edenlerin hepsi, bir kimsenin lafızları ve manâları bilmedikçe hadisin manâ ile rivayetinin câiz olmadığına ittifak etmişlerdir. Buradan, lafızları ve medlûllerini bilmeyen kimsenin herhangi bir hadisi rivayet etmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Eğer böyle yaparsa, Resûlullah’a (s.a.v.) yalan isnâd eden yalancılar zümresinden olur. Hâlbuki o’na yalan isnâd etmek büyük

³²² Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 337; Tirmizî, **İlelû’t-Tirmiziyyi’s-Sağîr**, s. 891; Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünenel-Beyhakî**, C. I, s. 244.

³²³ Tirmizî, **İlelû’t-Tirmiziyyi’s-Sağîr**, s. 891; Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 245.

³²⁴ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 246; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 31.

³²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 451.

³²⁶ Şâfiî, **er-Risâle**, s. 332.

³²⁷ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 246.

³²⁸ Şâfiî, **er-Risâle**, s. 333.

günahtır. Hatta Ebû Muhammed el-Cüveynî (ö. 438/1047), böyle bir kimsenin kâfir olduğunu söylemiştir.³²⁹

Bazı âlimler manâ ile rivayet için birtakım şartlar koymuşlardır. Hadîsin cevâmî‘u‘l-kelim olmaması³³⁰, lafzıyla ibadet edilen duâlardan olmaması³³¹ bu şartlardandır. Çünkü cevâmî‘u‘l-kelimin zabt edilmesi, uzun cümlelerden daha kolaydır.

İbnü‘l-Esîr, hadisin manâ ile nakli meselesinin sınırlarını şu sözleriyle çizmiştir “Lafız, manâsıyla amel edilmesi için nakledilmesi gereken şeylerden olduğu zaman, hakiki manâsına vâkıf olunursa, lafzın ifadesini sakıt kılacak bir bozukluk taşımayan başka bir lafızla nakledilir lafza itibar edilmez. Zira zikredilen tafsilata göre, bazı haberlerin lafızla nakledilmesi azîmet, manâ ile nakledilmesi ruhsattır.”³³²

Manâ ile rivayetin câiz olduğuna, şeriatin yabancılara kendi dillerinde açıklanması delil olarak getirilmiştir. Arapça’nın yabancı bir dile çevirilmesi câiz olunca, Arapça’nın Arapça’ya çevrilmesi daha evlâdır. Yine buna, lafızla ibadet edilmemesini, kastedilenin manâ olmasını delil getirmişlerdir.³³³

Bu ifadelerin tekrardan gözden geçirilmesi gerekmektedir. Zira yabancı dillere çeviri yapmak, Hz. Peygamber’in sözünü nakletmek gibi değildir ki nakleden kimse de, kendisi için nakledilen kimse de bunu bilir. Manâ ile rivayet ise, sözü doğrudan doğruya Hz. Peygamber’e nisbet etmektir.

Nahivcilerden Bedreddîn ed-Demâmînî (ö. 827/1424), hadislerin lafzî rivayetini şunun üzerine bina etmiştir: Bu hususta yakîn talep edilmez. Talep edilen, şer‘î hükümlerin kaynağı olan zann-ı galibdir. Müfred lafızların ve i‘râb kurallarının naklinin dayandığı şey de aynı şekildedir. Bütün bunlarda zan kâfidir. Çünkü nakledilen delilde değişiklik olmadığına dair zannın gâlip geldiği açıktır. Asıl olan değişiklik olmamasıdır. Özellikle hadislerin naklinde zabt ve araştırma hususundaki sıkılık, raviler, muhaddisler ve onlardan manâ ile nakli câiz görenler arasında yaygındır.³³⁴

³²⁹ Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min ‘İlmi‘l-Usûl**, Thk. Hamza Hâfiz, Medine, t.y., C. II, s. 278; İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed, **el-Fetâvâ‘l-Hadîsiyye**, Dârü‘l-Ma‘rife, Beyrut, t.y., s. 276.

³³⁰ Zerkeşî, **el-Bahru‘l-Muhît**, C. III, s. 413.

³³¹ Mâverdî, **el-Hâvi‘l-Kebîr**, C. XVI, s. 96.

³³² İbnü‘l-Esîr, **Câmi‘u‘l-Usûl**, C. I, s. 53.

³³³ Gazzâlî, **el-Mustasfâ**, C. II, s. 279; İbnü‘l-Esîr, **Câmi‘u‘l-Usûl**, C. I, s. 53.

³³⁴ Demâmînî, Muhammed Bedreddîn b. Ebî Bekr b. Ömer, **Ta‘lîku‘l-Ferâid ‘alâ Teshîli‘l-Fevâid**, Thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Müfdî, 1. Baskı, 1403/1983, C. IV, s. 241.

Demâmînî, hocası İbn Haldûn'dan şunu nakletmektedir: “Hadislerin ve haberlerin, hatta mervîyyatın çoğunun tedvinî, Arap dilinin bozulmasından önce birinci asırda gerçekleşti. O zamanda o değiştirenlerin –değiştirdikleri farz edilerek– kelâmıyla ihticâc câiz görülüyordu. O zaman bunun gayesi, kendisiyle ihticâc geçerli olan bir lafzı, kendisiyle ihticâc geçerli olan başka bir lafızla değiştirmekti. Dolayısıyla istidlâlin sıhhati açısından hiçbirinde fark yoktur. Sonra bu değişiklikler –değişiklik yapıldığı farz edilerek– tedvin edildi, değiştirilmesi ve manâ ile nakledilmesi menedildi. Nitekim İbnu’s-Salâh böyle demiştir. Böylece o, bu konuda sahih bir hüccet olarak kalmaya devam etti.”³³⁵

Bazıları, sahâbenin hadisleri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) işittikleri lafızlarla rivayet etme hususunda mazeretleri olduğunu söylemektedir. Çünkü onlar bu lafızları işitmiş oldukları vakitten çok uzun bir zaman sonra, onlara ihtiyaç duyulduğu veya kendilerine sorulduğu zaman zikrediyorlardı.³³⁶ Fakat bu görüş, sahâbenin Arap olduğu, Arapların işittikleri kelâmı bir defada ezberledikleri ve uzun zaman onu unutmadıkları bilgisi karşısında geçerli görünmemektedir.

Manâ ile rivayetin câiz olduğunu söyleyenler bu cevâza şartsız bir şekilde itimad etmemektedirler. Bilakis mananın lafza uygunluğunu gözetmektedirler. Hadis rivayetlerinin gerçekliğinde de bunun birebir tatbik edildiğini görmekteyiz.

e) Manâ İle Rivayetin Değerlendirilmesi

Manâ ile rivayeti kabul edenlerin ve etmeyenlerin delillerinin sunumundan, onların asıl olanın lafzî rivayet olduğu hususunda ittifak ettiklerini, fakat rivayetin nakli konusunda ihtilaf ettiklerini görüyoruz. Onlardan bazıları, bunun sahip olduğu şekli ve lafzıyla olması gerektiğini söylerken, bazıları da bunu bir takım şartlara bağlı olarak câiz görmüştür.

³³⁵ Demâmînî, *Ta'liku'l-Ferâid 'alâ Teshîli'l-Fevâid*, C. IV, s. 241; Sabbân, Muhammed b. Ali, *Hâsiyetü's-Sabbân Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (el-Aynî'nin *Şerhu's-Şevâhid*'i ile birlikte), Thk. Taha Abdurraûf Sa'd, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire, t.y., C. I, s. 243. İbnu's-Salâh'ın görüşü için bkz. İbnu's-Salâh, *Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs*, s. 214.

³³⁶ Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) bunu, bu meseledeki en güçlü delil saymıştır. (Bkz. Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hasan, *el-Mahsûl*, 3. Baskı, Beyrut, 1418/1997, C. IV, s. 671.) İsnevî (ö. 772/1370), sahâbenin uzun zaman sonra rivayet etmesinin kesinlikle unutmayı gerektirdiğini söylemiştir. Bkz. İsnevî, Abdurrahim b. el-Hasan, *Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1420/1999, C.II, s. 72.

Bilmememiz gerekir ki, rivayet farklı lafızlarla nakledilmiş olsa bile, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bunlardan birini söylediğinde şüphe yoktur. Dolayısıyla Resûlullah'ın (s.a.v.) söylemiş olduğu lafız kaybolmamış ve manâsı değişmemiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarının bedeli asla olamaz. Çünkü onlar hikmet kaynağı ve cevâmî'ü'l-kelâmdırlar. Eğer o'nun kelâmını başkasının kelâmıyla ifade etmek câiz olsaydı, Resûlullah'ın (s.a.v.) ona vermiş olduğu üstün belâgat sakıt olurdu.³³⁷ Çünkü o, manâ ile rivayet edilse de lafızla ifade edilmektedir. Muhtelif lafızlarla bize ulaşan hadislerin biri, mutlaka Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tam olarak söylediği lafızdır. Dolayısıyla manâ ile rivayetin varlığı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarını yok etmemiştir. Onlardan bazıları onu bütün lafızlarıyla ezberlemiş, bazıları ihtisâr etmiş, bazıları da manâyı korumakla birlikte tasarrufta bulunarak rivayet etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylemiş olduğu lafız kaybolmuş değildir.

Burada bu mesele rivayetin iki durumu ile hadis ile iftâ, munâzara ve istişhâd arasında fark vardır. Nitekim Kâdî İyâz şöyle demiştir: “Bunun tecrübeleri bir âlim için câiz olmasının bana göre manâsı, istişhâd, müzâkere ve hüccet hususunda mümkün olduğu zaman onu araştırmasının evlâ olması; edâ ve rivayet hususunda ise daha sağlam olması demektir.”³³⁸

Abdulfettâh Ebû Gudde de bu görüştedir. Çünkü hadis tarihinde hadis meclislerinde rivayet edilen lafızlar, “orijinal lafızlar”dır. Müzâkere meclislerinde herkes hadisi kendi anladığı lafızlarla ifade etmiştir. Bazen bunlar yazılı kaynaklarda birbirine karışmıştır.³³⁹

Resûlullah (s.a.v.), bir hadisi işitip de onu tebliğ edinceye kadar muhafaza eden kimse şöyle dua etmiştir: “Benim bir sözümü işitip de onun ezberleyen, hafızasında tutan ve tebliğ eden kişinin yüzünü Allah ağartsın. Zira nice fıkıh (ilim) taşıyıcısı vardır ki, onu kendisinden daha anlayışlı (fakih) bir kimseye taşıyabilir.”³⁴⁰ Başka bir rivayette ise, “Onu işittiği gibi ulaştırırsa...” şeklinde geçmektedir.

Bu hadisin çeşitli lafızlarla geldiğini görüyoruz. Râmehurmuzî buna şöyle cevap vermiştir: “Resûlullah'ın, ‘Onu işittiği gibi ulaştırırsa’ sözünden maksat, onun lafzı değil hükmüdür. Çünkü bu hususta lafız itibar edilmez. Hitabdan muradın onun

³³⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, C. I, s. 365.

³³⁸ Kâdî İyâz, *el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, s. 255.

³³⁹ Mehmet Görmez, “Abdulfettah Ebu Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi”, *İslâmî Araştırmalar*, 1997, Cilt: X, Sayı: 1-2-3, (s. 138-144), s. 142.

³⁴⁰ Tirmizî, *İlim* 7; İbn Mâce, *Mukaddime* 1.

hükmü olduğuna, Resûlullah'ın, “*Nice fıkıh (ilim) taşıyıcısı vardır ki, onu kendisinden daha anlayışlı (fakih) bir kimseye taşıyabilir.*” sözü delalet etmektedir.”³⁴¹

Râmehurmuzî'nin sözü yeterli bir açıklama olsa da onun “Bu hususta lafza itibar edilmez.” ifadesi tartışılır. Çünkü bu lafız, daha önce geçtiği üzere tebliğ sahibi Resûlullah'ın (s.a.v.) lafzıdır.”

Kâdî İyâz'ın daha önce geçen sözü, Râmehurmuzî'nin açıklamasındaki problemi gidermektedir. O da rivayet ve edâ durumunda lafzın araştırılması, fetvâ ve istişhad hususunda ise orada hazır bulunmayanlar için bu lafzın hükmünün yeterli olmasıdır.

Bu, İmâm Mâlik'in yapageldiği bir şeydir. O, hadisi rivayet ve tebliğ durumunda açık bir şekilde hadisin lafzını araştırıyor ve onu işittiği gibi tebliğ ediyordu. Muvatta'ın rivayetlerindeki bir hadisi araştırması buna delalet etmektedir. Zira, Muvatta'ın ravilerinin onu farklı zamanlarda Mâlik'ten işitmekle birlikte, genellikle tek bir lafzı aldığı görülmektedir.³⁴²

Burada sahâbe ile diğerleri arasında fark vardır. Mâverdî ve Rûyânî (ö. 502/1108), bunun sahâbe için câiz olduğunu, diğerleri için olmadığını nakletmiştir. Bilakis sahâbeden başkası için câiz olmadığı hususunda kesin hüküm vermişlerdir.³⁴³

Kâdî İyâz, sahâbenin bir hadisi farklı lafızlarla rivayet etmesinin manâ ile rivayetin tecvizine delil getirilemeyeceği hususunda şu gerekçeleri ileri sürer: Onlar, bu lafızların karinelerine ve bu hadislerin sebeplerine şahit oldular, hakiki manâsını anladılar ve onları uyuşan ibarelerle ifade ettiler. Çünkü hadis lafızlarını, şahit oldukları manâlarla muhafaza etmişlerdi. Lafızlar onların bir tercümesidir.³⁴⁴

İbnü'l-Arabî, manâyı tam olarak karşılarsa da sahâbeden başkası için manâ ile rivayetin câiz olmamasının gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Eğer herkese cevâz verilseydi, hadisleri alma hususunda güven içinde olmazdık. Çünkü herkes zamanımıza kadar naklettiği şeyi değiştirmiş ve rivayet ettiği şeydeki her lafzın yerine başka bir lafız koymuş olurdu. Böylece tamamen haber vermenin dışına çıkmış olurdu.

³⁴¹ Râmehurmuzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 549.

³⁴² Şa'lân, Abdurrahman, **Usûli Fıkhi'l-İmâm Mâlik**, 1. Baskı, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, y.y., 1424/2003, C. I, s. 704.

³⁴³ İsnevî, Abdurrahim b. el-Hasan, **et-Temhîf fî Tahrîci'l-Furû' 'ale'l-Usûl**, Thk. Muhammed Hasan Hîtû, 2. Baskı, Beyrut, 1401/1981, s. 164.

³⁴⁴ Kâdî İyâz, **el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, s. 254.

Sahâbenin durumu ise böyle değildir. Çünkü onlarda iki büyük özellik bir araya gelmiştir: 1) Fesâhat ve belâgat. Çünkü onların yaratılışı Araptır ve dilleri de insiyakidir. 2) Onlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözüne ve fiiline şahit oldular. Müşahede, onların manâyı tam olarak anlamalarını ve bütün maksadı tastamam kavramalarını sağlamıştır. Bir haberi işiten kimse, onu gören gibi değildir.³⁴⁵

Sahâbenin manâ ile rivayet etmesinin câiz görülmesinin gerekçelerinden biri de daha önce geçtiği üzere, onların lügati bilmeleridir. Onlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerini kaynağından aldılar ve o sözlerin var olduğu ortamda yaşadılar. Bu yüzden lafızların maksatlarını anladılar. Onlar, kendilerine problemli gelen şeyleri o'na soruyorlardı. Bundan ötürü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylediği lafızdan başka bir lafız getirdikleri zaman, bu lafız Hz. Peygamber'in kastettiği manâ tarzında olurdu. Dolayısıyla bu meselede başkaları ile mukayese edilemezler. Tâbiûn ise, hadisleri sahâbeden işitti ve rivayet etti; bazı ise tedvin etti. Onlardan sonrakiler rivayeti aldılar ve naklettiler. Eğer sahabînin rivayet ettiği lafız, manâ ile rivayet edilirse, o zaman kendisinde hata meydana gelme ihtimali olan bir alana girmiş olur. Çünkü onlar, ne sahâbe ne de tâbiûn gibi söyleneni olması gereken veçhe üzere ifade edemezler.

İbn Abdülhâdî (ö. 744/1343), bir hadisi açıklarken şöyle demektedir: “Bu hadis, çeşitli lafızlarla rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber bunların hepsini söylemedi; bunlardan sadece bir lafzı söyledi. Diğerleri manâ ile rivayet edilmiştir.” Bu ifade, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylemiş olduğu lafzın bu lafızlar arasında mahfuz olduğuna delalet etmektedir.³⁴⁶

Hikmet Atan, “Hadisin Mâna İle Rivâyeti” isimli çalışmasının uygulama bölümünde ravilerin sahâbe devrinden itibaren lafızlara özel ihtimam gösterdiklerini, fakat lafızla rivayet etmeye güç yetiremedikleri zaman manâ ile rivayet ettiklerini, ancak bunun rivayet asrı boyunca sürekli olmadığını, bilakis süreç içerisinde azaldığını ifade etmektedir. Atan'a göre bunu, onların hocalarından işittikleri lafızları korumada istekli olmalarından anlayabiliyoruz. Manâ ile rivayet rastgele yapılan bir şey değildi. Bilakis bu konuda sahâbe döneminden beri “kontrol mekanizması” denilen bir koruma sistemi vardı. Bu sayede sahâbenin, tâbiûnun veya başkalarının kavramları veya

³⁴⁵ İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut, 1424/2003, C. I, s. 35-36.

³⁴⁶ İbn Abdülhâdî, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Tenkîhu't-Tahkîk fî Ehâdîsi't-Ta'îk**, 1. Baskı, Riyad, 1428/2007, C. IV, s. 338.

açıklamaları hadislere girmiyordu.³⁴⁷ Bu, kitâbet yayıncaya ve muhaddisler hadisleri yazdıkları usûlü ortaya koyuncaya kadar görülen bir durumdu.

Atan'ın, "İlk asırlarda hadisin tam olarak yazılmaması, onların söylendiği ilk şekliyle muhafaza edilememesine yol açtı. Bu yüzden manâ ile rivayet meselesi ortaya çıktı."³⁴⁸ görüşüne gelince, açıklandığı gibi, durum Atan'ın ifade ettiği derecede yaygın değildir. Çünkü rivayet edilen lafızlar, az veya çok olsa bile söylendiği ilk şekliyle de bulunmaktadır.

Nahivcilerin lügati isbat için hadisi delil getirmemelerinin ve bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'e itimat etmelerinin sebebi olarak manâ ile rivayeti ileri sürmelerine gelince, Suyûtî (ö. 911/1505) onlara göre bunun sebebini rivayet edilen hadiste lahn meydana gelmesine hasretmiştir. Çünkü ravilerin çoğu doğuştan Arap değillerdi ve Arapçayı bilmiyorlardı. Dolayısıyla onların sözlerinde ve rivayetlerinde fasih Arapça olmayan unsurlar bulunabiliyordu.³⁴⁹

Suyûtî'nin bu gerekçelendirmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Çünkü nahiv imamları ve onun kurallarını koyanlar Arap değillerdi. Bu durumda rivayetlerini kabul etmediğimiz ravilerden farklı örneklerle lûgat ve nahiv kurallarına dair örnekleri nasıl kabul ediyoruz?

Suyûtî bu konuda Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 469/1076) tabi olmuştur. Zira Ebû Hayyân, rivayetteki hataları iki sebebe bağlamıştır: Birisi manâ ile rivayet, diğeri yabancı ravilerin tahrifidir.³⁵⁰ Hatta bazıları, hadisin manâ ile rivayetinden doğan hataların sebebini, hiçbir delil sunmaksızın yabancılara bağlamışlardır.

Bu ifade, nahiv imamlarının bu konudaki çekincesini ortaya koymaktadır. Ancak manâ ile rivayet, rivayette hataların meydana gelmesinin sebeplerinden biri olsa da, tek sebep değildi ve manâ ile rivayet bir takım şartlara bağlanmıştı. Âlimler, manâ ile rivayet sebebiyle hatalar meydana geldiğine dikkat çekmiştir. İkinci sebepten, yabancı ravilerin tahrifinden ileride bahsedilecektir.

³⁴⁷ Abdullah Hikmet Atan, **Mâna İle Hadis Rivâyeti**, s. 388, 390, 391, 435.

³⁴⁸ Atan, **Mâna İle Hadis Rivâyeti**, 432.

³⁴⁹ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **'Ukûdu'z-Zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm Ahmed**, Thk. Ahmed Abdulfettâh Temmâm, Semîr Hasan Halebî, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987, C. I, s. 7-10.

³⁵⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl**, Thk. Hasan Hindâvî, 1. Baskı, Dımaşk, 1419/1998, C. II, s. 154. Bu konudan ileride ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir.

Hadis toplama hareketi, içindeki bütün naslarla ihticâc edildiği bir zamanda yeterince aktifti. Buna ilaveten, onunla istişhâdî câiz görenler, lügatin metinlerinde yakîn ve kesinliğin şart olmadığını, bilakis zan, nakil ve zamansal sağlamlığın yeterli olduğunu söylediler. Aynı şekilde onların sözünü ettikleri tahrif ve değişiklik, tedvin edilmemiş ve yazılmamış şeylerde meydana gelebilir. Ancak sünnetin nasları, sahifelerde tedvin edilmiş ve kalplerde muhafaza edilmişti. Zann-ı galibe göre buna verilen önem, uzun asırlar boyu nakledilerek gelen istişhâd asrında rivayet edilen diğer naslara gösterilen önemden daha kuvvetliydi.³⁵¹

Manâ ile rivayetin kabulüne gelince, onun kabulünde ve delil olarak kullanılmasında bir şüphe yoktur. Onun kabul konusunda bir tartışma yoktur. Mutlak olarak kabul edilir.³⁵²

Manâ ile rivayet meselesi, uygulamalı rivayet gerçeği ve tarihine, lafzî rivayet taraftarı olup onu manâ ile rivayete tercihe edenlerin bu yönteme bağlılıklarını ortaya koymak için merviyatlarının araştırılmasına ve başka rivayetlerle karşılaştırılmasına, muhtelif lafızlarla rivayet edilen hadislerin araştırılmasına ve birbiriyle karşılaştırılmasına mahkûmdur. Böylece manâ ile rivayetin gerçekleşme boyutu anlaşılacak ve dar bir çerçevede olduğu biliniyorsa da, en çok vuku bulduğu asır belirlenecektir.

Şu hususa dikkat çekmek gerekir ki, rivayet lafızları kitaplara ve tasniflere yerleştirildiğinde söz konusu lafızlar istikrar kazanmış oldu.³⁵³ Rivayetlerdeki farklar tedvinden önceydi. Tedvinden sonra ise elimizde oldukları şekilde zabt edilmişlerdir.³⁵⁴

Bu konuyla ilgili geniş açıklamalar yapmamızın sebebi, rivayetin lafzî olarak korunması ve tespit edilmesi konusunda merkezî bir öneme sahip olmasıdır.

1.4.1.4. Hadîs İhtisârı:

Hadisi ihtisâr, hadislerin lafızlarıyla ilgili meselelerden olup hadis kitaplarında görülen bir durumdur. Bu da hadislerin lafızlarına hatalar girmesinin yollarından biridir. Bu ihtisâr, hiçbir şartla kayıtlanamaksızın mutlak olarak mı yapılıyordu? Burada sorunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.

³⁵¹ İd, Muhammed, *el-İstîşhâd ve'l-İhticâc bi'l-Lüga*, 3. Baskı, Kahire, 1988, s. 113-114.

³⁵² Bahrululûm el-Leknevî, Abdulâlî b. Nizâmüddîn, *Fevâithu'r-Rahamût bi-Şerhi Müsellemi's-Sübût*, Thk. Abdullah Mahmûd Ömer, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2002, C. II, s. 207.

³⁵³ İbnü's-Salâh, *Ma'rîfetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs*, s. 214.

³⁵⁴ Görmez, "Abdulfettah Ebu Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi", s. 141.

a) Hadîs İhtisârının Tarifi:

Hadîs ihtisârı, hadîsin sadece bir kısmını rivayet etmek veya hadîsin manâsını vecîz bir ibâre ile ifade etmektir.³⁵⁵ Hadîs ihtisârının ekserisi, hadîsin söylendiği olay – yani, sebep-i vurûd, sebep-i îrâd, – hakkında olmaktadır. Böylece hadîsin metni ihtisâr edilmiş olmaktadır.

b) Hadîs İhtisârının Hükümü:

Hadîs ihtisârının ortaya çıkışını bir tarih veya devre ile sınırlandıramadık. Çünkü raviler, sahâbe zamanından itibaren ihtisârda bulunmuşlar ve bunda bir beis görmemişlerdir. Onlar, sadece hadîsi durumun gerektirdiği kadarıyla ihtiyaç duydukları oranda rivayet etmişlerdir. Musannifler de aynı şekilde yapmışlardır.

Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) şu ifadesinden ihtisârı câiz gördüğü anlaşılmaktadır: “Ben hadîsi kısaltmayı onu uzatmaktan daha çok seviyorum.”³⁵⁶

Beyhakî, ihtisârın şartlarıyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “İhtisâr, getirilen manâyı değiştiren bir kısaltma değildir. Kısaltma yapan, manâyı değiştiren şeyi bilmelidir. Eğer bunu bilmiyorsa, işittiği gibi rivayet etmelidir.”³⁵⁷

Âlimler, orijinal manâya isabet edemeyip hataya düşeceği endişesiyle ehil olmayan kimseleri ihtisâr yapmaktan sakındırmışlardır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarına karşı saygıdan dolayı ihtisâra sıcak bakmamışlardır.³⁵⁸

Ebû Âsım en-Nebî'e (ö. 212/828), hadîste ishtisârı kerih görüp görmediği sorulunca, “Evet kerih görüyorum. Çünkü manâda hata yapıyorlar.” demiştir.³⁵⁹ İşte bu, onların ihtisârı reddetmelerinin sebebidir. Nitekim Ebû Bekr el-Hallâl (ö. 311/933) bunu, Ahmed b. Hanbel'in bir hadîsin ihtisârını reddetmesini açıklarken şöyle ifade etmiştir: “Ahmed, hadîs ihtisârını kökten reddetmemiş manâyı zayıflatacağı gerekçesiyle bu gibi ihtisârı kabul etmemiştir.”³⁶⁰

Âlimler, tamamı rivayet edilen bir hadîsi, lafızları kısaltılmış bir hadîse tercih etmişler ve ihtisârın hüsn-i siyâkı (ifadenin güzelliğini) zayıflattığını belirtmişlerdir.

³⁵⁵ Fûdî, Abdullah, **Manzûmetü Misbâhi'r-Râvî fî 'İlmi'l-Hadîs**, Thk. Muhammed el-Mansûr İbrâhîm, 2. Baskı, Sokoto, 1426/2005, s. 152.

³⁵⁶ Tirmizî, **İlelû't-Tirmiziyyi's-Sağîr**, s. 891; Râmezhurmûzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 562.

³⁵⁷ Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. I, s. 249.

³⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 103.

³⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 424.

³⁶⁰ İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, **Fethü'l-Bârî**, 1. Baskı, Medine, 1417/1996, C. II, s. 105.

İhtisâr yapan bir kişi, hadisin manâsının tamamıyla ilgili bir faideyi ihtisâr edebilir.³⁶¹ Bu sebeple onlar, manâyı değiştirebileceği için ihtisâr yapmayı kerih gördüler.³⁶²

Çoğunluk, ihtisârda bulunanın rivayet ettiği mana ve lafızlar hususunda bilgili olması şartıyla bunu câiz görmüştür. Çünkü bunu bilen kişi, hadisin delaletine muhalefet etmeyerek ve beyânı zayıflatmayarak ancak hadisten geri kalanıyla ilgisi olmayan kısmı kısaltır. Böylece zikredilen ve hazfedilen kısımlar iki haber hükmünde olurlar ya da zikrettiği kısım hazfedilen kısma delalet eder. Câhil ise böyle değildir; hadisin anlamına tealluk eden kısmı kısaltır; istisnâ gibi önemli bir ayrıntıyı zikretmemek gibi.³⁶³

c) Hadîs İhtisârının Rivayete Etkisi:

İhtisâr konumuz olduğu üzere raviler cihetinden vaki olmaktadır. Yine ihtisâr musannifler cihetinden vaki olabilmektedir. Nitekim Buhârî, Ebû Dâvûd vb. meşhur musannifler, hadise ta‘lik (açıklama) yapmak, taktî’ yapmak, hadisteki şüpheli kısmı hazfetmek veya anlamayı kolaylaştırmak gibi çeşitli sebeplerle ihtisâr yapmışlardır. Ebû Dâvûd (ö. 496/1103) şöyle demiştir: “Bazen uzun hadisi ihtisâr ettim. Eğer onu uzun olarak yazsaydım, onu işiten bazı kimseler anlayamaz ve ondaki fıkhedilecek yeri bilemezdi. Bu yüzden onu ihtisâr ettim.”³⁶⁴

İhtisâr, bazen bozukluk meydana getirebildiği gibi bazen de bozukluk meydana getirmez. Bu bozukluk, genellikle basiretsiz bir ravi tarafından lafızları manâlarından kaydırmak suretiyle yapılır. Nadiren de olsa sika, sebt ve basiretli ravi tarafından da yapılır. İkinciye örnek şu rivayettir: Şu‘be, Süheyl b. Ebî Sâlih’ten, o babasından, o da Ebû Hüreyre’den rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: لَا وَضُوءَ إِلَّا مِنْ صَوْتٍ أَوْ رِيحٍ “*Abdest, ancak bir ses veya kokudan dolayı alınmalıdır.*”³⁶⁵ Şu‘be, hadisi muhtasar olarak bu şekilde rivayet etmiştir. Tenkitçiler buna dikkat çekmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî şöyle demiştir: “Şu‘be, hadisin metnini

³⁶¹ Hâzimî, Muhammed b. Mûsâ, **el-İ‘tibâr fî Ma‘rifeti’n-Nâsih ve’l-Mensûh fî’l-Hadîs**, Thk. Ahmed Tantâvî Cevherî, 1. Baskı, Beyrut, 1422/2001, C. II, s. 792.

³⁶² İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Nüzhetü’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbetü’l-Fiker fî Mustalahi Ehli’l-Eser**, Thk. Nûreddîn İtr, Karaçi, 1432/2001, s. 93.

³⁶³ İbn Ebî Hayseme, Ahmed Züheyr b. Harb, **Ahbâru’l-Mekkiyyîn min Kitâbi’t-Târîhi’l-Kebîr**, Thk. İsmâîl Hasan Hüseyin, 1. Baskı, Riyad, 1418/1997, s. 382; Hafîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 424.

³⁶⁴ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî, **Risâletü’l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ Ehli Mekke fî Vasfi Sünenihi**, (İlmu Mustalahi’l-Hadîs içinde), Hazırlayan: Abdulfettâh Ebû Gudde, 2. Baskı, Beyrut, 1426/2005, s. 32.

³⁶⁵ Tirmizî, Tahâret 56; İbn Mâce, Tahâret 74.

ihtisâr etmiştir. Bu hadisi Süheyl'in ashâbı, Süheyl'den, o babasından, o da Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.), إِذَا كَانَ أَحَدُكُمْ فِي الصَّلَاةِ فَوَجَدَ رِيحًا مِنْ *“Sizden biri namazda iken kendisinden bir yel hissettiği zaman, ses duyuncaya veya koku hissedinceye kadar namazdan çıkmasın!”* buyurmuştur.”³⁶⁶ Beyhakî bu hadisteki ihtisârı açıklamıştır.³⁶⁷

Şu‘be’nin burada yaptığı ihtisâr, küçük abdest, uyku ve meziden dolayı abdest almak gerekmediğini çağrıştırmaktadır. Çünkü küçük abdest, uyku ve mezinin –aynı şekilde vedinin– sesi ve kokusu yoktur. Bunların hepsinin abdesti gerektirdiği bilinmektedir.

Rivayetin orijinal uzun şekli, namazda olan ve kendisinden bir yel çıktığını tahayyül eden kimse hakkındadır. Peygamber (s.a.v.), ona bu durumu şüphe ile karşılamasını ve yakîne göre hareket etmesini, ses çıktığından veya yel koktuğundan yakinen emin olmadıkça namazını bozmamasını emretmiştir.³⁶⁸

Hadisin, fukahânın fetvaları formunda metninin kalıba dökülerek rivayet edilmesi de ihtisâr kapsamına girer. İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), buna işaret etmiş ve bu hususta şu başlığı koymuştur: “Kâide: Kendilerine galip gelecek derecede re’y ile iştigal eden fukahâ.” Bu başlık altında İbn Receb, fukahayı neredeyse hadisi gerektiği gibi muhafaza edemeyen, onun senedlerini ve metinlerini ifade edemeyen, çoğunlukla senedleri hıfz hususunda hata eden, metinleri manâ ile rivayet ederek onları lafızlarıyla muhafaza edenlere muhalefet eden, bazen fukahânın kendi arasında mütedâvil olanlara benzer lafızlar getiren kimseler olarak vasfetmektedir.³⁶⁹

İbn Receb buna, Şüreyk’in Râfi‘in “müzâra‘a” hakkındaki hadisini ihtisâr ederek şu şekilde başka bir ibare ile getirmesini örnek vermiştir: “*Kim bir kavmin toğrağına izinleri olmaksızın ekin ekerse, onun için ekinden bir şey yoktur; onun için*

³⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-‘İlel**, C. I, s. 564.

³⁶⁷ Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kebîr**, C. I, s. 117.

³⁶⁸ Şevkânî, bu meseleyi şöyle açıklamıştır: Şu‘be, hâfız ve rivayeti geniş bir imâmdır. O, dindar ve imâm olarak, Arap dilini bilerek bu lafzı kapsayıcı sığa ile hasr üzere rivayet etmiştir. İbn Ebî Hâtim onun zikrettiği şeyi reddetmiştir. (Bkz. Şevkânî, Muhammed b. Ali, **Neylû'l-Evtâr**, Thk. Muhammed Subhî Hallâk, 1. Baskı, Riyad, 1427h., C. II, s. 200-201.) Bize göre bir ravinin veya muhaddisin dini, imamlığı ve Arap dili bilgisi onun vehme düşmesine mani değildir. Nitekim Şu‘be, ileride geleceği üzere, başka hadislerde de vehme düşmüştür. Bu durum onun imametine ve titizliğine eskiklik getirmez. Zira bu, her insanın başına gelebilen tabîi bir durumdur.

³⁶⁹ İbn Receb, **Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî**, C. II, s. 833-834.

*sadece ücret hakkı vardır.” İbn Receb, bu ifadenin fukahânın kelâmına benzediğini söylemiştir.*³⁷⁰

Ebû Dâvûd, bu hadisin aslını Ebû Ca‘fer el-Hutamî tarikiyle rivayet etmiştir. O şöyle demiştir: “Amcam beni ve bir çocuğunu Sa‘îd b. el-Müseyyeb’e gönderdi. Biz ona, “Senden bize müzâra‘a konusunda bir haber ulaştı.” dedik. Dedi ki: “İbn Ömer, kendisine Râfi‘ b. Hadîc’den bir hadis ulaşıncaya kadar müzâra‘ada bir beis görmezdi. Râfi‘, ona gelip şunu haber verdi: “Resûlullah (s.a.v.), Hârise oğullarına gelip, Zuhayr’ın tarlasındaki ekini gördü ve: “*Zuhayr’ın ekini ne kadar güzel!*” dedi. Oradakiler, “Zuhayr’ın değil.” dediler. Resûlullah, “*Tarla Zuhayr’ın değil mi?*” diye sordu. “Evet, ama ona ekini falan ekti.” dediler. Resûlullah, “*Ekininizi alın, Zuhayr’a da ücretini verin!*” buyurdu.”³⁷¹

Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) kendi lafzı ile o’nun söylediği söylenen lafız arasındaki fark gayet açıktır. Hiz. Peygamber’in lafzı başkasının lafzına benzemez. Âlimler, buna dikkat çekip aradaki farkı göstermişlerdir.

Bu örnekten ve diğerlerinden anlaşılmaktadır ki, hadisin ihtisârı iki yönden manâyı bozmaktadır:

1) Ravinin, Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) lafzının benzerini ifade etmede eksik kalması.

2) İhtisâr edilen hadisin murâd edilen manâyı tam olarak ifade etmekten noksan kalması.

Muhaddisler, raviyi ihtisârda bulunmaya sevkeden nedenleri gerekçelerini açıklarken bazı ifadeler kullanmışlardır. Onlardan bazıları şöyledir: “Falan bu hadisin ihtisârında vehme kapıldı”, “Onu ihtisâr etti ve bu hususta hata etti”, “Falan ihtisârında galat etti”, “Onu ihtisâr etmek istedi, ama bu hususta hata etti” vb.³⁷²

³⁷⁰ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, C. II, s. 834.

³⁷¹ Ebû Dâvûd, *Buyû‘* 32.

³⁷² Bkz. Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *İlelü’t-Tirmiziyyi’l-Kebîr*, Thk. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr., 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989, s. 253; İbn Ebî Hâtim, *el-‘İlel*, C. I, s. 91; Bezzâr, *el-Bahru’z-Zehhâr (Müsnedü’l-Bezzâr)*, C. II, s. 53; Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, *Tuhfetü’l-Eşrâf bi-Ma‘rifeti’l-Etrâf*, Thk. Abdussamed Şerefüddîn, 2. Baskı, Beyrut, 1403h., C. VI, s. 74. Raviyi ihtisârda bulunmaya sevk eden nedenler hakkında geniş bilgi için bkz. Belhî, Nebîl, “Ta‘lîlû Metni’l-Hadîs bi’l-İhtisâr ve Karâinihi ‘inde’l-Muhaddisîne’n-Nukkâd”, *Mecelletü’l-‘Ulûmi’s-Şer‘iyye ve’l-Lügati’l-‘Arabiyye*, Câmi‘atu’l-Emîre Nûre bint Abdurrahman, Sayı: VIII, Riyad, 1440/2019, s. 103-125.

İşte bu şekilde hadis ihtisârından kaynaklanan hatalar ve tashifler (tahrifler), sadece lafızla sınırlı kalmayıp manâya da sirayet ediyor, onu değiştiriyor ve Hz. Peygamber tarafından amaçlanan manâdan başkasını ifade ediyordu. Bu yüzden birçok âlim bu konuda çok sıkı davranmış ve ihtisârda meydana gelen hataları açıklamıştır.

1.4.1.5. İdrâc:

Burada idrâc, sened açısından değil sadece metin açısından ele alınacaktır. Çünkü amacımız, senedden değil müdrec metinden kaynaklanan hataları açıklamaktır. Bu husus, doğrudan doğruya lafızların tespiti konusuyla ilgilidir. Çünkü bu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisine ziyâde ile alakalıdır.

a) İdrâcın Tarifi:

İdrâc, İbn Hacer tarafından şöyle tarif edilmiştir: “Metinde metne ait olmayan bir kelâmın bulunmasıdır. Bu, bazen metnin başında, bazen ortasında, bazen de sonunda olur. Çoğunlukla sonunda olur. Çünkü idrâc, cümleyi cümle üzerine atfetmek ya da herhangi ara (fasl) vermeksizin sahâbe veya onlardan sonrakilerin mevkûf kelâmını Hz. Peygamber'in merfû' kelâmına katmak suretiyle olur.”³⁷³

b) İdrâcın Ortaya Çıkışı:

Bu konuyu araştırdığımızda, sahâbenin ilk zamanlarında idrâcın neredeyse bilinmediğini görüyoruz. Onlardan nakledilen idrâc, hadislerdeki bazı tefsirler veya hükümlerdir. Ancak bu idrâclar, onların zamanında bilinen ve ayırt edilen şeyler olup hiç kimse tarafından karıştırılmıyordu ve Hz. Peygamber'in sözü olduğu düşünülüyordu. Sahâbe ile aynı zaman diliminde yaşayan ve hadisi onlardan alan tâbiûn döneminde de durum aynı şekildeydi. Tâbiûn, Resûlullah (s.a.v.) zamanına yakın olmaları hasebiyle, o'nun sözleri ile sahâbenin sözlerini birbirinden ayırt edebiliyorlardı.

İdrâc, etbâ'u't-tâbiîn döneminden sonra çoğalmış, öncekinden daha fazla artmış ve birçok sika ravi tarafından idrâc yapılmıştır. Rivayet sahasının genişlemesi, ravilerin bölgelere dağılması, onların zamanında fikhî meselelerin artması, istinbât dairesinin genişlemesi sebebiyle hadisi anlama ve fıkhetme hususunda sahâbeden

³⁷³ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 89. İbnü'l-Esîr, yukarıdaki tarife yakın bir tarif yapmış, fakat bunu metin müdreciyle sınırlandırmış, isnâd müdrecini zikretmemiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 57.

yaptıkları nakillerin artması, etbâ‘u’t-tâbiîne hadis rivayetinin içine kendi sözlerini veya sahâbe sözlerini idrâc etme fırsatı doğurdu.

Bu ıstılahın kullanılması için bir zaman tespit etmek gerekirse, bunun hicrî üçüncü asırda kullanılmaya başlandığı görülmektedir. İdrâcın, ıstılahî manâ ifade edecek şekilde Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49)³⁷⁴, Buhârî (ö. 256/870)³⁷⁵ ve Müslim (ö. 261/875)³⁷⁶ tarafından kullanılması, bu ıstılahın erken dönemlerden itibaren âlimler tarafından kullanıldığına ve bilindiğine delalet eder.³⁷⁷

c) İdrâcın Sebepleri:

Metin müdrecinin yapılmasının birçok sebebi vardır. Şer‘î hüküm ile hadisin metni birbirinden ayrılmaksızın şer‘în bir hükmün istinbât edilmesi, şer‘î bir hüküm açıklandıktan sonra Hz. Peygamber’in hadisinin delil getirilmesi, garîb bir lafzın açıklanması, hadiste geçen bir manânın daha fazla açıklanması, bu sebeplerden bazılarıdır.

Müdreci tanımanın çeşitli yolları vardır. Bunlar:

- 1) Müdrecin Resûlullah’a (s.a.v.) nisbet edilmesinin imkânsız olması.
- 2) Bağlamdan açıkça anlaşılması.
- 3) Sahâbînin o cümleyi Hz. Peygamber’den işitmediğini açıklaması.
- 4) Bazı ravilerin, müdrec sözü söyleyene izafe derek eklendiği metinden ayırmak suretiyle durumu açıklaması.
- 5) Buna muttali olan bazı imâmın açıklaması.

d) İdrâcın Hükümü:

İdrâcın hükmünden bahsetmek, raviden medyana gelmesinin hükmünü ele almaktır. Eğer müdreci ayırmak suretiyle hadisin manâsını açıklamak için garîb bir kelimenin tefsiri amacıyla yapılırsa câizdir. Şayet müdreci ayırmaz ve ayırt etmezse

³⁷⁴ İbnü’l-Medîni, Ali, **el-İlel**, Thk. Mustafa el-A‘zamî, el-Meketebetü’l-İslâmî, Beyrut, 1392/1972, s. 81-82.

³⁷⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, **et-Târîhu’l-Evsat**, Thk. Muhammed b. İbrâhîm el-Lahîdân, 1. Baskı, Riyad, 1418/1998, C. I, s. 312.

³⁷⁶ Müslim, Mesâcid 26 (No: 595).

³⁷⁷ Kudât, Şeref Mahmûd; Kofi, Hamîd, “el-Müdrec ve ‘Alâkatuhu bi-Mebâhisi’l-Mustalahi’l-Uhrâ”, **Mecelletü Ebbâsi’l-Yermûk**, Câmi‘atü’l-Yermûk, Cilt: IX, Sayı: A, 2003, s. 11.

câiz değildir. Eğer bunu kasten yaparsa yalancılardan olur. Kasten yapmamışsa hata etmiş gibi olur, günahkâr olmaz.³⁷⁸

e) İdrâcın Rivayete Etkisi:

Metin idrâcının tehlikesi, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olmayan lafızların metnin lafızlarına katılmasında ve Hz. Peygamber'in lafızları olduğunu çağrıştırarak o'na nisbet edilmesindedir. Hâlbuki bu müdrec lafızlar, Hz. Peygamber'in başkalarınınkinden üstün olan lafızlarına denk değildir. Bu yüzden idrâc bir takım hatalara yol açmaktadır. Bu hatalardan bazıları, **bilinen lügavî manâlara muhalif** olur. Bunun örneklerinden biri, Ebû Hüreyre'nin Resûlullah'tan (s.a.v.) yapılan yaptığı şu rivayettir: *“Benim ümmetim kıyâmet gününde bedenlerindeki abdest alma izlerinden dolayı yüzleri nûrlular, elleri, ayakları sekililer diye çağırılacaklardır.”* Artık bu parlaklığını daha ziyâde artırmağa kimin gücü yeterse yapsın!³⁷⁹ Âlimlerin ifade ettikleri³⁸⁰ gibi, hadiste müdrec olan, *“Artık bu parlaklığını daha ziyâde artırmağa kimin gücü yeterse yapsın!”* kısmı olup Ebû Hüreyre'nin sözüdür. Bu söz, lügavî manâyâ muhaliftir. Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bu idrâc hakkında şunları söylemektedir: *“Bunun bir manâsı yoktur. Çünkü اَلْعُرَّةُ (alındaki beyazlık) yüzde olur; ellerde ve ayaklarda olmaz. Ellerde ve ayaklarda olan اَلْحُجْلَةُ dir. اَلْعُرَّةُ'nin parlatılması mümkün değildir. Çünkü yüzün tamamı yıkanmaktadır. Baş yıkanmaz; başta اَلْعُرَّةُ yoktur. اَلْحُجْلَةُ'nin parlatılması müstehab değildir.”*³⁸¹

İdrâcın doğurduğu hatalardan, hatta tehlikelerden biri de, **fukahâ arasında fikhî hükümlerdeki ihtilâftır.**³⁸² Bunun örneklerinden biri, Resûlullah'tan (s.a.v.)

³⁷⁸ İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 98; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî**, Thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, Cidde, 1437/2106, C. III, s. 424.

³⁷⁹ Buhârî, Vudû' 3.

³⁸⁰ Bkz. İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, Thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine, 1416/1995, C. I, s. 279; İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, **Hâdî'l-Ervâh ilâ Bilâdî'l-Efrâh**, Thk. Zayed b. Ahmed en-Nüseyrî, 1. Baskı, Mekke, 1428h., C. I, s. 428; İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XIX, s. 494.

³⁸¹ İbn Teymiyye, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, C. I, s. 279.

³⁸² İzzet el-Cerhî, Kütüb-i Sitte hadislerinde müdrec olan lafızlar ve bunların fukahânın (dört imâmın) ihtilâfına etkisi hakkında bir araştırma yapmıştır. Ona göre Kütüb-i Sitte'de müdrec olan ve fikhî ihtilâf doğuran lafızların sayısı 60'tır. Bu sayı, söz konusu kitaplardaki merviyata nisbetle azdır. Fikhî ihtilâf doğurmayan müdrec lafızların sayısı ise 187'dir. Bkz. Cerhî, İzzet Rûbî, **el-Elfâzu'l-Müdrece fî Ehâdîsi'l-Kütübi's-Sitte ve Eseru Zâlike fî İhtilâfi'l-Fukahâ (el-E'immetü'l-Erba'a)**, 1. Baskı, Riyad, 1438/2017, s. 636.

yapılan şu rivayettir: “O (Resûlullah) Abdullah b. Mes’ûd’un elini tutup namazda teşehhüdü öğretti. Dedi ki: “Şöyle de: *“Her türlü tahiyye, ibadetler ve güzel sözler Allah içindir. Her türlü selâm, Allah’ın rahmeti ve bereketleri senin üzerine ey Nebî! Selâm, bizim ve Allah’ın sâlih kullarının üzerine olsun!”* Dedi ki: *“Bunu edâ ettiğin zaman”* veya şöyle dedi: *“Bunu yaptığın zaman namazını edâ etmiş olursun. Artık kalkmak istersen kalk, oturmak istersen otur.”*”³⁸³

Bu hadisteki, *“Bunu yaptığın zaman namazını edâ etmiş olursun. Artık kalkmak istersen kalk, oturmak istersen otur.”* kısmı idrâctır. Çünkü başka bir rivayette, hadisten sonra bu kısım hadisten ayrılmıştır. O rivayette Abdullah b. Mes’ûd şöyle demiştir: *“Bunu bitirdiğin zaman üzerine gerekli olanı edâ etmiş olursun.”*³⁸⁴ Bu ravi, zikretmiş olduğu ziyade ile iki kelâmı birbirinden ayırmıştır.³⁸⁵

Bu hadis, namazda selâm meselesinde Hanefîler ile cumhur arasında fikhî ihtilafa sebep olmuştur. Hanefîler, bu müdreci isbât ederek (hadisten sayarak) namazdan sonra selâmın farz olmadığını söylediler. Mâlikîler, Şâfiîler ve Hanbelîler ise, bunun farz olduğunu söylediler. Nevevî (ö. 676/1277), sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonraki âlimlerinin cumhurunun bu görüşte olduğunu söylemiştir.³⁸⁶

İdrâcın bir kısmı, bir lafzın tefsiridir ki, bu sanki Resûlullah’ın (s.a.v.) tefsiriymiş gibi anlaşılmaktadır. Nitekim mü’minlerin annesi Hz. Âişe, kendisinden rivayet edilen bir hadiste şöyle demiştir: *“Resûlullah’a (s.a.v.) ilk vahy başlangıcı uykuda sâlih rüya ile olmuştur. Hiç bir rüya görmezdi ki sabah aydınlığı gibi ortaya çıkmasın. Sonra o’na yalnızlık sevdirdi. O, Hirâ mağarasında yalnızlığa çekilip, ailesinin yanına gelinceye kadar orada **tehannüs** –belli sayıdaki gecelerde ibadet– ediyordu.”*³⁸⁷

Bu hadisteki التَّحَنُّت kelimesi, “adedi muayyen gecelerde ibadet etmek” şeklinde tefsir edilmiştir. Okuyucu ilk anda bunu Resûlullah’ın (s.a.v.) tefsiri zanneder.

³⁸³ Ebû Dâvûd, Salât 182; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. VII, s. 108.

³⁸⁴ Dârekutnî, Ali b. Ömer, **Sünenü’l-Dârekutnî**, Thk. Şu’ayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut, 1424/2004, C. I, s. 354.

³⁸⁵ İbnü’l-Esîr, **Câmi’u’l-Usûl**, C. I, s. 54.

³⁸⁶ Nevevî, Yahyâ b. Şeref, **el-Mecmû’ Şerhu’l-Mühezzeb li’ş-Şîrâzî**, Thk. Muhammed Necîb el-Mutî’î, Cidde, t.y., C. III, s. 481; İbn Kudâme, Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, **el-Muğnî**, Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 5. Baskı, Riyad, 1426/2005, C. I, s. 389. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdurrezzâk er-Ru’ûd, “el-Müdrec fi’l-Hadîsi’ş-Şerîf Mefhûmuhi ve Dirâse ‘ale’n-Nemâzic min Sahîhi’l-Buhârî”, **Mecelletü’ş-Şerîf’a ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye**, Cilt: 18, Sayı: 53, 2003, s. 152 vd.

³⁸⁷ Buhârî, Bed’ü’l-Vahy 3; Müslim, İmân 1. Hadis, Urve b. ez-Zübeyr → Âişe tarikiyle gelmiştir.

Fakat bu, âlimlerin de ifade ettikleri üzere, Urve'nin veya ondan sonraki ravilerin idrâcıdır.³⁸⁸

İdrac türlerinin en kötüsü, Resûlullah'ın (s.a.v.) Hz. Ali'ye söylediği *أَنْتَ مِنِّي* "Bana nisbetle sen, Mûsâ'ya nisbetle Hârûn gibisin. *أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي* Ancak şu kadar ki, benden sonra nebî yoktur."³⁸⁹ hadisine uydurmalar sokulmasıdır. Bu hadisin metnine, hadisten olmayan ve Şiâ tarafından kasıtlı olarak uydurulan lafızlar sokulmuştur. Bu metne çeşitli lafızlar idrâc edilerek şöyle ifade edilmiştir: *إِنْ عَلَيَّا حُمُهُ* "Kuşkusuz Ali'nin eti benim etimden ve onun kanı benim kanımdandır. O, bana nisbetle Mûsâ ve Hârûn gibidir." Bu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ümmü Seleme'ye hitabında geçmektedir.³⁹⁰ Bu rivayeti şu lafızla da getirmişlerdir: *يَا عَلِيَّ أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي.... فَإِنَّ الْمَدِينَةَ* "Ey Ali! Bana nisbetle sen, Mûsâ'ya nisbetle Hârûn yerinde olmaya râzı olmaz mısın? Ancak şu kadar ki, benden sonra nebî yoktur... Kuşkusuz Medine ancak benim veya senin sayende sulh olur."³⁹¹ Burada "Kuşkusuz Medine ancak benim veya senin sayende sulh olur." kısmı idrâc edilmiştir.

Âlimlere göre metne yapılan idrâcın isimleri değişik olsa da bunun doğurduğu bazı hatalar ve tehlikeler vardır. Bu hatalar; ya lügavîdir veya müdrec lafızdan dolayı hadisten çıkarılan hükümde meydana gelen fikhî ihtilaftır ya da hadisin isnâdına kâmil bir metnin idrâcıdır ki, bu Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü olduğu izlenimini vermektedir. Âlimler buna dikkat çekmişler³⁹² ve rivayet asrından sonra olsa da bu konuda müstakil

³⁸⁸ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XIV, s. 571. İbn Hacer, bunun Hz. Âişe'nin sözü olmasını uzak bulmaktadır. Ona göre, eğer Hz. Âişe'nin sözü olsaydı, kelâmının kalan kısmında *قَالَتْ* (dedi) kelimesi gelirdi. Bunu Suyûtî ifade etmiştir. Bkz. Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **el-Medrec ile'l-Müdreç**, Thk. Subhî Bedrî es-Sâmerrâî, ed-Dârü's-Selefiyye, Kuveyt, t.y., s. 38.

³⁸⁹ Buhârî, Megâzî 78; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe 4.

³⁹⁰ İbn Adiyy, **el-Kâmil fî Zu'afâi'r -Ricâl**, C. IV, s. 228.

³⁹¹ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. II, s. 337. Dedi ki: Bu hadisin isnâdı sahihtir; ancak o ikisi bunu tahrîc etmemiştir. Zehebî, bununla ilgili olarak, "Onun uydurma olduğu apaçık iken nasıl sahîh olabilir?" demiştir. Bu ifadenin bâtıl olduğuna birçok âlim hükmetmiştir. Bkz. Makdisî, Muhammed b. Tâhir, **Ma'rifetü't-Tezkire fî'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a**, Thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1985, s. 256; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Lisânü'l-Mîzân**, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, y.y., t.y., C. III, s. 228; İbnü'l-Cevzî, **el-Mevzû'ât**, C. II, s. 123.

³⁹² İbnü'l-Medînî, **el-İlel**, s. 81-82; Buhârî, **et-Târîhu'l-Evsat**, C. I, s. 312.

eserler yazmışlardır. Bu konuya dair bize ulaşan eserlerin en önemlisi, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Faslu'l-Vasl li'l-Müddrec fî'n-Nakl* isimli eseridir.

1.4.1.6. İhtilât:

İhtilât, ravinin kendisine gelen bir hastalıktır. Ancak ravinin ihtilâtı, hadise kendisinden olmayan lafızlar sokmak, ona ait olan lafızları çıkarmak vb. gibi hususlardan dolayı rivayette bir bozukluk meydana gelir.

a) İhtilâtın Tarifi:

İhtilât, idrâkte bozukluk meydana getiren ve genellikle yaşlılık dönemlerinde meydana gelen aklî bir hastalıktır. Bu hastalık, gücünü kaybetmek ve malını yitirmek gibi bir sebepten dolayı insana ârız olur. İleri yaşında bu hastalığa yakalanan kimseye اختلط بأخرة “ömrünün sonunda ihtilât etti.” ıstilahî olarak şu şekilde tanımlanmıştır.³⁹³

Bu illet sahibi ile hıfzının kötü olması ve sağlam olmaması sebebiyle hadislerin sahihini zayıfından ayıramayarak ihtilât eden (karıştıran) kimseyi birbirinden ayırmak gerekir. Bu ikincisi, tahlît (karıştırma) denilmekte olup kişiye zabt konusunda sağlıklı iken –bunaklık hâlinde değil– ârız olan bir bozukluktur.³⁹⁴ Burada “hata” ile “ihtilât” arasında büyük bir fark bulunduğuna işaret etmek gerekir. İbn Receb el-Hanbelî'nin de ifade ettiği gibi ihtilât, aklî bir hastalık olup ravinin hadislerinde hatalar meydana gelmesine sebep olur, bu hastalık kişiye ömrünün sonlarına doğru görmüş olduğu bir zarar sebebiyle ârız olur.³⁹⁵

İhtilât, ravinin hıfzını etkileyen bir hastalıktır. Bu yüzden muhaddislerce bu hastalıkta önemli olan iki husus vardır: Birinci, ravinin ihtilât zamanını belirlemektir. İkincisi, ravinin ihtilât hastalığına yakalanmış olan hocasından yapmış olduğu merviyyattan ihtilâttan önce rivayet ettikleri ile sonra rivayet ettiklerini birbirinden ayırmaktır. Birincisi kolay değildir. Tenkitçinin basiretinin ve toplumun dikkatinin, ihtilâtın başladığı saati belirmeye gücü yetmez. Çünkü ihtilât aklî bir hâl olup gizlice başlar. Sonra onun bu hastalığı yavaş yavaş artar. İhtilât eden kişi, gizlilik ve açıklık arasında bir hâlde iken, sika ravilerin sika ravilerden nakletmiş olduğu hadisleri rivayet

³⁹³ İbn Manzûr, Muhammed b. Kerem, **Lisânü'l-'Arab**, Dârü'l-Me'ârif, Kahire, t.y., C. II, s. 1231; Sa'id, Hemâm Abdurrahim, “Şerhu 'İleli't-Tirmizî Mukaddimesi”, C. I, s. 103.

³⁹⁴ Bkz. Cüday', Abdullah b. Yûsuf, **Tahrîru 'Ulûmi'l-Hadîs**, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003, C. I, s. 454.

³⁹⁵ İbn Receb, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî**, C. II, s. 752.

etmiş olabilir. Dolayısıyla onlar, bunları ihtilât halindeki bir sîkadan adlıklarını bilemezler.³⁹⁶

b) İhtilâtın Hükümü:

İhtilâtın hükümü konusundaki en kapsamlı ifade Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404)'ye aittir. O şöyle demiştir: “İhtilâtta bulunan kimse hakkındaki hükme gelince, ihtilât hâlinde rivayet etmiş olduğu hadisnin kabul edilmemesidir. Durumu müphem ve müşkil olup ihtilâttan önce mi, sonra mı rivayet ettiği bilinmeyen kimseden de aynı şekilde kabul edilemez. Ancak ihtilâttan önce rivayet ettikleri kabul edilir. Bu durumu, ondan rivayette bulunan ravilerin değerlendirmesi ortaya koyar. Zira onlardan bazıları, kendisinden sadece ihtilâttan önce hadis işitmiştir. Bazıları, sadece ihtilâttan sonra işitmiştir. Bazıları da, her iki halde de işitmiş olup bunları ayırt edemezler.”³⁹⁷

b) İhtilâtın Doğuşu:

İhtilât meselesine erken dönemde dikkat çekilmeye başlandı. Muhaddisler, ihtilât yapan kimselere dikkat çekiyorlar ve onların ihtilâttan sonraki rivayetlerini almaktan kaçınıyorlardı. Yine muhaddisler, ondan ihtilâttan önce hadis alanlar ile ihtilâttan sonra hadis alanları açıklıyorlardı. Şurası şaşırtıcıdır ki, bu hastalık tehlikeli olmasına ve rivayet asrında mevcut olmasına rağmen, hadis ıstılahları konusunda ilk eser verenler ihtilâta işaret etmemişlerdir. Meselâ; Râmehurmuzî *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*'da ve Hâkim en-Nîsâbûrî *Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs*'te bu kavrama işaret etmemişlerdir. Ancak Hatîb el-Bağdâdî'nin bu kavramı *el-Kifâye*'de “İhtilât Eden ve Değişiklik Yapan Kimselerden Semâ'ın Terk Edilmesi Hakkında Gelen Rivayetler” başlığında zikrettiğini görüyoruz.³⁹⁸ İhtilâtı ulûmu'l-hadîs nevilerinden biri sayan ilk kişi İbnü's-Salâh'tır. Onu, ulûmu'l-hadîsin altmış ikinci nevi saymıştır.³⁹⁹ İbnü's-Salâh'tan önce bu konuda müstakil tasnif vardı. Sehâvî'nin bildirdiğine göre, Ebû Bekr el-Hâzîmî (ö. 584/1188) muhtelilerle ilgili müstakil bir kitap yazmıştır. İbnü's-Salâh bu kitabı görmemiş olacak ki şöyle diyor: “Bu önemli bir ilim olmakla birlikte bu hususta müstakil bir tasnif bilinmiyor. Hâlbuki bu konu buna layıktır.”⁴⁰⁰

³⁹⁶ Sa'îd, “Şerhu 'İleli't-Tirmizî Mukaddimesi”, C. I, s. 103.

³⁹⁷ İrâkî, Zeynüddîn Abdurrahîm, *Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire*, Thk. Abdullatif el-Hemîm, Mâhir Yâsîn el-Fahl, 1. Baskı, y.y., 1423/2002, C. I, s. 103.

³⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, C. I, s. 328.

³⁹⁹ İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs*, s. 391; krş. Tuhayfî, Abdulmuhsin b. Abdullah, “İhtilâtü'r-Râvî: Derecâtuhu ve Vesâilu Temyîzi Ehâdisihi ve Hükümü Rivâyetihî”, *Havliyyetü Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye*, Yıl: 3, Sayı: 3, Riyad, s. 417.

⁴⁰⁰ Sehâvî, *Fethü'l-Muğîs*, C. IV, s. 460.

c) İhtilâtın Rivayete Etkisi:

Bu hastalığa yakalanan muhtelitler tarafından hatalar yapılmış, bunlar da öğrencileri tarafından kendilerinden rivayet edilmiştir. Bunlardan biri şu rivayette görülmektedir: Muhammed b. Ebî Adiyy, Sa'îd'den, o Katâde'den, o Ebû Temîme'den, o da Ebû Mûsâ'dan rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Senenin tamamını oruçlu geçiren kimseye cehennem şöyle daralır. –Doksan defa elini sıkı.”*⁴⁰¹

Bu hadisin senedindeki raviler sikadır. Ancak Muhammed b. Ebî Adiyy (ö. 194/810), Sa'îd b. Ebî 'Arûbe (ö. 156/773) ihtilât ettikten sonra kendisinden işitmiş ve onu Sa'îd'den merfû' olarak rivayet etmiştir. Aslında bu rivayette doğru olan Ebû Saîd'e mevkuf olarak rivayet edilmesidir merfû' olarak değil.⁴⁰²

Metin açısından bakıldığında, hadis bu rivayetiyle münkerdir. Çünkü o, Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilen şu hadise muhaliftir: Abdullah b. Amr'dan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Her gün oruç tutan, oruç tutmamıştır”*⁴⁰³ Birinci hadis sürekli oruç tutana cehennem kapılarının kapanacağını ve oraya girmeyeceğini ifade ederken, ikinci hadis Hz. Peygamber'in devamlı oruç tutmayı yasaklaması çerçevesinde rivayet edilmiştir.⁴⁰⁴

Bu meseleyi ele alanlar, ihtilât konusunu teorik açıdan incelemişler, muhtelit ravinin kendisini, ihtilâttan önce ve sonra ondan hadis alanları araştırmışlardır. Fakat muhtelit ravinin merviyyatını ele alan çok az çalışma vardır. Hâlbuki bu, söz konusu merviyyatın ayırt edilmesi, sahihinin ve zayıfının, doğurduğu hataların ve meydana geliş boyunun açıklanması için önemlidir. Aynı şekilde buna dikkat çekmek veya reddetmek de uygulamalı araştırmaların gereklerindendir.

Görülüyor ki ihtilât, özellikle sika ravilerin hadisleri için bir tehlikedir. Zaten sika olmayanların hadislerine, ister ihtilâttan önce ister sonra olsun itibar edilmez. İhtilâtın ravide tam olarak ne zaman başladığını belirlemek gerçekten zordur. Çünkü ihtilat, birden açıkça ortaya çıkan bir hastalık olmayıp gizlice başlayıp zamanla zuhur

⁴⁰¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXII, s. 484.

⁴⁰² Bu hadis hakkındaki geniş değerlendirmeler için bkz. Fahl, **el-Câmi' fi'l-İlel ve'l-Fevâid**, C. II, s. 121 vd.

⁴⁰³ Buhârî, Savm 57; Müslim, Siyâm 35. Müslim'de “iki kere” ibaresi yoktur. Her iki rivayet de, Atâ b. Ebî Rebâh → Ebu'l-Abbâs eş-Şâ'ir → Abdullah b. Amr b. el-'Âs tarikiyle gelmiştir.

⁴⁰⁴ Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **es-Sünenü's-Sağîr**, Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, 1. Baskı, Karaçi, 1410/1989, C. II, s. 119.

etmektedir. Muhaddis, ihtilât esnasında birtakım hadisler rivayet etmiş ve bazı raviler de ondan almış olabilir. Muhtelit oğullarını birbirinden ayıramazken Hz. Peygamber'in sözlerini de başkalarının sözlerinden de ayıramaz. Böylece hadis olmayan şeyler hadis kapsamına girmekte ve Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerinde tahrif ve tashifler meydana gelmektedir.

1.4.1.7. Telkîn:

a) Telkînin Tarifi:

Muhaddislerin örfünde telkîn, bir şeyin ravinin aklına sokularak bilmeden kendi hadisi olarak naklettirilmesi⁴⁰⁵. Bu, şifahî telkîndir. Telkîn, ravinin hocasından işitmediği halde ravinin hadisine kasten sokulan her türlü rivayeti kapsamaktadır.⁴⁰⁶

b) Telkînin Doğuşu:

Rivayette bu illetin ortaya çıkışı, hadis uydurmanın, siyasi-itikadi fırkaların, fikhî mezheplerin ortaya çıkışıyla aynı zamana tekabül etmektedir ki, bu zaman dilimi sahâbenin büyük çoğunluğunun vefat etmiş olduğu hicrî birinci asrın son çeyreğidir.⁴⁰⁷

Telkîn, uydurulmuş bazı hadisleri ravilerin rivayetlerine idhal etmek ve bazı fikhî görüşleri yaymak için kullanılmıştır. Müslüman âlimler asırlar boyunca telkîni zemmetmişlerdir. Çoğu, telkînde bulunan bir ravinin telkîn edilmeyen rivayetlerinin kabul edileceği, ancak telkîn edildiği bilinen rivayetlerin kabul edilmeyip reddedilmesi gerektiği görüşündedirler.

c) Telkîn Çeşitleri:

Telkînin bir kısmı kitabî⁴⁰⁸, bir kısmı da şifahî olur. Telkînin bir kısmı isnâd hususunda olur. Raviye aslında merfû' olan bir hadis isnâdı mevkuf veya tam tersi şeklinde ya da kalb ederek ve aslı olmayan bir isnâd getirilmesi şeklinde telkin edilmektedir.

⁴⁰⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire*, C. I, s. 366.

⁴⁰⁶ Verîkât, Abdulkerîm, *el-Vehm fî Rivâyâti Muhtelifi'l-Emsâr*, 1. Baskı, Riyad, 1420/2000, s. 296-297.

⁴⁰⁷ Fellâte, Ömer b. Hasan, *el-Vaz'fi'l-Hadîs*, Dimaşk, Beyrut, 1401/1981, C. I, s. 214; Abdulganî, İmân, "et-Telkîn fî Rivâyeti'l-Ehâdis (Ta'rîfuhu, Neş'etühü, Esbâbuhu, Hükümühü)", *Mecelletü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, Cilt: 21, Sayı: 66, Kuveyt, 2006, (ss. 17-83), s. 71. Hocaları karıştırma (kalb) da telkîne dâhil edilir. Zehebî, isnâdları karıştırma (kalb) olgusuyla ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: "Onların şeyhlere ait isnâdları karıştırması (kalb), iki yüzlerden sonra zuhur etmiştir." (Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, C. VI, s. 321.) Ancak biz burada metinle alakalı olan hususları konu ediniyoruz.

⁴⁰⁸ Bu hususu kitâbet hataları konusunda ele alacağız.

Araştırma konumuzla ilgili olan metinde telkîn yapmaya gelince, raviye aslı olmayan bir metnin telkîn edilmesi şeklinde olur. Bu aslı olmayan bütün bir metin, bir lafız veya ibare olabilir. Böylece yeni bir şey rivayet edilmiş olur. Böyle bir şeyin şer‘î hükümlerde herhangi bir etkisi olmayabilir veya aslı olmayan şer‘î bir hüküm ortaya konulup bunun üzerine bir amel bina edilir, böylece şer‘î hükümlerde etkisi olur.

Muhaddisler bunu kizb/yalan olarak nitelendirmişlerdir. Hammâd b. Zeyd’in (ö. 179/795) şöyle dediği nakledilir: “Ben, Seleme b. Alkame’ye (ö. 139/756) bir hadis telkîninde bulundum. Bunun üzerine onu bana rivayet etti ve ondan rücu‘ etti.” Yine o şöyle demiştir: “Kardeşinin yalan söylediğini ortaya çıkarmak istersen ona telkinde bulun!”⁴⁰⁹

d) Telkînin Sebepleri:

Kötü ezber (sû-i hıfz), zabt eksikliği, zekâ azlığı ve Hz. Peygamber’in hadisleri hakkında tesahul(titiz olmama), telkînin meydana gelmesinin sebeplerindendir. İbnü’l-Cevzî’nin söylediği gibi, onlar kendilerini aptallık ve gafletin galip olduğu, bu yüzden hadislerinde uydurma meydana gelen kimselerdir.⁴¹⁰ Muhaddisin gafleti kendisine telkîninde bulunulmasını artırır. Gafleti yüksek seviyelere ulaştığı zaman kendisine imkânsız bir şey telkîn edilir, o da bu telkîne maruz kalır. Nitekim Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’e (ö. 182/798), “Babanın sana dedenden rivayet ettiğine Resûlullah (s.a.v.), “*Nûh’un gemisi Beyt’i yedi defa tavaf etti ve makâmın arkasında iki rekât namaz kıldı.*” buyurdu” denildiğinde “Evet!” cevabını vermiştir.”⁴¹¹

Telkîne açık ravilerden biri, halkını tam olarak tanımadığı bir beldeye gittiği zaman onlar bu kişinin kendilerini tanımamasından ve kendilerine güveninden yararlanarak rivayet etmediği bir şeyi ona telkin ederler. Böylece onun rivayetinde vehimler meydana gelir. Bu tür telkînlerin çoğu yalanın yaygın olduğu Irak’ta meydana gelmiştir.⁴¹² Bazıları bunu, daha sonra kendisine telkinde bulunan kimselerden rivayet etmesi için yapmaktadır. Bu, onu yapan kimse için en büyük ayıptır.⁴¹³

⁴⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 356. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fellâte, **el-Vaz‘fi’l-Hadîs**, C. I, s. 159 vd.

⁴¹⁰ İbnü’l-Cevzî, **el-Mevzû‘ât**, C. I, s. 15-16.

⁴¹¹ İbnü’l-Cevzî, **el-Mevzû‘ât**, C. I, s. 142-143.

⁴¹² Verîkât, **el-Vehm fî Rivâyâti Muhtelifi’l-Emsâr**, s. 299; Abdulgani, “et-Telkîn fî Rivâyati’l-Ehâdîs (Ta‘rîfuhu, Neş‘etühü, Esbâbuhu, Hükümühü)”, s. 35.

⁴¹³ Sehâvî, **Fethü’l-Muğîs**, C. II, s. 270.

Telkînin ihtilât ile çok yakın bir ilişkisi vardır. Zira ihtilât, telkînin meydana gelmesinin sebeplerinden biridir. Telkîne maruz kalan kişi hadislerini diğerlerinden ayıramaz.⁴¹⁴

Ravinin imtihan edilmesi telkînin sebeplerinden olabilir. Ancak bu, daha önce geçen sebepler gibi hataya düşme sebeplerinden değildir. Dolayısıyla araştırma konumuzla ilgili değildir.

e) Telkînin Hadis Rivayetinde Etkileri:

Telkînin, şifahî rivayetteki hataların en önemli sebeplerinden olduğu ve onun Nebevî hadislerin lafızlarına açık bir etkisi olduğu kabul edilir. Hadis metninde açık bir şekilde hataya düşmeye sebep olan telkîn örneklerinden biri şu rivayettir: Yezîd b. Ebî Ziyâd, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan, o da el-Berâ'dan rivayet etmiştir: “*Resûlullah'ın (s.a.v.) namaza başlarken ellerini kulaklarına yakın bir yere kadar kaldırdığını, sonra bunu tekrarlamadığını gördüm.*”⁴¹⁵

Birçok âlim, Yezîd b. Ebî Ziyâd'ın “*Sonra bunu tekrarlamadı*” kısmını, telkîn olarak benimsediğini ifade etmiştir.⁴¹⁶ Bu hadis, bu konuda rivayet edilen sahih hadislere muhaliftir. Bunlardan biri, Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen şu hadistir: “*Resûlullah (s.a.v.) namâza başladığında ellerini omuzlarının hizâsına kadar kaldırır. Rükû' için tekbîr aldığı anda ve rükû'dan başını kaldırdığında yine ellerini öylece kaldırır, 'semi'allâhu li-men hamideh, rabbenâ ve leke'l-hamd' derdi. Sucûdda ise bunu el kaldırmayı yapmazdı.*”⁴¹⁷

⁴¹⁴ Bağdatlıların Buhârî'yi imtihan etmelerinde dair kıssa hakkında bkz. İbn Adiyy, Abdullah el-Cürcânî, **Esâmî men Revâ Anhumü'l-Buhârî**, Thk. Âmir Hasan Sabrî, 1. Baskı, Beyrut, 1414/1994, s. 62.

⁴¹⁵ Ebû Dâvûd, Salât 19. Ebû Dâvûd, bu hadisin sonunda şu açıklamayı yapmıştır: “Bu hadisi Yezîd'den Huşeym, Hâlid, İbn İdrîs de naklettiler. Ancak “*Sonra bunu tekrarlamadı*” kısmını zikretmediler.”

⁴¹⁶ Humeydî, **Müsnedü'l-Humeydî**, C. II, s. 316; Dârekutnî, **Sünen**, C. III, s. 251. Beyhakî bu hususta şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Ona bu ifadenin telkîn edildiğinin ve onun da telkîne maruz kaldığının delili, kudemâdan arkadaşları olan Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc, Huşeym b. Beşîr, Züheyr b. Muâviye, Hâlid b. Abdullah, Abdullah b. İdrîs vb. kimselerin bu hadisi ondan rivayet etmemiş olmaları; bunu ondan ömrünün son dönemlerinde hıfzının değiştiği ve bozulduğu zaman kendisinin işiten kimselerin rivayet etmeleridir.” Bkz. Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr**, Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, 1. Baskı, Halep, 1412/1991, C. II, s. 418; krş. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 354. Bunu Hatîb Bağdâdî **el-Kifâye**'sinde “Telkini kabul etmekle bilinenlerin hadisini red” babında zikretmiştir.

⁴¹⁷ Buhârî, Ezân 83. Bu hadis, İbn Şihâb → Sâlim b. Abdullah → babası Abdullah b. Ömer tarikiyle rivayet edilmiştir.

Telkîn edilen bu lafız sebebiyle mezhepler arasında fikhî ihtilaf meydana gelmiştir. Hanefiler bu lafızla amel etmişler ve “İhrâm tekbîri dışında ellerin kaldırılması meşru değildir.”⁴¹⁸ diyerek bu konudaki zayıf hadisleri delil getirmişlerdir.

Bu yüzden telkîne maruz kalan kimsenin telkîne maruz kaldığı hadisi terk edilir. Onun, telkîne yani maruz kaldığı ve bunun önceden olmadığı bilindiği zaman hıfzının sağlam olduğu dönemdeki hadisi alınır. Eğer bütün hadislerinde eskiden beri telkîne maruz kaldığı bilirse, onun hadisi kabul edilmez ve hıfzında olan şeylerin telkîne maruz kalmadığından emin olunmaz.⁴¹⁹

Anlattıklarımızdan telkîne maruz kalmanın tehlikesi anlaşılmaktadır. Çünkü telkin, Hz. Peygamber’in hadislerinden olmayan şeyin onların arasına girmesine ve fukahâ arasında ihtilafların meydana gelmesine sebep olmaktadır. Hatta telkîn, özellikle Resûlullah (s.a.v.) adına yalan uydurulması ve o’na ait olmayan bir lafzın o’nun lafızları arasına sokulması amacıyla kullanılmıştır. Telkîn’in en büyük tehlikesi, üzerine amelî hükümlerin bina edildiği fikhî hükümlerde görülmektedir. Böylece telkîn edilen husus, insanların kendisiyle ibadet ettikleri bir din haline gelmektedir.

1.4.1.8. Hadisin Müzâkere Olarak Nakil ve Rivayeti:

Semâ‘ meclisinde veya kırâat meclisinde hocadan almak, hadisin tahammülü ve edâsında esas olarak kabul edilmektedir. Muhaddisler için gözden geçirecekleri veya münakaşa edecekleri ya da semâ‘ meclislerinde rivayet etmekten kaçındıkları veya gerçek lafızıyla getiremedikleri hadisi rivayet edebilecekleri başka meclisler de vardı. Bu meclisler, “müzâkere meclisleri” şeklinde kendini göstermektedir. Bu meclislerin, öğrencinin müzâkere için naklettiği hadisi rivayet etmesine imkân verecek –semâ‘ meclisleri gibi– kuralları yoktur.

a) Müzâkerenin Tarifi:

Müzâkere, “muhaddisin tahammül ettiği bir hadisi tespit, tekid, araştırma ve güçlendirme amacıyla bir vesileyle tekrar rivayet etmesi”⁴²⁰ şeklinde tarif edilmiştir.

b) Müzâkerenin Doğuşu:

⁴¹⁸ Mâhir Yâsîn el-Fahl, bu konuyu geniş bir şekilde açıklamıştır. Bkz. Fahl, Mâhir Yâsîn, **Eserü ‘İlelî’l-Hadîs fî İhtilâfî’l-Fukahâ ve’l-Muhaddisîn**, 1. Baskı, Amman, 1420/2000, s. 120 vd.

⁴¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 357-358.

⁴²⁰ Aşmâvî, Muhammed, **Fennü’l-Müzâkere ‘inde’l-Muhaddisîn: Me‘âlimuhu ve A‘lâmuhu (Dirâse fî Fikri’l-Muhaddisîn fî Davî’l-Efkârî’l-Hadîse)**, 1. Baskı, Dubai, 1434/2013, s. 27.

Müzâkere, hadisi tespit şekillerinden biri olarak Hz. Peygamber zamanında ve o'ndan sonra sahâbe arasında vardı. Sahâbeden sonraki nesil de buna önem vermişlerdir. Onlardan sonra muhaddisler arasında müzâkere meclisleri yayıldı. Onlar, müzâkere için meclisler kuruyorlardı. Onların müzâkere meclisleri için belirledikleri mekânlar ve vakitler vardı. Genellikle buralara seçkin muhaddisler, tenkitçiler ve talebeler gelirlerdi. Onların, ibareden ziyade işarete daha yakın özel bir dili ve üslubu vardı. İşte bu durum, hadis meclisleri dağıldıktan sonra anlamaya fırsat bulamayan ya da soru sormaya cesaret edemeyen hadis talebelerini ve hadis tenkiti ile iştiğal olanları bu işaretleri takip etmeye, onları anlamaya ve öğrenmeye davet ediyordu.⁴²¹

Hadis alanında tasnifte bulunan herkes müzâkereye önem vermiştir. Hatta rivayet asrında hadis imâmlarından bazıları eserlerinde bu konuya müstakil bir bâb ayırmışlardır. Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849)⁴²² *Musannef*'i, Dârimî'nin (ö. 255/869) *Müsned*'i⁴²³, Râmehurmuzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*'ı⁴²⁴ bunun örneklerindendir. Hâkim en-Nisâbü'rî, bunu hadis ilminin nevilerinden biri saymıştır.⁴²⁵ Onlardan sonra gelen Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'* isimli kitabında bu konuya geniş yer vermiştir.⁴²⁶ Âlimlerin, müzâkereye teşvik eden pekçok ifadesi nakledilmiştir. Bunların bazıları, sahâbe ve tâbiûnun hadisin zabtı çalışmaları içinde zikredilmiştir. Nitekim Nevevî şöyle demiştir: “Müzâkere sayesinde mahfûz tespit edilir ve sağlamlaştırılır; tekid edilir ve kararlaştırılır; müzâkereyi çoğaltmak suretiyle güçlendirilir.”⁴²⁷

c) Müzâkere Yoluyla Hadis Rivayetin Hükümü:

Muhaddisler müzâkere konusunda mütesahil ve müsamahakar davranıyorlardı. Zira onlardan biri bir hadisi tahdîs şeklinin dışında naklediyor ve onlardan biri semâ' meclisinde almadığı şeyi müzâkere hâlinde alıyordu.⁴²⁸ Bu şekilde

⁴²¹ Seyf, Ahmed Muhammed Nûr, **Mecâlisü'l-Müzâkere ve Ehemmiyetühâ fî Hıfzı's-Sünne ve Nakdihâ**, Dubai, 1425/2004, s. 22-23. Ancak yazarın müzâkere meclisleri ile imlâ meclislerini بعضُ

خلط karıştırdığı görülmektedir. (Bkz. **A.g.e.**, s. 25.) Hâlbuki bu meclis farklı olup birbirinden ayrıldıkları özellikleri vardır.

⁴²² İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. XIII, s. 342.

⁴²³ Bkz. Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 416.

⁴²⁴ Râmehurmuzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 599-605.

⁴²⁵ İbnü's-Salâh, **Ma'rîfetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 443.

⁴²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 363-368.

⁴²⁷ Nevevî, **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, C. I, s. 47.

⁴²⁸ Bkz. İbn Receb, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî**, C. II, s. 92.

o, tahdîs ve imlâ meclislerinin yapısında olmaktadır; fakat onların derecesinde değildir. Bu yüzden müzâkere hadisleri nadiren delil olarak kullanılmıştır.⁴²⁹

İmâmlar, müzâkere sırasında rivayet etmek için hadis yazılmamasına ve rivayet edilmemesine karşı uyarıda bulunuyorlardı. Nitekim Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) bu konuyla alakalı olarak şöyle demiştir: “Müzâkerede benden bir hadîs almanız size haramdır. Çünkü ben müzâkere ettiğim zaman hadîs konusunda gevşek davranıyorum.”⁴³⁰ Ebû Zür‘a, müzâkere esnasında kendisinden bir şey yazmamaları konusunda öğrencilerini uyarıyordu.” Bunun benzerini pekçok imâm söylemiştir.⁴³¹ Bu yüzden müzâkereden “alâ gayri vechi’l-hadîs” olarak söz edilmiştir.⁴³² Müzâkerede hocalarından bir şey yazıp onu rivayet etmek isteyen kimse, “onu bize müzâkerede tahdîs etti” diyordu.⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî şöyle demiştir: “Muhaddîs müzâkerede bir şey naklettiği zaman onu işiten kimse ondan yazmak isterse, lafzının nakledilmesinde ve manâsının belirlenmesinde araştırılması için muhaddisi bildirmesi gerekir.”⁴³⁴

Hatîb el-Bağdâdî, müzakere meclisinde hocasından işittiği şeyi rivayet etmek isteyen bir ravinin rivatinde bunu açıklamasını müstehap görmüş, hatta istihbab sîgasından daha güçlü bir sîgayla neredeyse vücut sigasıyla ifade etmiştir. Çünkü bu, Resûlullah’ın (s.a.v.) lafzının kayıt altına alınmasıdır. Bu ise araştırılmaya en layıktır. Çünkü müzâkere meclisleri, lafızlara dikkat ve onların gerçekliklerini araştırma bakımından tahdîs meclislerinden farklıdır. Bu yüzden böyle yapmayan bir kimse, lafzı tahrif etme ve gerçek şeklinden başkasını getirme hatasına düşer.

İbn Hazm (ö. 456/1064), müzâkereyi ‘zarar vermeyen tedlîs’e dâhil etmiştir. Çünkü müzâkere esnasında hadisin bazı ravileri veya senedin tamamı düşer.⁴³⁵ Buna göre bir hadisi müzâkere olarak rivayet eden kimsenin mervîyyatını araştırmak gerekir. Bu, kuralına göre rivayette bulunan ravinin mervîyyatının zabtı içindir.

d) Müzâkerenin Rivayete Etkisi:

⁴²⁹ İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 70.

⁴³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 29.

⁴³¹ İbrâhîm en-Neha’î ve Abdullah b. el-Mübârek de böyle söyleyenlerdendir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 30.

⁴³² Ahmed b. Hanbel, **el-‘İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl**, C. III, s. 298, 454.

⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 30; İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 234; Sehâvî, **Fethü’l-Muğîs**, C. III, s. 203.

⁴³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 28. Onlar, olması gerektiği gibi yazılmadığında –yani müzâkerede– yazdıkları zaman bunu beyân ediyorlardı. Ahmed b. Hanbel’in, Yahyâ b. Sa’îd tarikiyle Şüreyk’ten hadis tarzının dışında yazdığını bildirmesi, “müzâkere” olarak tefsir edilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-‘İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl**, C. III, s. 298.

⁴³⁵ İbn Hazm, **el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm**, C. I, s. 126.

Hadisi müzâkere yoluyla rivayet eden ravinin hadislerinde hataya düşme ihtimali olduğunu görüyoruz. Hadis imâmları, bu gibi kimselerden bir rivayet alınmasını şiddetle nehyetmişlerdir. Çünkü onlar, müzâkerede hadisi bazen manâ ile rivayet ederler. Bazen kendisine idrâc girmiş, telkîne maruz kalmış veya ravisinin ihtilât ettiği mu‘allel bir hadisi rivayet ederler bu şekilde hadisin tespitine zarar gelmiş olur. Buna göre bir hadisi müzâkere yoluyla nakletmek, ravinin hataya düşme sebeplerinden biridir.

1.4.1.9. Ravilerin Mevâlî Olması:

İslâm devletinin sınırları genişleyince Arap olmayan unsurlar İslâm’a girdiler. Diğer müslümanlar için geçerli olan şeyler onlar için de geçerliydi. İslâm’ı ve hükümlerini öğrenmeleri gerekiyordu. Bu yüzden onlar, İslâm toplumuna karıştılar ve hadis ravileriyle bir araya gelmeye başladılar; hatta hadis ravilerinden oldular. Ancak onlar, Araplarla aynı ibareyi almakla birlikte, kendi ana dilleri Arapça değildi. Acaba bu durumun, başlangıçta Arapça ifade edilen hadislerin lafızlarıyla ilgili olumsuz bir etkisi var mıydı? Bu başlık altında bu soru cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

a) Mevâlî Ravilerin Mâhiyeti:

Hadis rivayeti, Arap lüğatinde ve Arap beldelerinde ortaya çıkmıştır. Ancak beldelerinde Arap olmayan bazı sahâbede vardı ve kendilerine أعاجم “Arap olmayanlar” deniliyordu. Başlangıçta bunların sayısı bir elin parmakları kadardı ve bu sayı kadar rivayetleri yoktu. Fakat Hz. Peygamber’in hayatının son zamanlarında ve vefatından sonra, devletin sınırları genişledi ve insanlar bölük bölük Allah’ın dinine girmeye başladılar. Dine giren bu insanlar, Resûlullah’ın hadislerini nakletmeye, onlar hakkında soru sormaya, dinin hükümlerini araştırmaya ve onlara Hz. Peygamber’in hadisleriyle delil getirmeye başladılar. Böylece hadis rivayeti yayıldı. Bunları yayan raviler arasında Arap olmayan raviler de vardı. Onlardan bazıları Arap beldelerinde yetişmişler ve Arapçayı asıl Araplar gibi öğrenmişlerdi. Onlardan bazılarının Arap lüğatini öğrenmeye ve geliştirmeye karşı aşırı istekli oldukları görülmektedir.

Rivayet edildiğine göre Sâbit el-Bünânî’nin (ö. 127/744) Hasan el-Basrî’ye (ö. 110/728), “Ey Ebû Sa‘îd! رُفَعٌ hakkında ne dersin?” diye sormuş, o da “Sen, رُفَعٌ demekten âciz misin?” demiştir. Bunun üzerine Sâbit utanmış ve Arapça öğrenmek istemiştir. Arapçayla öyle içiçe geçmiş ki, bu yüzden kendisine “Sâbit el-Arabî”

denilmiştir.⁴³⁶ رَعَفَ lafzı Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şu hadisinde geçmektedir: “*Namazda kusan ve burnu kanayan kimse abdest alıp kaldığı yerden devam etsin!*”⁴³⁷

b) Mevâlî Ravilerin Hükümü:

Bazı âlimler, acem raviler sebebiyle hadis rivayetleri ve lafızlarının tespiti hususunda ta’nda (eleştiride) bulunmuştur. Nahivciler, lafzın Resûlullah’a (s.a.v.) ait olduğuna güvenmedikleri için Nebevî lafzı şahit getirmeyi bıraktılar. Bu gerekçelerine çoğu hadiste vuku bulan lahnleri (hataları) da eklediler. Çünkü ravilerin çoğunluğu köken olarak Arap olmayan, Arap dilini nahiv sanatıyla öğrenmeyen ravilerden oluşuyordu. Bu da genellikle farkına varmadan kelâmlarında hataya düşmelerine; kelâmlarında ve rivayetlerinde fasih Arapça olmayan sözlerin bulunmasına sebep oluyordu.⁴³⁸

Bu âlimler, muteahhirundan İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) hadisle istidlâl etmesini ayıp karşılamışlar ve bu konuda nahivciler de onları desteklemişlerdir. İbn Mâlik’ten rivayette bulunan Bedrüddîn b. Cemâ’a’nın (ö. 733/1333) ona, “Bu hadis Arap olmayanların rivayetidir. Onların rivayetlerinde Resûlullah’ın lafzı olmadığı bilinen şey bulunur.” dediği, onun bir cevap vermediği rivayet edilmiştir.⁴³⁹

İbn Mâlik’in buna cevap vermemesi acizliğinden kaynaklanmıyordu. O, alanında tanınan ve konusuna hâkim biriydi. Asıl olanın, lafızları değiştirmemek ve onlarda tasarrufta bulunmamak olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁰ İleride geleceği üzere, hadis âlimleri bu konuda müteyakkız ve dikkatlidirler.

Eğer yabancı olma hadis ravileri hakkında bir ta’n (eleştiri) sebebi ise, bu durum nahivciler hakkında daha çok eleştiri konusu olmalıdır. Çünkü onları şeyhi Sîbeveyh (ö. 180/796) gibi Fars asıllı bir nahiv üstadı ve rivayetleri delil getirilen çok sayıdaki lügat ravisi Arap asıllı değildir. Bu üstatlar ve raviler hadis ve şiirleri bir arada rivayet ederken bir kısmının kabul edilip diğer kısmının ucm(acemlik) sebebiyle terkedilmesi ilmi usule uygun düşmemektedir.

⁴³⁶ Sehâvî, **Fethü’l-Muğîs**, C. III, s. 145.

⁴³⁷ Dârekutnî, **Sünen**, C. II, s. 151; Senedde yer alan Ömer b. Riyâh metrûktur. Krş. İbn Hacer, **Takrîbü’t-Tehzîb**, No: 4896.

⁴³⁸ Suyûtî, **‘Ukûdu’z-Zeberced**, C. I, s. 9-10. O, sözlerinin doğruluğuna delâlet etmesi için bunu söyleyenleri “zekiler” olarak nitelemekte mübalağa etmiştir.

⁴³⁹ Suyûtî, **‘Ukûdu’z-Zeberced**, C. I, s. 10.

⁴⁴⁰ İbnü’t-Tayyib, Ebû Abdullah Muhammed el-Fâsî, **Feyzu Neşri’l-İnşirâh min Ravzi Tayyi’l-İktirâh**, Thk. Mahmûd Feccâl, 2. Baskı, Dubai, 1423/2002, s. 492-494.

c) Acem Ravilerin Rivayete Etkisi:

Öyle görülüyor ki ravilerin acem olmaları onların rivayetlerinin zabt ve itkan ile vasıflandırılmasının sebeplerinden biri olmuş olabilir. Çünkü bu niteleme, onları nasları zabtlemeye daha istekli kılıyordu. Bu yüzden onlar, Resûlullah’a (s.a.v.) yalan nisbet etmekten korktukları için lafızları ezberliyorlar ve onları lahn veya değiştirme yapmaksızın tebliğ ediyorlardı. Bundan sonra hâlâ onlardan bazılarında lahn meydana gelirse, bu durum diğer âlimlerin başına geldiği gibi kaçınılmaz hata kabilinden olur.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), bu görüşü şiddetle savunmuştur. Çünkü bazıları, Selmân el-Fârisî’nin (ö. 34/656) acemliğini dilde tutukluk ve yanlışlık yapmasının bir sebebi olarak görmüşlerdir. Dil için bu doğru bir eleştiri olsa da bu Selmân’ın dildeki tutukluğunun sebebi değildir. İbn Kuteybe’ye göre bu eleştirideki hatanın sebebi Selmân’ı eleştirdikleri kullanımların Arap fesâhatçilerinin kelâmına benzer sözlerde de mevcut olmasıdır.⁴⁴¹

Zehebî ise şöyle demiştir: “Fesahatin bulunması, konuşmadan ucmenin (tutukluğun) bulunmasına mani değildir. Nitekim birçok âlimin fesahatle konuşması, i’râb sebebiyle elde edilmiş değildir.”⁴⁴² Zehebî bu sözü, Selmân el-Fârisî’nin ucme oluşundan, onun söylediği şeylerin çoğunu anlamadıklarını söylediklerinden, ona yöneltlen eleştirilerden ve ucmeliğinin ön plâna çıkarılmasından bahsederken zikretmiştir. Onun sözü, ucmenin lisanın fesahatine mani olmadığına delalet etmektedir.

Zehebî’nin bu açıklaması, yabancıda fesâhatin bulunmasının ana dilindeki bazı harfleri konuşmasını ortadan kaldırmaz. Bu ayıp da değildir. Fesâhat sahipleri bazen grâmer hataları yapmaktadırlar.

Bazı ravilerin dillerinde ucmelik (tutukluk) vardı ve bazı harfleri karıştırıyorlardı. Fakat muhaddisler, hadislerin lafızlarına etkisi olmadığı halde bunlara dikkat ediyorlar ve bunları biliyorlardı.

İbn Haldûn şöyle diyor: “İslâm âleminde ilim taşıyıcılarının (hameletü’l-ilm) çoğunun acem olması şaşırtıcıdır. Zira Araplar içinde hem şer‘î ilimlerde hem de aklî ilimlerde ilim taşıyıcıları (hamele-i ilim) çok azdı. Onlardan bazısı, neseb bakımından

⁴⁴¹ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, **Garîbu’l-Hadîs**, Thk. Abdullah el-Cebûrî, 1. Baskı, Bağdat, 1397h., C. II, s. 268.

⁴⁴² Zehebî, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, C. II, s. 552.

Arap olsa da, lügat, eğitim ve hocaları bakımından yabancı idi. Bununla beraber millet Arap ve onun şeriatinin sahibi de Arap idi.”⁴⁴³

İbn Haldûn’un bu ifadelerinin mübalağa olduğu açıkça görülmektedir. Ancak onların hamele-i ilim ve şeriat olmadıklarını söylemek, gerçeklere uymadığı için kabul edilemez bir durumdur. Hadis ravilerinin çoğunun yabancılardan olduğuna dair iddialar vardır.

Ebû Hayyân el-Endelüsî rivayetteki hataları iki sebebe dayandırmaktadır: Birisi manâ ile rivayet, diğeri yabancı ravilerin tahrifidir.⁴⁴⁴ Hatta bazıları, ellerinden kesin bir delil olmaksızın manâ ile rivayetten kaynaklanan hataları onlara bağlamıştır.

Suyûtî de ona tabi olarak şöyle demiştir: Tedvinden önce hadisler yabancılar ve müvelledûn⁴⁴⁵ tarafından nakledilmiştir. Onlar ibarelerinin elverdiği şekilde rivayette bulunmuşlar, ilave ve eksiltme yapmışlar, takdim ve tehirde bulunmuşlar, lafızların yerine başka lafızlar getirmişlerdir.⁴⁴⁶ Onların kelâmlarında ve rivayetlerinde Arap dili açısından fasîh olmayan şeyler bulunmaktadır.⁴⁴⁷

Araştırmada yer alacak olan istatistiklerin açıkça gösterdiği üzere, tedvin öncesi ravilerin çoğu yabancılardan oluşmamaktadır. Suyûtî’nin bu sözü Hz. Peygamber’in hadisleri hakkında ta’n (eleştiri) kapısını açmaktadır. Buna göre bize ulaşan lafızlar, yabancı ravilerin lafızlarıdır. Hâlbuki Resûlullah (s.a.v.) lügatlerin en fasîhini konuşmuştu. Ayrıcı biz niçin, “Hz. Peygamber’in kavli hadisleri” diyoruz? Eğer lafızlar acemlere ait ise Hz. Peygamber’in sözü nerede? Manâ ile rivayete ruhsat verenler, ravinin lügati ve lafızları manâsından kaydıracak olanı bilmesini şart koştular. Âlimler, Hz. Peygamber’in hadislerinde bir hata meydana gelmesinden kaçınmak için ravilerin ve hadis ilmi talebelerinin lügati öğrenmelerine ve ona hâkim olmalarına çok önem vermişlerdir. Onların bu önemi, acem ravileri ve ilim talebelerini de kapsıyordu.

Bu konu, Mustafa Öztürk tarafından doktora tezinde geniş bir şekilde ele alınmış, mevâlînin hadis rivayeti hakkındaki şüpheleri ortaya konulmuştur. Bu

⁴⁴³ İbn Haldûn, **Mukaddime**, C. II, s. 361-362.

⁴⁴⁴ Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve’t-Tekmil**, C. II, s. 154.

⁴⁴⁵ Müvelledûn, Endülüs’te ilk mühtedilerin soyundan gelen nesillerdir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, “Mü velledûn”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII, s. 228-229.

⁴⁴⁶ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **el-İktirâh fî Usûli’n-Nahv**, Thk. Abdülkerîm Atıyye, 2. Baskı, y.y., 1427/2006, s. 43.

⁴⁴⁷ Suyûtî, **‘Ukûdu’z-Zeberced**, C. I, s. 7-10.

şüphelerin başında, onların Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarının bozulmasına ve hadis uydurmaya sebep oldukları şüphesi gelmektedir.

Öztürk çalışmasında yukarıdaki gerçekliklerden hareketle şu sonuca ulaşmıştır: Genel olarak mevâlî, hicrî 1. ve 2. asırlarda Araplara oranla azınlıkta idi. Dahası “kesîrû'l-hadîs (hadisi çok)”, “kesîrû'l-ilm (ilmi çok)”, “hâfız”, “âlim” ve “muhaddis” gibi vasıflar, acemlerden çok Araplara veriliyordu. Bundan başka hicrî 2. ve 3. asırdaki raviler, babaları veya dedeleri sebebiyle mevâlî sayılıyordu. Hâlbuki onlar, müslüman Arap toplumu içinde yetişmişlerdi.

Öztürk, mevâlî ravilerin durumlarını araştırarak onların rivayette önemli bir konuma sahip oldukları ifade etmiş ve Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarında bozukluk meydana gelmesinin sebebi oldukları iddiasını reddetmiştir. Fakat lügati iyi bilmeyen veya lügatte hata etmeyen kimseler olmadığını söylemenin mümkün olmadığını da eklemiştir. Öztürk'ün araştırmasına göre, hicrî 1. ve 2. asırlarda hadis rivayetinde hata yapan ravilerin sayısı 14'tür. Bunun sebebi onların lügati iyi bilmemeleri değil, lafzî rivayete önem vermemeleridir. Onlar, lahnli olarak işittikleri hadisleri rivayet etmişlerdi. Aynı zamanda Arapçayı iyi bilen mevâlî raviler vardı. Öztürk'ün araştırmasına göre bunların sayısı 10'dur.

Mevâlî hakkındaki iddialardan biri de, onların isrâiliyyâtın nakledilmesine sebep olduklarıdır. Sayıları 147'yi bulan mevâlî ravilerden 15'i ilk nesil muhaddislerdendi. Onlardan bazıları küçük yaşta iken esir veya sahibinin mevlâsı olarak İslâm'a girmişti. Dolayısıyla onlar, hem eski dinlerine iyice vâkıf değillerdi hem de azınlıkta idiler.

Arap olmayan ravilerin eski dinlere ait öğretileri yaymada rolü olduğu iddiasına gelince, bu hususta sahâbeden Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) ön plâna çıkmaktadır. İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve İbn İshâk (ö. 151/768) gibi mevâlî ravilerin bu nevi rivayetleri naklettiklerini inkâr etmek mümkün değildir.⁴⁴⁸

Öztürk tarafından ele alınan ikinci şüphe, müslümanlara karşı kin ve düşmanlık besleyen bir kısım mevâlînin dini tahrif etmek amacıyla hadis uydurmasıdır. Aynı zamanda bu, ırkçılık ve asabiyyet şuurunun hâkim olması nedeniyle Araplar ile

⁴⁴⁸ Mustafa Öztürk, **Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri (Hicri I. ve II. Asır)**, İstanbul: Yedirenk, 2012, s. 393-422.

mevâlî arasında tartışmalara sebep olmuştur. Mevâlîden bazıları, şehirlerin, yerlerin, milletlerin veya insanların faziletlerine dair hadisler uydurmuşlardır.⁴⁴⁹

Öztürk, zikri geçen şüpheye şöyle cevap vermişti; hadis tahammül/alan edenler ve bu hususta kitap tasnif edenlerden bazılarının mevâlîden olduğunda şüphe yoktur. Ancak bunların ilklerini sahâbe, onlardan rivayette bulunan tâbiûn, sonra ravilerin büyüklerinden olan etbâ‘u’t-tâbiûn Arap idiler. Yine hadisi ilk cem edenler ve yazarlar Arap idiler.

Tâbiûn tabakasından Mekke, Medine ve Basra şehirlerinde Arap asıllıların mevali olanlara oranı yaklaşık olarak %79, acem asıllıların oranı ise %21’dir. Tâbiûn, rivayette önemli bir tabaka olup sahâbe tabakasına yakın olma ayrıcalık ve özelliğine sahiptir.⁴⁵⁰ Buna göre yabancı ravilerin oranı Arap ravilerden çok azdır. Durum bu minvalde devam etmiştir. Tâbiûnin yabancı öğrencileri varsa, Arap öğrencileri de vardı. Eğer yabancı rivayette hata etseydi, orada bu rivayeti hıfzeden ve yabacının yanlışını düzeltecek olan Araplar vardı. Buna göre yabancıların lahne sebep oldukları görüşü doğru görünmüyor.

Çok sayıda âlim, hadisin manâ ile rivayet edilmesini câiz görmüş; ravinin lafızları ve lafızları manâsından kaydıracak şeyi bilmesini şart koşmuşlardır. Eğer ravi Arapça bilmeyen bir kimse olursa, böyle bir şart mantıklı olmaz. Çünkü söz konusu şart onun hakkında geçerli değildir. Yabancıların rivayetlerinin alınması, onların rivayet sırasında hataların meydana gelmesine gerçekten çok az etkisi olduğuna delalet etmektedir.

Acem ravilerden birçoğu kendi beldesinde veya Arap beldelerinde Arapça bilenler arasında yetiştiler ve Arapçayı lisan ehlerinden ayrılmayacak şekilde öğrendiler. Eğer bu durum hadisi bozsaydı, ilk hadis âlimleri buna vâkîf olur ve ona engel olurlardı. Şeyhlere kırâat yöntemi böyle durumları ayırt etmek içindi. Kütüb-i sitte müellifleri ve diğerleri gibi, hadis konusunda kitap telif eden yabancıları incelediğimiz zaman tahrîf ve tashîf hatalarının onlardan kaynaklanmadığını görürüz.

Aynı şekilde ravinin Arap olmasının şart koşulmadığı hadis ve usûl âlimleri arasında kesin bir durumdur. Onların herhangi birinden acemlerin rivayetini reddettiği nakledilmemiştir.

⁴⁴⁹ Öztürk, **Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri (Hicri I. ve II. Asır)**, s. 471-498.

⁴⁵⁰ Şâ‘ir, Hasan, **en-Nuhât ve’l-Hadîsü’n-Nebevî**, 1. Baskı, Amman, 1431/2010, s. 50-51.

Acemlerden oluşan büyük bir muhaddis grubu, dikkat ve zabtla ve hadiste mü'minlerin emîrleri olmakla nitelendirilmiştir. Kimse onların acem oluşlarını ayıp saymamış, Araplar ve diğerleri onlardan hadis almıştır. Çok az bir kısım hariç, nahiv âlimleri, bu alanda kendilerini hiç kimsenin geçemeyeceği Arap olmayan kimselerdi. Fakat onlar, acemlerin hadis ıstılahı ve hadis usulü ilimlerindeki derinliklerini kavrayamadıkları için Arapçayı bilmedikleri bahanesiyle yabancıların rivayetini reddettiler. Sonra araştırmacılar bunu ısrarla tekrarladılar.⁴⁵¹

Hadis kitaplarını incelediğimizde hadis âlimlerinin Arapça bilmeyen kimsenin hadis rivayet etmesini kabul etmediklerini görürüz. Onların hata yapması muhtemel olan kimsenin rivayetini nasıl kabul ederler? Nitekim Zührî, lügati bilmeme ihtimali olan bir adamı imtihan edip lügati bildiği anlaşıldıktan sonra rivayeti kabul etmiştir.⁴⁵²

Muhaddislerin tashîfleri konusunda eserleri incelediğimizde, bu meseleye işaret bile edilmediğini görüyoruz. Eğer bunların rivayetlerde bir etkisi olsaydı, onları bulup açıklarlardı.

Bu hususun rivayet asrından meydana gelen hataların sebeplerinden biri olarak ele alınması, onun rivayette hata meydana gelmesinde bir etken olduğunu ispatlamak için değildir. Bilakis bu konu, sadece cüz'î bir etkisinin olabileceğini ortaya koymak için ele alınmıştır. Çağdaş araştırmacılar bu konuyu araştırmaya teşebbüs eden kimseler, ravinin yabancı olmasını rivayette hata, tashîf ve tahrîf meydana gelmesinin sebeplerinden bir olarak ele almamışlardır.⁴⁵³ Daha önce geçtiği üzere, bu meseleyi, hadis metinlerini lügat konusunda delil kabul etmeyen ve bu yabancıların sözlerini ve nakillerini lügatte delil kabul eden nahivciler ortaya çıkarmıştır.

1.4.2. Hadis Yazımında Meydana Gelen Hataların Sebepleri

Kitâbet (yazı), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin muhafaza edilmiş âmillerinin en önemlilerinden biri kabul edilir. Ancak bu konuda âlimlerin dikkat çektikleri üzere ve kitaplarında dile getirdikleri üzere hatalar, tashîf ve tahrîfler

⁴⁵¹ Feccâl, Mahmûd, **es-Seyrû'l-Hasîs ile'l-İstîşâd bi'l-Hadîs fi'n-Nahvi'l-'Arabî**, 2. Baskı, Edvâu's-Selef, y.y., 1417/1997, s. 79-80.

⁴⁵² Ebû Nu'aym, **Hilyetü'l-Evliyâ**, C. III, s. 370.

⁴⁵³ Bunlardan biri olan Estîrî Cemâl, *et-Tashîf* isimli eserinde ravinin acem olmasını tashîf sebeplerinden biri olarak kabul etmemiştir. (Bkz. Estîrî Cemâl, **et-Tashîf ve Eseruhu fi'l-Hadîs ve'l-Fıkh ve Cuhûdu'l-Muhaddisîn fi Mükâfahetihî**, 1. Baskı, y.y., 1997.) Bu konunun, kendisinde tashîf bulunan veya manâ ile yapılan çok sayıda rivayet ele alınarak tatbîkî olarak araştırılması, yapılan hataların Arap ravilerden mi, yoksa acem ravilerden mi kaynaklandığı ortaya konulması gerekmektedir.

meydana gelmiştir. Burada hadislerin yazımında meydana gelen önemli hataları ve bu hataların hadislerin lafızlarına etkisini ele alacağız.

1.4.2.1. Tashîf ve Tahrîf:

Tashîf⁴⁵⁴, rivayet asrında hadise, özellikle yazılı rivayetlere giren âfetlerden biri olarak kabul edilir. Bu dönemde lügatin maruz kaldığı sıkıntıların aynısı, bu gibi sıkıntıların oluşmasındaki temel sebepleri de doğurmuştur.

a) Tashîf ve Tahrîfin Tarifi:

Hadis rivayetinde meydana gelen hataların temel sebeplerinden biri olarak çokça dile getirilmesine rağmen tashîf ve tahrîf kavramlarını araştırdığımızda, onları bütün boyutlarıyla ele alan tam bir tarifi bulunmadığını görmekteyiz. Nitekim Estîrî Cemâl şöyle diyor: “Mütekaddim muhaddisler, sünneti korumak ve ravileri tashîfe düşmekten sakındırmak için senedlerde ve metinlerde meydana gelen tashîflerle ilgili bolca örnekler vererek konuyu ortaya koyarken, tashîf ve tahrîfin bir tarifi yapmamışlardır. Bu şekilde onlar, tarifi çok misalle ortaya çıktığını ve örnekleri sayarak açıklığa kavuştuğunu düşünmektedirler.”⁴⁵⁵

Askerî, tashîfi bir neviyle –ki bu en tehlikelidir– tarif etmektedir. O da “göz tashîfi” olup “kitaptan alma sebebiyle meydana gelen şey” şeklinde tarif edilir.⁴⁵⁶

Ancak onlardan sonra tashîf ve tahrîfin değişik tarifleri yapılmış ve çeşitli nevilere ayrılmıştır. Bu nevilere bizim konumuzu ilgilendiren metinde tashîf olup el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69) tarafından şöyle tarif edilmiştir: “Sahîfe, üzerine yazı yazılan deri veya kâğıt parçasıdır. Bu kelime ism-i mensûb yapıldığı zaman *recûlün sahafıyyun* denilir. Bu ifade, “ilmi, meşâyihden değil de sahifeden alan kimse” demektir.

⁴⁵⁴ Muhaddisler *tashîf* konusuna çok fazla önem vermişler ve bu konuda müstakil eserler kaleme almışlardır. Bunların rivayet asrından sonra ortaya çıktıklarını görüyoruz. Dârekutnî'nin *Tashîfu'l-Muhaddisîn*'i gibi. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî' li-Ahlâki'r-Râvî* isimli eserinde ondan nakilde bulunmuştur. Suyûtî, Dârekutnî'nin âlimler tarafından yapılan her türlü –hatta Kur'ân'da bile– tashîfi zikrettiğini ifade etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Telhîsü'l-Müteşâbih fi'r-Resm ve Himâyetü mâ Eşkele minhu 'an Bevâdiri't-Tashîf ve'l-Vehm*'i, el-Askerî'nin *et-Tashîf ve't-Tahrîf*'i, Suyûtî'nin *et-Tatrîf fi't-Tashîf*'i de bu eserlerdendir. Mustalah yazarları bu konuyu kitaplarında müstakil başlık altında ele almışlardır. Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Abdilberr gibi âlimler, bu ilimde yazılan eserlere işaret etmişlerdir. Muvaffak b. Abdulkâdir, Dârekutnî'nin *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*inin tahkikine yazdığı “mukaddime”de (Bkz. Dârekutnî, Ali b. Ömer, **el-Mu'telif ve'l-Muhtelif**, Thk. Muvaffak b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986, C. I, s. 64-68) ve **Tevsîku'n-Nusûs ve Zabtuhâ** isimli eserinde (Bkz. Muvaffak b. Abdulkâdir, **Tevsîku'n-Nusûs ve Zabtuhâ 'inde'l-Muhaddisîn**, 1. Baskı, Beyrut, 1414/1993, s. 174-179) bu konuda verilen eserlerin tamamını zikretmiştir.

⁴⁵⁵ Estîrî Cemâl, **et-Tashîf ve Eseruhu fi'l-Hadîs ve'l-Fıkḥ**, s. 26.

⁴⁵⁶ Askerî, el-Hasan b. Abdullah, **Tashîfâtü'l-Muhaddisîn**, Thk. Mahmûd Mîre, 1. Baskı, y.y., 1402h., C. I, s. 21-22; Estîrî Cemâl, **et-Tashîf ve Eseruhu fi'l-Hadîs ve'l-Fıkḥ**, s. 26.

Tashîf, “lafzı, konuluş bakımından murâd edilen manâsını değiştirecek şekilde değiştirmek”tir. Bunun aslı “hata”dır. *Sahhahfehu fe-tesahhafe*, “onu karışıklık meydana gelecek şekilde değiştirdi” demektir.”⁴⁵⁷

Buna göre ilmi sahîfeden alan kişi, kelimenin bağlamdaki lafzını karıştırıyor ve onu aslından başka okuyor. Çünkü o dönemde kelimeler noktalı ve harekeli değildi.

Lahn, doğru i’râba aykırı davranmaya denilir ve i’râbda hata olmasa da, bir kelimeyi Arapların tespit etmediği şekilde telaffuz etmeye de denilir. Fukahâ kavramı bu anlamda kullanmış olup Nevevî bunlardandır.⁴⁵⁸ Ebu’l-Kâsım el-Harîrî (ö. 516/1122) bu konuda *ed-Dürretü’l-Gavvâs fî Lahni’l-Havâs* isimli bir eser yazmıştır.⁴⁵⁹

b) Tashîfin Çeşitleri:

Tashîf, “sem” ve “basar” olmak üzere iki çeşittir. Sem’ tashîfi, şifahî rivayet konusuna girer, basar tashîfi ise yazılı rivayette olur. Sehâvî, basar tashîfinin daha çok olmakla nitelemiştir. Aynı şekilde lafız tashîfinin “çok”, manâ tashîfinin “az” olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁰

İşaret etmek gerekir ki, mütekaddimûn “musahhaf” ve “muharref” kelimelerini aynı anlamlarda kullanıyorlardı. Fakat İbn Hacer, onları birbirinden ayırarak şöyle demiştir: “Bağlamdaki hattın (yazının) şekli kalmakla beraber ravinin muhalefeti bir harf veya daha fazla harfî değiştirmek suretiyle olursa, iki durum söz konusudur: Eğer bu harf noktalamalarında olursa *musahhaf*, şayet şekilde olursa *muharref* olur.”⁴⁶¹

Tashîf, muhaddislerin ve musanniflerin istinsâhlarında meydana gelir. Müstensihlerin çoğu tashîf ve tahrif hatasına düşmektedirler. En iyi nüsha, her ikisinden de sâlim olan veya her ikisinin ender bulunduğu nüshadır.

Musahhaf ve muharrefin bilinmesine ihtiyaç vardır. Çünkü bunlar, ileri gelenlerin, hatta büyük âlimlerin yanıldıkları şeylerdir. Çünkü bunlar akıl yürütülecek, mukayese edilecek veya birtakım kurallara göre alınacak şeyler değildir.

⁴⁵⁷ Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu’l-Munîr*, Thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, 2. Baskı, y.y., 1418h., C. I, s. 174.

⁴⁵⁸ Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Ravzatu’t-Tâlibîn ve ‘Umdetü’l-Müftûn*, Thk. Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebetü’l-İslâmî, y.y., 1412/1991, C. XI, s. 10.

⁴⁵⁹ Bkz. Suyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, C. IV, s. 462.

⁴⁶⁰ Sehâvî, *Fethü’l-Muğîs*, C. III, s. 464.

⁴⁶¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, s. 92.

Tashîf, bazen ravilerin sayısının birden çok olduğunu çağrıştırmaktadır. Çünkü hadisin bir ravisi olduğu halde, iki ravisi varmış gibi izlenim vermektedir. Bu, çeşitli tarikleri getirmek suretiyle zayıf hadislerin takviyesine sebep olmaktadır. Tashîf bazen metinde olur ki, manânın değişmesine, hatta bozulmasına yol açar. Bazen musahhaf lafız, asıl lafzın taşımadığı birçok manâyı taşıyabilir. Tashîf bazen de hadisin ait olmadığı fikhî bir bâba dâhil edilmesine sebep olur.⁴⁶²

Hâkim en-Nîsâbü'rî şöyle demiştir: “Bu nevi, metindeki tashîflerin bilinmesidir. Bu hususta hadis imâmlarından bir grubun ayağı kaymıştır... Hadis mesleğinden olmayan –Abdullah İbnü’l-Mübârek’in dediği gibi– bir grubun yapmış oldukları tashîflere delalet eden çok sayıda örnek zikrettim.”⁴⁶³

Zemahşerî, tashîfî anahtarı kaybolmuş kilide benzetmiştir.⁴⁶⁴ Bize göre âlimler, bunun anahtarının şeyhlerin ağzından işitmek olduğunu ifade etmişlerdir.

Tashîf lafızlarda meydana geldiği gibi, lafızlar olduğu gibi kalmakla birlikte manâlarda da meydana gelmiştir. Bunları incelediğimizde, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) fiillerinin nakledilmesi veya o’nun emir ve nehyinin ihbâr sigasıyla nakledilmesi ile alakalı olduklarını görüyoruz. Bu ikincisi daha çoktur.

c) Tashîfin Sebepleri:

1) Arap Harflerinin Resminin Birbirine Benzemesi:

Arap lüğatinin harflerinin resm bakımından birbirinde benzmesi tashîfin önemli sebeplerinden biri olarak kabul edilir. Çünkü bazı harfler birbirinden ancak noktalar sayesinde ayrılmaktadır. Arap lügati, Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) zamanına kadar noktasız ve harekesiz yazılıyordu.

Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî (ö. 360/971?) şöyle diyor: “Arap yazısında tashîf meydana gelmesinin sebebi, harflerinin şekillerinin bir hikmete dayanmadan konulmuş olması ve kendisinden sonra kimseleri dikkate almamasıdır. Bu yüzden beş harfi aynı şekilde yapmıştır: Bunlar, ب, ت, ث, ي ve ñ harfleridir. Hikmet, her harfin

⁴⁶² İvazullah, Târik b. İvazullah b. Muhammed, **Şerhu’l-Elfiyyeti’l-Hadîsiyye (Lügatü’l-Muhaddisu’l-Kübrâ)**, 1. Baskı, Kahire, 1434/2013, C. II, s. 209.

⁴⁶³ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Ma’rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 461.

⁴⁶⁴ Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, **Rebî‘u’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Ahbâr**, Thk. Abdülemîr Mihnâ, 1. Baskı, Beyrut, 1412/1992, C. II, s. 26.

birbirinden ayrılacak şekilde konulmasını gerektirir ki, birbiriyle karıştırmak emin olunsun!”⁴⁶⁵

Bunun bir örneği Buhârî ve Müslim’in Hz. Âişe’den (r. anhâ) rivayet ettikleri hadiste geçmektedir. Hz. Âişe şöyle demiştir: “

“Bir gün Resûlullah (s.a.v.) sevinçli olarak yanıma girdi ve şöyle buyurdu: “*Yâ Âişe! Görmedin mi, biraz önce iz sürücü Mucezziz*⁴⁶⁶ *Zeyd ibn Hârise ile Usâma ibn Zeyd’e baktı da: Muhakkak bu ayaklar birbirindendir, dedi.*”⁴⁶⁷ İbn Cüreyc bunu şöyle tashîf etmiştir: “*Görmedin mi, Muharriz el-Müdlîcî...*” Süfyân b. Uyeyne şöyle dedi: “*Yâ Eba’l-Velîd! O, Mucezziz el-Müdlîcî’dir.*” dedi. Bunun üzerine o kırıldı.⁴⁶⁸

Burada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir ki, o da Arap lügati harflerinin resm bakımından birbirine benzemesi sebebiyle tashîf rivayet asrında meydana gelmiştir. Bunun sebepleri ise İslâm devletinin sınırlarının genişlemesi, insanların bölük bölük İslâm’a girmesi, bu insanların ilim öğrenmeye başlaması, bunlardan bir kısmının ilim halkalarına katılıp hadis öğrenmeleri ve rivayet etmeleridir. Bazı müsteşrikler bunu Arap lügatine, buradan hareketle bize ulaşan şeriate ta’n (eleştiri) vesilesi yapmıştır.⁴⁶⁹ İşte bu durum onları bu hususta kitaplar yazmaya sevk etmiştir.

Bu hususta kusur Arap hattında değildir. Çünkü noktasız harfler için noktalar, harekeler ve âlâmetler hazırlanmıştır. Bu işaretler, hattı her türlü karışıklığı giderecek şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁷⁰

Arap lüğatinin harflerinin resmi(yazımı) İslâm’dan uzun zaman önce mevcuttu ve Araplar bunlara alışmışlardı. Çünkü onlar bu harfleri ve kelimeleri biliyorlardı. Bu yüzden onlara yatkınlık hissediyorlar ve kendilerine garîb gelmiyordu. Sonuç itibariyle

⁴⁶⁵ Isfahânî, Hamza b. el-Hasan, **et-Tenbîh ‘alâ Hudûsi’t-Tashîf**, Thk. Muhammed Es’ad Talas, 2. Baskı, Beyrut, 1412/1992, s. 27.

⁴⁶⁶ O, bir izci sürücüdür. Tam adı, Mucezziz b. el-A’ver b. Ca’de b. Mu’âz b. ‘Utvâre b. ‘Amr b. Müdlîc el-Kinânî el-Müdlîcî’dir. O, bir esir aldığı zaman perçemini kestiği için kendisine “Mucezziz” denilmiştir. Bkz. İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullâh, **el-İstî‘âb fî Ma‘rifeti’l-Ashâb**, Thk. Muhammed Ali el-Becâvî, Dârü’l-Cîl, y.y., 1412/1992, C. IV, s. 1461; İbnü’l-Esrîr, **Üsdü’l-Gâbe**, C. V, s. 67; İbn Hacer, **el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe**, C. V, s. 775.

⁴⁶⁷ Buhârî, Ferâiz 30; Müslim, Rezâ‘ 11.

⁴⁶⁸ Humeydî, **Müsnedü’l-Humeydî**, C. I, s. 278; krş. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. I, s. 451.

⁴⁶⁹ Bu hususta Paul Kraus’un Eliezer Paul Kraus et-Tenbîh ‘alâ Hudûsi’t-Tashîf isimli eserden bahsederken söylediklerine bkz. **el-Müntekâ min Dirâsâti’l-Müsteşrikîn**, Hazırlayan: Selâhuddîn el-Müncid, Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî’l-Cedîd, y.y., 1955, s. 177.

⁴⁷⁰ Mu‘allimî, Abdurrahman b. Yahyâ, **el-Mukaddimât ve mâ ileyhâ (Mukaddimetü Tahkîki’l-İkmâl li-İbn Mâkûlâ)**, Thk. Ali Muhammed el-‘Umrân, 1. Baskı, Mekke, 1434h., s. 5-6.

onları hiç zorlanmadan noktasız olarak okuyorlardı. Ancak insanlar lüğatin kaynağından uzaklaşınca, Araplar yabancılarla karışınca, yabancılar Müslüman olup Arapçayı öğrenmeye başlayınca kıraatte karışıklıklar meydana geldi. Bu yüzden onlarla bu harfler arasındaki ülfet zayıfladı ve çeşitli okuma zorlukları ortaya çıkmaya başladı. Bu sebeple harflere nokta ve hareke koyuldu.

2) Kitaptan Almakla Yetinme:

Tahammül için ilk yol şeyhten semâ'dır. Çoğunluğa göre bu, rivayet nevilerinin en yüksek derecesidir.⁴⁷¹

Hadisin şeyhten semâ'ı, hadisin lafzında tashîf, tahrîf, tağyir ve tebdil meydana gelmesine karşı en sağlam ve en güvenli yoldur. Çünkü bu şekilde sahih lafız işitilmiş olur. Şeyhin lafzını işitmek yerine, sadece kitaplardan alan kimse hataya düşer. Çünkü o, ilmi doğrudan veya şifahî olarak âlimlerden almayı terk ettiği zaman, o dönemin hadis, lügat vb. bazı kitaplarına gizli olarak girmiş bulunan tashîf ve tahrîfe maruz kalır.⁴⁷² Bu, ravilerin tashîf ve tahrîfe düşme sebeplerinin en önemlisidir. Çünkü kitaba güvenerek yazan herkes tashîfe düşmüştür.

Âlimler, ulemanın ağızlarından almaksızın hadislerini sadece kitaplardan yazmaya karşı uyarmıştır. Nitekim Süleyman b. Mûsâ (ö. 119/737) şöyle demiştir: “Hadîsleri sahifelerden almayın ve Kur’ân’ı mushaflardan okumayın!”⁴⁷³

İmâm Müslim, sahîfelerden almanın çirkinliğini açıklayarak şöyle demiştir: “Bu, muhaddisten semâ’da bulunmaksızın veya ona arz etmeksizin kitaplardan almak bizim korktuğumuz bir âfettir.”⁴⁷⁴

İbn Kurkûl, şeyhten –özellikle dünyanın her yerinden kendisine talebenin geldiği şeyhten– yazmaya ihtimam göstermeyen kimsenin durumunu ayıplamıştır.⁴⁷⁵ Bu ayıplamanın sebebi, onun zabtına ve harekesine önem vermemektir. Çünkü şeyhin lafzını işitmeden kitaptan almakla yetinen öğrenciler vardı.

⁴⁷¹ Kâdî İyâz, **el-İlmâ’**, s. 148.

⁴⁷² Ebu’l-Fazl es-Selâmî, Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali, **et-Tenbîh ‘ale’l-Elfâzi’l-Letî Vaka’a fî Nakliha ve Zabtiha Tashîfun ve Hataun fî Tefsîriha ve Me’ânîha ve Tahrîfun fî Kitâbi’l-Garîbeyn li-Ebî Ubeyd el-Herevî**, Thk. Hüseyin b. Abdülazîz b. Ömer Bânâce, Riyad, 1429/2008, s. 6.

⁴⁷³ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. II, s. 31; Fesevî, **el-Ma’rife ve’t-Târîh**, C. II, s. 412.

⁴⁷⁴ Müslim, **et-Temyîz**, s. 26.

⁴⁷⁵ İbn Kurkûl, **Metâli’u’l-Envâr**, C. I, s. 149.

İbn Kurkûl, bu sözlerini zamanının âlimleri hakkında söylemiş olsa da, bu olgu onun zamanından önce de mevcuttu. Onun bu sözleri, harfler için noktalama ve harekeleme kuralları konulduktan sonra muhaddislerin, ravilerin –özellikle hocasının kitâbı olanların– ve aynı şekilde müstensihlerin tashîf ve tahrîften kaçınmak için bunlara ihtimam göstermesi gerektiğine delalet eder.

Bunun sebebi, birçok ravinin kitaptan alıp rivayet etme hususunda rahat ve müsamehakar davranmasına ve ehil olmayan kimselerin bu alana girmesine bağlanmaktadır. Nitekim el-Evzâî (ö. 157/774) bu durumu açıklayarak şöyle demiştir: “Bu ilim ricâl ile mülâkât sebebiyle değerli idi. O kitaplara geçtiği zaman onu kölelerde ve bedevilerde bulmaya başladı.”⁴⁷⁶

Rihleye çıkmasına rağmen semâ’da bulunmaksızın kitaptan almakla yetinen kimselerden biri İbn Cüreyc’dir. Bu yüzden ez-Zührî’den rivayet ettiği hadiste vehme kapılmıştır. Zehebî bu durumu şöyle açıklamaktadır: “İbn Cüreyc’in ez-Zührî’den aktardığı rivayetlere hatalar girmiştir. Çünkü ondan münâvele yoluyla nakilde bulunmuş ve bu gibi şeyler, özellikle yazıda hareke ve noktanın henüz bulunmadığı o asırda rivayetlere tashîf girmesine sebep olmuştur.”⁴⁷⁷

Zehebî, ulemanın bundan sakındırmasının sebebini şöyle açıklamıştır: “Özellikle hatta hareke ve noktanın henüz bulunmadığı o asırda icâzet yoluyla sahîfelerden nakilde bulunmanın birtakım bozukluklar meydana getireceğinde şüphe yoktur. Bu yüzden kelimedeki manâsı bozulacak şekilde tashîf meydana gelir. Hâlbuki ricâlin ağzından almadan böyle şeyler olmaz. Aynı şekilde hıfzdan hadis rivayet etmek, yazılı kitaptan rivayetin hilafına ondan vehm meydana gelir.”⁴⁷⁸ Böylece Zehebî, rivayet zamanında tashîf meydana gelmesinin tehlikesini açıklamıştır. Hatîb el-Bağdâdî de, o dönemdeki tashîfe çeşitli örnekler zikretmiştir.⁴⁷⁹

Bu husustaki tashîf şekillerinden biri, bazı şeyhlerin kendisinden semâ’da bulunmak isteyen kimseden, semâ’da bulunmaksızın merviyatını ve rivayetlerini istinsah etmesini istemeleridir. Hayve b. Şurayh’ın (ö. 158/775) yaptığı gibi. Halef b. Temîm (ö. 206/821) şöyle demiştir: “Hayve b. Şurayh’e geldim ve ondan rivayette bulunmak istedim. O da bir kitap çıkararak, “Git, bunu istinsah et ve benden rivayet

⁴⁷⁶ İbn Adiyy, **el-Kâmil**, C. I, s. 242.

⁴⁷⁷ Zehebî, **Siyer**, C. VI, s. 331.

⁴⁷⁸ Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 114.

⁴⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi**, C. I, s. 445.

et!” dedi. Ben de, “Biz semâ‘dan başkasını kabul etmeyiz” dedim. O, “Biz başkasına da böyle yapıyoruz. İstersen onu al, aksi takdirde bırak!” dedi. Dedi ki: “Bu yüzden ben de onu terk ettim.”⁴⁸⁰

Bazı ravilerin hadisleri sahiplerinden dinlemeksizin sahîfelerden ve kitaplardan rivayette bulunması ile bu şahısların hadislerin metinlerini bilmemesi, nakilde hataya yol açmış olup ravilerin tashîflerinde ve vehimlerinde büyük bir rol oynamıştır.⁴⁸¹

Yaptığımız bu açıklamalar, tashîfte meydana gelen hataların sebeplerinin, hadisler konusunda bilgi ve tecrübe sahibi olmaksızın şeyhlerin ağızlarından dinlemeden sahîfelerden almaktan kaynaklandığını, bundan da bir taraftan harflerin birbirine benzemesinden ve bazılarının hatlarının açık olmamasından, bir taraftan da alınan nüshanın sağlam olmamasından kaynaklanan hatalar ortaya çıktığını vurgulamaktadır.

3) Rıhle yapmak:

Hadis talebi için rıhleye çıkmak, metinlerin hıfz ve tespitinde önemli sebeplerden biri olduğuna göre, rıhleye çıkmamak da hata, tashîf ve vehmin meydana gelmesine sebep olur. Âlimler, hadis talebi için seyahatte bulunan ve bulunmayan kimseleri belirtmişlerdir. Onlar, seyahati bir ölçü alarak ravileri hıfz ve zabt bakımından mukayese etmişlerdir.

Yahyâ b. Ma‘în şöyle demiştir: “Şu dört kişide rüşd (olgunluk) bulunmaz:...” O, “hadis talebi için rıhleye çıkmayıp beldesinde oturarak hadis yazan kimse”nin bunlardan biri olduğunu zikretmiştir.⁴⁸² Başka âlimlerin de söyledikleri gibi, hadis için seyahatte bulunan kimse hadisin tariklerini bir araya toplar ve onlardaki hataları görür.

Ali b. el-Medîni’nin “Bir bâbdaki bütün tarikler toplanmadıkça hatası ortaya çıkmaz”⁴⁸³ şeklindeki açıklaması, lafzın tespiti açısındandır. Murâd edilen manânın anlaşılması açısından ise Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Hadisin bütün tariklerini toplamazsan onu anlayamazsın.”⁴⁸⁴ Rıhleye çıkmayıp genellikle kendi belde halkına ulaşan isnâdla hadisi alan kimsenin hataya düşme ihtimali vardır. Isnâd halkaları az

⁴⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. II, s. 82.

⁴⁸¹ Verîkât, **el-Vehm**, s. 310.

⁴⁸² Hâkim en-Nîsâbürrî, **Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 123.

⁴⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘**, C. II, s. 316.

⁴⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘**, C. II, s. 315.

olduğu zaman hataya düşme ihtimalinin de az olduğu ve isnâdının uzunluğunun hataları sebep olduğu hususu genel bir bilgidir.

Daha önce geçtiği üzere Zehebî, hadis talep etmek üzere rihleye çıkmamanın vehim meydana gelmesinin sebeplerinden olduğuna işaret eden âlimlerden biridir. O, tenkiçilerin Fülehy b. Süleyman (ö. 168/784) hakkındaki görüşlerini zikrettikten ve onun yaptığı vehim, hata ve tashîfleri aktardıktan sonra, onun hakkındaki görüşünü, “O, hadis için seyahat etmedi.”⁴⁸⁵ şeklinde özetlemiştir. Bu sözleriyle Zehebî, onun vehmini ve hatasını hadis talebi için rihleye çıkmamış olmaya bağlamıştır.

Muhammed b. el-Müsennâ b. Ubeyd, Ebû Mûsâ el-Basrî el-Hâfız’ı (ö. 252/866) Muhammed b. Beşşâr Bündâr’a (ö. 252/866) tercih etmiştir. Çünkü o rihle etmiş, Bündâr etmemiştir.⁴⁸⁶

Hadis talebi için rihleye çıkmayan kimse, hadisleri öğrenme ve onları birbirinden ayırt etme dairesini daraltmış olur. Bazen o kendi belde halkından sahih hadisler alır ve onlara aşinalık kazanır. Bu yüzden beldesine gelen ve durumlarını bilmediği kimselerden aldığı hadisi bunların arasına idhal etmesi çok kolay olur. O, hadislerin şeyhleriyle buluşarak onların hadislerini tekid etmeyi âdet haline getirmediği için o hadisi onlardan hüsn-i zan yoluyla nakleder.

Velîd es-Serâkibî, tahkikini yaptığı *et-Tenbîh ‘ale’l-Elfâzi’l-Letî Vaka’a fî Nakliha ve Zabtiha Tashîfun* isimli eserin mukaddimesinde, tashîf sebeplerinden birinin rihleye çıkmamak olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁷

Böylece hadis talebi için rihleye çıkmanın çok önemli olduğu görülmektedir. Çünkü bunun o asırda terk edilmesinden hadis ravilerinin düştükleri hatalar ve vehimler meydana gelmiş, bu sebeple hadisleri eleştirilmiştir.

4) Mülâzemetin Azlığı ve Çeşitli Beldelere Gitmek:

Ravinin rihlede kazandığı faydalara rağmen, bu seyahatleri usulüne göre yapmaması, ravileri hadis metinlerinde hatalara düşüren ters sonuçlara yol açar. Ravinin kendi şeyhlerinden, mülâzemet ettiği kendi belde halkından yaptığı rivayette,

⁴⁸⁵ Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 354.

⁴⁸⁶ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, **Târîhu’l-İslâm**, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2. Baskı, Beyrut, 1414/1993, C. XIX, s. 317.

⁴⁸⁷ Bkz. Ebu’l-Fazl es-Selâmî, Muhammed b. Nâsir, **et-Tenbîh ‘ale’l-Elfâzi’l-Letî Vaka’a fî Nakliha ve Zabtiha Tashîfun ve Hataun fî Tefsîriha ve Me’ânîha ve Tahrîfun fî Kitâbi’l-Garîbeyn**, Thk. Velîd es-Serâkibî, el-Müctema’u’s-Sikâfî, Abu Dabi, 2003, s. 6.

onun hadis tespiti daha kuvvetli olur ve ondan hata çok nadir meydana gelir. Ama beldeler arasında dolaşıp kısa zamanda o şeyhten bir şey ve bu şeyhten bir şey aldığı zaman hata ihtimali ve zabt eksikliği artar. Hatta bazen hadisi zayıf bir şeyhten alır ki, bu hata ihtimalini daha da artırır. Bazen zayıf şeyhi sika olarak vehmeder veya onun hâlini bilmez, bu yüzden de hadisinde münker hususlar meydana gelir. Bazen de bunun aksi meydana gelir. Belde halkı kendilerine gelenleri tanımazlar, onlardan nakilde bulunurlar ve böylece hataya düşerler.⁴⁸⁸

Bir ravi bazen olağan ve gayr-ı ilmî bir sebeple rihlede bulunduğu zaman gitmiş olduğu belde hıfzından rivayette bulunmaktadır. O, yanında kitabı olmadığı veya kitaplarını kaybetmiş olduğu için hâfızasına dayanarak hadis rivayet etmek zorunda kalıyor. Kitabından hadis rivayet eden kişi, kitabını zabtetsen ve onu tağyir ve tebdilden korusa da, hıfzından rivayet eden kişiden daha sağlamdır.

Bu sebeple birçok ravi hata etmiştir. Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), Isfahan'a gitmişti ve orada hıfzından hadis rivayet etmişti. Yûnus b. Habîb el-Isfahânî (ö. 267/880) şöyle dedi: "Ebû Dâvûd et-Tayâlisî bize geldi, bize hıfzından yüz bin hadis imlâ etti ve yetmiş yerde hata etti. Basra'ya dönünce bize, "Ben yetmiş yerde hata ettim, onları düzeltin!" diye mektup yazdı."⁴⁸⁹

Ravi, eğer sağlam bir hâfız değilse veya câhil bir kimse ise, beldesi dışında bazen hıfzı hususunda telkine maruz kalır ya da hile ile kitabına bir şey sokulur. Bazen de bilmediği sahifelerden hadis alır. Böylece o hadisinde vehimlere ve hatalara düşer.

Muhaddislerden bir kısmı bazen beldelerinden çıkıp hadis ilmi dışında başka işlerle uğraşabilmişlerdir.⁴⁹⁰ Onlardan Şerîk b. Abdullah en-Neha'î (ö. 177/794) gibi bazıları, kadılık görevlerinde bulunmuştur; Nitekim, Vâsıt kadısı olduktan sonra hıfzı bozulduğu ifade edilmiştir.⁴⁹¹ Bazıları ticaretle meşgul olmuştur; Şebîb b. Sa'îd et-Temîmî el-Basrî (ö. 186/802) gibi. O, Mısır'da hıfzından hadis rivayet etmiştir ve kendisinden münker hadisler rivayet edilmiştir.⁴⁹² Bazıları da gezinti ve başka şeylerle meşgul olmuş, bu yüzden rivayetleri zayıflamış ve hataya düşmüştür.

⁴⁸⁸ Abdülkerîm el-Verîkât, bu konu hakkında **el-Vehm fî Rivâyâti Muhtelifi'l-Emsâr** (1. Baskı, Riyad, 1420/2000) isimli bir doktora tezi hazırlamıştır.

⁴⁸⁹ Halîlî, el-Halîl b. Abdillâh, **el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs**, Thk. Muhammed Sa'îd İdrîs, 1. Baskı, Riyad, 1409/1989, C. I, s. 240.

⁴⁹⁰ Verîkât, **el-Vehm**, s. 352.

⁴⁹¹ İbn Receb, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî**, C. II, s. 759, 780.

⁴⁹² İbn Adiyy, **el-Kâmil fî Zu'afâi'r-Ricâl**, C. IV, s. 1346-1347.

Öte yandan ravinin uzun süre şeyhine mülâzemeti, onu şeyhinin hadisini hıfz hususunda şeyhinden daha güçlü ve sağlam yapmaktadır. Eğer şeyhine mülâzemeti kısa süre olursa, şeyhinin hadisinde uzmanlaşmadığı gibi hadislerini iyi ve sağlam bir şekilde öğrenemez ve bu yüzden onun hadisleri hususunda hataya düşer.⁴⁹³

5) Mezhep Tassubu:

Bazı fırkalar, kendi inançlarına ve görüşlerine uygun hâle getirmek amacıyla bilerek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinde tashîfte bulunmuşlardır. Bunu en fazla yapan fırka Şîa'dır. Onlar, muhalif itikatlarına uydurmak için birçok hadiste tashîf yapmışlardır.

Bunun örneklerinden biri, Buhârî ve Müslim'in Hz. Âişe'den (r. anhâ) naklettikleri şu sahîh hadisi tashîf etmeleridir: “*Biz mîrâs olunmayız, bizim terekemiz sadakadır.*”⁴⁹⁴

Rivayetler, نُورٌ kelimesinin zammeli ve صدقة kelimesinin merfû olduğu hususunda ittifak etmektedir. Âlimlerin cumhuru bunu, peygamberlere varis olunamayacağı ve onların bıraktıklarının sadaka olduğu anlamına almışlardır. Hadiste geçen مَا تَرَكْنَا ifadesi mahallen mübtedâ merfû, صدقة kelimesi haberdur. Mütekaddim ve müteehhir hadis ehli arasında dolaşan bilgi budur.

Şîa, bu hadiste tashîfte bulunarak bu görüşe muhalefet etmiştir. Onlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) bu hadisinde şu şekilde tashîfte bulunmuşlardır: نُورٌ kelimesini yâ'nın zammiyle يُورث şeklinde tashîf ettiler. Merfû olan صدقة kelimesini, hâl olmak üzere صدقة şeklinde mansûb yaptılar.⁴⁹⁵ Şevkânî, bunun onların yaptıkları ilk tahrîf olmadığını belirtmiştir.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Verîkât, **el-Vehm**, s. 323.

⁴⁹⁴ Buhârî, Ferâiz 3; Müslim, Ferâiz 16. Her iki rivayet de, Zührî → Urve → Âişe (r. anhâ) tarikiyle gelmiştir. Yukarda zikredilen rivâyetin lafzı Müslim'e aittir.

⁴⁹⁵ Nevevî, **el-Minhâc**, C. XII, s. 74; İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. IX, s. 362.

⁴⁹⁶ Şevkânî, **Neylül-Evtâr**, C. XI, s. 387-388.

Bunlar, İslâm tarihinde ortaya çıkmış bir fırkanın yapmış olduğu tashîflere verilen birkaç örnektir. Bu ve bunun gibi bazı fırkalar, bidatlerine ve görüşlerine uyacak şekilde hadislerde tashîflerde bulunmuşlardır.

1.1.4.1.3. Değerlendirme

Galat, tashîf ve tahrîf konusunda muhaddislerin yazdıkları eserler incelendikten sonra, hadislerdeki galatın büyük kısmının nakledilen manâda veya Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiillerinin rivayetinde olduğu anlaşılmaktadır. Resûlullah (s.a.v.) bir fiili birçok defa yapmış ve bazıları olayın bir kısmını görmüş olabilir. Bununla alakalı haberler birden çok mahfuz edilmiştir. Bir Müslüman metnindeki galatla nakledilen haberleri zikrettiği zaman, tek bir kavli hadis nakletmemiştir; bunların hepsi fiilî hadislerdir. Meselâ, raviler **كُنَّا نُؤَدِّي زَكَاةَ الْفِطْرِ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ** “Biz fitır zekâtını Resûlullah zamanında edâ ediyorduk.” hadisini, **كُنَّا نُؤَدِّيهِ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ** “Biz onu Resûlullah (s.a.v.) zamanında edâ ediyorduk” ihtisâr etmişlerdir.⁴⁹⁷ Bazıları, **نُؤَدِّيهِ** kelimesini **نُورِثُهُ** şeklinde tashîf etmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) sözünden maksat fitır zekâtıdır. Fakat ravi, **نُؤَدِّيهِ** kelimesini tashîf ederek **نُورِثُهُ** şeklinde söyleyerek yanındaki kişiye, “dedeye” diye tefsir etmiştir.⁴⁹⁸ Böylece ravi, “dedeye varis oluyorduk” şeklinde tashîfte bulunarak hem metni hem de manâyı tahrif etmiştir.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, hata ve unutmaya metinden daha çok sened maruz kalmıştır. Nitekim senedde meydana gelen illetler ve hatalar, metinde meydana gelenlerden daha çoktur.

Muhaddislerin hatalarına veya tashîflerine dair yazılan kitapları incelediğimizde, hataların ve yanlışların büyük kısmının nahivciler arasında meydana gelen i'râb ve hareke ile alakalı olduklarını tespit ettim. Nitekim el-Hattâbî, muhaddislerin yanlışları konusunda bir eser yazmış ve bu eserde yaklaşık iki yüz hadis zikretmiştir. Kâdî İyâz'ın da açıkladığı üzere durum, el-Hattâbî'nin bu konuda ifade ettiği gibidir: “Fakat Hattâbî'nin muhaddislere yönelik eleştirisinde zikrettiği meselelerin çoğunun Arapçada sahih vechleri olup, nakledilegelmiş ve inkıtaya uğramamış lehçeleri(luğât) vardır.”⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XLIV, s. 501. Hadis, Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel → Fâtıma bint el-Münzir → Esmâ bint Ebî Bekr (r.a.) tarikiyle rivayet edilmiştir.

⁴⁹⁸ Müslim, **et-Temyîz**, s. 129-130; İbn Ebî Hâtim, **el-İlel**, C. IV, s. 595; İbn Receb, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî**, C. I, s. 428.

⁴⁹⁹ Kâdî İyâz, **el-İlmâ' fi Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, s. 261.

Tashîf hakkında yazılan bazı eserlerde geçen şeylerin çoğu esasen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nisbet edilmesi mümkün olmayan şeylerdir. İbnü'l-Cevzî, muhaddislerden tashîfler nakletmiştir ki, bunların bazısı sübut açısından, bazıları muhaddislere nisbetleri açısından şüphelidir. Bazıları hadis ilminden son derece uzaktır ve onunla parmak ucu kadar ilgisi yoktur.⁵⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, muhaddisleri galat ve hata ile vasıflamada mübalağa ederek şöyle demiştir: “Muhaddislere hâkim olan sadece semâ'dır. Onlar, sahabîyi tâbîden, maktu' hadisi mevsûlden ve isnâdı sahih olanı batıl olandan ayırmazlar.”⁵⁰¹

İbnü'l-Cevzî'nin bu sözü, muhaddislerin mevkûfu merfû'dan, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözünü başkasının sözünden ayıramadıkları, dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerine Onun söylemediği şeyler girdiği ve hadis metinlerine sayısız hatalar ve yanlışlar yerleştiği anlamına gelmektedir. Bu, çok büyük bir mübalağadır.

Yine görülmektedir ki, Suyûtî'nin muhaddislerin tashîflerine dair zikrettiklerinin bazısının rivayetlerdeki ihtilaf olduğunu reddetmek mümkündür. Çünkü bazen kendisine bir rivayet bile ulaşmayan kimse hakkında tashîf hükmü verilmiştir.⁵⁰²

1.4.2.2. Hadis Şeyhinin Kitabına İdhâl:

a) İdhâlin Tarifi:

Hadis Şeyhinin kitabına idhâl, şeyhin farkına varmaksızın kendi hadislerinden olmayan hadislerin kitâbî olarak kendi hadisleri arasına katılmasıdır. Bu şekildeki bir idhâl, daha önce geçen “telkîn”e yakındır. Ancak aralarında fark vardır. Telkînde, telkînde bulunulan kişi bilinir. Fakat kendisine hadis idhâl edilen râvi genellikle bilinmez. Ayrıca “telkîn” şifâhî yolla olur. İdhâl ise kitapta olur.⁵⁰³

b) İdhâlin Sebepleri:

⁵⁰⁰ **Âfetü Ashâbi'l-Hadîs** isimli eserin muhakkikinin İbnü'l-Cevzî'nin örnek getirdiği hadislerle ilgili açıklaması hakkında bkz: İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, **Âfetü Ashâbi'l-Hadîs ve'r-reddü alâ Abdilmugîs**, ıraf ve inaye Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cureysi, Riyad, Dârü'l-Eluke li'n-Neşr, 2015/1436, s. 215, 216, 219, 222.

⁵⁰¹ İbnü'l-Cevzî, **Âfetü Ashâbi'l-Hadîs**, s. 226-227.

⁵⁰² Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, “Mukaddime”, **et-Tatrîf fi't-Tashîf**, Thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, 1. Baskı, Riyad, 1409/1988,

⁵⁰³ İbn Ebî Hâtim, **el-İlel**, C. I, s. 126.

Sunulan örneklerden anlaşılmaktadır ki, şeyhlere idhâlin sebepleri, şeyhin kitabının kaybolması, yanması ve kolayca kandırılmasıdır. Râvi, bazen rivâyet hususunda güvendiği kitabını ezberlemiş olur. Fakat söz konusu kitap kaybolur, yanıyor veya onda tahrif yapılıyor. Böylece kitaba ondan olmayan şeyler sokulmuş olur. şeyh ise da bundan rivâyette bulunuyor ve bu yüzden onun hadisinde vehm artmış olur ve derecesi düşer.

Münekkitler, sika olup (hadisi) yazdığı halde ezberinde olmayan kimseye karşı uyarılmışlardır. İmâm Mâlik’e “Sika ve (hadisi) sahih olduğu halde ezberlemeyen kimseden hadis alınır mı?” diye sorulunca şöyle demiştir: “Ondan hadis alınmaz. Çünkü ben geceleyin onun kitaplarına ekleme yapılmasından korkuyorum.”⁵⁰⁴

Şeyhlerin kitabına idhâl, *bidat ve hevâ ehli* tarafından yapılıyordu. Meselâ, Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) kardeşinin bir oğlu Rafızî idi. Bu şahıs, onun kitaplarına Zührî → Ubeydullah b. Abdullah → İbn Abbâs tarikiyle şu hadisi sokuşturmuştur: İbn Abbâs dedi ki: Peygamber (s.a.v.) Ali’ye bakarak şöyle dedi: “*Sen dünyada da seyyidsin, âhirette de seyyidsin. Seni seven beni sevmiştir; beni seven Allah’ı sevmiştir. Senin düşmanın benim düşmanımdır; benim düşmanım Allah’ın düşmanıdır. Benden sonra sana buğz eden kimseye yazılar olsun!*” Bunu Abdurrezzâk, Ma‘mer’den rivâyet etmiştir. İbn Ma‘în’in dediği gibi, bu rivâyet bâtil ve uydurmadır.⁵⁰⁵

Şeyhlerin hadislerine vehim ve hata, bazen *yakınları (oğul, üvey oğul gibi)* ve varrakları tarafından dahil edilmiştir. Bunların en kötüsü, hadislere oğullar tarafından yapılan idhâldir. Buhârî’nin rivâyet ettiğine göre Ebû Dâvûd et-Tayâlisî şöyle demiştir: “Kays b. er-Rebî‘ (ö.160/776) oğlu tarafından kandırılmıştır. Zira oğlu insanlardan hadis alıyor ve onu Kays’ın kitabının arasına sokuyordu. Hâlbuki şeyh (Kays) bunu bilmiyordu.”⁵⁰⁶ İbn Nümejr’e (ö. 234/849), Kays hakkında sorulunca şöyle demiştir: “Onun kendisi için âfet olan bir oğlu vardı. Hadis ashâbı onun kitapları hakkında

⁵⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. II, s. 27; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 479.

⁵⁰⁵ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. III, s. 127. Hâkim’in şu değerlendirmesi şaşırtıcıdır: “Şeyhayn’ın şartına göre sahihtir. Ebu’l-Ezher onların icmâıyla sikadır. Onların esaslarına göre sika teferrüd ettiği zaman sahihtir.” Hadisi Ma‘mer’den rivâyet eden Ebu’l-Ezher, bu hususta şüphesiz sikadır. Fakat şeyhi Ma‘mer’in hadisine idhâl yapılmıştır. Ancak Hâkim bunun farkında değildir. Yahyâ b. Ma‘în’in görüşü hakkında ve olayın ayrıntıları için bkz: İbn Adıyy, **el-Kâmil fi Zu’afâi’r -Ricâl**, C. I, s. 192; C. V, s. 312; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **Târîhu Medîneti’s-Selâm ve Ahbâru Muhaddisihâ ve Zikrû Kuttânihâ’l-Ulemâ min Gayri Ehlihâ ve Vâridihâ (Târîhu Bağdâd)**, Thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf, Beyrut, 1422/2001, C. V, s. 68; Zehebî, **Târîhu’l-İslâm**, C. XX, s. 40

⁵⁰⁶ Buhârî, **et-Târîhu’l-Evsat**, C. II, s. 128.

şüpheye düştüler ve onun hadislerini münker saydılar. Onlar, bunları oğlunun değiştirdiği düşüncesinde idiler.”⁵⁰⁷

Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) hadisleri ezberlemiyordu ve üvey oğlu İbn Ebi'l-Âvcâ tarafından kitaplarına birtakım hadisler sokuşturuluyordu.⁵⁰⁸

Süfyân b. Vekî'in (ö. 247/861) kitaplarına münker hadisler idhâl eden bir *varrâkı* vardı. Ebû Hâtım er-Râzî ve ehl-i hadisten bir grup, bu varrâkı yanından uzaklaştırmasını ve emin bir varrâk Hadis Şeyhinin Kitabına İdhâl k edinmesini tavsiye ettiler. Ebû Hâtım, ona kendisine nasıl idhâlde bulunulduğunu açıkladı. Fakat Süfyân, onun nasihatini dinlemedi ve rivâyetleri sakıt oldu.⁵⁰⁹

Varraklar da, şeyhlerden işitmiş oldukları lafızlardan başka lafızların hadislere idhâl edilmesine sebep olurlardı. Ya da bu varraklar, şeyhlerinin kitaplarını istinsah ederken göz kayması meydana geliyordu. Böylece vehm ve tashîf ortaya çıkıyordu.

Şeyhlere idhâl, bazen *öğrencileri* tarafından yapılıyordu. Yahyâ b. Hassân (ö. 208/823) şöyle dedi: “Bir grup yanlarında bir cüz (kitap) ile geldiler ve onu İbn Lehî'a'dan (ö. 174/790) işittiklerini söylediler. Bir de baktım ki, onda İbn Lehî'a'nın hadislerinden bir hadis bile yok. Bunun üzerine İbn Lehî'a'ya gittim ve ona dedim ki: “Şu senin rivâyet ettiğin şey, senin hadislerinden biri değil ve sen bunları aslâ işitmedin!” Dedi ki: “Ben ne yapayım! Bana bir kitapla geliyorlar ve bu senin hadîsin diyorlar. Ben de onu onlara tahdîs ediyorum.”⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, buna şu ilave açıklamada bulunmuştur: “Abdullah b. Lehî'a'nın hıfzı kötüydü ve kitapları yanmıştı. Hadisi almada mütesahil davranıyor, kendisine herhangi bir kitap getirildiğinde ondan hadis rivâyet ediyordu. Bu yüzden onun hadislerinde münkerler çoğalmıştır.”⁵¹¹

İşte bu, “sahîfelerin telkîni” olarak isimlendirilen şeydir. Çünkü şifahî telkînde, telkînde bulunulmanın bilgisi vardır ve kendisinden alanı bilir. Sahîfe telkîninde ise gözden uzak olarak telkin yapılır.

Bazı şeyhlere idhâl, kendisi ile idhâlde bulunan kimse arasındaki düşmanlık sebebiyle yapılmıştır. Meselâ, el-Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih'in (ö. 223/838) kötü

⁵⁰⁷ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C. II, s. 233; Hâkim en-Nîsâbü'rî, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İkhlâf**, s. 158; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhü Bağdâd**, C. XIV, s. 474.

⁵⁰⁸ İbn Adiyy, **el-Kâmil fî Zu'afâi'r -Ricâl**, C. II, s. 260.

⁵⁰⁹ İbn Ebî Hâtım, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. IV, s. 231.

⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 361.

⁵¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 361.

bir komşusu vardı. Abdullah ile aralarında düşmanlık bulunuyordu. Bu yüzden Abdullah b. Sâlih adına hadis uyduruyor, onu Abdullah b. Sâlih'in hattına benzer bir hatla yazıyor ve Abdullah'ın evinde bulunan kitapların arasına koyuyordu. Abdullah da onu buluyor, o da kendi hattı ve semâ'ı olduğunu zannederek rivâyet ediyordu. Bu yüzden onun haberlerinde münkerler meydana gelmiştir.⁵¹²

Ebû Abdullah es-Selcî (ö. 266/880), hadis uyduran bir kezzâb idi ve hadis ashâbının kitaplarına mevzu hadisler sokuşturuyordu.⁵¹³ دس sokuşturmak kelimesi burada "gizlemek" manasına gelir. Çünkü "دس" ve "إدخال" ravinin hadisinde bilgisi dahilinde olmadan meydana gelmektedir.

Sunduğumuz bilgilerden hareketle, kendilerine idhâlde bulunan râvilerin durumlarının birbirinden farklı olduğu çıkmaktadır. Bazıları kendilerine idhâlde bulunan kişinin durumu açığa çıktığı zaman onu terk ediyor ve müsebbibine kızıyordu. Bazıları ise olduğu gibi devam ediyor ve dikkat etmiyordu. Diğer bir kısmı ise uyarıldıkları halde bundan vazgeçmiyor, mütesahil davranıyordu.

Şeyhlere idhâlin tehlikeli şekillerinden biri, Yezîd b. Hârûn'un naklettiği şu olaydır: Vâsıt'ta bir şeyh vardı, bize Enes b. Mâlik'ten bir hadis naklediyordu. Hadis ashabından biri hile yaptı ve çarşıdan Ona bir kitap satın aldı. Kitabın başında حدثنا شريك "Şüreyk bize tahdîs etti"; sonunda ile Şüreyk'in ashabı el-A'meş, Mansûr vb. yazıyordu. O şeyh, ثنا منصور وحدثنا الأعمش "Bize Mansûr tahdîs etti; bize el-A'meş tahdîs etti" diye rivâyet etmeye başladı. Dedi ki: "Onlarla nerede karşılaştın?" denildi. Kitabını eline aldı. "Herhâlde sen bunu Şüreyk'ten işittin?" denildi. Bunun üzerine şeyh dedi ki: "Size doğruyu söyleyeyim mi? Bunu Enes b. Mâlik tarikiyle Şüreyk'ten işittim!"⁵¹⁴

Açıkcası bu şeyhin yaptığı hadis ilmine uygun olmayan bir davranıştır. Onun aslâ dirâyet sahibi olmadığı anlaşılıyor. Nitekim kendisini düşünme veya araştırma yapma mecburiyetinde hissetmemiştir. Rivâyet hususundaki aç gözlülüğü rivâyette bulunduğu kimselerden habersiz kılıyor. Öyleki o, ölmüş ve görüşmemiş olduğu kimselerden rivâyet ediyor. Sahabî ile bile birbirinden ayıramıyor. Ayrıca kendisi hadis

⁵¹² İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C. I, s. 771.

⁵¹³ İbn Adiyy, **el-Kâmil fî Zu'afâi'r -Ricâl**, C. II, s. 260.

⁵¹⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl**, s. 146-147; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 358-359.

ashabı denilen kimselere karşı tam bir güven içinde idi. Hâlbuki sıkı bir hadis âlimi böyle bir şey yapmaz. İşte böyleleri, rivâyetlerin başına gelen âfetlerin sebeplerinden biridir.

Şeyhlere yapılan idhâl bu kadarla kalmadı ve bu idhâl nüshalara da sirayet etti. *Maklûbu'l-metin-kalb fi'l-metinde*⁵¹⁵ olduğu gibi ki idrâc da buna dâhildir. İbn Hacer şöyle demiştir: “kalb fi'l-metn bir isnâdla meşhur olan bir nüshaya yönelip ona kendisine ait olmayan bir metin veya metinler ilave eden kimsenin yaptığı gibidir. Ma‘mer’in Hemmâm b. Münebbih’ten, onun da Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet ettiği ve ilavede bulunduğu nüshası gibi. Yine Mâlik’in Nâfi‘den, onun da İbn Ömer’den (r.a.) rivâyet ettiği ve çeşitli grupların ondan olmayan hadisleri ilave ettikleri nüsha gibi.”⁵¹⁶

Şeyhlere idhâle veya sahifelere telkîn ya da kitabî telkîn⁵¹⁷ ismi verilen şeye dair verdiğimiz çeşitli örneklerden, bunun sebeplerinin, şekillerinin ve ortaya çıkarılmasının yollarının farklı olduğunu görüyoruz. Bu da şeyhlere idhâle yönelik sistematik bir faaliyetin bulunduğunu göstermektedir. Bunun sadece hıfzı zayıflayan, kitapları yanan veya kaybolan kimselerle sınırlı kalmamış olup sıkı muhaddislere kadar uzanması, o dönemde şeyhlere idhâl için bir hareket veya olgunun bulunduğu delalet eder. Bu, ya hadis uydurmak gayesiyle yapılmıştır ki, buna hiç kimse dikkat ekmeyip şeyhin diğer hadisleri gibi değerlendirilir ya da muhaddis ile arasında düşmanlık bulunan kimse tarafından intikam amacıyla yapılmıştır.

Yukarıda sunmuş olduğumuz örneklerden anlaşılmaktadır ki, râviler tarafından yapılan hataların büyük kısmı hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ortaya çıkmıştır.

Rivâyet asrında meydana gelen vehimler, hatalar ve tashîfler, bu konuda yazanların taszir ettiği kadar değildir. Çünkü bazı ravilerin beşerî zaaf sebebiyle hata yapması, tashîf ve tahrîf gibi bazı hataların kitabette meydana gelmesi doğaldır.

Birçok kimsenin, ravilerin hadislerin lafızları muhafaza edememesine dair delil getirdikleri manâ ile rivayet konusuna gelince, özellikle kavî hadisler konusunda

⁵¹⁵ Hadisin metindeki kelime veya cümlelerin yerlerini değiştirmek. Abdullah Aydın, Hadis İstılahları Sözlüğü, 7.Baskı, İFAV, 2013, s. 145

⁵¹⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askânî, **en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbni’s-Salâh**, Thk. Rebî’ b. Hâdî Umeyr, Medine, 1400h., C. II, s. 869-870.

⁵¹⁷ “Kitabî telkîn” tabiri Mustafa Öztürk tarafından kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, “Hadis Rivâyetinde Telkin Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, 2013, Cilt: XIII, Sayı: 2, (ss. 107-124), s. 119.

buna mutlak olarak cevâz verilmemiştir. Ortaya çıkışlarının ilk dönemlerinden itibaren mushaddislerin bunlara karşı koyma çabaları ileride gelecektir

1.5. Tasnif Döneminde Hadîs Lafızlarının Tesbiti Hususundaki Çabalar

Muhaddislerin hadisler Peygamber‘den (s.a.v.) rivâyet edilmeye başlandığı dönemden itibaren hadis lafızlarını tespit; tashîf, tahrif ve ziyade gibi hataların hadislere girmesine yönelik koruyucu çabaları; dilin değişime uğraması sonucu oluşabilecek ve hadis rivâyetinde vuku bulan hatalara yönelik almış oldukları önlemler olmuştur. Zira Peygamber‘in (s.a.v.) hadislerinin nakledildiği ahval ve durumların uzağında olmamışlar; râvi, verrâk veya muhaddislerin büyüklerinin düştükleri hata, tashîf ve tahrife muttali olmuşlardır.

Tüm bu hususlara verilen önem, İslâm âleminde genişleyen yeni bir hareketin doğmasıyla sonuçlandı. Bundan rivâyetin kuralları ve âdâbına, nakillerden hüccet yerine geçenler ile geçmeyenleri birbirinden ayıracak kaidelere dair ıstılahlar doğdu. Âlimler, mervîyyatın sıhhatinin tahkiki hususunda ilmî bir metod buldular. Bu şekilde rivâyet tarihinde metin lafızlarının hıfzı; rivâyetlerin ziyade, tashîf ve tahriften korunması, mana ile rivâyetin sınırlandırılması konusunda büyük bir role sahip olan önemli bir merhaleye “tasnif dönemi” ne intikal etmiş oldular. Nebevî hadisler konusunda rivâyet ve dirayet açısından çok sayıda çeşitli kitaplar tasnif ettiler.

Bu çalışmaların bize değerini gösteren en önemli husus, onların rivâyet konusunda bilinen bir metoda sahip olmalarıdır. Bu metodun başında hem şifahî hem de kitabî rivâyette hata yapmaktan kaçınmak için hadis öğrencilerinin lügat ve hadis konusunda sağlıklı bir şekilde yetişmelerine ihtimam göstermek gelmektedir. Onlar, tek bir hadis rivâyet edebilmek, onun lafızlarını tespit etmek, garibini, fikhını ve manâlarını açıklamak için dünyanın değişik bölgelerine rihlelere çıkıyorlardı. Daha sonra rivâyet asrında meydana gelen lahnler ve hataların beyânı ile ilgili çalışmalar kat kat arttı. Bu hataların, hadislerin rivâyetini etkilemesine ve onları kötü hale sokmasına izin verilmedi. Bunlara işaret ettiler, onlardan sakındırdılar ve bu ilimdeki mevkii ne olursa olsun bütün râvilerin –özellikle zabtında kusurlar olan râvilerin– mervîyyatını inceden inceye araştırdılar.

Allah Teâlâ, daha önce başka ümmete vermediği bir şeyi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetine vermiştir. Zira Allah, bu ilmi peşpeşe her asırda nakleden, ondan tahrîf vb. şeyleri nefyeden ve Peygamberinin (s.a.v.) hadisini muhazafa eden kimseleri muavaffak kıldı.⁵¹⁸

İlk dönem âlimlerinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarına verdikleri önemin delillerinden biri, Mâlik b. Enes hakkında yapılan şu rivâyettir: “O (Mâlik), Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisinde الذي, الذي vb. lerini karıştırmaktan sakınıyordu.”⁵¹⁹

Bu konu hakkında genç tâbiîlerden A'meş (v. 148/765): “Bu ilim bir zamanlar gökten yere düşmeyi hadise vâv, elif veya dâl katmaya yeğleyen adamların elinde idi. Ama bugün kesinlikle zayıf olduğu halde balığın besili olduğuna yemin edebilen insanların eline düşmüştür.”⁵²⁰ demek suretiyle bir yandan ilk dönem muhaddislerinin hadis rivayetinde ne kadar dikkatli davrandıklarını söylemiş öte yandan kendi dönemine kinaye yollu ciddi bir eleştiride bulunmuştur.

Ondan önce başka hiçbir şeye gösterilmeyen ve nasip olmayan itina, Resûlullah'ın (s.a.v.) lafızlarına gösterilmiştir. İbnü'l-Esîr, derece bakımından o'nun lafızlarının bilinmesini, onların manâsının bilinmesinin önünde tutmuştur. Çünkü hitabda asıl olan o'nun dediği şekildir. Zira anlamlar lafızlar sayesinde elde edilmektedir. Manâların lafızlar üzerine terettüb ettiği bilinince, onların beyanına ihtimam göstermek daha evlâdır.⁵²¹ Yine o şöyle demiştir: “Hadisin lafzının, harflerinin, noktalarının ve i'râbının muhafaza edilmesinin şeriatin emirlerinden azîz bir emir ve hükümlerinden değerli bir hüküm olduğu hususunda âlimler arasında ihtilaf yoktur. Her nakilciye yaraşan ve her râviye layık olan budur.”⁵²²

Muhammed b. Hâtim b. el-Muzaffer⁵²³, hadisin lafızlarının tespitin tam bir tablosunu çizerek şu açıklamayı yapmıştır: “Bu ümmet, hadisi kendi zamanında bilinen, sıdk ve emânetle meşhur olan sika kimselerden yazmıştır. Onlar da haberleri

⁵¹⁸ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. I, s. 341; C. II, s. 17; Nevevî, Yahyâ b. Şeref, **Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât**, Thk. Ali Muhammed 'İvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 1. Baskı, Beyrut, 1426/2005, C. I, s. 77; Cerhî, **el-Elfâzu'l-Müdrece fî Ehâdisi'l-Kütübi's-Sitte ve Eseru Zâlike fî İhtilâfi'l-Fukahâ (el-E'immetü'l-Erba'a)**, s. 10.

⁵¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 404.

⁵²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 403.

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 4.

⁵²² İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 51.

⁵²³ Her ne kadar Beyhakî, **Şu'abü'l-İmân**, Thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, 1. Baskı, Bombay, 1423/2003, C. IV, s. 361, kendisinden rivayette bulunmuş olsa da, yapılan araştırmalar sonucunda Muhammed b. Hâtim b. el-Muzaffer'in biyografisine.

kendilerine ulaşıncaya kadar benzer kimselerden yazmışlardır. Sonra onlar, en iyi hıfz edeni ve en iyi zabt edeni, ayrıca şeyhleriyle kimin çok kimin daha az mülâzemette bulunduklarını öğreninceye kadar iyice araştırmışlardır. Sonra onlar hadisi, galat ve zellelerden temizleyinceye, harflerini zabt edip tek tek sayıncaya kadar yirmi ve daha fazla vecihte yazmışlardır.”⁵²⁴

Burada müellif, hadis lafızlarının şifahî ve kitabî rivâyette tespit edilmesinden, bu zabtın en önemli vasıtalarından, râvinin zabtının araştırılmasından, rivâyeti kabulde en iyi hıfzedenin takdim edilmesinden, sonra hadisteki hataya düşülen yerlerine vâkıf olmak için hadisin onların ellerinde bulunan bütün vecihleriyle yazılmasından bahsetmiştir.

Râmhürmüzî de, hadisi tespit yollarını şöyle açıklamıştır: “Hadîs ancak şu yollarla zabt edilir: Kitâbet, mukâbele, müdârese, ta’ahhüd, tahaffuz, müzâkere, suâl, nakledenleri araştırma ve naklettikleri şeyi tefakkuh (anlama).”⁵²⁵

Beyhakî, bu konuda şöyle demiştir: “Sadûk, bazen yazdığı şeylerde hataya düşer. Onun için bir hadis başka bir hadisin içine dahil edilir. Böylece söz konusu hadis, mürekkebe zayıf bir isnadla rivayet edilen sahih bir isnada dönüşür. Bazen kalem yanılır, kulak hata eder ve hıfz ihanet eder. Böylece herhangi bir kastı olmaksızın şâz hadisi rivâyet eder. Allah’ın, çok semâ’ı, ilim ehliyle uzun süre mülâzemeti ve onlarla müzâkerede bulunması sebebiyle Resûlullah’ın (s.a.v.) sünnetlerini hıfz etmeyi nasip ettiği kullarından bu ilmin ehli olan kimseler onu anlarlar.”⁵²⁶

Yahyâ b. Ma’în, eğer bu ilmin uzmanları olmasaydı, hadise pekçok yabancı şeyin karışacağını açıklamış, Kâdî Şüreyh (ö. 80/699) ise, bu üstatları gerçek paraları sahte paralardan ayıran sarrafa benzetmiştir.⁵²⁷ Ebu’l Muzaffer es-Sem’ânî (ö. 489/1096) muhaddislerin rivâyet ettikleri hadisler arasından râvilerin hatalarını ortaya çıkarmalarını şu sözleriyle açıklamıştır: “Onlar metin ve senedde galat edenin galatlarını saymışlar hatta her bir râvinin kaç hadiste kaç galata düştüğü, kaç harfi tahrif ettiği, neleri tashîf ettiğini hesap etmişlerdir. Kendilerinden sened, metin ve harflerde

⁵²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü Ashâbi’l-Hadîs*, s. 142.

⁵²⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 397.

⁵²⁶ Beyhakî, *Delâilü’n-Nübüvve*, C. I, s. 30.

⁵²⁷ Beyhakî, *Delâilü’n-Nübüvve*, C. I, s. 31.

galatı umulmayan bu kimselerden mevzu ve uydurma hadisler ortaya koymaları nasıl beklenebilir?”⁵²⁸

İbn Kurkûl şöyle demiştir: “Eğer Allah’ın, onların (rivâyetlerin) eğriliklerini düzeltmeyi ve bozukluklarını gidermeyi nasip ettiği her vakitte ehl-i itkândan kimseler olmasaydı, onun tamamının tahrifine devam edilecek ve sünnet cahillerin tebdil ve tashîfine maruz kalacaktı.”⁵²⁹

Resûlullah’ın (s.a.v.) lafızlarının rivâyetinin vucubiyeti, sahâbenin ve onlardan sonrakilerin zihinlerinde hazırды ve onlar için bir zorunluluktu.⁵³⁰

Onların lafızla rivâyete önem vermelerinin amaçlarından biri, hata, tashîf ve tahrîf meydana gelen rivâyetlere dikkat çekmektir. Bu sayede biz bu hataların, onları rivâyet ederken ve lafızları karşılaştırırken mi meydana geldiğini, yoksa bunlara ilel, garîb veya şerh kitaplarında mı ya da hata, tashîf ve tahrîfi açıklamak için yazılan müstakil eserlerde mi işaret edildiğini öğrenmiş oluyoruz. Bu konuda tasnif erken dönemde başlamıştır. Nitekim İmâm Müslim, *et-Temyîz* isimli eserinde hadislerin metninde vehm, galat veya hata meydana gelen hadislere işaret etmek üzere müstakil bâblar oluşturmuştur.⁵³¹

Muhaddisler, sahîh hadislerle birlikte vâhî/zaîf hadisleri de muhafaza ediyorlardı. Bununla, onları birbirinden ayırmayı, uydurma olanları göstermeyi ve uyduranları reddetmeyi amaçlıyorlardı.

Bütün bunlar, muhaddislerin çeşitli çalışmaları olduğunu göstermektedir. Hadisin metinlerini zabtetme ve lafızları başka şeylerin girmesine karşı koruma bu çalışmalardandır. Bu çalışmalar, ilim talibinin lügati öğrenmesini ve Resûlullah’ın (s.a.v.) hadislerini koruma, onların lafızlarına, manâlarına, kitabetine ve tedvinine önem verme üzere eğitilmesini kapsamaktadır. Yine bu çalışmalar arasında, âlimlerin oluşturdukları ve tanzim ettikleri tahdîs, imlâ, arz, kırâat ve semâ‘ meclisleri, hocaların ve talebelerin zihinlerine yerleşmiş bulunan kuralların ve kaidelerin konulması, bu hususta tasnif yapılması, onları aslî kaynaklarından almak için rihleler, kelimeleri ve harfleriyle doğru şekilleriyle zabtetmek, meydana gelen karışıklığı gidermek için

⁵²⁸ Es-Semânî, Mansûr b. Muhammed, *el-İntisâru Liashâbi'l-Hadîs*, Thk: Muhammed b. Hüseyin b. Hasan el-Cizânî, Mektebtu Advâu'l-Menâr, Suudi Arabistan, 1417/1996, s. 57,58.

⁵²⁹ İbn Kurkûl, *Metâli‘u'l-Envâr ‘alâ Sıhâbi'l-Âsâr*, C. I, s. 150.

⁵³⁰ Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *Edebü'l-İmlâ’ ve'l-İstimlâ’*, Thk. Ahmed Muhammed Abdurrahman Muhammed Mahmûd, 1. Baskı, Cidde, 1414/1993, C. I, s. 104.

⁵³¹ Bkz. Müslim, *et-Temyîz*, s. 104, 109, 111, 117, 121, 130, 135.

i'râbını tespit etmek, zahiren çelişkili görünen hadislerin lafızları arasındaki problemi gidermek, rivâyetin lafızlarını karşılaştırmak ve aralarından tercih yapmak bulunmaktadır. Aynı şekilde nüshalardan emin olmak, onları incelemek ve sağlamlarını ortaya koymak, semâ'ları ve mukâbeleleri tespit etmek, şifahî rivâyetlerin senedlerine, nüshaların ve kitaplarına senedlerine itina göstermek de bu çalışmalardandır. Çünkü bunlar, metne ulaştıran yollardır.

Âlimlerin hadislerin lafızlarını tespit ve muhafaza hususundaki çalışmalarından maksat, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarının sahip olduğu tam olarak lafzî bir tespit değildir. Buradaki muhafaza, mümkün olduğu nisbette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarını veya onların yerine geçecek lafızları muhafazadır. Bu ister lafzın harfî harfine ister manâsını karşılayan bir başka kelime ile olsun lafzın doğrudan manâsını muhafaza demektir. Biz Hz. Peygamber'in (s.a.v.) farklı yerlerde ve farklı zamanlarda meydana gelen aynı olay hakkında konuşmalar yaptığını, olay aynı olmasına rağmen ilk konuşmasındaki lafzın aynısını kullanmadığını, birbirinin yerine geçen lafızlar kullandığını görebilmekteyiz. Böylece onun manâları birbirinden uzak olmuyor ve birbiriyle çelişmiyordu. İşte bu, muhaddislerin ve râvilerin rivâyetlerindeki uygulamalarıdır. Alimlerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarını muhafaza, onları tashîf, tahrîf, ziyade ve noksanlıktan koruma ve bunlara dikkat çekme hususunda yaptıkları tam olarak bunlardır.

Bu husus tevâtür hakkında da söylenmektedir. Biz bunu, Hatîb el-Bağdâdî'nin mütevâtirin tarifi hakkında rivâyet gerçeğine delalet eden misaller getirerek yaptığı açıklamalardan görüyoruz.⁵³² Hatîb el-Bağdâdî'ye göre, birçok rivâyette açıklanan ve ifade edilen şey ister aynı lafızlarla ister muhtelif lafızlarla gelsin manâ bir ve aynıdır. İşte bu lafzî tevâtürdür. Buradan anlıyoruz ki, lafzî mütevâtir, birçok farklı rivâyetin gelmesidir. Bunların her birinde tevâtür şart değildir. Bunların hepsinin bir araya gelmesi tevâtürü oluşturur. Çünkü bunlar çeşitli tariklerden gelmişler ve pekçok kimse tarafından rivâyet edilmişlerdir. Âdeten bu gibi kimselerin yalan üzere birleşmeleri imkânsızdır. Eğer onların naklettikleri ve rivâyetinde ittifak ettikleri husus, bu rivâyetlerde açıklanan ve ifade edilen şeylerden ise naklettikleri ve rivâyetinde ittifak ettikleri bu şey –hepsi tek bir lafız üzere getirmemiş olsalar bile– tevâtür olur. Çünkü

⁵³² Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh**, Thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, 1. Baskı, Dammam, 1417/1996, C. I, s. 276.

tek bir lafızla getirmeleri zorunlu değildir. Getirmiş oldukları bu manânın söz konusu rivâyetlerin hepsinde ifade edilmiş olması yeterlidir. Bu durumda o lafzî tevâtür olur.⁵³³

Bu durumda lafzî mütevâtir, râvilerin bu hususta lafızlarının ittifak ettiği sözdür; “Falan şu şehri fethetti” sözlerinde olduğu gibi. Onun, bu lafızla veya onun yerine geçen ve kastedilen manâya delalet eden başka bir lafızla olması farketmez.⁵³⁴

Bazı usûl âlimleri, sünnette lafızla değil ancak; mana ile mütevâtirden başka mütevâtir bulunmadığını söylemiştir.⁵³⁵

Buna göre Hatîb el-Bağdâdî’nin lafzî mütevâtir tanımı, mütevâtirin rivâyetini tek bir lafza tahsis edenlerinkinden daha uygundur. Çünkü bunda mütevâtirin bu nevini kayıtlama söz konusudur. O da bazılarının mütevâtiri inkâr etmesine sebep olmaktadır. Onun bu kayıtlı şekilde değerli olduğunu söyleyen kimseler vardır. İbnü’s-Salâh, onun varlığını uzak görerek şöyle demiştir: “Eğer bu varsa, “*Her kim benim adıma yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın!*” hadisinde vardır.”⁵³⁶ Geniş ilmî birikme sahip olan İbnü’s-Salâh, mahfûzâtında bu tarife uyacak bundan başka bir hadis bulamamıştır.⁵³⁷ Ondan sonra bu konuyu ele alanlar, lafzî mütevâtire bu hadisi örnek vermişlerdir.

Resûlullah’ın (s.a.v.) bu lafızlardan birini söylediği görüşüne katılıyoruz. Çünkü muhaddisler bunların manâsında bir değişiklik meydana getirmemeye gayret etmişlerdir.

Bu, rivâyetlerin gerçekliğinin ortaya koyduğu bir durumdur. İbnü’s-Salâh ve ondan sonra bu konuyu ele alanlar tarafından lafzî mütevâtire örnek getirilen bu hadis, Bekir Kuzudişli tarafından bir makalede ele alınmış ve söz konusu hadisin sahîh tariklerle gelen rivâyetlerindeki lafızlar arasında farklar bulunduğu; dolayısıyla bu rivâyete lafzî mütevâtir denilmesinin mümkün olmadığı açıklanmıştır.⁵³⁸

⁵³³ Târik b. İvazullah tarafından yapılan bu açıklama için bkz. İbnü’s-Salâh, ‘**Ulûmü’l-Hadîs**, (Hâfız el-İrakî’nin Nüket’i ve el-Askalânî’nin Nüket’i ile birlikte), Thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed, 1. Baskı, Riyad, Kahire, 1429/2008, C. IV, s. 346.

⁵³⁴ Cezâîrî, **Tevcihü’n-Nazar**, C. I, s. 133.

⁵³⁵ Cezâîrî, **Tevcihü’n-Nazar**, C. I, s. 135-136.

⁵³⁶ İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 267.

⁵³⁷ Târik b. İvazullah tarafından yapılan bu açıklama için bkz. İbnü’s-Salâh, ‘**Ulûmü’l-Hadîs**, C. IV, s. 347.

⁵³⁸ Bkz. Bekir Kuzudişli, “Bölgelere Göre ‘Men Kezebe ‘Aleyye...’ Hadisinin Rivâyet Seyri”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2008, Cilt: VI, Sayı: 1, s. 71-110.

Burada bu çalışmalar vasıtasıyla Resûlullah'ın (s.a.v.) lafızlarına uygun bir yapıda korunduğu veya bunların bütün tariklerden tek bir lafızla bize nakledildiği iddia edilemez ve bizim lafzın zabtı ile kastettiğimiz şey de bu değildir.

Bu, bütün tarikleri ve metinleriyle makbul bir hadisi araştırdığımızda vâkıf olduğumuz bir şeydir. Makbul hadisin rivâyet edildiği lafızlardan biri, kuvvetle muhtemel Resûlullah'ın (s.a.v.) bizzat söylediği lafızdır. Hadisin metni araştırılırken bu durumun dikkate alınması gerekir. Dolayısıyla oradaki hiçbir lafız ihmal edilmemelidir. Zira bazı râviler hadisi ihtisâr ediyor veya hadisin delil getireceği kısmını rivâyet ediyordu. İşte bu, sahîh hadisleri araştırdıktan sonra İbn Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'de kurallarını koyduğu bir sistemdir: "Hadisler hakkında konuşan kimse için tayin edilen kural, önce onun bütün tariklerini bir araya getirmesi, ardından tarikler sahîh ise metinlerin lafızlarını bir araya getirmesi ve onları tek bir hadis olarak şerh etmesidir. Çünkü hadisin hadisle tefsir edilmesi en uygun olanıdır."⁵³⁹

Bu girişten sonra muhaddislerin Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin lafızlarını korumaya yönelik çalışmalarını hadislerden örnekler vererek ele alacağız.

1.5.1. Hadîs Talebesinin Arapçasına Önem Verilmesi

Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) Arapların en fasihi olmasından, Allah Teâlâ'nın ona cevâmî'ü'l-kelim özelliği vermesinden ve insanlara Arap lügatlerinin en fasihiyle hitap etmesinden daha önce bahsedilmiştir. Resûlullah (s.a.v.) Allah Teâlâ'dan tebliğde bulunurken sarîh ve kinayeli olarak konuşuyordu. Dolayısıyla o'nun kelâmının nakledilmesi ve rivâyet edilmesi, herhangi bir insanın kelâmının nakledilmesi ve rivâyet edilmesi gibi değildir. Onun kelâmında lahn yapmak oldukça mühim bir husustur.

1.5.1.1. Hadîs Talebesinin Arapça Öğrenmesine Önem Verilmesi

Âlimler, hadislerin telaffuz edildiği gibi rivâyet edilmesi için lafızlarının zabtına ve Arap diline uygun bir şekilde telaffuz edilmesine önem veriyorlardı. Bu yüzden sahâbe Arap dilinin öğrenilmesine teşvik etmiştir. Nitekim Hiz. Ömer'in (r.a.)

⁵³⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. X, s. 224.

şöyle dediği nakledilir: “Arapçayı öğrenin. Çünkü o, mürueti güçlendirir.”⁵⁴⁰ Onun, Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî’ye gönderdiği mektubunda şöyle dediği nakledilir: “Sünneti tefakkuh edin ve Arapçayı öğretin!”⁵⁴¹

Hz. Ömer, sünneti tefakkuh ile Arapça arasında ilişki kurmuştur. Böylece o, Arapçayı lafızların zabtının, anlaşılmasının ve fikhına vâkıf olunmasının yolu olarak kabul etmiştir. Çünkü Arapça bilmeyen kimse Resûlullah’ın (s.a.v.) kelâmını fikhedemez.

Hadis ilim talebesinin yetişmesi başka bir kimsenin yetişmesi gibi değildir ve ona koşulan şartlar herhangi bir kimsenin güç yetireceği şartlar değildir. Yahyâ el-Kattân’ın bu hususta şöyle dediği nakledilir: “Hadis sahibinde birtakım hasletlerin bulunması gerekir: Hadisi iyi bir şekilde alması, kendisine söyleneni anlaması, ricâl hakkında bilgi sahibi olması ve bunları alışkanlık haline getirmesi gerekir.”⁵⁴² Böylece aldığı hadisleri sağlamlaştırır ve onları güzel bir şekilde anlar. Bu ise, lügati, onun lafızlarının anlamlarını ve lügatçilerin çekimlerini bilmesine bağlıdır.

Alimler, hadis talebesinin lügatta zayıf olmaması konusunda uyarılmışlardır. Şu‘be’nin şöyle dediği rivâyet edilir: “Arapçayı bilmediği halde hadis talep edenin misâli, kafası olmadığı halde tepesinde külah bulunan adam gibidir.”⁵⁴³

el-Esma‘î (ö. 216/831), şu sözleriyle bu hususu vurgulamaktadır: “Hadis talebesi hakkında en fazla korktuğum şey, nahiv bilmediği zaman Hz. Peygamber’in (s.a.v.) *“Her kim benim adıma yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın!”* hadisinin kapsamına girmesidir. Çünkü o (Resûlullah) lahn yapmazdı. Eğer sen o’ndan rivâyette bulunup da lahn yaparsan O’nun ağzından yalan söylemiş olursun!”⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 10. Bu söz, “Arapçayı öğrenin. Çünkü o aklı sağlamlaştırır ve kişiliği kuvvetlendirir” şeklinde de rivâyet edilmiştir. Bkz. Kalkaşandî, **Subhu’l-A’sâ fi Sınâ‘ati’l-İnşâ**, C. I, s. 168.

⁵⁴¹ Abdurezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî, **el-Musannef**, 1. Baskı, Kahire, Beyrut, 1436/2015, C. III, s. 323. İbn Abdilberr, bu konuya bir bâb ayırmıştır. Bkz. İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullâh, **Behcetü’l-Mecâlis ve Ünsü’l-Mücâlis ve Şahsü’z-Zâhin ve’l-Hâcis**, Thk. Muhammed Mursî el-Hûlî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. I, s. 64-70.

⁵⁴² Hâkim en-Nîsâbü’rî, **Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 138; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 381; a.mlf. **el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. I, s. 354; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C. I, s. 220. Ahmed ‘İsâm el-Beşîr, bu sözü sevhen Ali b. el-Medîni’ye nisbet etmiştir. (Bkz. Beşîr, Ahmed ‘İsâm, **Usûlü Mencehci’n-Nakd ‘inde Ehli’l-Hadîs**, 2. Baskı, Beyrut, 1412/1992, s. 68.) Hâlbuki Ali b. Medîni onu hocasından nakletmektedir.

⁵⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 3

⁵⁴⁴ Kâdî İyâz, **el-İlmâ‘**, s. 257.

İmâm Buhârî'den nakledildiğine göre, kişi şu dört şeyi bilmedikçe Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisini, şeriatlerini ve O'ndan nakledilenleri öğrenemez. Bunlar; kitâbet, lûgat, sarf ve nahiv olup Hz. Peygamber'den aktarılanları öğrenmek adına kişinin kendi kesbi ve çalışmasıylaadır.⁵⁴⁵

İbn Fâris (ö. 395/1004) ise bu hususta şöyle demiştir: “Allah'ın Kitâb'ındaki ve Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetindeki her türlü garîb kelimeyi veya dikkat çeken nazmı öğrenmek isteyen kimse aslâ lûgati öğrenmeyi ihmal edemez. Biz, bu konuda Arapların söylediği her şeyi bilmesi gerektiğini söylemiyoruz. Çünkü buna bir nebiden başka hiç kimsenin gücü yetmez. Bilakis vacip olan, Kur'ân'ın nâzil olduğu ve sünnetin geldiği lûgatin ve geleneklerin esaslarını bilmesidir.”⁵⁴⁶

İbn Fâris ilim hayatına muhaddis olarak başlamış, hadis ilimleriyle ilgili çeşitli kitaplar yazmıştır. Birçok âlim kitaplarında ondan nakilde bulunmuşlardır. Sonra kendisinde lûgat ilmi ağır basmıştır. Dolayısıyla o her ilmi kendisinde cem etmiş olan âlimdir.

Alimlerin, hadis ilmi talebesinin Arap lûgatini öğrenmesinin gerekli olduğuna dair sözleri ve görüşleri çoktur. Birçok âlim, hadis talebesinin Arapçayı öğrenmesinin zorunlu olmasının gerekçesi olarak, lahn ve tashîften kurtulmak olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁷ el-Hattâbî bu konu hakkında şöyle demiştir: “Şeriatı beyân etmenin kaynağı Arap lisanı olunca, onun gereğini yapmak ancak onun mukaddimesini sağlam bir şekilde bilmekle mümkün olur. İlim ehline ve hadis talebelerine vacip olan, ilk olarak bütün gayretlerini ve özenlerini lûgati öğrenmeye, onun vecihlerini bilmeye, örneklerine ve şekillerine vâkıf olmaya sarfetmeleridir. Eğer bunu elde etmemişse, ilmin kavrayanı veya taşıyıcısı (râvîsi) olamaz.”⁵⁴⁸ Buna göre muhaddisin lahnden

⁵⁴⁵ Kâdî İyâz, **el-İlmâ'**, s. 109-110.

⁵⁴⁶ İbn Fâris, **es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Lûgati'l-'Arabiyye**, s. 58. Bu eserin başka bir baskısında ifade şöyle geçmektedir: “Bu yüzden biz dedik ki: Teliflerinde ve fetvâlarında doğru yoldan sapmamaları için lûgati öğrenmek ilim ehli üzerine vacip gibidir.” Bkz. İbn Fâris, **es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Lûgati'l-'Arabiyye**, Thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ', Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut, 1414/1994, s. 65.

⁵⁴⁷ Nevevî, Yahyâ b. Şeref, **et-Takrîb ve't-Teyis li-Ehâdîsi'l-Beşîr en-Nezîr**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1431/2010, s. 300; İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 217-218; Sibt İbnü'l-'Acemî, Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm, **en-Nâziru's-Sahîh 'ale'l-Câmi's-Sahîh**, Thk. Hâmid Abdullah el-Mahallâvî, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1439/2018, s. 54.

⁵⁴⁸ Hattâbî, **Garîbu'l-Hadîs**, C. I, s. 53. O, bunu, “Hadis Talebesine Arap Kelâmını Öğrenmesinin, Onun Mezheplerini, Çekimlerini ve Vecihlerini Bilmesinin Vacip Olduğu Hakkındaki Görüşler” bâbının girişinde söylemiştir.

korunmasının ve rivâyetinde dikkatli olmasının ölçüsü, nahvi öğrenmesi ve Arap dilini araştırması oranındadır.⁵⁴⁹

Hadis talebesinin, lahne düşmekten korunmak için Arap lûgatini ve nahvi anahatlarıyla öğrenmesi vaciptir. Bunun ayrıntılarında ve inceliklerinde derinleşmesi ise kendisine vacip değildir.

Şâtıbî (ö. 790/1388), lûgati bildiği hususunda bu fennin âlimlerinin şahitliğini, Resûlullah'ın (s.a.v.) lafızlarının manâsını bozmamak için kendisine problemlili olan meseleleri sorması gerektiğini şart koşmuştur.⁵⁵⁰ Muhaddis buna, ancak nahiv çalıştıktan ve Arap lûgatini öğrendikten sonra muktedir olabilir.⁵⁵¹ Âlimler, râvilerin lûgati bilmemelerini lahnin birinci sebebi saymışlardır. Onlar, rivâyette lahn ve hatası çok olanın hadisini reddediyorlar ve Arapça öğrenerek bundan korunmayı tavsiye ediyorlardı. Onlara göre Arapça ilminin nahiv ilmi demek olduğu bilinmektedir. Nahivciler bu ilmin doğuşu sırasında nahiv ilmine Arapça diyorlardı. Sonra onun için nahiv ismini ıstılah haline getirdiler.

Müteahhirûn âlimlerinden bazıları, hadisi lahinle okuyan, harfleri işbâ'a/uzatma sebep olacak tercî/tekrarda bulunan, lafza kötü ve çirkin anlam kazandıran kimseleri de bu uyarıya dâhil etmişlerdir.⁵⁵² Çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözleri, şer'î manâlar ve hükümler taşımaktadır. Dolayısıyla bir hareke veya harf helâli harama veya haramı helâle çevirebilir. Bu da işitenin düşünce ve anlayışında bir karışıklık ve bozukluk meydana getirir. İbn Hacer'e göre, hadis okumak için gerekli olanın en azı Arapçayı lahinsiz olarak öğrenmektir. İşte bu, ona göre hadis kırâati için gerekli olanın en azıdır.⁵⁵³

İbn Hacer'in söylediği şey hadis kıraatiyle ilgilidir. Bu, hadis meclislerine katılan kimse için daha gerekli, hadis rivâyetine öncülük eden kimse için vaciptir. Hadisi manâ ile rivâyet etmeyi câiz gören kimseye, lafızların manâlarını bozacak

⁵⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 8-9. Daha sonraki asırlardaki pekçok âlim de bunu vurgulamıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, "Mukaddime", **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 13; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülkerîm, **İktizâu's-Sırâti'l-Müstakîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm**, Thk. Nâsir b. Abdülkerîm el-'Akl, 7. Baskı, Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, Beyrut, 1419/1999, C. I, s. 521; Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ, **el-İ'tisâm**, Thk. Meşhur Hasan Âli Süleyman, Mektebetü't-Tevhîd, y.y., t.y., C. III, s. 362.

⁵⁵⁰ Şâtıbî, **el-İ'tisâm**, C. III, s. 362-363.

⁵⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 8.

⁵⁵² Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. III, s. 145.

⁵⁵³ Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, **el-Cevâhir ve'd-Dürer fî Tercümeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer**, Thk. İbrâhîm Bâcis Abdulhamîd, 1. Baskı, Dâru İbn Hazm, y.y., 1419/1999, s. 77; a.mlf. **Fethü'l-Muğîs**, C. III, s. 147.

şeyleri öğrenmesi şart koşulmuştur. Bu, ancak lügati bilen kimse hakkında mümkündür. Aksi takdirde lügati bilmeyen kimse, uydurma ve bâtil kelâm ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini birbirinden ayıramaz.

1.5.1.2. Tasnif Döneminde Âlimlerin Hadîs Talebesinin Lügat Öğrenmesine Önem Vermesine dair Örnekleri

Âlimler, hadis talebesinin lügat öğrenmesine önem vermişlerdir. Onlar, lügat ve nahiv öğrenmeyi hadis nakletmenin önünde tutuyorlar; hadis nakletmek ise ikinci sırada geliyordu. Bu hususta âlimlerden pek çok görüş nakledilmiştir.⁵⁵⁴ el-Muğîre b. Abdurrahman'ın (ö. 186/802), kendisine hadîs arz ederken kabul edilmeyen bir lahn yapan Abdülazîz b. ed-Derâverdî'ye (ö. 187/803) söylediği şu söz bunlardandır: “Senin bundan önce lisanını düzeltmen daha elzemdir”.⁵⁵⁵

Bunlardan biri, ez-Zührî'nin lügat bilmediğini düşündüğü bir adamın hadis rivâyet isteğini kabul etmemesidir. Nakledildiğine göre ez-Zührî'ye bir adam gelerek “Bana hadis rivâyet et!” demiş, ez-Zührî de ona “Sen lügat bilmiyorsun!” demiştir. Adam, “Belki biliyorum!” deyince, ez-Zührî “Şairin şu sözü hakkında ne diyorsun?” dedi:

صريع ندامى يرفع الشرب رأسه وقد مات منه كل عضو ومفصل

İçki müptelası arkadaşımın kafasını içki kaldırıyor

Onun bütün uzuvları ve mıfsalı ölü olduğu halde

Bu şiirdeki “Mıfsal nedir?” dedi. O da, “Lisan!” dedi. ez-Zührî, “Yarın gel, sana hadis rivâyet edeyim!” dedi.⁵⁵⁶

ez-Zührî, adamı Arap lügati konusunda imtihan etmiştir. Mezkur kimsenin iyi bildiği ortaya çıkınca, ona hadis rivâyet etmeyi kabul etmiştir. Buna göre lügati güçlendirinceye kadar hadis talep etmemek gerekmektedir. Bu durum, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadis metinlerinin lafızlarını korumak için hadis âlimlerinin çok erken dönemlerden itibaren bu hususa dikkat ettiklerini göstermektedir.

⁵⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 9-16.

⁵⁵⁵ Halîlî, **el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs**, C. I, s. 302; İbn Abdilberr, **Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihi**, C. I, s. 353; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 11-12.

⁵⁵⁶ Ebû Nu'aym, **Hilyetü'l-Evliyâ**, C. III, s. 370.

Âlimlerin yukarıdaki sözlerinden anlaşılmaktadır ki, lügat öğrenmenin hadis öğrenmekle çok yakın bir ilişkisi vardır ve bunun öğrenilmesi Kur’ân ve sünneti öğrenme hükmü ve farızası kapsamına girmektedir. Bu, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının korunmasının yoludur. Onun hadislerinin tespit edilmesi, ancak lügat ve nahiv öğrenmekle mümkündür. Bu yüzden âlimler lügati öğrenmeye teşvik etmişler ve onu öğrenmeyi hadis öğrenmenin önünde tutmuşlardır. Böylece hadis talebesi, Resûlullah’tan (s.a.v.) gelen şeylerden emin olmakta, onu lahn, tashîf ve tahrîf yapmaksızın doğru bir şekilde rivâyet etmektedirler.

1.5.2. Hadîsi Alma ve Rivâyet Etmede Temel Yöntemler (Semâ‘ ve Kırâat Metodu)

İsnâd ve ilimlerine dair kurallarının araştırılması büyük bir önem kazanmıştı. Çünkü isnâd, söz veya hâdiseyi nakleden ilk taraftan son tarafa kadar metnin nakledilişi esnasındaki hareketi açık bir şekilde görmeyi sağlamaktadır. İsnâdın son tarafı, hadisi meclisinde rivâyet eden muhaddise veya kitabına tedvin eden musanniftir. İsnâd, bazen iki taraf arasında uzayan veya kısalan halkalardan oluşmaktadır. İşte muhaddisler, bu süreçte rivâyetle ilgili hükmü etkileyen her hareket ve sıfatı kontrol etmişlerdir.⁵⁵⁷

Muhaddislerin isnâdlarda kontrol ettikleri en önemli şey hadis almada ve rivâyette kullanılan üslûplardır. Bunun onların indinde büyük bir önemi vardı. Bu yüzden bu hususta açık kurallar, belirgin şartlar ve net bir yöntem koymuşlardır. Bununla, râviyi hadisi almada ve nakletmede hadisi tebdil ve tağyirden koruyacak bir yol tutmaya yönlendirmeyi amaçlanmaktadır.⁵⁵⁸

Buna özen göstermeye sevk eden şey, şeyhten semâ‘ yoluyla işittiği lafzı tahrîf ve değişikliğe uğramadan zabt etmek ve onu doğrudan şeyhin ağzından aldığı şekilde muhafaza etmektir. Zira lafızların çoğu, ancak şeyhten lafzı semâ‘ yoluyla almak veya onu şeyhe kırâat etmek yoluyla öğrenilir ve muhafaza edilir.

Âlimler, tahammülü ve yollarını çok titiz bir şekilde tespit ettiler, tahammülün sıhhatinin şartlarını açıkladılar ve bunu “tahammül ehliyeti” olarak ifade ettiler.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ El-Umeyr, Muhammed b. Abdurrahman, **Menhecü’l-Muhaddisîn fi’t-Tahakkuki fi Sübûti’n-Nas**, <https://www.alsunan.com/>, Erişim Tarihi: 07.08.2020.

⁵⁵⁸ Abdulmuttalib, Rif’at Fevzî, **Tevsîku’s-Sünne fi’l-Karni’s-Sâniyi’l-Hicrî**, 1. Baskı, Kahire, 1400/1981, s. 185.

⁵⁵⁹ İbn Cemâ’a, Muhammed b. İbrâhîm, **el-Menhelü’r-Revî fi Muhtasari ‘Ulûmi’l-Hadîsi’n-Nebevî**, Thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan, 2. Baskı, Dârü’l-Fikr, Dımaşk, 1406/1986, s. 249; İtr,

Hadisi alma yolları değişik olduğu gibi, aynı şekilde onları edâ (rivâyet) etme lafızları da değişiktir. Âlimler, onları kuvvet ve zayıflık bakımından önemlerine göre düzenlemişler ve her bir yola mahsus olan lafızları ayırmışlardır.

Tahammül yöntemlerinin en ileri düzeyi semâ'dır. Bu, rivâyet, tebliğ ve ihbârda asıldır. Şeyh ister hıfzından tahdîs etsin, ister kitabından okusun, ister öğrencilerine imlâ etsin semâ', "imlâ" ve "tahdîs" kısımlarına ayrılır.⁵⁶⁰ Bu yolların en yükseği olan şeyhin lafzını semâ', hadisin sahih olarak zabt edilmesini ve ona lahn veya hata karışmamasını sağlıyordu.

Bunun çeşitli lafızları vardır: حدثنا "Bize tahdîs etti"; أخبرنا "Bize haber verdi", قال لنا فلان "Falan bize dedi", سمعت فلاناً يقول "Falanın şöyle dediğini işittim", أخبرنا "Bize bildirdi", أخبرنا "Falan bize zikretti." Bu, çoğunluğa göre rivâyet derecelerinin en üstünüdür.⁵⁶¹ Bu yol, hata ve sehvdan en uzak olandır. Bu sebeple maksada daha uyumlu olup emaneti taşımaya tam ehliyet sahibidir.⁵⁶²

Muhaddislerin hadislerin lafızlarını zabt hususunda semâ' metoduna verdikleri önemi gösteren şeylerden biri, onların bu metodu rivâyetler arasında tercihte kullanmalarındır. el-Hâzimî, iki hadisten birincisi semâ' veya arz; ikincisi kitâbet, vicâde veya münâvele ise, birincisinin tercihe daha layık olduğunu zikretmiştir. Çünkü ikinci kısımdakiler şifahî yolla olmadığı için onlara inkitâ' şüphesi karışabilir. Bu yüzden o, İbn Abbâs'ın deriyi tabaklama hakkındaki "*Deri tabaklandığı zaman temiz olur.*"⁵⁶³ hadisini, Abdullah b. 'Ukeym'in (ö. 88/706), "*Leşin derisinden de sinirinden de yararlanmayınız!*"⁵⁶⁴ hadisine tercih etmiştir. Çünkü bu ikinci hadis kitâbet, birinci hadis ise semâ' yoluyla gelmiştir.⁵⁶⁵ İbn Hacer de bu görüştedir.⁵⁶⁶

Nureddîn, **Menâhicü'l-Muhaddisîne'l-Âmme fi'r-Rivâyet ve't-Tasnîf**, 1. Baskı, Dımaşk, 1429/2008, s. 72.

⁵⁶⁰ Kâdî İyâz, **el-İlmâ'**, s. 148; İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 47. Fuad Sezgin, bunun aksine olarak semâ'ın tahammül yollarının hepsini kapsadığını iddia etmektedir. O, bunun aksini isbat eden delillerden sarf-ı nazar ederek kendi görüşünü destekleyen delillerle bu iddiasını isbatlamaya çalışmaktadır. Bkz. Fuad Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, Ankara: Otto Yayınları, 2015, s. 63-67.

⁵⁶¹ Kâdî İyâz, **el-İlmâ'**, s. 148.

⁵⁶² Serahsî Ahmed b. Ebî Sehl, **Usûlü's-Serahsî**, Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, 1. Baskı, Haydarabad, 1414/1993, C. I, s. 375.

⁵⁶³ Müslim, Hayz 27. Bu hadis, Zeyd b. Eslem → Abdurrahman b. Va'le → İbn Abbâs tarikiyle rivâyet edilmiştir.

⁵⁶⁴ Ebû Dâvûd, Libâs 42; Tirmizî, Libâs 7; Nesâî, Fera' ve 'Atîre 5; İbn Mâce, Libâs 26. Bu hadis, el-Hakem b. Uteybe → Abdurrahman b. Ebî Leylâ → Abdullah b. 'Ukeym tarikiyle rivâyet edilmiştir.

⁵⁶⁵ Hâzimî, **el-İ'tibâr**, C. I, s. 134.

⁵⁶⁶ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVII, s. 123.

Muhaddisler, râvileri işittikleri hakkında imtihan ediyorlardı. Bu, onların uyguladıkları meşhur bir metoddur. Ali b. el-Medîni'den nakledildiğine göre şöyle demiştir: Yahyâ b. Sa'îd'den işittim. O, hadîsin semâ'ı hakkında ricâli –yani muhaddisleri– tevkif edişini (sorgulayışını) anlatmıştır. Dedi ki: “Mu'âz b. Cebel'in hadisi hakkında hüküm veren Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî'ye (ö. 143/760), “Gerçekten onu Sa'îd b. el-Müseyyeb'den işittin mi?” dedim. O da, “Evet!” dedi.”⁵⁶⁷

Bu, muhaddislerin ve tenkitçilerin başından geçen sadece bir örnektir. Bu konuda gerçekten çok fazla örnek vardır. Onların hadis aldıkları kişinin, bu hadisin lafızlarını semâ' yoluyla alıp almadığını araştırdıklarını görüyoruz. Semâ'da bu araştırma ve soruşturma (tevkif) metodunun kullanılması, onların lafzın araştırılmasına ve zabta verdikleri önemi göstermektedir.

Muhaddisler, semâ'da mütesahil davranan kimsenin hadisini kabul etmiyorlardı. Nitekim birçok âlim, bu sebeple İbn Vehb'ten (ö. 179/813) hadis almamıştır.⁵⁶⁸

Muhaddislerin, rivâyetleri korumak, dinleyicinin (sâmi'in) başına gelmesi muhtemel olan naslarda tashîf ve tahrîfi düzeltmek ve bu hususta karışıklığı gidermek için çok erken dönemlerden itibaren semâ' metoduna dayandıkları kabul edilmektedir. Muhaddis, talebelerine rivâyet ettiği zaman bu hususta donanımlı ve dikkatli olur. Semâ', rivâyet mertebelerinin de, hadisi tahammül şekillerinin de en üstünüdür.⁵⁶⁹

Aynı şekilde şeyhin veya hocanın yapabileceği tashîf, tahrîf vb. gibi kitâbet hatalarından hadislerin lafızları semâ' yolla korunmuş olmaktadır.

Bundan dolayı bazı âlimler, icâzete cevâz vermemiştir. Çünkü icâzet, muhaddisin lafzına herhangi bir fesadın dokunmadığı imlâ ve kitâbet gibi değildir. Zira imlâda, muhaddis imlâ ettiği şeyi bilir, sen de yazdığın şeyi işitir ve anlarsın.⁵⁷⁰

İmlâ meclislerinin faydalarından biri de, lafızdaki hata ve yanlışların düzeltilmesidir. Aynı şekilde imlâ esnasında bazı rivâyetlerdeki kapalı yerler izah edilir

⁵⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. II, s. 34-35.

⁵⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 360-361. Bununla birlikte İbn Vehb'in rivâyetinde münker yoktur. Nitekim bunu, onu bu konuda tenkit etmiş olan Ahmed b. Hanbel ve ayrıca en-Nesâî de vurgulamıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. V, s. 190.

⁵⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 56.

⁵⁷⁰ Sem'ânî, **Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'**, C. I, s. 134-135.

ve mübhem bırakılan, ihmâl edilen veya idrâc edilen yerler belirlenerek açıklığa kavuşturulur. Bu şekilde semâ‘, bu hususta hata ve tashîften uzak olur.⁵⁷¹

Öğrencilerin semâ‘daki tessebbütüne de çok önem verilmiştir. Çünkü muhaddisler bilmektedirler ki, imlâ nevilerinin en sahihi, muhaddisin râviye imlâ ettirmesi, râvinin de onun lafzını yazmasıdır. Rivâyet edildiğine göre Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 226/840), İmâm Mâlik’e *Muvatta’* kitabını okumuş, onu okumayı bitirince İmâm Mâlik’e şöyle demiştir: “Kalbim bu semâ‘dan mutmain olmadı!” Mâlik, “Niçin?” deyince, “Gözümünden bir şey kaçmış olmasından korkuyorum!” demiştir. Bu defa Mâlik okumuş, okumayı bitirince, Yahyâ, “Kalbim bundan da mutmain olmadı! Çünkü kulağımdan bir şeyin kaçmış olmasından korkuyorum!” demiştir. Mâlik, “Ne istiyorsun?” deyince, Yahyâ, “Benim sana ikinci kez okumamı ve senin de dinlemeni istiyorum.” demiştir. Bunun üzerine onu tekrar okmuş ve böylece üç kere semâ‘ gerçekleşmiştir.⁵⁷²

Öğrencilerin de şeyhlerden sahih lafızları işitme (semâ‘) konusunda istekli oldukları, bu hususta dikkatli oldukları ve şeyhlerin de onların taleplerini olumlu karşıladıkları, bu rivâyetten anlaşılmaktadır. İmâm Mâlik, hadiste imâm olmasına ve yüksek dereceye sahip bulunmasına rağmen, tekrar okuması veya kendisine tekrar okunması hususunda herhangi bir sıkıntı ve zorluk görmemiştir. Böylece semâ‘, lafzı dikkatli bir şekilde ulaştırmak ve Hz. Peygamber’in hadislerini korumak için en sahih yol olmaktadır.

Semâ‘ meclisleriyle birlikte imlâ meclisleri de meşhur olmuştur. Bunun sebebi öğrenci sayısının artmasıydı. Muhaddisler buna çok büyük önem vermişlerdir. İmlâ yoluyla tahammül, tahammül şekillerinin en üstünü olarak kabul edilmektedir. Çünkü bunda hem şeyhin hem de râvinin aşırı dikkatli olması söz konusudur. Şeyh, hadisi rivâyet etmekle meşgul iken, râvi de ondan yazmakla meşguldür. Dolayısıyla her ikisi de gafletten uzak olup tahkike yakındırlar. Bununla birlikte genellikle bundan sonra mukâbele gerçekleşmektedir.⁵⁷³

Muhaddisler, imlâ yoluyla hadis alırken –özellikle kendilerine gelen kimse hakkında– çok dikkatli davranıyorlardı. Nitekim Ma‘mer’den rivâyet edildiğine göre

⁵⁷¹ Sehâvî, *Fethü’l-Muğîs*, C. III, s. 249.

⁵⁷² Sem‘ânî, *Edebü’l-İmlâ’ ve’l-İstimlâ’*, C. I, s. 125.

⁵⁷³ Zekerîyyâ el-Ensârî, Zekerîyyâ b. Muhammed, *Fethü’l-Bâkî bi-Şerhi Elifyyeti’l-İrakî*, Thk. Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, 1. Baskı, Dâru İbn Hazm, y.y., 1420/1999, s. 290.

şöyle demiştir: “Ben, Şu‘be, es-Sevrî ve İbn Cüreyc bir arada bulunuyorduk. Bize bir şeyh geldi ve ezberinden dört bin hadis imlâ etti. O, iki yer dışında hiç hata etmedi. Bu iki hata, bizden de ondan da kaynaklanmıyordu. Bu hata öncekilerden kaynaklanıyordu. Akşam hava kararınca kitabı bitirdik ve onu başlarımızın altına koyduk. Şu‘be, kâtiplik yapıyor, biz de kitaba bakıyorduk. O (bize gelen) adam Talha b. Amr (ö. 152/769) idi.”⁵⁷⁴

Bu olayda onların, imlâ edilen hadis hakkında hatalı olan ile olmayanı ayırt edecek, hatta hatanın kaynağını tespit edecek kadar dikkatli ve müteyakkız olduklarını görüyoruz.

Yine müstemlînin kendisine imlâ edilen lafza riayet etmesi, imlâ edenin de buna dikkat etmesi ve eğer müstemli lahn yaparsa onu uyarması da, imlâ meclislerinin özelliklerindendir. Sibeveyh, hadis talep etmek üzere Hammâd b. Seleme’ye gelmiş. O da ona hadis imlâ etmiş. Ona imlâ ettirdiği şeylerden biri de şu hadistir: ما أحد من أصحابي إلا وقد أخذت عليه ليس أبا الدرداء *Ashâbımdan hiçbir kimse yoktur ki, onu eleştirmiş olmayayım; Ebu’d-Derdâ hariç!*” Sibeveyh bunu, ليس أبو الدرداء şeklinde okudu. Hocası Hammâd, “Ey Sibeyveyh, lahn yaptın!” diye bağırdı. Bunun üzerine Sibeveyh, “kesinlikle! ben de beni hiçbir zaman lahne düşürmeyecek bir ilmi talep ederim!” dedi ve el-Halîl’e mülâzemet etti.

İmlâda tasnif, sünnet-i nebeviyye hakkında şüpheyi düşenlere karşı kuvvetli bir red kabul edilir. Çünkü onda hadisin nakil yolları açıklanmaktadır. Böylece sünnet-i nebeviyye hakkında şüphe oluşturmak için sünnetin ezberlenerek intikal ettiğini iddia eden kimse reddedilmiş olmaktadır. Zira bu, selef tarafından alışılmış bir durum olup halef tarafından ise taklit ediliyordu.⁵⁷⁵

Muhaddisler, semâ‘ metoduna güvenmekle birlikte, Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “Her işittiğini söylemek, insana yalan olarak yeter.”⁵⁷⁶ hadisine sarılarak, kendisinden

⁵⁷⁴ İbn Adiyy, **el-Kâmil**, C. I, s. 127; Sem‘ânî, **Edebü’l-İmlâ’ ve’l-İstimlâ’**, C. I, s. 145-146. Talha b. Amr’ın metrûk olduğu söylenmiştir. (Bkz. İbn Hacer, **Takrîbü’t-Tehzîb**, No: 3030.) Zehebî, bu rivâyetle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “İbn Adiyy bunu sahih bir isnâdla rivâyet etmiştir. Ancak benim içimde bu hadis hakkında bir şüphe vardır.” Bkz. Zehebî, **Mizânu’l-İ’tidâl**, C. II, s. 341.) Bunu Talha b. Amr’ın durumuyla ilgili olarak söylemiştir.

⁵⁷⁵ Mahmûd, Ahmed, “Mukaddime”, Sem‘ânî, **Edebü’l-İmlâ’ ve’l-İstimlâ’**, C. I, s. 78.

⁵⁷⁶ Müslim, Mukaddime 3. Bu hadis, Hubeyb b. Abdurrahman → Hafs b. Âsım → Ebû Hüreyre tarikiyle rivâyet edilmiştir.

tekid almadıkça râviden işittikleri her şeyi rivâyet etmeyi kabul etmiyorlardı. İbn Hibbân'ın bu hadis ile ilgili şu açıklaması yeterlidir: “Bu haberde, kişi sıhhatini yakinen bilmedikçe her işittiğini rivâyet etmekten men edilmektedir. Sonra onu daha önce zikrettiğimiz üzere sahih olmayan yollar dışında rivâyet etmelidir.”⁵⁷⁷

Muhaddislerin incelikli rivâyet esaslarına sarılmaları ve çeşitli tahammül sigalarını tam olarak muhafaza etmeleri, semâ‘ metodu ve kitâp rivâyetinin, lafızların asıllarını değişimden koruma vasıtalarının en değerlisi olduğuna delalet etmektedir.⁵⁷⁸

Muhaddisler sadece telakki ve rivâyet lafızlarına önem vermiyorlar, aynı zamanda râvinin rivâyette bulunduğu ricâli tanımaya da büyük önem veriyorlardı. Öyle ki, meçhul, mecruh ve müttehem bir râvi ile rivâyetini sika kimselerden almayan bir râvi senedde yer alamazdı. Zirâ meselenin özü, bu hadisin Resûlullah (s.a.v.) tarafından söylendiği, dolayısıyla şeriatte ona itimat edilebileceği ve kendisine hükümler dayandırılabilmesi konusunda içinde şüphe bulunmayan bir zann-ı galibe dayanmaktadır.⁵⁷⁹

Resûlullah'ın (s.a.v.) lafızlarının nakledilmesi kaçınılmazdır. Onların sıhhati ancak sahih bir isnâdla bilinir. Isnâdın sıhhati ise, ancak sika râvinin sika râviden ve âdil râvinin âdil râviden rivâyet etmesi yoluyla bilinir.⁵⁸⁰

Hadislerin lafızlarının zabtında bu metodun önemini gösteren hususlardan biri de, hadisler tedvin edildikten sonra bile, hadis lafızlarının tespiti için semâ‘ metodunun devam ettirilmesidir. Eğer semâ‘ terk edilseydi, onlar güvenden uzak olurlardı ve acem beldelerinde olduğu gibi tahrîfe uğrardı.⁵⁸¹

Böylece ister lafzın bizzat kendisi açısından olsun ister şekli açısından olsun şeyhin ağzından ve hıfzından alınarak lafzın hata ve tahrîften korunup zabtedilmesi hususunda bu metodun önemi ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde muhaddisler bu amaçla kurulan meclislere de önem vermişlerdir.

⁵⁷⁷ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C. I, s. 86.

⁵⁷⁸ İbn Abdulkâdir, Muvaffak b. Abdullah, **İlmu'l-Esbât ve Me'âcimu'sh-Shuyûh ve'l-Meşîhât ve Fennü Kitâbeti't-Terâcim**, 1. Baskı, Mekke, 1421h., s. 23.

⁵⁷⁹ Şâtıbî, **el-İ'tisâm**, C. I, s. 15.

⁵⁸⁰ Sem'ânî, **Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'**, C. I, s. 104.

⁵⁸¹ Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. III, s. 219.

1.5.3. Hadîsi Asıl Kaynağından Almak (Hadîs Talebi İçin Rihleye Çıkmak)

Sahâbe, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra çeşitli sebeplerle değişik beldelelere dağılmıştı. Bu yüzden onların akranı olan bir kısım sahâbe, hadis semâ'ı ve Hz. Peygamber'in sözünü tessebbüt için onların bulundukları yerlere rihleye çıktılar. Sahâbenin değişik beldelelere dağılması, kendilerinden sonrakilerin de hadis talebi için bulundukları yerlere yolculuk etmelerine sebep olmuştu. Böylece onlar, hadis talebi için muhaddislerin izlerini takip ettikleri ilk öncüler olmuşlardır.

Hadis talebi için rihleye çıkmanın sebebinin hadislerin metinlerini zabt ve muhafaza olduğunu, bundan kaçınmanın Hz. Peygamber'in lafızlarının zabtında bozukluklar meydana gelmesine, aynı şekilde tashîf ve tahrîfe sebep olduğunu daha önce söylemiştik.

Muhaddislerin rihleleri yeni ortaya çıkmış bir durum veya bir muhaddis veya tenkitçinin düşüncesinden çıkmış bir şey değildi. Rihlenin kökleri, Kur'ân-ı Kerîm'e, Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetine, sahâbenin ve sonrakilerin ameline kadar uzanmaktadır.⁵⁸² Hz. Peygamber'in hadisine ulaşmak ve onu aslî kaynağından almak için rihleler, systemsiz olsa da erken dönemde başlamıştır. Rihleyi başlatan temel sâik, âlî isnâdı araştırmak değil; bilakis hadise ulaşmak, onu ilk kaynağından tahsil etmek ve özellikle onun ilk taşıyıcıları çeşitli şehirlere dağıldıktan sonra hadisin lafzını tespit etmektir. Hatîb el-Bağdâdî, hadis seyahatini maksadını ikiye kısıma ayırmıştır: Birincisi, âlî isnâdı elde etmek ve en eskilerden semâ'da bulunmak. İkincisi, hafızlarla buluşup onlarla müzâkerede bulunmak ve onlardan istifade etmek.⁵⁸³

Birinci amacın zahiri her ne kadar mücerred olarak âlî isnâd elde etmek olsa da, âlî isnâdlardan maksat, hadisi Hz. Peygamber'den gelen en kısa halka ve vasıttadan almaktır. Bu durum hata meydana gelmesi veya râvinin hadisin lafızlarında tasarrufta bulunma ihtimalini azaltacak, onları Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu lafza yaklaştıracak ve hatadan uzaklaştıracaktır. Âlî isnâd, aynı zamanda tashîfin (yanlışın)

⁵⁸² Sa'idî, Hasan Fevzî, **el-Menhecû'n-Nakdî 'inde'l-Mütekaddimîn mine'l-Muhaddisîn**, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu 'Ayn Şems, 1421/2000, s. 245.

⁵⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 333. İbnü'l-Esîr seyahatin maksatları hakkında şöyle diyor: "Bazılarını seyahate sevk eden şey, bizzat hadisin kendisini talep etmektir. Bazısı da bu arzusunu, hadisi bizzat ravinin kendisinden dinlemeye bağlamaktadır ki, bunu ya kendisinin sika veya naklinin doğru olduğunu ortaya koymak veya âlî isnâd elde etmek amacıyla yapıyordu. İşte bu çabalar hadisi tahsil etmeye sebep oluyordu." Bkz. İbnü'l-Esîr, **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 14.

kaynağını tespit etme imkânı verecektir. Çünkü seneddeki ricâl arttıkça, hata ve bozukluk ihtimali de artacaktır. İşte hataya düşme korkusu, onları rihleye ve âlî isnâd talebine sevk etmiştir.

Hadis uydurma hareketinin ortaya çıkması da, hadis talebi için seyahat etmenin en önemli sebeplerinden biridir. Çünkü hevâ sahiplerinin uydurup da Hz. Peygamber'e nisbet ettikleri hadisleri ortaya çıkarmak amacıyla yolculuk yapılmıştır. Âlimler, bu tür hadisleri ortaya çıkarmak, kaynaklarını ve çıkış yerlerini tespit etmek için gayret sarfetmişlerdir.⁵⁸⁴

Burada senedden maksat hadisin sıhhatine ulaşmaktır. Bu maksada ulaşmak çoğunlukla nâzil isnâda nazaran âlî isnad ile gerçekleştirilmeye daha yakındır. İkincisi, hafızlarla buluşmaktır ki, onlar hadisleri aldıkları şekilde koruyan ve tespit eden, metinleri muhkem hale getirmiş, onları tashih etmiş ve iyi öğrenmiş olan kimselerdir. Müzâkere meclislerinde onlarla müzâkerede bulunmak, metinlerin tahkikini ve lafızlarının lafızlarına özen göstermelerini sağlıyordu. Yine onlar, rihlelerde söz konusu hafızların derslerine katılıyorlar, farklı şehirlerde rivâyetin değişik vecihlerine ve farklı lafızlarına, isnâdın uzamasına ve tariklerin çeşitliliğine vâkıf oluyorlar ve onları birbirlerine arz ediyorlardı. Böylece onlar, kimin zabt edip kimin etmediğini öğreniyorlar ve doğru zabt edilmiş lafzı takdim ediyorlardı. Bu yüzden Yahyâ b. Ma'in şöyle demiştir: "Bir hadisi elli defa yaz. Çünkü onun pekçok âfeti vardır."⁵⁸⁵ İbn Hacer, bunu öğrenmenin yolunun çok araştırmak ve tarikleri toplamak olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁶ Bu da ancak seyahate çıkmak ve değişik şeyhlerden hadis almakla mümkün olur.

Uluvv (âlî isnâd), isnâdı hatalardan/kusurlardan uzak tutar. Çünkü isnâddaki her bir ricâl tarafından sehven veya kasten kusur işlenmesi muhtemeldir. Dolayısıyla ricâl az olunca bozukluk ihtimali az, çok olduklarında da bozukluk ihtimali çok olur. İbn Dakîk el-İd, lafızların tespitinde ve onlarda hata veya değişiklik meydana gelmemesinde âlî isnâd taleb etmenin önemini açık bir şekilde ifade etmektedir: "Uluvvu tercihin, sıhate en yakın olması ve hatanın az olmasından başka iyi bir yönünü bilmiyorum. Talebeler, sağlamlık bakımından birbirlerinden farklıdır. Zamane çocuklarında ekseriyetle itkân yoktur. Vasıtalar çoğaldığı zaman her bir

⁵⁸⁴ Zehrânî, *Tedvînu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 42.

⁵⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî*, C. II, s. 315.

⁵⁸⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 92.

vasıttan herhangi bir miktar tesahül meydana gelir. Bu da hataların ve yanlışların artmasına neden olur. Vasıtalar az olduğu zaman da az olur.”⁵⁸⁷

Bu ifade bize, muhaddislerin âlî isnâd talebi için rıhleye çıktıklarını açıklamaktadır. Bu yüzden Yahyâ b. Ma‘în’e ölüm döşeginde iken son arzusunun ne olduğu sorulunca, “Boş bir ev ve âlî bir isnad!”⁵⁸⁸ demesi garip karşılanmamalıdır. Çünkü isnâd âlî olduğu zaman, asıl kaynağa daha yakın, genellikle hatadan, yalan meydana gelmesinden ve günaha düşmekten daha uzak olur. Onların kurtuluşları, Hz. Peygamber’in “*Her kim benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın!*”⁵⁸⁹ hadisiyle sakındırdığı şeyden sakınmalarıdır.

Muhaddisler, daha önce ifade ettiğimiz gibi, hadis talebi için yolculuk edenler ile etmeyenleri belirtmişlerdir. Onlar, râvilerin hıfzı ve zabtı arasındaki karşılaştırmayı onların lafızla rivâyet için seyahatlerine göre yapıyorlardı. Çok seyahat yapan râviyi övüyorlar; hatta râvinin gitmiş olduğu yolculuk haritasını takip ediyorlar, gittiği şehirleri, oralarda kiminle görüştüğünü, kimlerden hadis aldığını ve görüşüp de kimlerden almadığını, sikalardan mı zayıflardan mı aldığını, ne aldığını ve işittiği hadislerin sayısını araştırıyorlardı. Bütün bunlar Hz. Peygamber’in hadislerinin lafızlarını korumak amacıyla yapılıyordu. Onlar, kitapları sahih olup tahrîf, tebdîl ve tağyîr girmemiş kimselerin bulunduğu yerlere seyahatler yapıyorlardı. Nitekim onlar, Cerîr b. Abdulhamîd ed-Dabbî’nin (ö. 188/804) bulunduğu yere seyahat etmişlerdi.⁵⁹⁰

Hadis talebi için sika hafızlara seyahat edip onların hadislerini ezberleyen ve bu hususta en güçlü hâfız haline gelen kimseler vardır. Öyle ki bir şeyhten nakledilen rivâyetlerde lafız farklılığı ortaya çıktığında şeyhe mülazemet eden bu râvilerin lafzı öncelenir.

Daha önce geçtiği üzere, Ebu’l-Âliye’nin (ö. 90/709) şöyle dediği nakledilir: “Biz Basra’da Resûlullah’ın (s.a.v.) ashabından yapılan bir rivâyeti dinlerdik. Fakat Medine’ye gidip bizzat kendi ağızlarından işitmedikçe onu kabul etmezdik.”⁵⁹¹

⁵⁸⁷ İbn Dakîk el-İd, *el-İktirâh fî Beyâni’l-İstîlâh*, s. 266-267.

⁵⁸⁸ İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs*, s. 256. İbn Ma‘în’den nakli meşhur olan bu söz, Aclûnî tarafından Ahmed b. Hanbel’den nakledilmiştir. Bkz. Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *el-Fevâidü’l-Derârî fî Tercemeti’l-İmâm el-Buhârî*, Thk. Nûreddîn Tâlib, Dârü’n-Nevâdir, Dimaşk, 1431/2010, s. 71.

⁵⁸⁹ Buhârî, İlim 38. Bu hadis, Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr → babası tarikiyle rivâyet edilmiştir. Bkz. Reslân, Muhammed b. Sa‘îd, *Zevâbitü’-Rivâye ‘inde’l-Muhaddisîn*, Dârü Edvâu’s-Selef, Dârü’l-Furkân, 1. Baskı, Kahire, 1432/2011, s. 12.

⁵⁹⁰ Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ*, C. IX, s. 11.

⁵⁹¹ Dârimî, *el-Müsned*, C. I, s. 408; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî*, C. II, s. 335-336.

Muhaddislerle müzâkere etmek için seyahate çıkanlara gelince, onlardan biri el-Evzâ'î'dir. Avn b. Hakîm'in şöyle dediği nakledilir: "Evzâ'î ile birlikte hacetmek üzere yola çıktık. Medine'ye geldiğimizde Evzâ'î mescide geldi. Mâlik'in geldiğini öğrendi. Ona uğrayıp selâm verdi. İkisi öğle namazından sonra oturup ilim müzâkere etmeye başladılar. Bir bâb müzâkere etmişlerdi ki, Evzâ'î o konuda ona galip geldi. Sonra ikindi namazı geldi. Namaz kıldıktan sonra oturdular ve yine müzâkereye başladılar. Müzâkere ettikleri şeylerin hepsinde Evzâ'î ona üstün geliyordu."⁵⁹²

Rihle, râvi olan kimseye, işittiklerini rivâyet sahibinin kendisinden doğrulatma ve hadisteki hatalı kısımlara vâkıf olma imkânı sağlamaktadır. Çünkü onlar seyahat ettikleri zaman hadisın bütün tariklerini topluyorlar ve yanlışlıklara vakıf oluyorlardı.

Aynı şekilde seyahat, hadislerdeki illetleri görme yetisi kazandıran en önemli sebeplerden kabul edilmektedir.⁵⁹³ Çünkü seyahat, rivâyetin vecihlerini görme, onları karşılaştırma, rivâyetteki hataya ve hatanın kaynağına vâkıf olma imkânı vermektedir.

Râvilerin hadisleri tahkik etmek ve onları sağlamak için yaptıkları seyahatlere ilişkin haberler sayılamayacak kadar çoktur. Bazıları, Hz. Peygamber'in lafızlarına benzemediği için uydurma olduğunu sezdiği bir hadisın sağlamasını yapmak üzere üç mil kadar yol yürümüştü.⁵⁹⁴

Onlardan bazısı, rihleye çıkıp kaynağından almayınca kendisine rivâyet edilen bir hadis hakkında mutmain olmuyordu. Bunlardan biri, Yûsuf b. Abdullah b. Selâm'ın ninesi Ümmü Ma'kil'den yaptığı rivâyettir. Ümmü Ma'kil şöyle demiştir: Bana, Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi: "*Haccı kaçırdığın zaman Ramazan'da umre yap. Çünkü o bir hacdır.*" O, "Hac hacdır, umre umredir. Bunu bana Resûlullah (s.a.v.) söyledi. Fakat ben haccı kaçırdığım için bana özel mi, yoksa bütün insanlar için umumi mi onu bilmiyorum!" diyordu. Yûsuf dedi ki: "Ben bunu, Muâviye'nin Medine emîri olan Mervân b. el-Hakem'e rivâyet ettim." O da "Bunu, seninle birlikte ondan (Ümmü Ma'kil'den) başka kim işitti?" diye sordu. Ben de, "Ma'kil b. Ümmi Ma'kil işitti." dedim. Bunun üzerine Mervân ona bir adam gönderdi. O da benim rivâyet ettiğim gibi rivâyet etti. Mervân'a, "O (Ümmü Ma'kil) hâlâ hayattadır, bizim evimizde yaşıyor."

⁵⁹² İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. I, s. 184-185.

⁵⁹³ Subeyhî, İbrâhîm b. Sa'id, **en-Nüketü'l-Ciyâdü'l-Müntahabe min Kelâmi Şeyhi'n-Nükkâd Zehebiyyi'l-Asr el-'Allâme Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî**, Riyad, 1420/2000, s. 128.

⁵⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. II, s. 210.

dedik. Vallahi, Mervân bizim rivâyetimizle tatmin olmadı da, binitine binerek insanlarla birlikte onun yanına gitti, sonra da bu hadisi ondan işitti.”⁵⁹⁵

Mervân b. el-Hakem, hadisi Ümmü Ma‘kil el-Esedî’den rivâyet eden iki râviden işitmekle yetinmemiş, onu doğrudan Ümmü Ma‘kil’den dinlemek için onun yanına gitmiş ve o hadisin Resûlullah’ın (s.a.v.) sözü olduğuna mutmain olmuştur.

Bazı muhaddisler, şeyhlerinin hıfzlarının, teyakkuzlarının ve dikkatlerinin derecesini öğrenmek ve telkin kabul edip etmedikleri hususunda imtihan etmek için uzun mesafelere yolculuk etmişlerdir. Nitekim Yahyâ b. Ma‘în, Ebu’l-Fazl Nu‘aym b. Dükeyn’i (ö. 219/834) imtihan etmek, hızfını, teyakkuzunu ve dikkatini test etmek için Kûfe’ye yolculuk etmiştir. Hâlbuki Ahmed b. Hanbel, Ebû Nu‘aym’ın sağlam ve sika olduğu konusunda onu uyarmıştı. Fakat Yahyâ b. Ma‘în bunda ısrar etmiş, Ebû Nu‘aym’in hadislerinin arasına onun hadisinden olmayan şeyler sokuşturmuş, Ebû Nu‘aym de bunların hepsini anlamış ve bunları Yahyâ b. Ma‘în’in yaptığını öğrenince onu tekmelemiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel, “Ben sana onun sebt (güvenilir) söylemedim mi?” demiştir. İbn Ma‘în de, “Vallahi, onun tekmesi bana benim seferimden daha hoş geldi!” diye cevap vermiştir.⁵⁹⁶

Yahyâ b. Ma‘în’in imtihandan sonra söylemiş olduğu bu söz, onun bu rihledeki amacının, çok sayıda öğrencinin kendisinden rivâyette bulunduğu bu büyük muhaddisin hızfının sağlamlığından emin olmak olduğuna delalet etmektedir. Büyük muhaddisler, sadece âlî isnâdlar elde etmek veya kendilerine ulaşmamış olan hadisleri dinlemek için değil, bilakis şeyhleri imtihan etmek ve onların hadisleri hızfının sağlamlığından emin olmak için de seyahat ediyorlardı. Çünkü söz konusu alimler, öğrencilerin Hz. Peygamber’in hadislerini aldıkları kaynak mesabesindeydi.

Aynı şekilde râviler de, özellikle ünleri yayıldığı ve insanlar kendilerinden rivâyette bulundukları zaman hızfları ve zabtlarının derecesi bakımından imtihana tabi tutuluyorlardı. Bunun en güzel örneği, Bağdat halkının İmâm Buhârî’yi imtihan etmesidir.⁵⁹⁷

Tüm bu çalışmalar, müsteşrik Margoliouth’un bu yolculukları sahâbe tarafından icat edilen bir yenilik olup, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerini uydurmaya

⁵⁹⁵ Ebû Zûr’a, *Târîhu Ebî Zûr’a ed-Dımaşkî*, s. 161.

⁵⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî Talebi’l-Hadîs*, s. 207-208; a.mlf. *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 316.

⁵⁹⁷ Bkz. İbn Adıyy, *Esâmî men Revâ ‘anhümü’l-Buhârî*, s. 62.

karşı yapmış oldukları iddiasını reddetmektedir. Yine bu rihle örnekleri muhaddislerin rihlelerinin sünnet-i nebeviyyenin tevsikine herhangi bir etkisi olmadığı iddiasını da reddetmektedir.⁵⁹⁸ Muhaddislerin çıkmış oldukları ilmi yolculuklar hadis metinlerinin tespitinde ve olduğu gibi muhafaza etme noktalarında oldukça önemli katkıları bulunur. Bu durum, konuyla ilgili örnekler incelendiğinde açıkça görülür.

Hadis talebi için yapılan rihleler, lafzın şeyhlerin ağızlarından işitilmesi, tekrar tekrar müzâkere edilmesi bakımından hıfzın sağlamlaşmasında ve lafızların zayı olmaktan korunmasında önemli bir âmildi. Nitekim İbn Haldûn bu hususta şöyle demiştir: “Şüphesiz ilim talebi ve şeyhlerle görüşme için yapılan seyahat, öğretimde mükemmelliği artırır. Bunun sebebi, melekelerin doğrudan ve telkin yoluyla kazanılmasıyla daha sağlam ve daha derin bir hale gelmesidir.”⁵⁹⁹

Hadis âlimleri rivâyetleri topluyor, onu kaynağından dinlemeye (semâ’a) özen gösteriyor, onun uğruna rihleye çıkıyor, sonra hadis meclisleri kuruyor ve hadisleri tasnif ediyordu.⁶⁰⁰

Muhaddisler, hadisi aslından ve kaynağından dinlemek (semâ’) için yolculuk ettiler. Çünkü onlar, muttasıl ve mürselin hükmünün aynı olmadığını biliyorlardı. Bu yüzden hadisi işiterek toplamak için rihle yaptılar. Onlar, başka bölgelerdeki âlimlerle buluşmak ve onları dinlemek için uzak diyarlara meşakkatli seferlere çıktılar.⁶⁰¹ Çünkü sema’ yöntemi, lafzı tespit etme, Hz. Peygamber’in sözlerini sahih bir şekilde nakletme ve Resûlullah’ın (s.a.v.) sözlerine o’na ait olmayan bir söz karışmaması için sahâbenin takip etmiş olduğu yoldur.

1.5.4. Hadîsin Kayıt Altına Alınması (Kitâbet ve Tedvîn)

Hadis rivâyetinde ilk olarak kaplerdeki hıfz ve zabta itimat ediliyordu. Yani alimler yazılı olanlara önem vermiyorlar; kuvvetli hafızalarına güveniyorlardı. Yazmalarının gayesi de sened ve hafızalarında olana yardım içindi. İslâm yayılıp beldeler genişlediği, sahâbe değişik bölgelere dağıldığı, fetihler arttığı, sahâbenin

⁵⁹⁸ David S. Margoliouth, **The Early Development of Mohammedanism**, lectures delivered in the University of London, May and June 1913, s. 89-90. Dr. İzzîyye Ali Taha’nın Margoliouth’un bu konudaki iddialarına reddiye olarak verdiği cevaplar hakkında bkz. İzzîyye Ali Taha, “Min İftirââtî’l-Müsteşrikîn havle’r-Rihle fî Talebi’l-Hadîs”, **Mecelletü Menâri’l-İslâm**, Sayı: X, Yıl: 14, 1409/1989.

⁵⁹⁹ İbn Haldûn, **Mukaddime**, C. II, s. 358.

⁶⁰⁰ Bkz. Rebbâh, **Delâletü’l-‘Akl ‘alâ Sübûti’s-Sünne**, s. 35.

⁶⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. II, s. 212-213.

büyük kısmı vefat ettiği, onların arkadaşları ve etbâ'ı da farklı bölgelere gittikleri zaman, zabt azalmış ve bu yüzden âlimler hadisi tedvine ve yazıyla kayıt altına almaya ihtiyaç duymuşlardır.⁶⁰²

Hadis kitabedinin ilk örnekleri, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatında ve vefatından sonra sahâbe asrında ortaya çıkmıştır.⁶⁰³ Sonra tâbiûn asrı gelmektedir. Onların nesilden nesile nakledilen, hatta bize kadar ulaşan yazılı sahîfeleri vardı. Bu kitaplar, dağınık ve bireysel idi. Onlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini Müslümanların müracaat kaynağı niteliğindeki bir eserde resmî bir tedvin olacak şekilde cem etmiş değillerdi. Durum, Ömer b. Abdülazîz'in hilafet zamanına (717-720) kadar böyle devam etti.

Hadislerin tasnîf merhalesinden önce sadece hıfz ve rivâyetle nakledildiği zannı, her ne kadar çoğunlukla bu yöntemle nakledilmişlerse de, doğru olmayan bir zandır. Bunun sebebi, hadislerin sahâbe asrı ile kütüb-i sitte yazarları asrı arasındaki dönemde tedvin edilmeyip, bu dönemde hadislerin hıfz ve rivâyet yoluyla nakledildiğine dair yaygın yanlış kanaattir. Hâlbuki kitâbet, ferdî ve dağınık olsa da, bundan önce Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatında, sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde mevcuttu. Daha önce de geçtiği üzere, bunun örnekleri vardır ve sahâbenin sahîfeleri buna şahittir. Fakat hadisler, Kur'ân'ın tedvin edildiği şekilde tedvin edilmiş değildi.⁶⁰⁴

İlk müslümanlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini muhafaza hususunda sadrın yanında satırı, hafızanın yanında kitâbeti de kullanmışlardı. İslâm değişik beldelere yayıldıktan, muhtelif lisanlar ve lehçeler İslâm dünyasına girdikten ve bazıları orijinal Arapçadan inhiraf ettikten sonra, semâ'ın yanısıra kitâbete de ihtimam arttı. Böylece kitâbetle hadislerin lafızları korunuyor, tahrîf ve tasarruftan uzak tutuluyordu. Nitekim Râmhürmüzî (ö. 360/971), "Hadis, ancak kitâbet (yazma), mukâbele

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, "Mukaddime", **Câmi'u'l-Usûl**, C. I, s. 14-15. Kastallânî, Buhârî şerhinin mukaddimesinde İbnü'l-Esîr'in mukaddimesini tamamen nakletmiş, ama ona işaret etmemiştir. Bkz. Kastallânî, Ahmed b. Muhammed el-Hatîb, **İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996, C. I, s. 10.

⁶⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, bu hususta *Takyîdû'l-İlm* isimli müstakil bir eser kaleme almıştır.

⁶⁰⁴ Bu konu, Fuad Sezgin'in *Buhari'nin Kaynakları* isimli eserinde ele alıp açıkladığı meselelerden biridir. Tareq Mohammed Awrahim, Fuad Sezgin'in bu konuyu hadislerin şifahi olduğunu söyleyen müsteşrikleri, özellikle de Ignaz Goldziher'i reddetmek amacıyla ele aldığını belirtmektedir. (Bkz. Tareq Mohammed Awrahim, "el-Müerrih Fuâd Sezgin ve Mefâhîmun Sahhaha fî Târîhi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye", **Mukaddime**, 2017, 8(2), (ss. 365-386), s. 373.) Bu müsteşrikler, hadislerin iki asır geçtikten sonra tedvin edildiğini ispatlamaya çalışmışlardır. (Bkz. Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s. 12-13.).

(karşılaştırma)... yoluyla zabtedilir.”⁶⁰⁵ demiştir. Görülüyor ki Râmhürmüzî, bu husustaki öneminden dolayı kitâbeti, Resûlullah’ın (s.a.v.) hadislerinin lafızlarını tespit araçlarının ilk sırasında zikretmiştir.

Râmhürmüzî, râvilerin Resûlullah (s.a.v.) ve sahâbe zamanından uzak olduklarını özellikle vurgulayarak şöyle demiştir: “İki çağ birbirine uzaktır, isnâd yakın değildir, tarikler muhtelifir, nakilciler birbirine benzemektedir, nisyân âfeti başa gelebilir ve vehm konusunda insan emniyette değildir. Şüphesiz ilmin yazıyla kayıt altına alınması daha uygun ve daha faydalıdır. Bunun vücutiyetine dair delil çok kuvvetlidir.”⁶⁰⁶

Râmhürmüzî’nin, “Şüphesiz ilmin yazıyla kayıt altına alınması daha uygun ve daha faydalıdır.” ifadesi, rivâyetin lafızlarına herhangi bir hatanın girmesine karşı korumada tedvinin önemli olduğuna kuvvetli bir delildir. Tedvin, aynı zamanda râvinin tasarrufundan veya nakledilen lafız farklılığından kaynaklanan tağyir ve tebdile karşı da faydalıdır. Dolayısıyla tedvin, lafızları ve kelimeleri tespit eder ve onları râvilerin tasarrufundan uzak tutar. Sözlü rivâyet edenin çok geniş konuşma sahası vardır. Fakat kitâbet, sadece rivâyet edilen şeyi kaydetmeyi sağladığı gibi doğru manâdan saptırıp hatalara düşüren “manâ ile rivâyet”ten uzaklaşmasının da yoludur. Zira mana ile rivayet neticesinde bazı raviler manayı bozacak bir takım hatalara sebep olabilmıştır.

İbn Adiyy’in *el-Kâmil* isimli eserinin mukaddimesindeki şu bâb başlığı bu hususu tekid etmektedir: “Onların, Kendisinden Yazmaları İçin Resûlullah’tan (s.a.v.) İzin İstemeleri, Bu İstek Artınca O’nun İzin Vermesi, Onlardan Sonra Isnâd Uzadığı Zaman Tedvinde Bulunan Kimseler.”⁶⁰⁷

Sahâbe döneminde hadisin resmî olarak tedvinine mani olan şey kitâbet imkânlarının az olması değildi. Zira onların ferdî ve resmî kitâbet imkânları çok fazlaydı. Nitekim, onlarca hatta yüzlerce mushaf yazmışlar ve bunları çeşitli şehirlere dağıtmışlardı. Öte yandan kitâbet, Araplarda eski zamanlardan beri bilinen bir şeydi. Harflerle –heceler ve cümlelerle değil– yazmayı icad eden onlardır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 397.

⁶⁰⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 397.

⁶⁰⁷ İbn Adiyy, *el-Kâmil*, C. I, s. 124.

⁶⁰⁸ Alî, Sâlih Ahmed, *Ömer b. Abdülazîz Hâmisü’l-Hulefâi’r-Râşidîn*, 2. Baskı, Beyrut, 2002, s. 249.

Bazıları, sahâbe döneminde hadisin resmî olarak tedvin edilmeyişini kitâbet imkânlarının az olmasına, yazı malzemesinin bol ve pahalı olmasına bağlamıştır.⁶⁰⁹

Câhız, bunun sebebini şöyle açıklamıştır: Sahâbe, Kur'ân-ı Kerîm'in cemini gerçekleştirmişti. Aynı şekilde onlar, insanları tek bir kırâat üzere birleştirmişlerdi. Kur'ân'ı ziyade ve noksandan korudular. Eğer onlar, aynı uygulamayı haberleri eleştirilemeyecek olan büyük bir kalabalığın huzurunda nebevî hadisler için de yapsalardı, mutlaka o havâs arasında olduğu gibi avâm arasında da meşhur olurdu. Daha sonra da yapılan hıfz, cem ve dahi muârizları, münkirleri reddetme çalışmalarına ihtiyaç duyulmazdı.⁶¹⁰

Câhız, hadislerin de Kur'ân gibi cem edilmemesinin gerekçesi olarak, Allah'ın sahâbeden sonra gelenler için bir imtihan ve seleflerinin kavuştukları gibi onların da sevaba kavuşma fırsatı olarak görmüştür.⁶¹¹ Keşmîrî'nin (ö. 1933), muhaddislerin bu hususa bol zaman ayırmaları, âlimlerin araştırmaları ve fakihlerin bu konuda derin içtihad dalmaları çerçevesinde söyledikleri zımnındaki ifadeleri de Câhız'ın kanaatine benzemektedir.⁶¹²

Keşmîrî, birinci asırda hadislerin tedvini ve lafızlarının muhafazasına Kur'ân-ı Kerîm gibi ihtimam gösterilmemesinin sebepleri arasından şunları sayar, Fukaha icthatları, bunların tahkik ve inceliklerine hakim olmaları bakımından; muhaddislerin ise sened ve metnin çalışmalarına araştırma ve incelemeleri için son sürat vermelerine olanak sağladığını ifade etmektedir. İşte bu durum, onlar için ilmî sahayı genişletmiş ve olanaklar yaratmıştır. Keşmîrî'nin bu sözü, hadislerin lafızlarıyla alakalı olarak bir mübalağadır. Çünkü âlimlerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarını korumak için gayret gösterdikleri açıktır. Ancak hadislerin lafızlarındaki ihtilafın ümmet-i Muhammed için, özellikle o'ndan sonra günümüze kadar ortaya çıkan yeni hayatî problemler hususunda bir kolaylık ve genişlik olduğu için, Keşmîrî'nin zikredilen ifadesi bir kolaylık ve genişlik bakımından kabul edilebilir.

Bu ihtimaller kabul edilebilir. Ancak biz bunları kabul edersek için ucu Kur'ân-ı Kerîm'e kadar varabilir. O zaman Kur'ân'ın cemi de sahâbeden sonrakilere bırakılsaydı da, Yahudiler ve Hristiyanların imtihan edildikleri gibi, onlar da

⁶⁰⁹ Alî, **Ömer b. Abdülazîz**, s. 251.

⁶¹⁰ Câhız, 'Amr b. Bahr, **Hucecü'n-Nübüvve**, (Resâilu'l-Câhız-III içinde), Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991, s. 226-227.

⁶¹¹ Câhız, **Hucecü'n-Nübüvve**, s. 228.

⁶¹² Keşmîrî, **Feyzü'l-Bârî**, C. I, s. 295.

Rablerinin Kitâb'ını muhafaza hususunda imtihana tabi tutulsalardı veya seleflerinin kavuştuğu gibi sevaba kavuşsalardı şeklinde düşünülebilir.

Ancak Kur'ân bu hususta farklıdır. Çünkü Resûlulah (s.a.v.) zamanında Kur'ân'dan nâzil olan kısımları yazan kâtipler ve onun tamamını ezberlemiş olan hâfızlar vardı. Kur'ân, Allah'ın eşsiz Kitâb'ı ve kelâmıdır. İnsanların, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi onun hakkında ihtilaf etmemeleri için korunmaya en layık olan şey Kur'ân'dır. Hadîs-i Nebevîye gelince, Hz. Peygamber onları farklı münasebetlerle ve bazısını farklı lafızlarla söylemiştir. Bazı hadisler vardır ki, onları sadece bir sahabî işitmiştir. Çünkü olay sadece onunla ilgilidir veya soruyu tek başına o sormuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kelâmı insanların kelâmından daha üstün özelliklere sahip olsa da, Allah'ın kelâmının özelliklerini taşımaz.

Sahâbenin Kur'ân-ı Kerîm'i koruma ve yazma teşebbüsü, diğer semavî kitapların başına geldiği gibi, onun da tebdil ve tahrife uğraması korkusuydu. Bu durum Hz. Osman zamanında zuhur etti. Onu buna sevk eden şey, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ı tamamen ezberlemiş olan çok sayıda hâfızın vefat etmiş olmasıydı.

Bu durum sünnete de sirayet etmeye başlayınca, resmî olarak sünnet-i Nebeviyyeyi tedvin hareketi başladı ve hadislerin kitaplara nakli gerçekleşti.

Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdu'l-İlm* kitabının muhakkiki Yûsuf el-Uş, hadisin ilk asırda Kur'ân-ı Kerîm gibi tedvin edilmemesini, kitâbet zaafına, kitâbetin zamana ve daha çok çabaya ihtiyaç duymasına ve bu ikisinin Kur'ân-ı Kerîm'in tedvin edilmesine sarfedilmesine bağlamıştır.⁶¹³ Bu tartışmalı bir konudur. Çünkü birçok sahâbenin yazılı sahifeleri vardı ve bunlardan bir kısmı sahih olup diğer bir kısmı ise sahih değildi. Ancak neticede böyle bir durum vardı.⁶¹⁴

Sahâbenin hadis yazdıklarına dair gelen onlarca rivâyet, sünneti vasıtasız olarak doğrudan Hz. Peygamber'den alan sahâbe tarafından o'nun sünnetinin yazıldığı ve korunduğu noktasında birleşmektedir. Bu rivâyetlerin toplamı, çok erken dönemde Hz. Peygamber'in sünnetinin yazıldığı ve korunduğu hususunda kesin tevâtürün

⁶¹³ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Takyîdü'l-İlm*, Thk. Yûsuf el-İş, Kahire, 1974, s. 18-19.

⁶¹⁴ Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebevî ve Târîhi Tedvînihi kitabının* 1. Bölümünün "Sahâbenin Kitâbeti ve Onlardan Yazanlar" başlığı altında, 52 hadisleri yazan sahife sahibi ve tâbiûn ismi saymaktadır. Bkz. A'zamî, C. I, s. 100-142.

oluştduğuna delalet etmektedir.⁶¹⁵ Bu durum, sünnetin kitabetinin hicrî ikinci asrın ortasında gerçekleştiğini iddia eden müsteşrikleri reddetmektedir.

Hadisin yazılması ve tedvini, bilindiği gibi bir kayıttır ki; ihtilaf halinde bir delil ve müracaat kaynağıdır. Bir lafız inkâr edildiğinde veya onun hakkında şüpheyeye düşüldüğünde bu hususta hakem kayıttır. Sonrakilerin tedvini, öncekilerin sünnetine uymaktan ibarettir ve halefin selefe tabi olması kabilindendir. Seleften birçoğu, kitabından yazdırmak veya ders vermek suretiyle hadisin hıfzına yardım ediyordu. Onu sağlam bir şekilde ezberlediği zaman, kalbin (sadece) kitaba güvenmesinden korktuğu için onu imha ederdi. Bu da hıfzın noksanlaşmasına ve mahfuza önem vermenin terk edilmesine sebep oluyordu.⁶¹⁶

Kitâbet, mütekaddimûnun nazarında satırın hıfzına değil de sadrın hıfzına itimat eden kimselerde bile mevcuttu. Satır, sadrın hıfzının araçlarından biridir. Selefte kitâbetin bulunması, öğrencilerinin onların yürüdükleri yoldan yürümeleri için bir örnektir. Çünkü aklın hıfzı unutulur; sağ elin hıfzı (yazı) ise iyice yerleşir. Unutulan şeyin yerine ise, söylenen şeyin aslını ifade etmesi mümkün olmayan bir manâ geçer.

Tedvin ve kitâbet; hadisin, noktasını ve harekesini korumanın yanısıra, lafzının okunuşunu da izah ederek okuma vb. hususlarda tashîfe düşmekten de korumaktadır. Örneğin, açıklama olarak بحاء غير منقوطة “noktasız hâ” denilmektedir. Bu durum, her ne kadar mütekaddimûnda az olarak görülse de, müteahhirûnda daha çok yaygınlık göstermiştir.

Tedvin konusunu yoğun bir şekilde ele aldığımızda, “kitâbet, tedvîn ve tasnîf” arasında fark bulunduğunu görürüz. Kitâbet, daha önce gördüğümüz gibi, bireysel ve diğer kitâbetleri kapsamaktadır. Tedvin, parça parça ve dağınık olanların kaydedilmesi ve içinde sahifeler bulunan bir divan veya kitapta toplanmasıdır. Tasnîf, tedvînden daha sistemlidir. Çünkü tasnîf, tedvin edilen şeyin belirli fasıllar ve ayrı bâblar halinde tertib edilmesidir.⁶¹⁷

⁶¹⁵ Rebbâh, *Delâletü'l-'Akl 'alâ Sübûti's-Sünne*, s. 45.

⁶¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'İlm*, s. 62; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 393-394.

⁶¹⁷ Bkz. Zebîdî, Muhammed Murtezâ, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Thk. Abdulhalîm et-Tahâvî, Kuveyt, 1407/1087, C. XXIV, s. 37; C. XXXV, s. 35; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, t.y., s. 1071; krş. Zehrânî, *Tedvînü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 74.

Yaygın kanaate göre hadisin resmî tedvini, Ömer b. Abdülazîz'in Ebû Bekr b. Hazm'a (ö. 120/738) mektup gönderip emir vermesiyle başlamıştır. Ömer b. Abdülazîz mektubunda ona şöyle demiştir: Resûlullah'ın (s.a.v.) hadîsininden ne bulursan yaz. Zîrâ ben, ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkar oldum.⁶¹⁸ Ebû İsmâîl el-Herevî (ö. 481/1089) de bu görüştedir. Ona göre onlar, tâbiûn tabakasına kadar hadis yazmıyorlar, onu lafzen rivâyet ediyorlar ve hıfzen alıyorlardı; ancak sadaka kitapları ve Bir araştırmacının incelemelerinden sonra vâkıf olacağı az bir şey bunun istisnasıdır. Sonunda hadisin kaybolmasından ve âlimlerin hızlı bir şekilde göçüp gitmesinden korkuldu. Bunun üzerine Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz, yazmış olduğu mektupta Ebû Bekr b. Hazm'a şu emri verdi: "Sünnet veya hadîsten ne bulursan yaz. Zîrâ ben, ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkar oldum."⁶¹⁹

Ömer b. Abdülazîz'den önce, babası tarafından bu hususta girişim yapıldığı bilinmektedir. Babası Abdülazîz b. Mervân'ın (ö. 86/705), Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından Bedir'e katılmış yetmiş kişiyle Hıms'ta görüşen Kesîr b. Mürre el-Hadramî'ye mektup yazdığı nakledilir. Rivâyete göre Abdülazîz ona, yanlarında mevcut olan Ebû Hüreyre hadisleri hariç, Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından duyduğu hadisleri yazmasını isteyen bir mektup yazmıştır.⁶²⁰ Fakat bundan herhangi bir şey bize ulaşmamıştır. Kesîr b. Mürre'nin rivâyetlerini okuyan ve araştıran kimse, yazmış olduğu bu hadislerin tabiatına vâkıf olabilir.

Ömer b. Abdülazîz, bundan önce şu sözlerle, ilmin yazılması konusunda genel olarak irşadda bulunmuş ve buna teşvik etmişti: "Ey insanlar! Nimetleri şükür ile, ilmi ise yazı ile kayıt altına alın!"⁶²¹ Bu ifade, lafızların zabtı, onlara hata, tağyir veya tabdil girmemesi için kitâbetin öneminin farkında olduğunu göstermektedir.

İbn Şihâb ez-Zührî'nin şöyle dediği rivâyet edilir: "Bu ilmi benden önce hiç kimse benim tevdin ettiğim gibi tedvin etmedi."⁶²² İmâm Mâlik'in şöyle dediği nakledilir: "Bu ilmi ilk tedvin eden İbn Şihâb'dır."⁶²³ Bu hususta İbn Hacer de aynı şeyi

⁶¹⁸ Buhârî, İlm 34; Mâlik b. Enes, **el-Muvatta' (Şeybânî Rivâyeti)**, Thk. Abdülvehhâb b. Abdullatîf, 4. Baskı, Kahire, 1414/994, No: 936; Dârimî, **el-Müsned**, C. I, s. 387.

⁶¹⁹ Herevî, Abdullah b. Muhammed b. İsmâîl, **Zemmü'l-Kelâm ve Ehlühü**, Thk. Abdullah b. Muhammed el-Ensârî, 1. Baskı, y.y., 1419/1998, C. III, s. 148.

⁶²⁰ İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. IX, s. 451; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C. L, s. 58.

⁶²¹ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, **Cümelün min Ensâbi'l-Eşrâf**, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996, C. VIII, s. 3395; Ebû Nu'aym, **Hilyetü'l-Evliyâ**, C. V, s. 340.

⁶²² Hâzîmî, **el-İ'tibâr**, s. 3.

⁶²³ Ebû Nu'aym, **Hilyetü'l-Evliyâ**, C. III, s. 363; İbn Abdilberr, **Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihi**, C. I, s. 331. Bu ifade, Abdülazîz b. ed-Derâverdî'den (ö. 187/803) de nakledilmektedir.

söylemiştir: “Hadisi tedvin eden ilk kişi, yüz yılının başında Ömer b. Abdülazîz’in emriyle İbn Şihâb ez-Zührî olmuştur.”⁶²⁴ Öğrencisi Suyûtî’nin, hadis tedvini başlangıcının hicrî yüzüncü yılın başında Ömer b. Abdülazîz’in hilafeti zamanında olduğuna dair sözü ise⁶²⁵, sünnetin divanlar halinde cemedilmesini ifade etmektedir; yoksa kitâbetin başlangıcı manâsına gelmez. Nitekim sahifelerin divan halinde toplanmasını ifade eden “tedvin” kavramı buna delalet etmektedir.

Zehebî, âlimlerin hadis tedvinine başlamasını hicrî ikinci asrın ilk yarısının sonlarına –hicrî 143 yılına– kadar götürmektedir. O, bu merhaleye –her ne kadar hicrî üçüncü asırda yapılan tasnife benzer değilse de– “tasnif” ismini vermiştir. O, rivâyetin şifahî olarak yapıldığı bu asırda bâblandırma, tedvin ve tertibin çokluğuna işaret etmiştir. Bundan önce hadisin tedvini tertibsiz sahifeler halindeydi.⁶²⁶ İki sözü birbirinden ayıran şey, İbn Hacer’in şu ifadesidir: “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) eserleri (hadisleri), ashabının ve onlara tâbi olanların büyüklerinin asrında câmi’ler halinde tedvin ve tertib edilmiş değildi.”⁶²⁷ İbn Hacer’in önceki sözünden sünnetin bundan önce yazıldığı, fakat onun câmi’ kitaplar halinde veya daha sonraki musanneflerin tertibi üzere tedvin edilmediği anlaşılmaktadır.

Zührî, âlimlerin göçüp gitmesinden ve ilmin kaybolmasından korkulmasının sebebini şöyle açıklamaktadır: “Doğudan bize gelen, bizim reddediğimiz, bilmediğimiz hadisler olmasaydı ne bir harf yazardım ne de yazılmasına izin verirdim.”⁶²⁸

Zührî’nin, “Hadis bizden bir karış çıkıyor; onlardan –yani Irak’tan– bir zirâ‘ (kulaç) olarak geri dönüyor.”⁶²⁹ sözü, Hz. Peygamber’in hadislerinde meydana gelen oynamaların ve ziyadelerin o’nun hadislerinin tedvin edilmesine sebep olduğuna delalet etmektedir.

⁶²⁴ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 436.

⁶²⁵ Bkz. Suyûtî, **Tedribü’r-Râvî**, C. IV, s. 462.

⁶²⁶ Zehebî, **Târîhu’l-İslâm**, C. IX, s. 13. İbn Tağrıberdî’de (ö. 874/1470) de, tedvin ve tasnifin aynı başladığını ona muvafakat ederek ondan nakletmiştir. Bkz. İbn Tağrıberî, Yûsuf el-Atabekî, **en-Nücûmu’z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve’l-Kâhire**, Vezâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâdî’l-Kavmî, y.y., 1929, C. I, s. 350-351.

⁶²⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Hüda’s-Sârî li-Siyerî’l-Buhârî**, Thk. Haseneyn Selmân Mehdî, 1. Baskı, Dımaşk, 1432/2011, C. I, s. 7.

⁶²⁸ İbn Sa’d, **et-Tabakâtü’l-Kebîr**, C. VII, s. 433; Fesevî, **el-Ma’rife**, C. I, s. 637.

⁶²⁹ Fesevî, **el-Ma’rife**, C. II, s. 761; İbn Adıyy, **el-Kâmil**, C. I, s. 56.

Ömer b. Abdülazîz'in, hadislerin tedvin edilmesine yönelik verdiği emir tedvin işine kuvvet kazandırmıştır. Çünkü Ömer b. Abdülazîz'in hilafet emiri olup herhangi bir valinin kendi yönetimindeki bölgeye hükmetmesi gibi değildir.⁶³⁰

Ömer b. Abdülazîz, Medine'deki valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. 'Amr b. Hazm el-Ensârî et-Tâbi'î'ye şöyle yazdı: "Yanında –yani beldende– bulunan sünnet veya hadîsten ne bulursan yaz. Zîrâ ben, ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkar oldum. Sadece Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini kabul et. (Âlimler,) ilmi yaysınlar ve meclisler kursunlar da bilmeyenlere öğretsinler. Zira ilim, bir sır olarak kalmadıkça helâk olmaz."⁶³¹

Ömer b. Abdülazîz, kendi döneminde Medine valisi olan Ebû Bekr b. Hazm'dan özellikle Medinelilerin hadisini yazmasını istemiştir. Kettânî (ö. 1927), o dönemde hâkim olan durumu şöyle tasvir etmektedir: "Sahâbe ve tâbiûndan oluşan selef-i sâlih hadis yazmıyorlardı. Fakat onlar sadaka kitabı ve bir araştırmanın incelemelerinden sonra vâkîf olacağı az bir şey hariç, hadislerin kaybolmasından ve âlimlerin hızlı bir şekilde ölmesinden korkuluncaya kadar hadisi lafzen rivâyet ediyorlar ve hıfzen alıyorlardı."⁶³² Bu pasaj, Kettânî'nin "yanında –yani Medine'de– olanı" sözünün bir açıklaması olabilir. Kettânî'nin, "Sahâbe ve tâbiûndan oluşan selef-i sâlih hadis yazmıyorlardı." sözüne gelince, belki Kettânî bu sözyle sahâbe ve tabiûndan nakledilen hadis yazımları göz önüne alınırsa sistemli ve yaygın bir hadis yazımını kastediyor olabilir.

Emevî devleti zamanındaki kâtipler çok azı hariç hepsi Arap idiler ve çoğu Yemenli saygın kimselerdi.⁶³³

Rivâyetlerin incelemesinden anlaşılmaktadır ki, Ömer b. Abdülazîz'in sünnetin tedviniyle ilgili emrinin üç yönü vardır:

1) Birincisi, bu emri devlette saygın ve tecrübe sahibi muayyen şahıslara yöneltmesidir. Ebû Bekr b. Hazm'a verdiği emir ve aynı şekilde ez-Zührî'ye zekâtın harcanacağı sekiz yer ile ilgili yazmasını emrettiğine nakiller bunun örneğidir.

⁶³⁰ Alî, **Ömer b. Abdülazîz**, s. 253.

⁶³¹ Buhârî, 'İlm 34; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, **er-Risâletü'l-Mustatrefe li-Beyânî Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe**, 5. Baskı, Beyrut, 1414/1993, s. 3.

⁶³² Kettânî, **er-Risâletü'l-Mustatrefe**, s. 3.

⁶³³ Alî, **Ömer b. Abdülazîz**, s. 251.

2) İkincisi, emrini İslâmî emirliklere yöneltmesidir. Emrini özel olarak Medine’ye yöneltmesi bunun örneğidir. ‘Amr b. Dînâr’ dan (ö. 127/744) nakledildiğine göre şöyle demiştir: Ömer b. Abdülazîz Medine halkına şöyle yazdı: “Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisini araştırın ve onu yazın! Çünkü ben ilmin kaybolmasından ve ehlinin göçüp gitmesinden korkuyorum!”⁶³⁴

3) Üçüncüsü, emrini İslâm devletinin uzak bölgelerine yöneltmesidir. Abdullah b. Dînâr tarikiyle yapılan bir rivâyette şöyle demiştir: Ömer b. Abdülazîz, uzak bölgelere şöyle yazdı: “Resûlullah’ın (s.a.v.) hadîsininden ne bulursanız toplayın ve muhafaza edin. Zîrâ ben, ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkar oldum.”⁶³⁵

Ömer b. Abdülazîz’in, muhtelif şahıslara yönelik farklı hususlarda yazmalarını emreden emirlerinin bulunduğu nakledilir. Bunlardan biri, Sâlim’den kendisi için Hz. Ömer’in sîretini yazmasını istediği mektubudur.⁶³⁶

Yine başka bir örnek de Ebû Bekr b. Hazm’a yazdığı mektuptur. Ebû Bekr b. Hazm şöyle demiştir: “Hilafeti zamanında Ömer b. Abdülazîz, Ketîbe’yi⁶³⁷ –orası Hayber’de bir yerdir– araştırmamı isteyen bir mektup yazdı. Orası, Resûlullah’a (s.a.v.) Hayber ganimetlerinden düşen beşte bir (humus) midir, yoksa özel olarak Resûlullah’a mı aittir?” Ebû Bekr b. Hazm, bunu Ebû Bekr ‘Amre b. Abdurrahman’a sormuş ve cevabını Ömer b. Abdülazîz’e yazmıştır.⁶³⁸

Ömer b. Abdülazîz ile Medine valisi Ebû Bekr b. Hazm arasındaki yazışmalar, sünnetin yazılış tablolarından birini oluşturmaktadır. Yine burada Hz. Peygamber’in hadisinin zabtında kadının rolü de ortaya çıkmaktadır. Bunu doğrudan tek başına kendisi üstlemiş olmasa da, kadının, hadis tedvinine ve kitâbetinde, lafızlarının korunmasına yönelik olarak büyük bir rolü olduğunu göstermektedir.

Ömer b. Abdülazîz’in gerçekleştirdiği bu istekler ve yazışmalar, muayyen konularda ve onun istediği hususlarda olmuştur. Ama bilinen tedvine gelince, bu, daha önce geçen Ömer b. Abdülazîz’in Ebû Bekr b. Hamza’ya nebevî hadisleri yazmasını

⁶³⁴ Dârimî, *el-Müsned*, C. I, s. 387; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 383; Hafîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-‘İlm*, s. 137.

⁶³⁵ Isbehânî, Ahmed b. Abdullah, *Târîhu Isbehân*, Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmî, Beyrut, t.y., C. I, s. 312.

⁶³⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. VII, s. 384.

⁶³⁷ Muhammed Hamîdullah, “Hayber”, *DÎA*, C. XVII, s. 378.

⁶³⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. VII, s. 378.

emrettiği husustur. Bu emir, Ömer b. Abdülazîz'in ondan sünneti cem etmesini istediğine işaret etmektedir.

Sünnetin tedvini ve yayılmasıyla ilgili rivâyetler daha çok ez-Zührî'den gelmektedir. O şöyle demiştir: “Ömer b. Abdülazîz, bize sünnetleri toplamamızı istedi. Biz de onları defter defter yazdık. O, hâkimiyeti altında bulunan her bir yere bir defter gönderdi.”⁶³⁹

Hiz. Peygamber'in sünnetini tedvin tarihinde önemli olan bu söz, bu defterlerin yazılış ve müslümanların halifesinin emriyle çeşitli şehirlere gönderiliş seyri hakkında bir soru ortaya çıkarıyor.

Ömer b. Abdülazîz'in ez-Zührî'ye emri, kendi ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Ebû Bekr b. Hazm'a verilen genel emir kapsamındadır. ez-Zührî de bunlardan biri olup, Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini en çok cem eden kimse olarak bu hususta bariz bir rolü vardır.

Ebû Reyve (ö. 1970), kitabında bu konuyu ele almış, orada bu kitapların bize kadar ulaşmadığına, Ömer b. Abdülazîz tarafından gerçekleştirilen bu harekete, Emevîler zamanındaki diğer halifeler döneminde önem verilmediğine, ondan sonra hükmün değiştiğine, Ebû Bekr b. Hazm'ın azledildiğine, onunla birlikte yazan herkesin bu işten vazgeçtiğine, Hişâm b. Abdülmelik yönetime gelinceye kadar tedvine ara verildiğine, sonra ez-Zührî'nin önce kabul etmemesine rağmen sonradan Hişâm b. Abdülmelik için yazmaya başladığına işaret etmektedir.⁶⁴⁰ Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî (ö. 1966), Ebû Reyve'nin görüşünü reddederken muhaddislerin Ömer b. Abdülazîz ve İbn Hişâm için yazılan kitapları kabul etmemelerini, onların semâ' metodunu racih görmemelerine bağlamıştır.⁶⁴¹ Hâlbuki o zamana kadar muhaddislerin yazdıkları biliniyordu.

Bazı çağdaş araştırmacılar, bu kitapla ilgili haberlerin kaybolmasını, Ömer b. Abdülazîz'in hilafette uzun süre kalmamasına, ondan sonraki halifelerin kararlarını uygulama ve hükümlerini sağlamlaştırma hususunda onu takip etmemesine bağlamıştır.

⁶³⁹ İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, C. I, s. 22-23.

⁶⁴⁰ Ebû Reyve, Mahmûd, *Edvâ' 'ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, 6. Baskı, Dârü'l-Me'ârif, Kahire, t.y., s. 233-234.

⁶⁴¹ Mu'allimî, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, *el-Envâru'l-Kâşife*, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1406/1986, s. 332.

Dolayısıyla onun etkisi sınırlı olmuş ve ondan sonra ihtilaf Abbâsîler devrinin başlarına kadar devam etmiştir.⁶⁴²

Bu defterlerin muhtevasına gelince, Ebû Ubeyd, Ömer b. Abdülazîz'in İbn Şihâb'a zekâtın harcanacağı sekiz yeri kendisine yazmasını emrettiğini, onun da açıklanmış ve telhis edilmiş bir şekilde ayrıntılı olarak ona yazdığını rivâyet etmiştir. Yine Ebû Ubeyd, Ömer b. Abdülazîz'in ona emrettiğini ve sadaka konularıyla ilgili sünneti yazdığını rivâyet etmiştir.⁶⁴³ Ebû Ubeyd, kitabının başında bu bölümden bir kısım nakletmiştir.⁶⁴⁴

Bu husus, ez-Zührî'nin bahsettiği ve haberi bize sadece hicrî beşinci asır âlimlerinden İbn Abdilberr tarikiyle ulaşan bu defterlere dair bilginin, elimize ulaşmayan diğer kaynaklarda bulunması mümkündür. Söz konusu bu defterlerden maksadın, ez-Zührî'nin Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı ve Ebû Ubeyd'in de *el-Emvâl* isimli kitabında naklettiği zekâtın verileceği sekiz yerle ilgili defter olduğu görüşü ağır basmaktadır. Aynı şekilde Hişam b. Abdulmelik'in emriyle kurulan imla meclisinde Şuayb b. Hamza'nın Zühri'den naklettiği ve ileride geleceği üzere Hakem b. Nafi'in de Şuayb'dan naklettiği rivayetler olduğu görüşü de bulunmaktadır

ez-Zührî'nin cem'inin ayırt edici özelliklerinden biri, lügat ehlinde olmayı tercih etmesidir. Ona denildi ki: "Senin mevâliden almadığın iddia ediliyor!" Dedi ki: "Ben onlardan hadis naklediyorum. Fakat muhâcirlerin ve ensârın çocuklarında bulursam onlara dayanıyorum; onlardan başkasını ne yapayım!"⁶⁴⁵ Onun hadisi asıl lügat ehlinde alması, yazdığı şeyle ilgili dikkat, zabt ve araştırma babından anlaşılmalıdır.

İbn Şihâb ez-Zührî'inde sünnetin özel bir anlamı vardı. Sâlih b. Keysân'ın şöyle dediği rivâyet edilir: "Ben ve ez-Zührî, ilim taleb etmek üzere bir araya geldik ve "Sünnetleri yazalım!" dedik. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelenleri yazdık. Dedi ki: Sonra o (Zührî), "Onun (Hz. Peygamber'in) ashabından gelenleri de yazalım; çünkü

⁶⁴² Alî, **Ömer b. Abdülazîz**, s. 262.

⁶⁴³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, **el-Emvâl**, Thk. Seyyid b. Receb, 1. Baskı, Mısır, Suudi Arabistan, 1428/2007, C. II, s. 256.

⁶⁴⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, C. II, s. 257-258.

⁶⁴⁵ İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. VII, s. 434; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 192.

onlar da sünnettir.” dedi. Ben, “Hayır, sünnet değildir; ben yazmam!” dedim. Dedi ki: “O yazdı, ben yazmadım; o kazandı, ben kaybettim.”⁶⁴⁶

Ebû Bekr b. Hazm’ın yazdığı şeylerle ilgili olarak Ya’kûb b. Süfyân (ö. 277/890) *Târîh*’inde şunu rivâyet etmiştir: “Abdullah b. Vehb, Ebû Bekr b. Hazm’ın yazdığı şeyler “Sünnetler miydi?” diye Mâlik’e sordu; o da “Evet!” dedi. Mâlik, oğlu Abdullah b. Ebî Bekr’e bu kitabın durumunu sormuş, o da kaybolduğunu söylemiştir. Mâlik, Ebû Bekr b. Hazm’ın çok kötü bir şekilde azledildiğini açıkladı.”⁶⁴⁷

Ebû Bekr b. Hazm’ın yazmış olduğu kitabın kaybolmasına sebep olan âmillerden biri, bu şekilde azledilmiş olması olabilir. Çünkü kitap, kadılık için kendisine tahsis edilmiş olan mekânda muhafaza ediliyordu.

Ebû Bekr b. Hazm’ın ilim aldığı kimseler, İbn Şihâb ez-Zührî’nin de ilim aldığı kimseler olan, Muhammed b. el-Kâsım ve ‘Amre bint Abdurrahman (ö. 106/724) gibi kimselerdir.⁶⁴⁸ ez-Zührî, kendi zamanında Medine ehlinin hadisini en iyi bilen kimseydi.⁶⁴⁹ O, aralarında Sa’îd b. el-Müseyyeb, ‘Urve b. ez-Zübeyr’in de bulunduğu çok sayıda tâbiûndan ilim almıştır. O, bu alimlerin ilmini kendi ilmine katarak onların en âlimi olmuştur.⁶⁵⁰

Kendi zamanında muhaddislerin imâmı olan ez-Zührî’nin tedvine mecbur bırakıldığı; esasında ona rağbet etmediği rivâyet edilir. Ebû Reyze, onların tedvini kabul etmelerini buna zorlanmalarına bağlamış ve buna Ebû Hüreyre’nin –ileride gelecek olan– sözünü delil getirmiştir. Bu durumu şu ifadelerle açıklar: ez-Zührî’den, Ömer b. Abdülazîz’in cem ve tedvin hususundaki talebine icabet ettiğine dair tek bir kelime varid olmamıştır. Bilakis onun cem edip tedvinde bulunduğu ve tedvin ettiklerini neşrettiği rivâyet edilmemiştir. Ondan şu söz rivâyet edilmiştir: “Şu yöneticiler bizi zorlayıncaya kadar ilmin yazılmasını hoş görmezdik. Sonunda Müslümanlardan hiçbir kimseyi bu ilimden alıkoyamayacağımızı gördük.”⁶⁵¹ Ondan gelen başka bir rivâyette şöyle geçer: “Sultan bizi buna zorlayıncaya kadar ilmin

⁶⁴⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. VII, s. 434; Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh*, C. I, s. 637, 641; Ebû Nu’aym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. III, s. 360; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C. LV, s. 320.

⁶⁴⁷ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh*, C. I, s. 644-645; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C. VII, s. 311.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. I, s. 112.

⁶⁴⁹ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh*, C. I, s. 621.

⁶⁵⁰ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh*, C. I, s. 622.

⁶⁵¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. VII, s. 434.

yazılmasını hoş görmezdik. Böylece herhangi bir kimseyi bundan menetmeyi kerih gördük.”⁶⁵²

Bu sözlerin söylenmesinin özel birtakım sebepleri olduğu, ifadenin bağlamını anlayan dikkatli bir okuyucunun gözünden kaçmaz. Zira ez-Zührî, hadis imlâ meclisleri kurulmasını kerih görüyor; hadisin semâ‘ ve hıfz yoluyla alınmasını tercih ediyordu. O, hadis yazılmasını kerih gördüğünü aslâ kastetmemiştir. Çünkü burada sadece hadis rivâyet etmedeki yöntemi kastediyordu. Zira o, hadis imlâ meclislerinin kurulmasını öncelemiyordu.

ez-Zührî, huzurunda hadis yazan herhangi bir kişiyi terk ettiği rivâyet edilmemiştir. Hişâm b. Abdülmelik, onu zorlamış ve çocukları için hadis imlâ ettirmiştir. Bir rivâyette onun bir kâtip çağırdığı, ona dört yüz hadis imlâ ettirdiği, daha sonra Hişâm b. Abdülmelik’in bu hadisler konusunda onu imtihan ettiği zikredilmektedir. ez-Zührî, onun oğulları için hadis imlâ edince, hadis talebelerini çağırmış, onlara da imlâ etmiştir. O günden itibaren insanlar ondan hadis yazmıştır.⁶⁵³

Ebu’l-Müleyh’in (ö. 181/797) şu rivâyeti de bunu desteklemektedir: “Hişâm onu zorlayıp oğulları için yazdırıncaya ve insanlar da yazıncaya kadar, biz ez-Zührî’nin yanında hadis yazmaya çok istekli değildik.”⁶⁵⁴

ez-Zührî hakkındaki kıssanın bağlamından kopuk olarak yapılan, hatalı olarak izah edilen, nasların değiştirilerek resmî tedvinin zorlama yoluyla başladığına ve muhaddislerin buna rağbetlerin olmadığına delil getirilmesi, onların Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözlerini korumada isteksiz olduklarına dair olumsuz bir göstergedir. Hâlbuki kitâbetin, Resûlullah’ın (s.a.v.) sünnetini korumak için en kuvvetli vasıta olduğu bilinmektedir.

ez-Zührî’nin hadisleri halifelerin hazinelerinde kalmıştır. Ma‘mer’in şöyle dediği nakledilir: “Biz, el-Velîd b. Yezîd (ö. 126/744) öldürölüp onun hazinesi –yani ez-Zührî’nin ilmi– hayvanların üzerine yükleninceye kadar ez-Zührî’den çok rivâyette bulunduğumuzu düşünüyorduk.”⁶⁵⁵

Böylece anlaşılıyor ki, devletin kitâbet ve tedvini teşvik etmesinin Hz. Peygamber’in hadislerinin tedvini hareketinde büyük bir etkisi vardı.

⁶⁵² Dârimî, *el-Müsned*, C. I, s. 363.

⁶⁵³ Ebû Nu‘aym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. III, s. 361; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C. LV, s. 332.

⁶⁵⁴ Ebû Nu‘aym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. III, s. 363.

⁶⁵⁵ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. VII, s. 435; Ebû Nu‘aym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. III, s. 361.

ez-Zührî'nin Ömer b. Abdülazîz için yazmış olduğu meşhur kitabın yazılış gerekçesi, Hz. Peygamber'i' (s.a.v.) hadislerini kaybolmaktan korumaktı. Ondan başka yazdığı kitabı Ömer b. Abdülazîz'e ulaştıran bir kimsenin bilgisi bize gelmemiştir. ez-Zührî, Kureyş asıllı olup Medine'de doğdu ve orada yaşadı. Kendisini bu ilme vakfetmiş ve hayatını onun uğruna harcamıştı. Bütün bunlar, onun tüm bu cem ve kitâbetine yardımcı olmuştu. Bu yüzden hiç kimse sünneti onun cem ettiği gibi cem etmemişti. O, hadis tespiti ve hıfzıyla meşhur olmuştu. Hatta Hişâm b. Abdülmelik onu imtihan etmiş, onun hıfzı ile çocukları için yazdığı kitabı mükabele de bulunup onun bir harf bile hata etmediğini görmüştür. ez-Zührî, pekçok hadisin kaynağı olmakla meşhurdur. O, şifahî ve kitabî rivâyet yoluyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini muhafaza eden hâfızların büyüklerinden biriydi.

Hatîb el-Bağdâdî *Takyîdü'l-İlm*'de, hadisin tedvin ve kitâbetinin genişlemesinin sebeplerine dair açık bir tablo sunarak şöyle demektedir: “İnsanlar ilim kitaplarının kitâbetini yaygınlaştırdılar. Önce tedvini kerih gördüler; ama daha sonra hadisi sahifelere tedvin etme yoluna gittiler. Çünkü rivâyetler yayılmış, isnâdlar uzamış, ricâl isimleri, künyeleri ve nesepleri çoğalmış, lafızların ibarelerinde ihtilaflar çıkmış, kalpler bütün bu zikredilenleri muhafaza etmekten âciz kalmış ve bu zamanda hadis ilmi hâfızın ilminden daha sabit bir hale gelmişti.”⁶⁵⁶

Hatîb el-Bağdâdî'nin, “İnsanlar ilim kitaptını/tedvinini yaygınlaştırdılar.” ifadesi, kitâbetin var olduğuna, sonra cem ve tedvin şeklinde yayıldığına ve çok erken dönemde ona büyük oranda itimat edildiğine açık bir şekilde delalet etmektedir. Rivâyet asrında hadisin sahifeler halinde tedvin edilmesinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının muhafazasında büyük bir rolü olmuştur.

Hatîb el-Bağdâdî bu sözünü, etbâu't-tâbiînün büyüklerinden olan el-Evzâî'nin sözü bağlamında söylemiştir. O, ilmin telakki, semâ' ve kitâbeti müzâkere arasında kalmasını tercih ediyordu. Çünkü bunun dışında ilim ehil olmayanın eline geçmektedir. Bu yüzden Hatîb el-Bağdâdî'nin ifadesi, tedvin için kuvvetli sebepler olmasına rağmen “insanların bunu/ ilim kitaptını/tedvinini genişlettiği” şeklinde gelmiştir.

Çok eski zamanlardan itibaren kitâbetin var olduğu konusunda Hatîb el-Bağdâdî'nin görüşüne muvafakat eden şeylerden biri de, sahâbeden en çok rivâyette bulunan olduğu hususunda hiç kimsenin ihtilafı olmayan Ebû Hüreyre'nin (r.a.) şu

⁶⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, s. 73-74.

sözüdür: “Peygamber’in (s.a.v.) ashabından hiçbir kimse yoktur ki, Ondan benden daha çok hadis rivâyet etmiş olsun; sadece Abdullah b. Amr müstesna. Çünkü o yazar, ben yazmazdım.”⁶⁵⁷ Bu ifade, henüz ez-Zührî’nin bu alanda ismi zikredilmezken ve bu alanda meşhur değilken, Abdullah b. Amr’ın Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sünnetinin çoğunu cem ettiği anlamına gelmektedir. Tedvin, geniş anlamıyla “cem” demektir. Zührî ile birlikte ortaya çıkan durum, tedvin için verilen resmî emrin yanı sıra ferdî cem’in ilim talebeleri için kaynak olacak resmî ve kaynak değeri ifade ediyor olmasıdır.

Bunların yanı sıra Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hayatında hadislerini ihtiva eden çeşitli kabilelere, idarecilere, emirlere ve krallara gönderilen mektuplar⁶⁵⁸ ile o’ndan sonra ashabı tarafından gönderilen mektuplar vardı.

Hatîb el-Bağdâdî, “lafızların ibarelerinde ihtilaf çıktığı” sözüyle hadislerin lafızlarının korunmasının hadislerin tedvininin en önemli sâiklerinden biri olduğunu açıklamaktadır. Bu şekilde o, hadis rivâyetinde lafızlardaki ihtilafın başlangıcına dair sınır çizgisine işaret etmektedir. Sahâbe ve tâbiûn döneminin genel karakteri, lafzî rivâyeti muhafaza etmektir. Ancak bu lafızlara tağyir ve tebdil girince, onları muhafaza etmek ve yabancı şeylerin girmesine mani olmak için tedvin gerekli oldu.

Muhaddislerin lafzı korumak için yazdıklarının delillerinden biri, lafzın kendisini korumak için yazmış olmaları ve sonra bu yazdıklarını imhâ etmeleridir.⁶⁵⁹

Onlar, kendi hadislerini kitabet yoluyla karşılaştırıyorlardı. Mansûr’un (ö. 132/750) şöyle dediği rivâyet edilir: “İbrâhîm en-Neha’î’ye, “Sâlim b. Ebi’l-Ca’d’ın hadisinin seninkinden daha tamamlanmış olmasının sebebi nedir?” dedim. O da, “Çünkü o yazıyordu.” dedi.”⁶⁶⁰

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) şöyle demiştir: “Babam, Kutbe b. Abdülazîz, Süleyman b. Karm ve Yezîd b. Abdülazîz b. Siyâh’ın hadisine tabi oluyor; “Bunlar sika bir topluluktur. Süfyân ve Şu‘be, hıfz bakımından onlardan daha iyi olsalar da onların hadisi Süfyân ve Şu‘be’ninkinden daha tamdır zira onların kitapları vardır.” diyordu.”⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Buhârî, İlim 39.

⁶⁵⁸ Bkz. İmtiyâz Ahmed, *Delâilu’t-Tevsîki’l-Mübekkir li’s-Sünne ve’l-Hadîs*, s. 368 vd.

⁶⁵⁹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 393-394.

⁶⁶⁰ İbn Ma‘în, *Târîhu İbn Ma‘în (Rivâyetu’t-Devrî)*, C. III, s. 458; Tirmizî, *el-İlelü’s-Sağîr*, s. 891; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl*, s. 384.

⁶⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XII, s. 52-53.

Yine İbn Hanbel şöyle demiştir: “Bir topluluk bize hıfzlarından, bir topluluk da kitaplarından hadis rivâyet ettiler. Kitaplarından hadis rivâyet edenler daha sağlamdı.”⁶⁶²

Ahmed b. Hanbel’in sözü, onlara göre hadislerin tespitinde kitâbetin önemini açık bir şekilde ortaya koymasının yanı sıra, kitâbetin ve kitaptan rivâyetin de yaygın olduğuna işaret etmektedir. Ahmed b. Hanbel’e ilmin yazılmasını hoş görmeyenler hakkında soru sorulduğunda, “Şayet ondan herhangi bir şey yazılmasaydı halimiz nice olurdu!”⁶⁶³ sözü de bu görüşünü desteklemektedir.

İlk asırlarda hadisin yazılması, cem edilmesi ve tedvini, hadisin ve lafızlarının hıfzı yolunda gösterilen gayretlerin ne büyük delilidir.

Musannif âlimler İmâmlar hadisi, bize ulaştığı şekilde üzere ve bu tarzda tedvin etmişler; uydurma ve yalan olanlar hariç, kendilerine ulaşan rivâyetleri ayırdetmemişlerdir.⁶⁶⁴

Ebû Bekr el-Hatîb’in bahsettiği kitâbeti hoş karşılamama meselesi ise, başlangıçta Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözlerinden nakledilenlerle ilgilidir. Sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonrakilerden gelenler bunun dışındadır. Sonra bunun mukabilinde onlardan, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) lafızlarını kitâbetle korumayı teyit eden açıklamalar ve uygulamalar nakledilmiştir.

Mu‘allimî, *et-Tenkîl*’de şöyle söylemiştir: “Bil ki, mutekaddimûn hıfza itimat ediyordu. Münekkitler, tenkit konusunda râvinin adâletine ve hadisin istikâmetine itimat ediyorlardı. Kendisinin adâletli ve hadisin müstakîm olduğu ortaya konulan râviyi sika sayıyorlardı. Sonra semâ‘ esnasında kitâbete itimat ettiler. Münekkitler, râvinin hadisinde münker bir şey gördükleri zaman ondan aslını talep ediyorlardı. Sonra kitâbette ve semâ‘ın kaydedilmesinde aşırı gittiler. Onların çoğu, hadisin kadîm, mevsûk ve semâ‘ı kaydedilmiş aslını görmedikçe şeyhten dinlemiyorlardı. Eğer şeyh bir aslını bulamazsa ona itimat etmiyorlardı. Bazen kimisi böyle bir durumda onun zayıf olduğunu açıklıyordu. Şayet işitmesi imkânsız olan kişiden işittiğini iddia ederse, bu durumda iş daha zor bir hâl alıyordu.”⁶⁶⁵

⁶⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-‘İlm*, s. 149.

⁶⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-‘İlm*, s. 149.

⁶⁶⁴ Cezâirî, *Tevcîhü’n-Nazar*, C. I, s. 77.

⁶⁶⁵ Mu‘allimî, Abdurrahman b. Yahyâ, *et-Tenkîl bimâ fî Te’nîbi’l-Kevserî mine’l-Ebâtîl*, Thk. Ali Muhammed el-‘Umrân, Muhammed Ecmel el-İslâhî, 1. Baskı, Mekke, 1434h., C. I, s. 333.

Birinci asırda yazılı sahifeler, bireysel olarak sahâbe ve tâbiûnun ellerinde bulunuyordu. Bize ulaşan metinlerde bunlar için “kitâb”, “risâle”, “nüsha” vb. lafızlar kullanılmıştır. Sonra kitâbet düzenli hâle geldi. Bu, önceleri câmi‘ler vb. tarzda bâbları ve konuları tasnif olarak başladı. Sonra özellikle hicrî üçüncü asrın ortalarında bundan sonra sünnetin müracaat kaynakları kabul edilen ve içinde kütüb-i sittenin de bulunduğu tasnifler ortaya çıktı.

Başlangıçta sahifeler ve sonradan düzenli tasnif olmak üzere bütün bunların Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözlerinin korunmasında açık ve büyük bir etkisi vardır. İlk zamanlardan itibaren hadisin yazılması, bunun Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının korunmasıyla ilişkili olduğuna delalet etmektedir. Çünkü kayıt altına alma, lafzı muhafaza eder ve manâ ile rivâyeti durdurur.

Tasnifte son derece dikkatli olunduğunun ve tasnifin selâmetinin delillerinden biri, musanniflerin eserlerini kendi zamanlarında tecrübeli ve sağlam kimselere arz etmeleridir. Hadis ve illel bilgisi, sened ve metin tenkidi konusunda meşhur olmuş hâfızlar ve münekkitler vardı. Asırlarındaki insanlar onların bu durumuna şahitlik etmiştir. Ebû Zür‘a, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Ma‘în, Ahmed b. Hanbel vb. gibi.

Musannif imâmlar İmâm Mâlik⁶⁶⁶, el-Buhârî⁶⁶⁷, Müslim⁶⁶⁸, Ebû Dâvûd (ö. 275/889)⁶⁶⁹, Tirmizî⁶⁷⁰, İbn Mâce’nin (ö. 273/887)⁶⁷¹ yaptıkları, onların Hz. Peygamber’in hadislerinin metinlerini zabtetme ve onlara hata veya tashîf girmemesi hususundaki gayretlerine delalet etmektedir.

Sünnetin tedvinine acil ihtiyaç duyulmasının sebepleri; zamanın geçmesi, sika râvilerin ölmesi, hıfzın zayıflaması, Araplar ile acemlerin birbirine karışması, aralarında medeniyetlerinin yayılması, çoğunun kitâbeti öğrenmesi ve doğal halleri olan hıfza itimattan uzaklaşmaları, mezheplerin ve fırkaların ortaya çıkmasıyla Resûlullah (s.a.v.) adına uydurma hadislerin yayılması, Hz. Peygamber’in hadislerinin

⁶⁶⁶ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Tenvîru’l-Hevâlik ‘alâ Şerhi Muvattai Mâlik**, Matbaatü İhyâi Kütübi’l-‘Arabiyye, Mısır, t.y., C. I, s. 6.

⁶⁶⁷ İbn Hacer, **Hüda’s-Sârî**, C. II, s. 550.

⁶⁶⁸ İbnü’s-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Sıyânetü Sahîhi Müslim mine’l-İhlâl ve’l-Galat ve Himâyetühû mine’l-İşkâtî ve’s-Sakat**, 2. Baskı, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, y.y., 1408h., s. 68.

⁶⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. X, s. 76.

⁶⁷⁰ Zehebî, **Tezkiretü’l-Huffâz**, C. II, s. 634.

⁶⁷¹ Zehebî, **Tezkiretü’l-Huffâz**, C. II, s. 636.

diğerlerinden ayrılması için sika münekkitletlerin kitaplarıyla sahih olduklarının tekidine ihtiyaç duyulmasıdır.

Böylece hadisin doğuşuyla birlikte hadis kitabetinin ortaya çıkmasının, hadislerin lafızlarının korunmasında büyük bir rolü vardı. Sonra yavaş yavaş gelişti ve sünnet kapsamlı bir şekilde tedvin edilinceye kadar ilerlemeye ve gelişmeye devam etti. Sonunda eserler tasnif edildi ve dünyada hiç kimsenin lafzına nasip olmayan muhafaza etme Hz. Peygamber'in lafızlarına nasip oldu. Kitâbetin faydalarından biri de manâ ile rivâyeti durdurması oldu. Çünkü hadis tedvin edildikten sonra manâ ile rivâyet câiz değildir. Manâ ile rivâyet, işitilen lafız tamamen unutulduğu zaman câiz olur. Tedvinden sonra manâ ile rivâyete cevâz veren bu gerekçe ortadan kalkmıştır. Bundan böyle hadisin lafızları tam olarak muhafaza edilmiştir. Dolayısıyla manâ ile rivâyete, içtihadı veya bu meselede derinleşmeye gerek kalmamıştır. Çünkü rivâyet yazılı hale getirilmiş ve böylece muhafaza edilir olmuştur.

Hadis lafızlarının tesbtinde tasnif önemli olmakla birlikte, kitaba tam olarak itimat edilmiyordu. Çünkü şeyhlerin rivayetlerini semâ', uzun bir müddet daha sürmüş ve şeyhlerin saygınlıkları devam etmiştir. Dolayısıyla kitap, şeyhlerin önüne geçemedi ve onların yerini alamadı. Çünkü tedvin yoluyla, metin yazılı olarak zabt edilmiş, telaffuz şekli öğrenilmiş ve tashîf veya tahrîf önüne geçilmiştir.⁶⁷²

Konunun bu yönü üzerinde geniş bir şekilde durmamız, tezimiz açısından gerekliydi. Bu merkezi konu, Hz. Peygamber'in lafızlarının korunmasında tarihi bir öneme sahiptir. Çünkü bu konuda yazılan eserlerin hespi, kitâbetin yasaklanmasından, kitâbete izin verilmesinden, sahâbe ve tâbiûn döneminde kendisinden yazılan kimselere arz şeklinde kitâbetin varlığından, Ömer b. Abdülazîz zamanında tedvinin ortaya çıkışından, onun Ebû Bekr b. Hazm'a kitâbeti emretmesinden, aynı şekilde ez-Zührî'nin hadisleri cem teşebbüsünden söz etmektedir. Konu hakkında değerlendirmeleri bulunan alimlerin çoğunluğu bunları zikretmemiştir. Hadis tarihinin önemli halkalarından birini oluşturan bu konu, geniş ve dikkatli bir çalışma yapılmasını gerektirmektedir.

⁶⁷² Abdulhâlık, Abdülganî, **er-Redd 'alâ men Yünkuru Hucciyete's-Sünne, (Difâ'un 'ani's-Sünne içinde)**, 1. Baskı, Mektebetü's-Sünne, y.y., 1409/1989, s. 473.

1.5.5. Hadîsleri Doğru Okuma ve Kitaplara Kaydetme Çalışmaları

İnsanlar Arap lügatinden uzaklaşmaya başlayınca hem şifâhî hem de kitâbî rivâyette hata, tashîf ve tahrîf ortaya çıktı. Bu yüzden harflerin ve kelimelerin noktalanmasına ve harekelenmesine ihtiyaç duyuldu. Mushaf'taki harflere noktaları ilk koyan kimsenin hicrî birinci asırda Ebu'l-Esved ed-Düelî olduğu bilinmektedir.⁶⁷³ Burada Hz. Peygamber'in hadislerinin noktalanması, harekelenmesi ve i'râbı konusunu ele alacağız.

1.5.5.1. Hadîslerin Noktalanması ve Harekelenmesi

a) Noktalama ve Harekelemenin Doğuşu:

Kur'ân-ı Kerîm'in harekelenme tarihi belirlendiği gibi, Hz. Peygamber'in hadislerinin ne zaman harekelenmeye başladığına yönelik herhangi bir çalışma yoktur. Sadece İmâm Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*'sında İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) biyografisinden bahsederken bu konuya işaret ederek şöyle demektedir: “İbn Cüreyc hadisleri icâzet ve münâvele yoluyla rivâyet ediyordu O, bu konuda rahat davranıyordu. Bu yüzden onun münâvele ile nakilde bulunduğu ez-Zühri'den yaptığı rivâyetlere bazı girdiler olmuştur. Bunlar, tashîf kabilinden şeylerdi. Özellikle bu asırda henüz (yazıda) hareke ve nokta yoktu.”⁶⁷⁴

Zehebî, Abdullah b. İdrîs b. Yezîd el-Evdî'nin (ö. 192/807-08) biyografisinden bahsederken şöyle demektedir: Abdullah b. İdrîs şöyle diyordu: “Ben Ebu'l-Havrâ'dan hadis yazdım ve altına *عبر حور* yazdım.” Zehebî buna şöyle bir açıklama yapmıştır: “Onların zamanında henüz hareke yoktu.”⁶⁷⁵

Böylece Zehebî, hadis yazımında nokta ve harekenin başlangıç tarihine işaret etmiş olmaktadır. Onun ifadesinden, hicrî ikinci asrın yarısının sonlarına kadar kitâbette henüz nokta ve harekenin ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁷⁶

b) Noktalama ve Harekelemenin Önemi:

⁶⁷³ Sîrâfî, el-Hasan b. Abdullah b. el-Merzubân, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, Thk. Taha Muhammed ez-Zeynî v.dğr., y.y., 1373/1966, s. 13.

⁶⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 331.

⁶⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, C. IX, s. 45.

⁶⁷⁶ Bkz. *el-Fevâidü'l-Hadîsiyye li'l-İmâmi'z-Zehebî fî Siyeri A'lâmi'n-Nubelâ*, Hazırlayan: Muhammed Abdalbâkî Muhammed, 1. Baskı, Medine, Dımaşk, 1438/2017, C. I, s. 764.

Hadislerin lafzılarının tespiti ve onları tashîf veya tahrîften korumak için noktalama ve harekelemenin önemi son derece açıktır. Hadisleri rivâyet ederken meydana gelen tashîfin tehlikesinden ve bunların lafızların manâsını değiştirmesinden daha önce bahsetmiştik.

Hadis âlimleri, metinlerin yazılmasına ve zabtına ihtimam göstermişler ve bu hususta uyulması gereken bütün kaide ve kuralları koymuşlardır. Onlar, hadisin alınacağı kaynaktan başlamışlar, oradan da karışıklıktan emin olunması için hattın (yazının) güzelleştirilmesi, tahkiki ve açıklanması konusuna geçmişlerdir. Öyle ki, problemlili veya zann-ı galibe göre işkâl ve iltibâsa maruz lafızları harekelemeye özen gösterdiler.⁶⁷⁷

Bu, hadis âlimlerinin tekid ettikleri, hadis kâtiplerine ve talebelerine, yazdıkları veya başkasının hattıyla tahsil ettikleri mervîyyatlarını –karışıklıktan emin olunacak tarzda noktalı ve harekeli olarak– rivâyet ettiklerini zabtlemeye ihtimam göstermelerini, müşkil olan kelimelerin harekelenmesini vacip kıldıkları bir husustur.⁶⁷⁸

Evzâî'nin şöyle dediği rivâyet edilir: “Kitabın nuru, onun i'câmıdır.” Râmhürmüzî, i'câm kelimesini ‘noktalama’ olarak tefsir etmiştir ve ‘şekl’ kelimesinin ise i'râbın kaydedilmesi olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁹ Ali b. el-Medînî, kitabını harekelemeyen kimseyi zemmederek şöyle demiştir: “Ben, kitapları çöl gibi olan –yani, onları noktalamayan– kimseler yüzünden bitkin düşünüyorum.”⁶⁸⁰

Yukarıdaki ifadelerden bu ilmin, rivâyet asrında –sonlarında olsa da– ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in hadisleriyle ilgili kitâbet ve tasnif artınca, kitâbeti zabtlemek ve yanlışlardan korumak için noktalama ve harekeleme kaçınılmaz oldu.

1.5.5.2. İ'râbu'l-Hadîs İlmi

İ'râb ilmi, Arapçaya özgü değerli ilimlerden kabul edilir. İ'râb, lafızda birbirine eşit olan manâları birbirinden ayırır ve kelâmın aslı olan haber onun sayesinde

⁶⁷⁷ Duhân, “Zevâlû's-Şek ve'z-Zunûn bi-'Înâyeti'l-Muhaddisîn bi-Nakdi'l-Mutûn”, s. 121.

⁶⁷⁸ İbnü's-Salâh, **Ma'rîfetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 214.

⁶⁷⁹ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 647; krş. Suyûtî, **Tedribü'r-Râvî**, C. IV, s. 357.

⁶⁸⁰ Hâşimî, Sa'dî, **Ebû Zûr'a er-Râzî ve Cuhûduhû fi's-Sünneti'n-Nebeviyye (ma'a Tahkîki Kitâbihî ed-Du'afâ ve Ecvibetihî 'alâ Es'ileti'l-Büzru'î)**, 1. Baskı, Medine, 1402h., s. 741.

bilinir. Eğer i'râb olmasaydı, fâil mefulünden, muzâf men'uttan (nitelenenden), ta'accüb istifhâmdan, sadr masdardan ve na't (sıfat) te'kidten ayırt edilemezdi.⁶⁸¹

Burada i'râb ilminin hadislerin lafızlarını korumadaki öneminden ve hadis rivâyetinde görülen tashîflere ve tahrîflere karşı koyduğu çözümden bahsedeceğiz.

a) İ'râbu'l-Hadîsin Tarifi:

İ'râbu'l-hadîse özgü bir tarif bulamadık. Fakat i'râbu'l-hadîse de uygulanacak şekilde, Kur'ân-ı Kerîm'in i'râbına özgü çeşitli tarifler vardır. Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Kur'ân-ı Kerîm'in i'râbından bahsederken şöyle demiştir: “Veya müşkil lafızlarının ve ibârelerinin i'râbını, mücmellerinin taşıdıkları manâları, işaretlerinin gizli manâları, bu i'râblarla ilgili muhtelif manâları beyan edin! Çünkü manâ i'râba tabidir.”⁶⁸²

Subhî es-Sâlih ise şöyle demiştir: “Bu durumda i'râbdan anlaşılan, mantığın açığa kavuşturulması, mahreçlerin ortaya çıkarılması, çoğunlukla Kur'ân'ın tadını gideren lisan ayıplarından tilâvetin soyutlanmasıdır.”⁶⁸³

Buradan ortaya çıkıyor ki, i'râbu'l-hadîs, nebevî hadislerin lafızlarını murâd edilen manâları ifade edecek şekilde sahih bir kırâatle okumaktır.

b) İ'râbu'l-Hadîsin Doğuşu ve Ortaya Çıkış Sebepleri:

Bu ilmin doğuşu, birbirlerinin mülâzımı oldukları için nebevî hadislerin mevcudiyetiyle irtibatlıdır. Müstakil bir ilim olarak ortaya çıkışı, garîbü'l-hadîs ve şerh kitaplarında hadis âlimlerinin ve şârihlerinin ellerinde olmuştur. Hadis âlimleri, genellikle gerekli yerlerdeki i'râb şekillerine itina gösteriyorlardı. Neredeyse hemen hemen bütün hadis şerh kitaplarının nahiv ve i'râb tartışmalarına yer verdiklerini görüyoruz.⁶⁸⁴ Bu da, hadis âlimlerinin, şârihlerinin ve garîbü'l-hadîs yazarlarının bu ilme önem verdiklerine delalet etmektedir. Ancak hicrî altıncı asırda *İ'râbü'l-Hadîsi'n-Nebevî* isimli eserini yazan Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'ye (ö. 616/1219) kadar, bu konuda müstakil bir eser yazıldığı bilgisi bize ulaşmamıştır. Onu, *Şevâhidü't-Tavdîh 'ale'l-Câmi'i's-Sahîh* isimli eseriyle İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) takip etmiştir. Sonra da,

⁶⁸¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Lügati'l-'Arabiyye*, s. 76.

⁶⁸² Ali el-Kârî, Ali b. (Sultân) Muhammed, *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*, Thk. Cemâl 'Îtânî, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, y.y., 1422/2001, C. V, s. 56.

⁶⁸³ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Lüga*, Beyrut, 2009, s. 28-29.

⁶⁸⁴ Kudât, Muhammed Selmân, *Kütübü İ'râbi'l-Hadîsi'n-Nebevî: Ta'rîf, Tahlîl ve Mütâba'a*, Amman, 2010, s. 8.

'Ukûdu'z-Zeberced 'alâ Müsnedi'l-Îmâm Ahmed isimli eseriyle Suyûtî (ö. 911/1055) gelmektedir. Bu alanda bu üç eserden başka çalışma bize ulaşmamıştır.

Her ne kadar müstakil bir telif olmayıp, bu ilim için kurallar tespit edilmemiş ve bir metod ortaya konulmamış olsa da bu ilme çok erken dönemde ihtimam gösterilmiştir. Evzâî'nin "kitabın i'câmı" ifadesinin, Râmhürmüzî tarafından "i'râb" olarak tefsir edilmesi bunu göstermektedir.⁶⁸⁵

Î'râbu'l-hadîsin ortaya çıkış sebebi, bazı râvilerin hadislerin lafızlarında hata yapmasıdır. Bu ilmin temeli, hadislerin lafızlarında galat meydana gelmesine karşı onları korumaya dayanmaktadır. Bu alanda bize ulaşan ilk müstakil kitap olarak kabul edilen *Î'râbü'l-Hadîsi'n-Nebevî* isimli eserin mukaddimesinde Ebu'l-Bekâ el-Ukberî bunu ifade etmektedir.⁶⁸⁶

c) Î'râbu'l-Hadîsin Önemi:

Î'râbu'l-hadîs ilmi, hadislerin lafızlarının zabtında, kırâat ve anlamada hata ve lahtan korunmasında son derece önemlidir. el-Müzenî'nin (ö. 264/878) şöyle dediği nakledilir: "Hadis, biri fasihe uygun, diğeri fasihe muhalif olarak iki şekilde geldiği zaman fasihe uygun olan Peygamber'in (s.a.v.) lafzıdır. Çünkü o, ancak fasîh konuşur."⁶⁸⁷ Aynı bağlamda Suyûtî, râvilerin manâ ile rivâyet ettikleri hadislerin çoğunda ziyade, noksan ve lahn yaptıkları, fasihi başkasıyla değiştirdikleri, yine hadisi çeşitli lafızlarla rivâyet ettileri ve bunlardan bir kısmının i'râba ve fasihe uygun olduğu, bir kısmının ise uygun olmadığı görüşündedir.⁶⁸⁸

Müzenî ve Suyûtî'nin ifadeleri, i'râbın, bir hadisin manâ ile rivâyet edilip başkası tarafından tespit edildiğinin bilinmesinde önemli ölçüt olduğunu göstermektedir. Ancak Suyûtî'nin manâ ile rivâyet eden râvilerin hadislerin çoğunda ziyade, noksan ve lahn yaptıkları, dolayısıyla hadisi doğru ve düzgün bir şekilde zabt edemedikleri şeklindeki ifadesi kabul edilemez.

Hattâbî, bu ilmin önemini başka bir açıdan açıklamıştır. O, i'râbı hadis talebesinin muhtaç olduğu üç ilimden biri saymıştır. Ona göre bu ilmi muhkem olarak bilmeyen kimse, onu taşıyacak veya rivâyet edecek kadar olgunlaşmamıştır. Î'râba

⁶⁸⁵ Bkz. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsil*, s. 647; krş. Suyûtî, *Tedrîbü'r-Râvî*, C. IV, s. 357.

⁶⁸⁶ Ebu'l-Bekâ el-Ukberî, Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdullah, *Î'râbü'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Thk. Abdullah Nebhân, Dımaşk, 1407/1986, s. 29.

⁶⁸⁷ Suyûtî, *'Ukûdu'z-Zeberced*, C. I, s. 7.

⁶⁸⁸ Suyûtî, *'Ukûdu'z-Zeberced*, C. I, s. 7.

riâyet etmeyen kimse, rivâyeti değiştirir ve malumu inkâr eder. Hadis talebinde bulunan ve onun tariklerini araştıran kimsenin evvelâ lafızlarını ıslâh etmeye ve metinlerini muhkem yapmaya özen göstermesi vaciptir. Aksi takdirde tashîfe teslim olması ve bozuk te'vilde bulunması kaçınılmaz olur. Çünkü hadiste geçen pekçok lafız vardır ki, suret ve hat bakımından birbirine benzer, fakat manâ ve hüküm bakımından birbirinden farklıdır.⁶⁸⁹

İbn Kuteybe (ö. 276/889), muhaddislerin tashîf ve tahrîfinin ayıplanması konusunda, bunu sadece bir grubun yaptığını ve tüm râvilerin böyle yaptığı anlamına gelmediğini açıklamıştır. O, muhaddislerden sağlam hâfızlardan ve isnâdların medârında yer alan kimselerden örnekler vermiştir. Yine, ilim ve fazilet konusunda herkesin eşit olmadığı, her âlimin mutlaka hata yaptığını ifade etmiştir. İbn Kuteybe'nin maksadı, herkesin bu ilimde hataya düştüğü, dolayısıyla ehl-i hadîsin de bunların içinde olduğunu belirtmek ise bu sözde bir sakınca yoktur. İbn Kuteybe, muhaddislerin i'râb hususundaki hatalarının eleştirilmesini kabul etmemesinin gerekçesi olarak, bir ilimde uzmanlaşan kimsenin başka bir ilimde yaptığı hata sebebiyle ayıplanmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre her ilim sahibinin kendi sahasında sağlam olması gerekir.⁶⁹⁰

Hattâbî, ayrıca bu ilimde gevşek davranan bir topluluğun doğurduğu sonucu açıklayarak şöyle demiştir: “Bir grup bu konuyu araştırmayı ihmal ettiler de bu yüzden tahrîf damgası yediler, kendilerine kusur sıfatı yapıştı ve ehl-i hadîsin yüzkarası oldular.”⁶⁹¹ İbnü'l-Cevzî, lahn yapmaması ve hadisi sahih bir şekilde nakletmesi için muhaddisin i'râb öğrenmesini gerekli görmüştür.⁶⁹²

Ancak böyle bir hata, hadisleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylediği şekilde nakletme emânetini taşıyan muhaddis için kabul edilemez. Çünkü daha önce de geçtiği üzere, bir hareke veya harf, helâli haram ve haramı helâl yapabilmektedir. Muhaddislerin ilim talibinin lügatine önem verdiklerinden daha önce bahsetmiştik. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarını koruyan ve hata yoluyla tehlikenin meydana gelmesini engelleyen i'râb da bu kapsama girmektedir. Muhaddisler, bu ilme önem vermelerine

⁶⁸⁹ Bkz. Hattâbî, **Garîbu'l-Hadîs**, C. I, s. 53-57.

⁶⁹⁰ İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim, **Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs**, 2. Baskı, Riyad, Kahire, 1430/2009, s. 167.

⁶⁹¹ Hattâbî, **Garîbu'l-Hadîs**, C. I, s. 57.

⁶⁹² Makdisî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Müflih, **el-Âdâbü's-Sher'iyye**, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, Ömer el-Kayyâm, 3. Baskı, Beyrut, 1419/1999, C. II, s. 128.

ve Arapçayı doğal olarak konuşmalarına rağmen onların düşmüş oldukları hatalar mevcuttur. Zira bundan hiç kimse kurtulamaz. Bunun için i‘râbu’l-hadîs ilmi, ilim talebesinin sahih lafzı muhafaza etmesi için önemlidir.

Hadiste i‘râbın önemini gösteren hususlardan biri de, bir hadisteki bir kelimenin i‘râbında hata yapıldığı zaman bunun manânın değişmesine dolayısıyla şer‘î hükümde ihtilafa yol açmasında yatmaktadır. İ‘râbdaki yanlışlığın hadisin manâsını değiştireceğinin bir örneği Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şu sözüdür: ذَكَاهُ الْجَنَيْنِ ذَكَاهُ أُمِّهِ

“Anasının boğazlanması yavrunun da boğazlanması demektir.”⁶⁹³

Rivâyet, ذَكَاهُ أُمِّهِ haber olmak üzere her iki ذَكَاهُ kelimesi de ötrelidir. Fakat bazıları emir olmak üzere ذَكَاهُ kelimesini mansub yapmıştır. Böylece onun te’vîlini tersyüz etmiş, böylece manâ mübahlıktan yasağa dönüşmüştür.

Hattâbî şöyle demiştir: “Hadislerde bu konuyu araştıran kimse bunun birçok örneğini bulur. Hadis talebinde bulunan ve onun tariklerini araştıran kimseye vacip olan şey evvelâ lafızlarını ıslâh etmesi ve metinlerini muhkem yapmasıdır ki, böylece çalışmasındaki nasibi kazanç getirmeyen bir gayret ve başarıya ulaştırmayan bir yorgunluk olmasın!”⁶⁹⁴

Böylece i‘râbu’l-hadîsin, hadislerin lafızlarının tespitinde, onların tashîf ve tahrîfe veya yanlış okumaya karşı korunmasında çok büyük önemi olduğu anlaşılmaktadır. Hadis âlimleri i‘râba son derece ihtimam göstermişler, şerhlerinde ve garîbu’l-hadîs eserlerinde bu konuya yer vermişler, hatta bu konuda müstakil tasnifler yapmışlardır. Fakat bize bu eserlerden çok azı ulaşmıştır. Ancak i‘râb konusu hadis şerhlerinde ve diğer eserlerde yeterli miktarda mevcuttur.

d) İ‘râbu’l-Hadîs Konusunda Yazılan Eserler:

Eski ve yeni âlimlerin çoğu, Kur’ân-ı Kerîm’in i‘râbı konusunda eser yazmışlardır. Hadislerin i‘râbı konusunda tasnife iki âlim teşebbüs etmiştir. Bunlardan biri, Ebu’l-Bekâ el-Ukberî’nin *İ‘râbü’l-Hadîsi’n-Nebevî* isimli eseridir. Suyûtî, bu eserin ihtiyacı karşılamayacak kadar muhatasar olduğunu ifade etmiştir. Diğer eser ise,

⁶⁹³ Tirmizî, Et‘ime 10; İbn Mâce, Zebâih 15. Her iki rivâyet de, Mücâlid → Ebu’l-Veddâk → Ebû Sa‘îd el-Hudrî (r.a.) tarikiyle gelmektedir.

⁶⁹⁴ Bkz. Hattâbî, **Garîbu’l-Hadîs**, C. I, s. 56-57.

İbn Mâlik et-Tâî'nin *Şevâhidü't-Tavdîh 'ale'l-Câmi 'i's-Sahîh* isimli eseridir ki, Suyûtî bueserden övgüyle bahsetmiştir.⁶⁹⁵

Suyûtî'nin bu ifadesine göre, bu alanda müstakîl eser tasnifi hicrî altıncı asrın sonlarında başlamıştır.

Rivâyet asrında i'râbü'l-hadîs konusunda eser yazılmamış olması, o dönemde müstakî bir eser yazmaya ihtiyaç olmadığına ve lafızların şifahî ve kitabî olarak zabtıyla yetinildiğine delalet etmektedir. Garîbü'l-hadîs yazarları, i'râbü'l-hadîs konusuna kitaplarında yer vermişlerdir. Bu alanda eserlerin az olmasının bir sebebi de, i'râbü konusunda pek çok eser yazılan ve tamamen i'râbü yapılan Kur'ân-ı Kerîm'in aksine, herhangi bir hadisin çeşitli rivâyetlerinin bulunmasıdır.

İbn Fâris şöyle demiştir: “Eskiden insanlar, yazdıkları veya okudukları şeylerde lahn yapmaktan, bazı günahlardan kaçındıkları gibi kaçınıyorlardı. Şimdi ise bu sınırı aşılar; muhaddis hadis rivâyet ederken fakih ise eser telif ederken lahn yapıyor. Bu ikisi uyarıldıkları vakit, “Biz i'râbın ne olduğunu bilmeyiz. Biz sadece muhaddis ve fakihez” derler. Bu şekilde onlar akıl sahibi kimsenin üzüleceği şeye seviniyorlar.”⁶⁹⁶

Görülüyor ki, Hz. Peygamber'in lafızlarının sağlam bir şekilde muhafaza edilmesi için i'râbın hadis ilmiyle çok yakın bir ilişkisi vardır. Hadis talebesi bu konuyu ihmal ettiği zaman tashife ve bozuk te'vîle düşmesi kaçınılmazdır.

1.5.6. Hadîs Kitaplarının Nüshalarına Verilen Önem ve Asıl Hadis Nüshaları

1.5.6.1. Nüsha ve Aslın Tarifi

Nüsha veya sahîfe, yazılı bir şeye delalet etmeleri bakımından müterâdif iki ıstılahtır. Sahîfe, yazılı varak (kâğıt) demektir.⁶⁹⁷ Esasen bir varak için kullanılıyorsa da, birden fazla varak için de kullanılabilir. Sahîfelerin tamamı için kullanılması, cüz'ün küll (bütün) için kullanılması kabilindendir. Bu yüzden onlara nüsha denilmiştir.⁶⁹⁸

⁶⁹⁵ Suyûtî, *'Ukûdu'z-Zeberced*, C. I, s. 5.

⁶⁹⁶ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lügati'l-'Arabiyye*, s. 56.

⁶⁹⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 429; krş. Kettânî, *Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye*, C. II, s. 177.

⁶⁹⁸ Ebû Zeyd, Bekr b. Abdullah, *Ma'rifetü'n-Nüsh ve's-Suhufi'l-Hadîsiyye*, 1. Baskı, Riyad, 1412/1992, s. 22.

Her iki kullanımda da hadisleri ihtiva etme durumu göz önüne alınarak bazen bir varaktan daha çok olması gerekir. Buna göre ıstılâhî olarak şöyle tarif etmek mümkündür: “Sahîfe, bir isnâdın düzenlediği bir veya daha çok hadisi kapsayan şeydir.” Sahîfe, bir konuya veya ilim bâblarından muayyen bir bâba tahsis edilmiş değildir. Bilakis o, bir çok manayı ihtiva eden babları.⁶⁹⁹ Senedinin birliğinden dolayı bu lakab tahsis edilmiştir.⁷⁰⁰ Bu nüshalardan bazıları sahîh, bazıları ma‘lûl ve mevzu’dur.⁷⁰¹ Asıl nüshanın tarifi ise şu şekildedir: “Muhaddisin sem’a’ını isbat ettiği ve öğrencilerine ondan tahdis ettiği, ihtiyaç halinde -hıfzından tahdis ettiği ve unuttuğu ya da şüpheyne düştüğü durumlarda- müraceat ettiği, sıdkında, doğruluğunda şüphe edenlere ya da muhaliflerine karşı hücceti niteliğindeki kitap.”⁷⁰²

Asl (asıl), muhaddisin şeyhlerinden yazdığı asıl olması bakımından nüshalarla birleşse de ileride gelecek olan örneklerde –bazılarında olsa da– görüleceği üzere onları bir isnâd düzenlemez. Muhaddislerin, şeyhlerinden işittikleri hadislerini yazdıkları “asıllar” vardır. Onlara müracaat ediyorlar ve tashîhler yapıyorlardı. Bunlarla ilgili örnekleri sunduğumuzda bu durumu göreceğiz.

Nüsha sahipleri için bu “asıllar”da kitâbet kuralları vardı. O dönemde kuralları tam olarak yazılmamış veya ele alınmamış olsa da, bunlar kurallı bir şekilde uygulanıyordu. Onlardan sonraki âlimler, bu kurallardan kitâbet usulünü oluşturmuşlardır. Öğrencilerine bu kuralları tavsiye ediyorlar, usûllerine, cüz’lere veya müstakil eserlere yazdıkları rivâyetlere ihtimam gösteriyorlardı. Nitekim onlar, semâ‘ yoluyla alınan rivâyetlere ve onların neshine son derece özen gösteriyorlar. Bu hususta talep ve zabt açısından üstünlük sağladılar. Onlara göre bu, hadis talebeleri üzerine vacipti. Bu yüzden yazdılar, mukâbele ettiler, arz ettiler, bir kitabın neshine önem verdiler ve başkasıyla mukâbele etmek için asıl nüshanın bilinmesi için gayret sarfettiler.

Biz, işaret edilen isnâd birliğini bu sahîfelerde göremedik. Muhaddisler tarafından itimat edilen, onlardan sahîh ve zabt edilmiş olanlardır. Bu, âlimlerin kendisinden rivâyette bulundukları kitâbın veya satırın zabtıdır. Nitekim sadrının zabtında problemlili veya hatası çok olan kimselerin rivâyetlerini kabul şartları içinde

⁶⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 458; Ebû Zeyd, **Ma‘rifetü’n-Nüshah**, s. 23.

⁷⁰⁰ Ebû Zeyd, **Ma‘rifetü’n-Nüshah**, s. 23.

⁷⁰¹ Hâkim en-Nîsâbürrî, bazı hadis uyduranların âlî isnâdlı nüshalarını zikretmiştir. Bkz. Hâkim en-Nîsâbürrî, **Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 124-127.

⁷⁰² Muhammed Halef Selâme, **Lisânu’l-Muhaddisîn**, Mektebetüş-Şamile Nüshası, C.II, S. 84.

onun için sahîh, mukâbele edilmiş ve zabt edilmiş bir aslının olmasıdır. Şâfiî bu hususta şöyle söylemektedir: “Muhaddislerden galatı çok olan kimsenin sahîh bir asıl kitabı yoksa, onun hadisini kabul etmeyiz.”⁷⁰³ Eğer muhaddis kitab sahibi olan bir kimse ise, sadece onun asıllarından rivâyet etmesi gerekir.⁷⁰⁴ İbnü’s-Salâh şöyle demiştir: “Rivâyetinde çok sehiv ile bilinen bir kimse, sahîh bir asıldan rivâyet etmediği zaman onun rivâyeti kabul edilmez.”⁷⁰⁵ Bu durumda zabtın, onun hıfzına değil asıla dayanması gerekir.⁷⁰⁶ Çünkü bu, rivayet ettikleri onun sorumluluğundadır. Öneminden dolayı ileride bu konudan ayrıntılı olarak bahsedeceğiz.

Sahîh asılların yanında kötü asıllar da vardır.⁷⁰⁷ Fakat öyle görünüyor ki, muhaddisler bunları sahîh olmayan veya yalan hadislere vâkıf olmak için yazıyorlardı. Sağlam (sebt) olmayan râvilerin zayıf ve kuvvetli rivâyetlerini cem eden asıllar da vardı. Yahyâ b. Ma’în’in şu sözü buna işaret etmektedir: “Yazdığın zaman topla ve rivâyet ettiğin zaman iyice araştı!”⁷⁰⁸ Muhaddisler, onlardan sahîh ve zabt edilmiş olanları seçiyorlardı. Nitekim Buhârî, ileride geleceği üzere, şeyhlerinin zabtettikleri şeyleri asıllarından seçmiştir.

Muhaddislerin her şeyhten aldıkları hadisleri ayrı ayrı yazdıkları anlaşılıyor. Bu durum, Müslim ile ez-Zührî arasında meydana gelen gerginlikten dolayı Müslim’in yaptığından anlaşılmaktadır. Nitekim Müslim, ondan yazdığı her şeyi toplamış ve bir hamalın sırtında ona göndermiştir.⁷⁰⁹ Bu, onların başkalarından müstakil kitaplar halinde yazdıklarına delildir.

Nâsihin nüshasını mukâbele ettiği, şeyhinin asıl kitabından veya ona sâdik bir asıldan naklettiği ya da mevcut olan farkları, tashîf, tahrîf, ziyade ve noksanını düzelttiği şeye de “nüsha” denilir. Bu yüzden eski nüsha *asıl*, yeni nüsha *fer’* diye isimlendirilmiştir.

⁷⁰³ Şâfiî, **er-Risâle**, s. 418.

⁷⁰⁴ Hâkim en-Nîsâbü’rî, **Ma’rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 226.

⁷⁰⁵ İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 119.

⁷⁰⁶ Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır, **en-Nüket ‘alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh**, Thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bilâ Ferîc, 1. Baskı, Riyad, 1419/1998, C. III, s. 426.

⁷⁰⁷ Dârektunî’nin, Ebû Bahr Muhammed b. el-Hasan b. Kevser el-Berbehârî hakkında söylediği şu sözler bunun örneklerindendir: “Onun sahîh bir aslı, sahîh bir semâ’ı ve kötü bir aslı vardır. Hem bundan hem şundan rivâyet ederek onu ifsâd etti. Bkz. Sehmî, Hamza b. Yûsuf b. İbrâhîm, **Suâlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li’d-Dârekutnî**, Thk. Muvaffâk b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Riyad, 1404/1984, s. 129.

⁷⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhü Bağdâd**, C. I, s. 344. Aynı söz Ebû Hâtim er-Râzî’den rivâyet edilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 330.

⁷⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhü Bağdâd**, C. XV, s. 121.

1.5.6.2. Nüsha ve Aslın Doğuş Tarihi

Hadis nüshaları ve sahîfelerinin varlığı Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanına kadar dayanmaktadır. Zira Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın *Sahîfe-i Sâdika*'sı⁷¹⁰, Câbir b. Abdullah'ın *Sahîfe*'si⁷¹¹ ve tâbiûndan Hemmâm b. el-Münebbih'in *Sahîfe*'si⁷¹² vardı. Sahîfe asrına nisbet edilir. Eğer kâtibi sahâbî ise sahâbî nüshası, tâbiî ise tâbiî nüshasıdır. Sahîfe kâtibine veya onu sâhibinden rivâyet edene nisbetle bilinir.⁷¹³

Zehebî, sahîfenin varlığını hicrî ikinci asrın ikinci yarısında tasnîf ve bâblandırmanın başlangıcına kadar götürmektedir.⁷¹⁴ Bazı nüshalar bu dönemde vardı. Bunların bazısından Buhârî'nin çalışmalarıyla ilgili kısımda bahsedeceğiz.

Seyahatler yaygınlaştığı, mesafeler uzaklaştığı, yavaş yavaş isnâd başladığı ve şeyhlerin sayısı arttığı için asıllar, yoğun olarak hicrî ikinci asırda ve sonraki asırlarda kullanılmıştır. Böylece hadis kitabeti yayıldı. Ardından tasnif merhalesi geldi.

1.5.6.3. Nüsha ve Aslın Önemi

Nüshaların ve asılların önemi, yazılı hadislerin kaynakları kabul edilmesinde gizlidir. Kitâbet, bir açıdan hadis lafızlarının zabt derecesinin en yüksek mertebesidir. Bir başka açıdan ise, tâlibin muâraza veya mukâbelesi için veya bir şüphe oluştuğunda ya da şeyh veya talebeler hataya düştüklerinde müracaat edecekleri bir kaynaktır.

Muhaddisler, sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonrakilerin nüshalarına ihtimam gösterdiler. Rivâyet asrında musannifler -, Buhârî ve Müslim'in yaptığı gibi.- bunları eserlerinde senedleriyle rivâyet ederek onlara önem vermişlerdir. Onlar, hadisler birbirine karışmasın diye kitâbet esnasında hadisleri birbirinden ayırmaya özen gösteriyorlardı. Ebû'z-Zinâd Abdullâh b. Zekvân (ö. 130/748), bir hadisi bitirdiği zaman bir daire çizer "Kitabın tamamı böyledir." derdi. Oğlunun aktardığına göre O bunu bütün kitap için tekrarları.⁷¹⁵ Bu asıllarda kitâbet, kuralsız veya kitâbet usulü olmaksızın yapılmıyordu.

⁷¹⁰ Bkz. Dârimî, *el-Müsned*, C. I, s. 389.

⁷¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, C. IX, s. 228.

⁷¹² Muhammed Hamîdullah bu sahîfeyi bulmuş ve tahkik etmiştir. Bkz. Hemmâm b. Münnebbih, "Sahîfetü Hemmâm b. Münnebbih", Thk. Muhammed Hamîdullah, *Mecelletü'l-Mecma'u'l-İlmiyyi'l-'Arabî*, C. XXVIII, Dımaşk, 1373h., ss. 96-111.

⁷¹³ Ebû Zeyd, *Ma'rîfetü'n-Nüsa*, s. 70.

⁷¹⁴ Bkz. İbn Tağrîberî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, C. I, s. 351.

⁷¹⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 643.

Muhaddisler, yazılması halinde nüshanın selâmeti için talebenin imlâ meclislerine nüshasıyla gelmesine özen gösteriyorlar ve bu konuda sıkı davranıyorlardı. ez-Zührî'nin şöyle dediği rivâyet edilir: "Meclise nüshasız gelmek züldür."⁷¹⁶ Bu, aynı mecliste işitip yazması içindir. Daha sonra dönüp tekrar yazmak için beklemez. Çünkü hıfzına nisyan girebilir.

Muhaddisler, öğrencilerinin kitaplarındaki zayıf râvilerin merviyatını araştırıyorlar ve onların üzerlerini çiziyorlardı. Bunun bir örneğini Muhammed b. Beşşâr şöyle anlatmaktadır: "Yahyâ ve Abdurrahman elimden kalemi aldılar ve el-Hâris'in Ali'den rivâyet ettiği yaklaşık kırk hadisin üzerini çizdiler."⁷¹⁷ Burada isimleri geçen Yahyâ, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân; Abdurrahman, Abdurrahman b. Mehdî; el-Hâris, el-Hâris b. Abdullah el-Hârifî el-A'ver; Ali ise Ali b. Ebî Tâlib'dir. Muhaddisler, onların asıllarını araştırmakla yetinmediler; bilakis öğrencilerinin kitaplarını araştırdılar ve onlardaki zayıf râvilerin hadislerinin üzerini çizdiler. Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, zabtından şüphelendiği zaman şeyhlerinin asıllarına bakmıştır. Nitekim o, Şüreyk b. Abdullah en-Neha'î'nin asıllarına bakmış ve onda hata bulunduğunu görmüştür.⁷¹⁸ Yine el-Kattân'dan rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: "Şüreyk'in asıllarında tahlîl (karıştırma) gördüm."⁷¹⁹

Muhaddisler, tashîf ve tahrîfe düşen kimselerin durumlarını açıklıyorlar ve ondan rivâyetten sakındırmak için kim olduklarını açığa çıkarıyorlardı. Affân b. Müslim'in (ö. 219/835) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Yahyâ b. Sa'îd bana tahdîs ederek şöyle dedi: "Şu'be, Süfyân, Mâlik ve Süfyân b. Uyeyne'ye, vehme düşen, galat yapan ve tashîfte bulunan adamın durumunu sordum." Onların hepsi bana, "Onun durumu açıktır!" dediler."⁷²⁰

Muhaddisler, kitâbetin sahih bir şekilde zabt edilmesine özen göstermişler, mürâaat ve tashihe önem vermişler ve buna dikkat çekmişlerdir. Affân b. Müslim'in

⁷¹⁶ Ebû Nu'aym, **Hilyetü'l-Evliyâ**, C. III, s. 366. Bu söz, Şâfiî → Mâlik → ez-Zührî tarikiyle rivâyet edilmiştir. Bu söz, Şâfiî'nin kendisi tatafindan da nakledilmiştir. Bkz. Beyhakî, **Menâkibu's-Şâfi'î**, C. II, s. 202; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 443; Râfi'î, Abdülkerîm b. Muhammed, **et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn**, Thk. Azîzullah el-'Utâridî, Beyrut, 1408/1987, C. II, s. 138; Ebu't-Tâhir es-Selefi, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, **et-Tuyûriyyât min İntihâbi Ebi't-Tâhir es-Selefi**, Thk. Desmân Yahyâ Me'âlî, Abbâs Sahr el-Hasan, 1. Baskı, Edvâu's-Selef, 1425/2004, C. I, s. 217; Nevevî, **Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât**, C. I, s. 125.

⁷¹⁷ Ukaylî, Muhammed b. Amr, **ed-Du'afâu'l-Kebîr**, Thk. Hamdî es-Selefi, 1. Baskı, Riyad, 1420/2000, C. I, s. 542.

⁷¹⁸ Ukaylî, **ed-Du'afâu'l-Kebîr**, C. II, s. 577.

⁷¹⁹ İbn Adiyy, **el-Kâmil fî Zu'afâi'r -Ricâl**, C. VI, s. 110.

⁷²⁰ Ebû Zûr'a, **Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dımaşkî**, s. 225.

şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Hammâd b. Seleme’nin hadis ehline, “Yazıklar olsun size! Değiştirin! –Yani, kaydedin ve zabt edin!–” dediğini işittim.” Ebû Zür’a ed-Dımaşkî (ö. 281/894) şöyle demiştir: “Affân’ın, kendisinden aldıkları hadisi tashih etmeleri için ashâbu’l-hadisi zabt ve hataların tağyirine/ düzeltmelerine teşvik ettiğini işittim.”⁷²¹ Görülüyor ki Affân, ashâbu’l-hadisi yazdıklarını sürekli olarak incelemeye, onları sahih bir şekilde zabt etmeleri için gayret göstermeye, yaptıkları hataları düzeltmeye ve onları oldukları gibi hatalı bırakmamaya teşvik etmiştir.

İmlâ meclislerinde kitâbet esnasında nüshaların selâmetine önem verildiğinin en önemli göstergesi, muhaddislerin ilim talebesine kırâat etmesi için orada hazır olanlar arasından lisan bakımından en fasih, beyân bakımından en açık, ibâre bakımından en güzel ve edâ bakımından en üstün olanı seçmeleridir.⁷²² Bunun sebebi, nüshaları muhaddise okuyan veya talebenin kendisinden yazdığı kimseden meydana gelebilecek herhangi bir lahn veya hatadan sâlim ve temiz olmasıdır. Nitekim İmâm Mâlik, eş-Şâfiî’nin hadis kırâatine izin veriyor ve Onun kıraati hoşuna gidiyordu. Çünkü eş-Şâfiî çok fasîh idi.”⁷²³ Bilakis muhaddisler, okuyucular arasında karşılaştırma yapıyorlar, kırâati güzel olmayanı istisna ediyorlar, öğrencileri Kendi aralarında sınıflandırıyorlar ve aralarında derecelendiriyorlardı. Hatîb el-Bağdâdî’nin rivâyet ettiğine göre Vâsıt’ta edebiyat ve şiirle ilgilenen bir varrâk vardı ve hadis ile ilgili herhangi bir şey bilmiyordu. Amr b. Avn el-Vâsîtî’nin (ö. 225/839) imlâ ettiği bir varrâkı vardı ve çok lahn yapıyordu. Bu yüzden “Onu uzaklaştırın” dedi. Edebiyatla ilgilenen varrâktan kendisine okumasını istedi. Okumaya başladı ve حَدَّثَكُمْ هَشِيم “Heşîm size tahdîs etti” dedi. Amr b. Avn, “Yazıklar olsun sana! Huşeym!” dedi. Varrâk, عَنْ حَصِين “Hasîn’den” dedi. Amr b. Avn, “Husayn! Vay sana!” dedi. Sonra Amr b. Avn, “İlk varrâkı geri getirin. O, lahn yapsa da; manaya zarar vermiyor demiştir.”⁷²⁴

Bu varrâk edebiyat ve lûgat alanında bilgili olsa da, metni zikretmeye başlamadan önce senedde lahn yapmıştır. Ehl-i hadis, Hz. Peygamber’in hadisleri hakkında herhangi bir ilim sahibinden daha çok bilgi ve basiret sahibidir. Bu durum,

⁷²¹ Ebû Zür’a, *Târîhu Ebî Zür’a ed-Dımaşkî*, s. 224-225.

⁷²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî*, C. I, s. 443.

⁷²³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî*, C. I, s. 444.

⁷²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî*, C. I, s. 444.

lûgat ehlinin manâ ile rivâyeti ayıplamalarını ve lûgatte Hz. Peygamber'in hadislerini delil getirmemelerini anlamsız kılmaktadır.

Sa'îd b. Ebî Arûbe, "asıl"ı silah olarak nitelendirmiştir.⁷²⁵ Çünkü asıl; ihtilâf, şüphe veya hata meydana gelmesi durumunda müracaat kaynağıdır. Buhârî'nin şeyhi el-Medhalî'ye müracaat etmesi bunun örneğidir.⁷²⁶ Bir gün el-Medhalî insanlara hadis okurken şöyle dedi: "Süfyân, Ebu'z-Zübeyr'den, o da İbrâhîm'den rivâyet etti." Bunun üzerine ben –yani, Buhârî– ona, "Ebu'z-Zübeyr (ö. 126/743-44) İbrâhîm'den rivâyette bulunmadı." dedim. Bundan dolayı beni azarladı. Ona, "asıl nüshaya müracaat et!" dedim. O da içeri girdi, ona baktı ve dışarı çıkıp bana "Ey çocuk! O (sened) nasıldır?" dedi. Ben, "Zübeyr b. Adıyy, İbrâhîm'den şeklindedir" dedim. Bunun üzerine benden kalemi aldı, kitabını düzeltti ve "doğru söyledin!" dedi.⁷²⁷

Asıl nüshadan maksat, rivâyette hakem olmuş ve özenle korunan sahih nüshadır. Buhârî'nin bu kıssası bunun onlar tarafından bilindiğini göstermektedir. Bu kıssadan, onların asıl nüshayı müdahaleler veya değişiklik yapılmasından korumak için ellerden uzak muhafazalı bir yerde koruma altına aldıkları anlaşılmaktadır.

Muhaddisler, sahih ve diğerlerini asıl nüshalardan seçiyorlardı. Nitekim Buhârî, ileride geniş bir şekilde bahsedileceği üzere, şeyhlerinin asıl nüshalarından seçmişti. Onlar, bazı râvilerinin zayıflığından dolayı asıl nüshaları terketmiyorlardı. Zira zayıf râvi bazı hadisleri zabtebilir. Yine onlar, asıl nüshalarını herkes için dışarı çıkarmıyor ve onları kötüye kullanılmalarına karşı koruyorlardı. Nitekim İsmâîl b. Ebî Üveys, Buhârî'ye güven kesettiği zaman ondan seçim yapması için asıl nüshasını dışarı çıkarmıştır.

Zehebî, asıl nüshasını alakasız bir şekilde ortaya çıkaran bir kimse hakkındaki açıklamasında şöyle demiştir: "İlk asır, iştmedikleri bir şey sokuşturulmasından korktukları için asıl nüshalarını dışarıya çıkarmazlardı."⁷²⁸

Bu, asıl nüshaya önem verdiklerine, onu muhafaza ettiklerine ve müracaat kaynağı yaptıkları delalet etmektedir. Onlar, asıl nüshasını ilgisiz ve alakasız yerde

⁷²⁵ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 235.

⁷²⁶ Bu konudan ileride bahsedilecektir.

⁷²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhü Bağdâd**, C. II, s. 325; İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem**, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. XII, s. 114; Zehebî, **Siyyer**, C. XII, s. 393.

⁷²⁸ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. X, s. 129.

ortaya çıkaran kimseyi zemmediyorlardı. Çünkü asıl nüsha bozulduğu zaman lafızlarda değişiklik olur, bu durumda müracaat edilecek güvenilir bir kaynak kalmaz.

Âlimler, öncelikle yazmış oldukları kendi özel asıl nüshalarına ihtimam göstermişler ve ona yabancı bir şey girmemesine dikkat etmişlerdir. Onlar bu asıl nüshalarını çok nadir ortaya çıkarıyorlardı. Asıl nüshayı ödünç verdikleri zaman, nüsha geriye geldiğinde onu dikkatli bir şekilde kontrol ediyorlardı. Ebû Zür‘a er-Râzî’nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Bazı şeyhlerden hadis dinledim. Ashâbu’l-hadîsten bir adam benden onları istedi, ben de ona kitabımı verdim. Kitabımı bana altı ay sonra geri iade etti. Kitaba bakınca yedi yerde değişiklik yaptığını gördüm.” Ebû Zür‘a dedi ki: “Kitabı alıp onun yanına gittim. Ona, “Böyle yaparken Allah’tan korkmadın mı?” dedim.” Ebû Zür‘a dedi ki: “Bu yerleri tek tek ona gösterdim ve haber verdim. Ona dedim ki: “Bu değiştirdiklerine bir bakalım; bu İbn Ebî Fûdeyk yaptığın kişi, Ebû Damra’dan rivâyet etmekle meşhurdur. Onun İbn Ebî Fûdeyk’ten hadisi yoktur. Şuna gelince, o şöyle şöyledir. Çünkü o falandan gelmez. O, ancak böyledir. Şuna gelince, aslâ o ona haber vermedi. Hepsini ona bildirdim.” Sonra dedi ki: “Ben, şeyhten seçtiğim (intihâb ettiğim) zaman bunun içindekilerin hepsini ezberlemiştim. Eğer onu ezbelememiş olsaydım, bu gibi yerler bana gizli kalırdı. Allah’tan kork, ey adam!” Ona bunu yapan adamın kim olduğunu sordum, ismini vermek istemedi.⁷²⁹

Asıl nüshalardan yazılan nüshaların zabtı için birtakım yollar edindiler. Bunların en önemlisi, nüshalar arasında muârazadır. Bu, rivâyetlerin en sağlamı ve en doğrusunu öğrenmek için en değerli yoldur. Bu yol, doğruyu yanlıştan ayırmayı sağlayan titiz ilmî bir üsluptur.

Istılâhî olarak nüsha, nâsihin nüshasını mukâbele ettiği, şeyhinin asıl kitabından veya ona sâdık bir asıldan naklettiği ya da mevcut olan farkları, tashîf, tahrîf, ziyade ve noksanı düzelttiği şeydir. Eski nüsha *asıl*, yeni nüsha *fer’* denilmiştir. Öğrenci, kitâbet halinde hata meydana gelmesi korkusuyla hadisi şeyhine arz eder ve böylece yazdığı şeyi sağlamlaştırır.

Muâraza üslubu, muhaddislerin mütekaddim üsluplarından biri olarak kabul edilir. Hişâm b. Urve’nin babasından yaptığı rivâyete göre, o şöyle dedi: “Yazdın mı?”

⁷²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XII, s. 40; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C. XXI, s. 88-89.

Ben, “Evet!” dedim. “Kitabını arz ettni mi?” dedi. Ben, “Hayır!” deyince, “O zaman yazmadın!” dedi.⁷³⁰

Âlimler, sehv meydana gelmesi mümkün olduğu için neshten sonra mukabelenin meşru olduğunu açıklamışlar ve buna teşvik etmişlerdir. Hatta Hatîb el-Bağdâdî, bunun vacip olduğunu söylemiştir: “Bazı şeyhlerin asıl nüshasından bir nüsha yazan kimsenin, nüshasını asıl nüsha ile muâraza etmesi vaciptir. Çünkü bu, işitilen kitâbın rivâyetinin sıhhati hususunda şarttır.”⁷³¹ Bu sözün benzerini, hatta daha şiddetlisini Kâdî İyâz şöyle ifade etmiştir: “Nüshanın semâ‘ edilen aslı ile mukâbelesi ve onunla muârazası kaçınılmaz bir şekilde zorunludur. Muttaki bir müslümanın şeyhin asıl nüshasıyla veya asıl nüsha ile mukabele edilerek tahkik edilmiş ve sağlamlaştırılmış bir nüsha ile mukâbele etmeden rivâyet etmesi helâl değildir.”⁷³²

Âlimler, muâraza için birtakım şartlar koymuşlardır. Muâraza için bir kalemin hazır bulundurulması, noktasız isimlerin noktalanması ve problemlı harflerin harekelenmesi ve zabtedilmesi bunlardan bazılarıdır.⁷³³

Nüshalar arasında muâraza yapmanın gayesi, musannifin yazdığı şeyin doğrusuna ulaşmaktır. Muâraza, musannifin söylediği şeyin isbât edilmesi⁷³⁴ ve musannifin sahih lafzının hatasız, tashîfsiz ve tahrîfsiz bir şekilde ortaya konulması için bir vesiledir.

Muhaddisler ve ilim ehli, nüshalarını asıl nüsha ile mukâbele etmeden bırakmazlardı. Buna “muâraza” da denilmektedir. Onlar, asıl nüshalarla mukâbele hususunda insanların en isteklisi idiler. Hatta Kâdî İyâz mukâbelenin kiminle yapılması gerektiğini tayin etmiştir. Mukâbele, bu hususta düşünen güvenilir sika bir kişiyle birlikte olur. Problemlı bir kelime olduğu zaman onu birlikte değerlendirir ve bunu tahkik eder.⁷³⁵

Buna göre metinlerin mukâbelesinin, tahkik edilmesinin ve sahih nüshanın ortaya çıkarılmasının gayesi, musannifin yazdığı ve irade ettiği şekilde zabta dikkat ederek sahih bir kırâatin ortaya konulmasıdır.

⁷³⁰ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 564; Beyhakî, **el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî**, C. II, s. 847; İbn Abdilberr, **Câmi'u Beyânî'l-İlm ve Fazlihi**, C. I, s. 336.

⁷³¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 428.

⁷³² Kâdî İyâz, **el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, s. 234.

⁷³³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 429.

⁷³⁴ Muvaffak b. Abdulkâdir, **Tevsîku'n-Nusûs ve Zabtu'hâ 'inde'l-Muhaddisîn**, s. 117.

⁷³⁵ Kâdî İyâz, **el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, s. 234.

Nüshalar, bir belde halkının hadisleri ile bir sahâbînin hadislerini birbirinden ayırma hususunda son derece önemlidir. Bu, onların en sahihinin, zayıfının ve mevzu olanının bilinmesiyle olur.⁷³⁶ Aynı şekilde nüshalar, metinde kalb (değişiklik) yapılan yerlerin bilinmesinde çok önemlidir. Metinde kalb, râvilerden birinin tek bir senedle gelen içinde kendisine ait olmayan bir metin veya metinlerin eklenmiş olduğu meşhur bir nüshaya dayanması durumunda ortaya çıkar.⁷³⁷ Dârekutnî'nin açıkladığı gibi⁷³⁸, muhaddisler buna ihtimam göstermişler ve Mâlik'in Nâfi'den onun da İbn Ömer'den rivâyet ettiği nüshasına bir grubun eklemiş oldukları çeşitli hadisleri beyân etmek suretiyle bunları açıklamışlardır.⁷³⁹ Dârekutnî'nin yaptığı, muhaddislerin Hz. Peygamber'in hadislerini başkalarından ayırmaya, O'nun söyledikleri ile O'nun adına uydurulanları bilmeye önem verdiklerine en büyük delildir.

Muhaddislerin gösterdikleri bu itinanın birtakım kuralları vardır ki, bunların alanı rivâyet asrından daha çok genişlemiştir. Bu yüzden hadis âlimleri *tashîh* ve *tazbîbe* büyük önem vermişlerdir. *Tashîh*, kelâmın üzerine veya yanına (صح) işareti (sahih/doğru) yazmaktır. Bir kelâm rivâyeten ve manen sahih, ancak görünüşte bir şüphe veya ihtilaf olduğu zaman, nesh esnasında okuyucuya karışık gelmemesi için kelâmın üzerine (صح) (sahih/doğru) işareti yazılmasıdır. *Tazbîbe*, *temrîz* de denilmektedir. Bu, kelâmın vürudu nakil cihetinden sahih olup lafzen ve manen fasid olduğu zaman üzerine — şeklinde yazılır.⁷⁴⁰

Âlimler, yazılı musannefleri bize senedleriyle nakletmeye özel önem vermişlerdir. Yazılı metinlerin muttasıl senedle rivâyet edilmesi, metni tashîf ve tahrîften koruyan vasıtaların en değerlisi sayılmıştır. Onların asılları rivâyette şiarları şu idi: “Senedler, kitapların nesebleridir.”⁷⁴¹

Abdulfettâh Ebû Gudde (ö. 1997) bu durumu şöyle açıklamıştır: “Muhaddislerin selefinin sünneti, hadisi muttasıl senedle Resûlullah’a (s.a.v.) ulaştıran şeyhlerinden semâ‘ yoluyla almalarıdır. Sonra hadisler kitaplarda zamanla, hadislerin toplandığı kitabı, hocalarından kitabın müellifine ulaştıran muttasıl bir senedle almaya

⁷³⁶ Bkz. Ebû Zeyd, **Ma‘rifetü’n-Nüshah**, s. 40-46.

⁷³⁷ İbn Hacer, **en-Nüket**, C. II, s. 865.

⁷³⁸ Dârekutnî bunu *Garâibu Mâlik* isimli kitapta söylemektedir. Kitap matbudur.

⁷³⁹ İbn Hacer, **en-Nüket**, C. II, s. 866.

⁷⁴⁰ İbnü’s-Salâh, **Ma‘rifetü Envâ‘i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 196.

⁷⁴¹ İbn Hacer bu ifadeyi bazı faziletli kişilerden nakletmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 5.

başladılar. Doğal olarak hocaları vasıtasıyla bu sened Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kadar ulaşıyordu. Böylece senedin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşması bu minvalde gerçekleşir."⁷⁴²

Muhaddisler, kitaplar tedvin edildikten sonra da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini terk etmediler. Hadis râvilerinin, şeyhlerinin hadislerinden oluşan nüshaları ve şeyhlerinin müsned kitaplarından oluşan nüshaları vardı. Onlar, lafızlar için sağlam kale mesabesinde olması ve onlara yabancı bir şey girmemesi için hadis rivâyetinin doğuşundan itibaren itimat ettikleri bu kalkanı –yani isnâdı– korudular.

Rivâyet döneminden sonra nüshaların yayılması, icâzetin genişlemesi ve benzeri sebeplerle bu ilme gösterilen ihtimam daha da arttı.⁷⁴³

Mustalah âlimleri, nüshalar konusuna çok önem vermişlerdir. Bu yüzden mütekaddimûn nüshaların mukâbelesi ve tahakkuku için kurallar koydular. Onlardan sonra gelenler, bu nüshaları mukabeleye, onları birbirinden ayırt etmeye, istinsâh etmeye ve tarihlerini tespit etmeye ihtimam gösterdiler. Onlar bu konuyu genel olarak bir yöntemle ele almadılar. Bilakis her türlü ayrıntısını araştırdılar. Bunun için kurallar ve bu ayrıntılar için özel ıstılahlar koydular. Bizim nüshaları tahkik etmemiz için yöntem ve esaslar koydular. Muhakkikin elindeki nüshalarda karşılaçağı değişik durumları ve yüzyüze geleceğı problemleri açıkladılar ve bunların çözümlerini ortaya koydular. Geçmişte bu nüshaların konuldukları özel kütüphaneler vardı ve bunlara itina gösteriliyordu. Günümüzde de bu itina devam etmektedir.⁷⁴⁴

Onlar, bir kitabın bütün nüshalarına, mukâreneye, onlarla iştigâl etmeye, semâ'larına ve özellikle ilk hadis musannefatına ihtimam gösterdiler. En fazla özen gösterdikleri ve günümüzde de göstermeye devam ettikleri nüshalar, ileride geleceğı üzere, *Sahîhu'l-Buhârî*'nin nüshalarıdır.

⁷⁴² Ebû Gudde, Abdulfettâh, **el-İsnâd mine'd-Dîn ve Safhatun Muşrikatun min Târîhi Semâ'i'l-Hadîs 'inde'l-Muhaddisîn**, I. Baskı, Halep, 1412/1992, s. 99.

⁷⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 382; Sehâvî, **el-Cevâhir ve'd-Dürer**, C. II, s. 951. Çağdaş araştırmacılardan Muvaffak b. Abdulkâdir, *Tevsîku'n-Nusûs ve Zabti'hâ 'inde'l-Muhaddisîn* (el-Mektebetü'l-Mekkiyye, el-Mektebetü'l-Bağdâdiyye, Mekke, Beyrut, 1414/1993) isimli eserinde bu konuyu ele almıştır.

⁷⁴⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. I, s. 382 vd.; Kâdî İyâz, **el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, s. 223 vd.; İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 201-208.

Dahası rivâyet asrının âlimleri, sika râvilerin ve hâfızların vehimlerini de ele alıp incelemişlerdir. İmâm Müslim, buna dikkat çekmek ve bunların rivâyetlerinden kaçınmak için *Evhâmu'l-Muhaddisîn* isimli bir eser yazmıştır.⁷⁴⁵

el-Muallimî kitabetin önemini şu sözleriyle özetlemektedir: “Bil ki mütekaddimûn hıfzına; münekkitler de tenkitlerinde râvinin adaletine ve hadisinin istikametine itimad ediyordu. Kimin adaleti ortaya çıkar ve hadisinde doğruluk sabit olursa onu tevsik ediyorlardı. Sonra semâ'da kitâbete itimad etmeye başladılar. Münekkitler bir râvinin hadisini reddettiklerinde aslını istemeye başladılar ve hususta daha da ileri giderek sıkı davrandılar. Öyle ki çoğu semâ'ı, mukayyed, mevsuk bir aslını müşahade etmeden bir şeyten bir hadisi işitmeyi kabul etmiyorlardı. Şeyhin asıl nüshasının olmaması durumunda ise ona itimad etmemeye başladılar ve hatta bazısı şeyhin zayıflığını tasrihten çekinmez hale geldi. Eğer semâ'ını uzak gördükleri bir râvi semâ iddiasında bulunursa bu durumda daha da sıkı davrandılar”⁷⁴⁶

Muhaddisler, sadece şifahî mervîyyat için kurallar koymadılar. Bilakis bunun ötesine geçerek kitabî mervîyyat için de kurallar koydular. Bu kurallar zaman geçtikçe günümüze kadar gelişmeye ve yerleşmeye devam etti. Yazmaların ve kitabî nüshaların korunması için önemli ve geniş araştırmalar yapılmıştır. Bütün bunların rivâyetlerin lafızlarının tashîf, tahrîf ve sokuşturmalarından korunmasında çok büyük rolü ve etkisi olmuştur.

1.5.7. Garîbu'l-Hadîs İlmi

Garîbu'l-hadîs ilminin, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin lafızlarını zabt etmek ve O'nun hadislerinin naslarını doğru olarak anlamak için tedvin edilen en önemli ve ilk ilimlerden olduğu kabul edilir. Garîbu'l-hadîs ilmi, hadisin doğru bir şekilde anlaşılması, hatalı anlamların ve tefsirlerin akıllardan uzaklaştırılması konusunda ilk asırlardan itibaren yapılan çalışmaların boyutunu ortaya koymaktadır. Biz burada bu ilme ve onun hadisin naslarının anlaşılmasındaki rolüne ilişkin kısa bir göz atacağız.

⁷⁴⁵ İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 61.

⁷⁴⁶ Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *Et-Tenkîl Bîmâ Fî Te'nîbi'l-Kevserî Mine'l-Ebâtîl*, Tahric ve Ta'lil: Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut-Dımeşk, 1406/1986, C.1, s. 333.

1.5.7.1. Garîbu'l-Hadîs İlminin Tarifi

Hadis hakkında *garîb* ve *garâbet* kelimesi, iki lügavî manâya gelmektedir: Birincisi, “Lügatten uzak olduğu için anlamı insanlara kapalı veya problemlili gelen şey” demektir. İkincisi, “Nadir olarak kullanılan lafız” demektir.⁷⁴⁷

Bu durum Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Lügatin kaynağından uzak oldukları için insanların birçok lafzı anlaması zorlaşmıştır. Bu yüzden pekçok lafzın kullanılması azalmıştır.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, İbn Kuteybe, el-Harbî gibi garîbu'l-hadîs konusunda eser yazan ilk âlimler, garîbu'l-hadîsin tarifine değinmemişlerdir. Buna karşın hicrî dördüncü asır âlimlerinden el-Hattâbî, garîb’in manâsı ve iştikâkı hakkında konuşmuş ve yukarıda işaret edilen iki lügavî manâyı ele almıştır.⁷⁴⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144), kitabının mukaddimesinin başlarında garîbu'l-hadîs ilminin mâhiyetini açıklamaya çalışmıştır. Orada garîb ve mübhem lafızları keşfetmek, anlamı muğlak ve kapalı olanları beyân etmek için kitaplar yazıldığını ifade etmiştir.⁷⁴⁹

Zemahşerî’den başka garîbu'l-hadîs ilminin mâhiyetini açıklamaya çalışan kimseyi tespit edemedik. Garîbu'l-hadîs ilminin tarifi İbnü’s-Salâh tarafından yapılmış, onun kitabını şerh edenler, bu ilimde ondan sonra eser yazanlar⁷⁵⁰ ve çağdaş âlimler⁷⁵¹ bu hususta ona tabi olmuşlardır. Bazıları bu tarifi birebir almış, bazıları ise kendi üslubuna göre kalıba dökmüştür. İbnü’s-Salâh’ın söz konusu tarifi şöyledir: “Az kullanıldıkları için hadislerin metinlerinde geçen kapalı ve anlaşılması zor olan

⁷⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, “Mukaddime”, **Garîbu'l-Hadîs**, Thk. Abdulmu‘tî Kal‘acî, Beyrut, 1405h., C. I, s. 9.

⁷⁴⁸ Hattâbî, **Garîbu'l-Hadîs**, C. I, s. 70-71.

⁷⁴⁹ Zemahşerî, **el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 12.

⁷⁵⁰ Tebrîzî, Ali b. Ebî Muhammed, **el-Kâfî fî ‘Ulûmi'l-Hadîs**, Thk. Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân Ebû Ubeyde, Amman, 1429/2008, s. 283; Irâkî, **Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire**, C. I, s. 84; a.mlf. **et-Takyîd ve'l-Îzâh**, C. I, s. 818; Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. IV, s. 412; Suyûtî, **Tedribü'r-Râvî**, C. V, s. 65; Mübârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman, **Fevâid fî ‘Ulûmi'l-Hadîs ve Kütübîhi ve Ehlihi**, Thk. Abdulazîm Abdulâlîm el-Büstî, 1. Baskı, Dârü'l-Minhâc, y.y., 1431h., s. 666. İşaret etmek gerekir ki, Mübârekfûrî’nin bu eseri aslında kendisinin bir eseri olan *Tuhfetü'l-Ahvezi*’nin mukaddimesinden ibarettir. Ancak çok faydalı olduğu için Abdulazîm el-Büstî onu tahkik ederek müstakil bir eser haline getirmiştir.

⁷⁵¹ İbnü’s-Salâh’ın tarifini alan çağdaş âlimler için bkz. Tahhân, Mahmûd, **Teysîru Mustalahi'l-Hadîs**, 8. Baskı, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1407h., s. 174; Sâlih, Muhammed Edîb, **Lemhât fî Usûli'l-Hadîs**, 5. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1409h., s. 79.

lafızlardır.”⁷⁵² Bunların kapalı ve anlaşılmasının zor olması, az kullanılmalarının yanısıra şehirlerden ve beldelerden uzak çölde dolaşan Arapların kelâmı olmasıdır.⁷⁵³

İşaret etmek gerekir ki garîbu’l-hadîs ilmi, her ne kadar bu ikisi için “garîb” kelimesi kullanılsa da, rivâyetteki “teferrüd” veya “infirâd” manâsındaki “garîb”den farklıdır.⁷⁵⁴

Buna göre garîbu’l-hadîs ilminin konusu, az kullanıldığı için anlaşılması zorlaşmış ve anlamı iyice araştırmadan ortaya çıkmayan lafızların gizli kalmış manâsıyla ilgilidir.

1.5.7.2. Garîbu’l-Hadîs İlminin Doğuşu ve Varoluş Sebepleri

Resûlullah (s.a.v.), Arap lisanını her yönüyle ihata etmiş olan bir Araptı ve O’nun kelâmı Araplar tarafından biliniyordu. Resûlullah (s.a.v.), kuşakları ve kabileleri farklı olmasına rağmen Araplara onların bildikleri, anladıkları ve aklettikleri bir kelâmı hitap ediyordu. Sahâbe, hadiste lügatlerine garîb bir şey geldiği zaman kelâmının maksadını ve tefsirini Resûlullah’a (s.a.v.) soruyorlardı.⁷⁵⁵ Ebû Hüreyre’nin şu sözü buna örnektir: “Vallahi, ben “sikkîn” (bıçak) sözünü o güne kadar işitmemiştim. Biz, “müdye” (bıçak) diyorduk.” Bu, iki kadından her birinin Süleyman’ın (a.s.) huzurunda bir çocuğun kendisine ait olduğunu iddia etmesi üzerine Hz. Süleyman’ın söylediği, “Bana bir sikkîn (bıçak) getirin de çocuğu ikisi arasında paylaştırayım!” sözünde geçmektedir.⁷⁵⁶

Sahâbe zamanında bu ilme olan ihtiyaç, onlardan sonrakilerin ihtiyacı kadar büyük değildi ve bu hususta müştakıl kitaplar yazılmasına ihtiyaç duyulmuyordu. Sahâbeden hıfz sahipleri, bu lafızların sem‘ ve hıfz bakımından hakkını veriyorlar ve onları muhtelif cihetleriyle naklediyorlardı. Aynı şekilde sahâbe, Resûlullah’ın anlayışları farklı çeşitli kabilelere hitap ettiği değişik lafızları da rivâyet ediyorlardı.

⁷⁵² İbnü’s-Salâh, **Ma‘rifetü Envâ‘i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 272. Mütakaddimûnun ıstılahlaştırmaya ve onların belirli bir şekilde tanımının yapılmasına eğilmedikleri, bilakis bizzat ilmin mahiyetine, özelliklerine, sınırlarına ve ona dışarıdan sokulan şeylere yoğunlaştıkları görülmektedir. Garîbu’l-hadîs ilmine yeni asırlarda ihtiyaç duyulduğu kadar mütakaddim dönemlerde ihtiyaç duyulmamıştır. Bu ihtiyacın sebebi, insanların Arapçanın kaynağından uzaklaşmalarıdır. Bu yüzden mütakaddimûn nazarında garîbu’l-hadîs ilminin mahiyetini araştıran kişi, onların müteahhirûn gibi tarif yaptıklarını göremez. Ancak bu ilmin diğer ilimlerden ayrıldığı sıfatlarını ve özelliklerini açıklayan bazı kelimeler bulur ki, bu kelimeler müteahhirûnun tarifi için zemin oluşturmuşlardır.

⁷⁵³ Ebû Şehbe, Muhmamed b. Muhammed, **el-Vasît fi ‘Ulûmi Mustalahi’l-Hadîs**, Âlemü’l-Ma‘rife, y.y., 1403h., s. 431.

⁷⁵⁴ Sehâvî, **Fethü’l-Muğîs**, C. IV, s. 412.

⁷⁵⁵ Kâdî İyâz, **eş-Şifâ**, s. 116; İbnü’l-Cevzî, **Garîbu’l-Hadîs**, C. I, s. 1.

⁷⁵⁶ Buhârî, Enbiyâ 40.

Bunların tamamını lafzen zabt etmek kolay değildir. Bu yüzden onları, manâsını karşılayarak kendi lügatleriyle naklediyordu. Bu şekilde tek bir manâyı ifade eden birçok lafız ortaya çıktı.⁷⁵⁷

Hattâbî şöyle demiştir: “İlk üç asrın sona ermesi ve zamanın geçmesiyle hadisin bayraktarları ortadan kalkınca, hadisleri acemler birbirine nakletmeye başladı, râviler çoğaldı, onlardan sorumlular azaldı, lahn yayıldı ve telaffuz hataları ortaya çıktı. Basiret ve akli sahipleri, Resûlullah’ın saygınlığını koruyanlar, kendilerinden sonrakilere bir lider ve önder olması, sapmaktan koruması için din işleri ve müslüman topluma nasihat hususunda, bütün garîb lafızları toplamayı, kapalı olanlardan perdeyi kaldırmayı, manâları müşkil olanları tefsir etmeyi... senet olarak gördüler.”⁷⁵⁸

Hattâbî’nin bu uzun kelâmından ve âlimlerin sözlerinden, garîbu’l-hadîs ilminin hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında doğduğu anlaşılmaktadır. Temel hadis kitapları bu asırda tedvin edilmiş ve hadisler İslâm divanlarında muhafaza edilmişti. İmâm Zehebî gibi bazı âlimler bu asrı, mütekaddimûn ile müteahhirûn arasında sınır çizgisi kabul etmektedirler. Bu ilimde bir imâm olarak Zehebî, Hz. Peygamber’in lafızlarını bu oranda garâbetle vasıflamıştır. İbn Hacer’in şu sözü, bu durumu bu çerçevede ifade etmektedir: “Lafzın az kullanılması sebebiyle manâ gizli kaldığında, garibin şerhi konusunda yazılan kitaplara ihtiyaç duyuldu.”⁷⁵⁹

İbnü’l-Cevzî, bu ilmin doğuşunu, yabancılarla içiçe geçme, dillerin birbirine karışması ve lügatlerin birbirine girmesi sebebiyle lahnin yayılmasından önce Arapların bildikleri manâların gizli kalmasına bağlamıştır. Ona göre, bunlardan kaynaklı olarak lahn ve cehâletin yayılması sebebiyle insanlar bunun (garîbin) tefsirine ihtiyaç duydular.⁷⁶⁰

İbnü’l-Cevzî’nin görüşünde olan İbnü’l-Esîr, yukarıdaki görüşlere şunu ilave etmektedir: Sahâbeden sonraki çocuklar, Arap lisanından kendilerine konuşmada lazım olacak kadarını öğrendiler ve ihtiyacı olmayanları terk ettiler. Dolayısıyla bunlar önemli bilgiler olmasına rağmen terk edilmiş ve fariza olduktan son sanki hiç yokmuş gibi oldular. Bu şekilde tâbiûn asrına yabancılaşma hâkim oldu. Bu yüzden âlimler inâyet ettiler ve bu ilmi korumak için telifte bulundular.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ Hattâbî, **Garîbu’l-Hadîs**, C. I, s. 69.

⁷⁵⁸ Hattâbî, **Garîbu’l-Hadîs**, C. I, s. 47.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, **Nüzhetü’n-Nazar**, s. 94.

⁷⁶⁰ İbnü’l-Cevzî, **Garîbu’l-Hadîs**, C. I, s. 1.

⁷⁶¹ İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser**, C. I, s. 9.

Âlimlerin sözlerinden anlaşıldığı üzere, bu ilmin doğuşunun sebebi, Arap dilinin neredeyse yabancı dile dönüşmüş olmasıdır. O dönemde onunla meşgul olan ve onu muhafaza etmeye çalışan bazı fertler vardı; insanlar onu Göz ardı etmişlerdi ve onunla ilgilenmiyorlardı.⁷⁶² Fakat âlimlerin sözlerinden anlaşılmaktadır ki, kendi çağlarından ve orada yaygın olan şeylerden nakilde bulunuyorlardı. Bu durum, Hattâbî'nin biraz önce naklettiğimiz, “İlk üç asrın sona ermesi ve zamanın geçmesiyle hadisin bayraktarları ortadan kalkınca, hadisleri acemler birbirine nakletmeye başladı...” sözünde gayet açıktır.

Bu bilgiler ışığında garîbu'l-hadîs ilminin rivâyet asrının birinci döneminde doğduğunu söyleyebiliriz. Zira o dönemde Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının korunması ve onların anlamlarının yanlış anlaşılmasına meydan vermemek için bu ilme ihtiyaç vardı.

1.5.7.3. Garîbu'l-Hadîs İlminin Önemi

Bu ilim önemini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin metniyle, yani, manâları taşıyan lafızlarıyla ilgili olmasından almaktadır. İbnü'l-Esîr, ancak ona itina gösterenler ve öğrenmeye önem verenlerin bildiği müfred lafızlara özgü garîbu'l-hadîs ilmi, diğer ilimlerden daha önemli olduğuna, açıklama ve beyân hususunda ona ihtiyacın zorunlu olduğuna işaret etmiştir.⁷⁶³ Zira bu ilimde tasnifin önemi, sünnet-i Nebaviyyenin hem lafız ve manâ bakımından hem de deliller ve terkipler bakımından tebdil ve tahrife uğramaktan korunması hususunda yapılan çalışmaların bir parçası kabul edilmesinde gizlidir.⁷⁶⁴

Hadis talebesinin lügatine ihtimam gösterilmesi sadece nahiv ve binâ ilimleri açısından değildi; bilakis manâların doğru anlaşılmasına ve lafızların anlamlarının bilinmesine yönelikti. Çünkü bu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) maksadını koruma yoludur. Lafız manâ ile rivâyet edilirse, murâd edilen manâyı en yakın lafızla ifade ediliyordu. Bu husus, Ali b. el-Medînî'nin şu sözünde açık bir şekilde belirtilmiştir: “Hadîsin manâlarını fıkhetmek ilmin yarısı, ricâli bilmek ise ilmin diğer yarısıdır.”⁷⁶⁵ Ali b. el-Medînî, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarının manâlarını fıkhetmenin ilmin yarısı

⁷⁶² İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 9.

⁷⁶³ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 4.

⁷⁶⁴ Şarkâvî, Seyyid, **Me'âcimu Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser ve'l-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Lüga ve'n-Nahv**, 1. Baskı, Kahire, 1421/2001, s. 52.

⁷⁶⁵ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 325; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 314. Hatîb el-Bağdâdî, **التفقه في معاد الحديث** “Fıkhetmek, hadisin tekrar edilmesindedir.” demiştir.

olduğu görüşündedir. Ancak bilinmelidir ki, onların bu gibi yerlerde “ilim”den maksatları “hadîs”tir.

Mustalah âlimleri, garîbu’l-hadîs ilmini mustalah ilminin kısımlarından biri olarak kabul etmişlerdir.⁷⁶⁶ Âlimlerin birçoğu garîbu’l-hadîs ilminin öneminden bahsetmiştir. Onlara göre bu ilim, lafzı binasından ve gözetilen manâsından değiştirmemek amacıyla metin hakkında fıkhetmek ve onun manâlarını öğrenmek için muhaddisin kendisinden uzak kalamayacağı son derece önemli bir ilimdir. Özel olarak hadîs ehlinin, genel olarak ilim ehlinin bu ilmi bilmemesi kötü görülmüştür. Bu, hadisin anlaşılması, bilinmesi ve amel edilmesiyle ilgili görevlerden olup isnâd tekniklerinin bilinmesiyle alakalı değildir. Ancak bu ilimde derinleşmek gerçekten zordur. Bu yüzden bu ilimde derinleşen kimse, Hz. Peygamber’in kelâmını mücerred zanna dayanarak tefsir etme hususunda Allah’tan korksun. Zira selef, bu hususta çok sıkı tespitte bulunmuştur.⁷⁶⁷

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kullanmış olduğu lafızların maksatları ve gayeleri vardır. İşte bu ilim, O’nun bu lafızlardan maksadını koruma ve anlama amacı taşımaktadır. Ricâl kitapları, ricâlin isimlerinde meydana gelen tashîfleri beyâna tahsis edildiği gibi, garîb kitapları da hadislerin metinlerine tashîf ve tahrîf girmesine karşı korumaya tahsis edilmiştir.⁷⁶⁸ Bu ilmin, kaynağının en değerlisi ve en güvenilir, başka bir rivâyette müfesser olarak gelenlerdir.⁷⁶⁹ Çünkü Resûlullah’ın (s.a.v.) maksadını kendisinden daha iyi açıklayacak kimse yoktur.

Hadisler birbirini tefsir hususunda temel ve en önemli kaynaktır. Ondan sonra Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kendilerine hitap ettiği ve bu hitabın maksatlarını anlamaya çalışan sahâbenin sözleri gelir. Bundan sonra ise, râvilerin hadisleri rivâyet ederken Hz. Peygamber’in garîb lafızlarıyla ilgili yaptıkları veya musanniflerin hadis kitaplarında yaptıkları şerh ve tefsirler, Arap lûgatinde bilinen ve Resûlullah’ın kelâmının bağlamından manâlar ortaya koyan garîb kitaplarına müracaat edilebilir. Çünkü Hz.

⁷⁶⁶ Bazı hadis âlimleri, garîbu’l-hadîs ilmini hadîs ilimlerinin bir bölümü olarak saymışlardır. Bkz. Hâkim en-Nisâbü’rî, **Ma’rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 310; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 517; İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 272.

⁷⁶⁷ Bkz. Hâkim en-Nisâbü’rî, **Ma’rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 310; İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 272; İbn Kesîr, **İhtisâru ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 259; Münâvî, Muhammed Abdurrauf, **el-Yevâkît ve’d-Dürer fî Şerhi Nuhbeti İbn Hacer**, Thk. el-Murtezâ ez-Zeyn Ahmed, 1. Baskı, Riyad, 1420/1999, C. II, s. 125.

⁷⁶⁸ Estîrî Cemâl, **et-Tashîf ve Eseruhu fi’l-Hadîs**, s. 490.

⁷⁶⁹ İbnü’s-Salâh, **Ma’rifetü Envâ’i ‘İlmi’l-Hadîs**, s. 274. Nevevî, **et-Takrîb ve’t-Teysîr**, s. 350; Suyûtî, **Tedribü’r-Râvî**, C. V, s. 68.

Peygamber'in hadislerine özgü bir tarzı ve üslubu vardır. Bu sebeple meşhur ve bilinen lügat kitaplarından da istifade edilebilir.

Netice olarak garîbu'l-hadis ilmi, hadis talebesinin ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisindeki maksadını doğru bir şekilde anlamaya çalışan kimsenin müstağni kalamayacağı önemli bir ilimdir. Manâların bilinmesi, kelimelerini binâsını zabteder ve bunlarda hata meydana gelmesini azaltır.

1.5.7.4. Garîbu'l-Hadîs İlmi Konusunda Yazılan Eserler

Hadis âlimlerine göre garîbu'l-hadis müstakil bir ilim kabul edilir. Âlimler, bu ilimde çeşitli eserler yazmışlar, tedvini tasnif, tehzîb, istidrâk ve araştırmalar yapmışlar, geriye kolayca başvurulacak eserler bırakmışlardır.

Bu ilimde tasnif konusuna girmeden önce, bu ilmin öncülerinin muhaddisler, özellikle onların içindende de fukahâ olan kimselere işaret etmek gerekir. Hâkim en-Nîsâbü'rî, etbâu't-tâbiînden Mâlik, es-Sevrî, Şu'be vb. gibi kişilerden oluşan bir grubun garîbu'l-hadis ilmi hakkında konuştuklarını belirtmektedir.⁷⁷⁰

Garîbu'l-hadis ilmi konusundaki müstakil eserlere⁷⁷¹ gelince, bu konuda tasnif önceliğinin hicrî ikinci asır ehlinden Abdurrahman b. Abdula'lâ Ebû Adnân es-Sülemî'ye ait olduğunu görüyoruz. Hatîb el-Bağdâdî⁷⁷² ve İbnü'n-Nedîm'in⁷⁷³ ifadelerinden anlaşılan budur. Kitabının tam ismi, *Mâ Câe fî'l-Hadîsi'l-Me'sûri 'ani'n-Nebiyyi (s.a.v.) Müfesseren* şeklindedir.⁷⁷⁴ Onda isnâdları zikretmiş ve eserini sünen ve fıkıh bâblarına göre tasnîf etmiştir. Ancak o çok hacimli değildir.⁷⁷⁵ Onun Ebû

⁷⁷⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 310.

⁷⁷¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nassâr, Hüseyin, **el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve Tatavvuru**, 4. Baskı, Kahire, 1408/1988, s. 42-54.

⁷⁷² Hatîb el-Bağdâdî, garîb konusunda ilk kitap yazanın Ebû Ubeyde olduğunu açık bir şekilde ifade ediyorsa da, o aynı zamanda şöyle demiştir: "Ebû Adnân en-Nahvî el-Basrî, garîbu'l-hadîs konusunda bir kitap yazdı, onda isnâdları zikretti, onu sünen ve fıkıh bâblarına göre tasnîf etti. Ancak o çok büyük değildir. Ebû Ubeyd, onların kitaplarında bulunanların genelini toplamış ve tefsir etmiş, isnâdları zikretmiş ve müsnedi ayrı ayrı tasnif etmiştir..." (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XIV, s. 394.) Hatîb el-Bağdâdî'nin bu ifadesi, Ebû Adnân es-Sülemî'nin telifte daha önce olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen o, girişte Ebû Ubeyde'yi Ebû Adnân'ın kitabının daha küçük olduğunu belirtmek için zikretmiştir.

⁷⁷³ İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist**, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978, s. 68. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kiftî, Ali b. Yûsuf, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 1. Baskı, Kahire, Beyrut, 1406/1986, C. IV, s. 148; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nuhât**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, y.y., 1384/1964, C. II, s. 80. Hüseyin Nassâr, onun bu ilimdeki önceliğini İbnü'n-Nedîm'e dayanarak tercih etmiştir. Ancak İbnü'n-Nedîm, bunu açıkca ifade etmemiş sadece zikretmiştir. Bkz. Nassâr, **el-Mu'cemü'l-'Arabî**, s. 42-43.

⁷⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 68.

⁷⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XIV, s. 394.

Ubeyde ve başkasından önce olduğuna, Ebû Ubeyde'nin hocası Yûnus b. Habîb ile çağdaş olması delil getirilmiştir. Bu hususta o, ilk lûgat yazarı Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'den (ö. 175/791) de önce kabul edilmektedir.

Ebû Adnân'ın kitabı hakkında verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki, lafızların tefsirinin naklinde rivâyet ve isnâda dayanma, garîbu'l-hadîs konusunda yazılan erken dönem eserlerinde başlatılmıştır.⁷⁷⁶

Musanniflerin çoğu, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin hadis ilimleri konusunda söylediklerine⁷⁷⁷ uyarak, bu ilimde ilk eser yazanın en-Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820) olduğunu belirtmişlerdir. Bazıları da el-Hattâbî'ye uyarak Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 209/824) önce olduğunu söylemişlerdir.⁷⁷⁸ Hâkim ve Hattâbî, bunu kesinlik ifade etmeyen nakl sigası وقيل (ve kîle/denildi ki) ile ifade etmişlerdir.⁷⁷⁹ Bu ikisinden önce Hatîb el-Bağdâdî bu hususta kesinlik sigası kullanmıştır.⁷⁸⁰ el-İrâkî gibi bazıları da, en-Nadr ile Ebû Ubeyde arasında tereddüt emektedir.⁷⁸¹

Bundan dolayı garîbu'l-Kur'ân ve garîbu'l-hadîs konusunda telif, Arapça mucemler konusundaki teliflerden önce yapılmıştır. Çünkü kaynakların izah ettikleri gibi bu konuda ilk telif yapan kişi, el-'Ayn isimli eserin yazarı Halîl b. Ahmed'in çağdaşı olan Ebû Adnân es-Sülemî'dir.⁷⁸²

Verdiğimiz bilgiler ışığında, garîbu'l-hadîs konusunda telif hareketinin, kütüb-i sittenin telif edilişinden önce hicrî ikinci asırda başladığı görülmektedir. Mütেকaddimûn dönemi lûgat âlimleri birtakım eserler bırakmışlardır. Bunlardan

⁷⁷⁶ Harrât, Ahmed b. Muhammed, **Menhecû İbni'l-Esîr fî Musannefihi en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, Mecme'u'l-Melik Fehd li-Tıbbâ'ati'l-Mushafî's-Şerîf, Medine, t.y., s. 8.

⁷⁷⁷ Bkz. Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 310. Ayrıca bkz. Nevevî, **Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât**, C. IV, s. 8; Kettânî, **er-Risâletü'l-Mustatrete**, s. 154.

⁷⁷⁸ Bkz. Hattâbî, **Garîbu'l-Hadîs**, C. I, s. 47. Krş. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 51; İrâkî, **Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire**, C. I, s. 85.

⁷⁷⁹ Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. III, s. 415.

⁷⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XIV, s. 394.

⁷⁸¹ İrâkî, **Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire**, C. I, s. 84-85. Garîbu'l-hadîs konusunda tasnîf birkaç varak halinde başlamıştır. Bu, garîbu'l-hadîs konusunda ilk yazanın kim olduğunun bilinmemesi dolayısıyla değildi. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi, bir şeye başlayanın veya bir şeyi icad edenin önüne geçilmez. Çünkü o az olarak başlar, sonra çoğalır; küçük olarak başlar, sonra büyür. İkincisi, o gün insanlar bir miras içinde idiler ve onların bilgileri vardı. Dolayısıyla cehâlet umumi değildi ve iş büyümemişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 51.

⁷⁸² Fakat *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*'in muhakkiki Rıdvân Mâmû bunun aksini söylemekte, Kitâbu'l-'Ayn'ın garîbu'l-hadîs konusundaki teliften önce olduğunu iddia etmektedir. (Bkz. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. I, s. 17.) Garîbu'l-Kur'ân konusunda yazarların bu konuda müstakil bölümler yazdıkları gibi, garîbu'l-hadîs konusunda ilk yazarların müstakil bölümler kaleme almamaları şaşırtıcıdır. Buna, İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Hadîs*'inin muhakkiki Abdullah el-Cebûrî işaret etmiştir. (Bkz. İbn Kuteybe, **Garîbu'l-Hadîs**, C. I, s. 27.)

bazıları dağınık küçük parçalar halinde, bazıları da Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın kitabı gibi birkaç varaktan müteşekkildir.

Bu ilimde yazılan müstakil eserlere ilaveten, bazı yazarlar garîb lafızları kitaplarında tefsir etmişlerdir -Buhârî'nin *Sahîh*'inde, Tirmizî'nin *Câmi* 'inde yapıldığı gibi-. Çünkü garîb lafızları açıklamak fıkhu'l-hadîs ile ilgilidir.

Zikrettiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır ki, garîbu'l-hadis ilmi, Hz. Peygamber'in hadislerinin metinlerini tedvin edilen müstakil ilimlere nisbetle erken dönemde başlamıştır. Çünkü insanların lügatten uzak olmaları, Arap olmayanların İslâm'a girmeleri ve lahnin yayılması sebebiyle lafızların manâları anlaşılmıyordu. Bu yüzden Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarının korunması ve inhıraf ve hatadan uzak bir şekilde doğru olarak anlaşılmasının önemi ortaya çıktı. Bu konuda üslup ve verim bakımından birbirinden farklı çok sayıda eser yazılmıştır. Bu yüzden o bu amaçla doğmuş olan ilk ilim olarak kabul edilir. Dolayısıyla onun bu amacın gerçekleşmesinde büyük bir rolü olmuştur.

Bu bölümün tamamında ortaya koymaya çalıştığımız temel fikir, rivâyet asrının âlimlerinin, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarını tespit etmek ve onlara tahrîf, tashîf, ziyade ve noksan girmesinden korumak için çok önemli çalışmalar yapmış olmalarıdır. Bu çalışmalar, hadislerin tespiti için yapılan bireysel rihlelerden, hadis talebesinin lügatiyle ilgili kolektif çalışmalardan, hadis rivâyet meclisleri akdedilmesinden, resmî hadis tedvini çalışmalarından, hadis rivâyeti hususunda olsun, lafızların tespitine yönelik olarak i'râb, garîb gibi hadis ilimleri konusunda olsun tasnif hareketinden kaynaklanan sistemli çalışmalarla ortaya çıkmıştır.

İbn Hibbân bu sahada sarfedilen çabaların önemini şu sözleriyle özetlemiştir: "Hiçbir nebînin ümmeti, bu ümmetin dini değişmekten koruduğu gibi koruyamamıştır. Onların Resûlullah'ın sünnetlerinden birine bir elif ve vâv bile ekledikleri düşünülemez. Niktekim onların Kur'ân'a da benzer bir eklemede bulundukları tasavvur edilemez. Bu taife, Müslümanlar için sünnetleri muhafaza etmiş ve din işlerine çok özen göstermişlerdir. Eğer onlar olmasaydı, dileyen dilediğini söylerdi."⁷⁸³

Netice itibariyle çeşitli bölgelerde değişik üsluplarla yapılan bu çalışmalara rağmen, hiç kimse hadislerin Resûlullah'ın (s.a.v.) söylemiş olduğu lafızlarla aynen

⁷⁸³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, s. 101.

bize ulaştığını söyleyemez. Muhaddisler, onları ancak güçlerinin yettiği kadar muhafaza etmişlerdir. Muhtelif lafızlarla bize ulaşan rivâyetler arasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tercih ettiği lafızlardan olma ihtimalı yüksektir.

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN *ES-SAHÎH*'İNDE HADİSLERİN LAFIZLARININ ZABTINA YÖNELİK UYGULAMALARI VE BUNA İLİŞKİN MESELELER

Muhaddislerin hadislerin lafızlarının tespitine yönelik çalışmalarını genel olarak ele aldıktan sonra, özel olarak rivâyet tarihinde önemli bir yeri olan hadis eserleri açısından da bu çalışmaların mahiyetini araştırmak gerekmektedir. Çünkü rivâyet tarihinde, hadis metinlerinin tespit yöntemlerinin zirveye ulaştığı, coğrafya bazında ve keyfiyet olarak rivâyet alanın genişlediği bir zamanda muhaddislerin takip etmiş oldukları sistematik metodlar bu eserlerde görülmektedir. Muhaddislerin, lafızların tespiti ve onları korumak adına gösterdikleri çabalara vâkıf olmak için, bu eserlerden biri üzerinde yapılan çalışmalara ilişkin örnekler sunmak gerekir. Biz bu konuda, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarını koruma hususundaki tasnif hareketini temsil eden en önemli kitap kabul edildiği için *Sahîhu'l-Buhârî*'yi tercih ettik.

Bu tercihle biz, önemli bir hususa vâkıf oluyoruz. Zira tanıtmak, şartlarını açıklamak, şerh etmek, ricâlinden bahsetmek amacıyla *Sahîhu'l-Buhârî*'yi konu edinen kaynaklara muttali olan kişi, o kaynakların onun çalışmalarına, isnâd tekniğine, râvilere yaklaşımına, başlıklarındaki fikhî açıklamaya ışık tuttuğunu açık bir şekilde görecektir. Hatta onun *Sahîh*'ini araştıran veya tenkit eden eserler, ister bazı yanlarıyla ister müstakil olarak olsun, çoğunlukla isnâdî çalışmalarına yoğunlaşmışlardır. Bu duruma bakan kimsenin ilk anda aklına, Buhârî'nin lafızlara ve metinlere itina hususunda eksiklik yapmakla birlikte, isnâda özen gösterdiği gelebilir.

Buna ilaveten bu eserlerin yaprakları arasında, özellikle Mağrib halkı tarafından *Sahîhu Müslim*'in *Sahîhu'l-Buhârî*'ye takdim edildiğine dair yaygın bir kanaat vardır. Onlar bu takdime gerekçe olarak, *Sahîhu Müslim*'in tertibinin güzelliği, bir bâbdaki hadisin tariklerini toplaması, lafızları tespiti ve ihtilâfı beyan etmesi gibi hususiyetler zikretmişlerdir. Onlara göre bu, bir hadisi farklı bâblara bölen, bazen bu bölmeyi hadisin sevk edildiği fıkha veya onunla ilgili bir kısma uzak olarak yapan Buhârî'nin yönteminden farklıdır.⁷⁸⁴

⁷⁸⁴ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. I, s. 42.

Bu algı doğru mudur? Gerçekten Buhârî'nin isnâda gösterdiği özen, lafızlara ve metinlere gösterdiği özenden üstün müdür? Âlimler, Buhârî'nin hadislerin metinlerinin lafızlarına verdiği özen konusunu ele almamışlar mıdır? İki sahih arasında yapılan bu tercih, tatbikî açıdan doğru mudur? Buhârî'nin *Sahîh*'inde hadislerin lafızlarını tespitine yönelik çalışmalarını tatbikî olarak ele almadan önce, bu soruların cevaplarını vermek önem arz etmektedir.

2.1. BUHÂRÎ'NİN BİYOGRAFİSİ

2.1.1. İsmi, Nesebi ve Doğumu

O, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî el-Cu'fî'dir.⁷⁸⁵ Berdizbeh⁷⁸⁶, bir Mecûsî olup bu inanç üzere ölmüştür. el-Muğîre b. Berdizbeh, Buhara valisi Yemân el-Buhârî el-Cu'fî'nin eliyle müslüman olmuştur.⁷⁸⁷ el-Cu'fî nisbesine gelince, bir kimse birinin eliyle Müslüman olduğu

⁷⁸⁵ Buhârî'nin varrakı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebî Hâtim el-Varrâk (ö. ?) –onun müstensihisi olup seferde ve hazerde onun yanından ayrılmazdı–, İmâm Buhârî'nin hayatından bahseden ve *Şemâilu'l-Buhârî* isimli bir kitap telif etmiştir. Bu kitaba “Menâkibu Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî” ismiyle işaret etmektedir. (Bkz. Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, **et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr**, Thk. Münîre Nâcî Sâlim, Bağdat, 1975, C. II, s. 69; a.mlf. **el-Müntehab min Mu'cemi's-Şuyûhi's-Sem'ânî**, Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir, 1. Baskı, y.y., 1417/1996, C. III, s. 1369.) Zehebî, kitabın “kalın bir cüz” olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 392.) Buhârî'nin hayatından bahseden herkes, onun verrâkının verdiği bilgilere dayanmıştır. Sehâvî, bu kitabın ismini *Şemâilu'l-Buhârî* olarak zikretmiş ve onun iki defter kalınlığında olduğunu belirtmiştir. (Bkz. Sehâvî, **el-Cevâhir ve'd-Dürer**, C. III, s. 1260.) Zehebî, Muhammed b. Ebî Hâtim'in bu kitabına zeyl yazdığını ifade etmiş ve bu hususta el-Firebrî'nin şu sözünü nakletmiştir: “Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebî Hâtim el-Varrak'ın Ebû Abdullah'ın şemâili üzerine yazdığı zeylin ziyadelerinde şöyle dediğini işittim.” (Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 416.) Meşhur olmasına ve âlimlerin ondan nakiller yapmasına rağmen bu kitabın bize ulaşmamış olması gariptir. Muhtemelen her âlim ondan seçtiği kısım ile yetindi ve tamamını nakletmeyi düşünmedi. Umarız, bu önemli eser bir gün keşfedilip gün yüzüne çıkar. Buhârî'nin biyografisi çeşitli kitaplarda ve bazı kitapların mukaddimelerinde yer almakla birlikte, birçok âlim onun hakkında müstakil biyografi yazmıştır.

⁷⁸⁶ İbn Hacer şöyle demiştir: Bu ismin meşhur zabtı budur ve İbn Mâkûlâ da bu şekilde tespit etmiştir. Onun zabtı hususunda farklı görüşler de vardır. Bu isim, Buhârâ halkının lügatine göredir ve Arapçada “çiftçi” anlamına gelmektedir. (Bkz. İbn Hacer, **Hüdâ's-Sârî**, C. II, s. 527; a.mlf., **Hidâyetü's-Sârî li-Siyerî'l-Buhârî**, Thk. Haseneyn Selmân Mehdî, 1. Baskı, Dimaşk, 1432/2011, s. 47; a.mlf. **Tağlîku't-Ta'lik**, C. V, s. 384.) Sübkî, bu bilgilere Berdizbeh'in babasının isminin Bezizbeh بزدبّه olduğunu eklemiş, ancak bu konuda teferrüd etmiştir. Bkz. Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ**, C. II, s. 212.

⁷⁸⁷ İbn Adıyy, **Esâmî men Revâ 'anhümü'l-Buhârî**, s. 365; Hafîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 323; Kurtubî, **el-Müfhim**, C. I, s. 94; Nevevî, **Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât (el-Esmâ)**, s. 136. el-Cu'fî bir kabilenin nisbesidir. O da, Mezhec'den Cu'fî b. Sa'd el-Aşîre'dir. O, Peygamber'in (s.a.v.) vefatına yakın günlerde Cu'fe heyeti içinde Peygamber'e (s.a.v.) gelmiştir. Bkz. Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, **el-Ensâb**, Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 1. Baskı, Beyrut, 1408/1988, C. II, s. 68.

zaman hakim bir gelenek olarak kişinin kabilesine nisbet edilirdi. Buna İslâm'da “velâ nisbesi” denilmektedir. Bu, kölelik nisbesi değildir.⁷⁸⁸

Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, 194 yılı Şevval ayının on üçüncü cuma günü cuma namazından sonra doğmuştur.⁷⁸⁹ Bu, el-Emîn'in hilafeti döneminde idi.⁷⁹⁰

Buhârî'nin çağdaşı veya ondan önceki âlimlerin çoğunun doğum tarihi doğru bir şekilde bilinmemesine rağmen, Buhârî'nin doğum tarihinin net ve doğru şekilde bize ulaşması, babasının tarihe ve olayları kaydetmesine verdiği önemi göstermektedir. Bu tavır, ondan oğlu Muhammed b. İsmâîl'e geçmiştir.

Şimdi Buhârî'nin ilmî gelişim sürecini, özellikle lügat, fıkıh ve hadis ilimleri açısından özetlemeye çalışacağız.

2.1.2. İlmî Gelişimi

İmâm Buhârî, hadîs-i Nebevî alanında öne çıkan isimlerden biri olarak kabul edilmektedir. O, Allah Teâlâ'nın Kitâb'ından sonra en sahih kitap olarak nitelendirilen *es-Sahîh*'ini tasnif etmiştir–Aslen Arap olmayan Buhârî, Arapçayı nasıl öğrenmişti ki, Arap asıllı olan âlimler, onu diğerlerine takdim ediyordu? O, Fars asıllı olduğu ve anadili Arapça olmadığı için onun Arapçasını eleştirenlerin bir delili var mıdır? Tarihçiler, hâfizlar, muhaddisler, biyografi ve siyer yazarları onun Arap dilini ne zaman ve nasıl öğrendiğinden bahsetmemişlerdir. Bununla birlikte hepsi, onun henüz on yaşını geçmemiş bir çocukken hadis hıfzına başlamasından bahsetmişlerdir.⁷⁹¹ İbnü'l-Mülakkın, onun ilim talebi yaşının on olduğunu belirtmiştir.⁷⁹²

Peki, hadis ilminde Allah Teâlâ'nın Kitâb'ından sonra en sahih hadis kitabını yazmasını sağlayan hadis öğrenimi nasıl gerçekleşti? Kitabını bâblara ayıracak ve hadisi bâblara göre bölecek kadar fıkıh ilmini nasıl elde etti? Onun herhangi bir mezhebi benimsemesinin bunda bir etkisi var mıydı?

⁷⁸⁸ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 527.

⁷⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 55. Başka bir yerde Buhârî'nin kendi sözü nakledilir. Bkz. Halîlî, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, C. III, s. 959. Buhârî, bu husus kendisine sorulduğu zaman, doğumu esnasında bizzat babasının hattıyla tutulan kaydı göstermiştir.

⁷⁹⁰ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Cüz'ün fîhi Tercümetü'l-Buhârî*, Thk. İbrâhîm b. Mansûr el-Hâşimî el-Emîr, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2002, s. 30.

⁷⁹¹ Eylâl, Reşîd, *Sahîhu'l-Buhârî: Nihâyetü Ustûre*, 1. Baskı, Mağrib, 2017, s. 164. Abdülmehdî Abdülhâdî, *Def'u's-Şübühât 'ani's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Mektebetü'l-Îmân, Kahire, 1421/2001, s. 237-239) adlı eserinde bu bilgiyi hiç kimseye nisbet etmeksizin nakletmiştir.

⁷⁹² İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali el-Ensârî, *et-Telvîh ilâ Ma'rifeti Ricâli's-Sahîh*, Riyad, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>), s. 2.

Burada bu soruların cevabı aranacaktır. Çünkü bu konular, Buhârî'nin *Sahîh*'inde hadislerin lafızlarını korumaya yönelik çalışmalarının ortaya konulmasında ön hazırlık olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden onun ilmî gelişiminden bu çerçevede bahsedilecek ve onun hayatıyla ilgili ayrıntılara girilmeyecektir. İbn Hacer, onun ilmî gelişimini şu sözleriyle özetlemiştir: “O, yetişinceye kadar ilim kucağında terbiye edilmiş ve fazilet memesinden süt emmiştir. İşte onun süttten kesilmesi bu asil sütle olmuştur.”⁷⁹³

2.1.2.1. Dil Öğrenimi

Her ne kadar bazıları delilsiz olarak onun Arap asıllı olduğuna dair iddiada bulunsa da İmâm Buhârî'nin neslinin Arap olmadığı ulema tarafından kabul edilen bir husustur. Nitekim çağdaş araştırmacılar Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî⁷⁹⁴, onu Sa'd b. Cu'fi el-Aşîre kabilesine nisbet etmektedir. Ona göre Cu'fîler İslâm geldiği zaman Bükreş'in de aralarında olduğu çeşitli bölgelere dağılmışlar ve oralara yerleşmişlerdir.⁷⁹⁵

Daha önce geçtiği üzere, Muhammed b. İsmâîl için el-Cu'fi nisbesi ise, dedesi el-Muğîre'nin Buhara valisi Yemân el-Buhârî el-Cu'fi'nin eliyle müslüman olması~~ı~~ sebebiyle verilmiştir. Yemân, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. Yemân el-Müsnedî'dir. Bu yüzden Yemân el-Cu'fi'nin mevlâlığı İslâm velâsı olduğundan el-Buhârî için el-Cu'fi nisbesi kullanılmıştır.

Geçen asırlar boyunca hiçbir tarihçi Buhârî'nin Arap kökenli olduğu iddiasında bulunmamış ve bunu desteleyecek herhangi bir bilgi elde edilmemiştir. İddia sahibi, Buhârî'nin yabancı kökenli olduğu bilgisi karşısında herhangi bir delil getirememiştir.

Buhârî'nin lügat alanında yetişmesine ve Arap dilini öğrenmesine gelince, bunu öğrenmek için onun yetişmiş olduğu iklime, aynı zamanda o döneme hâkim olan ilmî duruma, Arap dilinin öğretilmesi ve yayılmasına hızlıca bir göz atmamız gerekmektedir.

⁷⁹³ İbn Hacer, *İrşâdu's-Sârî*, C. I, s. 31.

⁷⁹⁴ Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî, çok sayıda İslâmî eseri tahkik etmiştir. Bunların sayısı elli yediden fazla olup *Târîhu Medîneti Dimaşk* ve *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* bunlar arasındadır.

⁷⁹⁵ Amravî, Ömer b. Garâme, *Mıntaka Teslîs ve mâ Havlehâ 'Abre'l-'Usûr*, 2. Baskı, Riyad, 1424h., s. 66.

İmâm Buhârî, Buhara⁷⁹⁶ bölgesinde yetişmiştir. Bu bölge, müslümanlar tarafından birkaç defa fethedilmiştir. Dördüncü defasında fetih istikrar kazanmıştır. Bu fetih, 96/715 yılında Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece İslâm oraya yerleşme imkânı bulmuş ve cami inşa edilmiştir. İslâm'ın yayılması için Arap kabileleri bölgeye yerleştirilmiştir.⁷⁹⁷

Bu fetih, Arap âlimlerinin Buhara'da eğitime, ilmin yayılmasına ve nesillerin yetiştirilmesine önem vermelerinde çok etkili olmuştur. Böylece Buhara, ilim talebeleri için bir merkez haline gelmiştir. Ve orada ilim ve edeb derslerinin verildiği derslik inşa edilmiştir. Öyle ki bunlar, aslen Arap olan doğu şehirlerindeki medreselerin sayısını geçmiştir.⁷⁹⁸ Hatta Buhara'ya, *İslâm'ın kubbesi* ismi verilmiştir. Bu husustaki bütün fazilet, Allah Teâlâ'da sonra Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'nin ilk şeyhi olan Ebû Hafs el-Buhârî'ye (ö. 217/832) aittir.⁷⁹⁹

Buhârî, Arap diline ve öğretilmesine son derece önem veren bir çevrede yetişmesinin yanı sıra, Arapların bulunduğu ve hayatlarını kendi aslî şehirlerinde gibi sürdükleri bir ortamda yetişmiştir. Çocukluğundan itibaren bir muhaddis olan babasının elinde yetismeye başladı. Bununla ilgili açıklama ileride gelecektir. Babasının vefatından sonra annesi onu on yaşına kadar bir muallime teslim etti.⁸⁰⁰ Buhârî, ilk gençlik döneminden itibaren Arapçadan ayrılmayan böyle bir atmosferde yetişmiştir.

Buhârî'nin, meselenin temeli ve özü olan Arapça öğrenimini ortaya koyduktan sonra, hadis hıfzına ne zaman başladığı sorusunu cevaplamak gerekmektedir. Bu sorunun cevabı, Buhârî'nin kâtibi Muhammed b. Ebî Hâtim'in kendisine hadis talebi işine ne zaman başladığı sorusuna verdiği şu cevaptadır: “Ben küttâbda (ilk mektepte)

⁷⁹⁶ Çinliler, V. yüzyıldan itibaren Buhara'ya Numi ismini vermişlerdi. Buhara kelimesinin Sanskritçe “manastır” anlamına gelen Vihara kelimesinin Türkçe'deki şekli “buhar”dan türemiş olduğu ve İslâm'dan önce orada Budistlerin bir mabedleri bulunduğu söylenmektedir. Bkz. Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Buhârâ*, Thk. Emîn Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî, 3. Baskı, Kahire, t.y., s. 8-9.

⁷⁹⁷ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 77; Hâlid Azeb, *Buhârâ's-Şerîfe: Târîhuhâ ve Tûrâsühâ'l-Hadârî*, Kahire, t.y., s. 20-22; Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâm fî Aysâ'l-Vustâ (Beyne'l-Fetheyni'l-Arabî ve't-Türkî)*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1972, s. 149.

⁷⁹⁸ Sâmirî, İhsân Zennûn, *el-Coğrafiyyetü't-Târîhiyye li-Medîneti Buhârâ fî'l-Kurûni'l-Hicriyyeti'l-Ülâ*, 1. Baskı, İrbid, 1999, s. 163. Kitap, hicrî dördüncü asra kadar olan zaman süresini ele almaktadır. İmâm Buhârî, hicrî ikinci asrın son on yılı içinde doğmuştur.

⁷⁹⁹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 86-87; Muhammed Ahmed Muhammed, *Buhârâ fî Sadri'l-İslâm*, 1. Baskı, Kahire, 1413/1992, s. 101.

⁸⁰⁰ İbn Nâsiruddîn, Muhammed b. Abdullah, *Tuhfetü'l-Ahbârî bi-Tercümeti'l-Buhârî*, Thk. eş-Şeyh Muhammed el-'Acemî, Beyrut, 1430, s. 33.

iken bana hadis hıfzı ilhâm edildi.” O sırada kaç yaşında olduğunu sorunca, Buhârî on yaşında olduğunu söylemiştir.⁸⁰¹

Küttâb, aslında kırâat (okuma) ve kitâbet (yazma) öğretmek için kurulmuştu ve bu isim de bu yüzden verilmişti. İslâm’dan önceki görevleri bu idi. İslâm’dan sonra buna gelişim anında Arapça öğrenmeye temel olan Kur’ân-ı Kerîm’i öğretme görevi de eklenmiştir. Buna göre Buhârî’nin zamanında küttâblar, Kur’ân-ı Kerîm, Arap dili, kırâat, kitâbet, hıfz ve imlâ görevlerini yerine getiriyordu.

Bu küttâbların Peygamber (s.a.v.) ve sahâbe döneminde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. *Sahîhu’l-Buhârî*’de, Ümmü Seleme’nin, küttâbın muallimine haberci gönderip yün tiftiklemeleri için köle oğlan çocukları yollamasını, hür yollamamasını istediği zikredilmektedir.⁸⁰² Aynı şekilde İbn Ebî Şeybe *Musannef*’inde İbn Ömer’in (r.a.) şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “*Resûlullah (s.a.v.) bize namazda teşehhüdü, küttâbın çocuklara öğrettiği gibi öğretiyordu.*”⁸⁰³

Bu rivâyetler; sahâbe döneminde bu işin yaygın olduğuna, İslâm’ın çok erken dönemlerinde kölelere ve hürlerle kitâbet ve kırâat öğretimine önem verdiğine delil teşkil etmektedir. Araplar, bu kültürü fethettikleri ve yerleştikleri yerlere de götürmüşlerdir.

Bundan sonra mescidin çok önemli bir rolü olmuştur. Hadis, nahiv, fıkıh vb. için özel ders halkaları vardı. Küttâblar, temel olarak kitâbet ve kırâati öğretiyorlar, daha sonra ilim talebesi, ilmî ihtisas halkalarına intikal ediyordu.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 57. Ebû Ca’fer Muhammed b. Ebî Hâtîm el-Verrâk’ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Buhârî’nin küttâbda eğitim gördüğü dönemde hadis hıfzına rağbet ettiğinin nakledildiğini işittiğim zaman kendisine, o zamanda kaç yaşında olduğunu sordum; “On veya daha az!” dedi.” Bu ifade, Buhârî’nin 1225. doğum yıl dönümü hatırasına yazdıkları *Nûr min ameki’l-Kurun İmam Buhârî* isimli kitapta da geçmektedir. Fakat bunu doğrulayacak asıl bir kaynak bulamadık. Zekerîya Güler de, Buhârî’nin küçük yaşta Kur’ân’ı ezberlediğini ve Arapça öğrendiğini söylemektedir. O, buna dair herhangi bir kaynak zikretmemektedir. Muhtemelen yukarıdaki rivâyete dayanmaktadır. Bkz. Zekerîya Güler, “Buhârî ve el-Câmiu’s-Sahîh’i Üzerine”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, Cilt: II, Sayı: 1, (ss. 1-23), s. 2.

⁸⁰² Buhârî, Diyât 27.

⁸⁰³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. III, s. 40. Hadisin senedindeki Abdurrahman b. İshâk el-Vâsıtî zayıftır. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 3799.

⁸⁰⁴ Düheyş, Abdullatif Abdullah, *el-Ketâtîb fi’l-Haremeyni’s-Şerîfeyn ve mâ Havlehümâ*, 1. Baskı, y.y., 1406/1986, s. 9-11.

Arap dili, Hicrî 55⁸⁰⁵, 88 ya da 90⁸⁰⁶ olarak senesinin belirlenmesinde ihtilaf edilen Buhara'nın İslâmî fetihlerden itibaren hicrî 260 yılında –ki bu tarih Buhârî'nin vefatından sonraki bir zamana tekabül etmektedir- Nasr b. Ahmed es-Sâmânî (ö. 331/943) ve kardeşi İsmâîl (ö. 295/937) idareyi ele alıncaya kadar Buhara'da Yaygın bir dil olarak varlığını sürdürmüştür.⁸⁰⁷

İslâm'ın fetihler yoluyla yayıldığını ve tek bir lisana sahip sahâbenin İslâm'ı öğretmek için bu beldelere rihleler yaptığını kavrayan bir kimse, Arapçanın bu beldelelerde katettiği yolun, devletin resmî ve hayatî işlerini besleyen ana damar haline gelerek ulaştığı makamın büyüklüğünün farkına varabilir.⁸⁰⁸ Buhara da dahil, müslümanların fethettiği her yerde durum bu şekildeydi. İmâm Buhârî, kittâbda Kur'ân ve Arap dili öğrenen talebelerden biridir. Kendisini burada yetiştirince küttâbdan ayrılarak hadis halkalarına geçmiştir.

Mahmûd Şâkir (ö. 1997), bu durumu kısa ve öz olarak şu sözleriyle ifade etmiştir: “Müslümanlar fetihleri genişlettiler ve onlarla birlikte cahiliyye şiiri de yayıldı. Ümmetler müslüman oldular. Onlar İslâm'a girdikleri gibi, Arapça'yı da benimsediler.”⁸⁰⁹

Burada Buhârî'nin Fars asıllı ve yabancı olmasının onun hadis ve rivâyetini kavramasına mani olduğunu iddia edenlere ve bunu *el-Câmi'u's-Sahîh* hakkında ta'n vesilesi yapanlara red vardır.

Ebû Zur'a, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde birçok hata bulunduğunu haber verdiği zaman, Buhârî'nin müstemlîsi olan Sâlih b. Muhammed Cezere (ö. 293/906), Buhârî'nin sıkıntısının, kitabında olmayan ve bilmediği isimleri, zabt hususunda dikkatli olmayan ve noktasız *asıllara* sahip Irak'tan gelen Buhâra'lının kitaplarından alması olduğunu ifade ederek cevap verip sözlerini şöyle bitirmiştir: “Dil konusundaki

⁸⁰⁵ Mu'cemü'l-Büldân, C. I, s. 355.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Esrî, Ali b. Muhammed el-Cezerî, el-Kâmil fi't-târîh, Beyrut, Dârü Sâdır, 1385/1965, C. IV, s. 535.

⁸⁰⁷ Arminius Vambéry, *Târîhu Buhârâ münzû Akdemi's-'Usûr hattâ'l-'Asri'l-Hâzir*, Tercüme: Ahmed Mahmûd es-Sâdâtî, Kahire, t.y., s. 93-107.

⁸⁰⁸ Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâ' Yünsebûne ilâ Müdüinin A'cemiyye ve hüm min Erûmetin 'Arabiyye, Bağdat 1385/1965, s. 7.

⁸⁰⁹ Mahmûd Şâkir, “Mâlik b. Nebî'nin ez-Zâhiretü'l-Kur'âniyye (4. Baskı, Dımaşk 1420/2000) Mukaddimesi”, s. 41.

kusuru bir tarafa bırakılırsa, ondan (Buhârî'den) daha anlayışlı bir Horasanlı görmedim.”⁸¹⁰

Mahmûd et-Tahhân, bu rivâyetin muttasıl olmadığına ve kabul edilmesinin Buhârî'nin tessebbütü konusunda açık bir ta'n olarak görüleceğine işaret etmektedir.⁸¹¹ Bilinmektedir ki Buhârî, zabt konusunda alimlerin başında gelmektedir. Hatta hataya düşme endişesiyle zamanının âlimleri ona büyük değer veriyordu. O, ilel ve ricâl konusunda zamanının imamı idi. Buhârî'yi tanısın tanımasın tüm münekkidler de onun görüşlerini dayanak olarak kabul etmişlerdir. İmâm Buhârî'nin biyografisine vâkıf olan bir kimse, onun lügati, mahreçleri ve fesahati konusunda ta'nda bulunan kimseyi dikkate almaz. Nitekim bilindiği üzere o, Allah'ın Kitâb'ının ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisinin hâfızıdır. Buhârî'nin biyografisine yer veren hiç kimse onun dil konusunda eksik olduğunu aslâ zikretmemiştir.

Buhârî'nin, Arapça bilgisi ve fesâhati müşahade edilebilir bir durumdur. Nitekim *el-Müstahrec 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserin yazarı İsmâîlî şöyle demiştir: “Ben, Ebû Abdullah el-Buhârî'nin telif ettiği *el-Câmi'* isimli kitabına baktım. Onun, isminde de belirtildiği gibi sahih sünnetlerin pek çoğunu topladığını ve istinbat edilmiş güzel/muteber manâlara işaret ettiğini/ışık tuttuğunu gördüm. Bütün bunları hadîs ilmi ve nakilcilerini, rivâyetler ilmi ve illetlerini bilen, bu bilgisine lügat ve fıkıh ilimlerini de ilâve eden ve bunların hepsinde güçlü olan ve derinleşen kimseden başkası ikmâl edemez.”⁸¹²

Sahîh'in şarihlerinden İbn Hacer, “O (Buhârî); çeşitli ilimlere, lügat, Arapça ve sarfa vâkıf idi. Şiirleri vardı.”⁸¹³ İbn Hacer'in Buhârî ile ilgili olarak lügati ve

⁸¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Muvazzihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, 2. Baskı, Kahire, 1405/1985, C. I, s. 7. Hatîb el-Bağdâdî bu kıssayı *Târîhu Bağdâd*'da Ebû Zur'a'nın sorusu ve “Keşke lisanındaki acizlik olmasaydı!” ifadesi olmaksızın rivâyet etmiştir. O, bunu kâtibi Sâlih Cezere tarafından Buhârî'ye yapılan övgüler sadedinde zikretmiştir. O, onu öven başka sözler de nakletmiştir. İbn Asâkir de *Târîhu Dimaşk*'ta ve İbn Nukta *et-Takyîd*'de söz konusu ibare olmaksızın rivâyet etmişlerdir. Müteahhirûndan Buhârî'nin hayatıyla ilgili yazan Nevevî ve İbn Hacer gibi âlimler, bu kıssayı Buhârî'nin lisanını ayıplayan ibare olmaksızın nakletmişlerdir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 342-343; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 86; İbn Nukta, Muhammed Abdulganî el-Hanbelî, *et-Takyîd li Ma'rifeti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, Thk. Şerîf b. Sâlih et-Teşâdî, 1. Baskı, Lübnan, 1435/2014, C. I, s. 141; Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Mâ Temessû İleyhi Hâcetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-İmâmî'l-Buhârî*, Thk. Ali el-Halebî, Beyrut, t.y., s. 26; a.mlf., *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât*, C. I, s. 137; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 541; a.mlf., *Hidâyetü's-Sârî*, s. 95; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. III, s. 511.

⁸¹¹ Tahhân, Mahmûd, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve Eserühü fi 'Ulûmi'l-Hadîs*, 1. Baskı, Beyrut, 1401/1981, s. 374.

⁸¹² İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, s. 16-17; a. mlf. *Tağlîku't-Ta'lik*, C. V, s. 426.

⁸¹³ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, s. 76; a. mlf. *Tağlîku't-Ta'lik*, C. V, s. 400.

Arapçayı bildiğini ifade etmesi bu ikisini ayrı ayrı zikretmesi, Arap lisanını, ~~aynı~~ üslupları ve kurallarıyla, şiiri ve nesriyle Arapçanın tamamını sağlam olarak bildiğine delalet etmektedir. O, şiir söylemiş ve bunlar kendisinden nakledilmiştir.⁸¹⁴

Sehâvî de, İbn Hacer'in ifadesine yakın olarak Buhârî'nin izah ve tevcih olarak lügat ve sarftaki bilgisinin genişliğini ve sağlamlığını zikretmiştir.⁸¹⁵

Buhârî'nin çağdaşlarından, onun bu özelliğine değinen bir kimseyi tespit edemedik. Ancak onun eserleri, ibarelerinin fesahati ve lügavî dokusunun sağlamlığıyla, onun lüğatinin selametine, kaynağının doğruluğuna, seçilmiş kelimelerinin ve az sayıdaki şiirlerinin, aynı şekilde sahâbe ve tâbiûnun sözlerini ve onlardan yapılan nakilleri hıfzının, bunlara ilaveten manâları anlama ve idrakinin selametine en büyük şahittir.⁸¹⁶

Çağdaş araştırmacılardan biri, Buhârî'nin dilindeki tutuklukla ilgili şu savunmayı yapmıştır: “Bu, bazı harfleri çıkarırken onun dilinde bir tutukluk olduğunu ifade eder. Yoksa onda lahn meydana geldiği, Arapçayı iyi konuşmadığı veya bu hususta basiretinin zayıf olduğu anlamına gelmez. Bu dil tutukluğu, Sîbeveyh ve Müberrede gibi nahiv ve beyân imamlarının büyüklerinde de mevcuttu.”⁸¹⁷

Bu savunma da isabetli değildir. Çünkü Buhârî'nin konuşmasında tutukluk veya bozukluk olduğu, onun çağdaşı veya ondan yazan hiçbir âlim tarafından ifade edilmemiştir. Bilakis onların hepsi onun fesahatinde müttefiktir. Bütün bunlar, Buhârî'nin Arapçayı sağlıklı ve sağlam konuştuğunu isbat etmektedir.

Bize göre Buhârî'nin kâtibinin söylediği doğru olsun ya da olmasın, Ebû Zur'a'nın sorusu *et-Târîhu'l-Kebîr*'de mevcut olan isimlerin zabtına yöneliktir. Sâlih Cezere'nin cevabı da zabt hususundaki hatanın Buhârî'nin aldığı kimselerin zabt hususundaki dikkatsizliklerinden kaynaklandığı yönündedir. Sanki ilme olan düşkünlüğü onu kuşatıp çevrelemişti. Bütün bunlar, onun işittiği veya yazdığı şeylerde zabtına, araştırmasına ve incelemesine dair varid olan deliller ve görüşler bu iddiayı

⁸¹⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 235.

⁸¹⁵ Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *'Umdetü'l-Kârî ve's-Sâmi' fî Hatmi's-Sahîhi'l-Câmi'*, Thk. Mübârek b. Seyf el-Hâcerî, *Mecelletü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, XVI/44, Kuveyt, 1421/2001, (ss. 293-352), s. 320.

⁸¹⁶ Abdulganî Abdulhâlık, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhu*, 1. Baskı, Cidde, 1405h., s. 133; Abdüssettâr eş-Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî: Üstâdü'l-Üstâdîn ve İmâmu'l-Muhaddisîn ve Huccetü'l-Müctehidîn ve Sâhibu'l-Câmi'i'l-Münedi's-Sahîh*, 1. Baskı, Dımaşk, 1428/2007, s. 290.

⁸¹⁷ Abdülkâdir Celâl, *İ'lâu'l-Buhârî: Tesbîtu Mekânati'l-İmâm el-Buhârî ve Sahîhi min Hilâli Reddi's-Şübühât Havlehümâ*, Riyad, 1439/2018, s. 23.

reddetmektedir. Ayrıca Sâlih Cezere'nin "Keşke lisanındaki acizlik olmasaydı!" ifadesi de bağlamla uyuşmamaktadır. Çünkü kitaplardan almanın, mahâricu'l-hurûf ve dilin sağlamlığı ile alakası yoktur.

Ulemânın dil hatalarının, avâmın dil hatalarından daha çok yayıldığı ve dilden dile dolaştığı bilinen bir husustur. Böylece bu, insanlar arasında o âlim hakkında bir kusur olarak tevârûs etmekte ve onların dillerinde dolaşıp durmaktadır. Birçok muhaddis hakkında bu gibi kusurların meşhur olduğu bilinmektedir. Buhârî hakkındaki bu iddianın, onun şeyhleri, öğrencileri, biyografî yazarları ve eleştirmenleri tarafından ifade edilmemesi, Buhârî'ye defalarca övgüde bulunan Sâlih Cezere'den nakledilen bu ifadenin sıhhati konusunda şüphe uyandırmaktadır. Öte yandan Buhârî'nin şeyhleri hemen ona gidiyorlar, kitaplarını tashîh etmesi için ona arz ediyorlar, o da kendilerine hatalarını açıklıyordu ve onlar kitaplarını onun zabtına göre tashih ediyorlardı.⁸¹⁸ Eğer Buhârî'nin böyle bir kusuru olsaydı, tenkit edenler ona ta'n etmek ve değerini düşünmek için mutlaka bunu kullanırlardı.

Bütün bunlar, daha önce geçtiği üzere onun erken dönemde küttâbta yetişmesi ile ilgilidir. Onun, ilmi küçükken şeyhlerinden bizzat alması ve çok küçük yaşta olmasına rağmen onların düştükleri hataları düzeltmesi, aynı şekilde yeryüzünün çeşitli bölgelerindeki büyük şeyhlerin yanlarına rihle yapması, onun lügatinin ve fesahatinin kuvvetine dair kesin bir delildir.

2.1.2.2. Hadis Alanında Yetiştirilmesi

Buhârî'nin hadis alanındaki eğitimi çok küçük yaşta başlamış olup çeşitli merhalelerden geçmiştir. Onun ilk eğitimi, babasının hadis ilmine gösterdiği özen ışığında olmuştur. Babasının hadise önem verdiği ve hadis sema ettiği nakledilmektedir.⁸¹⁹ Fakat Buhârî'nin bu mesmû'âtından, şu sözü dışında herhangi bir şey bize ulaşmamıştır: "Ben, Ebû Hafs Ahmed b. Hafs'ın yanında babamın kitabında

⁸¹⁸ Bu konudan ileride bahsedilecektir.

⁸¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde babasının hal tercümesinde şöyle demiştir: İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Cu'fî. Onun Hammâd b. Zeyd'i gördüğünü, İbnü'l-Mübârek ile iki eliyle müsafaha ettiğini, Mâlik'ten hadis dinlediğini ve Iraklıların kendisinden rivâyette bulunduğunu zikretmiştir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. I, s. 342-343; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XIX, s. 239; a.mlf. *Siyer*, C. XII, s. 392; a.mlf. *Cüz'ün fihî Tercümetü'l-Buhârî*, s. 29; a.mlf. *Terâcimu Eimmeti'l-Kibâr*, Thk. Fehmî Sa'd, 1. Baskı, Beyrut, 1413/1993, s. 102.

Süfyân'ın câmi'i olan *Kitâbu'l-Câmi*'i⁸²⁰ dinliyordum." Bu konu ileride geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Küttâbda olduğu zaman ona hadis hıfzı ilhâm edildiği, sonra hadis semâ'ı için küttâbdan ayrıldığı, hadis semâ'ı halkalarına gidip gelmeye başladığı, başlangıçta bu sistemli halkalara düzensiz olarak devam ettiği nakledilmektedir. Küttâbdan ayrıldığı dönemle ilgili olarak kendisinden şu sözler nakledilmiştir: "Bundan sonra ed-Dâhilî'ye ve ondan başkasına gidip gelmeye başladım. Bir gün o (ed-Dâhilî), insanlara okumakta olduğu şeylerden birinde, "Süfyân, Ebu'z-Zübeyr'den, o da İbrâhîm'den rivâyet etti" dedi. Bunun üzerine ben, "Ebu'z-Zübeyr, İbrâhîm'den rivâyet etmedi" dedim. Bundan dolayı beni azarladi. Ben de ona, "Eğer yanında varsa asıl nüshaya bak!" dedim. İçeri girdi ve bana, "Ey çocuk, o sened nasıldır?" dedi. Ben de, "O sened, ez-Zübeyr b. el-Adiyy, İbrâhîm'den şeklindedir" dedim. Bunun üzerine benden kalemi aldı, kitabını düzeltti ve "Sen doğru söyledin!" dedi. Arkadaşlarından biri ona, "Sen ona gidip geldiğin zaman kaç yaşında idin?" dedi. O da, "On bir yaşındaydım" dedi."⁸²¹

Yine Buhârî'den şu söz nakledilmiştir: "Ben, Ebû Hafs Ahmed b. Hafs'ın yanında babamın kitabında Süfyân'ın câmi'i olan *Kitâbu'l-Câmi*'i dinliyordum. Ebû Hafs bir kelimeye geldi; ben böyle bir kelimeyi hatırlamadım. Bunun üzerine onun yeniden gözden geçirmesini istedim. Ve aynı şeyi söyledi. Ben de ikinci kez yeniden gözden geçirmesini istedim. Ve aynı şeyi söyledi. Ben de üçüncü kez yeniden gözden geçirmesini istedim. Bir an sustu ve "Bu kim?" dedi. "O, İbn İsmâîl b. İbrâhîm b. Berdizbeh'tir" dediler. Ebû Hafs, "Onun dediği gibidir. Bilin ki, o, bir gün büyük adam olacaktır." dedi."⁸²²

⁸²⁰ Süfyân es-Sevrî'nin üç câmi'i olup bunların en meşhuru fıkıh ve hadis alanındaki *el-Câmi'u'l-Kebîr*'idir. Bunun hacminin kalınlığı darb-ı mesel olmuştur. Diğeri, ağırlıklı görüş olarak fıkıh veya re'y alanında olduğu tercih edilen *el-Câmi'u's-Sağîr*'idir. Bu, daha çok Ebû Hanife'nin re'y fıkıhı ağırlıklıdır. Bir diğeri ise, âsâr konusunda olan *el-Câmi'u'l-Evsat*'ıdır. Burada Buhârî'nin hangi câmi'i dinlediği açıklanmamıştır. Fakat meşhur olan ve hakkında darb-ı mesel bulunan *el-Câmi'u'l-Kebîr*'dir. Onun câmi' ifadesi buna delalet etmektedir. Riyâd Hüseyin et-Tâî, Süfyân es-Sevrî'nin Câmi'i hakkında araştırma yapmış, fakat bu üç câmi'in birbirinden farklı olduğu hususunda değinmemiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. IX, s. 330; Ebu'l-'Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm, **Tabakâtu 'Ulemâi İfrikîyye**, Beyrut, t.y., s. 251; Ebu's-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân, **Tabakâtu'l-Muhaddisîne bi-İsbehân ve'l-Vâridîne 'aleyhâ**, Thk. Abdulgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Beyrut, 1992, C. II, s. 218; Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atiyye, **Kûtu'l-Kulûb**, Thk. Mahmûd İbrâhîm er-Rıdvânî, 1. Baskı, Kahire, 1422/2001, C. II, s. 441; Se'âlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl, **Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mensûb**, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003, s. 143; Kureşî, **el-Cevâhiru'l-Muziyye**, s. 80.

⁸²¹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 325; İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, C. LII, s. 57.

⁸²² Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 330.

Ahmed b. Hafs, kendi zamanında Buhara'nın en meşhur âlimlerindendi. O, Bağdat'ta Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) yanında öğrencilik yapmış, sonra memleketine dönmüştür.⁸²³ Ebû Hafs, vefatı esnasında Buhârî'nin babasının yanına girmiş, o da ona şöyle demiştir: “Bütün malımın içinde bir dirhem şüpheli bir şey bilmiyorum!” O, hicrî 150 yılında Buhara'da doğmuş ve hicrî 217 yılında yine orada vefat etmiştir.⁸²⁴

Buhârî'nin (Verrâk'ı), bir defasında Buhârî'nin şöyle dediğini işitmiştir: “ed-Dâhilî'nin meclisinde iken bize bir şeyh uğradı. Bize arz edilen sahîh hadisleri ve onların sözlerini ona haber veriyordum.”⁸²⁵

Birbirine benzeyen bu iki alıntı üzerinde etraflıca düşünen bir kimse, ed-Dâhilî'nin, Ahmed b. Hafs el-Buhârî olduğu kanaatine meyledebilir. Çünkü her iki rivâyette gerekçeler birbirini açıklar mahiyette zikredilmiştir. Aynı şekilde her iki rivâyette Süfyân'ın *el-Câmi*'inin okutulduğu geçmektedir.⁸²⁶ Kendi asrında ondan daha meşhur kimse yoktu ve insanlar ilim almak için ona geliyorlardı.

Zehebî'nin, Buhârî'nin küçük yaşta olduğu halde Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-Buhârî'ye gidip gelmesi ve bunun üzerine Ebû Hafs'ın onun hakkında, “O zeki bir

⁸²³ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 86; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XV, s. 39; a.mlf. *Siyer*, C. X, s. 157.

⁸²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XIX, s. 239; a.mlf. *Siyer*, C. XII, s. 447; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 213.

⁸²⁵ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 405

⁸²⁶ İbn Hacer, ed-Dâhilî'nin kim olduğunu tespit edemediğini söylemiş ve onu Neysâbur'daki ed-Dâhile şehrine nisbet etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik*, C. V, s. 387. Abdulfettâh Ebû Gudde, şöyle demiştir: “Otuz yıldan fazla araştırdığım halde, ed-Dâhilî'nin ismine ve biyografisine vâkıf olmadım. Kendisinde bulurum ihtimaline karşılık, elime geçen hiçbir kitabı terk etmedim, mutlaka onu sayfa sayfa onu araştırdım. Bu isimde bir tahrîf yoktur. ed-Dâhilî, Buhârî'nin yetişme dönemindeki şeyhlerindendir. Onun biyograsini başvurduğum hiçbir kaynaktan bulamadım. Sem'ânî de *el-Ensâb*'da onu zikretmemiştir. Burada ibarenin zahiri, onun Buhârî'nin gelişme çağında Buhara'daki şeyhlerinden olduğunu göstermektedir. Bana göre Buhara'nın مدينة بخارى الداخلية denilen bölgesine mensuptur ki, o bölge, ilk büyük surun çevrelediği ikinci küçük surun içinde yer almaktadır. Bu kanaate, *Mu'cemü'l-Büldân*'ın “Buhârâ” (C. I, s. 353) ve “Medînetü Buhârâ” (C. V, s. 79) maddelerinden ulaştım.” (Bkz. Ebû Gudde, Abdulfettâh, *Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayn ve İsmi Câmi'i't-Tirmizî*, Halep, 1414/1993, s. 14.) Anlaşıldığına göre Buhara'da iki sûr vardır. Birisi büyük ve geniş sûr, diğeri ise dâhilî sûr. Sûrun yedi kapısı vardı. Bunlardan biri ana kapıydı. Bu ana kapı haricî sûra aitti. Diğer altı kapı dâhilî sûra ait olup aralarında Farsça “hak yolu” anlamına gelen bir kapı vardı. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, insanların fetvalarını orada bulunan Ahmed b. Hafs el-Buhârî'ye götürerek ondan fetva almalarıydı. Onlara göre fevta “hak” olarak isimlendiriliyordu. Nitekim *Mu'cemü'l-Büldân*'a (C. I, s. 353) göre Buhara'da Dâhile denilen bir şehir bulunmaktadır. Burada kastedilen sûrun içindeki ikinci şehir olabilir. Ahmed b. Hafs el-Buhârî'nin biyografisini araştıran kimse, onun kendisini ilme vakfettiğini görür. Onun bu kapıda bir hücresi (ibadethanesi) vardı ve insanlar kendisine geliyorlardı. Muhtemelen o bu sebeple ed-Dâhilî olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 86-89; Halef, Mahmûd Muhammed, *el-Fethü'l-İslâmî li-Bilâdi Mâverâennehr beyne Hakâiki'l-Müerrihîn ve Evhâmi'l-Müsteşrikîn*, Kahire, 2015, s. 15-16.

gençtir. Ben onun nam ve şan kazanacağını ümit ediyorum” demesi de bunu teyid etmektedir.⁸²⁷

Bazı rivâyetlerde, babasının vefatından sonra annesinin Buhârî’yi okuması için bir muallime gönderdiği geçmektedir. Eğer bu muallim Ahmed b. Hafs olsaydı, onu tanır ve kim olduğunu sormazdı. Fakat o, onun meclisine gidip gelmeye başladığı zaman, diğer talebelerini tanıdığı gibi onu tanımıyordu. Burada onun dehası ortaya çıkınca onu sormuştur. Bu da, ed-Dâhilî’nin, Ahmed b. Hafs olduğunu teyid eden hususlardan biridir.

Sîretü’l-İmâmi’l-Buhârî isimli eserin muhakkiki, Buhârî’nin كتاب والدي في ifadesindeki “kitâb” kelimesinin, “mektep ve medrese” anlamına gelen “küttâb” anlamına gelebileceğini söylemiş ve bu görüşü tercih etmiştir. Buradan, Buhârî’nin babasının bir medresesi olduğu ve Ebû Hafs el-Buhârî’nin de orada muallim olduğu sonucuna varmıştır.⁸²⁸

Fakat Narşahî’nin *Târîhu Buhârâ*’sına müracaat edip Ebû Hafs el-Buhârî’nin biyografisini okuduktan sonra, onun bir evi ve bir de hücrenin bulunduğunu, insanların fetva ve ilim talebi için kendisine geldiklerini anlıyoruz. O, orada ilmin yayılmasının, âlimlerin ve imâmların yetişmesinin sebebi idi.⁸²⁹ Buhârî’nin kâtibi ile arasında geçen şu konuşma da bunu teyid etmektedir. Kâtib, “Hadis talebi işine başlaman nasıl oldu?” diye sordu. “Ben küttâbda iken bana hadis hıfzı ilhâm edildi.” dedi. Kâtib, “O dönemde kaç yaşındaydın?” dedi. Buhârî, “On veya daha az. On yaşından sonra küttâbdan çıktım.” dedi.⁸³⁰

Buna göre Abdulalîm el-Bestevî’nin kanaati doğru değildir. Muhtemelen o, Narşahî’nin *Târîhu Buhârâ*’sında yazdıklarına vâkıf değildir.

Ebû Hafs’ın, İmâm Buhârî’nin babasının da hocası olduğu ifade edilmektedir. O dönemde kendisine çok sayıda âlim ve imâm öğrencilik yapmıştı. Açıkçası o, yaş bakımından Buhârî’nin babasından büyüktü. Zira Ebû Hafs hicrî 150, Buhârî’nin babası ise hicrî 194 senesinde doğmuştur. O sırada Ebû Hafs 44 yaşındaydı. Buhârî’nin babası,

⁸²⁷ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 425-426.

⁸²⁸ Mübârekfûrî, Abdüsselâm, *Sîretü’l-İmâmi’l-Buhârî (Seyyidü’l-Fukahâ ve İmâmu’l-Muhaddisîn)*, Thk. Abdulalîm el-Bestevî, 1. Baskı, Mekke, 1422h., C. I, s. 59.

⁸²⁹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 86-87.

⁸³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 57; İbnü’l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Sıfatü’s-Safve*, Thk. Mahmûd Fâhûrî, 3. Baskı, Beyrut, 1405/1985, C. IV, s. 168-169.

İmâm Buhârî henüz on yaşını geçmemişken vefat etmiştir.⁸³¹ Buradan anlaşılmaktadır ki Ebû Hafs, İmâm Buhârî'nin babasından yaşça büyüktür.

Buhârî'ye göre bu, onun ilk ilim talebi idi. Onun ilk semâ'ı hicrî 205 yılında oldu ve küçük yaşta iken İbnü'l-Mübârek⁸³² ve Vekî'in tasnifleri ile meşhur kitapları ezberledi. Küçük yaşta iken ilim kendisine sevdirdi ve aşırı zekâsı kendisine yardımcı oldu.⁸³³ Bu ifade, Buhârî'nin işittiği ve okuduğu şeylerde hıfza itimat ettiğini, onun kavrayış ve bilgisinin hıfz ve müzâkereden hâlî mücerred bir kavrayış ve bilme olmadığını göstermektedir.

İmâm Buhârî, yaşının küçük olmasına rağmen Resûlullah'ın (s.a.v) hadislerini hıfz, anlama ve itkân hususunda zeki ve mümeyyiz idi; asrının büyük şeyhlerinin güvenini kazanmış bir ümitgâh idi. Bu hususta hiç kimsenin ihtilafı yoktur. O, asırdaki hadis imâmlarının ve akranlarının şahitliğiyle çağdaşları içinde hadisi en iyi ezbeleyen ve en iyi bilen kimse idi. Bu hususta öğrencisi ve varrâkı kendisinden şunu rivâyet etmiştir: “Ben Süleyman b. Harb'in (ö. 224/839) yanına girdiğim zaman, “Şu'be'nin galatını bize beyân et!” diyordu.”⁸³⁴

Muhaddislerin büyüklerinden ve İmâm Buhârî'den yaklaşık otuz yaş büyük olan Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839) Buhârî'ye şöyle demiştir: “Benim kitaplarıma bak. Eğer onlarda bir hata bulursan, üzerine çiz ki, onu rivâyet etmeyeyim.” Buhârî'de böyle yaptı. Muhammed b. Selâm, Muhammed b. İsmâîl'in muhkem bulduğu hadislerin yanına “genç razı oldu”; zayıf bulduğu hadislerin yanına ise “genç

⁸³¹ Aclûnî, Şa'rânî'nin *Tabakât*'inden naklettiğine göre babası Buhârî'ye şöyle diyordu: “Ye, ey Muhammed! Şüphesiz ben, malımda haram bir şey bilmiyorum.” Aclûnî, buna şu sözlerle açıklamada bulunmuştur: “Onun annesinin kucağında yetim olarak yetiştiğine dair geçen bilgi ile bunu birlikte düşünüldüğünde şöyle denilebilir: Bu söz, babasından Buhârî küçük yaşta ve mümeyyiz iken sadır olmuştur; sonra o küçükken babası vefat etmiştir. Dolayısıyla bunda bir zıtlık yoktur.” (Bkz. Aclûnî, *el-Fevâidü'd-Derârî fî Tercemeti'l-İmâm el-Buhârî*, s. 50.) Ancak Şa'rânî'nin *Tabakât*'ına baktığımızda Aclûnî'nin naklettiği ibarenin Şa'rânî'ninkinden daha geniş olduğunu görüyoruz. Bkz. Şa'rânî, Abdülvehhâb, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyh, Tevfîk Ali Vehbe, 1. Baskı, Kahire, 1426/2005, C. I, s. 171.

⁸³² Abdullah İbnü'l-Mübârek zikredildiği zaman Yahyâ b. Ma'in'in şöyle dediği rivâyet edilir: “Onun nakilde bulunduğu kitaplarının sayısı 120 veya 121 idi.” Bkz. İbnü'l-Cüneyd, İbrâhîm b. Abdullah el-Hatelif, *Suâlâtü Yahyâ b. Ma'in*, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, Medine, 1408/1988, s. 368.

⁸³³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XIX, s. 239; a.mlf. *Terâcimu Eimmeti'l-Kibâr*, s. 101; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 213; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIV, s. 527; İbn Hacer, *Hidâyetü's-Sârî*, s. 50.

⁸³⁴ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 419; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 535. Bağdat'ta Süleyman b. Harb'in meclisine gelenlerin sayısı yüz kırk kişiye ulaşmıştı. Bkz. Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 331.

razı olmadı” yazdı. Arkadaşlarından bazıları ona, “Bu genç kimdir?” diye sordular. O da, “O, benzeri olmayan Muhammed b. İsmâîl’dir.” dedi.”⁸³⁵

Muhammed b. Selâm el-Bîkendî’nin İmâm Buhârî’den böyle bir talepte bulunması, onun hıfzına ve hadisleri zabtına güvendiğini göstermektedir. O dönemde el-Bîkendî’nin kendi beldesinde Resûlullah’ın hadislerini en iyi ezberleyen hâfız olduğu ve insanların kendisinden ilim aldıkları bilinmektedir.

Bu hadise, İmâm Buhârî’nin Buhara’dan ayrılmadan önce, yani hadîs-talebesi iken meydana gelmiştir. Çünkü Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, İmâm Buhârî Buhara’dan ayrıldıktan sonra onu görmemiştir.⁸³⁶

Buhârî açısından bu merhale, hıfz ve ilim meclislerine gidip gelme merhalesidir. O, çocukken yetmiş hadis ezberliyordu.⁸³⁷ Henüz altı yaşında iken annesi ve kardeşiyle Mekke’ye gidene kadar İbnü’l-Mübarek’in on kitabını ezberlemiştir ve hadis talebi için orada kalmıştır.⁸³⁸ Bu noktadan itibaren Buhârî’nin ilim yolculukları düzenli olarak başlamıştır. Bu yolculukları, Buhara’nın ileri gelen şeyhleri Muhammed b. Selâm el-Bîkendî ve Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî’den (ö. 229/844) hadis aldıktan sonra başlamıştır.⁸³⁹

Buhârî, on sekiz yaşına geldiğinde ise, sahâbe ve tâbiûnun hükümleri ve görüşleri⁸⁴⁰ konusunda tasnife başlamış ve *et-Târîh*’ini tasnif etmiştir.⁸⁴¹

Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisinin rivâyet edildiği olayın veya hâdisenin, nübüvvet asrının, sahâbe ve tâbiûnun tefsirinin bilinmesinin önemini kavrayan Buhârî, hadisleri tam manasıyla hıfzettikten sonra tasnife başlamıştır. Onun tarih alanında eser tasnif etmesinin bir sebebi de, bu ilmin; hadislerin ittisâl ve inkıtânda, Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisleri hakkında doğru söyleyenler ile yalan konuşanların ayırt edilmesi hususunda faydalı olmasıdır. O, babasıyla birlikte çok az yaşamışsa da, onun tarihe ilgisinden de istifade etmiştir.

⁸³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 345; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 77.

⁸³⁶ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, C. II, s. 222.

⁸³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 345; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 63.

⁸³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 325. İbnü’l-Mülakkın’ın, Buhârî’nin yirmi bir yaşında iken ilim yolculuklarına başladığı görüşü hayret vericidir. (İbnü’l-Mülakkın, *et-Telvîh ilâ Ma’rifeti Ricâli’s-Sahîh*, s. 2.)

⁸³⁹ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, C. II, s. 213.

⁸⁴⁰ Onun bu husustaki ihtimamını, *Sahîh*’indeki bâblarda sahâbe ve tâbiûnun görüşlerini zikretmesinde görüyoruz.

⁸⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 325; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 57; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 400.

Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (ö. 268/881), bu ilimde muhaddis derecesine ulaşınca kadar geçirdiği hadis hayatını ve amelî adımlarını şöyle özetlemiştir: “O (Buhârî), ilim taleb etti, insanlarla ilim meclislerinde bulundu, hadîs uğrunda rihleler yaptı, bu konuda maharet kazandı ve basiretli oldu. Onun bilgisi ve hıfzı sağladı. Aynı zamanda fıkıh ilmine de ilgi duymaktaydı”⁸⁴²

Buhârî’nin hıfzını öven âlimlerin başında Ahmed b. Hanbel gelmektedir. Kendisine hâfızlardan sorulunca şöyle demiştir: “Hıfz, Horasan ehlinde şu dört kişi ile zirveye ulaşmıştır: Ebû Zûr’a er-Râzî, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkindî ve el-Hasan b. Şucâ’ el-Belhî’dir.”⁸⁴³ Buhârî’nin ashâbu’l-hadîs indinde çok yüksek bir yeri vardı ve ona hadiste emîr’l-mü’minîn diyorlardı.⁸⁴⁴

Buhârî’nin, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisini zabtı ve hıfzının kuvveti hususunda asrının âlimlerinin ileri gelenlerinden övgü almasının örneklerinden biri, onun hıfzını işitenlerin kendisini imtihan etmesidir.⁸⁴⁵ Birçok şeyh ondan, hadiste kendi hatasını veya başka muhaddislerin ve râvilerin hatalarını açıklamasını istemiştir.⁸⁴⁶

Buhârî’nin, Ebû Hâtîm er-Râzî ve Ebû Zûr’a er-Râzî tarafından terk edilmekle eleştirilmesinden maksat, muhaddisler indindeki ıstılâhî ve örfî terk değildir. Bundan maksat ondan hadis yazmayı terk etmek⁸⁴⁷ ve ondan ayrılmaktır. Bu, o dönemde meşhur olan lafız meselesi sebebiyle olmuş ve Buhârî bu yüzden imtihana çekilmişti.⁸⁴⁸

2.1.2.3. Fıkıh Alanında Yetişi

Buhârî’nin fıkıh alanında yetişmesinin, hadislerin lafızlarının muhafazası hususundaki çalışmalarıyla doğrudan alakası vardır. Çünkü muhaddisin fıkıhı, lafızları

⁸⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 52.

⁸⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 341; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. XIII, s. 113.

⁸⁴⁴ İbn Beşkûvâl, Halef b. Abdülmelik b. Mes’ûd, *el-Fevâidü’l-Müntehabe ve’l-Hikâyâtü’l-Mustağrebe*, Thk. Abdülzâ b. Abdurrahman Şâkir, 1. Baskı, Beyrut, 1437/2016, C. I, s. 403.

⁸⁴⁵ Bağdatlıların Buhârî’yi imtihan etmeleri hakkında bkz. İbn Adiyy, *Esâmî men Revâ ‘anhümü’l-Buhârî*, s. 52-54; Basralıların onu imtihan etmesi hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 344; Semerkand halkının onu imtihan etmesi hakkında bkz. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. XIX, s. 252; a.mlf. *Siyer*, C. XII, s. 411.

⁸⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 419-420.

⁸⁴⁷ Bu, Ali b. el-Medîni’nin, İbn Cüreyc’in Atâ b. Rebâh’ı terketmesi hakkındaki görüşünü açıklarken kullandığı ifadedir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 87; a.mlf. *Mizânü’l-İ’tidâl*, C. III, s. 70.

⁸⁴⁸ Özellikle *Halku Ef’âli’l-İbâd* kitabını yazdıktan sonra onu terk edenlerin ve ona karşı insanları kıskırtanların başında Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî gelecektir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, C. XI, s. 511; İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Eyyûb ez-Zür’â, *Muhtasaru’s-Savâ’iku’l-Mürsele ‘ale’l-Cehmiyye ve’l-Mu’attıla*, Thk. el-Hasan b. Abdurrahman el-‘Alevî, 1. Baskı, Riyad, 1425/2004, C. IV, s. 1341.

hıfzın, onların manâ ve maksatlarını değiştirmemesinin ve rivâyetlerinde bozukluk meydana geldiğinde dikkatli olmasının araçlarından biridir. Buhârî, *Sahîh*’ini bâb metoduna göre tansif etmiştir. O, hadisin ihtivâ ettiği her manâyı başlık yapıyor ve her rivâyeti uygun bir başlığa koyuyordu. Bu bâbları, hadislerden yaptığı fikhî istinbâtlara ve anladığı şeylere göre oluştuyordu. Bunları yapılabilmesi için fıkıh alanında bilgi ve kudrete ihtiyacı vardır.

Onun ibâdetler ve muâmelât konusundaki bâb başlıklarının çoğu, açıkça veya imâ yoluyla şer’î hükümleri ihtiva etmektedir. O, vâcib, mendûb, müstehab, harâm, mekrûh, mübâh, edal ve câiz gibi vaz’î hükümlere delâlet eden lafızlar ile şart, sebep, mâni, ruhsat, azîmet vb. gibi şer’î hükümlere delâlet eden lafızları kullanmıştır.⁸⁴⁹ Öte yandan Buhârî’nin, küçük yaşıta iken o dönemde yaygın olan fıkıh ve re’y ashâbının ictihadları konusunda bilgisi vardı. O, bu hususta şöyle demiştir: “On altı yaşına geldiğimde İbnü’l-Mübârek ve Vekî’in kitaplarını hıfzetmiştim ve onların –yani, re’y ashâbının⁸⁵⁰– kelâmını öğrenmiştim.”⁸⁵¹

2.1.2.3.1. Fıkıh Öğrenimi

Buhârî, küçüklüğünden itibaren fıkha ihtimam gösteriyordu. O, kendisini şöyle anlatmıştır: “Ben, bir çocukken Merv’de fukahâyâ gidip geliyordum. Oradaki bir müeddib, “Ne kadar yazdın?” dedi. Ben, “İki âyet!”⁸⁵² deyince, mecliste bulunanlar güldü. Bunun üzerine içlerinden bir şeyh, “Ona gülmeyin. Belki bir gün gelir, o size güler.” dedi.”⁸⁵³ Başka bir yerde Buhârî’nin bu sözüyle ilgili şu açıklaması geçer: “Ben bununla iki hadis demek istedim.”⁸⁵⁴

Buhârî fıkıh tahsiline, Muhammed b. el-Hasan Şeybânî’den fıkıh öğrenmiş olan Ebû Hafs el-Buhârî’nin yanında başlamıştır.⁸⁵⁵ Daha önce geçtiği üzere, ondan

⁸⁴⁹ Kebş, Mahmûd Muhammed, *Me’âlimu Usûli’l-Fıkıh ‘inde’l-İmâmi’l-Buhârî fi’l-Câmi’i’s-Sahîh*, Mekke, 1440/2019, s. 81.

⁸⁵⁰ Bu açıklama İbn Hacer’e aittir. Bkz. İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 528.

⁸⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 325; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 57; İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 528; a.mlf. *Hidâyetü’s-Sârî*, s. 51; a.mlf. *Tağlîku’t-Ta’lîk*, C. V, s. 386.

⁸⁵² *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*’nın matbu nüshasında, *âyeteyni* (iki âyet) kelimesi yerine *isneyni* (iki) kelimesi geçmektedir. (Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 401.) *Hidâyetü’s-Sârî*’nin muhakkikinin dediği gibi bu bir tashîftir. (Bkz. İbn Hacer, *Hidâyetü’s-Sârî*, s. 52.) Buhârî’nin, kıssayı açıklarken “Ben bununla iki hadis demek istedim.” demesinde, orada bulunanların gülmesinin sebebine dair açıklama vardır. Çünkü o, “hadis”i “âyet” lafzıyla ifade etmişti. *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*’nın matbu nüshasında lafız *isneyni* (iki) şeklinde tashîf edilmiştir. Bunun bir manâsı yoktur ki, tashîh edilsin.

⁸⁵³ İbn Hacer, *Hidâyetü’s-Sârî*, s. 52; a.mlf. *Tağlîku’t-Ta’lîk*, C. V, s. 387.

⁸⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 401.

⁸⁵⁵ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 86; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. XV, s. 39; Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 157.

Süfyân es-Sevrî'nin fıkıh ve hadis alanındaki *el-Câmi* kitabını dinlediği nakledilmiştir. Ebû Süfyân Sâlih b. Mihrân'ın onun hakkında şöyle dediği rivâyet edilir: “İnsanların hakkında savaştıkları Süfyân'ın *Câmi*'i, Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) sadece on beş meselede muhalefet etmiştir.”⁸⁵⁶ Buhârî, küçük yaşta küttâbdan ayrıldığı sıralarda onlardan fıkıh öğrendiği için, bu yaş onun fikhî mezhebinin oluşması için yeterli değildir.

Yine Buhârî, her ikisi de Ebû Hanîfe'nin ashabından ve mezhebinden olan İbnü'l-Mübârek ve Vekî'in kitaplarını okumuştur.⁸⁵⁷ Aynı şekilde onun ilk olarak Hanefî fıkıh kitaplarını okumuş olması, fıkıh alanında beldesinin Hanefî fukahâsı tarafından yetiştirildiğine delalet etmektedir.⁸⁵⁸ Muhtemelen bu yetiştirme şekli, onu hadisin yanında fıkıha ihtimam göstermesine de sevketmiştir.⁸⁵⁹

Buhârî, Mekke'ye gittiğinde Şâfiî olan el-Humeydî'nin yanına gitti. O, bir hadis hakkında aralarında ihtilaf bulunan el-Humeydî ile bir kişi arasında hakemlik yapmıştır. Buhârî, el-Humeydî lehine hüküm vermiştir. Bunun, fikhî veya ona yakın bir mesele olduğu anlaşılıyor. Çünkü o, el-Humeydî'nin muhalifi ile ilgili şöyle demiştir: “Eğer onun muhalifi bunun hilâfına ısrar etseydi ve iddia üzere ölseydi, kesinlikle kâfir olarak ölürdü.”⁸⁶⁰

Buradan anlaşılmaktadır ki, onun fıkıh tahsil ettiği ilk şeyhi uzun süre olmasa da Hanefî olan Ebû Hafs'tır. Aynı şekilde Merv'e gittiğinde oranın fukahâsına da gidip gelmiş ve onlardan ilim almıştır. Fakat orada hangi fakihlerden ders aldığına dair elimizde bir delil yoktur. Nitekim o, küçük yaşta iken hadis meclislerine devam ettiği gibi, fıkıh meclislerine de devam etmiştir.

Kâtibi Buhârî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: “Tahdîs için meclise gittiğim zaman, sahihi ve zayıfı öğreninceye ve re'y ehlinin kitaplarını okuyuncaya kadar

⁸⁵⁶ Ebu's-Şeyh, *Tabakâtu'l-Muhaddisîne bi-İsbehân*, C. II, s. 218.

⁸⁵⁷ Zehebî, İbnü'l-Mübârek hakkında şöyle demiştir: “İbnü'l-Mübârek, Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etti ve onun sayılı öğrencilerindendir. Hanefîler, onu kendilerinden saymıştır. (Bkz. Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 409; krş. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Muziyye*, C. II, s. 327.) Vekî' de Ebû Hanîfe'den ilim almıştır ve onun görüşüne göre fetva veriyordu. Hanefîler, onu kendilerinden saymıştır. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, C. III, s. 576.

⁸⁵⁸ Bkz. Abdulfettâh Ebû Gudde'nin, Abdulganî el-Guneymî'nin, *Keşfü'l-İltibâs 'ammâ Evredehü'l-İmâmi'l-Buhârî 'alâ Ba'zî'n-Nâs* (1. Baskı, Halep, 1414/1993) (Eserin mukaddimesi), s. 9.

⁸⁵⁹ Havvâ, Mu'âz Sa'id, *el-Menhecü'l-İctihâdî 'inde'l-İmâmi'l-Buhârî*, 1. Baskı, Amman, 1432/2011, C. I, s. 108.

⁸⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 401; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 537.

otururdum.”⁸⁶¹ Buhârî’nin erken yaşta hadis öğrendiği ve yine erken yaşta fıkıh okuduğu bilinmektedir. O, fıkıh kitaplarını ve içeriklerini öğrendikten sonra *Sahîh*’ini tasnif etmiştir. Nitekim onun, Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî kelâmını incelediği de nakledilmektedir.⁸⁶² Bütün bunlar, naslardan istinbâtta bulunma, nasların manâsını elde etme ve onlar üzerine bâblandırma konusunda Buhârî’nin ufkunu açmıştır.

2.1.2.3.2. Mezhebi

Buhârî’nin fıkıh alanında yetimesi, onun hangi mezhebe mensup olduğu hususunda âlimler arasında ihtilaf doğurmuştur. Aralarındaki ihtilaf şu çerçevede hâlâ devam etmektedir: Buhârî, dört mezhepten birine mensup mudur, yoksa onun kendine has bir mezhebi mi vardır? Bazı Hanefîler onun Hanefî, bazı Şafîîler Şafîî olduğuna, hatta bazı Hanbelîler de kendi mezheplerine mensup olduğuna işaret etmişlerdir.

Hanefîlerin onu kendilerinden saymalarının sebebi, kendi beldesi fukahâsından fıkıh öğrenmesi ve her ikisi de Ebû Hanîfe’nin ashabından ve mezhebinden olan İbnü’l-Mübârek ve Vekî’in kitaplarını okuması, daha önce geçtiği üzere fikhî Ebû Hafs el-Hanefî’den almış olmasıdır.⁸⁶³

Buhârî’yi Mâlikî mezhebine nisbet edenler de vardır. Onların bu husustaki delili, Buhârî’nin İmâm Mâlik’in *Muvatta*’ından hadisler nakletmesidir.⁸⁶⁴ *Muvatta*’ın râvilerinden biri olan Ebû Mus‘ab ez-Zührî (ö. 242/857) onun fikhını överek şöyle demiştir: “Eğer Mâlik’i görmüş olsaydınız, onun ve Buhârî’nin fıkıh ve hadiste bir olduğunu söylerdiniz.”⁸⁶⁵

⁸⁶¹ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 416; a.mlf. *Târîhu’l-İslâm*, C. XIX, s. 254; İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 547; a.mlf. *Hidâyetü’s-Sârî*, s. 115; a.mlf. *Tağlîku’t-Ta‘lîk*, C. V, s. 419. Buhârî’nin, Süfyân’ın *Câmi*’ini –hangi câmi’ olduğu açıklanmasa da– okuduğu ve bu câmi’lerden ikisinin fıkıh ve re’y içerdiği bilinmektedir. Elimizdeki kaynaklarda açık bir delil bulamazsak da, Buhârî’nin Süfyân’ın *Câmi*’inden öğrendiği ihtimaline değinmektedir.

⁸⁶² İbn Hacer, *Hidâyetü’s-Sârî*, s. 115. Bu ibareyi, sadece İbn Hacer’in bu kitabında gördük. Buhârî’nin, Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî kelâmını incelediğine dair açık bir delil bulamadık.

⁸⁶³ Bkz. Hâşim, el-Hüseynî Abdulmecîd, *el-İmâmü’l-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, Kahire, t.y., s. 167.

⁸⁶⁴ *Nûr min ameki’l-Kurun İmam Buhârî*, Özbekistanlı Âlimlerden Bir Heye, bu kısmın müelifi Abdulaziz Mansuruf, Taşkent, eş-Şark li’n-Neşr ve’Tıbaa, 1998, s. 81; İtr, Nureddîn, *el-İmâmu’t-Tirmizî ve’l-Müvâzene beyne Câmi’ihi ve beyne’s-Sahîhayn*, 1. Baskı, Kahire, 1390/1970, s. 391. Temel Mâlikî tabakat kitaplarında Buhârî’nin isminin zikredildiğini tespit edemedik.

⁸⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 86; Kurtubî, Ebü’l-‘Abbâs, *İhtisâru Sahîhi’l-Buhârî ve Beyânu Garîbihi*, Thk. Rıf‘at Fevzî Abdulmuttalib, Dimaşk, 1426/2002, C. I, s. 6; a.mlf. *el-Müfhim*, C. I, s. 96; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 420.

Buhârî'yi Şafîî mezhebine mensup sayanlar da, onu Hanefilere nisbet edenlerin dayandığı esas üzere bina etmişlerdir. Nitekim el-'Abbâdî (ö. 458/1066), *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*'sinde onun biyografisine yer vererek onu kendilerine nisbet etmiştir. Buna delil olarak ez-Zağferânî (ö. 260/874), Ebû Sevr (ö. 240/854) ve el-Kerâbîsî'den (ö. 248/862) semâ'ını ve son ikisinden eş-Şâfiî'nin mesâilini rivâyet etmesini getirmektedir.⁸⁶⁶ Sübkî (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*'sında yaklaşık otuz sayfada Buhârî'nin hayatını anlatmış ve el-Humeydî'den Şafîî fikhını öğrendiğini söylemiştir.⁸⁶⁷ Bunda Buhârî'nin şeyhlerinin Şafîî olduklarına işaret vardır. Sübkî, Buhârî'nin Şafîî'den rivâyette bulunmamasının gerekçesini açıklamış ve *Sahîh*'inde fıkıhla ilgili iki yerde onu zikrettiğini belirtmiştir.⁸⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti's-Suğrâ*'sında da aynı şeyi zikretmiştir.⁸⁶⁹ İbn Kâdî Şehbe (ö. 851/1448) de *Tabakâtü's-Şâfi'yye*'sinde onun biyografisine yer vermiş ve Sübkî'ninkine yakın bir gerekçe zikretmiştir.⁸⁷⁰

Hanbelî mezhebine nisbet edilmesine gelince, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) onu *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de zikretmiş ve onun İmâm Ahmed'den yaptığı rivâyetlere, onunla İmâm Ahmed arasındaki durumlara ve Buhârî'nin onun görüşleriyle istişhâdına yer vermiştir.⁸⁷¹

Çeşitli mezheplerin imâmlarının Buhârî'yi kendi mezheplerine dâhil etmek için yarıştıklarını görüyoruz. Bu, onun fikhına dair bir isbât ve onun fikhı hakkında olumsuz konuşanlara bir cevap niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte eğer Buhârî, bilinen dört mezhepten birine mensup olsaydı, söz konusu ihtilaf meydana gelmezdi.

Buhârî'nin yukarıda zikredilen kimselerden veya başkalarından çok veya az fıkıh öğrenmiş olması, onun şu veya bu mezhebe nisbet edilmesine delil olarak kullanılmıştır. Çeşitli mezheplere mensup fukahânın bu hususta tartıştıklarını görüyoruz. Her mezhep bunu iddia etmiş, onu kendi imâmına nisbet etmiş ve onun etbâından saymıştır.⁸⁷²

⁸⁶⁶ Abbâdî, Muhammed b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, Leiden, 1964, s. 53-54.

⁸⁶⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 214.

⁸⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 215.

⁸⁶⁹ Sübkî, Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti's-Suğrâ*, Thk. Muhyiddin Ali Necîb, 1. Baskı, Beyrut, 1434/2013, C. I, s. 170.

⁸⁷⁰ İbn Kâdî Şehbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muahmmmed, *Tabakâtü's-Şâfi'yye*, 1. Baskı, Haydarabad, 1399/1978, C. I, s. 40.

⁸⁷¹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymin, y.y., 1419/1999, C. I, s. 271-279.

⁸⁷² Ebû Fâris, Muhammed Abdülkâdir, *Fıkhü'l-İmâmi'l-Buhârî*, 1. Baskı, Amman, 1409/1989, C. I, s. 61-62.

Yukarıda Buhârî'nin ilim aldığı zikredilen âlimlerin çoğu, hem hadis hem de fıkıh alanında tanınan kimselerdir. Buhârî'nin onlardan fıkıhtan daha çok hadis almış olması mümkündür. Ebû Hafs ve el-Humeydî dışında, Buhârî'nin diğer âlimlerden fıkıh öğrendiğine dair bir delil yoktur. Bu da Buhârî'nin, içtihadı dayalı fıkıh anlayışını kendi asrında mevcut olan muhtelif medreselerde öğrendiğini göstermektedir.⁸⁷³

Fıkıhî mezheplerden birine mensup kimselerden fıkıh öğrenmek bir kimsenin fıkıhî mensubiyetini ortaya koyuyorsa, o zaman Buhârî'nin bütün mezheplere mensup olduğunu söylemek mümkündür. Fıkıhî mensubiyet bir mezhebe muvafakat esasına dayanıyorsa, Buhârî İmâm Şâfiî'ye muvafakat ettiği gibi, Ebû Hanîfe'ye de muvafakat etmiştir. Böyle bir durum doğru olsaydı, bütün mezhepler içiçe geçerdi, mezheplerin usûlü ve ricâli müstakil olmazdı ve müctehid imamların çoğu içtihadın ve fıkıhî bağımsızlığın olmadığına hükmederdi.⁸⁷⁴ Yine Onun Şâfiî olan el-Humeydî'nin öğrencisi olması bir anlam ifade etmez. Çünkü aynı zamanda Hanefî olan Ebû Hafs el-Kebîr'in de öğrencisi olmuştur. Dolayısıyla Buhârî'nin tabaka açısından Şâfiî sayılması, Hanefî sayılmasından evlâ değildir.

İmâm Buhârî'nin dört mezhepten birine mensup olduğu abartıdır. Çünkü bugün bilinen mezhepler o dönemde henüz zirveye ulaşmamıştı. Bilakis her fakihın veya müctehidin kendi usûlü ve yöntemi vardı. Avam, sadece bir kişi ile yetinmeyerek ilim ehli olanlardan bulduklarına meselesini soruyordu. Mezheplerin, özellikle ilimde ileri gelen büyük âlimlerin taklid edildiği bilinmiyordu. Bir kimse, bir imâmın usûlü üzere çıkarımda bulunduğu zaman, bu usûle muvafakat etmesi taklid değildir.⁸⁷⁵

Çağdaş araştırmacılar Mehmet Bilen, Buhârî'nin fıkıhî konulara dair zikrettiği şeylerin fıkıh değil fıkhu'l-hadîs olarak nitelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bilen'e göre Buhârî, her ne kadar dört mezhebin mensupları tarafından sahiplenildiyse de, Rey Ehli olan Hanefî veya Malîkî mezhebinden çok, Ehl-i Hadis çizgisinde olan Şâfiî veya Hanbelî mezheplerine daha yakın olduğu görülmektedir. Çünkü o, rivâyeti esas alan bir düşünce yapısına sahip olup meseleleri Ehl-i Hadis'in bakış açısıyla değerlendirmiştir.⁸⁷⁶ Onun bu sözlerinde kabul edilebilir kısımlarla birlikte reddedilecek hususlar da vardır. Böyle bir şeyi söylemek, dikkatli ve karşılaştırmalı bir

⁸⁷³ Havvâ, **el-Menhecû'l-İctihâdî**, C. I, s. 99.

⁸⁷⁴ Kebş, **Me'âlimu Usûli'l-Fıkıh 'inde'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-Sahîh**, s. 70-71.

⁸⁷⁵ Hâşim, **el-İmâmü'l-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen**, s. 173-174.

⁸⁷⁶ Mehmet Bilen, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, Cilt: VI, Sayı: 2, (ss. 35-52), s. 52.

araştırmaya muhtaçtır. Bunun için sınırlı sayıda örnek yeterli değildir. Buhârî'nin *Sahîh*'inde onun fikhını araştıran kimse, hem fıkhı'l-hadîs hem de fıkıh bulur. Onun fikhî çalışmalarını ve fıkıh metodunu araştıran âlimler bunu isbat etmiştir.⁸⁷⁷

Buhârî'nin çalışmalarını araştıran kimse, onun taklidsiz yegâne bir örnek olduğunu, elindeki delilleri araştırdığını ve bazen Hanefî mezhebine bazen de Şâfiî mezhebine uyan hükümler ortaya koyduğunu görecektir.⁸⁷⁸

Müctehidin şartlarından biri, ahkâm âyetlerini, ahkâm hadislerini, nâsih ve mensûhu, sahâbe, tâbiûn ve fukahânın görüşlerini, usûl-u fikhî, kıyâs ve lûgati bilmesidir. Buhârî, usûl konusunda bir eser telif etmemişse de, birçok usûl meselelerine değinmiştir.⁸⁷⁹

Eserlerinde Buhârî'nin kendisinden bahsettiği yerleri araştırırsak veya eserlerindeki fikhî veya başka görüşlerini ele alacak olursak, onun herhangi bir mezhebe meylettiğini veya onun bir mezhep kurduğunu bulamayız.⁸⁸⁰ *Sahîh*'in şarihlerinden hiçbirini onu herhangi bir mezhebe nisbet etmemiş, bilakis bu görüşü reddetmişlerdir.⁸⁸¹

Hanefî kitaplarda, özellikle Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhârî'nin biyografisinde, İmâm Buhârî'nin Ebû Hafs zamanında Buhârâ'ya geldiği, fetvâ vermeye başladığı, Ebû Hafs'ın "Sen buna ehil değilsin!" diyerek onu bundan nehyettiği, ancak onun buna son vermediği, Öyle ki ona bir koyunun veya ineğin sütünden içen iki çocuğun durumu sorulduğunda haram diye fetva verdiği, bunun üzerine insanların toplanarak onu Buhara'dan sürgün ettikleri rivâyet edilir.⁸⁸²

⁸⁷⁷ Örneğin, Muhammed Ebû Fâris'in *Fıkhı'l-İmâmî'l-Buhârî*, Mu'âz Sa'îd Havvâ'nın *el-Menhecü'l-İctihâdî 'inde'l-İmâmî'l-Buhârî*, Mahmûd Kebş'in *Me'âlimu Usûli'l-Fıkh 'inde'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-Sahîh* isimli çalışmaları gibi.

⁸⁷⁸ Havvâ, *el-Menhecü'l-İctihâdî 'inde'l-İmâmî'l-Buhârî*, C. I, s. 102-103.

⁸⁷⁹ Havvâ, *el-Menhecü'l-İctihâdî 'inde'l-İmâmî'l-Buhârî*, C. I, s. 137-150.

⁸⁸⁰ *Nûr min ameki'l-Kurun İmam Buhârî*, s. 81.

⁸⁸¹ İbn Hacer, onun dört mezhepten birine mensup oluşunu reddederek şöyle demiştir: "Onun *Câmi*'inde fikhî tercihlerini düşünen kimse, her ne kadar çoğunlukla Şâfiî'ye muvafakat ediyorsa ve kitabının iki yerinde onun görüşünü şahit olarak getiriyorsa da, onun bir müctehid olduğunu anlar." (İbn Hacer, *Hidâyetü's-Sârî*, s. 116; krş. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XXIV, s. 380; Sehâvî, *'Umdetü'l-Kârî ve's-Sâmi' fi Hatmi's-Sahîhi'l-Câmi'*, s. 320.) Sehâvî de bu görüşü tercihe etmiş (Sehâvî, *Fethü'l-Muğîs*, C. IV, s. 501), bunu başka bir yerde İbn Teymiyye'nin, "O, fıkıhta ictihâd ehli bir imâmdır." (İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, C. XX, s. 40.) görüşüyle desteklemiştir (Aclûnî, *el-Fevâidü'd-Derârî fi Tercemeti'l-İmâm el-Buhârî*, s. 72-73.).

⁸⁸² Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût fi'l-Fıkhî'l-Hanefî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1409/1989, C. XXX, s. 297; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Muziyye*, C. I, s. 166; Temîmî, Takiyuddin b. Abdülkâdir, *Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv,

Leknevî (ö. 1304/1886), Hanefî kitaplarda meşhur olan bu hikâye ile ilgili açıklamada bulunmuştur: “Buhârî’nin *Sahîh*’inden istifade etmiş olup onun kadrihinin yüceliğine, anlayışının inceliğine, düşüncesinin genişliğine ve fikrinin enginliğine vâkıf olan kimseye gizli değildir ki, bu hikâyenin gerçek olmasını imkânsızdır. Onun sahih olduğunu farz etsek dahî insan hata yapabilen bir varlıktır.”⁸⁸³

Bu hikâyeyi imkânsız kılan hususlardan biri de Ebû Hafs el-Kebîr’in önceden vefat etmiş olmasıdır. Çünkü o, hicrî 217 yılında vefat etmişti. Buhârî, ilim talebi için İslâm şehirleri arasında dolaşıp duruyordu ve onun vefatından kısa bir süre öncesine kadar Buhara’ya dönmemişti. Ancak bu hikâye, onun oğlu Muhammed b. Ahmed b. Hafs Ebû Hafs es-Sağîr⁸⁸⁴ ile ilgiliyse durum başkadır.⁸⁸⁵

İmâm Buhârî’nin sürgün edilme işi gerçekte iki defa vuku bulmuştur. Birincisi, onunla Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî arasında geçen olayın akabinde Nisâbûr’dan sürgün edilmesidir. İkincisi ise, Buhara’dan sürgün edilmesidir. Bunun sebebi Buhara valisi Hâlid b. Ahmed’dir. Sonunda onu Muhammed b. Ahmed b. Hafs Buhara’nın ribatlarından birine sürgün etti.⁸⁸⁶

2.1.2.3.3. Âlimlerin Buhârî’nin Fıkhnı Övmesi

Birçok âlim onun fıkhnı övmüştür. Bazıları onu asrının fakihlerinin önünde saymıştır. Başkaları ise onu tâbiûna ve etbâu’t-tâbiûne benzetmiştir.⁸⁸⁷ Asrının âlimleri onun fıkıhtaki üstünlüğüne şahitlik etmiştir. Onlardan biri olan Kuteybe b. Sa’îd’e (ö. 240/855) sarhoşun boşamasından sorulduğu zaman soran kimseye İmâm Buhârî’yi işaret ederek şöyle demiştir: “İşte sana Ahmed b. Hanbel, İbnü’l-Medînî ve İbn Râhûye (ö. 238/853)! Allah onları sana gönderdi.”⁸⁸⁸ Bu söz, İmâm Buhârî’nin bu üç şahsın fıkhnı kendisinde topladığına delildir.

1. Baskı, Riyad, 1403/1983, C. I, s. 343; İbnü’l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid, **Şerhu Fethi’l-Kadîr**, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003, C. III, s. 337.

⁸⁸³ Leknevî, Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhayy, **el-Fevâidu’l-Behiyye fî Terâcimi’l-Hanefiyye**, Thk. Muhammed Bedrüddîn Firâs en-Na’sânî, Kahire, 1324h., s. 18.

⁸⁸⁴ Ebû Hafs es-Sağîr’in biyografisi için bkz. Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 617; Kureşî, **el-Cevâhiru’l-Muziyye**, C. III, s. 29.

⁸⁸⁵ Azzâzî, Muhammed, Muhamed Murtezâ ez-Zebîdî’nin, **‘Ukûdu’l-Cevâhiri’l-Munife fî Edilleti Mezhebi’l-İmâm Ebî Hanîfe**, (Thk. Muhammed el-‘Azzâzî) (muhakkikin mukaddimesi), Beyrut, 1437/2016, s. 51-52.

⁸⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 352-357; Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 463, 617.

⁸⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 339, 348; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LII, s. 86; Sübkî, **Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ**, C. II, s. 222.

⁸⁸⁸ Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 418; Sübkî, **Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ**, C. II, s. 222.

Hocası Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866), İmâm Buhârî ilim talebi için Basra'ya girdiği zaman –bu sırada onun yaşı küçüktü⁸⁸⁹–, “Bugün fukahânın seyyidi girdi.” demiştir.⁸⁹⁰ Hocası Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî (ö. 252/866) onun hakkında “Bu ümmetin fakihi!” demiştir.⁸⁹¹

İmâm Buhârî hadis tekniğinde meşhur olduğu halde, burada geçen “fukahânın seyyidi” ifadesi, onun hadis sanatının yanısıra fıkıh sanatındaki kudretine de delalet etmektedir.

İmâm Buhârî'nin Bağdat halkı tarafından imtihan edilmesi onun anlayışını göstermektedir. Bağdatlılar, ona sormak için hadislerin senedleri ile metinlerini birbirine karıştırdılar. Ona bu karışmış rivâyetlerin her birini sorduklarında “Onu bilmiyorum” demiştir. Bunun üzerine anlayışlı kimseler birbirlerine, “Adam durumu anlamış!” dediler. Diğerleri ise Buhârî'nin âcizliğine, eksikliğine ve anlayışının kıtlığına hükmettiler.⁸⁹² Bilinmektedir ki, fukahânın alanı sened değil metindir.

Hâkim en-Nîsâbü'rî, onu kıyâs, re'y, istinbât, cedel ve nazar sahibi olup her asırda ve her belde halkı içinde bilinen İslâm fukahâsı içinde saymış ve onun fikhî birikimine de bir miktar değinmiştir.⁸⁹³

Böylece Buhârî'nin fıkha verdiği önem ortaya çıkmaktadır. O, küçük yaştan itibaren fukahâyâ gidip gelmiş, sonunda *Sahîh*'indeki bâb başlıklarını koyacak derecede özel bir mezhep sahibi olmuştur. Her ne kadar onun mezhebi konusunda ihtilaf edilmişse de, o hadis alanında tanındığı gibi fıkıh alanında da tanınmaktadır.

2.1.2.3.4. Buhârî'nin fakihliğini reddedenler

İmâm Buhârî'nin fıkına dair yukarıda geçen şeyhlerinden ve çağdaşlarından gelen açık delillere rağmen, Zîşan Türcan⁸⁹⁴ ve başka çağdaş araştırmacılar⁸⁹⁵, bazı

⁸⁸⁹ İmâm Buhârî Basra'ya girdiğinde kaç yaşında olduğundan daha sonra bahsedilecektir.

⁸⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 84; Gassânî, *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil*, C. I, s. 19.

⁸⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 342. Buhârî'nin hayatını incelediğimizde, gitmiş olduğu beldelerin büyük çoğunluğunun onun fıkına şahitlik ettiklerini görüyoruz.

⁸⁹² Sağânî, el-Hasan b. Muhammed Raziuddîn, *Esâmî Şuyûhi'l-Buhârî*, Thk. Haseneyn Süleyman Mehdî, I. Baskı, Riyad, 1437/2016, s. 45.

⁸⁹³ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadis*, s. 280.

⁸⁹⁴ Zîşan Türcan, “Tarihte Buhari Algılamaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, Cilt: XI, Sayı: 21, (ss. 73-97).

⁸⁹⁵ Fuad Sezgin, Buhârî'nin bu hususta bir geçmişi olmadığı ve İbn Hacer'in bu özelliğin *Sahîh*'inde sabit olarak devam ettiğini savunmaya kalkıştığını isbat etmeye çalışmıştır. O, bunu yaparken Kirmânî'nin Buhârî şerhindeki görüşlerine dayanmıştır. (Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 92, 93, 105, 117.) Ali Karakaş da bu hususta Sezgin'e tâbi olmuş, onun görüşünü temel almış ve

âlimlerin görüşlerine dayanarak Buhârî'den fikhî nefyetmeye teşebbüs etmişlerdir. Şimdi mümkün olduğu kadar bunları zikredeceğiz ve çürüteceğiz.

Zişan Türcan, Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) Buhârî hakkındaki, "Buhârî, hadis ilminde yetkindir; fakat, fikhî ilminde yetkin değildir." sözünü delil getirerek, onun dalgıç olmadığı halde derin bir denize daldığını söylemiştir.⁸⁹⁶ Türcan, el-Bâcî'nin bu sözünü İbnü'l-Müneyyir'den nakletmiştir. Ancak İbnü'l-Müneyyir bu sözü reddetmek amacıyla nakletmiştir.⁸⁹⁷ Ne var ki Türcan, İbnü'l-Müneyyir'in bu sözünü reddetmesini görmezden gelmiştir.

Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin bu ifadesini İbn Rüseyd es-Sebtî (ö. 721/1284), "Ebu'l-Velîdin bu görüşü terk etmesi gerekir" sözleriyle reddetmiş ve şöyle demiştir: "Buhârî; derin manâlara nüfuz edebildiği, mübhem manâları çözümlediği, onların (manalar) deryasına dalıp muhtelif manaların en isabetlisini tercih edebildiği için bu mertebeye ulaşmıştır. Ve Buhârî ancak, dalgıcın incisine veya avcının ceylanına razı oluyordu. O –Allah kendisinden razı olsun–, kalbinde ve lisanındaki manâlar ve lafızlar bol olduğu için hangisini seçeyim düşüncesiyle değil en iyisini seçme düşüncesiyle hareket ediyordu. Ve ölüm onun kaderi oldu ve ömrü vefâ etmedi. Yoksa durum, Ebu'l-Velîd'in hatalı görüşünde sunduğu gibi değil!"⁸⁹⁸

Türcan'ın bu hususta ileri sürdüğü delillerden biri de, Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-Ensârî'nin Tirmizî'nin kitabının Buhârî ve Müslim'den daha faydalı olduğunu ifade ettiği şu sözüdür: "Bana göre onun (Tirmizî'nin) kitabı, Buhârî ve Müslim'den daha faydalıdır. Çünkü Buhârî ve Müslim'in kitaplarından ancak uzman bir âlim istifade edebilir. Ebû İsmâ'nın kitabından ise insanlardan her biri istifade edebilir."⁸⁹⁹ Hattâbî, bu sözün benzerini Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine yaptığı şerhin mukaddimesinde delil getirmiştir.⁹⁰⁰

onu haklı çıkarmaya çalışmıştır. Bkz. Ali Karakaş, **Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 182-196.

⁸⁹⁶ Türcan, "Tarihte Buhari Algılamaları", s. 88.

⁸⁹⁷ İbnü'l-Müneyyir, Ahmed b. Muhammed, **el-Mütevârî 'alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî**, Thk. Ali Hasan Abdulhamîd, 1. Baskı, Beyrut, Ürdün, 1411h., s. 36-37.

⁸⁹⁸ Bestî, Muhammed b. Ömer b. Rüseyd, **İfâdetü'n-Nasîh fi't-Ta'rîf bi-Senedi'l-Câmi'i's-Sahîh**, Thk. Muhammed el-Habîb b. el-Hoca, Tunus, t.y., s. 26.

⁸⁹⁹ Makdisî, Muhammed b. Tâhir, **Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte (Selâsü Resâil fi 'İlmi Mustalahi'l-Hadis içinde)**, Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, 2. Baskı, Beyrut, 1426/2005, s. 101. Türcan, bu sözü Ebu'l-Kâsım Ubeydullah el-İs'ardî'nin *Fezâilu Süneni't-Tirmizî* isimli kitabına isnad etmiş, müellifin nisbesini zikretmemiştir. Bkz. Türcan, "Tarihte Buhari Algılamaları", s. 88, dipnot: 70.

⁹⁰⁰ Hattâbî, Hamd b. Muhammed, **Me'âlimü's-Sünen**, 1 Baskı, Halep, 1351/1932, C. I, s. 6.

Aslında bu söz, Buhârî hakkında bir zem değil bir övgüdür. Çünkü onun yöntemi kolay ve mutad bir yöntem değildir. Aynı şekilde o, daha önce zikrettiğimiz çürütülmüş ve reddedilmiş olan meseleyi delil getirmiştir.

Zişan Türcan, Buhârî'nin *Sahîh*'inin şarihi İbn Receb el-Hanbelî'nin Buhârî'nin *el-Kırâat Halfe'l-İmâm* isimli eserinin nüshasının⁹⁰¹ üzerine yazmış olduğu notları görmemiş olabileceği düşünülebilir. İbn Receb orada Buhârî'yi meyl, bir tür hevâ ve taassubun kendisine galip gelmesiyle nitelemekte, Ali b. el-Medîni'nin fakih olmadığı, Buhârî'nin, Ahmed'e mülâzemeti ve ondan fıkıh öğrenmesinin; Ali b. el-Medîni'ye mülâzemeti ve onun yanında yaşayacağı belirsizlikten daha hayırlı olacağını söylemektedir.⁹⁰²

İbn Hacer bunu reddetmiş ve bu ifadelerde İbn Receb'de bulunmaması gereken bir taassub ve kızgınlığın olduğunu ortaya koymuştur. Fakat Ali b. el-Medîni hakkında "O fakih değildir." diyecek kadar öfke derecesine ulaşan kimseyle kelâmı ve selâmı kesmek gerekir. Sanki İbn Receb; Ahmed b. Hanbel'e, onun tabakasına ve ondan önceki tabakaya yetişmiş olan Buhârî'nin, Ali b. el-Medîni'den daha bilgili bir kimse görmediğine dair sözlerini işitmemiş gibidir.⁹⁰³ Ayrıca Kuteybe b. Sa'îd'in ve diğer hocalarının sözleri de İbn Receb'in bu görüşüne cevap niteliği taşımaktadır. Hatta İbn Receb'in kendisi de Buhârî'yi fıkıh konusunda ve fukahâyâ muvafakatı noktasında medhetmiş ve onun benimsediği yolu "Buhârî'nin yöntemi" şeklinde nitelemiştir.⁹⁰⁴ O, Buhârî'nin özellikle bâb başlıklarındaki fikhını gösterme, onun görüşlerini imâmların –özellikle İmâm Ahmed'in– görüşleriyle karşılaştırma hususunda son derece istekliydin.⁹⁰⁵

⁹⁰¹ Bu nüsha, İstanbul Fatih Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüsha, üzerinde el-Mizzî, kızı Zeyneb ve eşinin, İbn Kesîr'in ve İbn Hacer'in semâ'larının bulunduğu değerli bir nüshadır.

⁹⁰² Buhârî, *el-Kırâat Halfe'l-İmâm*, İstanbul Fatih Kütüphanesi, vr. 24^b. İbn Hacer, bu nüshanın başlık sayfasında (vr. 1^a) buna dikkat çekmiştir. İbn Receb'in hakkında açıklama yaptığı mesele, Buhârî'nin hocası Ali b. el-Medîni'den naklettiği şu meseledir: Sahabeden rukû'a yetişmenin rekâte yetişmek olduğunu söyleyenler, imâmın arkasında kırâati vacip görmeyen kimselerdir. İmâmın arkasında kırâati vacip görenlere gelince, rukû'a yetişenin rekâte yetişmiş olmadığını söyleyenlerdir. Nitekim Ebû Hüreyre imâma uyan kimseye, "İçinden oku!" demiş ve rukû'a yetişmenin rekâte yetişmek olmadığını söylemiştir. İbn Receb de buna işaret etmiş, bunun yanı sıra müteahhiründen Buhârî'yi destekleyenleri zikretmiştir. Bkz. İbn Receb, *Fethü'l-Bârî*, C. VII, s. 110-116.

⁹⁰³ Buhârî, *el-Kırâat Halfe'l-İmâm*, vr. 1^a; krş. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer fî Tercümeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, C. I, s. 381-382.

⁹⁰⁴ İbn Receb, *Fethü'l-Bârî*, C. VI, s. 339; C. IX, s. 104.

⁹⁰⁵ Bu yerlere örnek olarak bkz. İbn Receb, *Fethü'l-Bârî*, C. II, s. 42, 401, 442, 453; C. III, s. 100, 103, 160; C. IV, s. 58, 247; C. V, s. 42, 106; C. VI, s. 285; C. VII, s. 149; C. IX, s. 62.

Türcan, Buhârî'nin muhaddis vasfı sınırlarının dışına çıkmadığını, fıkıhın onun uzmanlık alanı olmadığını, Buhârî hakkında meşhur olan “Fıkhu'l-Buhârî fî Tercâcimihi” (Buhârî'nin fıkıhî bâb başlıklarındadır) ibaresinin hicrî yedinci asır âlimlerinden İbnü'l-Müneyyir'in dedesinden naklettiğini söylemiştir.⁹⁰⁶ Fakat biz, hicrî 277-371 yılları arasında yaşayan Ebû Bekr el-İsmâîlî'nin Buhârî'nin bâb başlıklarındaki fıkıhını övdüğünü görüyoruz. O, *el-Medhâl ile's-Sahîh*⁹⁰⁷ isimli kitabında şöyle demiştir: “... Onlardan hiçbirisi işi sıkı tutma, manâları istinbât ve fıkhu'l-hadîs inceliklerini ortaya koyma sebeplerini açıklama, rivâyet edilen hadis ile sebeb-i vurûdu arasındaki ilişkiye delalet eden bâb başlıkları koyma hususunda Buhârî'nin derecesine ulaşamamıştır.”⁹⁰⁸ el-Mühelleb b. Ebî Sufra (ö. 435/1044)⁹⁰⁹ ve Buhârî şerhinde Nevevî⁹¹⁰ de böyle söylemişlerdir.

Nâsiruddin İbnü'l-Müneyyir'in dedesi, bu mesele hakkında konuşan ilk kişi değildir. Aynı şekilde hicrî altıncı veya yedinci asırda bunu ilk olarak onun söylediği bilgisi de meşhur değildir.

Kirmânî (ö. 786/1384), bu bâb başlıkları hakkında şöyle demiştir: “Bu, asırlar boyu ileri gelen ve tecrübeli kimselerin, memleketlerin değerli âlimlerinin âciz kaldıkları, terk ettikleri ve çeşitli mazeretler ileri sürdükleri bir konudur.”⁹¹¹

O, fıkıh kitaplarında Buhârî'ye gerçekten çok az atıfta bulunulduğunu, fikhî tartışmalarda onun görüşlerinin itibara alınmadığını, Buhârî'nin ve *Sahîh*'nin bir âlime veya kitabına özgü olarak zikredilme sınırını aşmadığını söylemiştir.

Şaşırtıcı olan onun İbn Hacer'in görüşlerini zikretmemesi ve bu konu hakkında *Fethü'l-Bârî*'ye atıfta bulunmamasıdır. Buna karşın Buhârî'yi kötüleyen veya fıkıh açısından eksik bulan herkesin görüşlerini toplamıştır. Yine o, zikrettiği görüşlerle ilgili olarak âlimlerin redddiyelerini zikretmemiştir.

Fıkıh kitaplarında âlimlerin görüşlerinin zikredilmemesine gelince, daha sonra meşhur olan mezhep sahipleri kadar olmasa da, birçok âlim Buhârî'nin fikhî görüşlerini

⁹⁰⁶ Türcan, “Tarihte Buhari Algılamaları”, s. 87.

⁹⁰⁷ Ebû Bekr el-İsmâîlî'nin, *el-Medhâl ile's-Sahîh* isimli eseri de günümüze ulaşamayan eserlerdendir.

⁹⁰⁸ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 16-17.

⁹⁰⁹ Mühelleb b. Ebî Sufra, *el-Muhtasaru'n-Nasîh fî Tehzîbi'l-Kitâbi'l-Câmi'i's-Sahîh*, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Riyad, 1430/2009, C. I, s. 147.

⁹¹⁰ Nevevî, *et-Telhîs Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî*, s. 230.

⁹¹¹ Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Kevâkibu'd-Derârî (Buhârî'nin Sahîh'i ile birlikte)*, 2. Baskı, Beyrut, 1401/1981, C. I, s. 4-5.

nakletmiştir.⁹¹² Pek çok müctehid ve fakihin mezhebi ise, kendilerinden fikhî nakil yapılmadığı için silinip gitmiştir. Çünkü onların talebeleri fıkıhlarını nakletmemişler ve bu alanda meşhur olan imâmlar gibi meşhur olmamışlardır. Her ne kadar biz, onun muhtelif kitaplardaki bâb başlıklarında fıkıhla ilgili meseleler görüyorsak da, Buhârî'nin öğrencileri ondan, fıkıhtan ziyade hadis ve hadis meselelerini almaya önem vermişlerdir. Öğrencileri, kitaplarını tasnif ederken onun hadîslere dayalı fıkıh yönteminden etkilenmişlerdir. Nitekim bu, öğrencisi Tirmizî'nin kitabında açık bir şekilde görülmektedir.⁹¹³ Hatta buna, büyük fakihlerden hocası İshâk b. Râhûye ve başkası şahitlik etmiştir. Buhârî'nin, *Sahîh*'inde bâb başlıklarını koyarken veya bir meselede âlimlerin görüşlerini zikrederken hocasının görüşlerine işaret ettiğini görüyoruz.

Öte yandan Buhârî'nin, bir fakih olmadığı halde birçok âlimi hayrete düşürecek kitabını şaşırtıcı bir şekilde tertib etmesi, fikhî kitâbları ve bâblarını yerleştirmesi ve bunları bir düzen içinde yapması nasıl mümkün olmuştur?

Buradan; Buhârî'nin herhangi mezhebe bağlı olmayan bağımsız bir fakih ve müctehid olduğu, onun fikhî yönü olmadığını söyleyenlerin hiçbir delilinin bulunmadığı ve biyografisinin bulunduğu eserlerde kendisine yöneltilen fikhî sorulardan bahsedildiği sonucu çıkmaktadır. Yine görülmektedir ki, onun bâb başlıklarına yerleştirdiği fikhî meselelerde ictihâdları, tercihleri ve özel görüşleri bulunmaktadır. Buhârî, herhangi bir mezhebe bağlı mukallid değildi ve *Sahîh*'inde birçok usûlî mesele sunmuştur.⁹¹⁴

Bu konuya diğerlerinden daha geniş yer verdik. Çünkü muhaddisin fikhî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini tashîf ve tahrîfe girmemesi veya hadislerin içerdikleri

⁹¹² Bkz. İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid**, Thk. Mâcid el-Hamevî, 1. Baskı, Beyrut, 1416/1995, C. I, s. 248; Nevevî, **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, C. I, s. 219; C. III, s. 409; C. V, s. 384; C. VII, s. 387; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm**, C. III, s. 546; Muhammed b. Muhammed el-Hattâb et-Trablusî, **Mevâhibü'l-Celîl li-Şerhi Muhtasari'l-Halîl**, 3. Baskı, Beyrut, 1412/1992, C. II, s. 279; İbnü'l-İmâd, Abdullhayy, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, Thk. Mahmûd el-Arnaût, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, 1406/1986, C. I, s. 208; Şevkânî, **Neylû'l-Evtâr**, C. V, s. 51-52.

⁹¹³ Bkz. İsmail Lûtî Çakan, **Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri**, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 70; Ömer Özpınar, **Hiz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-Hadîs İlmi)**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 212.

⁹¹⁴ Mu'âz Sa'îd Havvâ, Buhârî'nin ictihâd yöntemi konusunda bir doktora tezi hazırlamış, orada örneklerle Buhârî'nin ictihâd yöntemini ele almıştır. Mahmûd Muhammed el-Kebş'in çalışması ise, *el-Câmi'u's-Sahîh*'i çerçevesinde Buhârî'de usûl-i fıkıh işaretleri konusundadır. Her iki çalışma, Buhârî'nin ictihâd yöntemini ortaya koyma hususunda birbirini tamamlar niteliktedir.

hükümleri ihlâl etmeden müslümanlara ulaştırmak için hadislerin lafızlarını tespit hususunda en önemli etkenlerden biridir.

Bu bölüm, Buhârî'nin ilmî gelişimini muhtasar olarak ortaya koymakta ve onun, hadislerin lafızlarını tespit noktasında yaptığı çalışmalara (cuhûduna) girmeden önce değinmemiz gereken hususları ihtivâ etmektedir. Böyle bir giriş, bu çalışmaların tabiatını, hakikatini anlamak ve zihinde canlandırmak açısından son derece önemlidir.

Buhârî'nin ilmî gelişimi içinde, daha önce geçtiği üzere Arap olmadığı halde Arapçayı konuşan bir kimse olarak yetişmiştir. O, küçük yaşta iken babasının evindeki hadis meclislerinde ve hadis için kurulan meclislerde yetişmiştir. Hadislerin lafızlarının korunması üzerinde, Buhârî'nin zikredeceğimiz diğer çalışmalarıyla birlikte önemli bir rolü olan fikhî yönü üzerinde de durduk.

2.2. BUHÂRÎ'NİN SAHÎH'İNDE LAFIZLARIN ZABTI KONUSUNDA GÖSTERDİĞİ TİTİZLİKLE İLGİLİ MESELELER

Bu başlık altında, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki lafızları zabtı konusundaki çabalarından bahsedilecektir. Bu kapsamda; alimlerin, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki lafızları tespiti hakkındaki görüşleri, Hadislerin lafızlarını zabt hususunda Müslim'in *Sahîh*'inin Buhârî'nin *Sahîh*'ine tercih edilmesi; Şeyhayn'ın, metin ve isnadında ittifak ettiği hadislerdeki lafız farklılıkları sorunu; Buhârî'nin *Sahîh*'inde aynı metin ve isnadla tekrar ettiği hadislerdeki lafız farklılıkları meselesi ortaya konacak ve bu meseleler uygulamalı araştırma ile değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ayrıca, âlimlerin, Buhârî'nin hadislerin zabtına yönelik uygulamaları hakkındaki tenkîd ve değerlendirmeleri de ele alınacaktır.

2.2.1. Buhârî'nin *Sahîh*'inde Hadis Lafızlarını Tespiti Hakkındaki Görüşler

Bu başlık altında öncelikle, âlimlerin, Buhârî'nin hadis lafızlarını tespiti hakkındaki görüşleri zikredilecektir. Bilindiği üzere âlimler Buhârî'nin en çok isnad tekniği üzerinde durmuşlardır. Peki âlimler Buhârî'nin söz konusu tekniği üzerinde ne derece durmuşlardır? Bu sorunun cevabıyla birlikte lafız tespitinin önemi ve özelde Buhârî'nin tespit yönteminin ehemmiyeti ortaya çıkmış olacaktır.

Buhârî'nin *Sahîh*'ini detaylı olarak bilen ve onun metoduna vakıf olan âlimler, onun kitabını ve çalışmalarını takdir etmişlerdir. Nitekim bu konuda dikkati ve

titizliğiyle bilinen Nesâî'nin (ö. 303/915) şöyle dediği nakledilmiştir: “Bu kitaplar içinde Buhârî'nin kitabından daha iyisi yoktur.”⁹¹⁵ İbn Hacer, buradaki “iyi”yi isnâd iyiliği olarak açıklamış ve bunu ehl-i hadisin ıstılahına dayandırmıştır.⁹¹⁶ Fakat biz, Buhârî'nin *Sahîh*'ini İbn Hacer'den önce şerh eden Nevevî'nin, Nesâî'nin sözünü naklettikten sonra hemen onun peşine şöyle dediğini görüyoruz: “Şüphesiz Buhârî, hadisi ve hadisin incelikleri en iyi bilen kimsedir. O, ilmini seçmiş ve uygun gördüklerini bu kitaba almıştır.”⁹¹⁷ Nevevî, Müslim üzerine yazdığı şerhinde Nesâî'nin sözünü takiben şu açıklamada bulunmuştur: “Kısaca ulemanın tercihlerinin özeti şudur: Buhârî'nin Müslim'den daha değerli ve hadîs /tekniğini ondan daha iyi bildiği hususunda ulemanın ittifakıdır. O, ilmini seçmiş ve muvafakat ettiği şeyi bu kitaba almıştır.”⁹¹⁸ Hadis tekniği, hem isnâdı hem de metni kapsamaktadır. İçinde rivâyetler ve râvilerin lafızları olduğu için sadece isnâda hasredilemez.

İsmâîlî'nin (ö. 371/982) de bu görüşü doğrular nitelikte şeyler söylediği nakledilmiştir: “Ben Ebû Abdullah el-Buhârî'nin telif etmiş olduğu *el-Câmi* ' kitabına baktım ve onu isimlendirdiği gibi sahîh sünnetlerin çoğunu topladığını ve istinbat edilmiş birtakım güzel manâlara delalet ettiğini gördüm. Böyle bir şeyi, ancak nakletmiş olduğu hadis bilgisine, rivâyetler ve illetlerine dair bilgiyi, fıkıh ve lügat bilgisiyle birlikte ekleyen, bütün bunlara hâkim olan ve bunlarda derinleşen bir kimse mükemmel yapabilir.”⁹¹⁹

İsmâîlî, Buhârî'nin metin açısından hadis tekniğinden bahsederken bir taraftan onun lügat ve fıkıh bilgisini ve bunlara hâkimiyetini, diğer taraftan da rivâyetlere ve onların illetlerine –ki bu, rivâyetlerin tariklerini ve lafızlarının farklılığını bilmeyi de kapsar– dair bilgisini açık bir şekilde ifade etmektedir. Nitekim bu sözleri Buhârî'nin metinlerden manalar istinbât etmesini övmesi anlamına da gelmektedir. Bütün bunlar, Buhârî'nin metinlerdeki lafızların tespiti noktasında gösterdiği titizliğin bir neticesidir. İsmâîlî, *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine müstahrec yazan ve Buhârî'nin bu husustaki çalışmalarına vâkıf olan bir kimsedir.

⁹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 327; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 74.

⁹¹⁶ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 16.

⁹¹⁷ Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *et-Telhîs Şerhu'l-Câmi'î's-Sahîh li'l-Buhârî*, Thk. Nazar Muhammed el-Fârâyâbî, 1. Baskı, Riyad, 1429/2008, C. I, s. 215. Nevevî bu sözü, Buhârî ile Müslim arasında karşılaştırma yaparken söylemektedir.

⁹¹⁸ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. I, s. 23.

⁹¹⁹ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 16-17; a. mlf. *Taghîku't-Ta'lik*, Thk. Sa'îd el-Kazakî, Beyrut, Ürdün, 1405h., C. V, s. 426.

İsmâîlî, Buhârî'nin *Sahîh*'ini tasnif durumunu da açıklamaktadır: “Onlardan hiçbirini tavizsizlik, manâları istinbât etmeye ve rivâyet edilen hadisle ilgisi olan şeye delalet eden bâb başlıklarını koymaya çalışma bakımından Ebû Abdullah'ın derecesine ulaşamamıştır.”⁹²⁰ İsmâîlî'nin, Buhârî'nin manâları istinbât etmeye ve diğer şeylere çalışmasını, onun teşeddütü üzerine atfetmesinde, onun teşeddütünün sadece isnâdlarla ve râvilerin tercihiyle sınırlı olmadığı, bilakis metnin de bundan nasibini aldığı anlaşılmaktadır. Onun manâlar ve fıkıh istinbat etmesi, *Sahîh*'indeki bâbların başlıkları, onun rivâyetlerdeki lafızların farklılığını dikkate aldığı delilidir. Zira Buhârî, bir hadisi rivâyet edildiği lafızlarla rivâyet ediyor ve buna göre muhtelif bâb başlıkları koyuyordu.

Nevevî ise, –o, her iki sahîh üzerine şerh yazmıştır– şöyle demiştir: “Buhârî'nin kitabı, iki kitaptan; faydaları, zahiri ve muğlak bilgileri en çok olanıdır.”⁹²¹ Görüldüğü üzere Nevevî, âlimlerin görüşlerini nakletmekle yetinmemiş, konuya ilişkin şahsî görüşünü de ortaya koymuştur.

Araştırmacıların günümüze kadar devam ettirdikleri sayısız çalışmalar, bu hususlara vâkıf olmaya çalışmaktadır. Biz de araştırmamızda özel olarak bunlardan metinle ilgili hususlara vâkıf olmaya çalıştık.

Hadis metnlerinin lafızlarıyla ilgili çalışmaların az olması sebebiyle, *Sahîhu'l-Buhârî* hakkında hüküm vermek, Nevevî'nin özet olarak nakletmiş olduğu hususlar hakkında araştırma yaptıktan sonra doğru ve yerinde olacaktır.

Buhârî'nin *Sahîh*'indeki isnâdların merkezinde ittisâl, râvilerin adâleti ve zabtının bulunması, cerh edilen kimselerin hadislerinden soyutlanması gibi şartlar, metinlerin selâmetine götüren şeylerdir. *Sahîhu'l-Buhârî*'nin metnlerinin lafızları, selâmet, kuvvet ve hıfzdan büyük pay almıştır.

Buhârî'nin bir bâbdaki hadisin tariklerini toplamasına gelince, onun amacı hadisin bütün tariklerini bir yerde toplamak değildir. O, isabetli gördüğü lafızları tercih ve hadislerden çıkacak fikhî hükümlere göre tasnif anlayışına bağlı olarak rivâyetleri, bazı yerlerde biraraya getirmiş bazı yerlerde ise ayırmıştır. Buhârî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahih hadislerini rivâyet etmesi ve onları bir kitapta toplamasının yanısıra, fikhî hükümler istinbât etmeye ve bunları başlıklara yansıtmaya özen göstermiştir. Bu

⁹²⁰ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 17.

⁹²¹ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. I, s. 23.

yüzden kitabının başlığı, “Min umûri Resûlillah, sünenihî ve eyyâmihî” ismini içermektedir. Buhârî, bazen rivâyetlerin lafızlarının farklılığına işaret etmekle, bazen ise lafız farklılıklarından istifade etmek amacıyla muhtelif bâblarda tahrîc etmekle yetinmiştir. İşte araştırmamızda bu hususları ayrıntılı olarak ele alacağız.

İsmâîlî’nin şu sözleri tam da bu durumu ifade etmektedir: “Eğer Buhârî bildiği tüm sahîh hadîslerin hepsini tahrîc etmiş olsaydı, elbette bir bâb içinde sahâbîlerden bir topluluğun hadîslerini bir yere toplayacaktı ve sahîh oldukları takdirde onlardan her birinin tarîklerini de zikredecekti.”⁹²² Netice itibariyle İsmâîlî’nin bu sözleri, Buhârî’nin, bir konuda bildiği tüm hadîslerin tarîklerini peşpeşe zikretmemesinin, *Sahîh*’inin başlığında da işaret ettiği, ihtisâr ve sözü uzatmama isteğiyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Ancak bu, Buhârî’nin bir hadisin tarîklerini toplama ve metinlerin lafızlarının farklılığını açıklama hususunda zikre değer bir çalışması olmadığı anlamına gelmez. Araştırmamızda ortaya koyacağımız hususlardan biri de budur.

2.2.2. Lafzın Zabtı Açısından Müslim’in *Sahîh*’inin Buhârî’nin *Sahîh*’ine Tercih Edilmesi

Bu noktada akla gelen önemli bir mesele vardır. O da, Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’lerinin karşılaştırılması veya her ikisi arasındaki üstünlük yarışıdır. Bu konuya girmeden, mahiyetini ve dayandığı esasları açıklamadan önce, diğer musanniflerin maksatları farklı olduğu gibi, şeyhaynın tasnif maksatlarının da farklı olduğunu belirtmek gerekir. Her birinin maksadı sahîh hadis olmakla birlikte, metodları ve kitaplarında bulunan çalışmalarının tabiatı değişiktir. Onların her biri, kitabında açıkça veya imâ yoluyla gerekli gördükleri şartların hakemliğine başvurmuştur. Burada amaç, ikisinden birini tercih değildir. Bilakis Buhârî’ye özgün tercih kriterlerinin ortaya konulmasıdır.

Bazı âlimlerin *Sahîhu Müslim*’i *Sahîhu’l-Buhârî*’ye tercih ettikleri nakledilmektedir.⁹²³ Kısaca İbn Hacer, bunun sebebinin Buhârî’nin manâ ile rivâyeti

⁹²² Sehâvî, *Fethü’l-Muğîs*, C. I, s. 57.

⁹²³ Ebû Ali en-Nîsâbûrî (ö. 349/960), Mesleme b. el-Kâsım (ö. 353h.) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) bu âlimlerdendir. Bkz. İbn Mende, Muhammed b. İshâk, *Şurûtu’l-Eimme*, Thk. Abdurrahman b. Abdulcebbâr el-Ferîvâî, 1. Baskı, Riyad, 1416/1995, s. 71-72; Gassânî, el-Hüseyn b. Muhammed el-Ceyyânî, *Takyîdü’l-Mühmel ve Temyîzü’l-Müşkil*, Thk. Ali b. Muhammed el-‘Umrân, Muhammed ‘Azîz Şems, 1. Baskı, y.y., 1421/2000, C. I, s. 67; Tüçibî, Kâsım b. Yûsuf, *Bernâmeçü’t-Tüçibî*, Thk. Abdulhafîz Mansûr, ed-Dârü’l-‘Arabiyye li’l-Kitâb, y.y., t.y., s. 93.

ve Müslim'in aksine ihtisarına bir delil getirmeksizin hadisi bölmeyi câiz görmesi olduğunu ifade etmiştir. O, bunu iki temel sebebe⁹²⁴ bağlamıştır:

Birincisi: Buhârî'nin kitabını uzun rihleleri esnasında yazmış olmasıdır. Onun şöyle dediği rivâyet edilir: “Nice hadîs var ki ben onu Basra’da işittim, Şam’da yazdım. Nice hadîs de var ki ben onu Basra’da işittim, Horasan’da yazdım.” Bunun sebebi, Buhârî'nin hadisi hıfzından yazması ve hadisin lafızlarını tam olarak değil tasarrufla ve manâsıyla sevk etmesidir. Müslim ise kitabını, asıl nüshalar yanında ve şeyhlerinin çoğu hayatta olduğu hâlde kendi beldesinde yazmıştır. O, lafızlar konusunda titiz ve bağlam konusunda dikkatliydi.

İkincisi: Buhârî'nin kitabının fikhını hadislerinden istinbât etmesidir. Bu yüzden o, çeşitli hükümler ihtiva eden metni bölme ihtiyacı duymuş, her bir parçayı istinbât ettiği bu hükme delil getirdiği bâbda zikretmiştir. Eğer o, hadisin tamamını bütün yerlerde zikretseydi, kitap uzardı. Fakat Müslim böyle yapmıyor, bir bâbın bütün hadislerini bir yerde birbirine atfederek düzenli olarak sevk ediyordu. Eğer metin birden çok hüküm ihtiva ediyorsa, en ilgili ve çoğunlukla eksiklik olan yerde zikrediyordu. O, metinleri tam olarak yazılı bir halde sevk ediyordu. Bu yüzden (Mağriblilerden) ahkâm konusunda eser yazanlardan isnâdların hazfını câiz görenler, metinlerin naklinde Müslim'in kitabına dayanmışlardır. Bu, Mağriblilerle ilgili bir durumdur. Onların hiçbirinden, bizzat sıhhat açısından *Sahîhu Müslim*'in *Sahîhu 'l-Buhârî*'den daha sahîh olduğuna dair bir açıklama nakledilmemiştir.⁹²⁵

İbn Hacer'in zikrettiği ikinci sebep hakkında şunları söyleyebiliriz: Buhârî, bir hadisi bölüyorsa da, o, bir hadîsin lafızlarındaki ve tariklerindeki farklılığa işaret ediyordu. Bu durum, Müslim'de daha az olsa da, Buhârî'de hiç yok değildir. O, çoğu yerde fikhî bâblandırma kullandığı lafızların açıklanmasına ihtiyaç duyduğu zaman, onları beyân ediyor ve yerine getiriyordu. Müslim ise, bir hadisin rivâyetlerini topluyor, onları karşılaştırıyor ve rivâyet ettiği her hadisin lafızlarını açıklıyordu. Bu husus, Buhârî açısından bir kusur kabul edilmez. Fakat o böyle yaparak kitabını muhtasar ve fikhî olmaktan çıkarıyordu. Aynı şekilde buna şahit faydalı hususlar vardır ki, *Sahîhu 'l-Buhârî* açısından bunların üzerinde duracağız.

⁹²⁴ Ona göre bunlar üç sebeptir. Birincisi, İbn Hazm'ın *Sahîhu Müslim* hakkında söylediği, “Onun hutbesinden sonra serd hadisinden başka bir şey yoktur.” sözüdür. Bkz. İbn Hacer, **en-Nüket**, C. I, s. 282.

⁹²⁵ İbn Hacer, **en-Nüket**, C. I, s. 282-283.

Birinci sebebe –onu öneminden dolayı geriye bıraktık– gelince, bu konuda şunları söylebiliriz: İbn Hacer, Mağriblilerin *Sahîhu Müslim*’i üstün tutmalarının sebeplerinin ilkinin, Buhârî’nin hadisi bazen hıfzından yazmasına ve hadisin lafızlarını tam olarak değil tasarrufla ve mânen rivâyet ederek nakletmesine bağlamıştır. Bunu, Buhârî’nin söylediği ve Hatîb el-Bağdâdî’nin kendisine nisbet ettiği bir sözü üzerine bina etmiştir.⁹²⁶ Bu haberde anlama problemi vardır. Çünkü bu haberden zahiren anlaşılmaktadır ki, Buhârî bir belde bir hadis işitiyor, fakat onu sahifelere yazmak için boş zaman bulamıyor; ancak başka bir beldeye intikal ettikten sonra boş vakit bulup yazamadığı hadisi yazıyor ve tedvin ediyor. Sonra o, *Sahîh*’i de dâhil kitaplarını telif ettikten günler sonra, daha sonraki bir dönemde işittiği hadisleri tedvin ettiği sahifelerden nakilde bulunuyor. Bundan iki ihtimal doğmaktadır: Birincisi, yazdığı şeylere daha sonra bozukluk girmesi ihtimali. İkincisi, bu bozukluğun genel olarak sünnet-i Nebeviyye konusunda telif eserlere, özel olarak da *Sahîh*’ine girme ihtimali. İlk bakışta İbn Hacer’in sözünden anlaşılan budur.⁹²⁷

Buna şu açılardan cevap verilebilir:

1) Buhârî, حَدِيثٌ رُبُّ “nice hadis” ifadesini kullanmıştır. Buradaki رُبُّ “nice” kelimesi “azlık” ifade eder. Dolayısıyla bu durum az vuku bulmuştur.

2) “Hadis” kelimesi, sadece merfû‘ hadis için kullanılmaz. Bilakis isnâdla rivâyet ettikleri her şey buna dâhildir. Dolayısıyla sahâbenin, tâbiûnun ve Buhârî’nin şeyhlerine varıncaya kadar onlardan sonra gelenler bu kapsama girer. Bu tür rivâyetler Buhârî’de çoktur.

3) Muhaddis imâmların metodu olduğu üzere, Buhârî’nin hadis kitabının çeşitli vecihleri vardır. Eğer bir belde işitip diğer belde yazdığı bir vecihte problem görürse, diğer vecihleri yazmış olması söz konusu ihtiyacı karşılar.

4) O, bazen bir hadisi işitir, fakat yazacağı uygun bir yer veya başlık buluncaya kadar onu yazmazdı.⁹²⁸ Zira muhaddisler hıfz ettikleri her şeyi yazmıyorlardı.

⁹²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 329.

⁹²⁷ Muhammed Avvâme, *Tedrîbu’r-Râvî (Suyûtî)*, C. II, s. 306, dipnotlar.

⁹²⁸ Ebû Şehbe, Muhamed b. Muhammed, *ed-Difâ‘ ‘anî’s-Sünne ve Reddû Şübühâtî’l-Müsteşrikîne ve’l-Küttâbî’l-Mu‘âsirîne ve Beyânü’s-Şübheti’l-Vâride ‘ale’s-Sünne Kadîmen ve Hadîsen ve Reddühâ Redden ‘İlmiyyen Sahîhan*, (Abdulganî Abdulhâlık’ın *er-Redd ‘alâ men Yünkuru Hüciyyetü’s-Sünne* isimli eseriyle birlikte) 1. Baskı, y.y., 1409/1989, s. 233.

5) Buhârî'nin; şeyhleri, zamanının büyük imamları, öğrencileri ve çeşitli şehirlerin halklarının yapmış olduğu imtihanlar göstermektedir ki, onun hadis kitaplarına hafızasından yazdığı şeyler güçlü hafızasına işaret etmektedir.⁹²⁹ Yine onların kitapları da onun hafızasını tahkim etmektedir.

6) Buhârî'nin yukarıdaki sözü, *Sahîh*'ine, metoduna veya tasnifine yönelik değildir. O halde ihtimalli olan bu söz, onun tasnif metoduna ve *Sahîh*'teki hadis tahrîc yöntemine nasıl delil getirilebilir?

Bunlar, söz konusu ifadeyle ilgili yanlış anlamaları ortadan kaldırmaktadır. Bu sözü, iki *Sahîh*'i birbiriyle karşılaştıran ve *Sahîhu Müslim*'i *Sahîhu'l-Buhârî*'ye tercih eden bazı kimseler kullanmıştır. Hâlbuki Buhârî'nin bir sözünden hareketle genel bir yargıya varmak, ilmî yöntemle bağdaşmaz.

“Buhârî, bu yöntemle hadis nakletmesinden birkaç sene sonra *Sahîh*'ini tasnif etmeye başladı.”⁹³⁰ ifadesine gelince, Buhârî'nin sözünde buna delalet edecek bir şey bulunmamaktadır. Buhârî, *Sahîh*'ini tasnif etmek için on altı yıl beklemiştir.⁹³¹ Bu süre zarfında o rihleler yapıyor, tasnif faaliyetlerine devam ediyor, rivâyetleri gözden geçirip tashih ediyordu.

Buhârî'nin yukarıdaki sözünde, –manâ ile rivâyeti câiz görüyorsa da–, manâ ile rivâyete delalet eden bir şey yoktur. Yukarıdaki sözünden Buhârî'nin manâ ile rivâyet ettiğine delil getiren kişilerden biri, İbn Hacer'in sözünü kullanan Mahmûd Ebû Reyze'dir. Bunu Buhârî ve *Sahîh*'inden söz ederken⁹³², Buhârî'nin *Sahîh*'inin tasnifinde dikkatli olmadığına işaret sadedinde dile getirmektedir.

Ebû Reyze bu konuda İbn Hacer'in şu sözünü de delil getirmiştir: “Buhârî'nin nadir uygulamalarından biri, bir hadisin tamamını bir isnâdla iki lafız halinde tahrîc etmesidir.”⁹³³ Bu, manâ ile rivâyeti ifade etmekten uzaktır. İbn Hacer, onu bunun için

⁹²⁹ Avvâme, *Tedribu'r-Râvî (Suyûtî)*, C. II, s. 306-307, dipnotlar.

⁹³⁰ Bu iddia, Buhârî'nin hıfzının yanısıra kitâbî hadis kaynakları topladığını isbat etmeye çalışan Fuad Sezgin tarafından dile getirilmiştir. (Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 207-212.) Hâbil Nazlıgöl, buna dayanarak Buhârî'nin kitabını yazarken herhangi bir şüphe halinde bu şüpheyi gidermek için asıl kaynağa müracaattan mahrum bulunduğunu ve bunun muarızlarınca eleştiri sebebi yapıldığını ifade etmektedir. Bkz. Nazlıgöl, Hâbil, “Buhârî ve Müslim'in Sahihleri Arasında Bir Mukayese”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-569) -Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran 1987*, 1996, (ss. 165-170), s. 169.

⁹³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 322.

⁹³² Ebû Reyze, *Edvâ' 'ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, s. 273.

⁹³³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XVII, s. 604.

sevketmemiştir. Bilakis bunu, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yapılan sihir olayından bahsederken nakletmektedir ki, Buhârî bunu iki yerde rivâyet etmiştir:

Birinci yer: Bize İbrâhîm b. Mûsâ tahdîs etti, bize İsâ, Hişâm'dan, o da babasından haber verdi ki, Âişe (r. anhâ): "Peygamber'e (s.a.v.) sihir yapıldı, demiştir. el-Leys şöyle demiştir: "Hişâm bana babasından işitip ve kavradığı şu hadîsi bana yazdı: Âişe şöyle dedi: "Peygamber'e sihir yapılmıştı. Öyle ki, Peygamber bâzı işi işlemediği hâlde onu işliyor hayâlî verilirdi. Nihâyet günün birinde tekrâr tekrâr duâ etti. Sonra bana, *"Hissetin mi? Allah bana kendisinde şifâm olan şeyi bildirdi. Bana iki kişi geldi. Bunlardan biri başucumda, öbürüsü ayak ucuma oturdu. Ve biri öbürüsüne, "Bu zâtın hastalığı nedir?" diye sordu. O da, "O sihir yapımıştır!" diye cevâp verdi. O, "Ona kim sihir yapmıştır?" diye sordu. öbürüsü, "Lebîd b. el-A'sam!" diye cevâp verdi. "Bu sihir ne ile yapılmıştır?" diye sordu. O da, "Bir tarak, saç ve sakal tarantısı, erkek hurmanın kurumuş çiçek kapçığı ile!" diye cevâp verdi. "nerede yapılmıştır?" soruna da, "Zervân Kuyusu'nda!" diye cevâp verdi. Sonra Peygamber (s.a.v.) çıkıp kuyuya gitti. Sonra dönüp geldi. geldiğinde (ben) Âişe'ye: "Kuyunun etrafındaki Hurma ağacının uçları, şeytânların başları gibidir" buyurdu. Bunun üzerine ben: "Sen o sihri çıkardın mı?" diye sordum. Resûlullah: *"Hayır çıkarmadım. Çünkü Allah bana şifâ vermiştir. Bir de o sihri çıkarıp çözmekle halk arasında sihir şerrinin yaymasından endişe ettim. Sonra o kuyu kapatıp gömüldü."*⁹³⁴*

İkinci yer: Bize İbrâhîm ibn Mûsâ tahdîs etti, bize İsâ **ibn Yunus**, Hişâm'dan; o da babası Urve'ndan haber verdi ki, Âişe (r. anhâ) şöyle demiştir: "Benû Züreyk'ten Lebîd ibnu'l-A'sam denilen bir adam Resûlullah'a (s.a.v.) sihir yaptı. Öyle ki, h bir işi işlemediği hâlde onu yaptığı kendisine onu yaptığı hayâlî gelirdi. Nihâyet günün birinde yâhut gecenin birinde benim yanımda iken kendisi duâ etti, yeni duâ etti. Sonra bana şöyle dedi: *"Yâ Âişe! Allah, kendisinden fetvâ istediğim şey hakkında Allah'ın bana fetvâ verdiğini Hissettin mi?. Bana iki adam geldi. Bunlardan biri baş ucumda, diğeri de ayak ucumda oturdu. Akabinde bunlardan biri diğerine (arkadaşına), "Bu zâtın hastalığı nedir?" diye sordu. O da: "sihirlenmiştir!" diye cevap verdi. Öteki: "Buna kim sihir yapmıştır?" dedi. O: "Lebîd ibnu'l-A'sam!" diye cevap verdi. Sonra: "Bu büyü hangi şeyde yapılmıştır?" diye sordu. O da: "Bir tarak, saç sakal tarantısı ve erkek hurmanın kurumuş çiçek kapçı ile, diye cevâp verdi!" diye cevap verdi. "nerede*

⁹³⁴ Buhârî, Bed'ü'l-Halk 11.

yapılmış?” suâlîne de: “Zervân Kuyusu’nda!” diye cevap verdi.” Sonra Resûlullah (s.a.v.), sahâbîlerinden birtakım insanlarla berâber çıkıp ona (kuyuya) gitti. Oradan dönüp gelince bana: “Yâ Âişe! O kuyunun suyu kına suyu gibi kırmızımtırak veya hurma ağacının uçları şeytânların başları gibidir!” buyurdu. Ben kendisine: “Yâ Resûlellah! Sen O sihri oradan çıkarmadın mı?” diye sordum. Resûlullah: “Allah bana âfiyet vermiştir. Ben bu sihir çıkarmakla, halk arasında sihir şerrini yaygınlaştırmamı istemedim!” buyurdu. Âişe: Resûlullah o kuyunun kapatılmasını emretti de kuyu gömüldü, demiştir. Ebû Usâme, Ebû Damra ve İbn Ebi’z-Zinâd, bunu Hişâm’dan rivâyet ederek ona (İsâ ibn Yûnus’a) mutâbaat etmişlerdir. el-Leys ve İbn Uyeyne, Hişâm’dan olan rivâyetlerinde, فِي مُشْطٍ وَمُشَاقَّةٍ “Tarak ve keten tarantısında” şeklinde söylemişlerdir. “el-Muşâta”, tarandığı zaman saçtan çıkan şey; “el-muşâka” ise ayrılma sırasında ketenden çıka liflerdir, deniliyordu.⁹³⁵

Birinci yerde lafız el-Leys’e aittir. Bunun çeşitli delilleri vardır:

1) Lafzı şu şekilde sevk etmek onun tabiatındadır: “Bize İbrâhîm b. Mûsâ tahdîs etti, bize İsâ, Hişâm’dan, o da babasından rivâyetle haber verdi ki, o Âişe’nin (r. anhâ) şöyle dediğini rivâyet etti: “Peygamber’e (s.a.v.) sihir yapıldı.” **el-Leys dedi ki: “Hişâm babasından işittiği ve kavradığı şu hadîsi bana yazdı: Âişe şöyle dedi: “Peygamber’e (s.a.v.) sihir yapıldı.”**

2) Onun metodu, hadisi en son lafzı üzere nakletmesidir.⁹³⁶

3) Birinci yerde, فِي مُشْطٍ وَمُشَاقَّةٍ “Tarak ve keten tarantısında” lafzı gelmiştir. Bu, el-Leys ve İbn Uyeyne’nin Hişâm’dan rivâyet ederek münferid kaldıkları lafızdır. Nitekim Buhârî, ikinci yerde buna delil getirmiştir. Bu, İbn Hacer’in bu hadis hakkındaki görüşünü reddeder. Zira hadis, bir isnâdla değil iki isnâdla gelmiştir. Böylece onun kelâmını, Buhârî’nin manâ ile rivâyet ettiğine ve tasarrufta bulunduğu delil getiren kimse reddedilmiş olur.

İbn Hacer bunu, Buhârî’nin bir defasında şeyhi İbrâhîm b. Mûsâ’dan “Nihayet günün veya gecenin birinde”⁹³⁷ lafzıyla, başka bir yerde aynı şeyhten şüphe ifade etmeksizin “Nihayet günün birinde”⁹³⁸ lafzıyla rivâyet etmesini beyân ederken delil

⁹³⁵ Buhârî, Tıbb 47.

⁹³⁶ Bu metodu İbn Hacer ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 257.

⁹³⁷ Buhârî, Tıbb 47.

⁹³⁸ Buhârî, Bed’ü’l-Halk 11.

getirmiştir. İbn Hacer, şüphenin önce Buhârî’den kaynaklandığını zannetmiş, sonra bu şüphenin onun şeyhinden kaynaklandığını açıklamıştır.⁹³⁹

Ahmed b. Fâris es-Sellûm, birinci yerde lafzın el-Leys’e ait olduğunu anlamış, fakat İbn Hacer’in yukarıdaki sözünü Buhârî’nin hadisi manâ ile rivâyet ettiğine delil getirmiştir. Onu delil getirerek şöyle demiştir: “Onun acayıpliklerinden biri, bir hadisi bir isnâdla iki ayrı yerde iki muhtelif lafızla rivâyet etmesidir... Onu Bed’ü’l-Halk’ta, “İbrâhîm b. Mûsâ’dan, Îsâ b. Yûnus bize haber verdi” şeklinde rivâyet etmiş ve “Peygamber’e sihir yapıldı.” lafzıyla zikretmiştir. Hadis burada sonra erdi. Onu Tıbb’da aynı senedle, “Benû Züreyk’ten Lebîd b. el-A’sam denilen bir adam Resûlullah’a (s.a.v.) sihir yaptı.” lafzıyla tekrar zikretmiştir.⁹⁴⁰ Hâlbuki hadis, daha önce geçtiği üzere iki isnâdladır.

Bilinmektedir ki âlimler, “nebî” ve “resûl” kelimeleri hakkında müsamahalı davranmaktadırlar. Bu durum manâ ile rivâyet kapsamına girmez. Sellûm, Buhârî ile Müslim arasında karşılaştırma yaptıktan sonra bunu Buhârî’nin manâ ile rivâyet ettiğine delil getirmiş ve bu misali bu hususta hakem yapmıştır.

Mehmet Bilen, Buhârî’nin hadisleri taktî‘ ile rivâyet etmesini bir noksanlık olarak addeden⁹⁴¹ Ahmed Naim’e muvafakat ederek, Buhârî’nin hadisi bölmesi ve onu çeşitli bâblarda tekrar etmesi sebebiyle hadise ulaşmanın zor olmasını Buhârî için bir kusur olarak düşünölebileceğini belirtmiştir.⁹⁴² Fakat bu, muhaddislerin tasnif yöntemleriyle ilgilidir. Bazıları, murâdın kolayca elde edilmesi amacıyla tasnifte bulunmuştur. Bazılarının ise, bir hadisin bütün tariklerini bir yerde toplamanın ötesinde bir gayesi vardır. Bunda araştırmacılar, murâd edileni elde etmek için dikkatli düşünmeye ve musannifin metodunu anlamaya ihtiyaç duyar.

İbn Hacer’in söylediği şey, Buhârî’nin istinbâtta bulunduğu şeye uygun yerlerde hadislerin muhtelif lafızlarını muhtelif tariklerle rivâyet ettiğine delalet

⁹³⁹ O, İbn Hacer’in bu sözünü Buhârî’yi savunma amacıyla getirmiştir. Bkz. Ebû Şehbe, Muhmamed b. Muhammed, **ed-Difâ‘ ‘ani’s-Sünne**, s. 232-233.

⁹⁴⁰ Bkz. Dârekutnî, Ali b. Ömer, **el-Müzekkiyât ve Hiye’l-Fevâidu’l-Müntahabeti’l-Garâibi’l-‘Avâlî min Hadîsi Ebî İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî en-Nisâbü’rî**, (Thk. Ahmed Fâris es-Sellûm), (tahkik mukaddimesi), 1. Baskı, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, y.y., 1425/2004, s. 6.

⁹⁴¹ Ahmed Naim, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, C. I, s. V, Dipnot: 1.

⁹⁴² Mehmet Bilen, “Sahîh-i Buhârî’de Tekrar Meselesi”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, Cilt: VIII, Sayı: 1, (ss. 149-161), s. 161.

etmektedir. Zira o, çeşitli tarikleri ve lafızları toplamakta ve muhtelif bâblarda onlardan istinbâtta bulunmaktadır. Bu, onun teknik üstünlüğüdür.

7. Şeyhayn arasındaki karşılaştırmalardan biri, Müslim'in kitabını asıl nüshalar yanında ve şeyhlerinin çoğu hayatta olduğu hâlde kendi beldesinde yazmış olduğu ve bundan dolayı onun lafızlar konusunda titiz ve bağlam konusunda dikkatli davrandığı hususudur. Bu, onun için kolay bir iştir ve doğrudur. Buhârî ise, onunkilerden daha yaşlı şeyhlerden yazmıştır. Onların bazıları Buhârî *Sahîh*'i tasnif edeceği sırada veya tasnif esnasında vefat etmiştir. Hâlbuki Müslim bu şeyhleri idrâk etmemiştir.

8. Buhârî çokça rihle yapmıştır. Aynı şekilde Müslim de çokça rihle yapmıştır. Buhârî, çeşitli şehirlerdeki muhaddislerin yanına gitmiş ve kendilerinden hadis almıştır. O hayatını, kitâbet, tasnif, gözden geçirip tashih etme ve inceleme gibi hususlara kendisini vakf ediyordu. Onun *Sahîh*'indeki titizliği, lafızlarının zabtına özen gösterdiği, kitaplarını üç kere tasnif ettiği, kendisinden rivâyet edildiği üzere onlara müracaat ettiği ve onu râvilerin hadislerinden seçtiği bilinmektedir.

Buhârî, ilim yolculukları esnasında kitâbete ihtimam göstermiştir. Bu husus onun şu sözünde açıkça görülür: “Ben Basra’da beş yıl ikâmet ettim. Kitaplarım yanımda idi ve tasnif ediyordum. Her sene hacca gidiyor ve Mekke’den tekrar Basra’ya dönüyordum.”⁹⁴³ Bu ifade, Buhârî’nin sadece semâ’ ile yetinmediğine, bilakis bunun yanı sıra kitâbet ve tasnife ihtimam gösterdiğine delalet etmektedir. O, buna ihtimam gösteriyor ve kendisinden feragatte bulunuyordu.

Aynı bağlamda çağdaş araştırmacılardan Estîrî Cemâl, muhaddislerin tashîfe karşı yöntemleri hakkındaki kitabında yer alan başlıkta olduğu gibi “Rivâyetin, Semâ’ı Esnasında Asla Kaydedilmesi” olarak telakki etmiştir. O, bu başlık altında Mağriblilerin *Sahîhu Müslim*’i *Sahîhu’l-Buhârî*’den üstün tuttuklarını zikretmiştir. Buna gerekçe olarak da, Buhârî’nin işitmiş olduğu hadisleri semâ’ının üzerinden uzun zaman geçtikten sonra yazmasını getirmiştir. Nitekim o, manâ ile rivâyeti câiz görüyordu. Burada, “O, buna ehildir.” şeklinde ilave bir açıklamada bulunmuştur.⁹⁴⁴

Estîrî, her ne kadar Buhârî’nin manâ ile rivâyete ehil olduğunu –yani, bu hususta şartlarının çok olduğunu– söylüyorsa da, Buhârî ve görüşleriyle ilgili olarak

⁹⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 72.

⁹⁴⁴ Estîrî Cemâl, *et-Tashîf ve Eseruhu fi’l-Hadîs ve’l-Fıkıh*, s. 331.

koymuş olduğu başlık, Buhârî'nin bütün hadislerini bu şekilde rivâyet ettiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte o, bu iddiasını bir delil ile desteklememektedir. Acaba o, bu sonucu, delilsiz ve araştırma yapmaksızın önümüze koymadan önce, aralarındaki ittifak veya ihtilafın boyutunu açıklamak için Buhârî'nin rivâyet ettiği lafızlar ile Müslim'in veya başka musanniflerin rivâyet ettikleri lafızlar arasında bir karşılaştırma yapmış mıdır? İbn Hacer, Buhârî'nin manâ ile rivâyet hakkındaki görüşünü zikretmiş olsa bile, bu *Sahîh*'in hadislerini kapsadığı anlamında değildir. Biz, herkesin Buhârî hakkında zikredilen söyleme dayandıklarını ve dayanmaya devam ettiklerini görüyoruz.

Estîrî, bu konudaki sözlerini şöyle sonlandırmaktadır: “Öyleyse hadisin râvinin *asıl* nüshasında yazılı olması, onu tağyir, tahrif ve tashiften koruma ve muhafaza etme işlevi görür.”⁹⁴⁵

Bu, bu konuda Buhârî'yi ayıplamak, onu hadisin lafızlarını muhafaza etmemek, tashif, tağyir ve tahrife düşürecek işler yapmakla itham etmek anlamına gelir. O, bunu Buhârî'nin daha önce geçen ifadesi üzerine bina etmiştir. Biz bunun cevabını vermiş bulunmaktayız, ancak burada üzerinde durduğumuz husus, Cemal Estîrî'in Buhârî'ye ait olan bu ihtimalli ibâreyi, bizzat *Sahîh*'in rivâyetlerini zedeleyecek bir hususa delil getirmektedir. Onun rivâyetlerini istihrâc, istidrâk, şerh vb. yollarla ele alan hiç kimse bu hususu işlememiştir. Böyle bir iddia, Buhârî'nin bir belde semâ'ını başka bir belde yazmasının tashif ve benzeri hususların gerçekleştiğini göstermek üzere bizzat *Sahîhu'l-Buhârî*'den alınmış gerçek delillere ve örneklerle ihtiyaç duymaktadır.

Bundan dolayı biz, Buhârî'nin, hadislerin lafızlarını ne düzeyde tespit edebildiğine vâkıf olmak için, şeyhaynın metin ve sened bakımından ittifak ettikleri hadisler ve Buhârî'nin aynı metin ve isnâdla tekrar etmiş olduğu hadisler üzerinde çalıştık.

2.2.3. Buhârî ve Müslim'in Metin ve Senedinde İttifak Ettikleri Hadisler'deki farklı lafızlar meselesi

Bu konuyu ele almamızın amacı, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde aynı metin ve senedle tahrîc ettikleri metinler arasındaki uyumun boyutunu açıklamak ve

⁹⁴⁵ Estîrî Cemâl, *et-Tashîf ve Eseruhu fi'l-Hadîs ve'l-Fıkḥ*, s. 331.

Sahîhayn'ın lafızları arasında bulunan farkın sebebini ortaya koymaktır. Acaba bunlar, İbn Hacer'in daha önce ifade ettiği gibi, Buhârî'nin metindeki tasarrufuna ve manâ ile rivâyet etmesine mi bağlıdır, yoksa bu hususta başka sebepler mi vardır? İşte bu araştırma bu sorunun cevabını ortaya koyacaktır.

Bu konuyu ele almaktan amacımız, iki imâmdan birini yüceltmek, diğerinin değerini düşürmek değildir. Zira her ikisinin bu alandaki gayretleri inkâr edilemez. Amacımız, Buhârî'nin şeyhlerinden rivâyet ettiği hadislerin lafızlarını tespitinin boyutunu ortaya koymaktır. Bu yüzden Buhârî ve Müslim'in metin ve senedinde ittifak ettikleri yetmiş üç hadisi araştırma konusu yaptık. Gücümüz yettiği kadarıyla, bu rivâyetlerin her iki imâmın çok sayıda şeyhinden gelmesine, kısa ve uzun hadisler olmasına dikkat ettik. Bunun sebebi, aynı şeyhten rivâyet edilen iki lafzın uyum boyutunu ortaya koymaktır. Sonuçlar, Ek 1 ve Ek 2'de görüldüğü üzere karşılaştırılmıştır⁹⁴⁶.

Bu araştırmadan anlaşılmaktadır ki, Buhârî ve Müslim'in metin ve sened açısından ittifak ettikleri rivâyetleri delil getirerek, Buhârî'nin hadislerin lafızlarını muhafaza etmediğini ve hadislerin metinlerinde tasarrufta bulunduğunu iddia etmek⁹⁴⁷, spekülasyondan ibarettir. Şeyhayn'ın hem metin hem de sened olarak ittifak ettiği hadislerin bazılarında biraz ihtilaf varsa da, bunlar gerçek anlamda ihtilaf sayılmazlar. Biz, yukarıdaki tablodaki birçok yerde bunu destekleyen hususlara vâkıf olduk. İhtilafın

⁹⁴⁶ Bu araştırmayı yaptıktan sonra, Hasan Muhammed Abhaci'nin “el-İttifâk ve'l-İhtilâf fî Mutûni mâ Ahrechu's-Şeyhân min Tarîkin Vâhidin” isimli makalesini gördüm. Abhaci'ye göre, şeyhayn'ın bir tarikten gelip de ittifak ettikleri hadislerin sayısı 301'e ulaşmaktadır. O, bunları metinlerdeki uyum ve uyumsuzluk durumunu dikkate alarak üç kısma ayırmıştır: Birincisi: *Sahîhayn*'dan birinde veya her ikisinde metinleri zikredilmediği için uyum veya uyumsuzluk hükmü veirlemeyen rivâyetler. Bunların sayısı 56 hadistir. İkincisi: Metinleri tamamen mutabık olan hadisler. Bunların sayısı 68 hadistir. Üçüncüsü: Bir takım farklar ihtiva eden hadisler. Bunların sayısı 177 hadistir. Bu farkların çoğu gerçekten çok basit olup bir harf veya takdim-tehir açıındandır. O, bu farkların sebebini manâ ile rivâyete ve şeyhayndan her birinin metinleri ihtisarına bağlamıştır. Ona göre 177 hadisten 23 tanesi, mana ile rivâyet veya muhtasar bir kitap telifi gayesine binaen ihtisar edilmiştir. Ancak bunların numaralarını zikretmemiştir. Ancak bunlardan iki hadisi örnek vermiştir. Birincisi, İhtisârın Buhârî kaynaklı olduğu anlaşılan bir rivâyet Buhârî'nin ihtisâr ettiği bir hadis olup hadis numarası 6704; Müslim'deki numarası ise 211/779'dur. İkincisi, iki rivâyet arasındaki ihtilafa sebep olanı tespit edemediğini söylediği, ancak *Sahîhayn*'da iki lafızla aynı şeyhten gelen hadistir. Bu araştırmaya dahil değildir. Ayrıca sebepleri, iki rivâyetten birindeki vehme bağlamıştır. Bu da araştırmaya dahil değildir. Yine kitabın ve nüshaların rivâyetlerinin farklılığı da sebeplerdendir. Fakat araştırma çoğunlukla Müslim'e göre lafız sahibini gözetmemiştir. Hadisi, *Sahîhayn*'ın haricinde aynı şeyh veya tarikten tahrîc eden kimselere ve onların şeyhayn ile mutabık olup olmadıklarına dikkat çekilmemiştir. Bkz. Abaci, Hasan Muhammed, “el-İttifâk ve'l-İhtilâf fî Mutûni mâ Ahrechu's-Şeyhân min Tarîkin Vâhidin”, **Mecelletü Câmi'atü'l-Melik Su'ûd**, Kısım'l-'Ulûmî't-Terbevîyye ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Cilt: 16, Sayı: 2, 1424/2004, s. 1025-1078.

⁹⁴⁷ Ebû Reyve, **Edvâ' 'ale's-Sünneti'l-Muhammediyye**, s. 300.

bulunduğu ve Buhârî'nin rivâyetine muhalif olarak gelen tek bir örnek üzerinde değerlendirme yapmakla yetinmedik.

Burada ulaştığımız bazı neticelere ilişkin birtakım örnekler zikredeceğiz. Birinci kısmın örnekleri şöyledir:

1) Kısa Metinlerde Uyuma Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Kuteybe tahdîs etti: Bize el-Leys, Ukayl'den, o ez-Zührî'den, o İbnü'l-Müseyyeb'den, o da Ebû Hüreyre'den (r.a.) tahdîs etti ki, Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurdu:

لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ

“Mü'min bir yılan deliğinden iki kerre ısırılıp sokulmaz.”⁹⁴⁸

Müslim dedi ki: Bize Kuteybe b. Sa'îd tahdîs etti: Bize Leys, Ukayl'den, o ez-Zührî'den, o İbnü'l-Müseyyeb'den, o da Ebû Hüreyre'den (r.a.) tahdîs etti ki, Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurdu:

لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ

“Mü'min bir yılan deliğinden iki kerre ısırılıp sokulmaz.”⁹⁴⁹

2) Uzun Metinlerde Uyuma Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Kuteybe ibn Sa'îd tahdîs etti: Bize Leys, İbn Şihâb'dan, o Ubeydullah ibn Abdullah ibn Utbe ibn Mes'ûd'dan, o da Ebû Hüreyre ile Zeyd ibn Hâlid el-Cühenî'den (r.a.) tahdîs etti ki, her ikisi şöyle demiştirler:

إِنَّ رَجُلًا مِنَ الْأَعْرَابِ أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَتَشُدُّكَ اللَّهُ إِلَّا قَضَيْتَ لِي بَكْتَابِ اللَّهِ. فَقَالَ الْخَضَمُ الْآخَرُ _ وَهُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ _ : نَعَمْ فَأَقْضِ بَيْنَنَا بِكِتَابِ اللَّهِ، وَائْتَدَنْ لِي. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قُلْ". قَالَ: إِنَّ ابْنِي كَانَ عَسِيفًا عَلَى هَذَا، فَزَنَى بِامْرَأَتِهِ، وَإِنِّي أُحِبُّهُ أَنْ عَلَى ابْنِي الرَّجْمَ، فَأَقْتَدَيْتُ مِنْهُ بِمِائَةِ شَاةٍ وَوَلِيدَةٍ، فَسَأَلْتُ أَهْلَ الْعِلْمِ فَأَحْبَبُونِي أَمَّا عَلَى ابْنِي جَلْدُ مِائَةٍ وَتَعْرِيبُ عَامٍ، وَأَنْ عَلَى امْرَأَةٍ هَذَا الرَّجْمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا أَقْضِيَنَّ بَيْنَكُمْ بِكِتَابِ اللَّهِ، الْوَلِيدَةُ وَالْعَنَمُ رَدُّ عَلَيْكَ، وَعَلَى ابْنِكَ جَلْدُ مِائَةٍ وَتَعْرِيبُ عَامٍ، اغْدُ يَا أُنَيْسُ إِلَى امْرَأَةٍ هَذَا فَإِنْ اغْتَرَفْتَ فَارْجُمْهَا". قَالَ: فَعَدَا عَلَيْهَا، فَأَعْتَرَفَتْ. فَأَمَرَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرُجِمَتْ.

⁹⁴⁸ Buhârî, Edeb 83.

⁹⁴⁹ Müslim, Zühd ve Rekâik 12.

“Bedevî Araplar’dan bir adam Resûlullah’a (s.a.v.) geldi de: Yâ Resûlellah! Sana Allah’ın adıyla yemîn ederim ki ve benim için yalnız Allah’ın Kitâbı ile hükmetmeni dilerim, dedi.Öbür hasım ise daha anlayışlı ve edebli idi. O da: Evet Aramızda Allah’ın Kitâbı ile hükmet ve(söz söylemek üzere) bana izin ver dedi. Resûlullah (s.a.v.): “Söyle!” buyurdu. Bu ikinci hasım söze başladı: Benim oğlum bu bedevînin yanında ücretli bir işçi idi. Bu adamın karısıyla zinâ etmiş. Bana, oğlum üzerine taşlama cezâsı geldiği haber verildi. Ben de bu adama yüz koyun ve bir de câriye fidiye verip, oğlumu bu cezâdan kurtardım. Sonra bunu ilim ehline sordum. Onlar da bana, oğluma ancak yüz değnek vurma ile bir sene gurbete gönderme cezâsı düştüğü; bunun karısına da taşlama cezâsı lâzım geldiğini haber verdiler. dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): “*Nefsim elinde olan Allah’a yemîn ederim ki, ben, aranızda elbette Allah’ın Kitâbı ile hükmedeceğim: Cârîye ile koyunlar sana geri verilir; oğluna da yüz değnek vurulup bir sene sürgün edilir.*” buyurdu. Uneys’e de: “*Yâ Uneys! Sen kuşluk vaktinde bu adamın karısına git. Eğer suçunu i’tirâf ederse, ona taşlama cezâsı uygula!*” buyurdu. Râvî: “Uneys, kadına gitti. Kadın da suçunu i’tirâf etti. Resûlullah (s.a.v.) da kadının taşlanmasını emretti, kadın taşlandı.” dedi.”⁹⁵⁰

Müslim dedi ki: Bize Kuteybe b. Sa’îd tahdîs etti: Bize Leys tahdîs etti: (H) Onu bize Muhammed b. Rumh tahdîs etti: Bize Leys, İbn Şihâb’dan, o Ubeydullah b. Abdullah ibn Utbe ibn Mes’ûd’dan, o da Ebû Hüreyre ve Zeyd b. Hâlid el-Cühenî’den (r.a.) haber verdi ki, her ikisi şöyle demiştirler:

إِنَّ رَجُلًا مِنَ الْأَعْرَابِ أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَنْشُدْكَ اللَّهَ إِلَّا قَضَيْتَ لِي بِكِتَابِ اللَّهِ. فَقَالَ الْخَصْمُ الْآخَرُ — وَهُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ: — نَعَمْ فَأَقْضِ بَيْنَنَا بِكِتَابِ اللَّهِ، وَائْذَنْ لِي. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قُلْ". قَالَ: إِنَّ ابْنِي كَانَ عَسِيفًا عَلَى هَذَا، فَزَنَى بِامْرَأَتِهِ، وَإِنِّي أُخْبِرْتُ أَنَّ عَلَى ابْنِي الرَّجْمَ، فَأَقْتَدَيْتُ مِنْهُ بِمِائَةِ شَاةٍ وَوَلِيدَةٍ، فَسَأَلْتُ أَهْلَ الْعِلْمِ فَأَخْبَرُونِي أَنَّ عَلَى ابْنِي جَلْدَ مِائَةٍ وَتَغْرِيبَ عَامٍ، وَأَنَّ عَلَى امْرَأَةِ هَذَا الرَّجْمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا أَقْضِيَنَّ بَيْنَكُمَا بِكِتَابِ اللَّهِ، الْوَلِيدَةُ وَالْغَنَمُ رَدٌّ عَلَيْكَ، وَعَلَى ابْنِكَ جَلْدُ مِائَةٍ وَتَغْرِيبُ عَامٍ، اغْدُ يَا أُنَيْسُ إِلَى امْرَأَةٍ هَذَا فَإِنْ اعْتَرَفَتْ فَارْجُمُهَا". قَالَ: فَعَدَا عَلَيْهَا، فَأَعْتَرَفَتْ. فَأَمَرَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرُجِمَتْ.

“Bedevî Araplar’dan bir adam Resûlullah’a (s.a.v.) geldi de: Yâ Resûlellah! Sana Allah’ın adıyla yemîn ederim ki ve benim için yalnız Allah’ın Kitâbı ile hükmetmeni dilerim, dedi.Öbür hasım ise daha anlayışlı ve edebli idi. O da: Evet

⁹⁵⁰ Buhârî, Şurût 9.

Aramızda Allah'ın Kitâbı ile hükmet ve(söz söylemek üzere) bana izin ver dedi. Resûlullah (s.a.v.): “Söyle!” buyurdu. Bu ikinci hasım söze başladı: Benim oğlum bu bedevînin yanında ücretli bir işçi idi. Bu adamın karısıyla zinâ etmiş. Bana, oğlum üzerine taşlama cezâsı geldiği haber verildi. Ben de bu adama yüz koyun ve bir de câriye fidyeye verip, oğlumu bu cezâdan kurtardım. Sonra bunu ilim ehline sordum. Onlar da bana, oğluma ancak yüz değnek vurma ile bir sene gurbete gönderme cezâsı düştüğü; bunun karısına da taşlama cezâsı lâzım geldiğini haber verdiler. dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): “*Nefsim elinde olan Allah’a yemîn ederim ki, ben, aranızda elbette Allah’ın Kitâbı ile hükmedeceği. Câriye ile koyunlar sana geri verilir; oğluna da yüz değnek vurulup bir sene sürgün edilir.*” buyurdu. Uneys’e de: “*Yâ Uneys! Sen kuşluk vaktinde bu adamın karısına git. Eğer suçunu i’tirâf ederse, ona taşlama cezâsı uygula!*” buyurdu. Râvî: “Uneys, kadına gitti. Kadın da suçunu i’tirâf etti. Resûlullah (s.a.v.) da kadının taşlanması emretti, kadın taşlandı.” dedi.”⁹⁵¹

Burada metin uzun olmakla birlikte, Buhârî ve Müslim birebir aynı lafızla tahrîc etmişlerdir.

•Beşinci Kısım Örnek:

•Bir rivâyette kısmen Buhârî’nin, kısmen Müslim’in lafzının bulunmasına örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Muhammed b. el-‘Alâ tahdîs etti, dedi ki: Ebû Üsâme, Büreyd’den, o da Ebû Bürde’den haber verdi ki, Ebû Mûsâ şöyle demiştir:

كُنْتُ أَنَا وَأَصْحَابِي الَّذِينَ قَدِمُوا مَعِيَ فِي السَّفِينَةِ نُزُولًا فِي بَقِيعِ بَطْحَانَ، وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ، فَكَانَ يَتَنَاوَبُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ صَلَاةِ الْعِشَاءِ كُلَّ لَيْلَةٍ نَفَرٌ مِنْهُمْ، فَوَافَقَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا وَأَصْحَابِي، وَلَهُ بَعْضُ الشُّغْلِ فِي بَعْضِ أَمْرِهِ، فَأَعْتَمَ بِالصَّلَاةِ حَتَّى انْهَارَ اللَّيْلِ، ثُمَّ خَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَصَلَّى بِهَمْ، فَلَمَّا قَضَى صَلَاتَهُ قَالَ لِمَنْ حَضَرَهُ: عَلَى رِسْلِكُمْ، أَبْشِرُوا، إِنَّ مِنْ نِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ، أَنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ يُصَلِّي هَذِهِ السَّاعَةَ غَيْرُكُمْ". أَوْ قَالَ: مَا صَلَّى هَذِهِ السَّاعَةَ أَحَدٌ غَيْرُكُمْ". لَا يَذَرِي أَيَّ الْكَلِمَتَيْنِ قَالَ، قَالَ أَبُو مُوسَى: فَرَجَعْنَا، فَقَرَحْنَا بِمَا سَمِعْنَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

“Ben ve gemiden benimle gelmiş olan arkadaşlarım Bakîu Buthân’da konaklamıştık. Peygamber (s.a.v.) de Medine’de idi. Her gece yatsı namâzı vaktinde

⁹⁵¹ Müslim, Hudût 5.

Peygamber'in (s.a.v.) huzûruna bizimkilerden beş on kişilik bir cemâat nevbetle giderlerdi. Ben ve arkadaşlarım bir defasında, Peygamber'i (s.a.v.) **bazı** kendisine âid bir bazı işle biraz meşgûl bulduk. Ondan dolayı namâzı, gecenin yarısı oluncaya kadar geciktirdi. Sonra Peygamber (s.a.v.) çıktı ve onlara cemâate namâzı kıldırdı. Namâzı bitirince, yanında hâzır onlara, “*Gitmekte acele etmeyin. Sevininiz, **insanlar içinde sizden başka** bu sâatte namâz kılan kimsenin bulunmaması Allah'ın size hâss olan ni'metlerindendir*” –veya– “*Bu sâatte sizden başka kimse namâz kılmağı.*” buyurdu.” Bu iki sözden hangisini buyurduğunu (râvî Ebû Mûsâ) bilmiyor. Yeni Ebû Mûsâ: “Bunun üzerine bizler yerimize döndük ve Resûlullah'tan (s.a.v.) işitmiş olmamız sebebiyle **sevinip ferahlandık**. Dedi.”⁹⁵²

Müslim dedi ki: Bize Ebû Âmir el-Eş'arî ve Ebû Kureyb tahdîs edip dediler ki: Bize Ebû Üsâme, Büreyd'den, o da Ebû Bürde'den haber verdi ki, Ebû Mûsâ şöyle dedi:

كُنْتُ أَنَا وَأَصْحَابِي الَّذِينَ قَدِمُوا مَعِيَ فِي السَّفِينَةِ نُزُولًا فِي بَقِيعِ بَطْحَانَ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ، فَكَانَ يَتَنَاوَبُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ صَلَاةِ الْعِشَاءِ كُلَّ لَيْلَةٍ نَقَرٌ مِنْهُمْ. قَالَ أَبُو مُوسَى: فَوَافَقْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا وَأَصْحَابِي وَلَهُ بَعْضُ الشُّغْلِ فِي أَمْرِهِ حَتَّى أَعْتَمَ بِالصَّلَاةِ حَتَّى انْجَارَ اللَّيْلُ، ثُمَّ خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَصَلَّى بِحِمٍّ. فَلَمَّا قَضَى صَلَاتَهُ قَالَ لِمَنْ حَضَرَهُ: عَلَى رَسُولِكُمْ أَعْلِمُكُمْ، وَأَبْشِرُوا أَنَّ مِنْ نِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ أَنَّهُ لَيْسَ مِنَ النَّاسِ أَحَدٌ يُصَلِّي هَذِهِ السَّاعَةَ غَيْرَكُمْ أَوْ قَالَ: مَا صَلَّى هَذِهِ السَّاعَةَ أَحَدٌ غَيْرَكُمْ، لَا نَذْرِي أَيَّ الْكَلِمَتَيْنِ قَالَ. قَالَ أَبُو مُوسَى: فَرَجَعْنَا فَرَحِينَ بِمَا سَمِعْنَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

“Ben ve gemide benimle gelmiş olan arkadaşlarım Bakîu Buthân'da konaklamıştık. **Resûlullah** (s.a.v.) da Medine'de idi. Her gece yatsı namâzı vaktında Peygamber'in (s.a.v.) huzûruna bizimkilerden beş on kişilik bir cemâat nevbetle giderlerdi.” Ebû Mûsâ dedi ki: Ben ve arkadaşlarım bir defasında, Resûlullah'ı (s.a.v.) kendisine âid bir bazı işle biraz meşgûl bulduk. Ondan dolayı namâzı, **tâ** gecenin yarısı oluncaya kadar geciktirdi. Sonra **Resûlullah** (s.a.v.) çıktı ve onlara cemâate namâzı kıldırdı. Namâzı bitirince, yanında hâzır onlara, “*Gitmekte acele etmeyin. **Size bildiriyorum** ki Sevininiz, insanlardan sizden başka bu sâatte namâz kılan kimsenin bulunmaması Allah'ın size hâss olan ni'metlerindendir*” –veya– “*Bu sâatte sizden başka kimse namâz kılmağı.*” dedi.” Bu iki sözden hangisini buyurduğunu (râvî Ebû

⁹⁵² Buhârî, Mevâkîtu's-Salât 22.

Mûsâ) bilmiyor. Yeni Ebû Mûsâ dedi ki: “Bunun üzerine biz, Resûlullah’tan (s.a.v.) işitmiş olduğumuz şeye **sevinip ferahlanarak** döndük.”⁹⁵³

Bu rivâyeti Ebû Ya‘lâ *Müsned*’inde Buhârî’nin lafzının aynısıyla tahrîc etti; fakat Müslim’in فرحين lafzına muvafakat etmiştir.⁹⁵⁴

•İhtilaf bulunan rivâyetin, Buhârî’nin tahrîc ettiği lafzın aynısıyla aynı şeyhten gelmesine örnek:

Buhârî dedi ki: Bize İbn Nümejr tahdîs etti: Bize İbn Fudayl tahdîs etti: el-A‘meş, İbrâhîm’den, o da Alkame’den tahdîs etti ki, Abdullah (r.a.) şöyle demiştir:

كُنَّا نُسَلِّمُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ، فَيَرُدُّ عَلَيْنَا، فَلَمَّا رَجَعْنَا مِنْ عِنْدِ النَّجَاشِيِّ سَلَّمْنَا عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْنَا، وَقَالَ: إِنَّ فِي الصَّلَاةِ شُغْلًا.

“Biz, Peygamber’e (s.a.v.) namâzda olduğu hâlde kenisine selâm verirdik, o da bize selâmla mukabele ederdi. Biz Necâşî’nin yanından döndüğümüz zamân, (yeni namâzda iken) o’na (Peygamber’e (s.a.v.)) selâm verdik, fakat bu defa o bize selâmla mukabele etmedi. Ve: “Şüphesiz namâz içinde büyük bir meşgûliyet vardır.” buyurdu.⁹⁵⁵

Müslim dedi ki: Bize Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Züheyr b. Harb, İbn Nümejr, Ebû Sa‘îd el-Eşecc –lafızları birbirine yakın olarak– tahdîs edip dediler ki: Bize İbn Fudayl tahdîs etti: el-A‘meş, İbrâhîm’den, o da Alkame’den tahdîs etti ki, Abdullah (r.a.) şöyle demiştir:

كُنَّا نُسَلِّمُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ فَيَرُدُّ عَلَيْنَا، فَلَمَّا رَجَعْنَا مِنْ عِنْدِ النَّجَاشِيِّ سَلَّمْنَا عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْنَا. فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كُنَّا نُسَلِّمُ عَلَيْكَ فِي الصَّلَاةِ فَتَرُدُّ عَلَيْنَا؟! فَقَالَ: إِنَّ فِي الصَّلَاةِ شُغْلًا.

“Biz, Peygamber’e (s.a.v.) namâzda olduğu hâlde kenisine selâm verirdik, o da bize selâmla mukabele ederdi. Biz Necâşî’nin yanından döndüğümüz zamân, (yeni namâzda iken) o’na (Peygamber’e (s.a.v.)) selâm verdik, fakat bu defa o bize selâmla mukabele etmedi. Biz, “**Yâ Resûlellah! Biz sana namazda olduğun hâlde selâm**

⁹⁵³ Müslim, Mesâcid 40.

⁹⁵⁴ Ebû Ya‘lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ الموصلي، *Müsnedü Ebî Ya‘lâ*, Thk. Hüseyin Selîm Esed, 2. Baskı, Dimaşk, 1413/1992, C. XIII, s. 285.

⁹⁵⁵ Buhârî, Amel fi’s-Salât 2.

verirdik ve sen de bize selâmla mukabele ederdin?” dedik. O da, “Şüphesiz namazda büyük bir meşguliyet vardır.” buyurdu.”⁹⁵⁶

Müslim, dört şeyhinin lafızlarının birbirine yakın olduğunu açıklamıştır. Fakat o, hadisi sevk ettiği lafzın sahibini açıklamamıştır. Ebû Dâvûd, Buhârî’nin hadisi tahrîc ettiği lafzın aynısını, İbn Nümejr’den tahrîc etmiştir.⁹⁵⁷

•Altıncı Kısma Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Ümeyye ibn Bistâm tahdîs etti: Bize Yezîd b. Zürey‘ tahdîs etti: Bize Ravh ibn el-Kâsım, İsmâîl ibn Ümeyye’den, o Yahyâ ibn Abdullah b. Sayfî’den, o Ebû Ma‘bed’den, o da İbn Abbâs’tan (r.a.) tahdîs etti:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا بَعَثَ مُعَاذًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْيَمَنِ، قَالَ: "إِنَّكَ تَقْدُمُ عَلَى قَوْمٍ أَهْلُ كِتَابٍ، فَلْيَكُنْ أَوَّلَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ عِبَادَةُ اللَّهِ، فَإِذَا عَرَفُوا اللَّهَ، فَأَخْبِرْهُمْ: أَنَّ اللَّهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْهِمْ خَمْسَ صَلَوَاتٍ فِي يَوْمِهِمْ وَلَيْلَتِهِمْ، فَإِذَا فَعَلُوا، فَأَخْبِرْهُمْ أَنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَيْهِمْ زَكَاةً مِنْ أَمْوَالِهِمْ، وَتُرَدُّ عَلَى فُقَرَائِهِمْ، فَإِذَا أَطَاعُوا بِهَا، فَخُذْ مِنْهُمْ، وَتَوَقَّ كَرَائِمَ أَمْوَالِ النَّاسِ."

“Resûlullah (s.a.v.) Muâz’ı (r.a.) Yemen’e vâlî gönderdiği zamân, ona şöyle buyurdu: “Ey Muâz! Sen Kitâb Ehli olan bir kavime vâlî gidiyorsun. Allah’a ibâdet etmek, Onları davet edeceğin ilk şey olsun. Onlar Allah’ı tanıdıkları zamân, Allah’ın onlara gündüz ve geceleri içinde beş namâz farz kılmuş olduğunu haber ver. Onlar bu namazları îfâ ettikleri zamân da, Allah’ın onlara **mallarından** alınarak fakîrlere verilecek olan bir zekât farz eylediğini onlara haber ver. Ve sen, **insanların** mallarının en iyilerini almaktan da sakın!”⁹⁵⁸

Müslim dedi ki: Bize Ümeyye b. Bistâm el-‘Aysî tahdîs etti: Bize Yezîd b. Zürey‘ tahdîs etti: Bize Ravh –o, İbnü’l-Kâsım’dır–, İsmâîl b. Ümeyye’den, o Yahyâ b. Abdullah b. Sayfî’den, o Ebû Ma‘bed’den, o da İbn Abbâs’tan (r.a.) tahdîs etti:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا بَعَثَ مُعَاذًا إِلَى الْيَمَنِ قَالَ: "إِنَّكَ تَقْدُمُ عَلَى قَوْمٍ أَهْلُ كِتَابٍ، فَلْيَكُنْ أَوَّلَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ عِبَادَةُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، فَإِذَا عَرَفُوا اللَّهَ، فَأَخْبِرْهُمْ أَنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَيْهِمْ خَمْسَ صَلَوَاتٍ فِي يَوْمِهِمْ وَلَيْلَتِهِمْ، فَإِذَا فَعَلُوا، فَأَخْبِرْهُمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْهِمْ زَكَاةً تُؤْخَذُ مِنْ أَعْيَانِهِمْ فَتُرَدُّ عَلَى فُقَرَائِهِمْ، فَإِذَا أَطَاعُوا بِهَا فَخُذْ مِنْهُمْ، وَتَوَقَّ كَرَائِمَ أَمْوَالِهِمْ."

⁹⁵⁶ Müslim, Mesâcid 8.

⁹⁵⁷ Ebû Dâvûd, Salât 170.

⁹⁵⁸ Buhârî, Zekât 41.

“Resûlullah (s.a.v.) Muâz’ı (r.a.) Yemen’e vâlî gönderdiği zamân, ona şöyle buyurdu: “Ey Muâz! Sen Kitâb Ehli olan bir kavime vâlî gidiyorsun. Allah’a (a.c.) ibâdet etmek, Onları davet edeceğin ilk şey olsun. Onlar Allah’ı tanıdıkları zamân, Allah’ın onlara gündüz ve geceleri içinde beş namâz farz kılmış olduğunu haber ver. Onlar bu namazları îfâ ettikleri zamân da, Allah’ın onlara **zenginlerinden alınarak fakîrlere** verilecek olan bir **zekât** farz kıldığını haber ver. Buna itaat ettikleri zaman onlardan al ve onların **mallarının** en iyilerini almaktan da sakın!”⁹⁵⁹

Bu rivâyeti İbn Hibbân⁹⁶⁰ ve Beyhakî⁹⁶¹, Ümeyye b. Bistâm tarikiyle, Buhârî’nin lafzıyla tahrîc etmiştir. Taberânî⁹⁶² de bu rivâyeti yine Ümeyye b. Bistâm tarikiyle, fakat Müslim’in lafzıyla tahrîc etmiştir.

•Sekizinci Kısma Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Osman tahdîs edip dedi ki: Bize Cerîr, Mansûr’dan, o İbrâhîm’dan, o da Alkame’dan tahdîs edip dedi ki: Abdullah şöyle demiştir:

صَلَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِبْرَاهِيمُ: لَا أَذْرِي زَادَ أَوْ نَقَصَ، فَلَمَّا سَلَّمَ قِيلَ لَهُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَحَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ؟ قَالَ: "وَمَا ذَاكَ؟". قَالُوا: صَلَّيْتَ كَذَا وَكَذَا، فَثَنَى رِجْلَيْهِ، وَاسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ، وَسَجَدَ سَجْدَتَيْنِ ثُمَّ سَلَّمَ، فَلَمَّا أَقْبَلَ عَلَيْنَا بَوَّجَهُ قَالَ: "إِنَّهُ لَوْ حَدَّثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ لَنَبَأْتُكُمْ بِهِ، وَلَكِنْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ، أَنَسَى كَمَا تَنْسَوْنَ، فَإِذَا نَسِيتُ فَذَكِّرُونِي، وَإِذَا شَكَّ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاتِهِ فَلْيَتَحَرَّ الصَّوَابَ، فَلْيَتِمَّ عَلَيْهِ، ثُمَّ لِيَسَلِّمْ، ثُمَّ يَسْجُدْ سَجْدَتَيْنِ".

“Peygamber (s.a.v.) namâz kıldırdı. İbrâhîm (en-Nehaî): Ammâ Peygamber namâzı artık mı, eksik mi kıldırdı bilmiyorum. (sonra İbn mes’ûd’un lâfını rivâyet dönerek, şöyle dedi): Selâm verince, kendisine hitâben: Yâ Resûlellah, namâz hakkında yeni bir şey mi geldi? diye soruldu. O da “(Yok) Neden sordun?” dedi. Yâ Resûlellah sen, şöyle şöyle kıldırдың da ondan, dediler. Bunun üzerine Resûlullah iki bacağı kıyırdı ve kibleye karşı yönelip iki secde ettikten sonra selâm verdi. Yüzünü bize döndürünce şöyle buyurdu: “Şu muhakkak ki, şâyet namaz hakkında yeni birşey gelmiş olsaydı, onu size elbette haber verirdim لَنَبَأْتُكُمْ. Lâkin ben de sizin gibi beşerim. Siz unuttuğunuz gibi, ben de unuturum. Unuttuğum zamân bana hatırlatınız. İçinizden biri

⁹⁵⁹ Müslim, İmân 7.

⁹⁶⁰ İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, C. I, s. 556.

⁹⁶¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C. VIII, s. 68.

⁹⁶² Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-Kebîr*, C. XI, s. 426.

namâzda şekk edecek olursa doğruyu araştırsın karâr üzerin, namâzını tamamlasın.

Sonra selâm versin, ondan sonra da iki kerre secde etsin!”⁹⁶³

Müslim dedi ki: Bize Ebû Şeybe’nin iki oğlu Osman ile Ebû Bekr ve İshâk b. İbrâhîm hep beraber Cerîrîden tahdîs ettiler. Osman dedi ki: Bize Cerîr, Mansûr’dan, o da İbrâhîm’dan, o da Alkame’dan tahdîs edip dedi ki: Abdullah şöyle demiştir:

صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ إِبْرَاهِيمُ: زَادَ أَوْ نَقَصَ - ، فَلَمَّا سَلَّمَ قِيلَ لَهُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَحَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ؟ قَالَ: "وَمَا ذَاكَ؟". قَالُوا: صَلَّيْتَ كَذَا وَكَذَا. قَالَ: فَتَنَى رِجْلِيهِ وَاسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ فَسَجَدَ سَجْدَتَيْنِ ثُمَّ سَلَّمَ، ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيْنَا بِوَجْهِهِ فَقَالَ: "إِنَّهُ لَوْ حَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ أَنْبَأْتُكُمْ بِهِ، وَلَكِنْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ أَنَسَى كَمَا تَنْسَوْنَ، فَإِذَا نَسِيتُ فَذَكِّرُونِي، وَإِذَا شَكَّ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاتِهِ فَلْيَتَحَرَّ الصَّوَابَ، فَلْيُسِّمَ عَلَيْهِ ثُمَّ لِيَسْجُدْ سَجْدَتَيْنِ".

“Peygamber (s.a.v.) namâz kıldırdı. İbrâhîm (en-Nehaî): Ammâ Peygamber namâzı artık mı, eksik mi kıldırdı bilmiyorum. (sonra İbn mes’ûd’un lâfını rivâyet dönerek, şöyle dedi): Selâm verince, kendisine hitâben: Yâ Resûlellah, namâz hakkında yeni bir şey mi geldi? diye soruldu. O da “(Yok) Neden sordun?” dedi. Yâ Resûlellah sen, şöyle şöyle kıldırдың da ondan, dediler. Bunun üzerine Resûlullah iki bacağını kıvırdı ve kibleye karşı yönelip iki secde ettikten sonra selâm verdi. Yüzünü bize döndürünce şöyle buyurdu: “*Şu muhakkak ki, şâyet namaz hakkında yeni birşey gelmiş olsaydı, onu size elbette haber verirdim أَنَّبَأْتُكُمْ . Lâkin ben de sizin gibi beşerim. Siz unuttuğunuz gibi, ben de unuturum. Unuttuğum zamân bana hatırlatınız. İçinizden biri namâzda şekk edecek olursa doğruyu araştırsın karâr üzerin, namâzını tamamlasın, ondan sonra da iki kerre secde etsin!”⁹⁶⁴*

Ebû Dâvûd bu rivâyeti, Buhârî’deki ثُمَّ لِيُسَلِّمْ “sonra selâm versin” ziyadesiyle ve Müslim’de geçen أَنَّبَأْتُكُمْ “elbette haber verirdim”⁹⁶⁵ lafzıyla tahrîc etmiş; Beyhakî de Buhârî’nin lafzıyla tahrîc etmiş ve şöyle demiştir: Buhârî bunu *es-Sahîh*’te Osman b. Ebî Şeybe’den rivâyet etmiştir. Müslim ise, Ebû Şeybe’nin iki oğlu Osman ile Ebû Bekr

⁹⁶³ Buhârî, Salât 31.

⁹⁶⁴ Müslim, Mesâcid 20.

⁹⁶⁵ Ebû Dâvûd, Salât 196.

ve İshâk b. İbrâhîm'den rivâyet etmiş, ancak لَيْسَ لَمْ lafzını isbât etmemiştir. Onlardan rivâyette bulunan Buhârî ve diğer imâmlar bunu isbât etmiştir.⁹⁶⁶

Bize göre Beyhakî'nin bu sözlerinde, Buhârî'nin tahrîc ettiği lafzı tercih ettiğine işaret vardır.

•On üçüncü Kısma Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Kuteybe b. Sa'îd tahdîs etti: Bize Bekr b. Mudar, Ca'fer ibn Rebî'a'dan, o da el-A'rec'den tahdîs ettik ki, Abdullah b. Mâlik ibn Buhayne el-Esedî şöyle demiştir:

كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا سَجَدَ فَرَجَ بَيْنَ يَدَيْهِ حَتَّى نَرَى إِبْطِيئَهُ. قَالَ: وَقَالَ ابْنُ بُكَيْرٍ: حَدَّثَنَا بَكْرٌ بَيَاضَ إِبْطِيئِهِ.

“Peygamber (s.a.v.) namâz kılarken **secde** ettiği zamân, koltuk altını göreceğimiz derecede **pazullarının** arasını açardı.” demiştir. Bu hadîsin râvîlerinden İbn Bukeyr şöyle demiştir: Bize Bekr, ‘Koltuk alt aklığını görececek derece...’ şeklinde tahdîs etti. demiştir⁹⁶⁷

Müslim dedi ki: Bize Kuteybe b. Sa'îd tahdîs etti: Bize Bekr –o, İbn Mudar’dır–, Ca'fer b. Rebî'a'dan, o da el-A'rec'den tahdîs ettik ki, Abdullah b. Mâlik b. Buhayne el-Esedî şöyle demiştir:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا صَلَّى فَرَجَ بَيْنَ يَدَيْهِ حَتَّى يَبْذُو بَيَاضَ إِبْطِيئِهِ.

“Resûlullah (s.a.v.), **namaz** kıldığı zamân Koltuk alt **aklığını** görececek derece **pazullarının** arasını açardı.”⁹⁶⁸

Buhârî'nin, “Dedi ki: İbn Bukeyr şöyle demiştir: “Bize Bekr, ‘Koltuk altlarının beyazı...’ şeklinde tahdîs etti.” şeklindeki sözü, Kuteybe'nin rivâyetinin بياض lafzıyla değil, إِبْطِيئِهِ lafzıyla olduğunu isbattır. İbn Hacer dedi ki: Yahya, بياض إِبْطِيئِهِ ifadesindeki بياض lafzını eklemiştir. Çünkü Kuteybe'nin rivâyetinde إِبْطِيئِهِ “koltuk altı görülecek derecede” ifadesi geçmektedir.⁹⁶⁹

⁹⁶⁶ Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IV, s. 523.

⁹⁶⁷ Buhârî, Menâkıb 23.

⁹⁶⁸ Müslim, Salât 46.

⁹⁶⁹ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. X, s. 434.

Hadisi Ahmed b. Hanbel⁹⁷⁰ ve Nesâî⁹⁷¹, Kuteybe'den tahrîc etmiştir. Beyhakî, onun tarikiyle Müslim'in lafzıyla rivâyet etmiş ve "Hem Buhârî hem Müslim onu Kuteybe'den rivâyet etmiştir." demiş⁹⁷², fakat bu ihtilafa işaret etmemiştir.

•On dördüncü Kısma Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Hüdbe ibn Hâlid tahdîs etti: Bize Hemmâm tahdîs etti: Bize Enes ibn Mâlik, Mu'âz ibn Cebel'in (r.a.) şöyle dediğini tahdîs etti:

بَيْنَمَا أَنَا رَدِيفُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ إِلَّا آخِرَةُ الرَّحْلِ، فَقَالَ: يَا مُعَاذُ، قُلْتُ: لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَسَعْدَيْكَ، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ: يَا مُعَاذُ، قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ: يَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ، قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ قَالَ: هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ؟ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: حَقُّ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ أَنْ يَعْبُدُوهُ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا. ثُمَّ سَارَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ: يَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، قَالَ: هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ إِذَا فَعَلُوهُ؟ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ أَنْ لَا يُعَذِّبَهُمْ.

Bir ara ben Peygamber'in (s.a.v.) **terkisinde** idim رَدِيفُ أَنَا بَيْنَمَا o'nunla

aramda ancak semerin **arkası** آخِرَةُ vardı. Bana, "Yâ Mu'âz!" diye nidâ etti. Ben: lebbeyke yâ Resûlellahi ve sa'deyke, tekrar tekrar emrine hazırım, tekrar tekrar yardıma hazırım! dedim. Sonra bir müddet yürüdü. Sonra yine, "Yâ Mu'âz!" diye seslendi. Ben: Buyur yâ Resûlellah, tâate hazırım, yardıma hazırım! dedim. Sonra bir müddet daha yürüdü. Sonra yine, "Yâ Mu'âz ibne Cebel!" dedi. Ben, "Buyur yâ Resûlellah, itâatine hazırım ve yardım etmeye hazırım! dedim. "Allah'ın **kulları** üzerinde ne hakkı vardır bilir misin?" diye sordu. Ben: "Allah ve Resûlü en iyi bilendir!" dedim. "Allah'ın **kulları** üzerindeki hakkı, kulların Allah'a itâat ve ibâdet etmeleri ve Allah'a hiçbirşeyi ortak koşmamalarıdır." buyurdu. Sonra bir süre daha yürüdü. Sonra, "Yâ Mu'âz ibne Cebel!" dedi. Ben yine: Lebbeyke yâ Resûlellahi ve sa'deyke, dedim. "Kullar **onu** tevhi'd ve ibâdeti yaptıkları zamân, kulların Allah üzerindeki hakkı nedir bilir misin?" diye sordu. Ben: "Allah ve Resûlü en iyi bilendir!" dedim. "**Kulların Allah üzerindeki hakkı**, Allah'ın onları azâb etmemesidir." buyurdu."⁹⁷³

⁹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVIII, s. 12.

⁹⁷¹ Nesâî, Tatbîk 50.

⁹⁷² Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. III, s. 586.

⁹⁷³ Buhârî, Rikâk 37.

Müslim dedi ki: Bize Heddâb b. Hâlid el-Ezdî tahdîs etti: Bize Hemmâm tahdîs etti: Bize Enes b. Mâlik, Mu‘âz b. Cebel’in şöyle dediğini tahdîs etti:

كُنْتُ رَدَفَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ إِلَّا مُوَحَّرَةُ الرَّحْلِ، فَقَالَ: يَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ، قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً، ثُمَّ قَالَ: يَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ، قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، قَالَ: هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ؟ قَالَ: قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: فَإِنَّ حَقَّ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يَعْبُدُوهُ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً، ثُمَّ قَالَ: يَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ، قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، قَالَ: هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ إِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ؟ قَالَ: قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: أَنْ لَا يُعَذِّبَهُمْ.

Peygamber’in (s.a.v.) **terkisinde idim**; o’nunla aramda semerin **arka kaşından** başka bir şey yoktu. “*Yâ Mu‘âz b. Cebel!*” dedi. Ben, lebbeyke yâ Resûlellahi ve sa’deyke, tekrar tekrar emrine hazırım, tekrar tekrar yardıma hazırım! dedim. Sonra biraz yürüdü, yine, “*Ey Mu‘âz b. Cebel!*” dedi. Ben, “Buyur yâ Resûlellah, tâate hazırım, yardıma hazırım! dedim. Sonra biraz yürüdü, sonra yine, “*Yâ Mu‘âz b. Cebel!*” dedi. Ben, “Buyur yâ Resûlellah, emrine hazırım ve yardıma hazırım!” dedim. “*Şüphesiz Allah’ın kullar üzerindeki hakkı nedir bilir misin?*” dedi. Ben, “Allah ve Resûlü en iyi bilendir.” dedim. “*Allah’ın kullar üzerindeki hakkı, onların O’na ibâdet etmeleri ve O’na hiçbirşeyi ortak koşmamalarıdır.*” buyurdu. Sonra biraz daha yürüdü, sonra yine, “*Yâ Mu‘âz b. Cebel!*” dedi. Lebbeyke yâ Resûlellahi ve sa’deyke, dedim. “*Bunu yaptıkları takdirde kulların Allah üzerinde hakkı nedir, bilir misin?*” dedi. Ben, “Allah ve Resûlü en iyi bilendir.” dedim. “*Onları azâb etmemesidir.*” buyurdu.⁹⁷⁴

Buhârî, başka bir yerde bu rivâyeti Hüdbe’den aynı şekilde tahrîc etmiştir. Ahmed b. Hanbel, onu Affân’dan o da Hemmâm’dan rivâyet etmiştir.⁹⁷⁵ Ukbe, onu Hüdbe’den tahrîc etmiştir.⁹⁷⁶ O, نَحْوَهُ أَوْ مِثْلَهُ “benzer şekilde” demiştir. Affân’ın hadisi ise, Buhârî’nin tahrîc ettiği ziyadeyledir. Onu, İbn Hibbân⁹⁷⁷ ve Taberânî⁹⁷⁸ bu ziyadeyle Hüdbe tarikiyle tahrîc etmişlerdir.

•On beşinci Kısma Örnek:

⁹⁷⁴ Müslim, İmân 10.

⁹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVI, s. 414.

⁹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXVI, s. 415.

⁹⁷⁷ İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, C. V, s. 154.

⁹⁷⁸ Taberânî, **el-Mu‘cemü’l-Kebîr**, C. XX, s. 48.

Buhârî dedi ki: Bize Muhammed b. el-‘Alâ tahdîs etti, dedi ki: Bize Ebû Üsâme, **Büreyd b. Abdullah**’tan, o da Ebû Bürde’den tahdîs etti ki, Ebû Mûsâ (r.a.) şöyle dedi:

قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَثَلُ الَّذِي يَذْكُرُ رَبَّهُ وَالَّذِي لَا يَذْكُرُ رَبَّهُ مَثَلُ الْحَيِّ وَالْمَيِّتِ".

“Peygamber (s.a.v.), “**Rabbini zikreden kimse ile Rabbini zikretmeyen kimsenin misâli, diri ile ölü gibidir.**” buyurdu.”⁹⁷⁹

Müslim dedi ki: Bize, Abdullah b. **Berrâd** el-Eş‘arî ve Muhammed b. el-‘Alâ’ rivâyet ettiler. Dediler ki: Bize, Ebû Üsâme, **Büreyd**’den, o da Ebû Bürde’den, o da Ebû Mûsâ’dan, o da Peygamber’den (s.a.v.) naklen rivâyet etti:

قَالَ: "مَثَلُ الْبَيْتِ الَّذِي يُذَكَّرُ اللَّهُ فِيهِ وَالْبَيْتِ الَّذِي لَا يُذَكَّرُ اللَّهُ فِيهِ، مَثَلُ الْحَيِّ وَالْمَيِّتِ".

“Peygamber (s.a.v.), “**İçinde Allah zikir edilen ev ile içinde Allah zikredilmeyen evin misâli, ölü ile diri gibidir.**” buyurdu.”⁹⁸⁰

Müslim hadisi makrûn olarak tahrîc etmiştir. O, lafız sahibine veya lafızda ihtilaf bulunduğuna işaret etmemiştir. Zira iki şeyhinin de lafzı birdir. Buhârî’nin lafzı, *Sahîh*’in nüshalarının tamamında müttefiktir.

Bu hadisi Ebû Ya‘lâ *Müsned*’inde Ebû Kureyb Muhammed b. el-‘Alâ’dan⁹⁸¹; er-Rûyânî (ö. 307/919-20), Ebû Sa‘îd el-Eşecc (ö. 257/871) tarikiyle⁹⁸²; Ebû Avâne (ö. 316/929), Ahmed b. Abdulhamîd el-Hârîsî (ö. 269h.)’den⁹⁸³; aynı şekilde Cürcânî (ö. 408h.)⁹⁸⁴ ve Beyhakî⁹⁸⁵ de onun tarikiyle; İsmâîlî ve Ebû Nu‘aym⁹⁸⁶, Abdullah b. Berrâd (ö. 234h.) tarikiyle⁹⁸⁷; İsmâîlî, aynı şekilde Yûsuf b. Mûsâ, İbrâhîm b. Sa‘îd el-Cevherî (ö. 250h.), Mûsâ b. Abdurrahman el-Mesrûkî (ö. 258h.) ve el-Kâsım b. Dînâr

⁹⁷⁹ Buhârî, Da‘avât 66.

⁹⁸⁰ Müslim, Salâtü’l-Misâfirîn 10.

⁹⁸¹ Ebû Ya‘lâ, **Müsned**, C. XIII, s. 235.

⁹⁸² Rûyânî, Muhammed b. Hârûn, **Müsnedü’r-Rûyânî**, Thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, 1. Baskı, Riyad, 1416/1995, C. I, s. 317.

⁹⁸³ Ebû Avâne, Ya‘kûb b. İshâk el-İsferâînî, **Müsnedü Ebî Avâne**, Thk. Eymen Arif ed-Dımaşkî, 1. Baskı, Beyrut, 1419/1998, C. II, s. 481.

⁹⁸⁴ Cürcânî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm, **el-Emâlî**, Thk. Hind bint Muhammed b. Ahmed el-Yahyâ, Suudi Arabistan, 1424h., C. II, s. 564.

⁹⁸⁵ Beyhakî, **Şu‘abü’l-İmân**, C. II, s. 72.

⁹⁸⁶ Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, **el-Müsnedü’l-Müstahrec ‘alâ Sahîhi’l-İmâm Müslim**, Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfiî, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996, C. II, s. 372.

⁹⁸⁷ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XIX, s. 450.

(ö. 250) tarikiyle⁹⁸⁸; Dârekutnî, Ebû Ubeyde b. Ebi's-Sefer (ö. 258h.) tarikiyle⁹⁸⁹; Cürcânî, Abdullah b. Muhammed b. Şâkir tarikiyle⁹⁹⁰ rivâyet etmişlerdir. Bunların hepsi Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme'den rivâyet etmişlerdir. Bu hadisi İbn Ebî Hayseme, Yahyâ b. Ebî Bürde tarikiyle tahrîc etmiştir.⁹⁹¹ Her ikisi de, Hammâd b. Üsâme ve Yahyâ, Müslim'in lafzıyla Abdullah b. Büreyd'den rivâyet etmişlerdir.

Dârekutnî'nin, Buhârî ve Müslim'in bu hadise ilişkin tahrîcini zikrettiği, ancak lafız ihtilafına işaret etmediği görülmektedir. Beyhakî de aynı şekilde. Begavî de "sıhhatinde ittifak vardır" demiştir. Ayrıca onlar ihtilaf halinde ihtilafa işaret etmekteydiler.

İbn Hacer, bu râvilerin aynı lafızda birleşmelerini ve Ebû Kureyb ile Ebû Üsâme'nin ashâbı dışında Buhârî'nin mezkûr lafızla infirâdını, Buhârî'nin hadisi hıfzından rivâyet ettiğine, mana ile rivâyete müsamahalı yaklaştığına işaret olarak değerlendirmiştir. Gerçekte hayat ve ölümle vasıflanan şey, mesken değil sâkin (evde oturan)dir. Evin niteleği olarak canlı ve ölünün zikredilmesiyle, evde oturan kimse kastedilmektedir.

Böylece zikreden kişi, zahiri hayat nûruyla ve batını ma'rifet nûruyla süslenmiş canlıya benzetilmiştir.⁹⁹²

Mahreci bir olan bu hadisin tariklerinden ve aynı şekilde âlimlerin onu Şeyhayn tarikiyle tahrîc etmelerinden veya buna işaret etmelerinden onun tek bir hadis olduğu anlaşılmaktadır. Âlimlerin bu hadisi tahrîcileri ve Şeyhayn'ın onu tahrîcileri hakkındaki görüşleri, onun lafzını da tek bir lafız olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Durum böyle olsa da, Buhârî'nin rivâyet etmiş olduğu lafızla teferrüd, onun lafızda tasarrufta bulunduğu işaret etmektedir.

2.2.4. Buhârî'nin *Sahîh*'inde Metin ve Sened Olarak Tekrarlanan Hadislerle ilgili Meseleler

el-Câmi 'u's-Sahîh'in belirgin özelliklerinden biri, hadislerin muhtelif bâblarda tekrar etmesidir. Âlimler bu konuyu ele aldılar ve onların dillerinde Buhârî'nin

⁹⁸⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIX, s. 450.

⁹⁸⁹ Dârekutnî, Ali b. Ömer, *Erbe'üne Hadisen min Müsnedi Beüreyd b. Abdullah b. Ebî Bürde 'an Ceddihi*, Thk. Muhammed Abdülkerîm b. Ubeyd, Mekke, 1419h., No: 52.

⁹⁹⁰ Cürcânî, *el-Emâli*, C. II, s. 564.

⁹⁹¹ İbn Ebî Hayseme, Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb, *et-Târîhu'l-Kebîr*, "es-Sifru's-Sânî", 1. Baskı, Kahire, 1424/2004, No: 4124.

⁹⁹² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIX, s. 451.

bir hadisi bir fayda olmaksızın tekrar etmeyeceği sözü dolaşmaktadır.⁹⁹³ İbn Hacer, İbn Tâhir el-Makdisî'nin bu husustaki şu sözünü nakletmiştir: “O, bir hadisi bir isnâd ve bir lafızla iki yerde nadiren zikreder. Ancak onu zikredeceğimiz manâlardan dolayı başka bir tarikle zikreder. Onunla murâdını en iyi Allah bilir.”⁹⁹⁴ İbn Hacer'in kendi ifadesi de bu görüşü destekler niteliktedir: “Onun kitabında bir hadis iki veya daha fazla yerde aynı surette nadir olarak zikredilir.”⁹⁹⁵

İbn Hacer'e ulaşan bazı kimseler, Buhârî'nin bir senedle iki yerde tahrîc ettiği rivâyetlerin sayısının yirmiden fazla olduğu ve bunların bazılarında ihtisâr yoluyla tasarrufta bulunduğu konusunda ona uymuştur.⁹⁹⁶

Biz de Buhârî'nin *Sahîh*'inde metin ve sened olarak tekrar ettiği hadisleri, onun aynı metin ve senedle tekrar ettiği hadislerdeki lafız tespitin boyutunu açıklamak amacıyla inceledik. Bu incelemeyi yaparken, araştırmacı Bûcum'a Mahfûz'un bu tür hadislerle ilgili olarak tespit ettiği sayıyı esas aldık. Ona göre bu hadislerin sayısı 107'dir.⁹⁹⁷ Ancak Abdülazîz Dehhân, bu hadislerin sayısını 85 olarak tespit etmiştir.⁹⁹⁸ Bu çalışmalardan birincisinin tespiti daha doğruya daha yakındır. Her iki araştırmacı da, bu konuda âlimlerin –özellikle İbn Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'de ve Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî*'de– açıkladıkları veya işaret ettikleri hususlara dayanmıştır. Biz araştırmamızda, tekrar şartlarına uymadığı için bir hadisi istisnâ edip incelememize dâhil etmedik. Yaptığımız karşılaştırmanın sonuçları Ek 3'teki tabloda gösterilmiştir.⁹⁹⁹

⁹⁹³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 181.

⁹⁹⁴ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 25.

⁹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 181.

⁹⁹⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XX, s. 235-236. Hacı Halife, bu sayı hakkında kendisine uymuştur. Bkz. Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Thk. M. Şerafettin Yaltkaya, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, t.y., C. I, s. 541.

⁹⁹⁷ Bkz. Mahfûz, Bûcum'a, *el-Ehâdisü'l-Mükerrere fi Sahîhi'l-Buhârî Metnen ve Seneden: Cem' ve Dirâse*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Cezayir, 2013, s. 37-123.

⁹⁹⁸ Bkz. Duhân Abdülazîz, “el-Ehâdisü'l-Letî Kerrerehâ'l-Buhârî fi Sahîhihi Seneden ve Metnen”, *Mecelletü Külliyyeti'l-İmâm Mâlik li's-Şerî'a ve'l-Kânûn*, Câmi'atü's-Şârika, Sayı: 4, 2015, s. 422-489.

⁹⁹⁹ Bazı hadisler birden çok netice ihtiva etmektedir. Bu yüzden tabloda zikredilen hadis sayısı, esas aldığımız araştırma kapsamındaki rakamın üzerindedir. Duâ Mûsâ Şehâde, *et-Tekrâr fi Sahîhi'l-Buhârî ve Âsâruhu'n-Nakdiyyeti'l-Hadisiyye* isimli doktora tezinde, Buhârî'nin hadisleri aynı metin ve isnâdla tekrar etmesinin fer'î sebepleri listesi ile, bizim tezimizde kullandığımız liste ile aynıdır. Onun çalışmasının sonuçları özetle şöyledir: Sahîh'inde tâli bir sebebe bağlı olmaksızın sened ve metniyle tekrar ettiği 74 hadis'in tekrar ettiği hadislerin tamamına oranı %76'dır. Bazı ravilerden ihmâlin kaldırıldığı 17 hadis'in oranı %12'dir. Semâ' meclislerinin farklılaşmasına dikkat çekilen 10 hadis'in oranı ise, %7'dir. Garâbetin kaldırıldığı 5 hadis'in oranı %4'tür. Ravinin memleketini zikredildiği bir hadis'in oranı %1'dir. Sonuç olarak bunlardan %24'ü, fikhî gayelere ilaveten hadis konusunda fer'î faydalar içermektedir. Bu, söz konusu hadislerin tekrar etmesinin temel sebebidir. (Bkz. Şehâde, Duâ Mûsâ, *et-Tekrâr fi Sahîhi'l-Buhârî ve Âsâruhu'n-Nakdiyyeti'l-Hadisiyye*,

Birinci kısımdan anlaşılmaktadır ki, İbn Hacer'in, Buhârî'nin aynı sened ve metinle tekrar ettiği hadislerin sayısı olarak naklettiği 20 rakamına¹⁰⁰⁰, bu araştırmada ortaya çıkan 12 hadisi de eklemek gerekmektedir. Bu, diğer hadislerin metinlerinde ihtilaf bulunduğu anlamına gelmez. Metinlerin ittifakı yetmiş –ki bu, üçte ikiden fazlasıdır– ulaşan hadisler üzerinde durmadık. Bu taksime sevk eden şey, Sağânî'nin nüshasında geçtiği gibi, Buhârî'nin kendisinden gelen, “Ben ona tekrarsız olarak dâhil etmek istiyorum.” sözüdür. İbn Hacer, bu söze şöyle açıklama getirmiştir: “Bu, onun bir hadisi metne veya senede ilişkin bir faideden dolayı tekrar ettiğine delalet etmektedir.” Yine İbn Hacer şöyle demiştir: “Bu, onun asıl maksadının tekrar etmemek olmasını gerektirir. Dolayısıyla hadislerin tekrar edildiği her durum, ya senedde ya da metinde bir değişiklik olduğuna hamledilir.”¹⁰⁰¹ İbn Hacer, buna yakın bir yerde şöyle demiştir: “O, bazen bir rivâyetin tek bir tariki bulunması dolayısıyla zor durumda kalıyordu. Bu durumda onda tasarrufta bulunarak bir yerde mevsûl, başka bir yerde mu'allak; bazen tam, bazen de sadece o bâbda ihtiyaç duyduğu kısmı kısaca alarak zikrediyordu.”¹⁰⁰²

Zikrettiğimiz bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki, Sahih'te mükerrer olarak gelen hadisler mücerred tekrar değildirler; bilakis onların fıkıh veya hadisle ilgili faydaları vardır.

Bu araştırma ortaya koymuştur ki, bu hadislerin genel karakteri metin ve manâ açısından veya faydalı bilgiler bakımından uyumlu olmalarıdır. İbn Hacer'in sözünü ettiği tasarrufların çoğu isnâdlardadır. Nitekim bu, bu hadisleri araştırdıktan ve birbirleriyle karşılaştırdıktan sonra ortaya çıkan sonuçlarda açıkça görülmektedir. Bunlardan bazılarına örnek vereceğiz.

Tariklerin muayyen bir lafız üzere muvafakat ettikleri tek bir örnek tespit edebildik. Buhârî bunu iki yerde takdim ve tehir ile tahrîc etmiştir:

Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Ürdün, 2019, s. 35.) Bizim araştırmamızda ulaştığımız sonuca göre, mükerrer olan ve hadislerle ilgili çeşitli faydaları içeren hadislerin oranı %58'dir. Temel sebep olan ve tezimizin konusuyla ilgili olmadığı için bizim değinmediğimiz fikhî sebep bunun dışındadır. Bizim tablo ile amacımız, Şehâde'nin amacından farklıdır. O, araştırmasına Buhârî'nin hadisleri tekrar etmesinin sebeplerini araştırırken, biz Buhârî'nin aynı metin ve senedle tekrar ettiği hadislerin lafzını muhafaza etmesinin boyutunu ele alacağız.

¹⁰⁰⁰ Abdülazîz Duhân araştırmasında Buhârî'nin senedini ve metnini tekrar ettiği hadislerin sayısına dair İbn Hacer'in zikrettiği sayıdan maksadın en küçük değişiklik olmayan rivâyetler olduğunu söylediğini, fakat bunun bazen bu sayıya ulaşmadığını ifade ettiğini tespit ettik. Çünkü o, sadece 85 hadisi çalışmıştır.

¹⁰⁰¹ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. V, s. 502-503.

¹⁰⁰² İbn Hacer, **Hüdâ's-Sârî**, C. I, s. 26.

Birinci yer: Bize Müsedded tahdîs etti: Bize Mu'temir tahdîs edip dedi ki: Ben babamın şöyle dediğini işittim: Enes b. Mâlik'in (r.a.) şöyle dediğini işittim: Peygamber (s.a.v.) şöyle diyordu:

"اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ، وَالْجُبْنِ وَالْهَرَمِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ".

*"Allah'im! Ben aczdan, tenbellikten, korkaklıktan ve fazla ihtiyârlıktan sana sığınırım. Hayât ve ölüm fitnesinden de sana sığınırım. Kabir azâbından da sana sığınırım!"*¹⁰⁰³

İkinci yer: Bize Müsedded tahdîs etti: Bize el-Mu'temir tahdîs edip dedi ki: Ben babamın şöyle dediğini işittim: Enes b. Mâlik'in (r.a.) şöyle dediğini işittim: Peygamber (s.a.v.) şöyle diyordu:

"اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ، وَالْجُبْنِ وَالْهَرَمِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ".

*"Allah'im! Ben aczdan, tenbellikten, korkaklıktan ve fazla ihtiyârlıktan sana sığınırım. Kabir azâbından sana sığınırım. Hayât ve ölüm fitnesinden de sana sığınırım!"*¹⁰⁰⁴

Ebû Dâvûd bu hadisi, ikinci yerdeki tertible Müsedded'den rivâyet etmiştir.¹⁰⁰⁵ Birinci yerdeki tertible Müsedded'gen gelen bir rivâyet bulamadık. O, takdim-tehir konusuna girmektedir. Takdim-tehir ise câizdir. Vâv, tertib ifade etmez, lafızların tespitine ve manâya etkisi yoktur.

Şimdi yukarıdaki araştırmada elde ettiğimiz sonuçlarla ilgili bazı örnekler sunacağız:

•Birinci Kısımın Örnekleri:

•Birinci Örnek:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، أَخْبَرَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ وَهُوَ فِيهَا فَاجِرٌ لِيَقْتَطَعَ بِهَا مَالَ امْرِئٍ مُسْلِمٍ،

¹⁰⁰³ Buhârî, Cihâd 25.

¹⁰⁰⁴ Buhârî, Da'avât 38.

¹⁰⁰⁵ Ebû Dâvûd, Salât 368.

لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانٌ". قَالَ: فَقَالَ الْأَشْعَثُ: فِيَّ وَاللَّهِ كَانَ ذَلِكَ، كَانَ بَيْنِي وَبَيْنَ رَجُلٍ مِنَ الْيَهُودِ أَرْضٌ، فَجَحَدَنِي، فَقَدَّمْتُهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَلَاكَ بَيِّنَةٌ؟" قُلْتُ: لَا، قَالَ: فَقَالَ لِلْيَهُودِيِّ: "احْلِفْ". قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِذَا يَخْلِفَ وَيَذْهَبَ بِمَالِي. فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: (إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمًّا قَلِيلًا) إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Bize Muhammed tahdîs etti: Bize Ebû Muâviye, el-A‘meş’ten, o Şakîk’ten irvayetle haber verdi ki, Abdullah (r.a.) şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Her kim müslümân bir kimsenin malını koparıp almak için yemîninde yalancı olarak and içerse, kıyâmet gününde Allah kendisine öfkeli olduğu hâlde Allah’a kavuşur” buyurdu. Râvî dedi ki: Eş‘as (ibn Kays) şöyle dedi: “Vallahi bu iş benim hakkımda olmuştu. Benimle Yahûdî bir adam arasında bir arûzî vardı. O bu arûzî i inkâr etti. Ben de onu Peygamber’e (s.a.v.) getirdim. Resûlullah bana: “Senin bir beyyinen (delilin) var mı?” dedi. Ben: Hayır, yok dedim. Râvî dedi ki: Bu sefer Resûlullah Yahûdî’y hitâben: “Yemîn et!” buyurdu. Râvî dedi ki: “Ben: Yâ Resûlellah, o takdîrde bu adam yemîn eder ve benim malımı alıp götürür, dedim. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: “Şüphesiz Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya ...” (Âl-i İmrân, 3/77)”¹⁰⁰⁶

İkinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، أَخْبَرَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ وَهُوَ فِيهَا فَاجِرٌ، لِيَقْتَطَعَ بِهَا مَالَ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانٌ". قَالَ: فَقَالَ الْأَشْعَثُ بْنُ قَيْسٍ: فِيَّ وَاللَّهِ كَانَ ذَلِكَ. كَانَ بَيْنِي وَبَيْنَ رَجُلٍ مِنَ الْيَهُودِ أَرْضٌ، فَجَحَدَنِي، فَقَدَّمْتُهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَلَاكَ بَيِّنَةٌ". قَالَ: قُلْتُ: لَا. قَالَ: فَقَالَ لِلْيَهُودِيِّ: "احْلِفْ". قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِذَا يَخْلِفَ وَيَذْهَبَ بِمَالِي، قَالَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: (إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمًّا قَلِيلًا) إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Bize Muhammed tahdîs etti: Bize Ebû Muâviye, el-A‘meş’ten, o Şakîk’ten irvayetle haber verdi ki, Abdullah (r.a.) şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Her kim müslümân bir kimsenin malını koparıp almak için yemîninde yalancı olarak and içerse, kıyâmet gününde Allah kendisine öfkeli olduğu hâlde Allah’a kavuşur” buyurdu. Râvî dedi ki: Eş‘as (ibn Kays) şöyle dedi: “Vallahi bu iş benim hakkımda olmuştu. Benimle Yahûdî bir adam arasında bir arûzî vardı. O bu arûzî i inkâr

¹⁰⁰⁶ Buhârî, Husûmât 4.

etti. Ben de onu Peygamber’e (s.a.v.) getirdim. Resûlullah bana: “*Senin bir beyyinen (delilin) var mı?*” dedi. Ben: Hayır, yok dedim. Râvî dedi ki: Bu sefer Resûlullah Yahûdî’y hitâben: “*Yemîn et!*” buyurdu. Râvî dedi ki: “Ben: Yâ Resûlellah, o takdirde bu adam yemîn eder ve benim malımı alıp götürür, dedim. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: “*Şüphesiz Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya ...*” (Âl-i İmrân, 3/77)”¹⁰⁰⁷

Bu örnek, nisbeten uzun olmasına rağmen aynı sened ve aynı metinle rivâyet edilmiştir.

•İkinci Örnek:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ وَأَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ: أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: (وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ) قَالَ: "يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ أَوْ كَلِمَةً مَحْوَهَا اشْتَرَوْا أَنْفُسَكُمْ لَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا يَا بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ لَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، يَا عَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَيَا صَفِيَّةُ عَمَّةَ رَسُولِ اللَّهِ لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَيَا فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ سَلِينِي مَا شِئْتَ مِنْ مَالِي لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا". تَابَعَهُ أَصْبَغُ عَنْ ابْنِ وَهْبٍ، عَنْ يُوسُفَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ.

Bize Ebu'l-Yemân tahdîd etti: Bize Şu'ayb, ez-Zühri'nin şöyle dediğini haber verdi: Bana Sa'îd ibn el-Müseyyeb ve Seleme ibn Abdurrahman haber verdi: Ebû Hüreyre (r.a.) dedi ki: Allah (a.c.), “*En yakın aşîret uyar!*” (Şu'arâ, 26/214) âyetini indirdiği zamân, Resûlullah (s.a.v.) kalkıp şöyle buyurdu: “*Ey Kureyş topluluğu! (Veya buna benzer bir kelime ile hitâp etti.) Nefislerinizi satın alın! Ben Allah'ın azâbından hiçbir şeyi sizden def' edemem. Ey Abdi Menâf oğulları! Ben sizden de Allah'ın azâbından hiçbir şeyi def' edemem. Ey Abbâs b. Abdilmuttalib! Senden de Allah'ın azâbından hiçbir şeyi def' edemem. Ey Allah Elçisi'nin halası olan Safiyye! Senden de ben Allah'ın azâbından hiçbir şeyi def' edemem. Ey Muhammed'in kızı Fâtıma! Malımdan dilediğin şeyi iste, fakat Allah'ın azâbından hiçbir şeyi senden def' edemem.*” Bu hadîsi, İbn Vehb'den; o da Yûnus'tan, o da İbn Şihâb'dan rivâyet etmekte Esbağ (ibnu'l-Ferec), ona (Ebû'l-Yemân'a) mutâbaat etmiştir.¹⁰⁰⁸

İkinci Yer:

¹⁰⁰⁷ Buhârî, Şehâdât 19.

¹⁰⁰⁸ Buhârî, Vasâyâ 11.

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ وَأَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَنْزَلَ اللَّهُ: (وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ) قَالَ: "يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ أَوْ كَلِمَةً نَحْوَهَا اشْتَرَوْا أَنْفُسَكُمْ لَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا يَا بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ لَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، يَا عَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، وَيَا صَفِيَّةُ عَمَّةَ رَسُولِ اللَّهِ لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، وَيَا فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ سَلِينِي مَا شِئْتَ مِنْ مَالِي لَا أُغْنِي عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا". تَابَعَهُ أَصْبَغُ عَنِ ابْنِ وَهْبٍ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ.

Bize Ebu'l-Yemân tahdîs etti: Bize Şu'ayb, ez-Zühri'nin şöyle dediğini haber verdi: Bana Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Seleme b. Abdurrahman haber verdi: Ebû Hüreyre dedi ki: Allah, "En yakın aşîret uyar!" (Şu'arâ, 26/214) âyetini indirdiği zamân, Resûlullah (s.a.v.) kalkıp şöyle buyurdu: "Ey Kureyş topluluğu! (Veya buna benzer bir kelime ile hitâp etti.) Nefislerinizi satın alın! Ben Allah'ın azâbından hiçbir şeyi sizden def' edemem. Ey Abdi Menâf oğulları! Ben sizden de Allah'ın azâbından hiçbir şeyi def' edemem. Ey Abbâs b. Abdilmuttalib! Senden de Allah'ın azâbından hiçbir şeyi def' edemem. Ey Allah Elçisi'nin halası olan Safiyye! Senden de ben Allah'ın azâbından hiçbir şeyi def' edemem. Ey Muhammed'in kızı Fâtıma! Malımdan dilediğin şeyi iste, fakat Allah'ın azâbından hiçbir şeyi senden def' edemem." Bu hadîsi, İbn Vehb'den; o da Yûnus'tan, o da İbn Şihâb'dan rivâyet etmekte Esbağ (ibnu'l-Ferec), ona (Ebû'l-Yemân'a) mutâbaat etmiştir.¹⁰⁰⁹

Bu iki yerde, Buhârî'nin zikrettiği mutâbaata ilaveten, sened ve metin olarak da muvafakatın mevcut olduğu açıktır. Birinci yerde رضي الله عنه ve عز وجل ifadelerinin ziyade oldukları görülmektedir. Ancak bunlar *Sahih-i Buhârî* ravilerinin musamaha gosterdikleri ve Buhârî'nin kendisinden kaynaklanmamış olup dua babından söylenmiş bir sözdür. Bu nedenle rivayetler arası ihtilaf addedilmemektedir.

•İkinci Kısımın Örnekleri:

•Birinci Örnek (Metinde İttifak):

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، قَالَ: حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ قَتَادَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَنَسٌ: أَنَّ رَجُلَيْنِ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَا مِنْ عِنْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي لَيْلَةٍ

¹⁰⁰⁹ Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân 2.

مُظْلِمَةٍ وَمَعَهُمَا مِثْلُ الْمِصْبَاحَيْنِ يُضِيئَانِ بَيْنَ أَيْدِيهِمَا، فَلَمَّا افْتَرَقَا صَارَ مَعَ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا وَاحِدٌ حَتَّى أَتَى أَهْلَهُ.

Bize Muhammed el-Müsennâ tahdîs edip dedi ki: Bize **Mu‘âz b. Hişâm** tahdîs edip dedi ki: Bana babam Katâde’nin şöyle dediğini tahdîs etti: Bize Enes şöyle tahdîs etti: Peygamber’in (s.a.v.) sahâbîlerinden iki adam, karanlık bir gecede Peygamber’in (s.a.v.) yanından, önlerinde parıldayan çerâğa (kandile) benzer iki şey olduğu hâlde çıktılar. O iki adam birbirlerinden ayrıldıkları zamân, o çerâğlardan her biri biriyle berâber ayrıldı. Ve tâ ehlinin yanına gidinceye kadar (yolunu aydınlattı).”¹⁰¹⁰

İkinci Yer:

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، حَدَّثَنَا مُعَاذٌ، قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ قَتَادَةَ، حَدَّثَنَا أَنَسٌ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَجُلَيْنِ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَا مِنْ عِنْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي لَيْلَةٍ مُظْلِمَةٍ، وَمَعَهُمَا مِثْلُ الْمِصْبَاحَيْنِ يُضِيئَانِ بَيْنَ أَيْدِيهِمَا، فَلَمَّا افْتَرَقَا صَارَ مَعَ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا وَاحِدٌ حَتَّى أَتَى أَهْلَهُ.

Bana Muhammed el-Müsennâ tahdîs etti: Bize **Mu‘âz** tahdîs edip dedi ki: Bana babam Katâde’den tahdîs etti: Bize Enes (**r.a.**) tahdîs etti: Peygamber’in (s.a.v.) sahâbîlerinden iki adam, karanlık bir gecede Peygamber’in (s.a.v.) yanından, önlerinde parıldayan çerâğa (kandile) benzer iki şey olduğu hâlde çıktılar. O iki adam birbirlerinden ayrıldıkları zamân, o çerâğlardan her biri biriyle berâber ayrıldı. Ve tâ ehlinin yanına gidinceye kadar (yolunu aydınlattı).¹⁰¹¹

•İkinci Örnek (Metinde Basit İhtilaf):

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ خَفْصٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَمْرِو، حَدَّثَنَا مُجَاهِدٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "مَنْ قَتَلَ مُعَاهِدًا لَمْ يَرِحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ، وَإِنَّ رِيحَهَا تَوْجِدُ مِنْ مَسِيرَةِ أَرْبَعِينَ عَامًا".

Bize Kays ibn Hafs tahdîs etti: Bize Abdulvâhid tahdîs etti: Bize **el-Hasan b. Amr** tahdîs etti: Bize Mücâhid, Abdullah ibn Ömer (**r.a.**)’dan tahdîs etti ki: Peygamber (s.a.v.): “Herhangibi kişi muâhedeli bir zımmîy öldürürse, cennet kokusu kırk yıllık

¹⁰¹⁰ Buhârî, Salât 79.

¹⁰¹¹ Buhârî, Menâkıb 27.

mesâfeden **duyulup hissedilir** تُوجدُ olduğu hâlde o kaatil kişi cennet kokusunu koklayamaz!” buyurmuştur¹⁰¹²

İkinci Yer:

حَدَّثَنَا قَبِيْسُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، حَدَّثَنَا الْحَسَنُ، حَدَّثَنَا مُجَاهِدٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "مَنْ قَتَلَ نَفْسًا مُعَاهِدًا لَمْ يَرَحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ، وَإِنْ رَجَحَهَا يُوجَدُ مِنْ مَسِيرَةِ أَرْبَعِينَ عَامًا".

Bize Kays b. Hafs tahdîs etti: Bize Abdulvâhid tahdîs etti: Bize **el-Hasan b. Amr** tahdîs etti: Bize Mücâhid, Abdullah b. Ömer (r.a.)’dan tahdîs etti: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim, muâhedeli bir **nefsi** öldürürse, cennet kokusu kırk yıllık mesâfeden **duyulup hissedilir** يُوجدُ olduğu hâlde o kaatil kişi cennet kokusunu koklayamaz!”¹⁰¹³

•Üçüncü Kısımın Örnekleri:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، أَخْبَرَنَا عَاصِمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِئَى: "أَتَدْرُونَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا؟" قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، فَقَالَ: "فَإِنَّ هَذَا يَوْمٌ حَرَامٌ، أَفَتَدْرُونَ أَيُّ بَلَدٍ هَذَا؟" قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: "بَلَدٌ حَرَامٌ، أَفَتَدْرُونَ أَيُّ شَهْرٍ هَذَا؟" قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: "شَهْرٌ حَرَامٌ"، قَالَ: "فَإِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا".

Bize Muhammed ibnu’l-Müsennâ tahdîs etti: Bize Yezîd ibn Hârûn tahdîs etti: Bize Âsım b. Muhammed ibn Zeyd, babasından bize haber verdi ki, İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.) Minâ’daki hutbesinde: “ bilir misiniz bu gün hangi gündür?” buyurdu (sahâbîler:) Allah ve Resûlü en iyi bilendir, dediler. Bunun üzerine Peygamber: “Şüphesiz bu, harâm bir gündür. Yeni bilir misiniz bu hangi beldedir?” buyurdu. (sahâbîler:) Allah ve Resûlü en iyi bilendir, dediler. (Resûlullah:) “Harâm beldedir. bilir misiniz bu ay hangi aydır?” buyurdu. (sahâbîler:) Allah ve Resûlü en iyi bilendir, dediler. (Resûlullah:) “Harâm aydır.” Buyurdu da şöyle devam etti: “Şüphesiz

¹⁰¹² Buhârî, Cizye ve Muvâde‘a 5.

¹⁰¹³ Buhârî, Diyât 30.

Allah kanlarınızı, mallarınızı, ırzlarınızı bu ayınız içinde, bu beldeniz içinde, bu gününüzün harâmlığı gibi birbirinize harâm kılmıştır.”¹⁰¹⁴

İkinci Yer:

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ: أَخْبَرَنَا عَاصِمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثِّي: "أَتَدْرُونَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا؟" قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: "فَإِنَّ هَذَا يَوْمٌ حَرَامٌ، أَفَتَدْرُونَ أَيُّ بَلَدٍ هَذَا؟" قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: "بَلَدٌ حَرَامٌ، أَتَدْرُونَ أَيُّ شَهْرٍ هَذَا؟" قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: شَهْرٌ حَرَامٌ. قَالَ: "فَإِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا، فِي شَهْرِكُمْ هَذَا، فِي بَلَدِكُمْ هَذَا".

Bana Muhammed b. el-Müsennâ tahdîs etti: Bize Yezîd b. Hârûn tahdîs etti: Bize Âsım b. Muhammed b. Zeyd, babasından bize haber verdi ki, İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.) Minâ'daki hutbesinde: “ *bilir misiniz bu gün hangi gündür?*” buyurdu (sahâbîler:) Allah ve Resûlü en iyi bilendir, dediler. Bunun üzerine Peygamber: “*Şüphesiz bu, harâm bir gündür. Yeni bilir misiniz bu hangi beldedir?*” buyurdu. (sahâbîler:) Allah ve Resûlü en iyi bilendir, dediler. (Resûlullah:) “*Harâm beldedir. bilir misiniz bu ay hangi aydır?*” buyurdu. (sahâbîler:) Allah ve Resûlü en iyi bilendir, dediler. (Resûlullah:) “*Harâm aydır.*” Buyurdu da şöyle devam etti: “*Şüphesiz Allah kanlarınızı, mallarınızı, ırzlarınızı bu ayınız içinde, bu beldeniz içinde, bu gününüzün harâmlığı gibi birbirinize harâm kılmıştır.*”¹⁰¹⁵

•Dördüncü Kısımın Örnekleri:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ جَابِرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَيْرُ بْنُ هَانِئٍ أَنَّهُ سَمِعَ مُعَاوِيَةَ يَقُولُ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "لَا يَزَالُ مِنْ أُمَّتِي أُمَّةٌ قَائِمَةٌ بِأَمْرِ اللَّهِ لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ خَذَلَهُمْ، وَلَا مَنْ خَالَفَهُمْ، حَتَّى يَأْتِيَهُمْ أَمْرُ اللَّهِ، وَهُمْ عَلَى ذَلِكَ". قَالَ عُمَيْرٌ: فَقَالَ مَالِكُ بْنُ يَحْيَى: قَالَ مُعَاذٌ: وَهُمْ بِالشَّأْمِ. فَقَالَ مُعَاوِيَةُ: هَذَا مَالِكٌ يَزْعُمُ أَنَّهُ سَمِعَ مُعَاذًا يَقُولُ: وَهُمْ بِالشَّأْمِ.

Bize el-Humeydî tahdîs etti: Bize **el-Velîd** tahdîs edip şöyle dedi: **Bana** İbn Câbir tahdîs edip şöyle dedi: Bana Umeyr b. Hânî' tahdîs etti ki, Muâviye'den şöyle derken işitmiştir: Ben Peygamber'den (s.a.v.) şöyle işittim, şöyle buyuruyordu: “*Benim ümmetimden bir toplulu, Allah'ın emirlerini yerine getirmekte devâm edecektir. Onlara*

¹⁰¹⁴ Buhârî, Hac 132.

¹⁰¹⁵ Buhârî, Edeb 43.

yardımdan çekinenler ve onlara muhâlefet edenler, bu tâîfeye zarar veremeyecek, Allah'ın emri onlara gelinceye kadar, onlar bu gâlip ve muzaffer hâl üzere olacaklardır.” Umeyr dedi ki: Mâlik ibn Yuhâmir şöyle dedi: Mu‘âz ibn Cebel: “Onlar Şam’da ikaamet edecekler” dedi. Muâviye b. Ebî Süfyân: “Bu Mâlik b. Yuhâmir, Mu‘âz’dan, “Onlar Şâm’da ikaamet edecektir” derken işittiğini söylüyor” demiştir.¹⁰¹⁶

İkinci Yer:

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ جَابِرٍ: حَدَّثَنِي عُمَيْرُ بْنُ هَانِيٍّ: أَنَّهُ سَمِعَ مُعَاوِيَةَ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: لَا يَزَالُ مِنْ أُمَّتِي أُمَّةٌ قَائِمَةٌ بِأَمْرِ اللَّهِ، مَا يَصُرُّهُمْ مِنْ كَذِبِهِمْ وَلَا مَنْ خَالَفَهُمْ، حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ عَلَى ذَلِكَ. فَقَالَ مَالِكُ بْنُ يَحْمَرَ: سَمِعْتُ مُعَاذًا يَقُولُ: وَهُمْ بِالشَّامِ، فَقَالَ مُعَاوِيَةُ: هَذَا مَالِكٌ يَزْعُمُ أَنَّهُ سَمِعَ مُعَاذًا يَقُولُ: وَهُمْ بِالشَّامِ.

Bize el-Humeydî tahdîs etti: Bize **el-Velîd b. Müslim** tahdîs edip şöyle dedi: **Bize** İbn Câbir tahdîs edip şöyle dedi: Bana Umeyr b. Hânî’, Muâviye’nin şöyle dediğini işittiğini tahdîs etti: Peygamber’in (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “Benim ümmetimden bir topluluk, Allah’ın emirlerini yerine getirmekte devâm edecektir. Kendilerine yalanlayanların ve onlara muhâlefet edenler, bu tâîfeye zarar veremeyecek, Allah’ın emri gelinceye kadar onlara zarar veremeyecek ve onlar bu hâl üzere olacaklardır.” Umeyr dedi ki: Mâlik ibn Yuhâmir şöyle dedi: Mu‘âz b. Cebel: “Onlar Şam’da ikaamet edecekler” dedi. Muâviye b. Ebî Süfyân: “Bu Mâlik b. Yuhâmir, Mu‘âz’dan, “Onlar Şâm’da ikaamet edecektir” derken işittiğini söylüyor” demiştir.¹⁰¹⁷

•Altıncı Kısımın Örnekleri:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عَمْرِو، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَوْسٍ بْنِ الْحَدَّثَانِ، عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كَانَتْ أَمْوَالُ بَنِي النَّضِيرِ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِمَّا لَمْ يُوجِفِ الْمُسْلِمُونَ عَلَيْهِ بِحَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ فَكَانَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاصَّةً، وَكَانَ يُنْفِقُ عَلَى أَهْلِهِ نَفَقَةً سَنَتِهِ، ثُمَّ يَجْعَلُ مَا بَقِيَ فِي السِّلَاحِ وَالْكَرَاعِ عُدَّةً فِي سَبِيلِ اللَّهِ.

Bize Ali ibn Abdullah tahdîs etti: Süfyân, Amr’dan, o ez-Zühri’den, o Mâlik ibn Evs el-Hadesan’dan tahdîs etti ki, Ömer’in (r.a.) şöyle dedi: “Benû’n-Nadîr malları,

¹⁰¹⁶ Buhârî, Menâkıb 27.

¹⁰¹⁷ Buhârî, Tevhîd 29.

Allah'ın, Resûlü'ne fey olarak tahsîs ettiği şeylerdendir. Bunlar müslümânların at sürerek, deveye binerek elde ettikleri ganîmetlerden değildir. Bu sebeple Benû'n-Nadîr malları husûsî olarak Resûlullah'a âid olmuş idi. Resûlullah âilesi halkının bir senelik nafakasını bundan harcar idi. Sonra bundan geri kalanı da Allah yolunda gazâ hazırlığı olarak silâha ve atlara harcar idi."¹⁰¹⁸

İkinci Yer:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، غَيْرَ مَرَّةٍ، عَنْ عَمْرِو، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَوْسِ بْنِ الْحَدَّانِ، عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: كَانَتْ أَمْوَالُ بَنِي النَّضِيرِ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مِمَّا لَمْ يُوجِفِ الْمُسْلِمُونَ عَلَيْهِ بِحَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ، فَكَانَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاصَّةً، يُنْفِقُ عَلَى أَهْلِهِ مِنْهَا نَفَقَةً سَنَتِهِ، ثُمَّ يَجْعَلُ مَا بَقِيَ فِي السِّلَاحِ وَالْكَرَاعِ، عُدَّةً فِي سَبِيلِ اللَّهِ.

Bize Ali b. Abdullah tahdîs etti: Süfyân **birkaç defa**, Amr'dan, o ez-Zühri'den, o Mâlik b. Evs el-Hadesan'dan tahdîs etti ki, Ömer'in (r.a.) şöyle dedi: “Benû'n-Nadîr malları, Allah'ın, Resûlü'ne fey olarak tahsîs ettiği şeylerdendir. Bunlar müslümânların at sürerek, deveye binerek elde ettikleri ganîmetlerden değildir. Bu sebeple Benû'n-Nadîr malları husûsî olarak Resûlullah'a âid olmuş idi. Resûlullah âilesi halkının bir senelik nafakasını bundan harcar idi. Sonra bundan geri kalanı da Allah yolunda gazâ hazırlığı olarak silâha ve atlara harcar idi.”¹⁰¹⁹

İkinci yerin senesinde Süfyân'ın hadisi birden fazla tahdîs ettiği açıkça görülmektedir

•Onuncu Kısımın Örnekleri:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنِي ثُمَامَةُ أَنَّ أَسْمَاً حَدَّثَتْهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَتَبَ لَهُ الْتِي فَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمَا كَانَ مِنْ خَلِيطَيْنِ فَإِثْمَا يَتَرَا جَعَانِ بَيْنَهُمَا بِالسَّوِيَّةِ.

Bize Muhammed b. Abdullah tahdîs edip dedi ki: Bana babam tahdîs edip dedi ki: Bana Sümâme tahdîs etti: Ona Enes şöyle tahdîs etmiştir: “Ebû Bekr (r.a.), Resûlullah'ın takdir buyurduğu zekât mikdârına âid Enes ibn Mâlik'e yazdığı mektûpta:

¹⁰¹⁸ Buhârî, Cihâd ve Siyer 80.

¹⁰¹⁹ Buhârî, Tefsîr 59.

Zekât endîsesiyle, ayrı ayrı bulunan zekât malları bir araya toplanmaz; toplu bulunanların arası da arrılmaz, diye yazmıştır.”¹⁰²⁰

İkinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنِي ثُمَامَةُ أَنَّ أَنَسًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَتَبَ لَهُ فَرِيضَةَ الصَّدَقَةِ الَّتِي أَمَرَ اللَّهُ رَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ بَلَغَتْ عِنْدَهُ مِنَ الْإِبِلِ صَدَقَةُ الْجَذَعَةِ وَلَيْسَتْ عِنْدَهُ جَذَعَةٌ، وَعِنْدَهُ حِقَّةٌ فَإِنَّهَا تُقْبَلُ مِنْهُ الْحِقَّةُ، وَيَجْعَلُ مَعَهَا شَاتَيْنِ إِنْ اسْتَيْسَرَتَا لَهُ، أَوْ عِشْرِينَ دِرْهَمًا، وَمَنْ بَلَغَتْ عِنْدَهُ صَدَقَةُ الْحِقَّةِ وَلَيْسَتْ عِنْدَهُ الْحِقَّةُ وَعِنْدَهُ الْجَذَعَةُ، فَإِنَّهَا تُقْبَلُ مِنْهُ الْجَذَعَةُ وَيُعْطِيهِ الْمَصَدِّقُ عِشْرِينَ دِرْهَمًا أَوْ شَاتَيْنِ وَمَنْ بَلَغَتْ عِنْدَهُ صَدَقَةُ الْحِقَّةِ، وَلَيْسَتْ عِنْدَهُ إِلَّا بِنْتُ لَبُونٍ فَإِنَّهَا تُقْبَلُ مِنْهُ بِنْتُ لَبُونٍ، وَيُعْطِي شَاتَيْنِ أَوْ عِشْرِينَ دِرْهَمًا، وَمَنْ بَلَغَتْ صَدَقَتُهُ بِنْتُ لَبُونٍ وَعِنْدَهُ حِقَّةٌ، فَإِنَّهَا تُقْبَلُ مِنْهُ الْحِقَّةُ وَيُعْطِيهِ الْمَصَدِّقُ عِشْرِينَ دِرْهَمًا أَوْ شَاتَيْنِ، وَمَنْ بَلَغَتْ صَدَقَتُهُ بِنْتُ لَبُونٍ، وَلَيْسَتْ عِنْدَهُ وَعِنْدَهُ بِنْتُ مَخَاضٍ، فَإِنَّهَا تُقْبَلُ مِنْهُ بِنْتُ مَخَاضٍ وَيُعْطِي مَعَهَا عِشْرِينَ.

Bize Muhammed b. Abdullah tahdîs edip dedi ki: Bana babam tahdîs edip dedi ki: Bana Sümâme tahdîs etti: Ona Enes (r.a.) şöyle tahdîs etmiştir: Ebû Bekr (r.a.), Enes ibn Mâlik’e, Allah’ın kendi Resûlü’ne (s.a.v.) emretmiş olduğu zekât farîzası mikaârlarını şöyle yazdı: “Kim ki yanında bulunan develerinin sayısı bir *ceze*’a (dört yaşında deve) zekât nisâbına ulaşır, develer arasında *ceze*’a bulunmaz *hıkka* (üç yaşında deve) bulunursa, o kimseden *hıkka* kabul edilir. Mal sâhibi bu *hıkka* ile birlikte iki koyun vermek mal sâhibi için kolay olursa verir ya iki koyun verir yahût da yirmi dirhem gümüş verir. Bir kimsenin mâlik olduğu develeri bir *hıkka* zekât nisâbına ulaşır, develeri arasında *hıkka* bulunmaz da *ceze*’a bulunursa, o kimseden *ceze*’a kabul edilir ve zekât me’mûru bu *ceze*’a ile birlikte mal sâhibine yirmi dirhem gümüş, veya iki koyun verir. Her kimin mâlik olduğu develerin zekâtı bir *hıkka* zekât nisâbına ulaşır, yanında da yalnız *bintu lebûn* (üç yaşında dişi deve) bulunursa, o kimseden *bintu lebûn* kabul edilir. Ve mal sahibi yâ iki koyun veya yirmi dirhem verir. Yeni her Kimin develerinin zekâtı bir *bintu lebûn* zekât nisâbına ulaşır, develeri içinde *hıkka* bulunursa, mal sâhibinden bu *hıkka* kabul edilir. Ve zekât me’mûru mal sâhibine ya yirmi dirhem veya iki koyun verir. Yeni her Kimin develerinin zekâtı bir *bintu lebûn* bulunmaz da *bintu mehâd* (iki yaşında dişi deve) bulunursa, o kimseden zekât olarak *bintu mehâz*

¹⁰²⁰ Buhârî, Zekât 35.

kabul edilir. Ve mal sâhibi *bintu mehâd*'ın berâberinde ya yirmi dirhem veya iki koyun verir.”¹⁰²¹

Üçüncü Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُثَنَّى الْأَنْصَارِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنِي ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ، أَنَّ أَنَسًا حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَتَبَ لَهُ هَذَا الْكِتَابَ لَمَّا وَجَّهَهُ إِلَى الْبَحْرَيْنِ: "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، هَذِهِ فَرِيضَةُ الصَّدَقَةِ الَّتِي فَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، وَالَّتِي أَمَرَ اللَّهُ بِهَا رَسُولُهُ، فَمَنْ سَأَلَهَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ عَلَى وَجْهِهَا فَلْيُعْطِهَا، وَمَنْ سُئِلَ فَوْقَهَا فَلَا يُعْطِ فِي أَرْبَعٍ وَعِشْرِينَ مِنَ الْإِبِلِ فَمَا دُونَهَا مِنَ الْعَنَمِ، مِنْ كُلِّ خَمْسٍ شَاةٍ إِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا وَعِشْرِينَ إِلَى خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ، فَفِيهَا بَنْتٌ مَخَاضٍ أُنْتَى، فَإِذَا بَلَغَتْ سِتًّا وَثَلَاثِينَ إِلَى خَمْسٍ وَأَرْبَعِينَ فَفِيهَا بَنْتٌ لَبُونٍ أُنْتَى، فَإِذَا بَلَغَتْ سِتًّا وَأَرْبَعِينَ إِلَى سِتِّينَ فَفِيهَا حَقَّةٌ طَرُوقَةُ الْجَمَلِ، فَإِذَا بَلَغَتْ وَاحِدَةً وَسِتِّينَ إِلَى خَمْسٍ وَسَبْعِينَ فَفِيهَا جَذَعَةٌ فَإِذَا بَلَغَتْ يَعْغِي سِتًّا وَسَبْعِينَ إِلَى تِسْعِينَ فَفِيهَا بَنْتٌ لَبُونٍ فَإِذَا بَلَغَتْ إِحْدَى وَتِسْعِينَ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَفِيهَا حَقَّتَانِ طَرُوقَتَا الْجَمَلِ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَفِي كُلِّ أَرْبَعِينَ بَنْتٌ لَبُونٍ، وَفِي كُلِّ خَمْسِينَ حَقَّةٌ وَمَنْ لَمْ يَكُنْ مَعَهُ إِلَّا أَرْبَعٌ مِنَ الْإِبِلِ فَلَيْسَ فِيهَا صَدَقَةٌ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رُبُّهَا، فَإِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا مِنَ الْإِبِلِ فَفِيهَا شَاةٌ، وَفِي صَدَقَةِ الْعَنَمِ فِي سَائِمَتِهَا إِذَا كَانَتْ أَرْبَعِينَ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ شَاةٌ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ إِلَى مِائَتَيْنِ شَاتَانِ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى مِائَتَيْنِ إِلَى ثَلَاثِ مِائَةٍ فَفِيهَا ثَلَاثٌ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى ثَلَاثِ مِائَةٍ فَفِي كُلِّ مِائَةٍ شَاةٌ، فَإِذَا كَانَتْ سَائِمَةُ الرَّجُلِ نَاقِصَةً مِنْ أَرْبَعِينَ شَاةً وَاحِدَةً فَلَيْسَ فِيهَا صَدَقَةٌ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رُبُّهَا، وَفِي الرِّقَّةِ رُبْعُ الْعِشْرِ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ إِلَّا تِسْعِينَ وَمِائَةً فَلَيْسَ فِيهَا شَيْءٌ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رُبُّهَا".

Bize Muhammed b. Abdullah **b. el-Müsennâ el-Ensârî** tahdîs edip dedi ki: Bana babam tahdîs edip dedi ki: Bana Sümâme **b. Abdullah b. Enes** tahdîs etti: Ona Enes şöyle tahdîs etmiştir: Ebû Bekr (r.a.), Allah'ın Resûlü'ne (s.a.v.) emretmiş olduğu sadaka (zekât) farızasını şöyle yazdı: Ebû Bekr (r.a.), onu Bahreyn'e (zekât âmili olarak) gönderdiği zaman, ona şu mektubu yazmıştır:

“Rahmân, Rahîm Allah'ın ismiyle. “İşte bu, Allah'ın kendi Rasûlü'ne (s.a.v.) emrettiği ve Rasûlullah'ın müsûmânlar üzerine takdir ve ta'yîn buyurduğu zekât farızasıdır. Herhangi bir müslümândan bu kitâbda bildirilen mikdârlar veçhiyle zekât istenirse, o müslümân bu zekâtım versin. Bundan fazlası istenirse (ziyâdeyi) vermesin! “Deveden yirmidört tanesinde ve bundan aşağısında koyun olarak (vâcib olan zekât), her beş devede bir koyundur.

¹⁰²¹ Buhârî, Zekât 37.

“Deve sayısı:

25'e erişince, 3'Ve kadar dişi bir bintu mehâd;

36'ya erişince, 45'e kadar dişi bir bintu lebûn;

46'ya erişince, 60'a kadar boğur basacak bir hıkka;

61'e erişince, 75'e kadar " " bir cezea;

76'ya erişince, 90'a kadar iki tane bintu lebûn;

91'e erişince, 120'ye kadar boğur basacak iki hıkka zekât vermek vâcib olur.

“Deve sayısı yüzyirmiden fazla olunca, her kırk deve de bir tane bintu lebûn, ve her elli deve de bir hıkka zekât vardır. Beraberinde dört tane deveden başka bulunmayan kimseye gelince; bu mikdâr deve de zekât yoktur. Ancak deve sahibi, kendi isteği ile verebilir. Deve sayısı beşe ulaşınca da bir koyun zekât vermek vâcib olur. “Senenin birçok günleri yaylakta güdülen koyunun zekâtında, koyun sayısı kırk olunca, yüzyirmiye kadar bir koyundur. Yüzyirmiden ziyâdede de, ikiyüze kadar iki koyundur. Koyun sayısı ikiyüz-den fazla olursa, üçyüze kadar üç koyundur. Koyun sayısı üçyüzden

fazla olunca, her yüz koyunda bir koyun zekât vardır. Bir kimsenin de yayılır koyunu, kırktan bir koyun noksan olursa, bu noksan koyunda zekât yoktur. Ancak koyun sahibi isterse kendiliğinden nafile olarak verebilir.

“(İkiyüz dirhem) gümüşte de onda birin dörtte biri (yânî kırkta bir mikdârı) zekât vâcibdir. Gümüş mikdârı yüzdoksan dirhemden başka olmazsa, bunda da zekât yoktur. Ancak gümüş sahibi isterse kendiliğinden nafile olarak verebilir”¹⁰²²

Dördüncü Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُثَنَّى، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنِي ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ، أَنَّ أَنَسًا حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَتَبَ لَهُ فَرِيضَةَ الصَّدَقَةِ الَّتِي فَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: وَمَا كَانَ مِنْ خَلِيطَيْنِ فَاتَّحَمَا يَتَرَا جَعَانِ بَيْنَهُمَا بِالسَّوِيَّةِ.

Bize Muhammed b. Abdullah **b. el-Müsennâ** tahdîs edip dedi ki: Bana babam tahdîs edip **dedi** ki: Bana Sümâme **b. Abdullah b. Enes** tahdîs etti: Ona Enes şöyle tahdîs etmiştir: “*Ebû Bekr es-sıddîk (r.a.), Resûlullah'ın farz ve takîr buyurduğu zekât mikdârına dâir, Enes'e şunu da yazmıştır: her hangi iki halîtadan meydana gelmiş*

¹⁰²² Buhârî, Zekât 38.

ortak bir süürünün zekâtı husûsunda bu halîta sâhibleri, kendi aralarında adâlet gereği birbirlerine mürâcaat ederler.”¹⁰²³

Beşinci Yer:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ أَنَّ أَنَسًا حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ كَتَبَ لَهُ فَرِيضَةَ الصَّدَقَةِ الَّتِي فَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَلَا يُجْمَعُ بَيْنَ مُتَفَرِّقٍ، وَلَا يُفَرَّقُ بَيْنَ مُجْتَمِعٍ خَشِيَةَ الصَّدَقَةِ.

Bize Muhammed ibn Abdullah **el-Ensârî** tahdîs etti: Bana babam tahdîs etti: Bana Sümâme **ibn Abdullah ibn Enes** tahdîs etti: Ona Enes şöyle tahdîs etmiştir: “*Ebû Bekr, Resûlullah’ın takîr buyurduğu zekât mikdârlarına dâir, Enes ibn Mâlik’e bir mektup yazdı de, bunda “ Zekât korkusuyla dağınık olan zekât malı bir araya toplanmaz, toplu bulunanların arası da ayrılıp dağıtılmaz buyurdu.*”¹⁰²⁴

Bunlar, Buhârî’nin aynı metin ve aynı senedle beş ayrı yerde tekrar ettiği nadir rivâyetlerdendir. Bu, sadakanın (zekâtın) farziyetiyle ilgili uzun bir hadistir. Senedde, râvinin ismi bazen tam olarak, bazen nisbesiyle birlikte zikredildiği görülmektedir. Fıkhî bâblara göre çeşitli yerlerde hadisi ihtisâr etmiş, ihtiyaç olduğu zaman da uzun olarak zikretmiştir. Buhârî’nin, fıkhî bâblara göre hadisi böldüğü bilinen bir husustur.

•On birinci Kısımın Örnekleri:

Birinci Yer:

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ عَمْرِو، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ خَيْبَرَ عَنْ حُومِ الْحُمْرِ الْأَهْلِيَّةِ، وَرَخَّصَ فِي الْخَيْلِ.

Bize Süleyman b. Harb hadis etti: Bize Hammâd b. Zeyd, Amr’dan, o Muhammed b. Ali’den tahdîs etti ki, Câbir b. Abdullah (r.a.) şöyle dedi: “*Resûlullah (s.a.v.), Hayber günü evcil eşeklerin etlerinden nehyetti, at etleri hakkında ruhsat verdi.*”¹⁰²⁵

İkinci Yer:

¹⁰²³ Buhârî, Şerike 2.
¹⁰²⁴ Buhârî, Hiyele 3.
¹⁰²⁵ Buhârî, Megâzî 38.

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ عَمْرِو، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: هَكَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ خَيْبَرَ عَنْ حُومِ الْحُمْرِ، وَرَحَّصَ فِي حُومِ الْحَيْلِ.

Bize Süleyman b. Harb hadis etti: Bize Hammâd b. Zeyd, Amr'dan, o Muhammed b. Ali'den tahdîs etti ki, Câbir b. Abdullah (r.a.) şöyle dedi: “*Resûlullah (s.a.v.), Hayber günü eşeklerin etlerinden nehyetti, at etleri hakkında ruhsat verdi.*”¹⁰²⁶

Birinci lafzı Hâkim¹⁰²⁷, ikinci lafzı Ebû Avâne¹⁰²⁸ ve Beyhakî¹⁰²⁹ tahrîc etmişler; bunların hepsi de Süleyman b. Harb tarikiyle rivâyet etmişlerdir.

Buhârî'nin, bazen hadisi tekrar ettiği iki yer arasında ihtilaf bulunduğunu tespit ettik. Fakat İbn Hacer ve Aynî, bunun aynı metin ve aynı sened olduğunu söylemişlerdir. Hatta Aynî, böyle bir yerde şöyle demiştir: “İşte bu hakikî mükerrerdur.”¹⁰³⁰ demiştir. Bundan anlaşılıyor ki onlar, basit ihtilafı önemli saymıyorlardı.¹⁰³¹

Bütün bunlar, bilindiği üzere Buhârî'nin kitabının gayesine, fikhî bâblara ve bâblandırmada öne çıkaracağı görüşlere uygun olarak hadisi ihtisâr ettiğini, kısalttığını, tam olara zikrettiğini ve bâblara göre böldüğünü göstermektedir.

Daha önce geçtiği üzere bu hususta Şeyhayn arasında karşılaştırma yapmak, her ikisinin de Sahîh'lerini yazma amaçlarının ve bu konudaki yöntemlerinin farklı olduğunu yeniden incelemeye ihtiyaç vardı. Daha önce zikredildiği üzere Buhârî'nin en önemli maksatlarından biri, hadislerden fikhî hükümler çıkarmaktır. Bu durum, *Sahîh*'indeki başlıklarda açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum, Buhârî'ni tekrar etme yöntemi çerçevesinde hadislerin bölünmesini veya tekrar edilmesini gerektiriyordu. Müslim ise, kitapları vazetmek ve onlarda hadisleri senedleri ve muhtelif lafızlarıyla toplamakla yetinmiştir. O, kitabını bâblara ayırmamış ve başlık koymamıştır. Onun bâbları şârihler tarafından konulmuştur. Dolayısıyla onların her biri, hadisleri kendi üslup ve yöntemine göre kullanmış ve doğru olarak gördüklerini muhafaza etmeye çalışmıştır.

¹⁰²⁶ Buhârî, Zebâih 28.

¹⁰²⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, C. VII, s. 463.

¹⁰²⁸ Ebû Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, C. V, s. 26.

¹⁰²⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C. XIX, s. 465.

¹⁰³⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XV, s. 117. O, başka bir yerde aynı ibarenin tamamen mutabık olduğunu zikretmekle birlikte bunun az olduğunu söylemiştir. Bkz. *A.e.*, C. XV, s. 108.

¹⁰³¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. IV, s. 96, No: 994; C. XXIV, s. 420, No: 7476; C. XXIV, s. 69, No: 7301; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. IX, s. 674, No: 1793; C. XV, s. 231, No: 3710; C. XXII, s. 742; No: 7532.

2.2.5. Buhârî'nin *Sahîh*'ine Hadis Lafızlarının Tespiti Açısından Yöneltilen Tenkitler

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i üzerine yapılan araştırmaların ve hakkında yapılan tenkitlerin hedefi, eski âlimlerin onun hakkında yapmış oldukları eleştirileri hususundaki gerçeklerin ortaya konulmasıdır. Müttekaddimûnun bütün tenkitleri isnâdla ilgili iken, sonrakiler araştırmalarında esas olarak metni tenkit ettiler. Ancak bunu yaparken muhaddislerin hadis ilimleri için kurallar koyduklarını ve râviler hakkında yapmış oldukları çalışmaların amacının metinleri muhafaza etmek olduğunu unuttular veya bundan gaflet ettiler.¹⁰³²

Dârekutnî, İbn Ammâr eş-Şehîd, Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî gibi hâfizlar, *Sahîhayn*'daki hadisleri tenkit etmişlerdir. Fakat bunlar iki eserdeki hadislere oranla gerçekten çok azdır. Onların tenkit ve araştırmalarının metinlere değil bazı tariklere veya ihtilaflı bulunan lafızların asıllarına yönelik olduğu görülmektedir. Metinlere yönelik olarak yapılan tenkitler çok az olmakla birlikte, bu hususlarda isabetli olan *Sahîhayn müellifleridir*.¹⁰³³

Örneğin Dârekutnî, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yüzden fazla yerde araştırma yapmıştır. Bunlar, vasl ve irsâl açısından isnâdla ilgilidir. Metinle ilgili olarak sadece şu hadisin geçtiği yerde araştırma yapmıştır: “*Herhangi biriniz imâm hutbe okurken yahût geldiği zaman ...*”¹⁰³⁴ O, burada metnin durumuyla ilgili konuşmuştur. İbn Hacer, bunların büyük çoğunluğu özet veya ayrıntılı olarak cevap vermiştir.¹⁰³⁵

Sahîh'te vehimler bulunduğunu söyleyenlerden biri de müeahhirûn âlimlerinden Şerefüddin ed-Dimyâtî (ö. 705/1306)'dir. Onun bu görüşünü Tacüddin es-Sübkî (ö. 771/1370) nakletmiştir.¹⁰³⁶ Ayrıca bunu ondan İbn Hacer de *Fethü'l-Bârî*'de nakletmiştir. Bunların çoğu isnâdlara ve *Sahîh*'teki siyer bölümüne dairdir. İbn Hacer, bunların birçoğunu reddetmiş ve vehm hükmünü vermede acele ettiğine işaret

¹⁰³² Molla Hâtır, Halîl İbrâhîm, **Mekânetü's-Sahîhayn**, 1. Baskı, Kahire, 1402h., s. 308; Subhî es-Sâlih, **'Ulûmu'l-Hadîs**, s. 279; Beşîr, **Usûlü Menhecî'n-Nakd 'inde Ehli'l-Hadîs**, s. 67-69.

¹⁰³³ İbnü's-Salâh, **Sıyânetü Sahîhi Müslim**, s. 177; İbn Teymiyye, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, C. XVIII, s. 20; Zerkeşî, **en-Nüket**, C. I, s. 287; İbn Hacer, **Hüdâ's-Sârî**, C. II, s. 277-279; a. mlf. **en-Nüket**, C. I, s. 380-382; Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. I, s. 95-96.

¹⁰³⁴ Buhârî, Teheccüd 25. Dârekutnî'nin ilzamatları için Bkz. Dârekutnî, Ali b. Ömer, **el-İlزامat ve't-tetebbu'**, Thk. Muvaḥḥak b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986, s. 368.

¹⁰³⁵ İbn Hacer, **Hüdâ's-Sârî**, C. II, s. 277.

¹⁰³⁶ Sübkî, Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi, **Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ**, Thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî, 2. Baskı, Giza, 1413/1992, C. X, s. 115-120.

etmiştir.¹⁰³⁷ İbn Hacer, aynı yerde bu hususla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “Dimyâtî’nin Buhârî’de olanları mücerred tevehhümle hatalı göstermeye çalışma gayreti beni çok şaşırtmaktadır. Hâlbuki tarikleri daha fazla incelemek ve araştırmak, bu konuda zilkredilen farklı lafızları toplamak suretiyle doğrusunu bulma imkânı vardı.”¹⁰³⁸

İbn Hacer, *Sahîhu ’l-Buhârî*’nin hadislerini incelerken benimsenmesi gereken önemli bir metoda işaret etmektedir. O da, bir hadisin tariklerini araştırmak ve bu konuda zilkredilen farklı lafızları toplamaktır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, Buhârî’nin *Sahîh*’teki metodu ihtisârdır. Muhtemelen o, rivâyetteki en sahih lafızları kesmiş ve bunlara işaretle yetinmiştir. Bu hususu çalışmamızda ortaya koyacağız.

Burada işaret etmek gerekir ki, mütekaddimûn tarafından *Sahîhayn*’ın isnâdlarının tenkit edilmesi ve çok azı hariç metinlerinin tenkit edilmemesi, onların metinlerinde bu kusurun bulunmadığına delalet etmektedir.¹⁰³⁹

Bilinmektedir ki, *Sahîhu ’l-Buhârî* iki kitaptan tenkide en uzak olanıdır.¹⁰⁴⁰ Eğer metinle ilgili tenkidi gerektiren bir husus olsaydı, âlimler onu gündeme getirmekte tereddüt etmezlerdi. Buhârî, hakkında eleştiri bulunan bir lafız rivâyet ederse, mutlaka onun tenkit edildiğini açıklayan başka bir lafız rivâyet eder. Buhârî’nin kitabında tenkit edilecek bir lafız varsa, aynı kitapta mutlaka onu açıklayan bir şey vardır.¹⁰⁴¹ Bu konu ileride gelecektir.

Mütekaddim ulemâ *Sahîhayn* hakkındaki çalışmalarının hedefi tenkit değildi. Bilakis onların hedefi, üzerinde durdukları konu bakımından hadislerde, tariklerinde ve bunlara dair istidraklarda doğru olanları açıklamaktır. Âlimler bu düzeltmeleri reddetmişlerdir. Hiç kimse hatadan sâlim olmasa bile bu, sağlam bir zemine oturmayan büyük bir iddiadır.

¹⁰³⁷ İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 80, 231; a.mlf. *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 721; C. IX, s. 348.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 147.

¹⁰³⁹ M. Yaşar Kandemir, “Sahîhayne Yöneltilen Tenkidlerin Değeri”, *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 340.

¹⁰⁴⁰ Ancak bunun hilafına M. Said Hatiboğlu, Buhârî’nin de bu tenkitlerden aslan payını aldığını söyleyerek tenkitlerin çokluğuna işaret etmiştir. O, *Sahîhayn*’a yönelik eleştirilerden birçoğunu tartışmaksızın, sıhhatlerinden ve söyleyenlerin maksatlarından emin olmaksızın nakletmiştir. Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, *Hadis Tedkikleri*, Ankara: Otto, 2012, s. 7.

¹⁰⁴¹ Osmânî, Şebbîr Ahmed, *Mebâdiu İlmi’l-Hadîs ve Usûlihi*, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, Beyrut, 1440/2018, s. 613.

Sahîh'e yöneltilen bu tenkitler, İbnü's-Salâh'ın ifade ettiği gibi birkaç husustan ibarettir.¹⁰⁴² Bu tenkitlerin büyük çoğunluğu metinlere değil senedlere yöneliktir.

Ebû Süfyân Mustafa Bâhhû'ya göre, tenkit edilen hadislerin toplamı 395'e ulaşmaktadır. Şeyhayn bunların 52'sinde ittifak etmiştir. Buhârî, bunların 104'ünde, Müslim ise 239'unda teferrüd etmiştir. Bu tenkitlerin çoğu zayıf olup isnâdlara yöneliktir. Tenkit edilen metinler gerçekten çok azdır. Bunların çoğunda metnin tamamı değil, bir kısmı veya ziyade bir lafız tenkit edilmiştir. Hâlbuki bunların ortadan kaldırılması ve reddedilmesi mümkündür. Çünkü hadisin bütün tariklerini tahrîc eden kimse Sahihâyın yazarlarının haklı olduklarını anlar. Bu tenkitlerin çoğu tenkit sahiplerine eleştiri olarak geri döner.¹⁰⁴³

Burada son olarak değineceğimiz konu, *Sahîh*'te galat bulunduğu meselesidir. Sünnet kitaplarının çoğu, râvilerin galata düştükleri (yanıldıkları) hadisler ihtiva etmektedir. Zira Kur'ân'dan başka hiçbir kitap galattan salim değildir. *Sahîhu'l-Buhârî* içinde sahih hadis bulunan en değerli kitap olup onda sahâbînin galata düştüğü bir hadis yoktur. Fakat hadisin bazı lafızlarında galat olabilir. Buhârî, kendi *Sahîh*'inde râvilerin Câbir'in devesinin fiyatı hakkındaki ihtilafını beyan ettiği gibi, bu râvinin galatını da beyan etmiştir.¹⁰⁴⁴ *Sahîh*'te bazı sahâbenin galata düştüğü hadislerin bulunduğu söylenir. Nitekim İbn Abbâs'tan rivâyet edilmiştir: "Resûlullah (s.a.v.), Meymûne ile ihramlı olduğu hâlde evlendi."¹⁰⁴⁵ Hâlbuki diğer sahabîlerden gelen meşhur rivâyete göre onunla ihramlı değilken evlenmiştir. Galat konusunda Üsâme'den rivâyet edilmiştir: "Peygamber (s.a.v.) Beyt'te namaz kılmadı."¹⁰⁴⁶ Bu hususta Bilâl'den şöyle

¹⁰⁴² İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 29. Bir grup âlim, kitaplarının satır aralarında bunları reddetmeye çalışmıştır. Irâkî, bunları bir eserinde özel olarak reddetmiştir. (Bkz. Irâkî, **et-Takyîd ve'l-İzâh**, C. I, s. 286-287.) O, bu tenkidleri az olmamakla nitelemiştir. Bu yerlerin hakikatine vâkıf olamadık. Çünkü kitabın müsveddesi beyaza çekilmeden kaybolmuştu. (Bkz. İbn Hacer, **en-Nüket**, C. I, s. 140; Sehâvî, **Fethü'l-Muğîs**, C. I, s. 96.) İbn Hacer, Irâkî'nin bunların az olmadığı eleştirisine cevap vermiş ve onların iki kitabın ta'n edilmeyen rivâyetlerine oranla gerçekten çok az olduklarını belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, **en-Nüket**, C. I, s. 140.

¹⁰⁴³ Bâhhû, Ebû Süfyân Mustafa, **el-Ehâdisü'l-Müntekade fi's-Sahîhayn**, 1. Baskı, Tanta, 1426/2005, C. I, s. 8, 55-58.

¹⁰⁴⁴ Buhârî, Cihâd ve Siyer 199.

¹⁰⁴⁵ Buhârî, Nikâh 30.

¹⁰⁴⁶ Buhârî, bu hadisi İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir. Orada Üsâme b. Zeyd'in adı zikredilmemiştir. Bkz. Buhârî, Salât 30.

rivâyet edilmiştir: “O (Peygamber) (s.a.v.) orada (Beyt’te) namaz kıldı.”¹⁰⁴⁷ Âlimlere göre sahih olan son rivâyettir.¹⁰⁴⁸

Yukarıdaki ifadelerden, Buhârî’nin, lafzının aslında galat olduğu kesin olan şeyi *Sahîh*’inde rivâyet etmediği anlaşılmaktadır. Eğer Peygamber’in (s.a.v.) hadisinin sahabî tarafından nakledilen lafzında, aynı sahabî tarafından yapılan bir hata varsa, o hadisin lafızlarında ihtilaf bulunduğunu açıklamaktadır. Buna göre Buhârî’nin gayreti, hadislerin sahâbî tarafından sabit olan lafızlarını korumaya yöneliktir. Bu hususun tekid edilmesi, uygulamalı bir araştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Buhârî’nin, şeyhlerine ve onların üzerindekiyle yönelik çalışmaları nasıldır? O, onların rivâyetlerinin lafızları arasında karşılaştırmalar yapıyor muydu ve onlar arasında, zabteden râvi ile zabtettirmeyen râvi arasında tercihte bulunuyor muydu? O, râvilerin galata düştüğünü açıklıyor muydu? Bunlar, araştırmamızda aydınlatmaya çalışacağımız sorulardır.

Bazıları, Buhârî’nin senede yoğunlaştığını ve hadislerin lafızları konusundaki çalışmasının eksik olduğunu kabul ederek, onun yukarıda zikrettiğimiz çalışmaları yokmuş gibi bir tavır takınmaktadır. Bilinmektedir bir rivâyette gerçek maksat metindir; sened onu ulaştıran bir vesile ve onu koruyan bir surdur. Bu sebeple bu uygulamalı çalışmamızda çeşitli noktalar açısından Buhârî’nin bu çalışmalarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu noktalar, hem sened hem de metinle ilgili olacak ve Buhârî’nin hadislerin lafızlarına yaptığı işlemle ilgili onun kendisine has metodunu içerecektir. Zira bu husus, Buhârî’nin, hadislerin lafızlarını muhafaza etmediği eleştirisi için bir giriş kapısı yapılmaktadır.

Buhârî’nin söz konusu çalışmalarına örnek olarak yerine göre bir veya iki rivâyet vermekle yetineceğiz. Bazı örneklere de mümkün olduğu kadarıyla dipnotlarda yer vereceğiz.

Buhârî’nin *Sahîh* özelindeki lafız tespiti çalışmalarına geçmeden önce, Buhârî’nin hadis lafızlarının tespitine önem verdiğini işaret eden genel göstergelere da vâkıf olmak gerekmektedir.

¹⁰⁴⁷ Buhârî, *Salât* 68.

¹⁰⁴⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû‘u’l-Fetâvâ*, C. XVIII, s. 73-74. İbn Teymiyye, ilave olarak şu açıklamayı yapmıştır: “Bu, hadis ilimlerinin en değerlisi olup *ilmu ileli’l-hadîs* olarak isimlendirilir.” Bu ifade, Buhârî’nin *Sahîh*’inde bu ilme önem verdiğine delalet eder. İsnâdla ilgili övgülerin yanısıra metinle ilgili olarak söylenen bu sözler, onun kitabının sadece bir rivâyet kitabı değil, aynı zamanda illet açısından gözden geçirilmiş bir kitap olduğuna işaret etmektedir.

2.3. BUHÂRÎ’NİN HADİS LAFIZLARININ TESBİTİNE ÖNEM VERDİĞİNİ İŞARET EDEN GENEL GÖSTERGELER

Buhârî’nin, sunmuş olduğumuz biyografisine, ilmî hayatına ve hayatının çoğunu hadis ilmine harcadığına vâkıf olan bir kimse, bu husustaki pek çok âmilin gösterdiği şekilde onun hadislerin lafızlarının tespitine önem verdiğini açık bir şekilde görür. Bu âmiller; onun çok küçük yaştan itibaren lügat alanında yetişmesi, aynı şekilde hayatının çok erken döneminde babasının yanında hadis alanında yetişmesi, sonra Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerini hıfzeta başlatması, semâ’ ve tahdîs meclislerine katılması, ileri gelen şeyhlerden hadis alması, hadis talebi için çeşitli şehirlere rihlelerde bulunması, sadaktaki hadisleri koruyarak sağlam bir şekilde taşıması, şeyhlerden hadis alma metoduna sahip olması, kitâbet, tedvin ve tasnife önem vermesi, kâtiplerinin seçimi hususunda dikkatli davranması, fıkhu’l-hadîste akranlarının üzerinde bir şöhrete sahip olması, katılan talebelerin sayısı binleri aşan talebe ile imlâ meclisleri akdetmesi şeklinde sayılabilir.

Bütün âmiller ve teknikler, Buhârî’nin Hz. Peygamber’in hadislerinin lafızlarını tespitinde kendisine gerçekten büyük bir kolaylık sağlamıştır. Bu hususta çağdaşı âlimlerden, bu ilimde şöhreti olanlardan, akranlarından ve hatta hayatının son dönemlerinde yüzüne karşı kılıç çekenlerden hiçbir kimse onu eleştirmemiştir.

Buhârî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözleriyle ilgili yalan uyduran veya onları kendi istediği şekilde tevil eden kimseyi şu ifadesiyle uyarmıştır: “Kişi, Resûlullah (s.a.v.) adına onun söylemediği şekilde tevilde bulunmaktan veya uydurmaktan sakınsın!” Zira Allah (a.c.), “Onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belânın gelmesinden veya can yakıcı bir azâba uğratılmaktan korksunlar!” (Nûr, 24/63) buyurmuştur.”¹⁰⁴⁹ Onun bina ve manâ olarak lafzın korunmasına yönelik bu sakındırmasının sebebi, Hz. Peygamber’in maksadının dışına çıkmamaktır.

Öğrencisi Tirmizî, Buhârî’nin ilmini ve hadis bilgisini şöyle diyerek övmüştür: “Ben, Irak’ta ve Horasan’da illetlerin manâsını, tarihi ve isnâdları bilme hususlarında Muhammed b. İsmâîl’den daha bilgisini görmedim.”¹⁰⁵⁰

Tirmizî, bir âlimin hadis ilminin anahtarlarına sahip olmasını ve hadisleri muhafaza etmesini sağlayan en önemli ilme Buhârî’nin sahip olduğunu söylemiştir ki,

¹⁰⁴⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, **Ref‘u’l-Yedeyn fi’s-Salât**, Hazırlayan: Bedî‘uddîn er-Râşidî, Dâru İbn Hazm, y.y., 1416/1996, s. 95.

¹⁰⁵⁰ Tirmizî, **Sünen**, “İlel”, s. 887.

bu ilim, hadis ilimlerinin en dakîki olan *ilel ilmidir*. Bu ilim, metin ve isnâd illetlerini, tarihi ve isnâdlar bilgisini kapsamaktadır. Çünkü bu, râvilerin semâ'ları, tabakaları, onlardan zabtedenler ile zabt etmeyenlerin bilimesini sağlamaktadır. Bu da, rivâyette aynı şeyhten ve başkasından rivâyette ihtilaf olduğu zaman bir ölçüt olarak kabul edilmektedir.

Muhammed b. İshâk b. Huzeyme (ö. 311/924), bu hususta şu meşhur ifadesini dile getirmiştir: “Ben, gökkubbenin altında Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisini Muhammed b. İsmâîl'den daha iyi bileni görmedim.”¹⁰⁵¹ İbn Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113), onun bu sözüyle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “Doğuda ve batıda birçok imâm ve meşayihle karşılaşan İbn Huzeyme'nin bu hususta söylediği söz sana yeter.” Yine o şöyle demiştir: “Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü meşâyih onun önde olduğunda kesin bir şekilde icmâ etmişlerdir. Âlimler, onu gençliğinin başlangıcında kendilerine takdim etmişlerdir. İbn Huzeyme onu yaşlılığında ve bu ilimde tek olduğu bir dönemde görmüştür.”¹⁰⁵²

Buhârî, daha önce geçtiği üzere, bir hadis hakkında ihtilafa düşen şeyhi el-Humeydî ile bir kişi arasında hakemlik yapmıştır. Bu, onun hıfzettığı rivâyeti zabt etmesi ve onun manâlarını bilme hususundaki kuvveti sebebiyle olmuştur.

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* çerçevesinde hadisin zabtı hususundaki çalışmalarına geçmeden önce, hadislerin lafızlarının zabtı hususundaki genel çalışmaları, âmilleri ve biyografisinden ulaştığımız hususları ele alacağız.

2.3.1. Hadîs Talebi ve Tahsîlinde Rihleye Önem Vermesi

Hadis talebi için yolculuk yapmak, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini tedkik eden (teharî), tespit eden (tesebbüt) ve zabt ededen âlimlerin bir geleneği, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarının tespiti hususunda takip edilen yolların en önemlisi olarak kabul edilmektedir. Bu âlimlerden biri olarak İmâm Buhârî'nin bu yolu takip etmiş olması doğaldır.

¹⁰⁵¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs*, s. 280; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 348; Beyhakî, *el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî*, C. I, s. 368; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 65.

¹⁰⁵² Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât*, C. I, s. 139-140; a.mlf. *et-Telhîs Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî*, C. I, s. 202; a.mlf. *Mâ Temessü İleyhi Hâcetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî*, s. 29.

İmâm Buhârî, daha önce geçtiği üzere, hadisi şeyhlerin ağızlarından dinlemeye istekli idi. Zira o, hadisi kendi beldesinin ileri gelen şeyhlerinden bizzat dinlemiş, sonra başka şehirlere giderek o şehirlerin ileri gelen şeyhlerinden semâ'da bulunmuştur.

Buhârî'nin erken yaştan itibaren bu metodu takip ettiği bilinmektedir. İshâk b. Râhûye, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinden bir hadis okumuştur ve sahâbîden sonraki râvî olarak Atâ el-Keyharânî'nin adı geçiyordu. İshâk, ona (Buhârî'ye), "Ey Ebû Abdullah! Keyharân nedir?" dedi. O da, "Yemen'de bir kasabadır. Muâviye b. Ebî Süfyan, Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından olan bu zâtı Yemen'e gönderdiğinde Atâ ondan iki hadis rivâyet etti." dedi. İshâk, ona (Buhârî'ye), "Ey Ebû Abdullah! Sanki sen o kavmi görmüş gibi anlattın!" dedi.¹⁰⁵³

Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "Muhammed'in hadis talebi bizim talebimize benzemiyordu. O, bir adamın hadisine baktığı zaman onu kuruturdu."¹⁰⁵⁴

Dârimî'nin, "onu kuruturdu" ifadesinin şu anlamlara geldiği anlaşılmaktadır: Birinin hadisine baktığı zaman hadislerinin tamamını alırdı. Ve râvinin sahîh-zayıf, âlî-nâzil, müsned-mürsel bütün hadislerini yazmasıdır.¹⁰⁵⁵ Bilindiği üzere bu, aynı zamanda önde gelen hadis alimlerinin de yöntemidir. Hadis talebi esnasında seçici davranan kimse, bazen sahihi terk eder ve zayıfı alır. İşin sonunda onun pişman olması kaçınılmaz olur.¹⁰⁵⁶

el-Abbâs ed-Dûrî'nin (ö. 271/884) Buhârî'nin hadis talebini şöyle nitelendirdiği nakledilmiştir: "Muhammed b. İsmâîl gibi hadisi güzel taleb eden kimse görmedim. O, asıl ve fer' hepsini kökünden söküp çıkarırdı." Sonra bize şöyle dedi: "Onun kelâmından hiçbir şeyi dışarıda bırakmayınız, mutlaka yazınız!"¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 387.

¹⁰⁵⁴ Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 427. Yani, onun sonuna kadar giderdi. Onun hadisinden hiçbir şey kalmadı. Bkz. Haldun el-Ahdeb'in kitabı; **el-İmam el-Buhârî ve Câmiü's-sahih : nazarât ve tahkikât fi's-sîre ve'l-menhec**, 1. Baskı, Riyad : Darü'l-Ümme ; Darü'l-Vücu, 2012/1433. s. 122.

¹⁰⁵⁵ Bunun hadis talebi konusunda ileri meşayihin yöntemi olduğu bilinmektedir. Asrının hafızı olan ez-Zühri'nin durumu böyle idi. Buhârî'nin akranı gibi onun akranı da taleb hususunda bu yöntemi takip etmiyorlardı. Onlar, bunu sonradan idrâk ettiler.

¹⁰⁵⁶ Mustafa b. İsmâîl, Ebu'l-Hasan, **Şifâu'l-Alîl bi-Elfâzi ve Kavâ'idil-Cerh ve't-Ta'dîl**, 1. Baskı, Kahire, Cidde, 1411/1991, s. 111.

¹⁰⁵⁷ Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 406. "O, asıl ve fer' hepsini kökünden söküp çıkarırdı." ifadesi, *Taghliku't-Ta'lik*'te O, asıl ve fer' mutlaka hepsine ulaşırdı." şeklinde geçmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Taghliku't-Ta'lik**, C. V, s. 389.

el-Abbâs ed-Dûrî'nin sözü, Buhârî'nin hadis talebinin keyfiyetini, onun bu alandaki sağlamlığını ve muhkemliğini ortaya koymaktadır. Çünkü bu, hadîs-i Nebevînin lafızlarını tespit vasıtalarının en kuvvetlilerinden biridir. O, rivâyeti ilgilendiren isnâd, metin, râvilerin halleri, vurûd sebeplerinin hepsini, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarını tahrîf, tashîf, ihlâl ve bozukluklardan korumayı sağlayan hıfz ve zabt hususunda önemli âmiller olarak yazıyordu.

Buhârî, bir beldeye vardığı zaman kendilerinden hadis almak üzere doğruca oranın meşayihinin en büyüğüne gidiyordu. Nitekim onun, “Basra’ya girdiğim zaman Muhammed b. Beşşâr’ın meclisine gittim.”¹⁰⁵⁸ dediği nakledilmiştir.

İbn Hacer, Buhârî'nin hadis talebi için ilim yolculuklarına çıkmaya başladığı tarihi tespit etmeye çalışmış ve şöyle demiştir: “Onun ilk rihlası iki yüz on yılında oldu. Eğer hadis talebine ilk başladığı zaman yolculuk etseydi, akranının idrâk etmiş olduğu âlî tabakayı idrâk ederdi. Bununla birlikte o, ancak Yezîd b. Hârûn ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi onlara yakın olanları idrâk etmiştir.”¹⁰⁵⁹

İbn Hacer’in sözünden, Buhârî'nin ilk rihlesini on altı yaşında yaptığı anlaşılmaktadır. Sübkî de bunu aynı şekilde açıklamıştır.¹⁰⁶⁰ Buhârî'nin kendi ifadesinden de açıkça anlaşılmaktadır ki, o İbnü'l-Mübârek ve Vekî'in kitaplarını bu yaşta iken ezberlemiş, sonra annesi¹⁰⁶¹ ve kardeşiyle birlikte hac için Mekke'ye gitmiştir. O, ilim talebi için Mekke'de kalmıştır. On sekiz yaşına gelince de *Târîh* kitabını yazmıştır. Açıktır ki, onun ilim yolculukları hac yolculuğu ile başlamıştır.

Zehebî'nin *Siyer*'de, İbn Hacer'in de *Hüdâ's-sârî*'de¹⁰⁶² naklettiklerine göre Buhârî on sekiz yaşında iken el-Humeydî'nin yanına gitmiştir. İbn Hacer bunun tarihlendirerek “Yani, ilk haccettiği senede.” demiştir.¹⁰⁶³ Bu ifade ile daha önce yaptığımız nakil arasında çelişki vardır. Özellikle Zehebî'nin bu hikâyeyi “Yani, ilk haccettiği senede” açıklaması olmaksızın nakletmesi¹⁰⁶⁴, açıklamanın İbn Hacer'e ait

¹⁰⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 337.

¹⁰⁵⁹ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 528.

¹⁰⁶⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 213.

¹⁰⁶¹ Sağânî, “annesi” kelimesinin yerine “babası” demiştir ki, bu yanlıştır. (Bkz. Sağânî, *Esâmî Şuyûhi'l-Buhârî*, s. 44.) Ebu'l-Hasan el-Menûfî de benzer şekilde şöyle demiştir: “Onunla birlikte babası haccetti. Babası geriye döndü, ancak o ilim talebi için Mekke'de kaldı.” (Bkz. Menûfî, Ali b. Muhammed, *Me'ûnetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Süleyman b. Abdullah b. Hammûd, 1. Baskı, Riyad, 1436/2015, C. I, s. 32.) Babasının Buhârî küçükken vefat ettiği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla o, annesi ve kardeşiyle birlikte haccetmiştir.

¹⁰⁶² Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 401.

¹⁰⁶³ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 537.

¹⁰⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 401.

olduğunu göstermektedir. Ancak İbn Hacer'in bu konuda isabetli olmadığına dair delil vardır. O da, Ebû Bekr el-A'yen'den (ö. 240/854) rivâyet edilen şu sözdür: “Biz, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin (ö. 212/827) kapısının önünde henüz yüzünde tüy olmayan¹⁰⁶⁵ Muhammed b. İsmâîl'den –yani Buhârî'den– hadis yazdık. O sırada Buhârî on yedi yaşındaydı.”¹⁰⁶⁶ el-Firyâbî Şam'da idi. Daha önce geçtiği üzere bizzat İbn Hacer, onun ilk rihlesinin hicrî 210 yılında olduğunu açıkça ifade etmiştir. Zehebî de buna işaret etmiştir.¹⁰⁶⁷ Yani, o dönemde Buhârî on altı yaşındaydı.

Sübkî, bu konuda farklı bir görüş ileri sürerek İmâm Buhârî'nin Buhara'da ayrıldığında on beş yaşında olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁸

Ebû Bekr el-A'yen'den nakledilen rivâyetin bu konuda önemli bir yeri vardır. Çünkü o, Buhârî'nin tahdîse başladığı tarihi açıkça belirtmiştir. Buna göre Buhârî, şeyhinin kapısında erken yaşta tahdîse başladı. O, hem hadis alıyor hem de hıfzettiklerini talebelerine tahdîs ediyordu. Ancak onun Şam'dan önce Basra'ya gittiğine dair deliller, Buhârî'nin tahdîse bu yaştan önce başlamış olduğunu düşündürmektedir. Basralı marifet ehli, genç olduğu halde hadîs talebi için onun peşinden koşuyorlardı. Hatta onu buna zorluyorlar, onu yolda oturtuyorlar ve ondan hadis yazıyorlardı. Râvî dedi ki: “Ebû Abdullah, لم يخرج وجهه yüzünde tüy çıkmamış bir gençti.”¹⁰⁶⁹

Bu rivâyetten, Buhârî'nin Basra'ya talebe olarak gittiği, ancak şöhreti oraya ulaştığı için ilim talebeleri kendisinden hadîs almaya rağbet ettiği sonucu çıkmaktadır. Râvinin, لم يخرج وجهه “yüzünde (tüy) çıkmamış bir genç” sözü, İmâm Buhârî'nin yüzünde henüz bülûğ alametinin belirmediği, yani o dönemde yaşının küçük olduğuna işaret etmektedir.

İbn Hacer'in, “Eğer o (Buhârî), hadis talebine ilk başladığı zaman ilim yolculuğu yapsaydı, akranının idrâk etmiş olduğu âlî tabakayı idrâk ederdi.”¹⁰⁷⁰ sözüne

¹⁰⁶⁵ Bir rivâyette, ما في وجهه شعرة (yüzünde tüy yoktu) ifadesi yerine وهو أمرد (sakalsız, tüysüz) ifadesi geçmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Hidâyetü's-Sârî*, s. 55.

¹⁰⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 334; a.mlf. *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî*, C. I, s. 512; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 61; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 401; İbn Hacer, *Hidâyetü's-Sârî*, s. 56.

¹⁰⁶⁷ Zehebî, *Cüz'ün fihî Tercümetü'l-Buhârî*, s. 35.

¹⁰⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 322.

¹⁰⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 334; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, C. I, s. 277; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 62.

¹⁰⁷⁰ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 528.

gelince, biz Buhârî'nin İmâm Mâlik ve İmâm Ebû Hanîfe'nin şeyhlerinin tabakasından birçok kimseden rivâyette bulunduğunu görüyoruz.¹⁰⁷¹ Buhârî, Abdurrezzâk'ı (ö. 211/826) idrâk etmiş ve onun yanına rihle yapmak istemiştir. Bu, kendisi için mümkündü. Kendisine, “O (Abdurrezzâk) öldü!” denilince, Yemen'e gitmekten vazgeçmiştir. Sonra Abdurrezzâk'ın hayatta olduğu ortaya çıkınca, Buhârî ondan bir vâsıta ile rivâyet etmeye başladı.¹⁰⁷²

Lâlekâî (ö. 418/1027), rihle yaptığı şehirler ve kaç şeyhle görüştüğü hakkında Buhârî'nin kendisinden senediyle şu rivâyette bulunmuştur: “Ben Hicâz, Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Vâsıt, Bağdat, Şam ve Mısır halkında ilim ehli kimselerden binden fazla adamla karşılaştım. Onlarla asır be asır, sonra asır be asır defalarca görüştüm. Onlar kırk altı yıldan fazla yaşadılar.”¹⁰⁷³

Buhârî'nin bu sözünde, görüştüğü ve hadis aldığı kimselerin tabakalarının farklı olduğuna işaret vardır. Bu, rivâyetlere, mahreçlerine, vatanlarına ve onlar uğruna yapılan rihlelere vukuf açısından Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini hıfz ile ilgili en önemli hususlardandır.

Buhârî, sika râvilerden müsned hadisleri alma hususunda çok düşküdü. Bu hususta onun şu sözü nakledilir: “Binden fazla sika âlimden hadis yazdım. İsnâdını bilmediğim hiçbir hadis yoktur.”¹⁰⁷⁴ Yine ondan şu söz nakledilmiştir: “Ben 1080 kişiden hadîs yazdım. Bunların hepsi mutlaka hadîs sahibidir.”¹⁰⁷⁵

Buhârî'nin şeyhleri bu kadar çok olmasına rağmen onlardan yapılan bütün rivâyetler bize ulaşmamıştır. Sahîh'te kendilerinden rivâyette bulunduğu şeyhlerin

¹⁰⁷¹ Mübârekfûrî, *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî*, C. I, s. 84. Mübârekfûrî, bu isnâdlardan birkaçını zikretmiştir.

¹⁰⁷² Bkz. İbn Adiyy, *Esâmî men Revâ 'anhümü'l-Buhârî*, s. 229; Gassânî, *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil*, C. II, s. 582; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 528; a.mlf. *Tağlîku't-Ta'lik*, C. V, s. 390.

¹⁰⁷³ Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansûr, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, Thk. Neş'et Kemâl el-Mısri, İskenderiyye, 2001, C. I, s. 173.

¹⁰⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 329.

¹⁰⁷⁵ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 529. Ebu'l-Hasan el-Me'rebî şöyle demiştir: “Bu ifade, ona göre meşayihinin kaliteli olduğuna delalet eder.” Bkz. Me'rebî, Ebu'l-Hasan Mustafa b. İsmâîl es-Süleymânî, *İthâfu'n-Nebîl bi-Ecvibeti Es'ileti 'Ulûmi'l-Hadîs ve'l-İlel ve'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2. Baskı, Acman, 1421/2000, C. II, s. 114.

sayısı 300'dür.¹⁰⁷⁶ Sahîh'in haricindekiler ise bundan daha azdır.¹⁰⁷⁷ Bu husus, çalışmamızın ileriki bölümlerinde işaret edileceği üzere, Buhârî'nin şeyhlerinin hadisleri arasında seçim (intikâ) yaptığına delalet etmektedir.

Buhârî, tâbiûn neslinin sonlarından idrâk ettiği bir topluluktan hadis dinlemiştir. Bu yüzden bu tabakada onunla birlikte zikredilenlerin sayısı arttı. Bu tabakanın başında o vardı. Kendisinden önce zikredilen tabakaya yaklaştı.¹⁰⁷⁸

Hâkim en-Nîsâbûrî, Buhârî'nin çeşitli şehirlere yapmış olduğu yolculukları ve kendilerinden hadis aldığı şeyhleri zikrettikten sonra, onun isnâdının âlî olduğuna delil getirerek şöyle demiştir: "Buhârî –Allah ona rahmet etsin–, ilim talebi için zikredilen bu şehirlere yolculuk etti. Bu şehirlerin her birinde oranın meşayihine talebelik yaptı." Bunun peşine şu sözünü eklemiştir: "Burada Buhârî'nin âlî isnadına delil olması için her mıntıkadan eski âlimlerden bir cemâatin isimlerini zikrettim."¹⁰⁷⁹

Ebu'l-Abbâs el-Kurtubî, onun âlî isnâda sahip olduğunu söylemiş ve onun tâbiûnun müteahhirûnundan Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828), İsmâ b. Hâlid el-Hımsî (ö. 214/829), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830) gibi kimselerden oluşan bir grubu idrâk etmiştir.¹⁰⁸⁰

Mübârekfûrî, muhaddislerin, "Sanki Buhârî, Şu'be ve onun tabakasından bulunanlardan hadîs dinlemiştir." sözünü nakletmiş ve bununla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "Yani, onlar İmâm Mâlik ve İmâm Ebû Hanîfe'nin meşayihî olan kimselerdir."¹⁰⁸¹

Zehebî, Buhârî'nin *Sahîh*'inin âlî senede sahip olması hususunda şöyle demiştir: "O, kütüb-i sitte içinde hadislerinin çoğunda Peygamber'e (s.a.v.) en âlî

¹⁰⁷⁶ Bu şeyhlerin sayısı İbn Mende'ye göre 306, Kirmânî'ye göre 289, Selmân en-Nedvî göre 311 ve Mecdî b. Muhammed'e göre 322'dir. Bkz. İbn Mende, Muhammed b. İshâk, **Esâmî Meşâyihî'l-İmâmî'l-Buhârî**, Thk. Nazar Muhammed el-Firyâbî, Riyad, 1412/1991, s. 82; Kirmânî, **el-Kevâkibu'd-Derârî**, C. I, s. 12; Nedvî, Selmân el-Hüseynî, **Meşâyihu'l-İmâm Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî**, 1. Baskı, Lucknow, 1437/2015, s. 8; Mecdî b. Muhammed b. Arafât, **İs'âfu'l-Kârî bi-Mu'cemi Şuyûhi'l-İmâmî'l-Buhârî**, 1. Baskı, Kahire, Cidde, 1416h., s. 124.

¹⁰⁷⁷ Bkz. Sabrî, Âmir Hasan, "Şuyûhu'l-İmâmî'l-Buhârî ellezîne Revâ 'anhüm fî Gayri'l-Câmi'i's-Sahîh", **Mecelletü'l-Ahmediyye**, Sayı: 1, Dubai, 1998, (ss. 53-101), s. 60-85.

¹⁰⁷⁸ Makdisî, Ali b. el-Mufaddal, **Kitâbu'l-Erba'în el-Mürettebetü 'alâ Tabakâtî'l-Erba'în**, Thk. Muhammed Sâlim b. Muhammed b. Cem'ân el-Abbâdî, 1. Baskı, y.y., 2003, s. 281.

¹⁰⁷⁹ Nevevî, **Tehzibü'l-Esmâ' ve'l-Lügât**, C. I, s. 142; a.mlf. **Mâ Temessü İleyhi Hâcetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-İmâmî'l-Buhârî**, s. 35-36. Nevevî bu sözü, Hâkim'in *Târîhu Nîsâbûr* isimli eserinden nakletmiştir. Bu kitabın kaybolan ender yazmalardan olduğu ve şu âna kadar bulunamadığı ifade edilmektedir.

¹⁰⁸⁰ Kurtubî, Ebü'l-'Abbâs, **İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve Beyânu Garîbihi**, C. I, s. 9.

¹⁰⁸¹ Mübârekfûrî, **Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî**, C. I, s. 85.

senedle ulaşanıdır. Çünkü Ebû Abdullah bu grubun en yaşlısı ve büyüklere en erken ulaşanıdır. Beş imâmın kendilerinden rivâyette bulunduğu her bir kişiden bir vasıta ile hadis almıştır.”¹⁰⁸²

Buhârî, diğer şehirlerde bulunan önde gelen muhaddislere yolculuk yapmış, bir şehirde kendisinden hadis alınabilecek bir şeyh varsa onu terk etmemiş, mutlaka ona gitmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî, bu durumu şöyle ifade etmiştir: “O (Buhârî), bu şehirlerin her birinde oranın meşayihine talebelik etti.”¹⁰⁸³ Bunlardan bazı şehirlere birkaç defa rihle yapmıştır. İbn Hacer, Buhârî’nin şeyhlerini birkaç tabakaya ayırmıştır. Bunların ilki, tâbiûndan hadis rivâyet ettiği kimselerdir.¹⁰⁸⁴

Buhârî’nin Mağrib’e rihle yapmadığı görülmektedir. Çünkü orada hadis azdı ve oraya doğudan geliyordu. Dolayısıyla orada âlî isnâd yoktu ve Buhârî’nin zamanında imâmlar oraya hadîs için rihle yapmıyordu.¹⁰⁸⁵

Buhârî, bu uygulamayı râvinin Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet ettiği hadisi zabt için tahammül ve şeyhlerden alma hususunda açık bir metod benimsemiştir. O, bir şeyhten sırf sika vasfını taşıması sebebiyle hadis almıyordu. Bilakis dinlediği şey hakkında bilinçli ve müteyakkız olmalı, sadece (anlamaksızın) taşımamalı. Dolayısıyla onun, lafızlarda hataya düşmeyecek ve manâları bozmayacak derecede müteyakkız ve anlayışlı olması gerekir.

Buhârî’nin ilim yulculuklarını araştıran kimse, onun Peygamber’in (s.a.v.) hadîslerini topladığını ve bir şeyh mutlaka gittiğini görür. Onun Rihlenin içyüzünü, hedeflerini ve önemini idrâk eden kimse, çeşitli şehirlere gidip oranın şeyhlerinin ağızlarından hadis dinlemenin hadis lafızlarını tespit hususunda temel bir âmil olduğunu ve âlî isnâdın sıhhate daha yakın, hataya daha uzak olduğunu kavrar.

2.3.2. Kitâbet

Buhârî hakkında yapılan nakillerden görüldüğü üzere, o şeyhlerinden gelen her şeyi yazıyordu ve rihle yapmış olduğu belde halkının hadisini mutlaka yazıya

¹⁰⁸² Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 400.

¹⁰⁸³ Nevevî, **et-Telhis Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh li’l-Buhârî**, s. 210.

¹⁰⁸⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 322; İbnü’l-Esîr, **Câmi’u’l-Usûl**, C. I, s. 185; Kurtubî, **el-Müfhim**, C. I, s. 94; İbn Hacer, **Hüdâ’s-Sârî**, C. II, s. 529; a.mlf. **Taghîku’t-Ta’lîk**, C. V, s. 391.

¹⁰⁸⁵ Şâyi’, Abdurrahman b. Süleyman, **el-Ehâdisü’l-letî Kâle fihâ’l-Buhârî “Lâ Yûtâbe’u ‘aleyhi” fî’t-Târîhi’l-Kebîr**, (Doktora Tezi), Câmi’atü ümmi’l-Kurâ, Mekke, 1422h., s. 15.

geçiriyordu. Onun Basra'ya yaptığı rihledeki rivâyetleri hakkında şöyle dediği nakledilir: “Basra'ya yaklaşık beş defa gittim. Orada sahîh bir hadis bırakmayıp hepsini yazdım. Ancak bana göre açık olmayanlar hariç.”¹⁰⁸⁶ Daha önce geçtiği üzere kitâbetin Nebvî hadîslerin lafızlarının zabtında çok önemli bir yeri vardır.

Her ne kadar onun hadisin zabtı hususundaki ilk itimat ettiği şey kendisinden büyüklerin, küçüklerin ve akranının şahitlik ettiği üzere hâfızasının kuvveti olsa da, onun hadîs yolculuğunda kitâbetinde bariz bir yeri vardır. Lafızların hıfzındaki etkisinden ve hâfızanın sahibini yanıltmasından dolayı, ileride geleceği üzere, Buhârî kitâbete birinci derecede yer vermiştir. Hadîs aldığı şeyhin hadisini semâ'ının yanısıra, onun aslî nüshasını istemesi, Buhârî'nin yönteminin bir parçasıdır.

Hâşid b. İsmâîl (ö. 261/875), Buhârî'nin ilk hadis talebini şöyle anlatmaktadır: “Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, henüz bir çocukken bizimle birlikte Basra meşâyihine gidip geliyordu. O yazmıyordu. Birkaç gün geçtikten sonra ona, “Sen de bizimle birlikte gidip geliyorsun, ama yazmıyorsun. Seni bunu yapmaktan alıkoyan şey nedir?” dedik. On altı gün sonra bize şöyle dedi: “Siz bana çok yaptınız ve beni kınadınız. Bana yazdığınız şeyleri arz edin!” Biz de yanımızda olanları çıkardık, on beş bin hadisten fazlaydı. Bunların hepsini bize ezberden okudu. Öyle ki, biz yazdıklarımızı onun hıfzına göre tahkim ediyorduk.”¹⁰⁸⁷

Bu ifadede, Buhârî'nin meclisten ayrıldıktan sonra dolaylı olarak imtihana çekildiği anlaşılmakta ve aynı mecliste kendisiyle birlikte hadîs alan kimselere göre hâfızasının kuvveti ortaya çıkmaktadır. Biz, onun büyük şeyhlerinin¹⁰⁸⁸, onun hâfızasına göre kitaplarını tashîh ettiklerini ve onun hâfızasına müracaat ettiklerini görüyoruz.

Bu, Buhârî'nin hiç yazmadığı anlamına gelmez. Bilakis kitâbetin onun yanında önemli bir yeri vardı. Anlaşıldığı kadarıyla o, hadisleri meclislerden döndükten sonra yazmaktaydı. Bunun sebebi, bütün dikkatini ve fikrini işittiği şeye hasretmek ve şeyhi kitâbetle meşgul etmemektir. Nitekim kendisi hakkında naklediği üzere, sonunda zihnindekini sağlam olarak zabtediyor, yazıyor, tetkik ediyor ve onlara tekrar tekrar

¹⁰⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XIX, s. 254; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 416.

¹⁰⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 334; Ebû Ya'la el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, C. I, s. 276-277; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 408.

¹⁰⁸⁸ Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Abdullah b. Yûsuf, İsmâîl b. Ebî Üveys gibi. Bkz. Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 419; İbn Hacer, *Hidâyetü's-Sârî*, s. 82; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 339.

müracaat ediyordu.¹⁰⁸⁹ Bu işlem, pekçok ileri gelen muhaddis tarafından uygulanıyordu.¹⁰⁹⁰ Dolayısıyla Buhârî'nin aynı mecliste yazmaması veya onun manâ ile rivâyetten bahsetmesinde bir beis yoktur.

Buhârî, hadis kitâbetinde özel bir yönteminin olduğunu bizzat şöyle ifade etmektedir: “Benim hadis kitabetim, diğerlerinin yazması gibi değildir. Bir kişiden hadis yazdığım zaman eğer kavrayışlı (mütefehhim) bir kimse ise onun ismini, nesebini, künyesini hadisi naklini sorardım. Eğer değilse¹⁰⁹¹, bana aslını ve nüshasını çıkarmasını isterdim.¹⁰⁹²

Buhârî'nin hadis almadaki yöntemi, kendisinden hadis aldığı kimsenin hâlini iyice bilmektir. Bazen de o, hadis tahammülü ve hadisi sağlam anlama metodunu kuvvetlendirmektedir. Böylece o, rivâyette lafızların manâlarını bozmaz. Bu hususta şüpheyi düştüğü zaman rivâyet ettiği hadislerin zabtını sağlam olarak yapmak için söz konusu şeyhten aslî nüshayı istemesi gerekir. Bu şekilde tashîf, tahrîf veya hataya düşmekten korunmuş olur.

Burada Buhârî, tahammül konusunda sahih metoda işaret ettiği gibi, sahih olmayan metoda işaret etmektedir. Bir hadisin tahammülü, hadisi ayakta tutan direk olan isnâdları, râvilerin durumlarını, ister Peygamber (s.a.v.) ister sahâbe veya tâbiûn tarafından söylensin hadîsin söylendiği durum bilmeksizin sırf metinleri muhafaza etmekten ibaret değildir.

Muhammed b. el-Ezher es-Sicistânî'nin şöyle dediği nakledilir: “Basra’da Süleyman b. Harb’in meclisinde idim. Buhârî, oturuyor ve yazmıyordu. Birisine, “O neden yazmıyor?” dedim. “Buhara’ya dönünce hıfzından yazıyor.” dedi.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 333; Saydâvî, Muhammed b. Ahmed b. Cemî’, *Mu’cemu’s-Şuyûh*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Baskı, Beyrut, Trablus, 1405/1985, s. 179; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 70.

¹⁰⁹⁰ Bunun örnekleri için bkz. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 395-396.

¹⁰⁹¹ Bu, şeyhin semâ’ının sahih olması demektir. Fakat o hadisini bilmez, kendisine okunduğu zaman hata ve tahrîfi ayırt edemez veya hıfzından rivâyet ettiği zaman yanlışlığa düşer. Bkz. Ebu’t-Tâhir, Ahmed b. Muhammed es-Selefi, *Şartu’l-Kirâat ‘ale’s-Şuyûh*, Thk. Ebû Ubeyde Muhammed b. Ferîd Zeryûh, 1. Baskı, Riyad, 1429/2008, s. 44.

¹⁰⁹² Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 406; a.mlf. *Terâcimu’l-Eimmeti’l-Kibâr*, s. 114; İbn Hacer, *Tağlîku’t-Ta’lîk*, C. V, s. 389; a.mlf. *Hidâyetü’s-Sârî*, s. 55.

¹⁰⁹³ Halîlî, *el-İrşâd fî Ma’rifeti Ulemâi’l-Hadîs*, C. III, s. 175; Kurtubî, *el-Müfhim*, C. I, s. 96; İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, C. II, s. 494; İbn Hacer, *Tağlîku’t-Ta’lîk*, C. V, s. 391. Burada Muhammed isminde Muhibb şeklinde tashîf vardır. Tashîf İbn Hacer’den kaynaklanmıyor. Zira isim *Hüdâ’s-Sârî*’de (C. II, s. 529) doğru olarak zikrediliyor.

Buhârî, bütün kitâbetini beldesine veya evine dödüğü zaman yapıyor değildi. Bizzat semâ‘ meclisinde yazdığı da oluyordu. Bu hususta Ömer b. Hafs el-Eşkar’ın (ö. 266/880) şöyle dediği nakledilmiştir: “Biz Basra’da Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî ile beraber hadis yazıyorduk. Bir ara günlerce onu kaybettik... Sonra bizimle birlikte hadis yazmaya devam etti.”¹⁰⁹⁴

Daha önce geçtiği üzere Buhârî, hadis aldığı şeyhi söylediğini anlamayan biri olarak bulduğu zaman, ondan aslını ve nüshasını istiyordu. Onun, “Ne yazdıklarını ve nasıl yazdıklarını umursamıyorlar!” şeklinde akranlarını ayıplaması, her ne kadar bizzat hadis dinlediği mecliste yazmasa da, yazdığını zabtetme ve onu iyi bir şekilde korumak için kitâbet hususunda kendisine has bir metodu olduğuna delildir. Buhârî, hadis lafızlarının tespitini ve lafızlarının selâmetini garantiye aldıktan sonra hadisleri kaydediyordu. Bu yüzden o, herhangi bir şeyi herhangi bir metodla alıyor değildi.

Buhârî’ye, İshâk b. Râhûye’nin “Kitabımdan yetmiş bin hadisi sanki görüyor gibiyim!” dediği söylenince, Buhârî bu sözü söyleyene, “Sen buna hayret mi ediyorsun? Belki bu zamanda kitabından iki yüz bin hadisi gören vardır.” demiştir.¹⁰⁹⁵

Bu, Buhârî’nin hadislere has bir kitabının olduğuna açık bir delildir.¹⁰⁹⁶ Her ne kadar o, hıfzından rivâyet ediyorsa da, mutlaka yazıyor, müracaat ediyor, tashîh ediyor ve yazdıklarını düzeltiyordu. Çünkü hadisin hıfzı ve zabtında kitabet, sonradan gelecek ve o kitaptan istifade edecek kimseler için son derece önemlidir. İşte işini sağlam yapanların hâli böyledir.

Buhârî, imlâ ve istimlâ meclislerine önem verirdi. Çünkü bu, Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının zabtında son derece önemlidir. O, kendisinden bunu talep eden hiç kimseyi reddetmemiştir. Nitekim Basra halkı bu konuda ondan bir meclis kurmasını istemişler, o da onlara icabet etmiştir.¹⁰⁹⁷ Aynı şekilde Belhlilere icabet ederek onlardan hadis yazan herkese imlâ ettirmiştir.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 332; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 58.

¹⁰⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 371; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XXIV, s. 461; Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, C. II, s. 218.

¹⁰⁹⁶ Onun kendilerinden hadis dinlediği ve rivâyette bulunduğu şeyhlere dair bir Meşyaha’sı olduğu ve kaybolduğu nakledilmektedir. Nitekim Sübkî “Biz onu görmedik” demiştir. Bkz. Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, C. II, s. 214.

¹⁰⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 335; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LII, s. 83-84; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XXIV, s. 450.

¹⁰⁹⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. XIX, s. 253; a.mlf. *Siyer*, C. XII, s. 395.

Onun imlâ meclislerine katılan müstemlîsi (salih cezere) rivâyet meclislerine de çok kişi katılıyordu. Örneğin Bağdat'taki bir meclisinde yirmi binden fazla kişinin katıldığı nakledilmiştir.¹⁰⁹⁹ Büyük hadîs hâfızı Sâlih b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 293/906)¹¹⁰⁰, onun Bağdat'taki müstemlîlerinden biriydi.¹¹⁰¹ Bunda Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisinin muhafaza ve insanlara sağlam bir şekilde ulaşması hususunda Buhârî'nin son derece istekli olduğuna delil vardır.

Muhammed b. Vâsıl el-Bîkendî¹¹⁰² şöyle demiştir: “Allah, Ebû Abdullah'ın ortaya çıkmasını ve bizim yanımızda bulunmasını bize bahşetti de ondan bu kitapları dinledik. Aksi takdirde ona kim ulaşacaktı? Firebr ve Bîkend'de kaldığı müddetçe onun imla meclisler de devam etti.¹¹⁰³ Bu şekilde insanlar ondan tahsilde bulunmuştur.”¹¹⁰⁴

Buhârî, Firebr ve Bîkend'e gitmiştir. O, insanlara tahdîsten ve onlara faydalı olmaktan geri kalmıyordu. Bu beldelerin ahalisi Buhârî'nin kendilerine gelmesini büyük bir nimet sayıyordu. Çünkü bu yöreler uzaktı ve onların Buhârî'nin yanına yolculuk etmeye imkanı yoktu.¹¹⁰⁵

Buhârî'nin onlara imlâ ettirmesi ve onların ondan yazmaları, onun buna razı olduğunu ve bunu bir metod olarak benimsediğini göstertmektedir. Böylece bu iki belde halkı Buhârî'nin hadislerini yazılı olarak hıfzetmiş ve doğrudan veya bu kitaplar vasıtasıyla ondan ilim tahsilinde bulunmuştur.

Buhârî'nin kitâbete verdiği önem öyle yüksek dereceye ulaşmıştı ki, o nahvi iyi bilen bir verrak¹¹⁰⁶ edinmişti. O, ikamet ve ilim yolculuk durumlarının büyük kısmında Buhârî ile beraberdi. Varrak, ona yakın bir öğrenci idi ve kitaplarını yazardı.¹¹⁰⁷

¹⁰⁹⁹ Sem'ânî, **Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'**, C. I, s. 157.

¹¹⁰⁰ Sâlih b. Muhammed el-Bağdâdî'nin biyografisi hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. X, s. 439.

¹¹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 340; Sem'ânî, **Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'**, C. I, s. 157; İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, C. LII, s. 63.

¹¹⁰² Bu zâtın biyografisine ulaşamadık.

¹¹⁰³ “Bu yazdırmalar kalırdı.” ifadesi, “Bu âsâr kaldırdı” şeklinde geçmektedir. Bkz. Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 464-465; a.mlf. **Terâcimu Eimmeti'l-Kibâr**, s. 135.

¹¹⁰⁴ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. XIX, s. 272.

¹¹⁰⁵ İbn Ubeyd, Muhammed b. Abdülkerîm, **Tahrîcu'l-Ehâdisi'l-Merfû'ati'l-Müsennede fî Kitâbi't-Târîhi'l-Kebîr**, I. Baskı, Riyad, 1420/1999, s. 73.

¹¹⁰⁶ Buradaki verrak, “müstensih” manâsındadır. Bu, İmâm Buhârî'nin biyografisinden anlaşılan bir husustur. İbn Hacer, bunu açıkça ifade etmiştir. (Bkz. İbn Hacer, **Tağlîku't-Ta'lik**, C. V, s. 437.) Yoksa Basra halkının lügatinde olduğu gibi “müstemlî” manâsında değildir. Nitekim Zehebî bunu ifade etmiştir. Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. XXV, s. 93; Zehebî, **Siyer**, C. XV, s. 307.

¹¹⁰⁷ İbn Hacer, **Tağlîku't-Ta'lik**, C. V, s. 437; İbn Hacer, **Hidâyetü's-Sârî**, s. 9.

2.3.3. Tasnîf

Buhârî'nin eserlerinde takip ettiği metodunu şu şekilde açıkladığı naledilmektedir: “Ben, aklımın erdiğinden beri aslâ ilimsiz bir şey getirmedi (isbât etmedim)!”¹¹⁰⁸ Nevevî, bu hikâye bağlamında şu açıklamayı yapmıştır: “Bu hikâye değerli bilgiler içerse de benim amacım, “İlimsiz bir şey isbât etmedim!” sözüne dikkat çekmektir.”¹¹⁰⁹

Tasnîf konusunda Buhârî, hıfzettiği şeyleri tasnif etme metodunu benimsemişti. Âlimlerin asırlar boyu şahitlik ettikleri gibi, Buhârî kıymetli bir eser ortaya koymuştur. Hatta o, eserlerine aldığı hadisleri tek tek hıfzından okuyabiliyordu/sayabiliyordu.¹¹¹⁰ Onun hadis eserleri zabtının kuvvetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kitaplarını üç kere tasnif ettiğini bizzat kendisi söylemektedir.¹¹¹¹ Yani, kabul edebileceği duruma gelinceye kadar kitaplarını düzeltmeye ve incelemeye devam etmiştir.

Buhârî'nin ilmî hayatını araştıran kimse, hadisten önce fıkıh alanında veya her iki ilimde birden bilgi edinmesinin onun başta *el-Câmi‘u’s-Sahîh* olmak üzere bütün eserlerinde etkili olduğunu görecektir.¹¹¹²

Buhârî'nin ilk tasnîfî fikhî hadis alanında idi. Kendisinden gelen rivâyete göre tasnîfe, on sekiz yaşında iken sahâbe ve tâbiûnun hükümlerini ve görüşlerini yazmakla başlamıştır.¹¹¹³ Kitabının bâb başlıkları onun anlayışına ve fikhına şahitlik etmektedir.¹¹¹⁴ Öyle ki, âlimler arasında “Buhârî'nin fikhî bâb başlıklarındadır.” ifadesi meşhur olmuştur.¹¹¹⁵

Şehirlere hadis talebi için gitmeden önce henüz bir küçük yaştayken Buhârî'ye, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yetmiş bin hadisini ezberlemesi hakkında sorulunca şöyle cevap vermiştir: “Sahâbe ve tâbiûndan sana herhangi bir hadîs

¹¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 322; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 71; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 444.

¹¹⁰⁹ Nevevî, *Mâ Temessü İleyhi Hâcetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî*, s. 58.

¹¹¹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XIX, s. 252; a.mlf. *Siyer*, C. XII, s. 412.

¹¹¹¹ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 403; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 547; a.mlf. *Tağlîku't-Ta'lik*, C. V, s. 418.

¹¹¹² Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, 2013, s. 298.

¹¹¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 325; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 57; Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 400.

¹¹¹⁴ Kurtubî, *el-Müfhim*, C. I, s. 95.

¹¹¹⁵ İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî ‘alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî*, s. 37; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 22.

getirdiğimde, muhakkak ben onların çoğunun doğum ve vefat yıllarını, memleketlerini bildirmişimdir. Ben sahâbe veya tâbiûndan bir hadis¹¹¹⁶ rivâyet ettiğim zaman, mutlaka onun benim için Allah'ın Kitâb'ından ve Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetinden muhafaza ettiğim bir aslı vardır.¹¹¹⁷

Buhârî, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini, sahâbe ve tabiîn sözlerinden çok daha iyi zabt etmiştir. Zira o, sünneti onların sözlerinin asılları olarak muhafaza ediyordu. Öte yandan Buhârî'nin yukarıdaki cevabı, ona göre lafzın semâ'ının zabtında tarihin önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Büyük şeyhlerinin şهادet ettiği üzere, Buhârî'nin bu derecede fıkıh ve anlayış elde etmesi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarının zabtında, onların binalarını ve manâlarını öğrenmesinde çok büyük bir unsurdur.

Bunlar, Buhârî'nin Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarını tespit hususundaki uygulamalarının genel özellikleridir. Daha önce geçtiği üzere bunlar, Hz. Peygamber'in hadislerinin lafızlarının muhafazası hususunda muhaddislerin ortaya koyduğu genel çalışmalardır. Bundan sonra Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'indeki hadis lafızlarının tespiti amacıyla yaptığı uygulamaları anlatmaya geçiyoruz.

¹¹¹⁶ İbnü'd-Devâlibî, bunun “mevkûfât” olduğunu söylemiştir. Bkz. İbnü'd-Devâlibî, Ali b. Abdülmuhsin b. Abdüddâim el-Hanbelî, **Tercümetü'l-İmâmi'l-Buhârî**, Thk. Abdurrahîm Muhammed Yûsufân, Riyad, t.y., (<https://www.bukhari-pedia.net/library>), s. 23.

¹¹¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 345; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LII, s. 63; İbn Halfûn, Muhammed b. İsmâîl, **el-Mu'lim bi Şuyûhi'l-Buhârî ve Müslim**, Thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd, Beyrut, t.y., s. 16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSNAD BAĞLAMINDA BUHÂRÎ’NİN HADİSLERİN LAFIZLARININ TESPİTİNE YÖNELİK UYGULAMALARI

Hadis âlimleri asırlar boyunca isnâda büyük önem vermiştir., Onlar, senedi tetkik etme ve isnadda yer alan râvilerden hadis alma konusunda/ titiz davranmıştır. Çünkü hadisin metnine ulaştıran yol, isnaddır. Sened olmasaydı, metinler tashîf ve tahrîf edilir; dileyen Resûlullah (s.a.v.) adına yalan uydurur, sahâbe veya tâbiûna dilediğini izafe ederdi. Dolayısıyla hadis metinlerini sağlam bir şekilde tespit etmek mümkün olmazdı. İmâm Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’inde isnâda önem veren ve bu konuda titizliği ile öne çıkan muhaddislerden biridir Bu bölümde, yukarıda zikredilen özellikleri haiz Buhârî’nin, metinlerin muhafazasında önemli bir rolü olan isnâda dair gayret ve çalışmalarına ışık tutulacaktır.

Lafızların tespitinde isnadın rolü ile alakalı hususlardan biri tahammül ve edâ yollarına verilen önemdir. Bu bağlamda gündeme getirilmesi gereken birtakım sorular bulunmaktadır. Buhârî *Sahîh*’inde hadisi şeyhinden rivâyet eden râvinin tahammül tariklerine ne boyutta önem vermektedir? O, hocalarından naklettiği lafızlarda vicâde gibi tashife sebep olan tahammül tariklerini kullanmış mıdır? Hadis nüshalarına karşı tavrı nasıldı? Bu nüshalardan sadece *asıl* rivâyetlerini mi tahrîc etti, yoksa muallak

ve mütâbaatolarak mı tahrîcte bulundu? Râvilerin rivâyetlerinin zabtına ne düzeyde önem vermiştir?, *Sahîh*'inde şartlarına uymayan hocalarının hadislerine karşı nasıl bir tutum sergilemiştir? Bu bölümde, bu ve benzeri soruların cevapları verilmeye çalışılacaktır.

3.1. BUHÂRÎ'YE GÖRE TAHAMMÜL VE EDÂ YOLLARININ ÖNEMİ

3.1.1. Semâ' Metoduna Önem Vermesi

Semâ' metodu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin korunmasında sağlam bir metot olarak kabul edilmektedir. Semâ', isnâdın muttasıl olmasına dayanıyorsa da, râvinin şeyhinden aldığı rivâyetin lafzını beyân etmeyi hedeflemektedir. Bu lafızların tespiti, onların tahrîf ve tashîften korunması noktasında en güvenilir metottur. Hadisleri rivâyet ederken isnâdları iskâtan ve metinleri ilave veya değişiklikten koruması yönüyle bu metot önem arz etmektedir. Rivâyet vecihleri ve rivâyetlerdeki farklılık bu şekilde anlaşılmaktadır. Hadisin sıhhati ve onunla amelin gerekliliği hususunda isnadın muttasıl olması şarttır.¹¹¹⁸

Semâ'ın var olması ittisâlin var olduğuna, olmaması durumu ise ittisâlin yokluğuna bir karine sayılmıştır. Şeyhinin ağzından dinleyen kimsenin rivâyeti daha sağlamdır veya kendisinin okuyup hocasının dinlediği kimse, hadisin lafzını başkasından daha iyi korumaktadır. Bu durum râvi müdellis olsun ya da olmasın, Buhârî'nin *Sahîh*'inde açıktır. Buhârî ve Müslim müdellis râvinin durumu hakkında ittifak etmekle birlikte, müdellis olmayan râvinin şeyhiyle mutlak olarak görüşebilme imkânını yeterli gören Müslim buna muhalefet etmiştir. İmkân, kabul ve red ihtimali taşıdığı için bu durum şahsa (insan) göre değişebilmektedir. Buhârî, açık bir karineye başvurmuştur ki, o da semâ'dır. Ona göre, bir râvinin semâ'ına, bir hadiste bile yer verilmesi söz konusu râvinin çoğu hadisi için de geçerli bir durumdur ve likânın imkânına dair bir karine taşımaktadır. Bu durumda semâ', ittisâle delalet eder; ihtimal, tereddüt ve ihtilafı ortadan kaldırır. Buna göre Buhârî, râvinin şeyhlerinden semâ'ına karine olarak bir hadiste tasrihin bulunmasını yeterli görmektedir.¹¹¹⁹

¹¹¹⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî*, C. II, s. 316.

¹¹¹⁹ Avvâme, Muhammed, *el-Likâ' beyne'r-Râviyeyn Karînetün 'ale'l-İttisâl ev Şartun lehu*, 1. Baskı, Medine, Cudde, 1438/2017, s. 31, 32, 43, 52.

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli kitabını dikkatli bir şekilde inceleyen kimse, râvinin şeyhten semâ'ının olup olmasına işaret ederek onun tashih ve ta'lîldeki dikkatinin boyutuna vâkıf olabilir. Çünkü onun adı geçen eserindeki bu açık metodu, merviyatı kabuldeki genel metoduna yansımıştır.¹¹²⁰

Burada Buhârî râvinin hadislerinin kabul edilmesi, korunması ve şüphelerin giderilmesi için söz konusu karineyi açıklamakta, onu delillendirmekte, râvilerin tahammül ve edâ sîgalarına önem vermekte, hoca ile öğrenci arasında likânın gerçekleştiğini ispat etmeye yardım eden âmilleri açıklamaktadır. Çünkü inkıtâ', metnin lafızlarının sağlam bir şekilde ulaşmasına imkan vermeyen bir yol sayılmaktadır. Bu sebeple hadis lafızlarının korunmasının bir yolu olarak Buhârî'nin önem verdiği semâ' metoduyl ilgili kullandığı başlıca vasıta sunulacaktır.

3.1.1.1. Râvinin Semâ'ını Beyan Etmeye Önem Vermesi

Muhaddisler, şeyhlerinden duydukları lafızları ve tahrîcte bulundukları râvilerin semâ'ını tetkik ediyorlardı. Aynı şekilde musannifler de rivâyet aldıkları râvilerin ve isnâdda kendilerinden üst tabakada yer alan kimselerin semâ'ını kontrol ediyorlardı. Çünkü semâ'ın beyanı, rivâyette meydana gelebilecek hataların belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Bu yöntem, *el-Câmi'u's-Sahîh*'te açıkça görülmektedir. Söz konusu metod, Buhârî'nin *Sahîh*'inde kendi ifadelerinde veya muhaddislerin sözlerinde yansımaları bulmuştur. Diğer bir ifade ile bu yöntem *Sahîh*'te sarahâten/açıkça ya da delâleten/dolaylı olarak, yaygın bir şekilde yer almaktadır. Buhârî, bir râvinin şeyhinden semâ'ında bir problem veya ihtilaf olduğunda söz konusu metodu izlemektedir.

3.1.1.1.1. Buhârî'nin Râvinin Semâ'ını Beyân Etmesi

Buhârî, hadislerin sıhhatinin temel şartlarından olan isnadların ittisâlini ispat etmek için râvilerin semâ'ını beyan etmektedir. Bunun pek çok örneğinden bazıları şunlardır:

• Birinci Örnek:

Sa'îd b. Ebi'l-Hasan'ın şöyle dedi: “Ben İbn Abbâs'ın yanında idim. Ona bir kimse geldi ve,

¹¹²⁰ Mansûr, Ahmed Abdullah, *Menhecû'l-İmâmi'l-Buhârî fi't-Ta'lîl min Hilâli't-Târîhi'l-Kebîr*, 1. Baskı, Beyrut, 1434/2013, s. 92.

“Yâ Ebû Abbâs! Ben öyle bir insanım ki, Benim maîşetim ancak elimin san’atından ibârettir. Ben şu resimleri yaparım (bunların gelirleriyle geçinirim), dedi. İbn Abbâs, “Ben sana başka değil, yalnız Resûlullah’tan (s.a.v.) işittiğim bir hadîsi söyleyeceğim: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyordu: “*Her kim bir sûret yaparsa, şüphesiz Allah o kimseye yaptığı sûrete can üfleyinceye kadar azâb edecektir. Hâlbuki sûreti resmeden o kişi, yaptığı sûrete ebediyyen rûh üfleyip veremeyecektir.*”... Buhârî, bu hadisin ardından şu açıklamayı yapmıştır: “**Sa’îd b. Ebî Arûbe, bu tek hadîsi en-Nadr b. Enes’ten işitmiştir.**”¹¹²¹

Buhârî, bu hadisi rivâyet ettikten sonra Sa’îd b. Ebî Arûbe’nin (ö. 156/773) en-Nadr b. Enes’ten (ö. 100/718-110/728) semâ’da bulunduğunu ifade etmiş. ancak tam senedini vermemiştir. Çünkü Sa’îd b. Ebî Arûbe’nin tedlîs ile meşhur olduğu bilinmektedir.¹¹²²

Bazı râvîler vehim sebebiyle Sa’îd ile en-Nadr arasına Katâde’yi dâhil etmiş, bu da doğru bir tasarruf olmamıştır. Çünkü Sa’îd bu hadisi, en-Nadr b. Enes’ten tek başına işitmiştir. Buhârî de bunun bazılarının vehminden dolayı olduğunu ifade etmiştir. Bunun delili de Buhârî’nin “Kitâbu’l-Libâs”taki Abdula’lâ → Sa’îd → en-Nadr → İbn Abbâs tarikiyle zikrettiği rivâyet olup, söz konusu mahalde bunun manâsına işaret etmesidir.¹¹²³

İbn Hacer, İsmâîlî’nin (ö. 371/982) Hâlîd b. el-Hâris → Sa’îd → Katâde → en-Nadr b. Enes rivâyetinin tahrîcini nakletmiş ve şöyle demiştir: “Onun “Katâde’den” sözü, muttasıl isnâdlarda ziyadedir/ *Mezîd fi Muttasili’l-Esânîd*. Eğer Hâlîd onu hıfzetmişse, Sa’îd’in onu Katâde → en-Nadr tarikiyle işitmiş olması, sonra en-Nadr’a kavuşup ondan işitmiş olması ihtimali vardır. Dolayısıyla onu iki vecih üzere tahdîs ediyordu. Katâde bunu, Sa’îd tariki dışında en-Nadr’dan tahdîs etmiştir. İsmâîlî, onu Hişâm ed-Destûvâî → Katâde rivâyetinden tahrîc etmiştir.¹¹²⁴ Daha önce geçtiği üzere Müslim bunu tahrîc etmiştir.

¹¹²¹ Buhârî, Buyû’ 104.

¹¹²² İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askânî, **Ta’rîfu Ehli’t-Takdîs bi-Merâtibi’l-Mevsûfine bi’t-Tedlîs**, Thk. Âsım Adullah el-Karyûtî, I. Baskı, Amman, 1980, s. 31.

¹¹²³ Gassânî, **Takyîdü’l-Mühmel ve Temyîzü’l-Müşkil**, C. III, s. 904. Aynî, Gassânî’nin sözüne dayanarak şöyle demiştir: “Müslim rivâyet etti ve Sa’îd ile en-Nadr arasına Katâde dâhil etti.” (Bkz. Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XI, s. 291.) Fakat Müslim bu tariki rivâyet etmemiştir. Gassânî, burada kimin vehme düştüğünü açıklamamıştır. Bundan sonra Müslim’in rivâyet ettiği ve sahih bulduğu Katâde tarikini zikretmiştir ki, bu ihtilaflıdır.

¹¹²⁴ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XVIII, s. 276.

Kâdî İyâz, Abdulganî b. Sa'îd'in (ö. 409/1018), Buhârî'nin Kitâbu'l-Libâs'ta yaptığı rivâyeti kastederek, "Burada Katâde'nin zikredilmesi hatadır." dediğini nakletmiştir.¹¹²⁵

Gassânî (ö. 498/1105), vehmedip Sa'îd ile en-Nadr arasına Katâde'yi dâhil eden kimseye, "Sa'îd, en-Nadr'dan tek başına işitti" manâsında "*vahdehu* (tek başına)" sözüyle cevap vermiştir. el-Mâzirî de aynı şekilde söylemiştir.¹¹²⁶

İbn Hacer, Buhârî'nin burada semâ'ı dile getirmesinin sebebini, "**Ben en-Nadr b. Enes b. Mâlik'ten işittim; o, Katâde'ye tahdîs ediyordu. en-Nadr şöyle dedi: Ben İbn Abbâs'ın yanında idim.**" ifadesinin geçtiği Kitâbu'l-Libâs'ta şöyle açıklamıştır: "Sa'îd b. Ebî Arûbe'nin Katâde'ye gidip gelişi çoktu. O, Katâde ve en-Nadr b. Enes birlikte iken Katâde'ye rastladı. en-Nadr, Katâde'ye tahdîs etti ve onunla birlikte olan Sa'îd de bunu işitmiştir. Ebû İshak Müstemlî (ö. 376/986) ve başkasının rivâyetinde "Katâde onu tahdîs ediyor." ifadesindeki zamir hadise aittir; Katâde mef'ûl olarak mansûbdur ve en-Nadr fâildir. Bazıları zamiri en-Nadr'a ait kılmak üzere merfû' olarak zabtetmiştir. Katâde'nin *yuhaddisu*'nun fâili olması hatadır. Çünkü "en-Nadr'dan işittim." sözü uygun değildir. Zira Katâde, İbn Abbâs'tan işitmemiş ve onun yanında bulunmamıştır. Buhârî'nin Sa'îd'in bu hadisi en-Nadr'dan tek işitmiş olduğuna dair açıklaması geçmişti."¹¹²⁷

İbn Hacer, onun "tek (vâhid)" sözünü "hadis" olarak tefsir etmiştir.¹¹²⁸ Kirmânî, bu hususta ayrıntıya girerek şöyle demiştir: "Avf el-A'râbî'nin rivâyet ettiği tek hadis dışında Bu Sa'îd, en-Nadr'dan işitmemiştir."¹¹²⁹ Buhârî, "Tek (Vâhid)" diyerek bu tek hadisi kastetmektedir.¹¹³⁰

Müslim bundan sonra hadisi, Mu'âz b. Hişâm → babası → Katâde → en-Nadr b. Enes tarikiyle olan rivâyeti nakletmiştir.¹¹³¹ Katâde'nin bu isnâdda bulunması doğrudur.¹¹³²

¹¹²⁵ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, C. VI, s. 640.

¹¹²⁶ Gassânî, *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil*, C. III, s. 904; Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, C. III, s. 136.

¹¹²⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XVIII, s. 275-276.

¹¹²⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VII, s. 257.

¹¹²⁹ Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî*, C. X, s. 76.

¹¹³⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XI, s. 291.

¹¹³¹ Müslim, *Libâs ve Zîne* 26.

¹¹³² Gassânî, *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil*, C. III, s. 905; Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, C. VI, s. 640.

İbn Hacer, bu problemi şu şekilde gidermiştir: Sağânî (ö. 650/1252) nüshasında “Sa’îd işitti.” sözünden önce şu ifadeyi bulmuştur: “Ebû Abdullah > Muhammed > Abde > Sa’îd b. Ebî Arûbe de en-Nadr b. Enes’in Sa’îd’in şöyle dediğini işitti.” “İbn Abbas bu hadisi naklederken ben onun yanındaydım.” Bu hadisten sonra Ebû Abdullah “Sa’îd işitti...” demiştir. Adı geçen Muhammed, İbn Selâm; ‘Abde ise İbn Süleyman’dır.”¹¹³³

Yapılan alıntıdan Sa’îd’in bu hadisi tek başına işittiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde “en-Nadr b. Enes b. Mâlik’in Katâde’ye tahdîs ettiğini işittim. Dedi ki: İbn Abbâs’ın yanında idim.” tarikinde, en-Nadr’ın Katâde’ye tahdîs ettiği –aksi değil– geçmektedir. Bu, İbn Hacer’in ileri sürdüğü görüşle çelişmektedir. Eğer İbn Hacer’in görüşü Katâde’nin Sa’îd’den bir defa işittiği, en-Nadr’dan ise doğrudan işittiği yönünde olsaydı daha isabetli olurdu.

Buhârî: “**Sa’îd b. Ebî Arûbe, bu tek hadîsi en-Nadr b. Enes’ten işitti.**” Deyip Kitâbu’l-Libâs’ta Katâde’nin içinde bulunduğu rivâyeti tahrîc ettiğinde bu rivâyet problem oluşturmuş ve kendi dediğine uymayan bir tarikla gelmiştir. Sağânî’nin nüshasındaki rivâyet bu şüpheyi ortadan kaldıracak ve sözün sahibini tayin edecek şekilde gelmiştir. Buhârî’nin bu sözü üç noktada fayda sağlar: 1) Sa’îd b. Ebî Arûbe’nin en-Nadr’dan semâ’ının isbat edilmesi. 2) O, en-Nadr’dan bunun dışında başka bir hadîs işitmemiştir. Eğer Sa’îd b. Ebî Arûbe’nin en-Nadr’dan rivâyet ettiği herhangi bir hadîs olsaydı, onun bunda semâ’ı olmazdı ve bu sakıt olurdu. Özellikle tedlîsinin çok olması sebebiyle Sa’îd’in en-Nadr’dan rivâyet ettiği herhangi bir lafız kabul edilmez. 3) Lafzın sahibinin tayin edilmesi. Buradan hareketle rivâyet lafzının ait olduğu râvinin açıklanmasında Buhârî’nin itina gösterdiği semâ’ metodunun ri büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

•İkinci Örnek:

Buhârî dedi ki: Bize Abdülazîz b. Abdullah tahdîs edip dedi ki: Bana Yûsuf b. el-Mâcişûn, Sâlih b. İbrâhîm b. Abdurrahman b. Avf’tan, o babası İbrâhîm’dan, o da dedesi Abdurrahman b. Avf’tan, bu Abdurrahman b. Avf (r.a.) şöyle demiştir: “Ben Mekke’deki malımı (yâhud yakınlarımı) muhâfaza etmesi, ben de onun Medîne’deki ve yakınlarını korumam için Ümeyyetu’bnu b. Halef’e bir mektûp yazdım...”

¹¹³³ İbn Hacer, **Fethû’l-Bârî**, C. VII, s. 257. Bu açıklama, Sağânî nüshasının *Sahîhu’l-Buhârî* için önemini ve ilmî kıymetini vurgulamaktadır.

Abdurrahman b. Avf, ayağının üstündeki bu kılıç izini bize gösterir idi, demiştir. Buhârî, bu hadisin ardından şöyle demiştir: “**Yûsuf Sâlih’ten işitti. İbrâhîm de babasından işitti.**”¹¹³⁴

Kıssanın sonunda İbrâhîm’in babasından işittiğine delalet eden şu ifade geçmektedir: “Abdurrahman b. Avf, ayağının üstündeki bu kılıç izini bize gösterirdi.”¹¹³⁵ Ancak Buhârî, hadisi rivâyetinin ardından semâ’ı açıkça ifade etmiştir.

Aynî, her ne kadar onların semâ’ı isnaddan anlaşılrsa da Buharinin bunu belirtmesinin faydasını açıklamıştır. Bu semâ’ın manasının gerçekleşmesi için yapılmıştır. Bunun sebebi de, Müslim vb. bazı muhaddislerin görüşü olduğu üzere, mücerred semâ’ın imkânı sebebiyle ‘an’ane zannedilmemesidir.¹¹³⁶

Buhârî’nin buradaki ifadesi, aynı zamanda “Yûsuf ile Sâlih b. İbrâhîm b. Abdurrahman arasında meşhur ve sika bir adam olan Abdulvâhid b. Ebî Avn vardır. Dolayısıyla hadis munkatı’dır.” görüşüne sahip kimseleri reddetmeye yöneliktir.¹¹³⁷

Bezzâr (ö. 292/905) bunu, Muhammed b. Abdulmelik el-Kureyşî ve Ali b. Müslim’den yapmış olduğu rivâyette zikretmiştir ki, o ikisi şöyle demişlerdir: “Bize Yûsuf b. Ebî Seleme tahdîs etti: Bize Abdulvâhid b. Ebî Avn tahdîs etti: Bana Sâlih b. İbrâhîm tahdîs etti, sonra şöyle dedi: “Bu hadisin, söz konusu isnâdının bu vechidışında Abdurrahman b. Avf vasıtasıyla Resûlullah’tan (s.a.v.) rivâyet edildiğini bilmiyoruz.” O, Abdulvâhid’i sika saymıştır.”¹¹³⁸

Buhârî, bu ziyadeyle Yûsuf’un Sâlih’ten, İbrâhîm’in babasından semâ’larının sabit olduğuna işaret etmiştir Dolayısıyla hadis muttasıldır.¹¹³⁹

Öte yandan Buhârî’nin bu isnâdda semâ’ı tetkinin menşei olan Yûsuf b. el-Mâcişûn (ö. 184 veya 185h.) Medineli olup 88 yaşında vefat etmiştir.¹¹⁴⁰ Sâlih b. İbrâhîm de Medineli olup İbrâhîm b. Hişâm’ın valiliği döneminde (105-108h.) vefat etmiştir.¹¹⁴¹ Bunun anlamı, Yûsuf 7 ilâ 10 yaşları arasında ondan işitmiştir. Buhârî, küçük yaşatakinin semâ’ını sahih kabul etmektedir. Nitekim o, Kitâbu’l-‘İlm’de

¹¹³⁴ Buhârî, Vekâle 2.

¹¹³⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VII, s. 387.

¹¹³⁶ Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XI, s. 484.

¹¹³⁷ Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XIV, s. 14.

¹¹³⁸ Bezzâr, **Müsned**, C. III, s. 224-225.

¹¹³⁹ Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XIV, s. 14.

¹¹⁴⁰ Buhârî, **et-Târîhu’l-Evsat**, C. II, s. 167; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, C. XXXII, s. 479; Zehebî, **Siyer**, C. VIII, s. 372. Buhârî, onun Sâlih b. İbrâhîm’dan semâ’ını ifade etmiştir. Bkz. Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, C. IV, s. 272.

¹¹⁴¹ İbn Sa’d, **et-Tabakâtü’l-Kebîr**, C. VII, s. 447.

“Küçüğün hadîs işitip yüklenmesi Ne Zaman Sahîh Olur?” bâbında, Mahmûd b. er-Rebî’in (ö. 99h.) hadisini rivâyet etmiştir: “Ben beş yaşında iken Peygamber’in (s.a.v.) bir kere bir kovadan (ağazına su alıp) yüzüme püskürttüğünü hatırlıyorum.”¹¹⁴²

Yûsuf b. el-Mâcişûn, küçük yaşta iken Sâlih’ten işitmiştir. Bunun için Buhârî, semâ’ı açıkça ortaya koymuştur. İbrâhîm b. Abdurrahman b. Avf Medineli olup hicrî 96 yılında ileri yaşta vefat etmiştir.¹¹⁴³ Muhtemelen o, Peygamber (s.a.v.) hayatta iken doğmuştur. Babası hicrî 32 yılında vefat etmiştir.¹¹⁴⁴ Baba ve oğul çağdaş olup aralarında yaklaşık 22 yaş fark vardır. Buhârî’nin İbrâhîm’in babasından semâ’ını ifade etmesi, Buhârî’ye göre en kuvvetli delildir. Çünkü o sırf çağdaş olmayı veya mücerred karinelerle kavuşma imkânını delil olarak kabul etmemektedir. Bilakis o semâ’ karinesini araştırmaktadır. Aksi takdirde hadis munkatı’ ve merdûddur.

Zikrettiğimiz iki örnek ve uzatmamak için zikretmediğimiz diğer örnekler, Buhârî’nin *Sahîh*’inde, özellikle tedlîsle bilinen kimse veya yaş küçüklüğü veya başka bir sebeple şeyhinden semâ’ı konusunda problem olan kimse hakkında bu metoda verdiği öneme delalat etmektedir.

3.1.1.1.2. Semâ’ı İdrâkine Dair Açıklaması

Buhârî tarafından takdim edilen misallarda veya onun hocalarından naklettiği görüşlerde semâ’aya dair açık beyanlarda bulunulur. Burada ise öğrencinin hocasını idrâk etmesini ve akabinde ondan semâ’ı idrâk etmesini beyân hususunda Buhârî’nin ifadeleri arz edilecektir.

Râvinin semâ’ı idrâk ettiğinin isbat edilmesi, mervîyyatı semâ’ tarihinde önemli halkalardan biri olarak kabul edilir. Çünkü bu râvinin rivâyette bulunduğu şeyhinden semâ’ını isbat etmek, ilk anda akla onun şeyhiyle likasının olmadığı ve ondan semâ’da bulunmadığı veyahut likaya sahip olup, semâ’da bulunmadığı anlamına gelebilir. Zira semâ’, bu râvinin şeyhinden naklettiği rivâyetler için bir bağdır ve ondan rivâyet ettiği hadisleri inkıtâ’ veya tedlîs illetine düşmekten korumadır. Bu yüzden Buhârî, hadisleri rivâyet ederken bu idrâki isbat etmek için bir hadisin muhtelif

¹¹⁴² Buhârî, İlim 18.

¹¹⁴³ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 206.

¹¹⁴⁴ Begavî, Abdullah b. Muhammed b. Abdulazîz, *Mu‘cemü’s-Sahâbe*, Thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Ceknî, 1. Baskı, Kuveyt, 1421/2000, C. IV, s. 412.

tariklerini veya râvinin muhtelif hadislerini toplama hususunda çok dikkatliydi. İleride geleceği üzere semâ'ı idrâk ile kastedilen budur.

Buhârî, “Allah Teâlâ’nın, “*Onlar yüzsüzlük edip insanlardan bir istemezler!*” (Bakara, 2/273) Sözü” bâbında çeşitli hadisler zikretmiştir. Bunların, onun şu tarikle rivâyet ettiği hadistir: ... Bize Ebû Sâlih, Ebû Hureyre’den tahdîs etti ki, peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Yemin olsun, sizden birinizin ipini alması, sonra sabâh vakti -Ebû Hureyre dedi ki: Şöyle buyurduğunu zannnediyorum:- dağa gitmesi ondan toplayıp akabinde bunu satması ve bunu bedelinden yemesi ve sadaka vermesi, o kimse için insanlardan istemesinden daha hayırlıdır*”. Ebû Abdillâh el-Buhârî dedi ki: **Sâlih b. Keysân, ez-Zührî’den yaşça daha büyüktür. Ve bu Sâlih, İbn Ömer’e erişmiştir.**

1145

Onun bu görüşüne, Yahyâ b. Ma’în¹¹⁴⁶, Ali b. el-Medînî¹¹⁴⁷ ve Ahmed b. Hanbel¹¹⁴⁸ gibi şeyhleri de tabi olmuştur.

Buhârî’nin, “daha büyük” sözü, yaş bakımından daha büyük; “O, İbn Ömer’i idrâk etmişti.” sözü, “ondan semâ’ı idrâk etmişti.” anlamına gelmektedir. ez-Zührî’ye gelince, onun ona kavuştuğu şüphelidir. Sahîh olan ona kavuşmadığıdır. O, ancak onun oğlu Sâlim’den rivâyet etmiştir.¹¹⁴⁹

Sâlih b. Keysân hicrî 130 veya 140’tan sonra vefat etmiş olup Abdullah b. Ömer’den semâ’ı idrâk etmiş ve aynı zamanda bizzat ez-Zührî’den de almış ve ondan sonra vefat etmiştir. Ancak ez-Zührî, kendisinden vefat etmesine rağmen Abdullah b. Ömer’den semâ’ı idrâk etmemiştir. ez-Zührî’nin o dönemde hadisteki yerine ve Sâlih’in kendisine öğrencilik yapmış olmasına karşın, ez-Zührî’nin İbn Ömer’i idrak etmemesi, Sâlih’i de idrâk etmediği zannedilmesin. Bununla birlikte Sâlih, İbn Ömer’i idrâk etmiştir. Ancak o, hicrî 55’te vefat eden Sa’d b. Ebî Vakkâs ve oğlundan semâ’ı idrâk etmemiştir. Ayrıca o, hicrî 58’de vefat eden Ebû Hüreyre’i idrâk etmiştir.

¹¹⁴⁵ Buhârî, Zekât 53.

¹¹⁴⁶ İbn Ma’în, *Târîhu İbn Ma’în (Rivâyetu’t-Dûrî)*, C. III, s. 206; a.mlf. **Ma’rifetü’r-Ricâl li Yahyâ b. Ma’în Rivâyetü İbn Muhriz**, Thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr, 1. Baskı, Dımaşk, 1405/1985, C. I, s. 128; İbnü’l-Cüneyd, *Suâlâtü Yahyâ b. Ma’în*, s. 290.

¹¹⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XIII, s. 82.

¹¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl*, C. II, s. 348.

¹¹⁴⁹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. V, s. 167; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. VIII, s. 622.

3.1.1.1.3. Muhaddislerin Râvilerin Semâ'ına ve Isnâdın İttisâline İşaret Eden İfadelerini Nakletmesi

Buhârî, râvinin şeyhinden semâ'ını ortaya koymak için meşayihinin veya muhaddislerin görüşlerini nakletmektedir. Böylece isnâd silsilesi hadisin metnine muttasıl olmaktadır. Bu şekilde mezkûr silsile, metne sağlıklı olarak ulaşmak için bir koruyucu ve eksikliğe karşı bir kalkan olur. Bunun *Sahîh*'teki pekçok örneği vardır. Burada bir örnekle iktifa edilecektir:

Buhârî şu tarikle rivâyet etmiştir: Sa'îd b. Cübeyr tarikiyle nakledilen bilgiye göre. İbn Abbâs'tan Hz.Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu işittim: *"Muhakkak ki, sizler Allah'a yalınayaklılar, çıplaklar, yayalar ve sünnetsizler olarak kavuşacaksınız!"*

Bu rivâyetin akabinde şeyhi Ali b. el-Medîni'nin şeyhi Süfyân b. Uyeyne'nin şöyle dediğini nakletmiştir: **"Bu hadîs, bizim İbn Abbâs'ın Peygamber'den (s.a.v.) işittiğini saymakta olduğunuz hadîslerdendir."**¹¹⁵⁰

Bu isnâdda İbn Abbâs, hadisi herhangi bir vasıta olmaksızın doğrudan Peygamber'in (s.a.v.) lafzından işittiğini (semâ') açıklamıştır Buhârî, onun semâ'ı hakkında şeyhinin sözünü nakletmiştir. Çünkü İbn Abbâs, sahâbenin küçüklerinden ve muksirûndandır. Fakat o, çoğunluklar büyük sahabilerden işittiği şeyleri Mürsel olarak rivâyet ediyor ve vasıtayı zikretmiyordu; bazen vasıtanın ismini zikrediyor, bazen mübhem bırakıyordu.¹¹⁵¹

Buhârî bu açıklamasıyla, İbn Abbâs'ın bu lafzı doğrudan Peygamber'den (s.a.v.) işittiğini (semâ') ve başka bir sahabinin lafzı olmadığını ortaya koymuştur.

3.1.1.1.4. Bâbla Çok Alakası Olmayan Bir Hadîsi Semâ'ı Açıklamak Üzere Tahrîc Etmesi

İbn Hacer şöyle demiştir: "Bazen Buhârî, bâbla çok alakası olmayan bir hadisi, sırf râvinin şeyhinden semâ'ını beyan etmek için tahrîc etmiştir. Çünkü o, bundan önce mu'an'an bir rivâyette bulunmuştur. Bunu, yeri geldiği zaman –inşâallah Teâlâ– açık bir şekilde göreceksin."¹¹⁵²

¹¹⁵⁰ Buhârî, Rikâk 45.

¹¹⁵¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XX, s. 330.

¹¹⁵² İbn Hacer, *Hüda's-Sârî*, C. I, s. 19.

İbn Hacer'in işaret ettiği yerlerden biri mukaddimede geçmektedir. Buhârî'nin Katâde tarikiyle naklettiği rivâyete göre: o şöyle der: Ben Ukbe b. Sühbân'dan, o da Abdullah b. Müğaffel el-Müzenî'den şöyle dediğini işitti:, "Ben ağaç altında hazır olan kimselerdenim. Hz. Peygamber (s.a.v.) hazfî (parmaklarla küçük taşlar atmaya)¹¹⁵³ nehyetmiştir." Buhârî, bu rivâyetin akabinden şu rivâyeti muallak olarak zikreder: Ukbe b. Sühbân'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Ben Abdullah b. Müğaffel el-Müzenî'den, yıkanma yerinde bevl etmenin vesveseye sebep olacağını¹¹⁵⁴ işittim."¹¹⁵⁵

Buhârî, birinci hadisi râvinin "Ben ağaç altında hazır bulunanlardandım" sözünden dolayı getirmiştir. İşte bu kadarı başlıkla ilgilidir. Bunun benzeri, ondan sonra Sâbit b. ed-Dahhâk'tan zikrettiği rivâyettir. O, bunu başlıkla olan ilgisi nedeniyle mütabaa olarak zikretmiş olup, asıl olarak yer vermemiştir. İkinci hadisi ise Ukbe b. Sühbân'ın, Abdullah b. Müğaffel'den işitmesini açıkça beyân etmek için getirmiştir. İşte bunlar, Buhârî'nin son derece dikkatle ve özenle yaptığı teknik/sistemik işlerindendir."¹¹⁵⁶

Bu, Buhârî'nin Ukbe b. Sühbân'ın Abdullah b. Müğaffel el-Müzenî'den rivâyet ettiği hadisinin sabit olduğuna dair delilidir.

3.1.1.1.5. Semâ'ı Beyan Etmek İçin Nâzil İsnâdla Rivâyet Etmesi

Muhaddislere göre âlî isnâd, –daha önce bahsettiğimiz üzere– değerli bir konudur. Diğer muhaddisler gibi Buhârî de *Sahîh*'inde âli isnada ulaşma hususunda son derece arzulu olup bu arzusunu elde etmiştir. O bu hususu açıkça ifade etmemiş olup, yöntemini de beyan etmemiştir. Ancak onun, *Sahîh*'inde yaptığı uygulamalarından anlaşılmıştır. Çünkü isnâddaki râvi sayısı az olduğu zaman hataya düşme ihtimali de az olur. Kişi sayısının artmasıyla birlikte hataya düşme ihtimali de artar. Onlara göre nâzil isnâd, ancak âli isnâdın gölgesinde bir faydaya binâen zikredilir. Nâzil isnâdın bu san'at (ilim) ehlinin bildiği bir takım mertebeleri vardır. Bu faydalardan biri, nâzil semâ'ı

¹¹⁵³ *Hazf*: Taşı veya çekirdeği iki işaret parmağı arasına alarak atmak veya odundan bir sapanla başparmakla işaret parmağı arasındaki taşı atmaktır. Bkz. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. III, s. 1130.

¹¹⁵⁴ Yani, yıkanan kimse ondan kendisine bir şey bulaştığını zanneder. Bkz. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. III, s. 1036.

¹¹⁵⁵ Buhârî, Tefsîr 5. Buhârî, onun semâ'ını **et-Târîhu'l-Kebîr**'de (C. VI, s. 431) de isbat etmiştir.

¹¹⁵⁶ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XIV, s. 285.

gerektiren bir zaruriyet olmasıdır. Bir diğeri ise muhaddisin rivâyetinde bir sebepten dolayı ona muhtaç olmasıdır. Aksi takdirde uluvv her zaman öncelenir.¹¹⁵⁷

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin “san‘at ehli” olarak kastettiği kişiler, hadislerin incelikleri konusunda basiret sahibi olan, ricâlin ahvâline, şeyhlerinin tabakalarına ve onlardan alış keyfiyetine dair isnâdın gizliliklerine muttali olan, aynı şekilde metinlerin lafızları arasındaki ihtilafı, râvilerin metinlerdeki ziyadeliklerini vb. bilen kimselerdir.

İsnâdın nâzil olarak zikredilmesinin sebeplerinden biri, hadisin şeyhin ağzından işitildiğinin belirtilmek istenmesidir. Buhârî'nin *Sahîh*'inde bu sebebe binen âli isnadla elde ettiği rivâyetleri nâzil isnâdla zikrettiği görülür. Biz buna iki örnek vereceğiz:

•Birinci Örnek:

Buhârî şöyle demiştir: **Bize Müsedded tahdîs etti: Bize Yahyâ, Mâlik'in şöyle dediğini tahdîs etti: Bana Sâlim tahdîs edip dedi ki: Bana Ümmü'l-Fadl'ın mevlâsı Ümmü'l-Fadl'ın kendisine tahdîs ettiğini tahdîs etti: (H) Bize Abdullah b. Yûsuf tahdîs etti: Bize Mâlik, Ömer b. Ubeydullah'ın mevlâsı Ebu'n-Nadr'dan, o Abdullah b. el-Abbâs'ın mevlâsı Umeyr'den, o Ümmü'l-Fadl bintu'l-Hâris'ten (şöyle demiştir):** Bir takım İnsanlar arefe Arafât'ta günü onun Ümmü'l-Fadl'ın yanında Peygamber'in (s.a.v.) oruçlu olup olmadığı husûsunda şüpheyne ve ihtilâf ettiler ...¹¹⁵⁸

Buhârî, nâzil olmasına rağmen birinci tariki zikretmiştir. Çünkü onda ‘an’ane yoluyla âlî isnâdla zikredilen ikinci tarikteki bazı yerlerdeki tahdîse ilişkin açıklama vardır.

İbn Hacer, bu hadisile ilgili açıklamalarını “Buhârî, bu kitapta en çok buna dikkat etmiştir.”¹¹⁵⁹sözleriyle nihayete erdirir.

•İkinci Örnek:

Buhârî şöyle demiştir: **Bize Abdullah b. Muhammed tahdîs etti: Bize Muâviye b. Amr tahdîs etti: Bize Ebû İshâk, Mâlik b. Enes'in şöyle dediğini tahdîs etti: Bana Sevr tahdîs edip dedi ki: Bana İbn Mutî'in himâyesinde bulunan Sâlim**

¹¹⁵⁷ Bkz. Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma‘rifetü ‘Ulûmi'l-Hadîs*, s. 132.

¹¹⁵⁸ Buhârî, Savm 65. Buhârî, ayrıca bu hadisi 1661 numarada ‘an’ane yoluyla âlî isnâdla rivâyet etmiştir.

¹¹⁵⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VI, s. 517.

Ebû Hüreyre(r.a.)’den şöyle derken işitmiştir: “Biz Hayber’i fethettik. Fakat altın ve gümüş ganîmeti almadık... Resûlullah (s.a.v.), “*Hayır, nefsim elinde bulunan Allah’a yemîn ederim ki, onun Hayber günü taksîmleri yapılmamış olan ganîmetlerden aldığı şemle (yânî ince kadîfeden ihrâm) kendi üzerinde tutuşup yanmaktadır.*” buyurdu.”¹¹⁶⁰

Buhârî, bu hadisi iki derece nâzil olarak rivâyet etmiştir. Çünkü onu, el-Eymân ve’n-Nüzûr’de¹¹⁶¹ de İsmâîl b. Ebî Üveys → Mâlik tarikiyle tahrîc etmiştir. Burada onunla Mâlik arasında üç adam vardır. İbn Tâhir el-Makdisî bunun sırrını açıklamıştır: Sadece Ebû İshâk el-Fizârî’nin rivâyetinde, “Mâlik’ten rivâyet edilmiştir: Bana Sevr b. Zeyd tahdîs etti.” şeklinde geçmektedir. Geriye kalanların rivâyetinde “Sevr’den rivâyet edilmiştir.” (عن ثور) şeklinde semâ’a işaret etmeksizin geçmektedir. Buhârî, tahdîsi açıklayıcı tarikleri getirme hususunda aşırı isteklidir¹¹⁶² çünkü “an” lafzıyla rivâyet edilen âlî tarikte ittisâlin olması ve olmaması durumu muhtemeldir. Nâzil tarik, açıkça ittisâli ve şeyhin ağzından semâ’ı ifade eder.

Onun bu sözü, metodunu açıkladığı yerde görülmektedir: “Muhaddis kendisinin üstündeki, kendisinin misli ve kendisinden aşağıdaki kimselerden yazmadıkça kâmil olamaz.”¹¹⁶³ Nitekim Buhârîbu isnatta kendi tabakasındaki râvilerden rivâyette bulunarak nâzil isnadı tercih etmiştir. Çünkü bunda ona göre sıhhat derecelerinin en yükseğine ve metnin sıhhatine ulaştırma yolu olan isnâdda ittisâlin gerçekleşmesine dair bir fayda vardır.

Ebû İshâk, rivâyetinde isnâdı iyileştirerek (mücevvede), orada Mâlik’in Sevr b. Zeyd’den semâ’ını, Sevr’in Sâlim’den semâ’ını ve Sâlim’in Ebû Hüreyre’den semâ’ını nakletmiştir. Ancak Mâlik’in ashabının tamamı haberi açıklamaksızın ve semâ’ ifadesini kullanmaksızın rivâyet etmişlerdir.¹¹⁶⁴

¹¹⁶⁰ Buhârî, Megâzî 39.

¹¹⁶¹ Buhârî, Eymân ve Nüzûr 33.

¹¹⁶² İbn Hacer, **Fethû’l-Bârî**, C. XII, s. 426. İbn Tâhir el-Makdisî’nin kitabının ismi *Cevâbu’l-Müte’annit ‘ale’l-Buhârî* olup bize kadar ulaşmamıştır. Ancak Buhârî şarihlerinin çoğu ondan nakillerde bulunmuşlardır.

¹¹⁶³ İbn Hacer, **Hüda’s-Sârî**, C. II, s. 530. Bu, Vekî’in şu sözüne benzemektedir: “Bir adam, kendisinin üstündeki, kendisinin misli ve kendisinden aşağıdaki kimselerden tahdîs etmedikçe âlim olamaz.” Bunun benzeri Süfyân b. Uyeyne’den de nakledilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-Ahlâki’r-Râvî**, C. II, s. 326.

¹¹⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali, **el-Cüz’ü fîhi Mes’eletü’l-İhticâc bi’s-Şâfi’î fîmâ İntekade ileyhi ve’r-Redd ‘ale’t-Tağînine bi-’İzami Cehlihîm ‘aleyhi**, Thk. Ebû Süfyân Yâsir b. Memdûh el-İsmâîlî, 1. Baskı, Kahire, 1431/2010, s. 61-62. Buhârî, mücevvede isnâdlara karşı istekli idi. Nitekim ileri gelen muhaddisler buna şahitlik etmiştir. Nitekim en-Nesâî, “Bütün bu kitaplar içinde Buhârî’nin kitabından ecvedî (daha kalitelisi) yoktur.” demiştir. İbn Hacer, bu sözle ilgili olarak şu

Burada isnâdın iyileştirilmesinden (تجويد الاسناد) maksat, tedlîs veya benzeri bir şey değildir. Burada maksat, senedin Mâlik'in şeyhi Sevr b. Zeyd'den semâ'ını açıklmayı en iyi şekilde ifade etmesidir. Yoksa bu, şüpheyne düşmek değildir.

Buhârî'ye göre senedin temiz olması (نظافة السند)¹¹⁶⁵ metnin temiz olması demektir. Suyûtî, bu gibi durumlarda nâzil isnâdı, “O, onun izzetiyle âlîdir.” şeklinde ifade etmiş ve buna örnek olarak Buhârî'nin bu isnâdda yaptığı şeyi getirmiştir.¹¹⁶⁶

Buhârî, bu iki rivâyette, âlî isnâdın izzetine ve elinde bulunmasına rağmen nâzil isnâd getirmiştir. Bunun sebebi semâ'ı isbat etmektir. Ona göre bun, isnâdların ittisâlinde ve hadislerin sıhhatinin isbatı açısından önemlidir Zira o, hadislere onlardan olmayanların girmesine karşı sağlam bir kale ve koruyucu bir zırhtır.

Buradada Buhârî'nin bir hadisin birden çok tarikini ettiğine, bunların durumlarına vâkıf olmaya çalıştığına ve bir hadisi semâ'ın açıkça ifade edilmediği birçok yerde âlî isnâdla rivâyet etmekle birlikte bunları semâ'ı beyân etmek için nâzil isnâdla da desteklediğine dair delil vardır.

Bu iki örnekte görülmektedir ki Buhârî, yaşadığı asırda Medine ehlinin imâmı olan Mâlik b. Enes'in semâ'ını beyan etmeye özen göstermiştir. Onun hadisteki konumu, Buhârî'nin onun üstündekilerden semâ'ını açıklamaması için yeterli olmamıştır. Bu, biraz önce İbn Tâhir el-Makdisî'nin açıkladığı üzere, Buhârî'nin tahdîsi açıklayıcı tarikleri rivâyet etmeye verdiği önemden kaynaklanmaktadır.

Şeyhin lafzını işitmek sadece isnâdda ittisâle ve inkıtâ'a delil olması açısından önemli olmayıp bilakis lafızların tespiti, tahrif ve tashife uğramamasına karşı önlem olması açısından da önemlidir.

3.1.1.2. Hadîsin Semâ' Zaman ve Mekânını Açıklaması

Buhârî'nin mesmû'atın ve rivâyetlerin zabtında gayret sarfettiği hususlarfan biri de, hadîsin rivâyet edildiği mekânı açıklamasıdır. Bu, tahammül ve semâ' yöntemindeki en önemli konulardan biridir. Buhârî, “Abdullah b. el-Mübârek tarikiyle

açıklamayı yapmıştır: “en-Nesâî, hadis ehlinin ıstılâhından anlaşılacağı üzere, “cevdet” (güzellik) ile isnâdların cevdetini kastetmiştir. Bu nitelemenin ricâl tenkidi konusunda sıkı araştırma yapmaş, hadislerin korunmasına ve tesebbütüneitina göstermiş en-Nesâî'den gelmesi son derece önemlidir.” Bkz. Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. I, s. 23; İbn Hacer, *Hüda's-Sârî*, C. I, s. 16.

¹¹⁶⁵ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, (En azından görünüşte sahihliğine zarar verici bir kusur bulunmayan sened), s. 142

¹¹⁶⁶ Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, C. IV, s. 609-610.

nalettiği hadisten sonra şunları söyledi: Bize Mûsâ b. Ukbe, Sâlim'den; o da babasından (r.a.) tahdîs etti: O, şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.v.), “*Kim haksız olarak (başkasına âid) yerden birşey gasbedip alırsa, kıyâmet gününde o gasbedilen arâzî ile yedi kat yere batırılır.*” buyurdu.” Şeklinde rivâyet ettiği hadisin akabinde şöyle demiştir: “Bu hadîs, İbnü'l-Mübârek'in **Horâsân'daki** kitabında yoktu. Onu İbnü'l-Mübârek **Basra'da hadîs tâliblerine ve râvîlerine yazdırdı.**”¹¹⁶⁷

Aclûnî (ö. 1162/1749) şöyle demiştir: “Buradaki “Basra'da onlara” ifadesindeki “onlara” zamiri Horasan ehline işaret etmektedir. Bundan maksat onların bir kısmıdır. Bazı çağdaş âlimlerin onu Basra ehline raci kılmaları zahirin hilafıdır.”¹¹⁶⁸

Buhârî burada hadisin tahdîs edildiği mekâna işaret etmektedir ki, onun tespitine göre o yer Basra'dır.

İşaret etmek gerekir ki Buhârî, burada sadece hadisin semâ' yeri veya vaktiyle ilgili sis perdesini kaldırmıyor; bilakis tahdîs yöntemini de açıklyordu. O da, Basra'da yapılan imlâ yöntemidir. Zira İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), kitaplarını Horasan'da telif etmiş, orada tahdîs etmiş ve bu bölgede bulunan râviler ondan rivâyet etmiştir. O, rihlelerinde kitaplarındaki hadislerle ilaveten hfızından da tahdîsde bulunmuştur ki, bu hadis de onlardan biridir.¹¹⁶⁹

Bu metod, özellikle rivâyetlerin lafızları arasında ihtilaf meydana geldiği zaman rivâyetler arasında karşılaştırma yapmak açısından çok önemlidir. Zira tahdîs zamanı ve mekânı ile tahdîs edildiği durum açıklanan bir rivâyet, bu niteliklere sahip olmayan bir rivâyetten önceliklidir.

3.1.1.3. Aynı Şeyhten Nakledilen Rivâyetlerde Semâ' Sigalarına Dikkat Etmesi

Buhârî'nin, özellikle senedin ittisâl ve inkıtâ'ını etkileyen durumlarda şeyhin kendisinden semâ' sigalarına dikkat ettiği görülmektedir. Onun “tahdîs” ve “ihbâr”

¹¹⁶⁷ Buhârî, Mezâlim 13.

¹¹⁶⁸ Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâd, **el-Feyzü'l-Cârî**, y.y., t.y., (<https://www.bukhari-pedia.net/book/talqih>), C. IV, s. 663.

¹¹⁶⁹ İbn Hacer, bu hadisin ravilerinden biri olan Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin İbnü'l Mübârek'ten Horasan'da nakilde bulunması sebebiyle, onun bu hadisi Horasan'da tahdîs ettiği ihtimaline meyletmış olsa da, Ebû Nu'aym'ın Basra'da ondan semâ'ı olduğu ihtimalinden vazgeçmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 25.

sigaları arasında fark gözetmediği bilinmektedir. O, bunu *Sahîh*'indeki Kitâbu'l-‘İlm’in bâb başlıklarında açıklamıştır. Acaba bu durum ona göre mutlak mıdır? Yoksa edâ sigaları arasında ayırım yapması için hadisin lafızlarıyla ilgili birtakım faydalar mı vardır? Burada bu soruların cevabını arayacağız.

Buhârî'nin, aynı manâyı taşıyan sigalar hakkındaki dikkatiyle ilgili tespitlerimizden biri şu rivâyettedir:

Buhârî şöyle demiştir: Bize Muhammed b. Sinân tahdîs etti: **Bize Huşeym tahdîs etti:** (H) Dedi ki: Bana Sa'îd b. en-Nadr tahdîs edip şöyle dedi: **Bize Huşeym haber verip** dedi ki: Bize Seyyâr haber verip dedi ki: Bize Yezîd –ki o, İbn Suheyb el-Fakîr'dir– tahdîs edip dedi ki: Bize Câbir bi Abdullah haber verdi ki: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Benden evvel hiç kimseye verilmedik beş şey bana verilmiştir:*

...¹¹⁷⁰

Buhârî, her iki şeyhi de Huşeym'den tahdîs etmelerine rağmen bu hadiste iki şeyhini birleştirmemiştir. Çünkü o, her ikisinden de ayrı ayrı işitmiştir. Onun Muhammed b. Sinân'dan başkasıyla birlikte işittiği açıktır. Bunun için lafzı cemi getirip *haddesenâ* demiştir. Sa'îd'den ise tek başına işitmiştir. Bu yüzden *haddesenâ* demiştir. Sanki Muhammed b. Sinân, Huşeym'in lafzını işitmiş ve bu yüzden *haddesenâ*; sanki Sa'îd de ona okumuş veya Huşeym'e okunanı işitmiş ve bu yüzden de *ahberenâ* demiştir. Onun nezdinde *haddesenâ* ile *ahberenâ*'nın aynı anlamına geldiği bilinmektedir.

Bütün bunların gözetilmesi, sadece ıstılahî anlamına yönelik değildi. Bilakis tahdîs meclislerinin, hadisleri işittikleri şekilde nakletmeye dikkatlerinin ve her duruma uygun lafzı kullanmalarının gösterdiği bir durumdur. Bütün bunlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin lafzlarına gösterilen dikkati yansıtmaktadır. İşte bu, Buhârî'nin *Sahîh*'inde gerçekleştirmek istediği amaçtır.

Metin, Sa'îd'in lafzı üzere sevk edilmiştir ki, o da ikinci isnâddır. Nitekim o, metinleri telfik etmeksizin¹¹⁷¹ tahammül ve edâ sigaları arasında fark gözetmiştir. Buhârî'nin yaptıklarının araştırılmasından ortaya çıkmaktadır ki, hadisi birden fazla

¹¹⁷⁰ Buhârî, Teyemmüm 335.

¹¹⁷¹ Telfiku'l-hadis: Aynı konuda olup da hocadan alınışları ve muhtevaları açısından farklı özellikleri bulunan hadislerin bu farklılıklarına işaret etmeksizin birleştirilerek tek hadismişi gibi rivâyet etmek (Aydın, **Hadis İstılahları**, s. 316)

isnâdla zikrettiği zaman lafız sonuncuya aittir.¹¹⁷² Bu, Buhârî'nin İbn Hacer tarafından açıklanan metodudur. O da, Buhârî hadisi birden fazla isnâdla zikrettiği zaman lafız Buhârî'nin rivâyet ettiği son isnâdın sahibine aittir.

Buhârî, tahammül ve edâ lafızlarına özen gösteriyordu. Özellikle ravinin semasının hocasından ve hafızasından olması konusunda dikkatliydi. Bu şekilde hadis lafızlarının hem aslı hem de şekli hata ve tahriften uzaklaşmış olmaktadır. Bahsi geçen hal, onun Peygamber'in hadisinin lafızlarına birinci derece özen ve dikkat göstermesinden kaynaklanmaktadır.¹¹⁷³

3.1.2. Hadis Lafızların Tespitinde Rihlelerin Rolünü Vurgulaması

Hadis talebi için rihlelerin Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin lafızlarının korunması, onların tesebbütü, sahihi ve zayıfının açıklanması, rivâyet vecihlerinin bilinmesi, hadisin tariklerine ve aynı zamanda lafızlarına vâkıf olmak için en önemli vasitalardan olduğunu daha önce açıklamıştık. Buhârî de, biyografisinde anlattığımız üzere diğer muhaddislerin bulunduğu şehirlere rihleler yapmıştır. O, bu metodun önemini *Sahîh*'inde açık bir şekilde dikkat çeker.

Hadis talebi için yapılan rihlelerin önemli amaçlarından biri, hadisin daha sağlam ve temiz metnine ulaşmaktır. Çünkü isnad açısından Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yakın olmak hatadan uzak tutar. O, şeyhlerine gidip gelen ve onların hadislerini bilen sika hâfızlara ait âlî ve muttasıl isnâdlara sahip olduğu zaman, isnâd halkalarındaki sayı fazlalığı sebebiyle metinde fazla hata meydana gelme ihtimalinden kaçınmak için hadisleri nâzil isnâdlı sika râvilerin hadisini terk ediyordu. Nitekim o, İmâm Şâfiî¹¹⁷⁴ ve başkalarının hadisini terk etmiştir.

Mu'allimî şöyle demiştir: "Buhârî, diğer imamlar gibi âlî isnâdı araştırıyordu. Neredeyse o *Sahîh*'inde büyük şeyhleri tabakasında bulup kendisine muhtaç olmadıça akranlarına ilaveten kendisinden az büyük kimselerden de rivâyette bulunmuyordu."¹¹⁷⁵

¹¹⁷² İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. II, s. 157. İbn Receb şöyle demiştir: "Huşeym müdellistir. O, burada Seyyâr'dan –Ebu'l-Hakem– semâ'ı; Seyyâr, Yezîd el-Fakîr'den semâ'ı ve Yezîd de Câbir'den semâ'ı açıklamıştır. Bu, önemli (جليل) ve muttasıl bir isnâddır." Bkz. İbn Receb, İbn Receb, **Fethü'l-Bârî**, C. II, s. 206.

¹¹⁷³ Bu konuda daha fazla örnek için bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 2710, 2212, 3342, 4003, 4709.

¹¹⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî bu hususu risalesinde açıklamıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Cüz'ü fihî Mes'ele'tü'l-İhticâc bi's-Şâfi'î**.

¹¹⁷⁵ Mu'allimî, **et-Tenkîl**, C. II, s. 104.

Buhârî'nin *Sahîh*'teki amacı, âlî isnâd toplamak değil, hata ve vehimden hâlî, sıhhat ve kuvvetin en yüksek mertebesinde hadis elde etmektir. Âlî isnâd talebi, lafızları sağlam bir şekilde tespit etme hususunda onu meşgul etmedi. O, *Sahîh*'te rivâyetle meşgul olduğu gibi dirâyetle de meşgul olmuştur. O, ileride geleceği üzere, hadisin sağlam ve sahih olması için bazı yerlerde iki veya üç halkalı nâzil isnâdlar zikretmiştir.

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i isnâd bakımından Kütüb-i Sitte'nin en üstünüdür.¹¹⁷⁶ O, yanında âlî isnâd varsa, nâzil hadisi ancak âlî hadiste bulunmayan bir manâdan dolayı veya metin açısından farklı bir asılda bulunması sebebiyle zikretmiştir. Böylece hadisin bazı tariklerini âlî olarak zikrediyor, buna mutabaat olarak nâzil hadisi getiriyordu. Yanında âlî hadis olup da, özel bir manâdan veya nâzilde bulunan farklılıktan dolayı mutabaat olmaksızın nâzil hadisin zikredilmesi *Sahîh*'te mevcut değildir.¹¹⁷⁷

Buhârî, bir hadisin bütün rivâyetlerini toplamak, rivâyet edildikleri lafızlara ve onların zabtının boyutuna vâkıf olmak ve onların mahreçlerini bilmek suretiyle hadis talebi uğruna yapılan rihlelerin önemini göstermek için bir hadisin muhtelif beldelerdeki birden fazla şeyhten rivâyet etmiştir. Aksi takdirde bir hadis için sahih bir isnâd, o hadisin sıhhatini isbat için yeterlidir. Buhârî, bir şeyhten yaptığı bir rivâyetle yetinmiyordu. Özellikle bu isnâdların bazıları, isnâd halkalarının sayısına denk olur; dolayısıyla öne geçirilecek âlî bir isnâd ve kendisinden korkulacak nâzil bir isnâd bulunmaz. Bilakis o, tarikleri toplar ve onların lafızlarını tetkik eder. İleride geleceği üzere bu, bâblardaki hadis tekrarlarında görülmektedir.

İmâm Buhârî, hadis talebi için rihle konusunu Kitâbu'l-‘İlm’de “İlim Talebi İçin Rihle Yapma Bâbı.” Şeklinde başlıklandırarak rihlenin temelini ortaya koymuştur. O, buna sahâbenin rihlelerini delil göstermiş ve bâba şöyle başlamıştır: “Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Üneys’ten (ö. 54/674) tek bir hadisi işitebilmek için bir aylık mesefaye rihle yapmıştır.”¹¹⁷⁸ Nitekim o, Mûsâ’nın (s.a.) Hızır’la kıssasını tahrîc etmek suretiyle, rihlenin başlangıcını bundan daha eski bir zamanda temellendirmeye çalışmıştır.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 400.

¹¹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Cüz’ü fihî Mes’eletü'l-İhticâc bi's-Sâfi’î*, s. 57.

¹¹⁷⁸ Buhârî, ‘İlm 20. Beyhakî, Buhârî'nin burada başlıkta zikrettiği şeyi, “hadis semâ’ı ve ilim öğrenme konusundaki rihle bâbı” başlığında delil göstermiştir. Bkz. Beyhakî, *el-Medhal ilâ Sünen el-Beyhakî*, C. I, s. 298.

¹¹⁷⁹ Buhârî, ‘İlm 16.

Câbir'in hadisindeki faydalardan bazısı şöyledir: Câbir'in rıhleden amacı asıl kaynaktan dinlemektir. O, meseleyi sika sahabîlerden öğrenmişti. Ancak onu Resûlullah'ın (s.a.v.) ağzından dinleyenlerden dinlemek istemişti.¹¹⁸⁰

Bu yüzden şöyle denilmiştir: “Musannıf, bir nebînin ilim talebi için yola çıkması anlatıldığı için Mûsâ (a.s.) hatırlatmakla yetindi. Bu kıssadan ümmetin her bir ferdinin rıhleye çıkmasının daha evlâ olduğu hükmü çıkarılır.”¹¹⁸¹

Ümmetin fertlerinin rıhleye çıkmaları, Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin lafızlarına verdikleri önem, onları ehlerinden nakletme ve kendilerinden sonrakilere ulaştırma sebebiyledir. Onlar, asıllardan semâ' dışında bir şeyle yetinmezler; hatta bir hadisin muhtelif lafızlarının semâ'ı için rıhleye çıkıyorlardı. Bu bir hadis veya bir mesele için rıhleye çıkma, daha sonraki asırlarda olduğu gibi, hadis talebi için yapılan sistematik rıhleler kapsamına girmiyordu.

Kitaplar tedvin edilip söz konusu beldelelere yayılınca, muhaddisler beldeden beldeye rıhleler yaptılar ve bu durum aralarında âdet oldu. Bu yüzden Buhârî, sahîh ve kuvvetli bir asıl isbat etmiştir¹¹⁸² ki, o da sistematik rıhlelerdir.¹¹⁸³

İbnü'l-Müneyyir şöyle demiştir: “Onun, “Mûsâ'nın (a.s.) Denizde Hızır'a Gitmesi Hakkında Zikredilenler Bâbı” başlığındaki *fi'l-bahr* (denizde) sözünün anlamı, ilmin gitmesinden korkuya dikkat çekmektir. Öyle ki, denizde rıhle yapmak suretiyle ilim talebi için tehlikeye maruz kalmak câizdir. Dünyalık talebi için yapılanın aksine, peygamberler ilim talebi için gemiyle rıhle yapmışlardır. Bazıları bunu kerih görmüş ve hepsini ağır bulmuştur. Bunun kıssa ile mutabakat yönü şudur: Mûsâ, Hızır'a “Sana tabi olayım mı?” dedi ve gemiye bindiklerinde denizde ve gemiden indiklerinde karadaki seyirlerinde karada ondan öğrenmek için Hızır'a tabi olmuştur.”¹¹⁸⁴

Buhârî, hadisi ve muallak rivâyeti zikretmek suretiyle karada ve denizde ilim talebi ve muhafazası için sefer ve yolculuğun faziletini açıklamak istemiştir. O, daha önce denizde olanlarla yetinerek şöyle demiştir: “Mûsâ'nın, Denizde Yolculuk Etmek

¹¹⁸⁰ Gûrânî, Ahmed b. İsmâîl, **el-Kevserü'l-Cârî ilâ Ehâdisi'l-Buhârî**, Thk. Ahmed 'Azv İnâyet, 1. Baskı, Beyrut, 1429/2008, C. I, s. 179.

¹¹⁸¹ Kandelevî, Muhammed Zekeryyyâ b. Yahyâ, **el-Ebvâb ve't-Tercâcim li-Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Veliyüddin b. Takiyüddin en-Nedvî, 1. Baskı, Beyrut, 1433/2012, s. 451.

¹¹⁸² Dihlevî, Şâh Veliyullah, **Şerhi Ebvâbi Tercâmi Sahîhi'l-Buhârî**, Haydarâbâd, 1323h., s. 14.

¹¹⁸³ Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, s. 109-112.

¹¹⁸⁴ İbnü'l-Müneyyir, **el-Mütevârî 'alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî**, s. 61.

Suretiyle Hızır'a Gidişi.”¹¹⁸⁵ O bu fazileti, sadece Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini koruması sebebiyle kazanmıştır.

Kutbuddîn el-Halebî (ö. 735/1335), bu muallak rivâyetin şerhinde şu görüşleri ileri sürmüştür¹¹⁸⁶: “Buhârî, hadisi değil rıhleyi murad etmiştir. Çünkü Buhârî, bunu Kitâbu'l-İlm'de cezm sigasıyla getirmiştir. Bu hadisi *Sahîh*'in sonunda muallak olarak zikrettiği zaman meçhul sigasıyla (يذكر) getirerek şöyle demiştir: Câbir'den rivâyetle Abdullah b. Üneys'in şöyle dediği zikredilir: Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “*Allah kulları (kıyamet gününde) toplayıp onlara nida edecektir.*”¹¹⁸⁷

Buhârî'nin bu bâbı açmaktan amacı, hadis tahsilinde kuvvetli sahih usullerin en önemlilerinden biri olarak rıhleyi isbat etmektir.¹¹⁸⁸ Rıhlenin diğer amaçları, hadisi aslından semâ' ve tespit etmek, onu muhafaza etmek, lafzın zabtı ve selâmeti için doğrudan şeyhin ağzından almanın önemini vurgulamak, aynı şekilde Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisinin nakledildiği vecihleri öğrenmek, hadisin hangi bölgelerde muhafaza edildiği ve hangi bölgelerde zabt hususunda kusur işlendiğini öğrenmektir.

Buhârî'nin, “Birinin Vâki' Olan Bir Mes'eleyi Sormak İçin Yolculuğa Çıkmak” şeklinde bâb başlığı koyması ve orada kendisini ve zevcesini emziren kadının görüşünü sormak üzere Medine'ye giden Ukbe b. el-Hâris'in hadisini tahrîc etmesi de, ilim talebi için rıhle yapmak anlamındadır. Burada bâb için tekrar yoktur; bilakis ikisi arasında fark vardır. Çünkü bu, birinin başına gelen özel bir durumla ilgili bilgi edinmek içindir; diğeri ise böyle değildir. Bu iki bâb arasındaki münasebet yönünün ne olduğunu soran kimseye şöyle cevap verilir: “Birinci bâbda zikredilen ilme teşviktir. Teşvik edilen kişi, teşvikin etkisiyle ilim talebi için çeşitli yerlere, özellikle başına bir şey gelen kimseye seyahat eder.”¹¹⁸⁹

Buhârî, bu metodu başka bâblarda da ortaya koymuştur. Onun *Sahîh*'indeki hadislere yer verme şekillerini araştıran kimse, onun *Sahîh*'inin girişine şeyhi el-Humeydî Abdullah b. ez-Zübeyr ile başladığını görür. Bunun sebebi hadisin Mekke'de doğduğuna, bu yüzden kitabına ondan rivâyetle başladığına işaret etmesi ve

¹¹⁸⁵ Kutbuddîn el-Halebî, **el-Bedrû'l-Münîrû's-Sârî**, Thk. Abdülcevâd Hammâm, Riyad, <https://www.bukhari-pedia.net/library>, s. 93.

¹¹⁸⁶ Kutbuddîn el-Halebî, **el-Bedrû'l-Münîrû's-Sârî**, s. 93.

¹¹⁸⁷ Buhârî, *Tevhîd* 32.

¹¹⁸⁸ Dihlevî, **Risâletü Şerhi Ebvâbi Tercâmi Sahîhi'l-Buhârî**, s. 14; Hâşimî, Abdulhak b. Abdulvâhid, **Lübbü'l-Ebvâb fi't-Terâcim ve'l-Ebvâb “fi Şerhi Terâcimi ve Ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî”**, 1. Baskı, Dimaşk, 1432/2011, C. I, s. 146.

¹¹⁸⁹ Aynî, **Umdetü'l-Kârî**, C. II, s. 230.

Humeydî'nin, kendisinden hadis aldığı en fakih Kureyşli olmasıdır. Bu, fakih muhaddislerden hadis alma hususunda bir meziyettir. Aynı şekilde onun başka bir münasebeti de vardır: O da Humeydî'nin şeyhi gibi Mekkeli olmasıdır. Dolayısıyla onun “Bed’ü'l-Vahy” başlığının başında zikredilmesi münasib olmuştur. Çünkü vahyin başlangıcı Mekke’de olmuştur. Ardından gelen ikinci hadisi Mâlik’ten rivâyet etmiştir. Çünkü o, Medine ehlinin şeyhidir ve Mekke gerek vahyin nüzulünde gerekse diğer bütün faziletlerde Medine’den sonra gelir.¹¹⁹⁰

Buhârî, en iyi şekilde tespit edilmiş hadislerin Hicazlı muhaddislerin rivâyetleri olmayıp, Malik ve Süfyan’ın Hicâz hadisleri söz konusu olduğunda esas olduklarına işaret etmektedir. Nitekim İmâm Şâfiî şöyle demiştir: “Eğer Mâlik ve Süfyan olmasaydı, Hicâz’ın ilmi giderdi.”¹¹⁹¹ Bundan Buhârî’nin mümkün olduğu kadar fakih muhaddislerden hadis almaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu, Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisinin lafızları zabtetmenin ve onları tashîf veya tahrîften korumanın en iyi yoludur.

Sonra üçüncü hadis Mısırlı şeyhinden, beşinci hadis Basralı şeyhinden, sonra Yemenli şeyhinden, sekizinci hadis Kûfeli şeyhinden, onuncu hadis Askalânî şeyhinden vs. rivâyet edilmiştir.

İmâm Buhârî’nin rihlelerinin güzargahının hac farızasını edâ ettikten sonra Mekke’den başladığı ve Humeydî’nin kendilerinden ilim adlıği şeyhlerin ilklerinden olduğu bilinmektedir. Böylece Mekke onun yolculuklarının başlangıç noktası olmuş ve kitabını da Humeydî’den rivâyetle başlatmıştır. Sonra *Câmi*’ini şeyhi Ahmed b. İşkâb’dan (ö. 217h.?) rivâyetle sona erdirmiştir. O, *Târîh*’inde şöyle demiştir: “İki yüz on yedi senesinde Mısır’da görüştüğü son kişi.”¹¹⁹²

Buhârî’nin, hadis talebi için seyahati ve bunun lafızların muhafazasındaki rolünü açıklamak için yaptığı rivâyetlerden biri Peygamber’in (s.a.v.) şu sözüdür: “*Evimle minberim arasındaki sâha, cennet bahçelerinden bir bahçedir!*”¹¹⁹³ O, bu hadisi aslen Dımaşklî olan Abdullah b. Yûsuf’tan (ö.218/833) rivâyet etmiştir ki, o Mısır’a yolculuk yapmış ve orada vefat etmiştir. Buhârî de onunla Mısır’da

¹¹⁹⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 17.

¹¹⁹¹ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *Müsnedü's-Şâfiî*, Thk. Rif'at Fevzî, 1. Baskı, Beyrut, 1426/2005, C. II, s. 1835.

¹¹⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. II, s. 4; a.mlf. *et-Târîhu'l-Evsat*, C. II, s. 240. İşkâb yerine “Şekîb” de geçmektedir.

¹¹⁹³ Buhârî, Fadlû's-Salât fî Mescidi Mekke ve'l-Medîne 5.

buluşmuştur.¹¹⁹⁴ Bu hadis, sahab eden Abdullah b. Zeyd el-Mâzinî'den (ö. 63h.) (r.a.) rivâyet edilmiştir.

Buhârî, bu hadisi aynı zamanda Ebû Hüreyre kanalıyla şu üç şeyihden tahrîc etmiştir: Basralı¹¹⁹⁵ Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843)¹¹⁹⁶, Medineli¹¹⁹⁷ İbrâhîm b. el-Münzir (ö. 236/850)¹¹⁹⁸ ve Basralı¹¹⁹⁹ Amr b. Ali (ö. 249/864)¹²⁰⁰.

Bu örnekte, onların Ebû Hüreyre'den naklettiği rivâyette hadisin lafızları arasında büyük fark bulunmaz. Fakat fark, Abdullah b. Zeyd el-Mâzinî'nin (r.a.) hadisini şeyhi Abdullah b. Yûsuf'ten rivâyeti ile son üç şeyhinden rivâyeti Ebû Hüreyre hadisini rivâyeti arasındadır. Onlardan naklettiği rivâyette, “Benim minberim havzımın üzerindedir.” ilavesi vardır. O, bu ziyâdeyi âlî isnâd için değil bu ziyadenin sübutunu tekid etmek için yurtları farklı pekçok şeyhten rivâyet etmiştir. Onun bu üç râviden isnâdının halkalarının sayısı aynıdır.

Böylece Buhârî, *Sahîh*'nin girişinde ve bâblarında yaptıklarıyla ve bir hadisin farklı yurtlardan değişik şeyhlerinden çeşitli lafızlarla rivâyetleriyle rihlenin rolünü açıklamıştır.

3.1.3. Hadis Lafızların Tespiti İçin Nâzil Olarak Rivâyet Etmesi

el-Câmi'u's-Sahîh'te hadislerin lafızlarının zabtı için görülen nâzil isnâd halleri şunlardır:

3.1.3.1. Hadîsi -ihtisar olmaksızın Tam Lafzıyla Rivâyet Etmek İçin

Buhârî, bazen yanında hadisin âlî isnâdına sahip olduğu zaman hadisin tam lafzına yer vermek için hadisi nazil olarak rivâyet eder. Bunun örneklerinden biri şudur: O, İbn Cüreyc hadisini, Atâ'dan, o Safvân b. Ya'lâ'dan, o da babasından şöyle dediğini

¹¹⁹⁴ Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed, *el-Hidâyet ve'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ehli's-Sika ve's-Sedâd Ellezîne Ahrece lehümül-Buhârî fî Câmi'ihî* “*el-Ma'rûf bi-Ricâli Sahîhi'l-Buhârî*”, Thk. Abdullâh el-Leysî, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987, C. I, s. 436.

¹¹⁹⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, No: 6598.

¹¹⁹⁶ Buhârî, Fadlû's-Salât fî Mescidi Mekke ve'l-Medîne 5.

¹¹⁹⁷ Kelâbâzî, *el-Hidâyet ve'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ehli's-Sika ve's-Sedâd*, C. I, s. 58.

¹¹⁹⁸ Buhârî, Rikâk 53.

¹¹⁹⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, No: 5081.

¹²⁰⁰ Buhârî, İ'tisâm 17.

rivâyet etmiştir: “Ben, Tebük gazvesinde Resûlullah (s.a.v.) ile beraber gazâ ettim. Genç bir deveye yükleri yükledim. Benim gönlümde o, amellerimin en sağlamıydı. Ben bir de hizmetçi kiralamıştım. O, yolda birisi ile dövüştü. O ikisinden biri, diğerinin elini ısırdı. Elini, onun ağzından çekti ve diğerinin ön dişini söktü. O da Peygamber’e (s.a.v.) geldi. Peygamber de dişin diyetini düşürdü ve “*Bu adam elini sana bırakır mı ki, sen boğur devenin yan dişleriyle sert yem yediği gibi elini çatır çatır yiyesin!*” buyurdu.”¹²⁰¹ O, eksik lafızlı ve âlî senedli rivâyete sahiptir. Buhârî bu hadisi, Kitâbu’t-Diyât’ın “Bir Şahıs Diğer Bir Kimseyi Isırdığı ve Isıranın Ön Dişleri Düştüğü Zaman (Ona Birşey Lazım Gelir Mi Gelmez Mi?)” bâbında şu lafızla rivâyet etmiştir: “*Ben bir gazveye çıktım. Bir adam diğer bir adamı ısırdı. Isırılan kimse elini şiddetle çekti. Bu çekişle ısıranın ön dişini yerinden çıkardı. Peygamber (s.a.v.) düşen dişin diyeti olmadığına hükmetti.*”¹²⁰² Bu rivâyet, söz konusu diyetin hükmünü açıklamak için bu bâbın gereğidir.

Buhârî, hadisin lafzını tam olarak sevk etmek ve hadisin geldiği lafızları muhafaza etmek için nâzil isnâdla rivâyet etmiştir.¹²⁰³

3.1.3.2. Nâzil İsnâdın Metninde Açıklayıcı Bir Ziyadenin Bulunması

Buhârî’nin şu sözleri buna örnektir: Bize Abdula’lâ b. Hammâd tahdîs etti: Bize Yezîd b. Zuray‘ tahdîs etti: Bize Sa’îd tahdîs etti: Bize Katâde tahdîs etti: Atâ onlara Câbir b. Abdullah el-Ensârî’den (r.a.) tahdîs etti: “*Peygamber (s.a.v.), en-Necâşî Ashame üzeri cenâze namâzı kıldı, bizi de kendi arkasında saff yaptı. Ben ikinci yâhut üçüncü saffa idim.*”¹²⁰⁴

Buhârî bu hadisi başka bir yerde Müsedded → Ebû Avâne → Kat’ade tarikiyle, Katâde’den ‘an’ane yoluyla âlî isnâdla rivâyet etmiştir.¹²⁰⁵ O, tedlîsle bilinmektedir. Buhârî’nin zikrettiği nâzil isnâdın, Katâde’nin semâ’ını açıklmasının yanı sıra, metin açısından da faydaları vardır. Burada en-Necâşî’nin ismi, üzerine kılınan cenaze namazının şekli ve Resûlullah’ın (s.a.v.) onları nasıl sıra sıra yaptığı

¹²⁰¹ Buhârî, Cihâd 120. Buhârî’nin bu hadisi tahrîc ettiği diğer iki yer için bkz. İcâre 5; Megâzî 78.

¹²⁰² Buhârî, Diyât 17 (No: 6893). Bu husustaki diğer örnekler için bkz. No: 1621, 6703.

¹²⁰³ Bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 4895. Burada hadisin vurûd sebebi de zikredilmiştir. Bkz. Tâlib Ebû Şa’r, “el-Hikme min Rivâyeti’l-Buhârî bi’l-İsnâdi’n-Nâzil”, **Mecelletü’l-Câmi’ati’l-İslâmiyye**, Cilt: 7, Sayı: 2, Gazze, 2001, s. 95-142.

¹²⁰⁴ Buhârî, Menâkibu’l-Ensâr 38.

¹²⁰⁵ Buhârî, Cenâiz 53.

geçmektedir. Bunda, “Cenaze namazında safların düzeltilmesi meşru değildir.” diyen kimsenin sözünü reddetme söz konusudur.¹²⁰⁶ Rivâyetteki *saffenâ* sözü, onları Peygamber’in (s.a.v.) saf saf yaptığı anlamına gelmektedir.

Böylece Buhârî, âlî isnâdın onun nezdindeki önemine rağmen metindeki ziyadeyi zikretmenin faydalarından dolayı hadisi nâzil isnadla rivâyet etmiştir. Buhârî’ye göre lafzın zabtı, âlî isnâddan önce gelmektedir. Buhârî’nin yapmış olduğu şu rivâyet de böyledir: Ömer b. Muhammed b. Hasan’dan rivâyet edilmiştir: Bize babam tahdîs etti: Bize Hafs tahdîs etti: O, Hişâm’dan, o babasından, o da Hz. Âişe’nin şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Ben, Peygamber’in (s.a.v.) kadınlarından hiçbirisi hakkında, Hatice’ye karşı kıskançlığım derecesinde kıskanç olmadım... Resûlullah da: “*Hatice şöyle idi, o böyle idi ve ondan benim çocuğum vardı.*” buyurdu.”¹²⁰⁷

Bunda başkasının rivâyetine göre fazlalık bulunduğu için Buhârî nâzil isnâdı getirmiştir.¹²⁰⁸ Söz konusu fazlalık, “Hatice şöyle idi, o böyle idi ve benim ondan çocuğum vardı.” ifadesidir.

3.1.4. Hadis Lafızların Zabıtında Kitâbetin Rolünü Vurgulaması

Buhârî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözlerinin hıfzında hadis kitabının rolünü açıklamak için Kitâbu’l-İlm’de “İlmin Yazılması Bâbı” adıyla müstakil bir bâb açmıştır.¹²⁰⁹

Buhârî, yazmaya delalet eden ve temellendiren pekçok hadis tahrîc etmiştir.¹²¹⁰ Bu hadisler, Peygamber’in (s.a.v.) bazı konularda sahâbeye yazmaları emri ve o’ndan sahâbenin yazdıklarıyla ilgilidir. Buhârî’nin bununla amacı, ilmi yazmanın erken dönemde başladığını bildirmek ve yazının hadisin hıfzındaki önemine delil getirmektir.

Buhârî, bu bâbda Ebû Cuhayfe tarikiyle rivâyet ettiği hadisi tahrîc etmiştir. Ebû Cuhayfe şöyle demiştir: “Ben Âlî’e; “*Sizin yanınızda (Resûlullah’tan kalan) bir*

¹²⁰⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, C. III, s. 303.

¹²⁰⁷ Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr* 20.

¹²⁰⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XI, s. 257.

¹²⁰⁹ Buhârî, ihtilafın vuku bulduğu ahkamlarda kesin bir hüküm vermeyip, ihtimalleri zikreder. Bu başlık da böyledir. Çünkü her ne kadar daha sonra durum istikrar kazanıp ilmin yazılmasının cevâzı, hatta vucubiyeti hususunda icmâ meydana gelmişse de selef, ilmi yazma ve yazmama konusunda ihtilaf etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. I, s. 428.

¹²¹⁰ Dihlevî, *Risâletü Şerhi Ebvâbi Tercâmi Sahîhi’l-Buhârî*, s. 17.

kitâb, yazılmış bir şey var mıdır?” diye sordum. Alî: “Hayır, bizde Allah’ın Kitâb’ından, bir de Müslümân olana verilen anlayıştan başka birşey yoktur. Bir de şu sahîfenin içindeki vardır.” cevâbını verdi.” Ebû Cuhayfe dedi ki: Ben: bu sahîfenin içinde ne var?” diye sorunca: Onun içinde diyetin, esîr kurtarmanın ve bir kâfire bedel müslümânın katl olunmayacağına hüküm vardır.” dedi.”¹²¹¹

Buhârî, burada Ebû Hüreyre’nin hadisini tahrîc etmiştir: *“Peygamber’in (s.a.v.) sahâbîlerinden Peygamber’in hadîsini benim kadar toplayan bir kimse yoktur. Yalnız Abdullah ibn Amr müstesnâdır. Çünkü o yazıyordu, ben ise yazmıyordum.”*¹²¹²

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadîslerinin hıfzı konusunda Abdullah b. Amr’ın yazmasını övmüş ve bunu onun bir meziyeti saymıştır.

Abdullah b. Amr, her ne kadar Ebû Hüreyre’den daha fazla hadîse sahip olsa da, Ebû Hüreyre ondan daha çok tahdîste bulunmuş ve onun hadisi Abdullah b. Amr’ın hadisinden daha fazla yayılmıştır. Buhârî, Ebû Hüreyre’nin hadislerini “İlmin Korunması (Hıfz) Bâbı”nda tahrîc etmiştir. Abdullah b. Amr Mısır’a göçmüştü. İlim taleb eden kimseler tarafından Medine’ye yapılan rıhle gibi, onun bulunduğu Mısır’a yolculuklar yapılmıyordu. Dolayısıyla insanlar, yazdığı ve hıfzettiği kadar ondan hadis almamıştı. Ebû Hüreyre’ye gelince, o ölünceye kadar tahdîsle meşgul olmuştur.¹²¹³ Böylece insanlar ondan alabildikleri kadar ilim aldılar. O, rivâyette onların en meşhuru idi. Hatta “Ebû Hüreyre ne de çok hadis rivâyet etti (!!).” demişlerdir. Bu yüzden Buhârî, Kitâbu’l-‘İlm’de şu hadisi tahrîc etmiştir: *““Peygamber’in (s.a.v.) sahâbîlerinden Peygamber’in hadîsini benim kadar toplayan bir kimse yoktur. Yalnız Abdullah ibn Amr müstesnâdır. Çünkü o yazıyordu, ben ise yazmıyordum.”*¹²¹⁴ Buhârî, “İlmi Hıfz Edip Belleme Bâbı”nda ise, Ebû Hüreyre’nin tahdîs durumunu, onun en çok rivâyette bulunan kimse olduğunu ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) onun hıfzı için yaptığı duâya yer veren hadisleri tahrîc etmiştir.¹²¹⁵ Ondan, Resûlullah’ın (s.a.v.) ashâbı, tâbiûn vb.’den oluşan ilim ehlinde yüz sekiz veya daha fazla kişi rivâyette bulunmuştur.¹²¹⁶

¹²¹¹ Buhârî, İlim 39 (No: 111).

¹²¹² Buhârî, İlim 39 (No: 113).

¹²¹³ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 435.

¹²¹⁴ Buhârî, İlim 39 (No: 113).

¹²¹⁵ Buhârî, İlim 42.

¹²¹⁶ Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, C. XXXIV, s. 377.

Hadîslerin yazılması önemli olmasına rağmen, şeyh kendisine yolculuk yapılmayan bir mekânda kalırsa ve rihle yapılmayan, insanların ilim almadıkları ve yazmadıkları bir beldeye yerleşirse, ilim onun kitabında mahpus kalır. İşte bu, Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın (r.a.) yaşadıkları durumdur. Bu yüzden Buhârî, Ebû Hüreyre'nin bu konudaki hıfzına ve üstünlüğüne değil, bilakis hadisin hıfz vasıtalarını açıklamak için “İlmin Korunması (Hıfz)” şeklinde bâb başlığı yapmıştır. Bu husus, onun çeşitli beldelerdeki öğrencilerinin çokluğunu, ona rihle yaptıklarını ve ondan ilim aldıklarını ortaya koymaktadır.

Buhârî'nin, Kitâbu'l-İlm'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadîslerinin hıfzı ve tespiti için açık işaretler resmettiğini görüyoruz. O, bâbları hadîsin hıfzındaki ehemmiyetine göre tertîb etmiştir. Bu yüzden o, “Muhaddisin Haddesenâ veya Ahberenâ ve Enbe'enâ Sözleri Bâbı” şeklinde bâb başlığı koymuştur. Bunlar, şeyhin lafzını doğrudan işitmeye (semâ'a) delalet eden lafızlardır. Daha sonra “Münâvele Hakkında Zikredilen Sözler İle İlim Ehlinin, İlmi Diğer Beldelere Yazıp Göndermeleri Bâbı” gelmektedir. Bu iki bâbda hadisi tahammül ve edâ yolları sunulmuştur. Sonra “Meclisin Nihayete Erdiği Bir Yerde Oturan Kimse İle İlim Halkasında Bir Boşluk Görüp Oraya Oturan Kimse Bâbı” gelmektedir. Bu bâbda semâ' meclislerinin önemini sunmuştur. Sonra “Mûsâ'nın (a.s.) Denizde Hızır'a Gitmesi Hakkında Zikredilenler Bâbı”nı zikretmiştir. Burada rihleye işaret etmiş ve bunu “çıkış” olarak değil “gitme” olarak ifade etmiştir. Kişi ilmi önce kendi beldesinin tanınmış kişilerinden alır. Sonra kendisinden hadîs almak için daha bilgili kimseye doğru gitmek üzere yavaş yavaş kendi beldesinin dışına çıkar. Bu durumda onun için kendisini öğretecek, irşâd edecek ve tashih edecek bir şeyh lazımdır. Sonra “Küçük Yaştakinin Semâ'ı Ne Zaman Sahîh Olur? Bâbı”nı zikretmiştir. Burada hadîs öğretimi, hıfzı ve tespiti konusunda semâ' metodunun önemini açıklamaya devam etmiştir. Sonra “İlim Talebi İçin Yola Çıkma Bâbı”nı getirmiştir. Bu, hadis talebi için rihleye bir başlangıçtır. Çünkü seyahat, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisinin hıfzı hususunda önemlidir. Şeyh kendi beldesinde âlim olsa da, ilim tâlibi olarak başka beldelere doğru yola çıkar. Onu buna sevk eden şey, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini ezberleyerek koruma ve hadislerin lafızlarının kaybolmasına veya onlara başka bir şey girmesine karşı koruma hususundaki gayretidir. Sonra “Birinin Başına Gelen Meseleyi Sormak İçin Seyahate Çıkmak ve Ehline Öğretmek Bâbı” gelmektedir. Bu bâb, öncekilerden daha hususi olup şeyhin ilim yüklenip beldesine döndüğü zaman hadis halkalarının kurmasını kapsamaktadır.

Buhârî, bundan sonraki bâbları bu bâb üzerine bina etmiştir. Sonra bu ilim, ehlinin ölümüyle gitmemesi için kitâbete (yazmaya) işaret etmiştir. Bu yüzden o, “İlim Nasıl Kabzolunur? Bâbı” şeklinde bir bâb başlığı koymuş ve bu bâbı Ömer b. Abdülazîz’in ilmin yazılmasını emretmesiyle açmıştır. “İlmin Yazılması Bâbı”na kadar bu husustan bahsetmiştir. Sonra “İlmin Korunması Bâbı”nı getirmiş, burada tahrîc ettikleri hadislerle hadisi hıfz ve tespit tariklerine işaret etmiştir. Bunu tespit konusunda ele alacağız.

Hadislerin lafızlarını korumada ilk kural, şeyhlerin yolculuk edilerek onların ağızlarından semâ‘, sonra onları tashîf veya tahrîften korumak için yazmaktır.

3.1.5. Buhârî’ye Göre *Sahîh*’teki Lafızların Tespitinde Diğer Tahammül ve Edâ Sigalarının/Yöntemlerinin Yeri

Bu başlık altında Buhârî’ye göre *Sahîh*’teki birtakım tahammül ve edâ yöntemlerinin yerini, ona göre itimat bakımından semâ‘ metoduna yakın onlan şeyleri ve onun tashîf ve tahrîf girmesine karşı metinleri korumak için kabul etmediği tarikleri açıklayacağız.

3.1.5.1. Kırâat ve Arz

Şeyhe kırâat ve arz olarak hadîsin tahammülünü, aynı şekilde münâvele ve mükâtebeyi sahih kabul etmek Buhârî’nin metodudur. Onun bu hususlardaki görüşleri *Sahîh*’nin bâb başlıklarında görülmektedir.¹²¹⁷ O, bu hususta sahâbenin ve muhaddislerin yaptıklarını delil getirmiştir. Bu sebeple bu konuyu uzatmıyoruz.

¹²¹⁷ Buhârî, “Muhaddisin Haddesenâ veya Ahberenâ ve Enbe’enâ Sözlere Bâbı” şeklinde bâb başlığı koymuştur. O, münâvele ve mükâtebe hususunda, “Münâveleyle İlgili Sözler İle İlim Ehlinin, İlmi Diğer Beldelere Yazıp Göndermeleri Bâbı” şeklinde bâb başlığı koymuştur. O, bunun için Hz. Osman mushafının nüshalarını ve onların çeşitli bölgelere gönderilmesini, Abdullah b. Ömer, Yahyâ b. Sa’îd, Mâlik ve Hicâz ehlinin bazılarının görüşlerini delil getirmiştir. O, bu bâbda Resûlullah’ın (s.a.v.) meliklere ve emirlere mektuplar gönderdiğine dair hadisleri rivâyet etmiştir. (Bkz. No: 64-66.) İbn Hacer, Buhârî’nin bu bâbda “Hz. Peygamber’e, ‘Onlar bit mektubu mühür olmadan okumazlar’ denildiği zaman, bir mühür edinmesi” (Bkz. Buhârî, İlim 8 (No: 65); Buhârî, Libâs 53 (No: 7162) hadisini rivâyet etmekle, mektubu değişiklik şüphesinden emniyete almak için mükâtebe usulünde mektubun mühürlü olmasının şart olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Ancak İbn Hacer şunu da ilavet etmiştir: “Mektubu taşıyan kişi âdil ve güvenilir olduğu zaman mektubun mühürlenmesine ihtiyaç yoktur.” Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 330.

3.1.5.2. Vicâde

Vicâde, müvelled bir masdar olup Araplarda işitilmiş değildir. Vicâde, “Kendisine ulaşılsın veya ulaşılmazın içinde bir şahsın kendi hattıyla yazdığı hadisler bulunan bir kitaba vâkıf olunmasıdır. Fakat o, yazısını bulduğu şahıstan bu hadisleri işitmemiş, ondan icâzet vb. bir yetki almamıştır.”¹²¹⁸

Bazı âlimler, icâzetsiz vicâdeyi munkatı‘ kabilinden kabul etmişlerdir. Bazıları ise bunu câiz görmüşler, ancak inkıtâ‘ şüphesinin devam ettiğini belirtmişlerdir.¹²¹⁹

Buhârî, vicâde yoluyla hadis tahrîc etmemiştir. Çünkü ona göre vicâde, tahammül ve edâ hususunda mutemet tariklerden değildir. Buhârî’nin *Sahîh*’inde, münâvele ve icâzet – münâveleyle birlikte verilen icâzet olsa da– yoluyla tahdîste bulunduğu bilinmemektedir. Hatta o, Muhammed b. Beşşâr Bündâr hariç, mükâtebe yoluyla da tahdîste bulunmamıştır.¹²²⁰

Buhârî’nin, babası Şu‘ayb’dan semâ‘ını¹²²¹, aynı şekilde babasının dedesi Abdullah’tan semâ‘ını¹²²² isbat etmesine rağmen, Amr b. Şu‘ayb’dan (ö. 118/736) rivâyetinin sahifede yer alması ve hadisini zayıf sayması sebebiyle ondan rivâyette bulunmadığını görüyoruz. O, Amr’dan, hocaları el-Humeydî, Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel’in, Amr b. Şu‘ayb’ın babasından rivâyet ettiği hadislerle ihticâc etmelerine rağmen tek bir rivâyette bile bulunmadığı gibi mütabaa olarak da herhangi bir rivâyetine yer vermemiştir.¹²²³

Amr b. Şu‘ayb’ın sika olması ve bazı hadisleri babasından işitmiş olması, onun mervîyyatının tamamının vicâde olmasına zıt değildir.¹²²⁴ Birçok âlim, onun bu sahifedeki rivâyetini almıştır.¹²²⁵ Onlar, o sahifedeki hadislerin sahih olmakla birlikte Amr’ın tedlis yapmış olabileceğini söylediler.

¹²¹⁸ İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü Envâ‘i ‘İlmi’l-Hadîs*, s. 178.

¹²¹⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, C. II, s. 137; Kâdî İyâz, *el-İlmâ‘*, s. 194-199; İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü Envâ‘i ‘İlmi’l-Hadîs*, s. 178-181.

¹²²⁰ Sıbt İbnü’l-Acemî, Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl, *et-Telkîh li-Fehmi Kârîi’s-Sahîh*, y.y., t.y., (<https://www.bukhari-pedia.net/book/talqih>), C. I, s. 40.

¹²²¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. VI, s. 342.

¹²²² Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. IV, s. 218.

¹²²³ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. VI, s. 342.

¹²²⁴ Cesteniyye, Mahmûd Abdulkâdir Reşâd, *Menhecü’l-Buhârî ve Müslim fi’n-Nüsah ve’s-Sahâifi’l-Hadîsiyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atü’l-Ürdüniyye, 2004, s. 48.

¹²²⁵ Bkz. İbn Ma‘în, *Târîhu İbn Ma‘în (Rivâyetü’t-Dûrî)*, C. IV, s. 462; İbn Ebî Şeybe, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Osman, *Suâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medîni*, Thk. Muvaffak b. Abdullah, 1. Baskı, Riyâd, 1404/1984, s. 104; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş‘as es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li Ahmed b. Hanbel*, Thk. Ziyâd Muhammed Mansûr, 1. Baskı, Medine, 1414/1994, s. 231; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, C. VI, s. 239; a.mlf. *el-Merâsîl*,

Buhârî, bir sahîfe olduğu ve rivâyetleri semâ'sız vicâde olduğu için ondan rivâyette bulunmaktan kaçınmıştır. Çünkü bazen sahîfede bulunan hadislerde tedlîs yapmış olabilir. Özellikle o dönemde sahîfelerden rivâyete tashîf giriyordu. Çünkü o dönemde henüz sahîfelerde nokta ve hareke yoktu. Fakat direkt olarak şeyhlerden duymak böyle değildi.¹²²⁶

Bunların yanısıra Amr'ın babası vasıtasıyla dedesinden semâ' yoluyla rivâyet ettiği hadisler sınırlıdır ve dedesi hakkında ihtilaf vardır. Nitekim birçok âlim, aile isnâdı tarikiyle rivâyet edilen hadisleri münker görmüşlerdir.¹²²⁷

Bu tarikin hadislerinde asıl olan, haklarında münker hükmü verilen hadisleri çıkarıp ve her bir hadisin hükmünü tek tek tespit edip onları araştırmaktır. Zira ondan zayıf râviler yoluyla rivâyet edilen bazı hadisler, sika râviler tarikiyle rivâyet edildiği zaman sahîh kabul edilmektedirler. Hatta onların Amr'a sahîh bir tarikle gelmesini şart koşmuşlardır.¹²²⁸

İmâm Buhârî, bu aile tarikiyle gelen rivâyetten imtina etmiştir. Çünkü bu, onun meşhur semâ' şartını taşımamaktadır. Buhârî'nin bu meselede titiz davrandığından daha önce bahsetmiştik. Amr b. Şu'ayb'ın bu sahîfeye dair semâ'ı olmadığına ve onu vicâde yoluyla elde ettiğine dair çok sayıda delil ve karine vardır. Aynı şekilde sahîfelerden rivâyette tashîf ve tahrîf şüphesi bulunmaktadır. Bu tarikin münker ve zayıf olduğunun söylenmesine ilave olarak Buhârî, bu hususta nuhaddislerin en fazla araştırma yapanıydı. Her ne kadar Buhârî'nin bu tavrı mutlak değilse de, bu tarik onun indinde kabul görmemiştir.

Buhârî'nin *Câmi* 'inde iki yerde¹²²⁹ geçmesi sebebiyle onun vicâde yoluyla rivâyette bulunduğu hususunda itiraz edilebilir: Söz konusu iki yer şunlardır:

Thk. İnâyet Şükrullah b. Nimetullah Kûcânî, 2. Baskı, Beyrut, 1418/1998, s. 148; İbn Adıyy, **el-Kâmil**, C. VII, s. 646-647; İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endelüsî, **el-Muhallâ bi'l-Âsâr**, Thk. Abdülgaflâr Süleyman el-Bendârî, Beyrut, 1408/1988, C. V, s. 232; C. VI, s. 71; C. VII, s. 530; C. X, s. 355; C. XI, s. 324; Zehebî, **Siyer**, C. V, s. 167-169; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C. V, s. 44. ¹²²⁶ Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, C. III, s. 266; a.mlf. **Siyer**, C. V, s. 174; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C. V, s. 45.

¹²²⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. VI, s. 239; Zehebî, **Siyer**, C. V, s. 169.

¹²²⁸ Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. XV, s. 197-198; Zehebî, **Siyer**, C. V, s. 175; İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali el-Ensârî, **et-Telvîh ilâ Ma'rifeti Ricâli's-Sahîh**, Thk. Mustafa Ebu'l-Gayz Abdullhayy, Abdullah b. Süleyman, 1. Baskı, Riyad, 1425/2004, C. II, s. 149; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, C. V, s. 46. Bekir Kuzudişli ve Ebu'l-Hasan Ali b. Cârullah, çalışmalarında bu sonuca ulaşmışlardır. Bkz. Bekir Kuzudişli, **Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları**, İstanbul, İham-İşaret Yayınları, 2007, s. 211-220; Ebu'l-Hasan Ali b. Cârullah, **el-İlelü'l-Vâride fî Hadîsi 'Amr b. Şu'ayb 'an Ebîhi 'an Ceddihi**, Mansura, t.y., s. 32-36.

¹²²⁹ Mahmûd Abdulkâdir Reşâd Cesteniyye'nin söylediği gibi sadece bir yerde değildir. Bkz. Cesteniyye, **Menhecü'l-Buhârî ve Müslim fi'n-Nüsah ve's-Sahâifi'l-Hadîsiyye**, s. 49-50.

Birincisi: Buhârî bu hadisi Hemmâm ibn Yahyâ tarikiyle tahrîc etmiştir: Hemmâm b. Yahyâ tahdîs edip şöyle dedi: Bize Katâde, Ebu'l-Halîl'den, o da Abdullah ibnu'l-Hâris'ten; o da Hakîm b. Hızâm'dan (r.a.) tahdîs etti ki, Peygamber (s.a.v.); “*Satıcı ve müşteri birbirlerinden ayrılmadıkları müddetçe muhayyerliktedirler.*” *وَجَدْتُ فِي كِتَابِي يَحْتَارُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ* Râvî Hemmâm dedi ki: Ben kendi kitâbımda

O Üç kerre ihtiyâr eder. Eğer *Satıcı ve müşteri* doğru söylerler ve gerçeği beyân ederlerse, alışverişlerinde onlar için bereketli ihsân olunur. Eğer yalan söylerler ve gerçeği gizlerlerse, hayırsız bir kâr kazanmaları ve alışverişlerinin bereketinden mahrûm kılınmaları umulur.” Habbân şöyle dedi: Bize Hemmâm tahdîs edip şöyle dedi: Bize Ebu't-Teyyâh tahdîs etti ki, kendisi Abdullah ibnu'l-Hâris'ten, o bu hadîsi Hakîm b. Hızâm'dan, o da Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet olmak üzeri tahdîs ederken işitmiştir.¹²³⁰

Hemmâm b. Yahyâ b. Dînâr'ın (ö. 164/781), “Mahfuz olan benim rivâyet ettiğimdir. Fakat benim kitabımda elif-lâmsız nekre olarak (يَحْيَا) veya bazı yerlerde ise fiil haliyle (يَحْيَا) mevcuttur.¹²³¹ Hemmâm bu ziyadeyi kitabında bulmuştur ancak kimin ona tahdis ettiğini belirtmemiştir. Tespit etse bile İbn Hacer'in dediği gibi, bu bir tercihtir.¹²³²

Ebû Dâvûd, bu hususta Katâde'nin ashabından teferrüd ettiğine işaret etmiştir.¹²³³ Ahmed b. Hanbel'de, Affân'dan rivâyetle Hemmâm'ın şöyle dediği geçmektedir: “Ben kitabımda بِالْحَيَارِ kelimesinin üç kere tekrar ettiğini buldum.”¹²³⁴ el-İsmâîlî bu rivâyeti başka bir yönden Habbân b. Hilâl tarikiyle tahrîc etmiştir. Bu ziyadeyi de hadisin sonunda zikretmiştir.¹²³⁵

İbn Hazm, Hemmâm'ın bu lafzı tahdîs etmediği, ancak onu kitabında bulduğunu söylediğini, ona önem vermeyip, rivâyet etmediğini ve isnâdla zikretmediğini, bu durumda olan bir rivâyetin alınmasının ve delil getirilmesinin câiz olmadığını beyan etmiştir.¹²³⁶

¹²³⁰ Buhârî, Büyû' 46.

¹²³¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XI, s. 44.

¹²³² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VII, s. 94.

¹²³³ Ebû Dâvûd bunu hadisi rivâyet ettikten sonra açıklamıştır. Bkz. Ebû Dâvûd, *Sünen*, No: 3459.

¹²³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIV, s. 41, No: 15324.

¹²³⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VII, s. 94.

¹²³⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, C. VIII, s. 366.

Suyûtî bu bağlamda şöyle diyor: “Munkatı‘şeyhinin kitabında bulunmalıdır. Râvinin şeyhinden rivâyet ettiği kitabında değil. Bu düşünölsün!”¹²³⁷ Şeyh Ahmed Şâkir, bunu İbn Kesîr’in *İhtisâru ‘Ulûmi’l-Hadîs*’ine yaptığı açıklamalarda bu ifadeyi naklettiğı zaman şu sözleriyle teyid etmektedir: “Bu, burada tayin edilmiş doğru cevaptır çünkü râvi, kendi kitabında şeyhinden rivâyet ettiğı bir hadis bulduğı zaman şeyhinden almış olması sebebiyle güvenilirlerdir. Bazen hafızası kendisine ihânet eder ve ondan işittiğini unuttur. Bu yüzden ihtiyatlı davranır ve onu kitabında bulunduğunu zikreder.”¹²³⁸

Zikredilen iki şeyhin görüşü doğru olmakla beraber, bazen râvinin hadisine müdahalede bulunulur. Daha önce geçtiğı üzere âlimler, bu ziyade hususunda Hemmâm’ın Katâde’nin ashabından tereferrüd ettiğini ve bunun ittisâlde şüphe bulunan bir tarikle geldiğini ifade etmişlerdir.

İkincisi: Buhârî şöyle demiştir: Bize Alî tahdîs etti: Bize Süfyân tahdîs edip dedi ki: “Ben o Mahzûmlu kadının hadîsini sormak üzere ez-Zührî’ye gittim. O bana bağırdı. Alî dedi ki: Ben Süfyân’a: “Sen hadîsi hiçbir kimseden alıp yüklenmedin!” dedim.”¹²³⁹ Süfyân dedi ki: Ben bu hadîsi, Eyyûb b. Mûsâ, ez-Zührî’den, o Urve’den, o da Âişe’den (r.anhâ) senediyle yazdığı **bir kitâpta buldum** (وجدته). Âişe şöyle demiştir: *Mahzûmoğulları’ndan bir kadın hırsızlık yapmıştı...*”¹²⁴⁰

Buhârî’nin hadisi bu siga ile rivâyet etmesinin bir zararı yoktur. Zira o, aynı bâbda el-Leys’in hadisini ez-Zührî’den nakille muttasıl olarak rivâyet etmiştir.¹²⁴¹

Kuşkusuz Buhârî bu tariki, sahîh olan birinci tarike atfederek ve tarikleri toplamak amacıyla rivâyet etmiştir. Sanki o, onu burada ta‘lîl için rivâyet etmiştir. Zira Süfyân, Eyyûb b. Mûsâ’dan bu hadisi işitmemiştir.

¹²³⁷ Suyûtî, **Tedribü’r-Râvî**, C. IV, s. 341. Muhammed Avvâme bu hususta şu açıklamayı yapmıştır: “Bilakis evlâ olan şöyle denilmesidir: Şeyhinin ve başkasının kitabını kapsaması için başkasının kitabında bulmasıdır.”

¹²³⁸ Ahmed Şâkir, **el-Bâ‘isü’l-Hasîs Şerhu İhtisâri ‘Ulûmi’l-Hadîs li-İbn Kesîr**, s. 217.

¹²³⁹ Burada Buhârî’nin şeyhi Ali b. el-Medîni’nin dikkatliliğı söz konusudur. Çünkü o, Zühî’nin bağırmasının sebebini derhal anlamıştır. Bu, özellikle muhaddislerin anlama hususundaki âdeti, Buhârî’nin şeyhinin şeyhi Süfyân b. Uyeyne’nin hadisleri tesebbüt ve araştırma konusundaki titizliğı ve onun şeyhi ez-Zührî’nin isnâd konusundaki titizliğidir. O, İbn Ebî Ferve’ye şöyle demişti: “Ey İbn Ebî Ferve! Allah senin canını alsın! Seni Allah’a karşı cüretli kılan şey nedir? Hadisini isnâdlı getiremez misin? Zira sen, bize dizginsiz ve yularsız hadisler tahdîs ediyorsun!” Bkz. Hâkim en-Nîsâbü’rî, **Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 119.

¹²⁴⁰ Buhârî, Fedâilu Ashâbi’n-Nebî (s.a.v.) 18.

¹²⁴¹ Sehâvî, **Fethü’l-Muğîs**, C. II, s. 523.

Bu iki örneği sunmaktaki amacımız, Buhârî'nin *Sahîh*'inde vicâde tarikiyle rivâyette bulunmadığını, dolayısıyla onda inkıtâ' şaibesi ve tashîfe kayma tehlikesi bulunduğu için diğer tarikler gibi bir tahammül yolu olarak ona itimat etmediğini beyan etmektir. Dolayısıyla Buhârî, metinlerin lafızlarının selâmeti için isnâdlar hususunda en yüksek tahammül ve edâ tariklerine özen gösteriyordu.

Buhari'nin Kaynakları isimli kitapta Buhârî'nin sahîh olduğundan emin olduğu kitaplardan rivâyet hakkını elde etmeksizin vicade yoluyla nakilde bulunduğu ve söz konusu rivâyetlerin, kitabının esasını oluşturup, sıhhat şartlarının bunların üzerine tesis edildiği veya “*kâle lî* (bana dedi), *kâle lenâ* (bize dedi), *zâdenî* (bana ziyade olarak söyledi) ve *zâdenâ* (bize ziyade olarak söyledi)” gibi ta'lik sigalarını zikretmesi, başka bir yol bulamadığı zaman bunun Buhârî tarafından ilk kez yapıldığı, vefat etmiş bir şahıstan icâzet alma imkânının bulunmayışının gerekçe geritilmesinin bu gibi kitaplar için ihmal sayılacağı ve bunları kullanmayı terketmenin doğru sayılmayacağı ifadeleri¹²⁴², haklarında delil bulunmayan soyut görüşlerdir. Buhârî ve *Sahîh*'i hakkında araştırma yapan mütekaddim ve muasır âlimlerden hiçbir kimse böyle bir görüş ifade etmemiştir. Söz konusu sigalar, muhaddislere göre isnâdın mu'allak değil mevsûl olduğu anlamını ifade eder.¹²⁴³

Buhârî'nin semâ'ı açıklamaya dair gayretleri, onun vicâde yoluyla hadis aldığı iddiasıyla çelişmektedir.

Mehmet Bilen, görüşünü bunun üzerine bina etmek suretiyle ileri giderek şöyle demiştir: “Buhârî'nin bu yaptığı, isnad önemsiz hale getirmek yerine, hadis usulünde bu tür kaynaklardan yararlanmak için öne sürülen icazet vb. şartların bir kısmını bağlayıcı olarak görmediği şeklinde yorumlanabilse de, teknik anlamda isnada hâle getirmektir.”¹²⁴⁴

Şu halde kim herhangi bir âlim veya öğrencinin herhangi bir kitaptan istifade ettiği ve ondan nakilde bulunduğu zaman, buna dair icâzete sahip olması gerektiğini

¹²⁴² Fuad Sezgin kitabının çeşitli yerlerinde bunları dile getirmekte ve delillendirmeye çalışmaktadır. Bkz. Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s. 65, 66, 88, 135, 141-142, 143.

¹²⁴³ Fuat Sezgin'in Buhârî'nin Halife b. Hayyât'tan direkt olarak rivâyet imkanı bulamayıp kitabından naklettiği iddiasını inceledik ve ondan doğrudan rivâyet imkânı bulamayınca ta'lik şeklinde yer verdiğini gördük. Buhârî, Halife'den naklettiği rivâyetlerin çoğunu *kâle lî* (bana dedi) sigasıyla zikretmiştir. Bu çalışmada söz konusu iddiayı çürütmeye ve delillerini ortaya koymaya çalıştık. Bkz. Nour Alhila, “Buhârî'nin Halife b. Hayyât'tan Rivâyeti Üzerine Bir Değerlendirme”, **Hadis Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, İstanbul, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., 1. Baskı, 2021, s. 197- 236.

¹²⁴⁴ Mehmet Bilen, **İbn Hacer'in Buhari Savunusu**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 182.

söylerse, onun buna dair hiçbir delili yoktur. Yukarıda ele aldığımız örnekler bunun aksini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bunun üzerine herhangi bir kaide, kural ya da genelleme bina edilemez.

3.1.5.3. Hadîs Nüshaları

el-Câmi ‘u’s-Sahîh’in özelliklerinden biri, İmâm Buhârî’nin mu‘allak hadislere çok yer vermesidir. Bu durum âlimleri Buhârî’nin bu hadisleri ta‘lîkinin sebeplerini araştırmaya sevk etmiştir. Onlar, bunun için çeşitli sebepler ortaya koydular. Bazıları –İbn Hacer’in *Tağlîku’t-Ta‘lîk*’te yaptığı gibi– onları vasletme yoluna gitmiştir.

Buhârî, çeşitli sigalarla ta‘lîkte bulunuyordu ki, *kâle fulânun* (قال فلان) bunlardan biridir.¹²⁴⁵ O, bunu çoğu zaman ilim ehli arasında mütedavil ve meşhur olan bir nüsha, sahîfe veya bir kaynağa atfeyordu.¹²⁴⁶ Buhârî *Sahîh*’inde hadis nüshalarından ta‘lîkte bulunuyordu. O, *asıl* rivâyetler ve müsned hadislerde geçerli olan durumun aksine mütabaat halinde talike başvuruyordu. Aşağıda sunulan iki örnekle bu durum kısaca izah edilecektir:

Birinci Nüsha: İbrâhîm b. Tahmân (ö. 163/780) Nüshası:

İbrahim b. Tahman nüshası Ahmed b. Hafs’ın (ö. 258/871) babası Hafs b. Abdullah’tan (ö. 209/824) rivâyet ettiği meşhur bir nüshadır. Bu nüsha, *Meşyehatü İbn Tahmân* adıyla matbudur. Buhârî, *Sahîh*’in çeşitli yerlerinde bu nüshadan ta‘lîkte bulunmuş ve onlardan bir kısmını mutâba‘at olarak zikretmiştir. Nitekim o, nüsha tarihinin dışında onun için müsned olarak rivâyet etmiştir. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî* ve *Tağlîku’t-Ta‘lîk*’te bu rivâyetleri vasletmeye çalışmış veya vasledenlere işaret etmiştir. Böylece rivâyet, Ahmed b. Hafs → babası Hafs b. Gıyâs → İbrâhîm b. Tahmân tarikiyle olmuştur.¹²⁴⁷

Burada konuya ilişkin iki örnek sunacağız:

¹²⁴⁵ İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü Envâ‘i ‘İlmi’l-Hadîs*, s. 24-25; a. mlf. *Tağlîku’t-Ta‘lîk*, C. II, s. 7-8. Bunun, *Sahîh*’te çeşitli örnekleri vardır.

¹²⁴⁶ Cesteniyye, *Menhecü’l-Buhârî ve Müslim fi’n-Nüsh ve’s-Sahâifi’l-Hadîsiyye*, s. 68.

¹²⁴⁷ Örnek olarak *Sahîhu’l-Buhârî*’de mutâba‘at olarak geçen 739 numaralı hadîse bakınız. İbn Hacer bunu *Tağlîku’t-Ta‘lîk*’te (C. II, s. 306) vasletmiştir. Örnek hadisler için bkz. No: 1071, 1100, 1107, 1613, 3049, 3165, 3443, 4768, 4862, 5274, 5610, 5675, 6234. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cesteniyye, *Menhecü’l-Buhârî ve Müslim fi’n-Nüsh ve’s-Sahâifi’l-Hadîsiyye*, s. 84 vd.

Birinci örnek: Buhârî şöyle demiştir: **İbrâhîm ibn Tahmân, Şu'be'den, o da Katâde'den söyledi ki: Enes ibn Mâlik şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) (Mi'râc anlatırken) şöyle buyurdu: “Ben Sidre ağacı gösterildi. Baktım ki, orada dört nehir vardı. İki nehir zâhir, iki nehir de bâtın idi. zâhir olan nehirler Nîl ve Fırât nehirlerdir. Bâtınî olan nehirler cennetteki iki nehirdir. Sonra bana üç bardak sunuldu...”**¹²⁴⁸

Bu hadis matbu nüsha tarikiyle gelmiştir.¹²⁴⁹ Bunu, Ebû Avâne (ö. 316/929) Hafs b. Abdullah tarikiyle rivâyet etmiştir.¹²⁵⁰ Aynı şekilde et-Taberânî (ö. 360/971)¹²⁵¹, İsmâîlî¹²⁵² ve Hâkim¹²⁵³ de onun tarikiyle rivâyet etmiştir.

Buhârî bu hadisi istişhâd olarak getirmiştir. İbnü'l-Müneyyir'in dediği gibi Buhârî, sütün çoğunun sarhoşluk verdiği iddia eden kimsenin görüşünü reddetmek için bu başlık altında çeşitli hadisler zikrederek konuyu uzatmış ve fıkıhla doğrudan ilişkisi olmayan bu durumu nasla reddetmiştir.¹²⁵⁴ Bu amaçla da başlığın sonunda söz konusu mu'allak hadis yer vermiştir. Böylece Buhârî, bu konuyla ilgili olarak Resûlullah'tan (s.a.v.) gelen sözleri açıklamak için rivâyet ettiği tarikleri isnâdlı ve isnâdsız olarak bir araya toplamıştır.

İkinci örnek: Buhârî şöyle demiştir: **“İbrâhîm b. Tahmân, eş-Şeybânî'den, o Adıyy b. Sâbit'ten şu ziyâdeyi getirdi: el-Berâ' b. Âzib şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.), Kureyza gününde Hassan b. Sâbit'e hitâben, “Şu müşrikleri hicvet! Şüphesiz Cibrîl seninle beraberdir!” buyurdu.”**¹²⁵⁵

Nesâî, bu tariki Ahmed b. Hafs → babası → İbrâhîm'den rivâyetle –yani, nüshanın aynı tarikiyle–vasletmiş/mevsul olarak nakletmiştir.¹²⁵⁶ İbn Hacer bu durumun Buhârî'nin şartına uygun olduğunu söylemiştir.¹²⁵⁷

¹²⁴⁸ Buhârî, Eşribe 12 (No: 5610).

¹²⁴⁹ İbn Tahmân, İbrâhîm el-Herevî, **Meşyehatü İbn Tahmân**, Thk. Muhammed Tâhir Mâlik, Dımaşk, 1403/1983, No: 119.

¹²⁵⁰ Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. V, s. 138 (No: 8134).

¹²⁵¹ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemü's-Sağîr**, Thk. Tevfik b. Abdullah b. Mes'ûd el-Hâcc, Riyad, 1432/2011, No: 1139. Dedi ki: Onu Şu'be'den sadece İbrâhîm b. Tahmân rivâyet etmiştir. Hafs b. Abdullah bunda teferrüd etmiştir.

¹²⁵² İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVII, s. 296.

¹²⁵³ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. I, s. 81 (No: 250).

¹²⁵⁴ İbnü'l-Müneyyir, **el-Mütevârî 'alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî**, s. 216.

¹²⁵⁵ Buhârî, Megâzî 32 (No: 4124).

¹²⁵⁶ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kebîr**, C. VII, s. 366 (No: 8236).

¹²⁵⁷ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XII, s. 289.

Buhârî burada İbrâhîm b. Tahmân tarikini bu konudaki önemli bir ziyade için nüshadan rivâyet etmiştir ki, o ziyade de “Kureyza günü” ifadesidir.¹²⁵⁸ Bu ziyade, Peygamber’in (s.a.v.) sözünü tarihlendirmekte ve bu sözün Hassân’a (r.a.) söylendiği olayı belirlemektedir. Çünkü bu bilgiler, isnâdlı rivâyetlerde mevcut değildir. Böylece görüyoruz ki Buhârî, metinle ilgili faydalarından dolayı ta’lîk sîgasıyla olan bazı hadîsleri rivâyet etmiştir.¹²⁵⁹

İkinci Nüsha: Mu‘âz b. Mu‘âz el-‘Anberî (ö. 196/811) Nüshası:

Mu‘âz b. Mu‘âz el-‘Anberî’nin Şu‘be’den, onun oğlu Ubeydullah (ö. 237/851) riavyetiyle naklettiği meşhur bir nüshası mevcuttur.¹²⁶⁰ Buhârî, *Câmi* ‘inin çeşitli yerlerinde bundan ta’lîkte bulunmuş, aynı şekilde onu mutâba‘at olarak tahrîc etmiştir. Bu mu‘allakların çoğu, oğlu Ubeydullah –yani, nüsha– tarikiyle mevsûl olarak gelmiştir.

Bu hususla ilgili olarak iki örnek zikredeceğiz:

Birinci örnek: Buhârî şöyle demiştir: Bana İshâk tahdîs etti: Bize Şu‘be, Hubeyb b. Abdurrahman’dan tahdîs etti: Hafs b. Âsım’ın Ebû Sa‘îd ibnu’l-Mu‘allâ’dan (r.a.) tahdîs ettiğini işittim. Dedi ki: Ben namâz kılıyordum. O sırada Resûlullah (s.a.v.) bana uğradı ve beni çağırdı. Ben namâzı bitirinceye kadar o’nun yanına gidemedim, ondan Sonra yanına gittim. Resûlullah (s.a.v.) “*Senin gelmeden seni men’ eden nedir? Allah, “Ey îmân edenler! Sizi, size hayât verecek şeylere çağırdığı zaman Allah’a ve Resûlü’ne icabet edin...” (Enfâl, 8/24) buyurmadı mı?” dedi.*” Sonra Resûlullah (s.a.v.) bana, “*Ben çıkmadan önce, sana muhakkak Kur’ân’daki en büyük sûreyi öğreteceğim!*” buyurdu. Resûlullah (s.a.v.) çıkmaya davrandığı zaman, ben kedisi va’d ettiği şeyi hatırlattım. **Ve Mu‘âz (ibnu Ebî Muâz el-Anberî) şöyle dedi: “Bize Şu‘be, Hubeyb ibn Abdurrahman’dan tahdîs etti ki, o, Hafs’tan işitmiştir. O da Peygamber’in (s.a.v.) sahâbîlerinden bir adam olan Ebû Sa‘îd’den bu hadîsi işitmiştir.**

¹²⁵⁸ İbn Hacer, **Fethû’l-Bârî**, C. XII, s. 289.

¹²⁵⁹ Ayrıca bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 5610. Buhârî, bu nüshanın tarikini sadece *Sahîh*’inde iki yerde vasletmiştir. Bkz. Hadis no: 1593. Bunun için mutâba‘ât zikretmiştir. İkinci yer, hadis no: 5130. Daha önce bir yerde onu mu‘allak olarak zikretmiş ve onun için mevsûl mutâba‘ât rivâyetinde bulunmuştur. Dolayısıyla bu iki rivâyet münferid kalmamıştır. Görülmektedir ki, Buhârî’nin nüsha tarikiyle vaslettiği bu iki hadis, matbu nüshada mevcut değildir. Bu, söz konusu iki hadisin o nüshaya ait olmadığına işaret etmektedir.

¹²⁶⁰ Halîlî, **el-İrşâd fî Ma‘rifeti Ulemâi’l-Hadîs**, C. II, s. 429.

(Rasûlullah), “O sûre, *el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn*’dir; namâzda tekrâr edilen yedi âyettir.” buyurdu.”¹²⁶¹

Buhârî, Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb’ın Ebû Sa’îd b. el-Mu‘allâ’dan rivâyet ettiği önceki hadîse, Mu‘âz b. Mu‘âz el-‘Anberî’nin Şu‘be b. el-Haccâc’dan, onun da Hubeyb b. Abdurrahman’dan naklettiği rivâyeti ta‘lîk olarak zikretmiştir.¹²⁶²

el-Hasan b. Süfyân en-Nesevî (ö. 303/906), *Müsned*’inde¹²⁶³ Ubeydullah b. Mu‘âz’dan, onun da babasından naklettiği rivâyetle bunu vasletmiştir.¹²⁶⁴

Mu‘âz b. Mu‘âz’ın bu tarikinde, Allah Teâlâ’nın, “*Kuşkusuz Biz sana tekrar tekrar okunan yediyi ve yüce Kur’ân’ı verdik.*” (Hicr, 15/87) âyetinden muradın “Fâtîha sûresi” olduğuna dair açıklama vardır.¹²⁶⁵ Bu, tefsir hususunda bir ziyadedir. Bu tarikin zikredilmesinde isnâda yönelik bir faide vardır. O da, Hafs’ın Ebû Sa’îd b. el-Mu‘allâ’dan semâ‘ına dair bir açıklama vardır.¹²⁶⁶

İkinci örnek: Buhârî şöyle demiştir: **Bana Muhammed tahdîs etti: Bizde Vekî, Şu‘be’den, o da Muhârib b. Disâr’dan, o da Câbir ibn Abdullah’tan (r.a.) haber verdi ki, Resûlullah (s.a.v.), Medîne’ye gelişi zamân bir deve yâhut bir sığır kesmiştir. Ve râvî Mu‘âz (ibnu Ebî Muâz el-Anberî), Şu‘be’den, o da Muhârib’den nakl ettiği rivâyette ziyâde etmiştir, Muhârib, Câbir ibn Abdullah’tan (r.a.) şöyle dediğini işitmiştir: “Peygamber (s.a.v.), benden iki ûkıyye ve bir dirhem veya iki dirhem mukabilinde bir deve satın aldı...”**¹²⁶⁷

Onun “Mu‘âz (b. Mu‘âz el-‘Anberî) ziyâde etti” sözü, Müslim’in *Sahîh*’inde bu rivâyet mevsûldür.¹²⁶⁸ Buhârî, Mu‘âz tarikini mutâbaat kabilinden ve tarikleri toplama bakımından zikretmiştir. Mu‘âz, bu hadisin tamamını Şu‘be’den rivâyet

¹²⁶¹ Buhârî, Tefsîr 3 (No: 4647).

¹²⁶² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XVII, s. 65.

¹²⁶³ el-Hasan b. Süfyân’ın *Müsned*’i kayıp müsnedlerdendir. İbn Asâkir, bunu ona nisbet etmiştir. (Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. XII, s. 99.) İbn Hacer şöyle demiştir: “Yine ben birçok müsnedden bazı parçalara vâkıf oldum. el-Hasan b. Süfyân, Muhammed b. Hişâm es-Sedûsî, Muhammed b. Hârûn er-Rûyanî, el-Heysem b. Küleyb vb.’nin müsnedleri gibi. Ben onlardan bir şey yazmamıştım. Ben bu tasnifi (el-Metalibu’l-Âliye) temize çektiğim zaman onlara müracaat ederek onlardaki zevâidi tetkik edip ve buna hocalara göre tertib edilmiş (Fevâidü’ş-şuyûh) kitaplarda dağınık halde mevcut olan bu kitaptaki hadîsleri ekleyebilirim.” (Bkz. İbn Hacer, *el-Metalibu’l-‘Âliye*, C. II, s. 21.) İbn Hacer’in bu ifadesinden *Müsned*’in kendisine kâmil olarak ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

¹²⁶⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIII, s. 306.

¹²⁶⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIII, s. 12.

¹²⁶⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIII, s. 306.

¹²⁶⁷ Buhârî, Cihâd 199 (No: 3089).

¹²⁶⁸ Müslim, *Musâkât*, 21 (No: 115/715).

etmiştir. Bu tarikte, deve kıssası ve devenin fiyatı vardır, ama muhtasar olarak rivâyet edilmiştir.

Bu şekilde Buhârî, hadisin bütün tariklerini toplamaya ve muhtasar da olsa bir yerde mutâba‘âtı zikretmeye önem veriyordu. Buhârî bu hususta yanında bulunan bilinen nüshalardan zikrediyordu. Bu diğer tarikler başka yerlerde mevsûl olarak tespit edilmiştir. Her ne kadar Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’inde bunlara rivâyetinde bir usûl olarak itimad etmiyorsa da, bunlara tashîf şaibesinin karışabileceği muhaddisler tarafından bilinmektedir.

Buhârî’ye, el-Hakem b. Nâfi‘in (ö. 222/837) hadisini *asıl* olarak tahrîc etmesi konusunda bir takım itirazlar söz konusu olabilir. Hakem’in Şuayb b. Ebî Hamza’dan (ö. 162/779) semâ‘ı konusunda bazı tenkitler mevcuttur. Bu konudaki tenkitler şöyledir: “Şuayb, icâzet verilen kitaplar yanında bulunmaksızın kitaplarını ondan rivâyet etmesine icâzet vermiştir veya Ebu’l-Yemân’ın Şu‘yab’dan tahammülde bulunduğu tarik münâveledir ve ondan hiçbir şey işitmemiştir ya da tek bir hadis işitmiştir. Sonra el-Hakem de, ister icâzet ister münâvele olsun tahammül lafızları arasına meşhur olmayan *ahberenâ* (bize haber verdi) lafzını kullanmayı kendisi hakkında câiz görmüştür.¹²⁶⁹ Başkaları ise bu görüşü reddetmişler ve onun Şuayb’dan semâ‘ını ve ona kırâatini sahih kabul etmişlerdir. Bu yüzden Şeyhayn *Sahîh*’lerinde onun ihticâc etmişlerdir.

Ebû Zür‘a er-Râzî, Ebu’l-Yemân’ın Şu‘yab’dan sadece bir hadîs işittiği ve geriye kalanların icâzet olduğu görüşündedir. Aynı şekilde o, oğlu Bişr’in de semâ‘ını söylemiştir.¹²⁷⁰

Ebû Ca‘fer Muhammed b. Avf et-Tâî (ö. 272/885) de, Ebu’l-Yemân’ın Şuayb’dan bir kelime dışında başka bir şey işitmediğini söylemiştir.¹²⁷¹

Ebu’l-Yemân’ın Şuayb’dan rivâyet ettiği hadisleri tahammül tarikine gelince, Zehebî bu hususta şöyle demiştir: “*Sahîhayn*’da yaklaşık kırk kadar hadis vardır ki, Buhârî Ebu’l-Yemân’dan rivâyet etmiştir. Müslim ise bunların ed-Dârimî → Ebu’l-

¹²⁶⁹ Biz bu konuyu tahkik etmiş olduğumuz bir cüz’de araştırdık. Geniş bilgi için bkz. “Cüz’ün fihi Ehâdisü Ebi’l-Yemân el-Hakem b. Nâfi‘”, Thk. Nâfiz Hammâd, Nûr el-Hîle, *Mecelletü Câmi‘ati’l-Ezher bi-Gazze, Silsiletü’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, Cilt: 13, Sayı: 1 (A), s. 513-562.

¹²⁷⁰ Hâşimî, *Ebû Zür‘a er-Râzî ve Cuhûduhû fi’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, C. II, s. 465; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, C. II, s. 359.

¹²⁷¹ Ebû Ubeyd el-Âcurrî, Muhammed b. el-Hüseyn, *Suâlâtü Ebî Dâvûd b. Süleyman el-Eş‘as es-Sicistânî (ö. 275h.) fi Ma‘rifeti’r-Ricâl ve Cerhihim ve Ta‘dîlihîm*, Thk. Abdul‘alîm el-Bestevî, 1. Baskı, Mekke, Beyrut, 1418h., s. 225 (No: 1676).

Yemân tarikiyle tahrîc etmiştir. Onların hepsi bu hususta, *ahberenâ Şuayb* (Şuayb bize haber verdi) demiş, aslâ *haddesenâ* (bize tahdîs etti) dememiştir. İşte bu, bunların icâzet yoluyla olduğunu ve kesin olarak Şuayb'in hattından nakledildiğini açıklamaktadır.”¹²⁷² Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*'da şöyle demiştir: “Şuayb'den icâzet yoluyla rivâyet etmesine rağmen, *Sahîhyân* müellifleri sika ve sağlam olduğu için onlarla ihticâcda bulunmuşlardır.”¹²⁷³ Zehebî, *el-Mîzân*'da ise bunların icâzet yoluyla olduğunu kesin bir şekilde ifade etmemiş, bilakis şöyle demiştir: “Ebu'l-Yemân, Şuayb'ın hadisleri konusunda sebt ve oldukça bilgi sahibi bir alimdir. Şuayb'den icâzet yoluyla gelme ihtimaline rağmen, *Sahîhayn*'da ondan çok rivâyet yapılmıştır.”¹²⁷⁴

Zehebî burada, Buhârî'de el-Hakem'in Şuayb'den tahdîsi bulunmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Bununla beraber elimizde matbu olarak bulunan Buhârî'de yaklaşık on yerde el-Hakem'in şeyhi Şuayb'den tahdîsi bulunmaktadır. Bu, el-Firebrî rivâyetindedir. *Sahîh*'in diğer nüshalarında bunların bazısının semâ' sigası olan *haddesenâ* (bize tahdîs etti) ile geldiğinde ittifak vardır.¹²⁷⁵ Ancak Halit Özkan, bu rivâyetlerde *haddesenâ* tabirinin kullanılmasının nedeninin müstensihlerin veya râvilerin hatalarından kaynaklandığı görüşündedir.¹²⁷⁶

Onun Şu'ayb'den semâ'mın, ona kıraatinin, arzının ve aynı şekilde münâvelenin sahih olduğunu tekid eden başka görüşler ve deliller de vardır. Onlardan bazıları şunlardır:

1) el-Mufaddal b. Gassân el-Gallâbî (ö. 246/860) şöyle demiştir: “Yahyâ b. Maîn'in şöyle dediğini işittim: Ebu'l-Yemân'a Şuayb'in hadisini sordum, o da şöyle dedi: O, münâvele yoluyla değildir. Münâveleyle aldıklarımı hiçbir kimse için çıkarmadım.”¹²⁷⁷

¹²⁷² Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 325. Zehebî'nin bu sözleriyle ilgili şu uyarıyı yapmak gerekmektedir: el-Hakem'in Şu'ayb'den aldığı rivâyetlerin sayısı *Sahîhu'l-Buhârî*'de yaklaşık 280, *Sahîh-i Müslim*'de ise 30'dan fazladır. Ayrıca el-Hakem'in *haddesenâ Şuayb* (Şuayb bize tahdîs etti) dediği bir kısım rivâyetlerle ilgili açıklamaya yer verilecektir.

¹²⁷³ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. I, s. 378.

¹²⁷⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, C. I, s. 582.

¹²⁷⁵ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 3608, 6950. Bu siga, Ebû Nu'aym İbnü'l-Haddâd, Ubeydullah b. El-Hüseyn el-İsfehânî'nin *Câmi'u's-Sahîhayn bi-Hazfî'l-Mu'âd ve't-Turuk* (1. Baskı, Dımaşk, 1431/2010) isimli eserinde geçmektedir. Bkz. No: 57, 298, 398, 496, 568, 569, 585, 781, 1630, 2545, 2639, 2941, 3425, 3632, 3957, 4159, 4235.

¹²⁷⁶ Halit Özkan, “Tedvin Tarihinde Emevi Sarayı ve Zühri'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebu Hamza Nüshası”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2012, Cilt: XVII, Sayı: 32, (s. 1-37), s. 31.

¹²⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. VII, s. 150.

Haţib el-Bağdâdî, onun senediyle İbn Diy  l olarak bilinen İbrâhîm b. el-Hüseyin'in (  . 281/894)   yle dediğini rivâyet etmiştir: "Ebu'l-Yem  n el-Hakem b. Nâfi'in öyle dediğini i  ttim: Ahmed b. Hanbel bana, "Şuayb b. Eb   Hamza'dan bu kitapları nasıl işittin?" dedi. Ben de, "Bir kısmını ben ona okudum, bir kısmını da o bana okudu; bazı  ı benim için icazettir, bazı  ı m  n  veledir." dedim. Bunun   zerine, "Hepsi hakkında *ahberenâ* de!" dedi." Bunun ardından gelen gelen İbrâhîm'den yapılan başka bir rivâyette öyle geçer: "Hepsi için *haddesenâ* de!"¹²⁷⁸

Burada Ebu'l-Yem  n, Şuayb'den bazı hadisler işittiğini bazılarını ona okuduğunu, bazılarını ise münâvele ve icâzet yoluyla aldığını Ahmed b. Hanbel'e açık bir şekilde ifade etmiştir. Bazıları onun Şuayb'den semâ'ının asla olmadığına delil getirirken, Ahmed b. Hanbel onun Şuayb'den rivâyetinde bilhassa *ahberenâ* tahammül s  gasını kullanmasını önermiştir.

Ahmed b. Hanbel'in, icâzet verilen kitaplar bulunmakla birlikte Ebu'l-Yem  n'ın Şuayb'den ic  zetten naklettiği şeylerde *ahberenâ* ibaresini kullanmasını kabul etmemesi, onun Ebu'l-Yem  n'a Şuayb'den semâ'ının nasıl olduğunu sormasından önce olabilir. Bundan sonra onun semâ', arz, münâvele ve icâzet yoluyla nakletmiş olduğu ortaya çıkmış oldu.

2) Bazı   limler, Ebu'l-Yem  n'ın Şuayb'den semâ'ını bir hadisle kayıtlamaksızın açıklamışlardır. Bu âlimler arasında ona itimat eden Buh  r  ¹²⁷⁹ ve M  slim¹²⁸⁰, ondan birçok hadis rivâyet etmişlerdir.¹²⁸¹ Bazı rivâyetlerde Buhârî ve Müslim tarafından tahdîs sîgasıyla aldığını açıkça ifade etmiştir.¹²⁸²

¹²⁷⁸ Ha  ib el-Bağdâdî, **el-Kifâye f   Usûli '  lmi'r-Rivâye**, C. I, s. 333. İbn Asâkir, bu hikâyeyi **Târîhu Dımaşk**'ta (C. XV, s. 78) rivâyet etmiş, ancak birinci tarikte *kul* (de) ifadesi yerine *k  le* (dedi) ifadesi geçmektedir. Mizzî'nin **Tehzîbü'l-Kemâl**'inde (C. VII, s. 150) de bu şekildedir.

¹²⁷⁹ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, C. II, s. 344; C. IV, s. 222.

¹²⁸⁰ Müslim b. el-Haccâc, **el-K  n   ve'l-Esmâ**, Thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Ka  kar  , 1. Baskı, Medine, 1404/1984, C. II, s. 924.

¹²⁸¹ İbn Hacer bunu Buhârî hakkında   ylemi  tir. (Bkz. İbn Hacer, **Hüda's-S  r  **, s. 369.) Bunun benzeri Müslim hakkında da   ylenmi  tir.

¹²⁸² Bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 803, 2047, 3666, 4134, 4284, 4974, 4984, 6965, 6975; Müslim, **Sahîh**, No: 105/2221. Müslim'deki bu rivâyet Buhârî'de *ahberenâ* ibaresiyle geçmektedir. *Sahîhayn*'da *ahberenâ* sîgasıyla rivâyet edilen bazı tarikler, başka eserlerde Ebu'l-Yem  n'ın şu'yab'den tahdîsi şeklinde geçmektedir. Bunlardan bazıları öyledir: Buhârî'deki 5995 ve Müslim'deki 147/2669 numaralı rivâyet, Fesevî'nin **el-Ma'rife ve't-Târîh**'inde (C. I, s. 379) *haddesenâ* ibaresiyle tahrîc edilmiştir. Buhârî'deki 3157 ve Müslim'deki 6/2961 numaralı rivâyet, Fesevî'nin **el-Ma'rife ve't-Târîh**'inde (C. I, s. 324) *haddesenâ* ibaresiyle tahrîc edilmiştir. Ebu'l-Yem  n'ın şu'yab b. Eb   Hamza'dan tahdîs ettiği çeşitli hadisleri Ahmed b. Hanbel **M  s  ned**'inde rivâyet etmiştir. Bkz. No: 1641, 3058, 6030, 6364, 7589, 15725, 16455, 21807, 21883, 23667, 26436, 26770, 26784. İmâm Ahmed ve Ya'kûb b. Süfyân onun öğrencilerindendir.

Bu durumda Buhârî'ye göre Ebu'l-Yemân'ın Şuayb b. Ebî Hamza'dan semâ'ı sabit olmaktadır.

Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988)¹²⁸³, Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî (ö. 398/1008)¹²⁸⁴ ve Muhammed b. Tâhir el-Makdisî¹²⁸⁵ de onun semâ'ını isbat etmiştir.

Ebû Zûr'a'nın, Ebu'l-Yemân'ın Şu'yab'den sadece bir hadîs işittiği görüşünün akabinde İbn Halfûn (ö. 636/1239), "Ben bunun ne olduğunu bilmiyorum!" demiş ve Ebu Zûr'a'nın ifadesine karşı itirazını Buhârî ve Ebû Ahmed el-Hâkim'in; Ebu'l-Yemân'ın Şuayb'den semâ'ını tasrih ederek açıklamıştır.¹²⁸⁶

İbn Hacer ise, Ebû Zûr'a'nın sözünün akabinde "Ebû Zûr'a mübalağa etti." demiş, sonra şöyle devam etmiştir: "Eğer bu doğru olursa, icâzetle rivâyetin sahih olduğuna delildir. Ancak bunların hepsinde *ahberenâ* diyordu. Şayet bu ona ait bir ıstılah ise bunda tartışma olmaz."¹²⁸⁷

el-Halîlî (ö. 446/1055) bir kıssa nakletmiştir ki, orada Ebu'l-Yemân'ın Şuayb'den kırâat ve arz yoluyla bir nüsha aldığını, büyük imâmlar sahih kitaplarında ondan rivâyette bulunduklarını, sika olan Ali b. Ayyâş el-Hımsî (ö. 219/834) ona tabi olmuş, Buhârî onu tahrîc etmiş, sika olan Muhammed b. İshâk es-Sağânî (ö. 270/883) ona tabi olmuş, Müslim *Sahîh*'inde ondan hadisler tahrîc etmiştir.¹²⁸⁸

Bize göre doğrusu, –her ne kadar münâvelesiz icâzet¹²⁸⁹ veya onun hadisinin çoğunun münâvele¹²⁹⁰ yoluyla olduğu söylene de–, Ebu'l-Yemân Şuayb'den hadis işitmiş ve semâ'a delalet edecek şeyler rivâyet etmiştir.

Şuayb'in kitapları son derece güvenilir ve sağlamdı.¹²⁹¹ Bunun yanısıra el-İsmâîlî, âlî isnâd açısından onun Zührî'den tarikinin önemini açıklayarak şöyle

¹²⁸³ İbn Halfûn, **el-Mu'lim**, s. 148. el-Hâkim en-Nisâbü'rî'nin **el-Esâmî ve'l-Künâ**'sında Ebu'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi'in biyografisini bulamadık. Fakat orada Şu'yab b. Ebî Hamza'nın biyografisinde Ebu'l-Yemân'ın Şu'yab'den rivâyet eden kimseler arasında zikredildiğini gördük. Bkz. el-Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Muahmmmed b. Ahmed, **el-Esâmî ve'l-Künâ**, Thk. Yûsuf b. Muhammed et-Tavîl, 1. Baskı, Medine, 1414/1994, C. II, s. 283.

¹²⁸⁴ Kelâbâzî, **el-Hidâyet ve'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ehli's-Sika ve's-Sedâd**, C. I, s. 198.

¹²⁸⁵ Makdisî, Muhammed b. Tâhir, **el-Cem' beyne Ricâli's-Sahîhayn**, Haydarabad, 1371h., C. I, s. 102.

¹²⁸⁶ İbn Halfûn, **el-Mu'lim**, s. 148.

¹²⁸⁷ İbn Hacer, **Hüda's-Sârî**, s. 369.

¹²⁸⁸ Halîlî, **el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs**, C. I, s. 453.

¹²⁸⁹ İbn Receb, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî**, C. I, s. 524.

¹²⁹⁰ İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, No: 1464.

¹²⁹¹ Zehebî, **Siyer**, C. VII, s. 190. İmâm Ahmed, Şu'ayb'in kitapları hakkında şöyle demiştir: "Şu'ayb b. Ebî Hamza'nın kitaplarını gördüm, onlar içlerinden neredeyse bir şey atılmayacak derecede sahihti." Yine onun şu sözü nakledilmiştir: "Şu'ayb'in kitaplarını gördüm; onları mazbût ve

demiştir: “Bu yüzden Buhârî, Zührî’nin pekçok hadisinde Şuayb’e dayanmıştır. Çünkü o, onun idrâk ettiği isnâdların en üstünüdür (أحسن) ve Şuayb’dan Ma‘mer yoluyla en az rivâyette bulunmuştur. Çünkü Ma‘mer’in hadislerinin çoğu ona nâzil isnâdla gelmiştir.”¹²⁹²

Sonuç olarak el-Hakem b. Nâfi‘, Şuayb b. Ebî Hamza’dan hadis işitmiş, ondan münâvele ve icâzet yoluyla rivâyet etmiştir. Halit Özkan’ın, bunun münâvelesiz icâzet yoluyla olduğu ifadesi bunun hilafıdır.¹²⁹³ O, bu hususta Buhârî’nin *Sahîh*’inde bu tarikle birçok yazılı kaynaktan yararlandığı görüşüne dayanmaktadır.¹²⁹⁴

Buhârî’ye göre *et-Târihu’l-Kebîr*’de olduğu üzere Ebu’l-Yemân’ın Şuayb’dan semâ’ı sabittir. Bir râvinin şeyhinden semâ’ında bir problem olduğu ve *Sahîh*’inde ondan rivâyette bulunduğu zaman, o *et-Târihu’l-Kebîr*’de söz konusu râvinin o şeyhten semâ’ını açıklamaktadır. Her ne kadar Buhârî’nin Ebu’l-Yemân’dan rivâyet ettiği hadis Şuayb’dan icâzet yoluyla olsa da, muhtemelen o rivâyetin belli bir kısmında icâzeti câiz görüyordu. Bununla birlikte el-Hakem, zâbit ve hâfız bir kimse idi. Bu, kendisinden rivâyette bulunduğu şeyhinin kitabını rivâyet hususundadır. Hiç kimse onun bu kitapla ilgili zabtı hususunda bir kusur söylememiştir. Aynı şekilde onun şeyhinin, onların kitaplarını en iyi zabt eden kimse olduğu bilinmektedir. Buhârî, her ne kadar ondan aldığı rivâyetlerin bir kısmını icâzet yoluyla almış olsa da, ona göre el-Hakem’in Şuayb’dan rivâyeti hususunda zabt mevcuttur. Dolayısıyla o, daha önce geçtiği üzere Şuayb’ten aldığı rivâyetlerde güvenilirlerdir.

Bu konu üzerinde biraz uzunca durduk. Çünkü bir râvinin bir kitap veya nüshadan rivâyette bulunması tashîfe düşme sebeplerinden biridir. Daha önce geçtiği üzere Buhârî, usûlde değil mutâba‘ât ve şevâhid konusunda genellikle nüshalardan rivâyette bulunuyordu. Buhârî, burada *asıllarda* el-Hakem b. Nâfi‘ yoluyla Şuayb’dan rivâyette bulunmuştur. Buhârî, *Sahîh*’inde *asıllar*, mutâba‘ât ve şevâhid konusunda ondan çok sayıda rivâyette bulunmuştur. Buhârî’ye göre onun Şuayb’dan semâ’ı sabittir. Buhârî ondan icâzet yoluyla almış olsa da, bu mücerred icâzet değildir. Çünkü

mukayyed, derecelerini yüksek buldum.” Bkz. Ebû Dâvûd, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li Ahmed b. Hanbel*, s. 263 (No: 297); Ebû Zür‘a, *Târihu Ebî Zür‘a ed-Dimaşkî*, s. 201, 379.

¹²⁹² Sehâvî, *Fethü’l-Muğîs*, C. III, s. 352.

¹²⁹³ Özkan, “Tedvin Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî’nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebu Hamza Nüshası”, s. 29.

¹²⁹⁴ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 130.

Buhârî, icazetle rivâyeti kabul etmediği gibi *Sahîh*'inde de icazetle rivâyete yer vermemiştir.

Netice itibariyle Buhârî, onu kendisine göre hadislerle ilgili bir takım amaçlar sebebiyle ta'lik veya mutâba'ât hususunda nüshalardan almıştır. Bilindiği üzere nüshalardan almak, lafızları zabt hususunda tashîf ve hataya düşmeye yol açmaktadır. Buhârî, *Sahîh*'inde usûl hadislerini rivâyet hususunda vicâde veya icâzet yoluyla gelen hadis nüshalarına itimat etmektedir. O, hakkında kuvvetli bir delil bulunmayan bir sözü, ta'likât ve mutâba'ât olarak tahrîc etmiştir. Daha önce geçtiği üzere o, mücerred icâzeti câiz görmüyordu.

Buhârî'nin bu konuda çabaları, onun tahammül ve edâ tarikleri ile bunlarla ilgili hususlara önem vermesinde görülmektedir. Bu bağlamda o, rivayeti ziyade, tashif ve tahrif gibi her türlü bozukluktan muhafaza için râvinin lafzı kendinden önceki tabakadan semâ'ına ve bu hususta son derece titiz davranarak bunu tarihlendirmeye özen göstermiştir. Yine hadis talebi için rihle, âlî isnâd, kitâbet gibi lafızların zabtı ve hıfzı hususunda önemli rol oynayan vasıtaları açıklamayı da önem vermiştir. Yine o, tashîf, tahrîf vb. bir şeye sebep olması mümkün olan tahammül tarikleriyle *Sahîh*'ine rivâyet almamıştır. Buhârî'ye bir yöntem olarak isnâda önem vermek metne önem vermektir.

3.2. RAVİNİN ZABTINA ÖNEM VERMESİ

Bu başlık altında lafızların zabtından sorumlu olan râvilerin zabtına Buhârî'nin ihtimamının boyutu ele alınacaktır. Bu bağlamda şu soruların cevabı aranacaktır: Buhârî'nin bu hususta özel bir metodu var mıydı? O, şartını sağlamayan kimseye karşı nasıl davranıyordu?

3.2.1. Buhârî'nin Şeyhlerinden Rivâyette Bulunan Râvilerin Tabakalarına Önem Vermesi

Buhârî'nin öğrenci ile şeyhi arasında likâyı şart koştuğu daha önce de belirtildiği üzere yaygın ve meşhur bir husustur. Buhârî, hoca ile talebenin muasır olmalarını yeterli görmüyordu. Buhârî'nin *Sahîh*'ini araştıran kimse, şeyh ile öğrenci arasındaki mülazemete verdiği üstün önemi görecektir. Bu durum, onun kitabındaki bariz hususlardan kabul edilir. O, ilk olarak buna *Sahîh*'inin girişinde önem vermiş ve bu şekilde devam etmiştir.

Bu, ashabu'l-hadîsten hâzık kimselerin ve hadis illetleri tabiplerinin metodudur. Onlar, kendisinden rivâyet ettiği, onun hadisini hıfzettiği, ona güvendiği, mülazemet ettiği, hadisine itina gösterdiği ve başkasının kendisine tabi olduğu bilinen kimseden rivâyet eden şahsın hadisiyle ihticâc ediyorlar; fakat bu hocadan mezkur şartları taşımayıp aynı konumda olmayan râvinin hadisini almıyorlardı.¹²⁹⁵

İbn Hacer şöyle demiştir: “Aynı şekilde kendilerinden tahrîcte bulunduğu ricâl hakkındaki tasarrufunu incelediğimizde, onların çoğunu şeyhiyle mülazemet eden ve onun hadisini en iyi bilen kimselerden seçtiğini görürüz. O, bu vasfa sahip olmayan bir kimseden hadis tahrîc ettiği zaman, bunu ancak mutâba‘ât olarak veya bu râvinin onu zabt ettiğine dair karine bulunan yerde tahrîc eder.”¹²⁹⁶

Aynı şekilde o, bazen hıfzında problem bulunan bir râviden de hadis alır. Bunun sebebi, şeyhine uzunca mülazemeti sebebiyle ashabu'l-hadîs arasında şeyhine mülazemetle meşhur olmasıdır. O, şeyhine uzun zaman mülazemeti olduğu bilinmeyen kimseden hadis almayı tercih etmezdi.¹²⁹⁷

Buhârî, *Sahîh*'inde zabtında –hadisin lafızlarını gerektiği şekilde ikame etmemek gibi– düzeltilmeyecek şekilde bozukluk bulunan kimseden tahrîcte bulunmamıştır. Nitekim o, Süleyman b. Mûsâ el-Kureşî el-Ümevî'den (ö. 219/834) tahrîcte bulunmamış ve onun hakkında, “O, yanında münkerler olduğu halde içinden çıkılmaz problemler hakkında fetva veriyordu.” demiştir.¹²⁹⁸

Bu, o kişinin bir fakih olduğu ve fikhî konulara baktığına delalet eder. Bu, kendisine fukahanın üslubu hâkim olmuş nevazili bir fakih olduğu manasına gelir. Bu yüzden o, hadislerin manâlarını lafızlarıyla nakleder. Buhârî, onun hadisinde nekarat meydana geldiğine işaret etmiştir.

Buhârî'nin ondan rivâyeti terk etmesinin sebebi başka bir yerde daha açık ifade edilmiştir: “Süleyman b. Mûsâ'nın münkerü'l-hadîstir; ben ondan hiçbir şey rivâyet

¹²⁹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, **el-Furûsiyye**, Thk. Meşhûr b. Hasan Âli Selmân, 2. Baskı, Hail, 1417/1996, s. 239.

¹²⁹⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **en-Nüket 'alâ Sahîhi'l-Buhârî (et-Tecrîd 'ale't-Tenkîh ile birlikte)**, Thk. Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ali es-Sa'dînî, Ebû Temîm Nâdir Mustafa Mahmûd, 1. Baskı, Kahire, 1426/2005, C. I, s. 77.

¹²⁹⁷ Ahmet Tahir Dayhan, **Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler**, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1995, s. 73.

¹²⁹⁸ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, C. IV, s. 38-39.

etmiyorum. O, geneli münker hadisler rivâyet etmiştir.”¹²⁹⁹ Buhârî, onun teferrüd ettiği hadisleri tenkit etmiştir.¹³⁰⁰

İbn Receb, Buhârî’nin uygulamalarını bir kâide halinde şöyle açıklamıştır: “Re’y İle İştigal Kendilerine Hâkim Olacak Derecede Re’ye Önem Veren Fukahâ”: “Onlar, hadisi gerektiği gibi hıfz etmezler; hadisin isnâdlarını ve metinlerini sağlam bir şekilde rivâyet etmezler. Çoğunlukla isnâdların hıfzında hata ederler ve metinleri manâ ile rivâyet ederler. Onlar, hadisin lafızları hususunda hafızlara muhalefet ederler. Bazen fukahâ arasında mütedâvil lafızlara benzer lafızlar getirirler.” O, “Fakîh, hadisleri metnin aslındaki lafızlardan farklı (مستغربة) lafızlarla rivâyet eder.” demiştir.¹³⁰¹

Buhârî, hadisin lafızlarını olduğu gibi rivâyet etmediği, bilakis fukahânın lafızlarıyla rivâyet ettiği için Süleyman b. Mûsâ’dan rivâyeti terk etmiştir. Çünkü bu, hadisin lafızlarını zabtetmekten ve hadisi muhaddislerin koyduğu şartlara uygun bir şekilde manâ ile rivâyet etmekten uzaktır.

Buhârî’nin amacı, daha önce geçtiği üzere, şeyhle mülazemetleri uzun olan ve şeyhin hadisini en iyi bilen kimseler olmalarının yanısıra adâlet ve tam zabt ile vasıfalanın birinci tabakadan almaktır. O, bazen kendilerinden öncekiler gibi hıfz ve itkân sahibi olan, fakat şeyhlerine uzun süre talebe olmayan ve hadisleriyle birinci tabakadakiler gibi iştigal etmeyen ikinci tabaka a’yânından da tahrîcte bulunur.¹³⁰² Bu taksimin, Nâfi’ ve el-A‘meş’in ashâbı gibi muksirûn hakkında olduğuna işaret etmek gerekir. Muksirûn dışındakilerin hadislerini tahrîc ederken “sika, adâlet ve az hata yapma” ilkelerine dayanmıştır.¹³⁰³

Buhârî, Câmî ‘inde birinci tabakadaki hıfz ve itkân sahiplerinden, aynı şekilde ikinci tabakanın ayânından rivâyette bulunmuştur. Buhârî, hıfzındakileri muttali olduğu hadislerden seçen, sınıdığı ve hadislerinin sıhhatinden emin olduğu, hıfzettikleri ile etmediklerini birbirinden ayıran kimselerden rivâyette bulunmuştur. Buhârî, râvilerin

¹²⁹⁹ Tirmizî, *İlelî’t-Tirmiziyyi’l-Kebîr*, s. 257.

¹³⁰⁰ Bunu İbn Abdilberr söylemiştir. Bkz. İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdullâh, *el-İstizkârü’l-Câmî li-Mezâhibi Fukahâi’l-Emsâr ve ‘Ulemâi’l-Aktâr fîmâ Tazammenehu’l-Muvatta’ min Me‘âni’r-Re’y ve’l-Âsâr ve Şerhu Zâlike bi’l-Îcâz ve’l-İhtisâr*, Thk. Abdulmu’tî Emîn Kal‘acî, 1. Baskı, Kahire, 1414/1993, C. XIV, s. 154.

¹³⁰¹ İbn Receb, *Şerhu ‘İlelî’t-Tirmizî*, C. II, s. 279.

¹³⁰² Hâzımî, Muhammed b. Mûsâ, *Şurûtu’l-Eimmeti’l-Hamse*, (Selâsu Resâil fi İlmi Mustalahi’l-Hadîs içinde), Hazırlayan: Abdulfettâh Ebû Gudde, 2. Baskı, Beyrut, 1426/2005, s. 151.

¹³⁰³ İbn Hacer, *Hüde’s-Sârî*, C. I, s. 14-15.

hıfzettikleri ve etmedikleri hadisleri birbirinden ayırt ediyordu.¹³⁰⁴ O, râvilerin zabt edip sağlam şekilde hıfz ettikleri rivâyetleri seçiyordu. Râvilerin illetli hadislerini almıyor yalnızca en sağlam olanlarını (عصارتہ) alıyordu. Sahih hadiste birinci derece budur.¹³⁰⁵

Buhârî'nin *Sahîh*'i, tâbiûn ve etbâuttâbiînden meşhur imâmların müsnedlerini ihtiva etmektedir. Bunların hepsi büyük imâmlardır. Onlar, fıkıh ve ilmin yanısıra hadis, rivâyet ve hıfza bir arada sahip olmuşlardır. Onun tâbiûn tabakasından şu kimselerden rivâyette bulunduğunu görüyoruz: Yahyâ b. Ebî Kesîr, Amr b Dînâr, Sa'îd b. el-Müseyyeb, İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi', Ubeydullah b. Utbe b. Mes'ûd, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Urve b. ez-Zübeyr, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, İbn Şihâb ez-Zührî, Katâde b. Di'âme, Muhammed b. Sîrîn vb. Etbâuttâbiîn tabakasından ise şu isimlerden rivâyette bulunmuştur: Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc, el-Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Hammâd b. Zeyd, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî vb.

Buhârî, daha önce geçtiği üzere çeşitli şehirlerin meşhurları ve en sikalarından *Sahîh*'inde tahrîcte bulunmuştur. İbn Hacer'in dediği gibi, onun İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi' (ö. 117/735), ez-Zührî, el-A'meş, Şu'be b. el-Haccâc ve Süfyân b. Uyeyne gibi muksirûndan merviyatı¹³⁰⁶ arşatırıldığında, merviyatının büyük bölümünü onların öğrencileri olan birinci tabakadan tahrîc ettiğini görürüz. Bu da âlimlerin, onun birinci tabakadan tahrîc ettiği, ikinci tabakanın ayânını tercih ettiği ve üçüncü tabakadan seçerek tahrîcte bulunduğu görüşlerini tekid etmektedir.

¹³⁰⁴ Hâzımî, *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse*, s. 151.

¹³⁰⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İkfl*, s. 73.

¹³⁰⁶ Emîn el-Kudât ve Şeref el-Kudât, "Kıyâsu Şartu'l-Buhârî fi't-Tabakât", (*Mecelletü Dirâsât, Câmi'atü'l-Ürdüniyye*, Cilt: XXI (A), Sayı: 5, Amman, 1994) isimli makalelerinde, zikredilen beş şeyhin tabakalarını tetkik etmişlerdir. Onlar, bu beş kişiden her birinin öğrencisini doğrudan *Sahîh*'ten tek tek incelemişler ve *Tuhfetü'l-Eşrâf*'tan yardım almışlardır. Onlar, râvilerin *Sahîh*'teki rivâyetlerinin sayısını ve mu'allak hadisleri istisna ederek ayrı ayrı her bir öğrencinin merviyatının sayısını sınıflandırmışlardır. Onlar, âlimlerin itibar ettikleri tabakaları dikkate alarak her şeyhin öğrencilerini tasnîf etmişlerdir. Her ravinin rivâyetlerini, tabakalarına göre musannif öğrencilerini ve her birinin rivâyetlerini tablo halinde göstermişlerdir. Sonra bu râvileri hadislerinin sayısını dikkate alarak tertib etmek suretiyle yüzdelik oranlarını vermişlerdir. Onlar, hem bu râvilerin hadislerini hem de öğrencilerinin rivâyetlerinin sayısını ve her tabakanın rivâyetlerinin oranını açıklayan genel bir tablo yapmışlardır. Onlar, –Hâzımî'nin de açıkladığı gibi– Buhârî'nin birinci ve ikinci tabaka hakkındaki şartının tahakkuk etmiş olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Onlara göre, Buhârî'nin çok az yer verdiği sonraki öğrencilerin onun şartını ihlâl ettiği anlamına gelmemektedir. Zira onlar, münekkitlerin güvenilirlikleri konusunda ihtilaf ettikleri kimselerdir. Buhârî'nin kendilerinden çok rivâyette bulunmamış, onlardan iki veya üç hadis tahrîc etmiştir. Buhari bazılarından makrûnen rivâyette bulunmuştur. Hâzımî'nin tespitine göre bunların çoğu Sahih'te bulunmaktadır.

Buhârî'nin üstün çabalarından biri, bir şeyhten sika bir râvinin hadisini seçerek alırken (intikâ) diğerinden almaması ya da bir bâbda intikâ' ederken diğer bâbda etmemesidir. Çünkü sika bir râvinin şeyhlerinden zabtı farklı olabilmektedir. Bu yüzden Buhârî, şeyhlerinin hadisini zabtettiği bilinen sika râvinin hadisini tercih ediyordu.¹³⁰⁷ Örneğin, Dâvûd b. el-Husayn (ö. 135/752-53) sağlam sika hâfızlardandı. Fakat o, özellikle İkrime'nin (ö. 105/723) rivâyetlerinde münkerü'l-hadîs idi.¹³⁰⁸ Bu yüzden Buhârî, onun İkrime'den rivâyet ettiği hadisleri tahrîc etmemiştir. Ali b. el-Medîni'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "O, İkrime'den rivâyet ettiği zaman münkerü'l-hadîs sayılır."¹³⁰⁹ İbn Receb, onun bu sözü hakkında şu açıklamada bulunmuştur: "Bu, onun İkrime'den rivâyet ettiği hadislerin münker sayılmasını gerektirir."¹³¹⁰

Buhârî, Dâvûd b. el-Husayn'dan sadece İbn Ebî Ahmed'in mevlâsı Ebû Süfyân'dan rivâyet ettiği hadisi tahrîc etmiştir.¹³¹¹

Buhârî, Süfyân b. Hüseyin el-Vâsıtî'den (ö. 150+/767) de hadis tahrîc etmemiştir. Çünkü o, Zührî rivâyetlerinde zayıf sayılmış ve ondan rivâyeti hüccet kabul edilmemiştir. Zira ondan rivâyetinde çoğunlukla hata ediyordu. Fakat o, başkasının hadislerinde sika kabul edilmiştir. Çünkü onunla (Zührî ile) bir kere hac mevsiminde görüşmüştür. O, Zührî'nin hadisine özen göstermediği gibi Zührî'yle birlikte Mâlik, el-Leys, Ma'mer, Akîl, Yûnus ve Şuayb gibi büyük ashabına yaptığı talebeliğe ve mülazemete özen göstermiyordu.¹³¹² Bu nedenle Zührî'nin ashabı arasında onun hadislerini almaya Süfyân b. Husayn'dan daha fazla layık kimseler vardı.

¹³⁰⁷ Tâî, Riyâd Hüseyin Abdullatîf, **et-Tashîh 'alâ Şartî's-Şeyhayn (el-Buhârî ve Müslim)**, 1. Baskı, İstanbul, 1439/2018, s. 105.

¹³⁰⁸ İbn Ma'in, **Târîhu İbn Ma'in (Rivâyetu't-Devrî)**, C. III, s. 194; İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, No: 1789.

¹³⁰⁹ İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. III, s. 408.

¹³¹⁰ İbn Receb, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî**, C. II, s. 798. O, bunu "Kendileri Sika Ancak Diğer Şeyhlerinden Rivâyet Ettikleri Hadislerin Hilafına, Bazı Şeyhlerinden Rivâyet Ettikleri Hadislerinde Zayıflık Bulunan Bir Topluluk" başlığı altında zikretmiştir.

¹³¹¹ Bu hadîs, Buhârî'de 2186 ve 2382 numaralarda iki yerde geçmektedir. Ebû Süfyân sikadır. Bkz. İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, No: 8136.

¹³¹² İbn Ma'in, **Târîhu İbn Ma'in (Rivâyetu't-Devrî)**, C. III, s. 205; a.mlf. **Târîhu İbn Ma'in (Rivâyetu't-Dârimî)**, s. 44; a.mlf. **Min Kelâmi Ebî Zekerîyya Yahyâ b. Ma'in fi'r-Ricâl, Rivâyetü Ebî Hâlid ed-Dekâk Yezîd b. el-Heysen b. Tahmân**, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, 1400h., s. 68; Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetü'r-ricâl Rivâyetü Merrûzî ve gayruhu**, thk. Vasiyyullah Abbas, **ed-Dârü's-Selefiyye, Bombay**, 1. Bsk., 1408/1988, s. 41; İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, C. IV, s. 228; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. I, s. 204; C. III, s. 390; a. mlf. **es-Sünenü's-suğrâ**, s. 614; İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C. I, s. 662-663; a. mlf. **es-Sikât**, Haydarabad, 1401h., C. VI, s. 404; İbn Adiyy, **el-Kâmil**, C. V, s. 642-645; İbnü'l-Kattân, Ali b. Muhammed el-Fâsî, **Beyânü'l-Vehm ve'l-İhâm fi Kitâbi'l-Ahkâm**, Thk. el-Hüseyin Âyet Sa'îd, 1. Baskı, Riyad, 1418/1997, C. II, s. 241; İbn Kayyim el-Cevziyye, **el-Furûsiyye**, s. 239; Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, C. II, s. 165-166; İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, No: 2437.

Buhârî, *Sahîh*'inde râvilerin hadislerini alırken tabakalarıyla ilgili bu hususu göz önünde bulundurmuştur. Buhârî'nin bu konudaki uygulması râvilerin hadisleri ve hoca-talebe irtibatı hakkında daha fazla inceleme, araştırma ve hadisleri ayırt edip seçme noktasında üstün bir çabaya muhtaçtır.

Örneğin *Sahîh*'in girişini araştırdığımızda, Buhârî'nin rivâyet ettiği ilk hadisin şeyhi Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî kanalıyla Süfyân b. Uyeyne'den rivâyet ettiği hadis olduğunu görürüz. Aynı şekilde ikinci hadisi Abdullah b. Yûsuf kanalıyla Mâlik b. Enes'ten, ondan sonraki hadisi ise Yahyâ b. Bukeyr kanalıyla el-Leys b. Sa'd'dan rivâyet etmiştir. *Sahîh*'te buna dair örnekler çoktur.

Burada Buhârî'nin şeyhlerinden rivâyette bulunan râvilerin tabakalarına verdiği ve şeyhlerine mülazemeti olan şeyhlerinden rivâyete verdiği önemi ortaya koyan çeşitli örneklerden üç tanesini zikretmekle yetineceğiz:

1) Zührî'nin (ö. 124/742) Öğrencilerinin Tabakaları:

Zührî, hadisin en önemli medarlarından biridir. Birçok âlim ondan hadis alan râvilerin tabakalarına dayanarak tabakat ilmini kurmuşlardır ki, bunların en barizi el-Hâzımî'dir. Âlimler, râvilerin tabakalarını onun ortaya koyduğu taksim esasına kıyas ediyorlardı.¹³¹³ Buhârî'nin Zühri vasıtasıyla kendilerinden hadis aldığı ve çokça hadis rivâyet ettiği ilk tabakadaki râvilerden biri Şuayb b. Ebî Hamza'dır. Şuayb b. Ebî Hamza, kendi döneminin önde gelen muhaddislerden biriydi ayrıca tahdis konusunda sıkı davranırdı. Nitekim Ali b. Ayyâş onun hakkında şöyle demiştir: “O, bizim için bir meclis sözü veriyordu. Biz sözünü yerine getirmesi için mecliste oturup bekliyorduk. Sözünü tuttuğunda elinde kitabı bulunurdu kitabı kimse ondan almazdı. O, Hişâm b. Abdulmelik'in (Dîvân) en-Nafakât'taki kâtiplerinden biriydi Zührî, Rusafe'de onlarla beraberdi.”¹³¹⁴

Şuayb b. Ebî Hamza, Zührî'ye mülazemetin yanısıra, ondan yazdığı kitabını zabt konusunda da meşhur olmuştur. Şuayb b. Ebi Hamza'nın kitaplarını içinden hiçbir şeyin çıkarılmayacak kadar musahhah/tashih edilmiş olduğunu söylemiştir. Bunun anlamı, kitaptan çıkarılacak ya da hazfedilecek bir sözün bulunmadığı anlamına

¹³¹³ Hâzımî, *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse*, s. 151.

¹³¹⁴ Ebû Zür'a, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, s. 201.

gelir.¹³¹⁵ Bir başka yerde bu kitabın değerini yücelterek mazbut ve mukayyed olarak nitelemiştir.¹³¹⁶ Yine onun şöyle dediği nakledilmiştir: “Şuayb’in kitaplarına baktım. Onları bana oğlu çıkarmıştı. Onları, bazı gençlerin sıhhat, şekil vb. bakımdan onların benzerlerini yazamayacakları kadar güzel ve sıhhatli buldum.”¹³¹⁷

Şuayb b. Ebî Hamza, Zührî’nin Hişâm b. Abdulmelik için imlada bulunduğu meclise katılmış ve kendisi de ondan yazmıştır. Daha önce geçtiği üzere Zührî’nin buna zorlandığı bilinmektedir. O, bu dönemde onların en hâfızı idi.¹³¹⁸

Buhârî’nin, onun Zührî’den hadisini çok tahrîc etmesinin sebebi, meşhur imlâ meclisinde Zührî’den hadis alması, ondan aldığı hadisi şifahen muhafaza ettiği gibi, kitâbeten de muhafaza etmesidir.

Buhârî’nin, Zührî’den rivâyetlerini çok tahrîc ettiği kimselerden biri de Yûnus b. Yezîd el-Eylî’dir. O, on iki yıl –on dört yıl olduğu da söylenmiştir– Zührî’ye mülazemet etmiştir. İbnü’l-Mübârek, aynı şekilde Abdurrahman b. Mehdî, onun kitabını sahih görmüştür. Yine İbnü’l-Mübârek’in şöyle dediği nakledilir: “Zührî’nin hadislerini, Ma’mer’den daha çok rivâyet eden kimseyi görmedim. Ancak Yunus müsned rivâyetlerini çok iyi hıfzetme konusunda bundan ayrılır.”¹³¹⁹ Bir rivâyette ise şöyle geçer: “Ancak Yûnus’un rivâyet ettikleri bunun dışındadır. Çünkü o, kitapları olduğu gibi yazıyordu... Zührî’nin hadisini Ma’mer’den daha iyi bilen hiç kimse yoktur. Ancak Yûnus el-Eylî bundan müstesnadır. Çünkü o, orada her şeyi yazmıştır.”¹³²⁰ Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (ö. 248/862) şöyle demiştir: “Biz Zührî’nin rivâyetleri konusunda hiç kimseyi Yûnus’un önüne geçirmeyiz... Zührî, Eyle’ye her geldiğinde Yûnus’a misafir oluyordu. Medine’ye gittiği zaman da Yûnus kendisine arkadaşlık etmiştir.”¹³²¹ Yahyâ b. Ma’in, Yûnus’un, Zührî’nin sultan için imlâsına katıldığını söylemiş¹³²² ve onu Zührî’nin insanların en güvenilirini saymıştır.¹³²³ Ali b.

¹³¹⁵ Ebû Dâvûd, **Su’âlât Ebî Davud Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistani min asari’l-imam Ahmed b. fî’l-cerh ve’t-ta’dîl**, Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem, el-Medinetü’l-Münevver, 1. Bsk., 1414/1994, s. 263 (No: 297).

¹³¹⁶ Ebû Zûr’a, **Târîhu Ebî Zûr’a ed-Dımaşkî**, s. 201, 379.

¹³¹⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. IV, s. 345.

¹³¹⁸ İbn Ma’in, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ, **Târîhu Osmân b. Sa’îd ed-Dârimî ‘an Ebî Zekerıyyâ Yanyâ b. Ma’in**, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Dımaşk, Beyrut, t.y., s. 42; İbnü’l-Cüneyd, **Suâlâtü Yahyâ b. Ma’in**, s. 307.

¹³¹⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. IX, s. 248.

¹³²⁰ İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, C. LXXIV, s. 304.

¹³²¹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. IX, s. 249.

¹³²² İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, C. LXXIV, s. 303.

¹³²³ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. IX, s. 248.

el-Medîni de aynı şeyi söylemiştir.¹³²⁴ Hâzîmî¹³²⁵ ve İbn Receb¹³²⁶, onu Zührî'den rivâyette bulunan birinci tabakadan saymıştır.

Ahmed b. Hanbel gibi imamlar onu hıfzı hususunda kusurlu bulsalar¹³²⁷ da ve Buhârî'nin bizzat kendisi, "O, kitabının aslı sağlam/sahih olduğu halde hıfzından rivâyet ederken yanılıyor."¹³²⁸ dese de, onun hadislerinin büyük kısmını Abdullah b. el-Mübârek tarikiyle rivâyet etmiştir. İbn Mehdî'nin onun hakkında söylediği şu sözlerin anlamı budur: "Yûnus b. Yezîd'in, İbnü'l-Mübârek'ten rivâyet ettikleri dışında hadisini yazmadım. Çünkü o, onları onun kitabından yazdığını bana haber vermişti."¹³²⁹

Buhârî'nin, bu râviler kanalıyla Zührî'den aldığı rivâyetlerde, mülazemetin yanı sıra kitabını şeyhinden zabteden râvilere itimat ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Buhârî'nin kitabını tahrîf, tashîf vb. kusurlardan olabildiğince uzak tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden o, Şuayb b. Ebî Hamza'nın Zührî'den yapmış olduğu rivâyetleri daha çok tahrîc etmiştir. Ebu'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi'in ondan rivâyetinden ve onun Yûnus el-Eylî'den çok rivâyetten bulunmasından bahsederken buna işaret etmiştik.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde Zührî'nin birinci tabaka ashabından Akîl b. Hâlid el-Eylî, Ma'mer b. Râşid ve Mâlik b. Enes gibi râvilerin rivâyetlerini çokça tahrîc ettiği görülmektedir. Buhârî'nin, Zührî'nin imlâ meclislerinde hazır bulunan ve mutemed *asıl*lara sahip olan bu iki kişiyi rivâyet hususunda takdim etmiştir.

2) Şu'be'nin (ö. 160/776) Öğrencilerinin Tabakası:

Buhârî'nin, Şu'be'nin hadislerini en çok tahrîc ettiğini tespit ettiğimiz râvilerin en meşhuru Âdem b. Ebî İyâs (ö. 221/835)'tır. Âdem b. Ebî İyas, Şu'be'den hadis yazan ve onun hadisleri konusunda sağlam olan bir râviydi. Şu'be'den hadis yazıyordu. Ahmed b. Hanbel onun hakkında şöyle demiştir: "Şu'be'nin, Bağdat'ta bir hadis meclisi vardı. Onun meclisinde Âdem b. Ebî İyâs'tan başka yazan kimse yoktu. O, ayakta olduğu halde Şu'be için istimlâ ediyor ve aynı zamanda yazıyordu."¹³³⁰ Râviler,

¹³²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LXXIV, s. 306.

¹³²⁵ Hâzîmî, *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse*, s. 150, 155.

¹³²⁶ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, C. I, s. 113.

¹³²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. IV, s. 345.

¹³²⁸ Bu ifadeyi, Buhârî'nin tarih eserlerinde bulamadık. Onu kendisinden İbn Receb rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, C. II, s. 765.

¹³²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LXXIV, s. 303.

¹³³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. VII, s. 486.

Âdem b. Ebî İyas'ta bulunan Şu'be'nin hadislerini alıyorlardı.¹³³¹ Şu'be, Bağdat'a iki defa geldi.¹³³² Bunun üzerine Âdem b. Ebî İyâs, ona mülazemet etti. Şu'be için istimplâ ediyor ve aynı zamanda yazıyordu. İbn Sa'd'ın dediği gibi, Şu'be'den sağlam bir şekilde hadis dinlemiştir.¹³³³ Âdem b. Ebî İyâs sika bir râvidir.¹³³⁴ Ali b. el-Ca'd'ın (ö. 230/844-45) rivâyet ettiği gibi kendisi Şu'be'den hadis yazan kimselerdendir.¹³³⁵

Yukarıda zikredildiği gibi Âdem b. Ebî İyâs Şu'be'den hem hadis yazmış hem de ona mülâzemeti birleştirmiştir. Âdem, isnâdlı olarak ondan tahrîcte bulunmuştur.¹³³⁶ Âdem b. Ebî İyâs, Şu'be'den aldığı rivâyetlerini Buhârî'nin en çok tahrîc ettiği râvi olarak kabul edilir. Onun Şu'be'den rivâyet ettiği 148 hadisini tahrîc etmiştir.¹³³⁷ Bu rivâyetlerin sayısının 150 olduğu da söylenmiştir.¹³³⁸ Dolayısıyla o, Buhârî'nin kendilerinden çok rivâyette bulunduğu kimselerdendir.

Buhârî *Sahih* 'inde Âdem b. Ebî İyâs'ın hadislerine *asıl* olarak yer vermiş ve onun rivâyetlerine akranının rivâyetlerini mutabaat olarak zikretmiştir. Bunun örneği şudur:

Bize Âdem tahdîs edip şöyle dedi: Bize Şu'be, el-A'meş'ten, o Mücâhid'den, o da Âişe'den tahdîs etti ki, Âişe (r.anhâ) şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.): “Ölülere sövmeyiniz. Çünkü onlar, önden göndermiş oldukları amellerinin karşılıklarına ulaşmışlardır.” Buyurdu. Ve bu hadîsi Abdullah ibnu Abdülkuddûs, el-A'meş'ten ve Muhammed ibn Enes de el-A'meş'ten rivâyet etmişlerdir. Bu hadîs Şu'be'den rivâyet etmekte Âdem, Ali b. el-Ca'd, Muhammed ibnu 'Ar'ara ve İbn Ebî Adiyy ayrı ayrı mutâba'at etmişlerdir.¹³³⁹

Buhârî, Ali b. el-Ca'd tarikini Kitabu'r-Rikâk'ta mevsul olarak rivâyet etmiştir.¹³⁴⁰ Muhammed b. 'Ar'ara (ö. 213/828) tariki mevsûl olarak tespit

¹³³¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. II, s. 268; Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Harrace 'anhû'l-Buhârî fi'l- Câmi'i's-Sahîh*, Thk. Ahmed Lübzâr, Merakkeş, t.y., C. I, s. 393.

¹³³² İbnü'l-Ca'd, Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, Thk. Âmir Ahmed Haydar, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990, C. I, s. 278.

¹³³³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, C. IX, s. 496.

¹³³⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, No: 132.

¹³³⁵ İbnü'l-Ca'd, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, C. I, s. 278.

¹³³⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXI, s. 165.

¹³³⁷ Bkz. Ebû Kûta, Yâsir, *Tabakâtü'r-Ruvât 'an Şu'be b. el-Haccâc –Rahimehullah– (161h.): Cem' ve Dirâse*, (Doktora Tezi), Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1435/2014, s. 1950.

¹³³⁸ Bu sayı için bkz. Türkî, Muhammed b. Türkî, *Ma'rifetü Ashâbi Şu'be b. el-Haccâc*, 1. Baskı, Riyad, 1430/2009, s. 26.

¹³³⁹ Buhârî, Cenâiz 97 (No: 1393).

¹³⁴⁰ Buhârî, Rikâk 42 (No: 6516).

edilmemiştir. Muhammed b. Ebî Adiyy (ö. 194/809) tarikini el-İsmâîlî zikretmiş¹³⁴¹ ve onun tarikini el-Bezzâr (ö. 292/905) *Müsned*'inde rivâyet etmiştir.¹³⁴²

Âdem b. Ebî İyâs, Şu'be'den Bağdat'ta ilim almış, sonra Askalan'a göç ederek buraya yerleşmiştir. Buhârî de Askalan'a rihle yaparak orada Âdem b. Ebî İyâs'tan ilim almıştır. Ancak Buhârî, Ali b. el-Ca'd'ın Şu'be'nin hadislerinde sika olmasına ve ona takaddüm etmesine rağmen, Âdem b. Ebî İyâs'ın Şu'be'den rivâyet ettiği hadise *asıl* olark yer vermeyi tercih etmiştir.¹³⁴³ Çünkü İbnü'l-Medînî, onu Şu'be'den rivâyet ettiği hadisleri terk edilen kimseler içinde saymıştır. Ali b. el-Medînî'ye bu durum sorulduğu zaman, onun Şu'be'den rivâyet ettiği lafızlarda ihtilaf bulunduğunu söylemiştir.¹³⁴⁴ Müslim de, onun Şu'be'den rivâyette bulunan kimseler arasında olup hadisinin kaybolduğunu zikretmiştir.¹³⁴⁵ Âlimler, Ali b. Ca'd'ın sahâbe hakkında görüşleri konusunda ve aynı şekilde halku'l-Kur'ân meselesindeki tutumu nedeniyle onu kusurlu bulmuştur.¹³⁴⁶ İbn Hacer şöyle demiştir: “O da Şu'be'nin hadislerinde güvenilir kimselerdendir.”¹³⁴⁷ Muhtemelen Buhârî, Ali b. el-Ca'd'ın bu hadisi zabtına işaret etmek istemiştir.

Buhârî, Gunder olarak bilinen Muhammed b. Ca'fer'in (ö. 193/809) Şu'be'den yaptığı rivâyetlerini tahrîce de önem vermiştir. Gunder, Şu'be'nin ashabından sağlam ve güvenilir bir kimse olup bütün imamlar kendisine itimat etmiştir. İbnü'l-Mübârek şöyle demiştir: “Râviler Şu'be'nin hadisleri konusunda ihtilaf ettikleri zaman Gunder'in kitabı aralarında hakem oluyordu.”¹³⁴⁸ Abdurrahman b. Mehdî, onun kitaplarını yazmış olmayı temenni etmiş ve “Şu'be'nin hayatında Gunder'in kitaplarından istifade ediyorduk.”¹³⁴⁹ Ali b. el-Medînî şöyle demiştir: “O, Şu'be'nin rivatleri bana göre Abdurrahman b. Mehdî'nin hadislerinden daha üstündür.”¹³⁵⁰

¹³⁴¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. IV, s. 802.

¹³⁴² Bezzâr, *Müsned*, C. XVIII, s. 224, 233, 249.

¹³⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIII, s. 287.

¹³⁴⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, C. III, s. 954.

¹³⁴⁵ Müslim, Müslim b. el-Haccâc, *Ricâlu 'Urve b. ez-Zübyer ve Cemâ'atün mine't-Tâbi'in ve Gayrihim*, Thk. Hüseyin Ali el-Cebbûrî, 1. Baskı, Dimaşk, 1426/2004, s. 124.

¹³⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIII, s. 287.

¹³⁴⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Cüz'ün fî Turuki Hadîsi "Lâ Tesübbû Ashâbî"*, Thk. Meşhûr Hasan Âli Selmân, 1. Baskı, Amman, 1408/1988, s. 56.

¹³⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. I, s. 221, 271.

¹³⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, C. II, s. 192.

¹³⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. I, s. 57; a.mlf. *et-Târîhu'l-Evsat*, C. II, s. 192.

Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Şu‘be’nin ashabı içinde Muhammed b. Ca‘fer’den daha az hatalı yoktur.”¹³⁵¹

Müslim onu Şu‘be’nin ashabının üçüncü tabakasında zikretmiştir.¹³⁵² Hâkim ise onu Şu‘be’nin ashabının birinci tabakasında saymıştır.¹³⁵³

Görülmektedir ki Buhârî, Muhammed b. Beşşâr → Gunder → Şu‘be tarikiyle rivâyette bulunduğu zaman isnâd nâzildir. Şu‘be’den, Âdem b. Ebî İyâs veya başkası tarikiyle rivâyette bulunduğu zaman ise isnâd âlîdir. Örneğin;

Bize Ebu’l-Velîd [et-Tayâlisî (ö. 227)] tahdîs etti: Bize Şu‘be tahdîs etti. H Buhârî dedi ki: Bana Bişr b. Hâlid tahdîs etti: Bize Muhammed b. Ca‘fer, Şu‘be’den, o Süleyman’dan, o İbrâhîm’den, o da Alkame’den tahdîs ettiğine göre Abdullah [b. Mes‘ûd] şöyle demiştir: “*İmân edip de imânlarına zulüm karıştırmayanlar...*” (En‘âm, 6/82) âyeti indiği zaman Resûlulah’ın ashâbı, “Hangimiz zulüm etmemiştir?” dediler. Bunun üzerine, “*Şüphesiz şirk, gerçekten büyük bir zulümdür.*” (Lokmân, 31/13) âyeti nâzil oldu.¹³⁵⁴

Buhârî, bu hadisi iki tarikle tahrîc etmiştir: Birincisi: Ebu’l-Velîd Hişâm b. Abdulmelik → Şu‘be → Süleyman → İbrâhîm → Alkame → Abdullah b. Mes‘ud. İkincisi: Bişr b. Hâlid → Muhammed b. Ca‘fer → Şu‘be → Süleyman → İbrâhîm → Alkame → Abdullah b. Mes‘ud. Eğer birinci tarikin ricâlinin beş, ikincinin altı kişiden ibaret olması sebebiyle birincinin âlî olduğunu ve neden Buhârî’nin birinci ile yetinmediğini sorarsan şöyle derim: “Muhammed b. Ca‘fer, Şu‘be’nin rivâyetleri konusunda en güvenilir kişi olduğu için hadisi ikici tarikle de tahrîc etmiştir. Bununla buna dikkat çekmek istemiştir. Burada sevkedilen lafız, Bişr’in lafzıdır.”¹³⁵⁵

Buhârî, hadisi âlî isnâdla tahrîc etmesine rağmen, Gunder’in Şu‘be’ye mülâzemetinden, mülâzemeti olan kimse daha iyi hıfzettiğinden ve birinci tabaka ricâlinin rivâyet şartını en yüksek derecede gerçekleştirdiğinden dolayı, ikinci olarak nâzil isnâdla da tahrîc etmiştir. Zira ona göre lafzı muhafaza etmek, âlî isnâda denktir. Bu yüzden Buhârî, şeyhin rivâyetleri konusunda en sağlam öğrencilerin lafzına itimat etmiştir. Buhârî’nin *Sahîh*’ini incelediğimiz zaman, onun bir hadisi birini diğerinin

¹³⁵¹ İbn Hânî’, İshâk b. İbrâhîm en-Nîsâbü’rî, **Mesâilü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Rivâyetü İshâk b. İbrâhîm b. Hânî’ en-Nîsâbü’rî**, Thk. Züheyr eş-Şâviş, Beyrut, 1400h., C. II, s. 232.

¹³⁵² Müslim, **Ricâlu ‘Urve b. ez-Zübyer**, s. 115.

¹³⁵³ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. I, s. 248.

¹³⁵⁴ Buhârî, İmân 23.

¹³⁵⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 189; Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. I, s. 526.

üzerine atfederek iki isnâdla rivâyet ettiğini görüyoruz. Daha önce geçtiği üzere Buhârî, ikinci tarikin lafzına itimat etmektedir.

Buhârî, burada hadisin lafız tespitinde zabt hususunda önemli bir konuya işaret etmiştir ki, o da şeyh ile öğrenci arasında mülâzemetir.

3) Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) Öğrencilerinin Tabakası:

Buhârî *Sahîh*'ini, şeyhi Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî'nin (ö. 219/834) Süfyân b. Uyeyne'den rivâyet ettiği hadislerle başlangıç yapmıştır. Humeydî, İbn Uyeyne'nini hadisleri konusunda râvilerin en güvenilirli, ashabının reisi, sika ve imâm bir kimse idi.¹³⁵⁶

Humeydî, kendisi hakkında şöyle demiştir: “İbn Uyeyne'ye yaklaşık on dokuz yıl mülâzemet ettim.”¹³⁵⁷

Ahmed b. Hanbel'e, İbn Uyeyne'nin rivâyetleri konusunda en güvenilir kişinin İbnü'l-Medînî mi, yoksa el-Humeydî mi olduğu sorulduğu zaman, el-Humeydî'nin İbn Uyeyne'nin has talebesi, onun hadisini râviler arasında en iyi bilen ve onun rivâyetleri konusunda en güvenilir kişi olduğunu söylemiştir.¹³⁵⁸

Birinci hadis: “*Ameller niyetlere göredir.*” Bunun Humeydî'den başkası da Süfyân'dan rivâyet etmiştir. Müslim onu, Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-'Adenî tarikiyle Süfyân'dan rivâyet etmiştir.¹³⁵⁹ O, Süfyân'a mülâzemeti olan kimselerdendi.¹³⁶⁰ Fakat Buhârî, Humeydî → İbn Uyeyne tarikini tercih etmiş ve bu hadiste onun öğrencilerinden Humeydî ile yetinmiştir.

O, Ali b. el-Medînî → Süfyân b. Uyeyne'den tahrîcte bulunmuştur. Onun Ali b. el-Medînî'den yaptığı rivâyetlerin büyük çoğunluğu şeyhi İbn Uyeyne'den yaptığı rivâyetlerdir. Abdurrahman b. Mehdî şöyle demiştir: “Ali b. el-Medînî, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisini, özellikle İbn Uyeyne'nin hadisini insanların en iyi bileni idi.”¹³⁶¹

Humeydî ve İbnü'l-Medînî, şeyhlerinin hadisleri konusunda râvilerin en güvenilirli idiler. Buhârî *Sahîh*'inde İbn Uyeyne'nin hadisini tahrîce itibar etmiştir.

¹³⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. I, s. 57.

¹³⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. V, s. 96-97.

¹³⁵⁸ İbn Abdîlberr, Yûsuf b. Abdullâh, *el-İntikâ' fi Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, Thk. Abdulfettah Ebû Gudde, 1. Baskı, Halep, 1417/1997, s. 163.

¹³⁵⁹ Müslim, Emâret 45.

¹³⁶⁰ Tirmizî şöyle demiştir: “İbn Ebî Ömer'in, “Humeydî benden bir yaş büyüktü. Ben on sekiz sene İbn Uyeyne gidip geldim.” dediğini işittim.” Bkz. Tirmizî, Emâret 183.

¹³⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIII, s. 424.

Talebelerin şeyhlerinden aldıkları hadisleri zabt etme konusu Buhârî'nin *Sahih*'inde en çok önem verdiği hususlardan biridir.

İbn Uyeyne'den pekçok öğrenci rivâyette bulunmuştur. Fakat Buhârî, daha çok Humeydî ve İbnü'l-Medîni'nin İbn Uyeyne'den yaptıkları rivâyetleri tahrîc etmiştir. Çünkü bu ikisi, İbn Uyeyne'nin ashabının en güvenilirleri ve ona mülâzemeti en çok olanı idiler.

Netice olarak Buhârî'ye göre râvilerin şeyhlerinden rivâyeti en iyi bilen ve hadisi en sika olan önemli olduğu için *Sahih*'inde şeyhlerinden rivâyette bulunanların tabakalarına özen göstermiştir. Bu durumda *Sahih*'teki rivâyetler, lafızların muhafaza edilmesi ve zabtı açısından sıhhat mertebelerinin en yükseğinde olur.

3.2.2. Hadîsleri Seçme Hususundaki Titizliği

Buhârî'nin en fazla meşhur olduğu ve temeyyüz ettiği husus, rivâyet esnasında seçimde bulunması ve teftiş etmesidir. Bu, büyük muhaddislerin yöntemidir. Bu uygulama, Yahyâ b. Maîn'in şu ifadesiyle uyuşmaktadır: “Yazarken ne bulursan yaz, rivâyet edeceğin zaman iyice ayıklayıp öyle rivâyet et!”¹³⁶² Buhârî, tahdîs esnasında şeyhlerinden seçimde bulunuyordu. O, özellikle *Sahih*'inde hadîs tahrîc ederken kendilerinden hadis aldığı kimselerden seçiyordu. Bu yüzden o, yanında bulunan bütün sahihleri rivâyet etmemiştir. Bilakis o, hadislerin sened bakımından en sahih olanını, lafız bakımından da en sağlam ve doğruya en yakın olanını kitabında *asıl* olarak yer vermiştir. Bu husus Buhârî'nin kitabına vermiş olduğu isimde yer alan *el-Muhtasar* ifadesiyle bağlantılıdır.

Buhârî'nin râvinin hadisini seçmesi, onun râvinin hadisleri arasında zabtına delalet eden bir karine bularak rivâyetlerden râvinin zabt ettiklerine *Sahih*'inde yer vermesi demektir. Karine ise râviye sikanın mütabaat etmesiyle gerçekleşmektedir. Böylece onun hadisin zabtında sika derecesine ulaştığı bilinir. Ya da o, zayıf kabul edildiği rivâyetin dışında sika olduğu için mukayyed olarak zayıf kabul edilir. Böylece onun sika derecesine ulaşan hadisini seçmiş olur.¹³⁶³

¹³⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. I, s. 344. Yukarıdaki sözün aynısı, Ebû Hâtim er-Râzî'den de nakledilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî*, C. II, s. 330.

¹³⁶³ Bu bilgi, Ezher Üniversitesi'nde Hadis alanında profesör olan Ahmed Ma'bed Abdülkerîm'in, Fethü'l-Muğis'i şerh ettiği dersten alınmıştır. İlgili ders için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=0uFWKViDDs> (Erişim tarihi ve saati: 12.03.2020, 16:15)

Buhârî'nin şeyhleri bu hususta ona uyuyorlardı. Ashâbu'l-hadîsten Sa'îd b. Ebî Meryem el-Mısırî (ö. 224/839), Nu'aym b. Hammâd (ö. 228/843), ek-Humeydî vb. reisler, Muhammed b. İsmâîl'den çekinmekle birlikte büyük saygı duyuyorlar, nazar ve marifet konusunda kendi aleyhlerine onun lehine hükmediyorlardı.¹³⁶⁴

Buna göre *el-Câmi 'u's-Sahîh*, muhtasar olmasının yanısıra seçilmiş bir özdür. Zira Buhârî'nin *Sahîh*'te tahrîc ettiği hadisler, yanında bulunan bütün hadisler içinden seçilmişlerdir. Buhârî'nin seçiminin birkaç yönü vardır:

3.2.2.1. Şeyhlerinin Asıl Nüshalarından Seçmesi

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te şeyhlerinden rivâyet ederken uygulamasından görülmektedir ki, şeyhlerin asıl nüshalarından, özellikle haklarında eleştiri bulunanların asıl nüshalarından seçiyor ve sadece semâ' ile yetinmiyordu.

ez-Zeyla'î (ö. 762/1360), Buhârî ve Müslim uygulamalarıyla ilgili şunları söylemiştir: “O ikisi, haklarında eleştiri bulunan kimselerden tahrîcte bulundukları zaman, onların mutâba'at bulunan, şevâhidi ortaya çıkan ve aslı bilinen hadislerini seçiyorlardı. Özellikle sika râvîlere muhalefet ettikleri zaman teferrüd ettikleri hadisleri rivâyet etmiyorlardı.”¹³⁶⁵

Bunun en önemli örneklerinden biri, sika şeyhlerinin asıl nüshalarından seçmesidir. O, Abdullah b. Yûsuf et-Tinniysî (ö. 218/883)¹³⁶⁶, Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839), Ebû Recâ Kuteybe el-Bağlânî (ö. 240/855)¹³⁶⁷ ve Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin (ö. 212/827)¹³⁶⁸ hadislerinden seçim yapmıştır.

Buhârî'nin seçimine örnek olarak, muhaddislerin büyüklerinden olup Buhârî'den 30 yaş büyük olan ve hakkında hiç kimsenin eleştiride bulunmadığı Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'yi vereceğiz. Ondan seçim yapması, el-Bîkendî'nin talebine Buhârî'nin icabet etmesi suretiyle olmuştur. Onun Buhârî'ye şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Benim kitaplarıma bak. İçinde hata bulduklarının üstünü çiz ki, onları rivâyet etmeyeyim.” Buhârî'de böyle yaptı. Muhammed b. Selâm, Muhammed b. İsmâîl'in sahih hükmü verdiği hadislerin yanına “genç razı oldu”; zayıf bulduğu

¹³⁶⁴ Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât*, s. 139.

¹³⁶⁵ Zeyla'î, Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye*, Thk. Muhammed Avvâme, Cidde, Beyrut, Mekke, t.y., C. I, s. 341.

¹³⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 419.

¹³⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 428.

¹³⁶⁸ İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 456.

hadislerin yanına ise “genç razı olmadı” yazdı. Talebelerinden bazıları ona, “Bu genç kimdir?” diye sordular. O da, “O, benzeri olmayan Muhammed b. İsmâîl’dir.” dedi.”¹³⁶⁹

Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’te Muhammed b. Selâm’dan tahrîcte bulunmuştur. Buna göre Buhârî’nin, Muhammed b. Selâm’a ait sahih bulduğu hadislerden tahrîc etmiş olması lazımdır.

Yine Buhârî, haklarında eleştiri bulunan şeyhlerin *asıllarından* da seçmiştir. Onun, kendisinden elli beş yaş büyük olan ve hakkında eleştiri bulunan İsmâîl b. Ebî Üveys’in (ö. 226/841) *asıllarından* seçmesi bunun örneğidir.¹³⁷⁰ O, hıfzından rivâyet ettiği hadislerde hata etmiştir. Buhârî, onunla ihticâc etmiş, fakat ondan çok fazla hadis rivâyet etmemiş ve iki hadis dışında teferrüd ettiği hadisleri ondan tahrîc etmemiştir.

İbn Hacer şöyle demiştir: “*Menâkibu’l-Buhârî*’de¹³⁷¹ sahih bir senedle bize rivâyet edilmiştir ki, İsmâîl, Buhârî için asıl nüshalarını çıkarmış, onlardan seçmesine, rivâyet etmesi ve diğerlerinden vazgeçmesi için onlardan tahdîs edeceğini bildirmesine izin vermiştir. Bu, Buhârî’nin ondan rivâyet ettiği hadislerin onun sahih hadisleri oldupu anlamına gelmektedir. Çünkü o, onun asıl nüshalarından yazmıştır. Buna göre onun *Sahîh*’in dışındaki hiçbir hadisiyle ihticâc edilmez.”¹³⁷²

İsmâîl b. Ebî Üveys’in *Sahîh*’teki rivâyetleri 239 hadise ulaşmaktadır. Bunlardan beş tanesi mükerrer ve altı tanesi mu‘allaktır. *Sahîh*’te, İsmâîl’in hadislerinin 217’sine, *Sahîh* dışında ise 20’sine mutâba‘at yapılmıştır. O, iki hadisle teferrüd etmiş olup onların şâhidleri vardır.¹³⁷³

Buhârî, İsmâîl b. Ebî Üveys’ten rivâyetinde kurallar belirlemeksizin rivayette bulunmuyordu. Buhârî, onun asıl nüshalarından seçtikten ve zabtettiklerini zabt etmediklerinden ayırdıktan sonra ondan rivâyetinde bulunmuştur. Zabtı olmayan şeyleri, onun hıfzından rivâyet etmemiştir.

¹³⁶⁹ Bununla ilgili bilgi Buhârî’nin hayatını anlatırken geçti.

¹³⁷⁰ Buhârî, *el-Kırâat Halfe’l-İmâm*, s. 38; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. II, s. 386; İbnü’l-Cüneyd, *Suâlâtü Yahyâ b. Ma‘în*, s. 47; Nesâî, Ahmed b. Şu‘ayb, *ed-Du‘afâ’ ve’l-Metrûkîn*, Thk. Mahmûd İbrahim Zâyed, 1. Baskı, Halep, 1396h., s. 51; İbn Adıyy, *el-Kâmil fî Zu‘afâ’r-Ricâl*, C. II, s. 146-147; Zehebî, *Mizânu’l-İtidâl*, C. I, s. 223; a.mlf. *Siyer*, C. X, s. 394.

¹³⁷¹ Bu kitap, Buhârî’nin kâtibine aittir. Onun hakkında Buhârî’nin hayatını anlatırken bilgi sunmuştuk.

¹³⁷² İbn Hacer, *Hüde’s-Sârî*, C. II, s. 357.

¹³⁷³ Hüseyin, Heysem Abdulgafûr, *İsmâîl b. Ebî Üveys ve Merviyâtuhu fî Sahîhi’l-Buhârî*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmiatü’l-ulûmi’l-İslamiyeti’l Alemiye, 2009 s. 6.

3.2.2.2. Zabtı Hususunda Eleştiri Bulunan Râvinin Hadislerinden Seçmesi

Buhârî'nin, çok zayıf ve kusurlu olmaları, hatalarının fahiş olması ve hıfzlarının kötü olması sebebiyle hadislerinin sahihlerini diğerlerinden ayırt edemeyen râviler hakkındaki sözleri daha önce geçmişti.

Kusurlu olduğu söylenen, fakat hadisinin sahihini diğerlerinden ayırt edebilen kimsenin sahih hadisini seçiyor ve ona mütabaat edilen hadislerinden rivâyet ediyordu.

İbn Kayyim el-Cevziyye şöyle demiştir: “Bir râvinin bir hadiste hata etmiş olması, hata etmediği bilinen rivâyetlerde onunla ihticâca mâni değildir. Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettikleri ve isnâdın hıfzı açısından kusurlu olduğu söylenen bir kimse bulunan hadislerin çoğunun hükmü böyledir. O ikisi, ancak kendileri için mutâba' buldukları hadisleri tahrîc etmişlerdir.”¹³⁷⁴

Örneğin Buhârî, Muhammed b. Ebî Hafsa el-Basrî Ebû Seleme'nin (ö. 150h.?) Zührî'den rivâyet ettiği iki hadisi tahrîc etmiştir. Hâlbuki Ebû Seleme hıfzı açısından kusurlu bulunmuştur. Buhârî mütabaatı bulunan bu iki hadisi ve bu iki hadis dışında muallak olarak Ebu Selem'den Sahih'inde rivâyet etmiştir.¹³⁷⁵

Birinci örnek: Buhârî şöyle demiştir: Bize Yahyâ b. Bukeyr tahdîs etti: Bize el-Leys, Ukayl'den, o da İbn Şihâb'dan, o da Urve'den, o da Âişe'den tahdîs etti: **H** Bana Muhammed ibn Mukâtil tahdîs edip şöyle dedi: Bana Abdullah –İbnü'l-Mübarek– haber verip şöyle dedi: Bize Muhammed b. Ebî Hafsa, ez-Zührî'den; o Urve'den haber verdi ki, Âişe (r.anhâ) şöyle demiştir: “Müslümanlar, Ramazân farz kılınmadan evvel Âşûrâ orucu tutarlardı. Ve o gün Kâbe'ye örtü örterlerdi...”¹³⁷⁶

İkinci örnek: Buhârî şöyle demiştir: Bize Süleyman b. Abdurrahman tahdîs etti: Bize Sa'dân b. Yahyâ tahdîs etti: Bize Muhammed ibn Ebî Hafsa, ez-Zührî'den, o da Ali b. Hüseyin'den, o da Amr b. Osmân'dan tahdîs etti ki, Üsâme ibn Zeyd fetih zamânında: “Yâ Resûlallah! Yarın Mekke'de nereye ineceksiniz?” diye sormuş. Peygamber (s.a.v.) de: “*Akîl bize evden menzilden birşey bıraktı mı ki?*” buyurdu; sonra da, “*Mü'min kâfire vâris olmaz, kâfir de mü'mine vâris olmaz.*” buyurdu.¹³⁷⁷

¹³⁷⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Eyyûb, **Tehzîbü's-Sünen**, Thk. İsmâil b. Gâzî Merhabâ, 1. Baskı, Riyad, 1428/2007, C. III, s. 1216-1217.

¹³⁷⁵ İbn Hacer, **Hüde's-Sârî**, C. II, s. 447.

¹³⁷⁶ Buhârî, Hacc 47 (No: 1592).

¹³⁷⁷ Buhârî, Megâzî 49 (No: 4282).

Buhârî, Muhammed b. Ebî Hafsa'nın bu hadisini Kitâbu'l-Megâzî'nin "Peygamber (s.a.v.) Fetih Günü Bayrağı Nereye Dikti?" bâbında rivâyet etmiştir. Buna, Kitâbu'l-Cihâd'da mevsûl olarak tahrîc ettiği Ma'mer rivâyetini mutâba' olarak getirmiştir.¹³⁷⁸ Bu rivâyet, *haccetihi* (Vedâ Haccı'nda) lafzıyla gelmiştir ki, Muhammed b. Ebî Hafsa'nın rivâyetine muhaliftir.

Müslim'de Muhammed b. Ebî Hafsa'ya mutâba' olarak Zem'a b. Sâlih gelmiştir.¹³⁷⁹ Dârekutnî, bu hadisi sadece Muhammed b. Ebî Hafsa → ez-Zührî tarikiyle tahrîc etmiştir.¹³⁸⁰ Bu hadisin, aynı bâbda Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen bir şahidi vardır ki, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Allah Mekke'nin fethini müyesser kıldığı zaman inşâallah menzilimiz, onların Hayf'tır ki, orası küfür üzere andlaştıkları yerdir*" buyurdu.¹³⁸¹ Bu, Mekke'nin fethi senesinde olduğuna delalet etmektedir.¹³⁸² Ayrıca Buhârî bunu, el-Evzâî'nin ez-Zührî'den şu lafızla rivâyet etmiştir: "O (Resûlullah) Minâ'da iken, "*Bizler yarın Kinâne oğulları Hayf'ına (yurduna) ineceğiz...*" dedi."¹³⁸³ Bu, onun bunu fethihte değil veda haccında söylediğine delalet eder. Buhârî, onu Kitâbu'l-Hacc'da veda haccının yapıldığı mevki olarak tahrîc etmiştir. Buhârî'nin bâblandırması ve hadisi iki yerde zikretmesi rivâyetlerin zamanlarının farklı olduğuna işaret eder. Bu durum da hadisenin tekrarlandığını gösterir. İbn Hacer de olayın tekrarlanma ihtimalinin bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁸⁴ Bu, aynı zamanda Hamza el-Bekrî'nin araştırmasında ortaya koyduğu taaddüd şartlarına da uymaktadır.¹³⁸⁵

Yukarıdaki açıklamalarda görülmektedir ki Buhârî, Muhammed b. Ebî Hafsa'nın hadisini sadece iki yerde tahrîc etmiştir. Her ikisinde de mütâbi rivâyetlere yer vermiş, onun hadisini tek olarak tahrîc etmemiştir.

Buhârî'nin bazı zayıf kimselerden, ihtilat eden bazılarından rivâyette bulunması, onların hadislerinden seçmesi, sahihini başkalarından ayırt etmesi ve onların bu husustaki zabtlarını keşfetmeye çalışması, yüksek bir dikkate, hadisi

¹³⁷⁸ Buhârî, Cihâd 179 (No: 3058).

¹³⁷⁹ Müslim, Hac 80 (No: 440/1351).

¹³⁸⁰ Dârekutnî, **Sünen**, C. IV, s. 21 (No: 3028).

¹³⁸¹ Buhârî, Megâzî 49 (No: 4284).

¹³⁸² Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, C. IV, s. 395.

¹³⁸³ Buhârî, Hac 45 (No: 1590).

¹³⁸⁴ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XII, s. 519

¹³⁸⁵ Şartlar şunlardır: Taaddüde delalet eden rivâyetlerin sahih olması; taaddüde delalet eden metinlerin illetlerden sâlim olması ve taaddüde delalet eden rivâyetlerin mahrecinin ihtilâfı. Bkz. Hamza el-Bekrî, **Ta'addüdü'l-Hâdis fi Rivâyâtü'l-Hadîsi'n-Nebevî: Dirâse Te'sliyye Nakdiyye**, 1. Baskı, Amman, 1434/2013, s. 105-166.

araştırmaya ve onun yaptığını anlamaya ihtiyaç duymaktadır. Burada umde, Buhârî'nin onların hadislerini seçmesi üzerindedir; onların bilinen derecelerine göre değildir.¹³⁸⁶

3.2.2.3. Yalnızca Kitaplarını Zabteden Kimselerin Rivâyetlerinden Seçmesi

Râvinin zabtı, hem hıfzının hem de kitabının zabtını kapsamaktadır. Hadisini hıfzından zabtedemeyen kimseden rivâyette, eğer kitabını zabtetmişse kitabına itimat edilir. Buhârî, rivâyetlerini kitaplarından hıfzederek zabteden kimselerin hadislerini seçmeye gayret göstermiştir. Bu itina, Buhârî'nin hıfzı zayıf kimseden rivâyet hususunda itimat ettiği karinelerden kabul edilir.

Buhârî, kitabın zabtına itibar edilmesi hususunda *Sahîh* dışında şöyle demiştir: “İlim ehli indinde kitap korunaklıdır/ahfaz. Çünkü kişinin başına bir şey geldiği zaman kitaba müracaat eder, kitaptaki gibi olur.”¹³⁸⁷

Buhârî'nin, kitaplarını zabteden ve rivâyetlerini seçtiği râvilerden biri, Şebîb b. Sa'îd el-Habatî el-Basrî (ö. 186/802)'dir. O, Yûnus b. Yezîd'in (ö. 159/776) sika râvilerinden biridir. O, ticaret için Mısır'a gidip geliyordu. Onun kitabı sahihtir. Onun kendisinden oğlu Ahmed yazmıştır.¹³⁸⁸

İbn Adiyy şöyle demiştir: “Onun, Yûnus b. Yezîd → ez-Zührî yoluyla rivâyet ettiği, kendisinden de oğlu Ahmed'in rivâyet ettiği bir nüshası vardır ki, onun hadisleri müstakîmdir. İbn Vehb, ondan münker hadisler rivâyet etmiştir. Muhtemelen Şebîb, ticaret için bulunduğu Mısır'da hadis rivâyet etmiş, İbn Vehb onun hıfzından yazmış ve böylece o yanılığa ve vehme düşmüştür.”¹³⁸⁹

Buhârî, onun oğlunun Yûnus → İbn Şihâb yoluyla rivâyet ettiği bazı hadisleri tahrîc etmiştir. O, onun Yûnus'tan yaptıkları dışında bir rivâyetini tahrîc etmemiştir. Dolayısıyla İbn Vehb'in ondan yapmış olduğu hiçbir rivâyeti tahrîc etmemiştir.¹³⁹⁰

¹³⁸⁶ Buhârî'nin, hata edenlerden hadisini seçtiği kimselerden bazıları, Eflah b. Humeyd el-Ensârî (bkz. İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 358) ve Süleyman b. Abdurrahman ed-Dımaşkî'dir. (bkz. İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 388). Buhârî'nin, muhtelit olanlar hadisini seçtiği kimselerden bazıları, Sa'îd b. Ebî Arûbe (bkz. İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 384) ve Cerîr b. Hâzim'dir. (bkz. İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 364).

¹³⁸⁷ Buhârî, *Ref'u'l-Yedeyn fi's-Salât*, s. 82.

¹³⁸⁸ İbn Adiyy, *el-Kâmil*, C. VI, s. 174-175.

¹³⁸⁹ İbn Adiyy, *el-Kâmil*, C. VI, s. 177.

¹³⁹⁰ İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 391.

Buhârî'nin, bazı zayıf rivâyetleri tashihte itimat ettiği karinelere biri, özellikle sahibinin hıfz ve kitabette zabtta hata ettiği bilindiği zaman onların rivâyette itimat ettikleri nüshalardan seçmesidir. Nitekim Buhârî, Muhammed b. Fuleyh b. Süleyman (ö. 197/812)'ın bir nüshasını tahrîc etmiştir. O, bu nüshayı babası (ö. 168/748) → Hilâl b. Ali → Atâ b. Yesâr → Ebû Hüreyre tarikiyle rivâyet etmiştir. Bazısı ise Hilâl → Enes b. Mâlik tarikiyle rivâyet edilmiştir. Buhârî, bunların çoğuna mutâba' zikretmiştir. Ona göre, bu isnâdla ona ait başka bir nüsha vardır; fakat bundan Atâ b. Yesâr'ın yerine Abdurrahman b. Ebî 'Amra vardır. Buhari bu rivâyetlerde teferrüd etmeyip rivâyetlerin çoğunun mütabilerine yer vermiştir.¹³⁹¹

Buhârî, bir nüshasından rivâyetinde zayıf kabul edilen kimseden hadis tahrîc etmemiştir. Örneğin, Vehb b. Cerîr b. Hâzim el-Basrî (ö. 206/821) gibi. Onun babası, İbn Lehî'a (ö. 179/795)'dan işitmiş, o da Yezîd b. Ebî Habîb'den bir nüsha olarak rivâyet etmiştir. O, bu hususta şüpheye düşmüş ve onu babası → Yahyâ b. Eyyûb → Yezîd b. Ebî Habîb tarikiyle rivâyet etmiştir. İbn Yûnus (ö. 347/958), Yahyâ b. Eyyûb'un biyografisinde benzer şeylere işaret etmiştir.¹³⁹² Fakat Buhârî, onun bu nüshasından herhangi bir şey tahrîc etmemiştir.¹³⁹³

Buhârî, râvilerin şeyhlerin doğrudan semâ'ının tahakkukuna özen gösterdiği gibi, râvilerin şeyhlerinden merviyyatının zabtına önem verdiği kitabında görülmektedir. Buhârî, onların bu husustaki hâllerini tek tek incelemiş, onların şeyhlerine göre tabakalarını ve onlardan yaptıkları hıfza ve yazıya dayalı merviyyatını itibara almıştır. Öyle ki Buhârî, şeyhlerinden en iyi şekilde zabt eden râvilerden ve onların en sağlam rivâyetlerinden tahrîcte bulunmuştur. Özellikle hıfzı konusunda tenkit edilen kimsenin şeyhlerinden rivâyet ettiği hadisleri veya isnâddaki diğer râvilerin kitabından zabt eden kimsenin rivâyetinden seçerken aynı şekilde titiz davranmıştır.

Buhârî'nin, hadisinin sahihini zayıfından ayıramayan kimseden ve hadisini ayırt edemeyecek şekilde galatı çok olan kimseden rivâyet etmemesi de onun bu husustaki seçimi kapsamına girmektedir. O, hadisini ayırt edebilenin ayırt ettiği hadislerinden rivâyette bulunmuştur.

¹³⁹¹ Abdullah b. Sâlim el-Mısrî, *Diyyâu's-Sârî fî Mesâliki Ebvâbi'l-Buhârî*, 1. Baskı, Dârü'n-Nevâdir, y.y., 1432/2011, C. II, s. 390.

¹³⁹² İbn Yûnus, Abdurrahman b. Ahmed es-Sadeffî, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeffî*, Thk. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, 1. Baskı, Beyrut, 1421/2000, C. I, s. 506.

¹³⁹³ İbn Hacer, *Hüde's-Sârî*, C. II, s. 470.

O, –Allah rahmet etsin– şöyle demiştir: “Hadisinin sahihini zayıfından ayıramadığını bildiğim hiç kimseden rivâyette bulunmadım ve onun hadisini yazmadım.”¹³⁹⁴ Örneğin o, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ (ö. 148/765) hakkında şöyle demiştir: “İbn Ebî Leylâ sadûktur; ama ben ondan rivâyet etmiyorum. Çünkü o, hadisinin sahihini zayıf olanından ayırt etmesini bilmiyor. Dolayısıyla ben durumu böyle olan hiçbir kimseden hadis rivâyet etmem.”¹³⁹⁵ Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın sıdkı ve adâleti hiç kimse ithamda bulunmadığı ve onu sadece hıfzı hususunda kusurlu buldukları halde, Buhârî *Sahîh*’inde ondan hadis tahrîc etmemiştir.¹³⁹⁶ Hatta Şu‘be şöyle demiştir: “Hıfzı, İbn Ebî Leylâ’dan daha kötü olanı görmedim.”¹³⁹⁷

Buhârî, *Câmi* ‘inin birçok yerinde kendilerinden tahrîcte bulunmadığı kimseler hakkında bu ibareyi söylemiştir.¹³⁹⁸ Bu da Buhârî’nin, ancak hadisinin sahihini zayıfından ayırt edebilen kimselerden rivâyette bulunmasını gerektirir. Bu da râvinin en azından temelde sadûk olmasını gerektirmektedir. Çünkü yalancının sahih hadisi bilmesi mümkün değildir.¹³⁹⁹

Böylece Buhârî’nin, hadisinin sahihini zayıfından ayırt edemeyen kimseden rivâyette bulunmadığı görülmektedir. O, bu husustaki metodunu açıklamış ve *Sahîh*’inde açık bir şekilde bu metodu takip etmiştir.

3.2.3. Zabtında Bozukluk Olan Kimseden Makrûn, Mütâbî‘ veya Ta‘lîk Olarak Rivâyet Etmesi

Buhârî’nin *Sahîh*’indeki uygulamalarından biri de, zabtı sıkıntılı olan makrûn veya mutâba‘ât olarak rivâyette bulunması, müsnedât ve usûlde rivâyette bulunmamasıdır. O, *Sahîh*’inde her ne kadar râvinin zabt ve itkân ehli olmasını şart koşmuş olsa da, râvide bu hususta kusur olması ve onun gibi birinin bu rivâyete

¹³⁹⁴ Tirmizî, *İlelû’t-Tirmiziyyi’l-Kebîr*, s. 394.

¹³⁹⁵ Tirmizî, Salât 269 (No: 364); a.mlf. *İlelû’t-Tirmiziyyi’l-Kebîr*, s. 392.

¹³⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-‘İlel ve Ma‘rifetü’r-Ricâl*, C. I, s. 411; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, C. VII, s. 323; İbn Adıyy, *el-Kâmil*, C. IX, s. 209; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IX, s. 564.

¹³⁹⁷ Ebû Hafs el-Fellâs, Amr b. Ali b. Bahr es-Sekâ el-Basrî, *‘İlelû’l-Hadîs ve Ma‘rifetü’l-Fukahâi’s-Sikât mine’d-Di‘âf mimmâ İctema‘a ‘aleyhi’l-‘Ulemâ’ min Ehli’l-Basra*, Thk. Muhammed et-Taberânî, 1. Baskı, Medine, Cidde, 1438/2017, s. 151.

¹³⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. III, s. 205; Tirmizî, *İlelû’t-Tirmiziyyi’l-Kebîr*, s. 35, 158, 389, 394.

¹³⁹⁹ Mu‘allimî, *et-Tenkîl*, C. I, s. 212.

muvafakat etmesi durumunda, bu kusur giderilmiş olur ve hadis onun şartına göre sahih olur.¹⁴⁰⁰

Hıfzı ve zabtındaki bozukluk sebebiyle Buhârî'nin *Sahîh*'inde makrûn ve ta'lik olarak rivâyette bulunduğu kimselerden biri, Abdülazîz b. Muhammed b. Ubeyd ed-Derâverdî (ö. 187/803)'dir. O, hıfzı ve râvilerin kitaplarından rivâyeti hususunda tenkit edilmiştir. O, râvilerin kitaplarından okuyor, hata yapıyor, kitapta aslı olmayan hadisler rivâyet ediyor ve zaman zaman hadisleri kalbediyordu.¹⁴⁰¹

Buhârî, ondan makrûn veya mutâba'ât olarak tahrîcte bulunmuştur.¹⁴⁰² Sekiz yerde Abdülazîz b. Ebî Hâzim'e makrûn olarak ondan tahrîcte bulunmuştur.¹⁴⁰³ O, fakih ve sikadır.¹⁴⁰⁴ Buhârî, çeşitli yerlerde mutâbi' olarak ondan tahrîcte bulunmuştur.¹⁴⁰⁵

Buhârî'nin, bazıları hakkında muhtemel olsa da, kendisinden aşağıda olmayanlara muhalefet ettiği zaman hıfzına itimat edilmediğini söyleyip de tahrîcte bulunduğu kimselerden biri, Abdurrahman b. İshâk el-Kureşî el-Âmirî'dir.¹⁴⁰⁶ Buhârî, ta'lik olarak mutâba'ât yoluyla ondan tahrîcte bulunmuştur.¹⁴⁰⁷

Buhârî, râvilerin hıfzından emin oluyor ve onların muhtelif merviyatı arasında karşılaştırma yapıyordu. Eğer râvide bir hata veya hıfzı ve zabtında bir zayıflık bulursa, insanların en sâlihi ve en âbidi olsa da onu zayıf sayardı. Çünkü rivâyetin esası hıfz ve itkândır.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XVII, s. 74.

¹⁴⁰¹ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, C. VII, s. 602; Ebû Dâvûd, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li Ahmed b. Hanbel*, s. 221-222; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. III, s. 230; Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, C. III, s. 783; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. V, s. 395; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 116.

¹⁴⁰² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIV, s. 405; C. XVII, s. 73.

¹⁴⁰³ Buhârî, *Mevâkîtü's-Salât* 6 (No: 528); Fadlû Leyleti'l-Kadr 3 (No: 2018); Menâkibu'l-Ensâr 40 (No: 3885); Tefsîru'l-Kur'ân 10 (No: 4798); Da'avât 32 (No: 6358); Rikâk 51 (No: 6564); Ta'bîr 4 (No: 6989); Ta'bîr 4 (No: 7045).

¹⁴⁰⁴ Ebû Zûr'a, *ed-Du'afa*, C. III, s. 903; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, No: 4088.

¹⁴⁰⁵ Bazıları şunlardır: Buhârî, No: 1607, 2519, 4898, 7393, 7398.

¹⁴⁰⁶ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Cü'zü'l-Kırâe Halfe'l-İmâm*, Thk. Fazlurrahman es-Sevrî, 1. Baskı, el-Mektebetü's-Selefiyye, y.y., 1400/1980, s. 36.

¹⁴⁰⁷ Bkz. Buhârî, No: 2214, 3356, 4891.

¹⁴⁰⁸ Avmâr, Sâlih b. Sa'id, "Meslekü's-Şeyhayn fi İntikâi'l-Ehâdîs ve Def'i's-Şübühât 'anhu", *Mu'temerü'l-İntisâr li's-Sahîhayn*, Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 1431/2010, s. 14.

Buhârî'nin, ondan ve onun durumunda olanlardan bazen makrûn bazen de mutâba'ât olarak tahrîcte bulunmasının sebebi, hıfz ve zabt kusurunu gidermek ve *Sahîh*'inde rivâyet ettiği hadislerdeki zabtına işaret etmektir.¹⁴⁰⁹

Bu bölümde sunduğumuz bilgilerden ortaya çıkmaktadır ki Buhârî, râvileri ve hadislerini seçmeye çok büyük önem vermiştir. Onun şöyle dediği nakledilmiştir: “Ben, hakkında şüphe olan bir râviden dolayı on bin hadîs terk etmişimdir. Yine ben bu kadar rivâyeti ya da bundan daha çoğunu başka bir râvinin rivâyetlerinden benim için bir şüpheden dolayı terk ettim.”¹⁴¹⁰

Buhârî'nin bu çabaları ve bunlarla ilgili hususları ortaya koyduktan sonra, bu bölümün sonunda isnâdın Buhârî'den itibaren hükmünü kaybettiği¹⁴¹¹ ve Buhârî'nin isnâdın otoritesini sarstığı¹⁴¹² iddiaları üzerine durmamız gerekmektedir. Bu, sadece isnâdları yeren bir iddia değil, aynı zamanda metinlerin sıhhatini de yermektedir. Çünkü –daha önce geçtiği üzere– isnâd, metne ulaştıran yoldur. Eğer isnâd Buhârî'nin elinde sarsılmaya başlamışsa ve isnâda bir değer vermemişse, bundan zımnen anlaşılmaktadır ki, Buhârî'nin elinde metin de sarsılmaya başlamış demektir.

Buhârî, râviler hafızalarından rivâyet ettikleri zaman onların hadislerini araştırıyor, onları sika hâfızların hadisleriyle karşılaştırıyor, onların metinlerin lafızlarını temyizlerini sınıyor ve aynı şekilde sahih olanı diğerlerinden ayırt ediyordu. O, kitabın zabtına itimat eden kimsenin kitabının ve nüshasının selâmetine önem veriyordu. O, rivâyette şeyhlerinden rivâyette bulunan râvilerin tabaklarına özen gösteriyor, şeyhlerine mülâzemeleri olan hafızları takdim ediyor ve onların hadislerinden en iyi şekilde zabt edileni seçiyordu. O, mertebesi *Sahîh*'in şartından düşük olan kimselerden hadis alsa da yine bu hususa önem veriyordu.

¹⁴⁰⁹ Buhârî'nin, zabtında kusur bulunduğu halde kendisinden mutâbi' olarak tahrîcte bulunduğu kimselerden biri, Hassân b. İbrâhîm el-Kirmânî'dir. Buhârî ondan mutâbi' olarak birkaç hadis tahrîc etmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Hüde's-Sâri*, C. II, s. 367.) Onlardan biri de Süleyman b. Hayyân'dır. Bkz. İbn Hacer, *Hüde's-Sâri*, C. II, s. 388.

¹⁴¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 346.

¹⁴¹¹ Fuad Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Arapça'ya tercüme: Mahmûd Fehmî Hicâzî, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1411/1991, C. I, s. 113-114; a.mlf. *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 143.

¹⁴¹² Bilen, *İbn Hacer'in Buhari Savunusu*, s. 182.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METİN BAĞLAMINDA BUHÂRÎ'NİN HADİS LAFIZLARININ TESPİTİNE YÖNELİK UYGULAMALARI

Buhârî'nin, hadislerin lafızlarının tespiti hususunda metinlere önem vermesinin yanısıra isnâda karşı ihtimam göstermesi konusunda âlimlerin görüşleri daha önce zikredilmişti. Buhârî'nin, isnad kadar metinlere önem vermediği hususunda söylenenlerin isabetli olmadığını daha önce teorik olarak ifade etmiş olsak da burada *Sahîhu 'l-Buhârî*'den çeşitli örnekler zikretmek suretiyle onun bu konudaki gayretleri uygulamalı olarak ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Ayrıca burada onun lafızları seçme, rivâyetleri tercih ve onları tahrîc için dayandığı derin araştırmaya muhtaç olan yönteminden bahsedilecektir. Aynı şekilde bâb başlıklarını tertipteki tercihine, manâlarını açıklaması bakımından bizzat lafızlara verdiği öneme böylece tashîf ve tahrîften uzak durmasına göz atılacaktır.

Konular ana başlıklar ve alt başlıklar halinde ele alınacaktır. Bunlardan bazıları, Buhârî'nin doğrudan lafızlara önem vermesiyle bazıları ise tarikleri cemetme ve rivâyetlerin lafızlarını karşılaştırma hususunda Buhârî'ye yöneltilen itirazlarla ilgilidir. Bu başlıklarda Buhârî'nin yukarıdaki hususlara Sahîh'te yer verip vermediğini ve eğer yer verdiyse bunların gerçeklik boyutu üzerinde durulacaktır. Yine Buhârî'nin lafızlara lügat açısından önem vermesi konusu ele alınacaktır. Bu bağlamda Buhârî'nin özellikle lafızların tespitinde müşkil ve ihtilaf bulunan lafızlarla ilgili gayretlerinin bulunup bulunmadığı ve onlar hakkında Arap dilinin beyân incelenecektir. Ele alınacak diğer bir konu, Buhârî'nin garîbü'l-hadîse önem verip vermediğidir. Zira garîbü'l-hadîs, hadis metinlerini tashîf ve tahrîfe karşı korumak için tahsis edilmiştir. Böylece Buhârî'nin bizzat hadis metinleriyle ilgili çabalarının büyük bir kısmını ve onun bu hususlara verdiği önemi ele alınacaktır.

4.1. DOĞRUDAN LAFIZLARA ÖNEM VERMESİ

Bu başlık altında Buhârî'nin hadisin sabit lafzını muhafaza hususundaki çalışmaları, bu konuya verdiği önemin boyutu ve şeyhlerinden hadis almasının mahiyeti konuları ele alınacaktır. Buhârî, bir lafzı denetlemeden ve emin olmadan doğrudan şeyhinden alıyor muydu? Şeyhi, yanında mahfuz olanın hilâfına rivâyette bulunduğu zaman ne yapıyordu? O, lafzı şeyhinden rivâyet ettiği şekilde mi, yoksa

sahâbînin Resûlullah'tan (s.a.v.) sabit olan şekliyle mi muhafaza etmeye gayret gösteriyordu? Bir metni iki isnâdla rivâyet ettiğinde ve bu iki isnâddan birinde zayıf bir râvi bulunduğunda ne yapıyordu? Bir râvinin birden çok şeyhten rivâyet ettiği bir hadise karşı Buhârî'nin tavrı nasıldı? O, telif yapıyor muydu? Metinlerdeki ziyadelere –ziyade ister sika ister idrâc olsun– karşı tavrı nasıldı? Bu hususlardan her birini inceleyerek Buhârî'nin her bir nokta hakkındaki gayretleri ve çalışmaları ortaya koyulacaktır.

4.1.1. Kendi Hocalarından Aldığı Rivâyet Lafızlarında Sağlama Yapması

Buhârî'nin hocalarından naklettiği rivâyetlerin lafızlarında sağlama yapmasıyla ilgili Dârimî'nin şu sözleri zikredilebilir: “Muhammed'in hadis talebi bizim talebimize benzemiyordu. O, bir râvinin hadisine baktığı zaman onu kuruturdu.”¹⁴¹³ Buhârî'nin kendisi ise şöyle demiştir: “Ben hadisleri diğer râvilerin hadis yazdığı gibi yazmıyordum. Bir kişiden hadis yazdığım zaman, onun ismini, nesebini, künyesini ve anlayışlı (fehim) bir kişi ise hadisi naklini sorardım. Eğer değilse, bana aslını ve nüshasını çıkarmasını isterdim.”¹⁴¹⁴

Buhârî'nin, şeyhi Kuteybe b. Müslim'e el-Leys'ten rivâyet ettiği bir hadis hakkında sorduğu rivâyet edilir. O şöyle demiştir: Bize el-Leys b. Sa'd, Yezîd b. Habîb'den, o Ebu't-Tufeyl'den, o da Mu'âz b. Cebel'den tahdîs etmiştir: “*Peygamber (s.a.v.) Tebûk gazvesinde, güneş zevâle ermeden önce hareket ettiği zaman, öğleyi ikindiye tehir eder ve ikisini birlikte kılar. Güneşin zevâle ermesinden sonra hareket ettiği zaman öğle ile ikindiye birlikte kılar, sonra yola çıkardı. Akşam namazından önce hareket ettiği zaman akşam namazını geciktirir, yatsı ile birlikte kılar. Akşam namazından sonra hareket ettiği zaman yatsıyı öne alır, akşamla birlikte kılar.*” Buhârî ona şöyle demiştir: “Sen, Yezîd b. Habîb'in, o Ebu't-Tufeyl'den rivâyet ettiği hadisi, el-Leys b. Sa'd'dan kiminle yazdın?” O da şöyle demiştir: “Onu Hâlid el-Medâinî ile birlikte yazdım.” Bunun üzerine Buhârî şöyle demiştir: “Hâlid el-Medâinî şeyhlerin hadislerine onlara ait olmayan hadisler idhal ediyor.”¹⁴¹⁵ Böylece Buhârî, –hadisin isnâdının tamamı sika olmasına rağmen– hadiste bir illet bulunduğu idrak

¹⁴¹³ Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 427.

¹⁴¹⁴ Zehebî, **Siyer**, C. XII, s. 406; a.mlf. **Terâcimu'l-Eimmeti'l-Kibâr**, s. 114; İbn Hacer, **Taghîku't-Ta'lik**, C. V, s. 389; a.mlf. **Hidâyetü's-Sârî**, s. 55.

¹⁴¹⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, **Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 398.

etmiştir. Bu yüzden o, şeyhine hadisi kiminle birlikte yazdığını sormada tereddüt etmemiştir. Çünkü onun tarafından bir vehim ve hâlel meydana gelmiş olması muhtemel bir durumdur. Kuteybe ona, el-Leys'den, Hâlid el-Medâinî ile birlikte yazdığını bildirdiği zaman bunun onun/Hâlid el-Medaini'nin işi olduğunu anlamış ve şöyle demiştir: “Hâlid el-Medâinî şeyhlerin hadislerine onlara ait olmayan hadisler karıştırıyor.”¹⁴¹⁶ Bu şekilde hadisin mevzû' olduğu ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerinden olmadığı ortaya çıkmıştır. Hâlbuki Kuteybe, sika ve güvenilir bir kimsedir.¹⁴¹⁷ Kuteybe'nin kendisi el-Leys'ten yazdığı şey/hadis hususunda tereddüt etmiyordu. Hadisi Kuteybe'den alanlar da sika olduğu için ondan aldıkları rivâyette tereddüt etmiyorlardı. Bilakis Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel vb. önde gelen hadis ve ilâlimlerinin onun hadisinin sıhhati üzerinde muvafakatı vardır.¹⁴¹⁸ Buhârî, hadisin metninde rivâyet edilen bazı lafızları illetli saymıştır. Çünkü onlar, kendisinden daha kuvvetli bir şekilde sabit olan rivâyete muhaliftir.¹⁴¹⁹ Bu rivâyet, bizzat Buhârî'nin *Sahîh*'inde iki şeyhinden yaptığı rivâyetlere muhaliftir. Birincisi, Kuteybe b. Sa'îd'in kendi rivâyetidir. Kuteybe → el-Mufaddal b. Fedâle → Ukayl → İbn Şihâb → Enes b. Mâlik rivâyetine ettiğine göre şöyle demiştir: “*Peygamber (s.a.v.), güneş zeval vaktine gelmeden evvel (güneş devrilmeden) yola çıktığında öğle namazını ikindi vaktine kadar tehir eder, sonra o ikisini cem ederdi. Güneş zevâl vaktinini geçtiği takdirde ise öğle namazını kılar, sonra yola çıkardı.*”¹⁴²⁰ Yine Zeyd b. Eslem tarikiyle rivâyet edilmiştir ki, o babasının şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “*Ben, Abdullah b. Ömer'le birlikte Mekke yolunda bulundum. Yolda ona zevcesi Safiyye bint Ebî Ubeyd'in rahatsızlığının şiddetlendiği haberi ulaştı. Bu sebeble yürüyüşü çabuklaştırdı. Nihayet şafağın (güneşin) batmasının ardından bineğinden indi, akşam ile yatsı namazları arasını birleştirip kıldı.*” Sonra, “*Ben gördüm ki Peygamber (s.a.v.), yürüyüş onun için mühim olduğu zaman akşam namazını geriye bırakır ve onunla yatsı namazı arasını birleştirirdi.*” buyurdu.¹⁴²¹

Bu rivâyetlerin hepsi birlikte, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) seferde iki namazı cem etmek istediği zaman cem-i tehirle cem edip cem-i takdimle cem etmediğini göstermektedir.

¹⁴¹⁶ Mâlibarî, Hamza, **el-Muvâzene beyne'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn fî Tashîhi'l-Ehâdis ve Ta'lîlihâ**, 2. Baskı, Beyrut, 1422/2001, s. 1149.

¹⁴¹⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 398.

¹⁴¹⁸ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 396-397.

¹⁴¹⁹ İdlibî, Selâhuddîn, **Menhecü'l-Buhârî ve Müslim fî İ'lâli'l-Merviyât**, Amman, 1435/2014, s. 105.

¹⁴²⁰ Buhârî, Kasru's-Salât 15 (No: 1111, 1112).

¹⁴²¹ Buhârî, Umre 20 (No: 1805).

Rivâyetlerden biri, cem-i takdimi konu edindiği zaman, bu rivâyetin sokuşturma olup sabit olmadığı anlaşılır.¹⁴²² Bu, ilmî olarak onun daha önce geçen sözünün ve Dârimî'nin hadis tahammülü konusunda onun hakkında söylediklerinin uygulamalı bir göstergesidir. Dolayısıyla Buhârî, şeyhlerinin sika olmasıyla yetinmiyor; bilakis onların/rivâyetlerinin lafızlarını tetkik ediyor, bunlardan emin oluyor ve her birinde kusur ve vehm bulunma ihtimaline karşılık lafızları/hadisleri kendi yanında bulunan rivâyetlere arz ediyordu. Bu yüzden Buhârî'ye göre rivâyetlerin lafızlarını korumak ve onlar hakkında inceleme yapmak, rivâyetten ve onu artırmaktan (İksâr)/fazla rivâyet toplamaktan/nakletmekten önce geliyordu. Buhârî, büyük şeyhlerine sorma ve sağlama yapma konusunda bir beis görmüyordu. Bunun en önemli örneklerinden biri *Sahîh*'te rivâyet ettiği aşağıdaki hadisi hocalarından tespitinde görülebilir:

Sadaka b. el-Fadl tahdîs ederek şöyle dedi: İbn Uyeyne bize haber vererek şöyle dedi: Muhammed b. el-Münkedir'den işittim ki, o Câbir'in şöyle dediğini işitmiştir: “Babam, organları kesilmiş hâlde Peygamber'e (s.a.v.) getirildi ve önüne konuldu... Bunun üzerine Peygamber (s.a.v), “Niçin ağlıyor –yahut ağlamasa da– melekler o şehide kanatlarıyla gölge yapmakta devam ediyorlar.” buyurdu. **Buhârî dedi ki: Ben, (hadîsin râvîsi) Sadaka'ya, “Bu hadîste ‘Şehîd kaldırılınca kadar’ lâfzı var mıdır?” diye sordum. Süfyân b. Uyeyne, “Belki bunu o (Câbir) söyledi.” dedi.**¹⁴²³

Bu rivâyette Buhârî, şeyhi Sadaka b. el-Fadl'a hadiste حتى رُفِعَ (o kaldırılınca kadar) lafzının bulunup bulunmadığını sormuştur. Çünkü İbn Uyeyne'nin rivâyetinde meşhur olan lafız budur. Buhârî bu hadisi, Ali b. el-Medînî → Süfyan tarikiyle rivâyet etmiştir ki, hadisin sonunda حتى رُفِعَ (cenâzesi kaldırılınca kadar) lafzı geçmektedir.¹⁴²⁴

Aynı şekilde *Sahîh* dışında bu hadisi Süfyân'dan Humeydî¹⁴²⁵ ve başkası¹⁴²⁶ da rivâyet etmiştir.

Buhârî'nin hadisi hocalarından tesebbütü, nadir de olsa hadislerin lafızlarının tespiti konusunda temeyyüz ettiği çabalarından biridir. Zira Buhârî, hadisi sadece

¹⁴²² İdlibî, *Menhecü'l-Buhârî ve Müslim fî İ'lâli'l-Merviyât*, s. 105.

¹⁴²³ Buhârî, *Cihâd* 20 (No: 2816).

¹⁴²⁴ Buhârî, *Cenâiz* 34 (No: 1293).

¹⁴²⁵ Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, C. XII, s. 341 (No: 1298).

¹⁴²⁶ Nesâî, *Cenâiz* 12 (No: 1942), Muhammed b. Mansûr'dan rivâyet edilmiştir; Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, C. IV, s. 18 (No: 2021), İshâk b. Râhûye'den rivâyet edilmiştir.

nakledip hıfz etmekle yetinmiyor, şeyhin kendisinden veya başka bir şeyhten herhangi bir şüphe duyması halinde bunu hocasına soruyordu.

4.1.2. Lafızlar Arasında Karşılaştırma Yapması

Hadiste iksâr¹⁴²⁷, seçimden kaçınma ve bir rivâyetin birçok tarikini toplama, münekkidin hadisin muhtelif rivâyetlerini ve değişik tariklerini araştırmasını kolaylaştırmaktadır. Böylece hadisin muhtelif illetlerini öğrenme imkânı elde etmektedir. Aynı şekilde hadislerin lafızları arasında karşılaştırma yaparak noksanlık, fazlalık, bozukluk veya ihtilaf gibi değişiklik yerlerine vâkıf olabilmektedir. Akabinde râvilerin ve şeyhlerin vehimlerini öğrenme, doğruyu yanlıştan ayırt ederek açıklama ve buna ilaveten uydurmacıları keşfedip yalanlarını beyan etme imkânı elde etmektedir.¹⁴²⁸ Bir hadisin rivâyetlerinin lafızlarının karşılaştırılması, münekkitlerin merviyâtın karşılaştırılmasında özen gösterdikleri en önemli yollardan biridir.¹⁴²⁹ Onlardan, bu karşılaştırmanın faydalarını açıklayan birbirine yakın ve faydalı görüşler nakledilmiştir. Bu hususlar Buhârî'nin bir hadisin lafızlarını karşılaştırmadaki gayretlerinin boyutunu ortaya koyacaktır.

4.1.2.1. Lafızlar Arasında Karşılaştırma Yapması ve Bunlar Arasında İşaret Yoluyla Tercihte Bulunması

Hadis-i Nebevînin lafızları arasında tercih yapmak, büyük bir gayrete, rivâyetleri cemetmeye ve onlar hakkında bilgi sahibi olmaya ihtiyaç duyar. Sahih rivâyetlerin lafızları arasında tercihe kalkışmak, bu hususta daha büyük bir gayrete ihtiyaç duyar. Özellikle bu rivâyetlerin hepsinin sahih yollarla geldiğinin, fakat bazı lafızlarda metinlerin manâ değişikliğine yol açacak şekilde muhtelif olduklarının bilinmesi durumunda, rivâyetler hakkında ve muhtelif hadislerin tarikleriyle ilgili geniş bir bilgiye sahip olmak gibi.

¹⁴²⁷ Burada kastedilen mücerred iksâr (artırma) değildir.

¹⁴²⁸ Muvaffak b. Abdullâh b. Abdulkâdir, Sem'ânî'nin, **et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr** isimli Eserinin tahkikinin mukaddimesinde مقدمة تحقيق, C. I, s. 49. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hafîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî**, C. II, s. 275-277; İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 248-250; Irâkî, **Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire**, C. II, s. 233.

¹⁴²⁹ Bkz. Lâhim, İbrâhîm b. Abdullâh, **Mukârenetü'l-Merviyât**, Beyrut, 1433/2012, C. I, s. 8. O, merviyâtı birbirine arzetmiş, onlar hakkında incelemelerde bulunmuş, onların müttefik ve muhtelif olanlarını açıklamıştır. Bununla amacı, Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet edilen metnin sahih ve sabit olup olmadığı hususunda tercihe şayan bir görüşe ulaşmaktır.

Burada Buhârî'nin sahih rivâyetlerdeki ihtilaflı lafızlar arasında tercihine işaret ettiği rivâyetlerden örnekler verilerek onun bu husustaki çabaları üzerinde durulacaktır. Aşağıdaki örneklerde olduğu üzere onun bu hususta karineleri ve tercih etmesini gerektiren sebepleri vardır.¹⁴³⁰

4.1.2.1.1. Şeyhten Daha Çok Rivâyette Bulunamı Tercih Etmesi

Buhârî, rivâyetin lafızları arasında tercihte bulunurken hadisin şeyhten çoğunlukla nakledilen lafzını karine olarak dikkate almıştır. Bununla ilgili örnekler şöyledir:

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Yahyâ b. Bukeyr tahdîs etti: Bize Mâlik, Ebu'z-Zinâd'dan, o el-A'rec'den, o da Ebû Hüreyre'den (r.a.) tahdis etti ki, Resûlullâh (s.a.v.) şöyle demiştir: *“Sütü bol olan deve ve sütü bol olan koyun ne güzel menîhadır/hediyedir. Onlardan her biri bir kap sabahleyin, bir kap akşamleyin süt getirir.”* **Bize Abdullah b. Yûsuf ve İsmâîl, Mâlik'ten tahdîs etti. O, “Ne güzel sadakadır!” buyurduğu gelmiştir.**¹⁴³¹

Burada Buhârî, Abdullah b. Yûsuf ve İsmâîl b. Ebî Üveys'in “Sütü bol olan deve ne güzel sadakadır.” lafızlarını, Yahyâ b. Bukeyr'in Mâlik'ten rivâyet ettiği ve asıl olarak tahrîc etmiş olduğu lafızla karşılaştırmıştır. Abdullah b. Yûsuf ve İbn Ebî Üveys'in lafızları, Mâlik'te meşhur olarak nakledilen rivâyettir.¹⁴³² Aynı şekilde Buhârî bu hadisi o ikisinin lafzıyla Şu'ayb → Ebu'z-Zinâd tarikiyle de rivâyet etmiştir.¹⁴³³ İbnü't-Tîn (ö. 611/1214) şöyle demiştir: “Bu hadisi “Ne güzel sadakadır!” şeklinde rivâyet eden kimse, ikisinden birini manâ ile rivâyet etmiştir. Çünkü minha da sadaka da atiyye (ihsân) demektir.”¹⁴³⁴ İbn Hacer bunu şu sözüyle cevaplamıştır: “Bu ikisi arasında bir telâzüm (bağ) yoktur. Zira her sadaka atiyyedir; her atiyye sadaka değildir. Minha (hediye) için sadaka tabirinin kullanılması mecâzdır. Eğer sadaka minha olsaydı, Peygamber'e (s.a.v.) helâl olmazdı. Bilakis o, hibe ve hediye cinsindendir.”¹⁴³⁵ Aynî, İbnü't-Tîn'in ifadesindeki karışıklığı giderme hususundaki çabasını haklı bularak şöyle demiştir: “O, manâ ile rivâyet sözüyle lügavî manâyı kastetmiştir. Zira lügatte atiyye,

¹⁴³⁰ Bu hususta başka örnekler de tespit ettik. Fakat konuyu uzatmamak için onları burada zikretmedik. Bkz. No: 1349, 1688, 5791.

¹⁴³¹ Buhârî, Hibe, 34 (No: 2629).

¹⁴³² İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 284.

¹⁴³³ Buhârî, Eşribe 12 (No: 5608).

¹⁴³⁴ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 284.

¹⁴³⁵ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 284.

minha, sadaka, hibe ve hediye arasında bir fark yoktur. Çünkü atıyyenin manâsı, lügat açısından hepsinde mevcuttur. Ancak bu ikisi arasında kullanımda fark vardır. Görmez misin ki, eğer zengine tasaddukta bulunursa hibe, fakire hibe ederse sadaka olur.”¹⁴³⁶

Buhârî’nin asıl olarak tahrîcde bulunduğu Yahyâ b. Abdullah b. Bukeyr (ö. 231/846), İbn Kâni‘ (ö. 351/962)¹⁴³⁷, Dârekutnî¹⁴³⁸ ve Halîlî tarafından sika kabul edilmiştir. Halîlî şunu eklemiştir: “O, Mâlik’ten rivâyet ettiği bazı hadislerde teferriid etmiştir.” Halîlî, bir defasında Yahyâ b. Abdullah b. Bukeyr’i, *Sahîh*’de tahrîcde bulunan kimselerden saymıştır.¹⁴³⁹ İbn Hibbân da Yahya b. Bukeyr’i *es-Sikât*’ında zikretmiştir.¹⁴⁴⁰ Zehebî, musannefatında onun sika olup¹⁴⁴¹, Mâlik ve el-Leys’e talebelik yaptığını ve bu iki alimden çokça rivâyette bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴² İbn Hacer Yahya b. Bukeyr’i özellikle el-Leys’in rivâyetinde sika kabul etmiş ve şunu eklemiştir: “Yahya b. Bukeyr’in Mâlik’ten hadis işitip işitmediği hususunda şüphe düştüler.”¹⁴⁴³ Bir defasında onu, “Mısırlı hâfızların büyüklerindendir” şeklinde vasıflandırmıştır.¹⁴⁴⁴

Yahyâ b. Abdullah b. Bukeyr’in, *el-Muvatta*’ı Mâlik’e arz etmesini tenkit eden bazı alimler mevcuttur/bulunmaktadır. İbn Maîn şöyle demiştir: “Yahyâ b. Bukeyr, *el-Muvatta*’ı el-Leys’in kâtibi Habîb’in arzıyla işitmiştir. Bu arz, en kötü arz şekliydi. Habîb, insanların hatalarını Mâlik’e okuyor ve iki varakı üç sayfa haline getiriyordu. Yahyâ b. Maîn dedi ki: “Mısırlı ehl-i hadis, bana onu sordular; ben de onun hakkında “Leyse bi şey” dedim.”¹⁴⁴⁵ Mesleme b. Kâsım, onun eleştirilmesinin sebebini Malik’in semâinı Habîb’ten almasına bağlamıştır.¹⁴⁴⁶ İbn Maîn’in dediğini İbn Hibbân da söylemiştir/ İbn Hibban’ın da İbn Main ile benzer ifadeler kullandığı görülmektedir.¹⁴⁴⁷ Aynı şekilde el-Bâcî’ye göre de Yahya b. Bukeyr hakkındaki tenkitlerin sebebibudur /kötü konuşulmasının sebebi budur.¹⁴⁴⁸ Buhârî’nin Yahya’dan hadis alma konusunda

¹⁴³⁶ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. XII, s. 491.

¹⁴³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C. XI, s. 208.

¹⁴³⁸ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Men Tekelleme fihî ve Hüve Mûsik**, Thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, 1. Baskı, y.y., 1426/2005, s. 197.

¹⁴³⁹ Halîlî, *el-İrşâd fî Ma’rifeti Ulemâi’l-Hadîs*, C. I, s. 262.

¹⁴⁴⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 262.

¹⁴⁴¹ Bkz. Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. II, s. 420; a.mlf., **Men Tekelleme fihî ve Hüve Mûsik**, s. 197; a.mlf. *el-Muğnî fî d-Du’afâ*, Thk. Nûreddîn İtr, Katar, t.y., C. II, s. 522; a.mlf. *Mîzânu’l-İ’tidâl*, C. VII, s. 197.

¹⁴⁴² Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. II, s. 420.

¹⁴⁴³ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 592.

¹⁴⁴⁴ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. I, s. 400.

¹⁴⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C. VII, s. 64.

¹⁴⁴⁶ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C. VII, s. 64.

¹⁴⁴⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, s. 156.

¹⁴⁴⁸ Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-Tecrîh*, C. III, s. 1212.

bir ölçütü vardı. *et-Târîhu's-Sağîr*'de onun şöyle dediği nakledilir: “Yahyâ b. Bukeyr'in Hicâzlı ehl-i hadisten tarih konusunda rivâyet ettiği hadislerden uzak duruyorum.”¹⁴⁴⁹ Ebû Hâtim er-Râzî'nin onun hakkındaki ifadesi, ta'dîl ile cerhi mezceder tarzda gelmiştir. Ebu Hatim şöyle demiştir: “Onun hadisi yazılır ve onunla ihticâc edilmez. O, bu işin ehliydi.”¹⁴⁵⁰ en-Nesâî, bir defasında Yahya'yı açıkça zayıf saymıştır.¹⁴⁵¹ Başka bir defasında ise ondan tevsiki nefyetmiştir.¹⁴⁵² O, Buhârî'nin ondan tahrîcde bulunmasını ayıplayarak şöyle demiştir: “Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, kitabında Süheyl b. Ebî Sâlih'in hadisini terk etmiş, İbn Bukeyr'den tahrîcde bulunmuştur... Ben, bunun için bir sebep ve bir mazeret bilmiyorum.”¹⁴⁵³

Yahyâ b. Maîn'in Yahya b. Bükeyr'in Mâlik'ten semâi hakkında söyledikleri hususunda Kâdî İyâz şu açıklamada bulunmuştur: “Bu hikâyenin aslı bâtıldır. Allah en doğrusunu bilir. Çünkü Mâlik –Allah ona rahmet etsin– ve onun meclisinde bulunanlar *el-Muvatta*'ın hadisini hıfzettikleri için onlar hakkında böyle bir şeyin mümkün görülmesi uygun değildir. Hatta Mâlik'in önde gelen öğrencilerinden bazıları bu hikâyenin gerçekliğini inkâr ederek şöyle demişlerdir: “Bizim *el-Muvatta*'ı Mâlik'e arzımız sadece iki varaktır. Bu anlatılanlar nasıl doğru olabilir?”¹⁴⁵⁴ Yahya b. Bükeyr'in, *el-Muvatta*'ı Mâlik'e on dört kere arz ettiği nakledilmiştir. Bunların bazıları Mâlik'in kiraatiyle olmuştur.¹⁴⁵⁵ Bakî b. Mahled (ö. 276/889) şöyle demiştir: “Yahyâ b. Bukeyr, *el-Muvatta*'ı Mâlik'ten on dört kere dinlemiştir.”¹⁴⁵⁶ el-Bâcî şöyle demiştir: “Hadis ehli onun *el-Muvatta*'ı Mâlik'ten semâi hakkında menfî/tenkit etmişlerdir/kötü konuşmuşlardır. Bununla birlikte bir grup, onun *el-Muvatta*'ı Mâlik'ten rivâyet edenlerden biri olduğunu söylemişlerdir.”¹⁴⁵⁷ İbn Receb, Yahya b. Bükeyr'i “Bir Sikadan Bir Zayıfla Birlikte İştikte Farkına Varmadan Onun Hadisini Alan Kimseler” başlığı altında zikretmiş ve şöyle demiştir: “Mâlik'in kâtibi Habîb'in arzıyla hadisi işiten Yahyâ b. Bükeyr ve başkası bu kimselerdendir. Abbâs (ed-Dûrî) ve başkası, İbn Maîn'den rivâyetle şöyle demiştir: “Habîb, Mâlik'e okuyor ve arapça nasları açıklarken

¹⁴⁴⁹ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. XI, s. 208; a. mlf. *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 474.

¹⁴⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. IX, s. 165.

¹⁴⁵¹ Dârekutnî, Ali b. Ömer, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Riyad, 1404/1984, s. 107.

¹⁴⁵² Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XXXI, s. 403.

¹⁴⁵³ Sülemî, Muhammed b. el-Hüseyn, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, 1. Baskı, y.y., 1427h., s. 13.

¹⁴⁵⁴ Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, Thk. Abdulkâdir es-Sahrâvî, 2. Baskı, Rabat, 1388/1968, C. III, s. 370.

¹⁴⁵⁵ İbn Nâsiruddîn ed-Dîmaşkî, *İthâfu's-Sâlik bi-Ruvâti'l-Muvatta' 'ani'l-İmâm Mâlik*, Thk. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî, 1. Baskı, Kahire, 1426/2006, s. 210.

¹⁴⁵⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. II, s. 420; a.mlf. *Siyer*, C. X, s. 614.

¹⁴⁵⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, C. III, s. 370; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. II, s. 420.

biri iki yapıyordu. O, iki varakı üç sayfa haline getiriyordu.” Yahyâ dedi ki: “Mısır ehli-i hadisi, onu bana sorduklarında hakkında “leyse bi şey” dedim.” İbn Maîn şunları da söylemiştir: “Yahyâ b. Bukeyr, Habîb’in arzını dinliyordu. O, en kötü arz şeklidir. el-Esrem (ö. 261/874-75), Ahmed’den rivâyetle şöyle demiştir: “Mâlik hıfzından tahdîs ettiği zaman ona arz ettiklerinden ve o uyuklarken ona okuduklarından daha güzel oluyordu.”¹⁴⁵⁸ İbn Hacer, Buhârî’nin söyledikleriyle ilgili olarak şu açıklamada bulunmuştur: “Bu, onun şeyhlerinin hadisini seçtiğini göstermektedir. Bu yüzden onun Mâlik’ten nakletmiş olduğu rivâyetlerden sadece meşhur beş tanesini mutâbaat olarak tahrîc etmiştir.”¹⁴⁵⁹ Bu hadis Buhârî’nin onun hadisinden seçki yaptıkları arasındadır. Yahyâ b. Bukeyr’in biyografisinde geniş açıklamada bulunduk. Buhârî, Yahyâ b. Bükeyr’in lafzına *asıl* olarak itimat edip onun üzerine mütâbi getirdiği için önemine atfen çalışmamızda onun biyografisine geniş yer verdik.

Zehebî, İbn Ebî Hâtim’in sözüne şöyle cevap vermiştir: “İbn Ebî Hâtim’in ricâl konusundaki teannütü bilinmektedir. Ancak Şeyhayn onunla ihticâc etmişlerdir. Zehebî, Nesâî’ye Yahyâ b. Bukeyr’i zayıf sayması hususunda itiraz etmiş ve bu hususta onu aşırılıkla nitelemiştir.” Zehebî şunları da eklemiştir: “Nesâî başka bir zaman Yahyâ b. Bükeyr’in sika olmadığını söylemiştir. İmam olması, fetvasının basiretli oluşu ve ilminin bolluğu konusunda Yahyâ b. Bukeyr gibisi nerede?”¹⁴⁶⁰ Zehebî şöyle de demiştir: “Nesâî’nin onu zayıf sayacak kadar ne gördüğünü bilmiyorum. Bir defasında onun sika olmadığını söylemiştir. Bu, merdûd bir cerhtir. Zira Şeyhayn onunla ihticâc etmiştir. Ben, onun örnek vereceğim münker bir hadisini bilmiyorum.”¹⁴⁶¹ Zehebî İbn Bükeyr’i şu sözleriyle övmüştür: “O, hadis ve bilgi sahibidir. *Sahîhayn*’da onunla ihticâc edilmiştir.”¹⁴⁶² Onun defalarca İmâm Mâlik’ten *el-Muvatta*’ı dinlediğini söylemiştir.¹⁴⁶³ Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824), İbn Bükeyr’i zayıf sayan kimseye şu sözüyle cevap vermiştir: “Hadis ehlinde onun tevsîki konusunda tereddüt eden herkes onun hâlini bilmemektedir. Çünkü o, sıdk ve emânet konusunda güneş gibidir. Ebû Hâtim ve Nesâî, onun tevsîki hususunda tereddüt etmiştir. Doğrusu o, sâdık, dindar ve geniş bilgi sahibi bir kimse idi. İmâm Buhârî ve İmâm Müslim onunla ihticâc

¹⁴⁵⁸ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, C. II, s. 830.

¹⁴⁵⁹ İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 474.

¹⁴⁶⁰ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. II, s. 420.

¹⁴⁶¹ Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 614.

¹⁴⁶² Zehebî, *Mîzânu’l-İ’tidâl*, C. VII, s. 197.

¹⁴⁶³ Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 613.

ettiklerine göre, onun hakkında olumsuz konuşan kimseye itibar edilmez.”¹⁴⁶⁴ Yahyâ b. Bukeyr, özellikle *el-Muvatta*’ı semâî hususunda zayıf kabul edilse de bu hadis *el-Muvatta*’ hadislerinden değildir.

Buhârî’nin, rivâyetlerin lafızları arasında karşılaştırma yapmaya son derece özen gösterdiği görülmektedir. Her ne kadar Aynî, lügatte atıyye, minha, sadaka, hibe ve hediye arasında bir fark olmadığını söylese de, bunlar arasında fark bulunduğu açıktır. Buhârî, Yahyâ b. Bukeyr → Mâlik tarikini, Abdullah b. Yûsuf ve İsmâîl b. Ebî Üveys tarikine tercih etmiştir. Bu yüzden İbn Hacer, minha ile sadaka arasında fark bulunduğunu ve Resûlullah’ın (s.a.v.) sadaka kabul etmediğini, minha kabul ettiğini söylemiştir. Bununla beraber İbn Hacer, o ikisinin tahdîs ettikleri lafzın daha meşhur olduğunu söylemiştir. Bunlara ilaveten Abdullah b. Yûsuf ve İsmâîl b. Ebî Üveys ‘an‘ane sîgasıyla, Yahyâ b. Bukeyr ise semâ‘a delalet eden sîga ile rivâyet etmişlerdir.

4.1.2.1.2. Daha Açıklayıcılığı Olan Rivâyeti Tercih Etmesi

Buhari, lafızlar arasında tercihte bulunurken daha açıklayıcı olan rivâyeti karine olarak dikkate almıştır. Bununla ilgili örnekler aşağıdaki gibidir:

Bunun örneklerinden biri şu hadistir: Bize Ebu’l-Velîd tahdîs etti: Bize Şu‘be→ Süleyman, Mansûr ve Katâde→ Sâlim b. Ebi’l-Ca‘d→ Câbir b. Abdullah: *Bizim Ensâr’dan bir adamın bir oğlu doğdu. O kimse oğluna Muhammed adını vermek istedi*, demiştir. Şu‘be, **Mansûr hadîs**inde şöyle dedi: “O Ensârî, “Ben oğlumu boynum üzerinde taşıyıp onu Peygamber’e (s.a.v.) getirdim.” dedi. Yeni Şu‘be, **Süleyman hadîs**inde (şöyle dedi): “Onun (*Ensâr*’nin) bir oğlu oldu. Ona Muhammed ismini vermek istedi.” (Peygamber), “Benim ismini veriniz, fakat künyemle künyelenmeyiniz. Çünkü ancak ben *Kâsîm* (taksim edici) kıldım, aranızda *taksîm* ederim.” buyurdu. **Husayn dedi** ki: “Ben *kâsım* (taksim edici) olarak gönderildim, aranızda ben *taksîm* ederim.” Amr şöyle dedi: Bize Şu‘be haber verdi: **Katâde** şöyle demiştir: Ben Sâlim’den işittim, o da Câbir’den rivâyet etmiştir: “O (Ensârî), ona (oğluna) el-Kâsım ismini vermek istedi. Peygamber (s.a.v.), “Benim ismini veriniz, fakat künyemle künyelenmeyiniz.” buyurdu.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶⁴ Dihlevî, Abdülazîz b. el-İmâm Velîyullah, **Bustânu’l-Muhaddisîn fî Beyâni Kütübi’l-Hadîs ve Ashâbiha’l-Ğarru’l-Meyâmîn**, Arapçaya tercüme eden: Muhammed Ekrem en-Nedvî, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, y.y., t.y., s. 53.

¹⁴⁶⁵ Buhârî, Farzu’l-Humus 7 (No: 3114).

Buhârî, bunun akabinde Süfyân tarikiyle el-A‘meş’ten, o Sâlim b. Ebi’l-Ca’d’dan, o Câbir b. Abdullah el-Ensârî’den rivâyet ettiğine göre şöyle demiştir: “Bizim Ensâr tâifesinden bir adamın bir oğlu doğdu. kendisi oğluya el-Kâsım ismini verdi. Ensâr ona, “Biz seni Ebû’l-Kâsım künyesiyle künyeleyemeyiz ve sana bu doğum sebebiyle gözaydınlığı dilemeyiz!” dedi. Bunun üzerine o Ensâr Peygamber’e (s.a.v.) geldi ve şöyle dedi: “Yâ Resûlallah! Bir oğlum doğdu, ona el-Kâsım ismini verdim. Ensâr bana, “Biz seni Ebû’l-Kâsım künyesiyle künyeleyemeyiz ve sana gözaydınlığı dilemeyiz!” dedi.” Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Ensâr güzel söylemiştir. Benim ismini verebilirsiniz, fakat benim künyem ile künyelenmeyin. Çünkü Kâsım, yalnız benimdir.*” buyurdu.¹⁴⁶⁶

Buhârî, bu rivâyetlerde bir hadiste geçen lafızlar arasında karşılaştırma yapıyor ve onlar arasında tercihe işaret ediyor. **Böylece Buhârî, Şu‘be’nin ihtilafını beyan ediyor:** Ensârî, oğluna Muhammed ismini mi, yoksa Kâsım ismini mi vermek istedi? O, Süfyân (es-Sevrî)’nin el-A‘meş’ten naklettiği “Ona Kâsım ismini verdi” rivâyetine dayanarak Ensârî’nin Kâsım ismini vermek istediği rivâyetinin tercih edilmesini işaret etmiştir. Yine o, bunu manâ bakımından da tercih etmiştir. Çünkü Ensâr bunu inkâr etmemiştir. Ancak Ensâr, çocuğuna Kâsım ismini veren kimseyi Ebû’l-Kâsım künyesiyle künyelemelerini gerekli görmüştür.¹⁴⁶⁷

Şu‘be’nin Mansûr hadisinde, “O Ensârî, ‘Ben oğlumu boynum üzerinde taşıyıp onu Peygamber’e (s.a.v.) getirdim’ dedi” sözü, hadisin Câbir’in Ensârî’den rivâyetinin, başkasının rivâyetine muhalif olmasını gerektirir. Çünkü bu rivâyet Câbir’in müsnedidir.¹⁴⁶⁸ Bu, sahâbeden lafız sahibinin açıklamasındaki incelikler. Sahâbenin rivâyeti aldığı sahâbiyi belirtmeksizin doğrudan Hz. Peygamber’den nakletmeleri caiz olan hususlardandır. “Amr şöyle dedi” ifadesinde geçen Amr, Buhârî’nin şeyhlerinden Amr b. Merzûk’tur. (ö. 224/839) Onun bu tarikini Ebû Nuaym *el-Müstahrec*’te¹⁴⁶⁹ vasletmiştir. Sanki Şu‘be bazen meşayihinin bir kısmını bırakarak bir kısmından tahdîs ediyor; bazen de onları birlikte zikrediyor ve lafızlarını ayrıntılı olarak veriyordu.¹⁴⁷⁰ Buhârî, ayrıntılı şekilde naklederek Şu‘be’yi takip etmiştir.

¹⁴⁶⁶ Buhârî, Farzu’l-Humus 7 (No: 3115).

¹⁴⁶⁷ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IX, s. 394.

¹⁴⁶⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IX, s. 395.

¹⁴⁶⁹ Onu *el-Müstahrec*’te bulamadık.

¹⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IX, s. 395.

Çünkü lafzın değişmesi manâyı değiştirir. Buhârî, başka bir yerde Süfyân → İbnü'l-Münkedir → Câbir tarikiyle ve “Ona el-Kâsım ismini verdi.” lafzıyla zikretmiştir.¹⁴⁷¹

Buhârî'nin uygulamalarından rivâyet lafızları arasında ihtiyaç duyduğu zaman çeşitli karineler ve tercih sebepleri ile tercihte bulunduğu, doğruyu yanlıştan ve râcihi mercûhtan ayırt ettiği işaretlerle anlaşılmaktadır.¹⁴⁷²

4.1.2.1.3. Lafızlar Arasında Karşılaştırma Yapması ve Açıklama Olarak Aralarında Tercihte Bulunması

Buhârî, muhtelif rivâyetlerin lafızları arasında en sahih olanı açıklamak için tercihte bulunuyordu. Onun için bu hususta bir takım karineler ve tercih sebepleri mevcuttur. Bunların bir kısmı burada zikredilecektir.¹⁴⁷³

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize İbn Bukyer tahdîs etti: Bize el-Leys, Ca'fer b. Rebî'a'dan, o da el-A'rec'den rivâyetle tahdîs etti: Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle dedi: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Deve ve koyunları bol sütli göstermeye çalışmayınız.*”¹⁴⁷⁴ Her kim sütü memesinde habsedilmiş bir hayvanı, bu habsedişten sonra satın alırsa, onu sağması sırasında iki re'y arasında muhayyerdir: Dilerse o hayvanı kendi mülkiyetinde tutar, isterse onu bir sâ' hurma ile birlikte sahibine geri verir.” Buyurdu. Ebû Salih'ten, Mücâhid'den, Velîd b. Rebâh'tan, Mûsâ b. Yesâr'dan, onlar da Ebû Hüreyre'den olmak üzere zikrolunuyor ki, Peygamber (s.a.v.) “Bir sâ' hurma ile birlikte” demiştir. İbn Sîrîn'den, o da Ebû Hüreyre'den olmak üzere rivâyet eden râvîlerin bazıları da, “Herhangi bir yiyecek maddesinden bir sâ' ile geri verir. Ve kendisi üç gün muhayyerdir.” buyurdu.” demişlerdir. İbn Sîrîn'den, o da Ebû Hüreyre'den merfû' olarak rivâyet edenlerin bazıları da, “Üç günü” zikretmeyerek sadece “Bir sâ' hurma”yı zikretmiştir. Hurma rivâyetleri daha çoktur.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷¹ Buhârî, Edeb 7 (No: 6186). Câbir'in hadisi aynıyla, tariklerde ihtilaf bulunsa da, hâdisenin taaddüdü değildir. Ancak o, Enes b. Mâlik'in rivâyetiyle birlikte olayın tekrarlandığı anlamına gelir. (Bkz. Hamza el-Bekrî, **Ta'addüdü'l-Hâdis**, s. 362.) Aynı rivâyet çok küçük farkla, **Cüz'ün fihî Ehâdisü Süfyân b. Uyeyne (Zekerîyyâ el-Mervezî rivâyeti)**, (Thk. Ahmed b. Abdurrahman es-Sûyân, el-Harec, 1407/1987) no: 4'te geçmektedir.

¹⁴⁷² Buhârî'nin *Sahîh*'te tercihte bulunduğu lafızlarla ilgili bazı yerler için bkz. No: 1349, 1688, 5791.

¹⁴⁷³ Buhârî'nin, açıklama olarak rivâyetlerin bazı lafızların tercihte bulunduğu yerler için bkz. No: 635, 1593, 3424, 5052, 5189, 6754, 6840, 7285.

¹⁴⁷⁴ Hadisin metninde geçen “tasriye”, “sütün çoğalcıya kadar memede iki veya üç bekletilmesidir. Bu yüzden müşteri onu bol sütli ve büyük memeli zanneder. Bkz. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, C. VI, s. 2399; Kurtubî, **el-Müfhim li-mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim**, C. IV, s. 369.

¹⁴⁷⁵ Buhârî, Buyû' 64 (No: 2148).

Bu örnekte Buhârî, “İbn Sîrîn’den rivâyet edenlerin bazıısı...” sözünde, şeyhlerinden rivâyette bulunan râvilerin aynı hadisin lafızları arasında karşılaştırma yapmaktadır.

“Yiyecek ve üç” lafzıyla rivâyet eden kimsenin rivâyetine gelince, Müslim¹⁴⁷⁶ ve Tirmizî¹⁴⁷⁷ bu rivâyeti Gurre b. Hâlid (ö. 154/771) tarikiyle vasletmişlerdir. Rivâyet şu lafızladır: “*Sütlü görünsün diye sağılmayıp sütü memesinde bekletilen bir koyun satın alan kişi üç gün muhayyerdur. İsterse koyunu buğday olmayan, bir sâ‘ yiyecek maddesi ile birlikte geri verir.*” Ebû Dâvûd bu hadisi, Hammâd b. Seleme → Hişâm, Habîb ve Eyyûb → İbn Sîrîn tarikine benzer şekilde tahrîc etmiştir.¹⁴⁷⁸

“Üç” lafzını zikretmeksizin “hurma” lafzıyla rivâyet eden kimsenin rivâyetine gelince, Ahmed b. Hanbel onu, Ma‘mer → Eyyûb → İbn Sîrîn tarikiyle mevsul olarak rivâyet etmiştir. Rivâyet şu lafızladır: “*Sütlü görünsün diye sağılmayıp sütü memesinde bekletilen bir koyun satın alan onu sağlar; eğer razı olursa onu alıkoyar; t-razı okmasa, her sağışına bir sâ‘ hurma ile birlikte geri verir.*”¹⁴⁷⁹

Süfyân, bu hadisi Eyyûb’den rivâyet etmiş ve “üç” lafzını zikretmiştir. Müslim bunu onun tarikinden şu lafızla tahrîc etmiştir: “*Her kim sütü biriktirilmiş bir koyun satın alırsa, hemen onu götürüp sağsın! Eğer sütünden memnun kalırsa mülkünde bırakır; aksi takdirde hayvanı beraberinde buğday ile değil bir ölçek kuru hurma ile iade eder.*”¹⁴⁸⁰ Bazıları bunu “yiyecek” lafzını zikredip “üç” lafzını söylemeyerek İbn Sîrîn’den rivâyet etmiştir. Ahmed¹⁴⁸¹ ve Tahâvî¹⁴⁸² onu, Avn → İbn Sîrîn ve Hilâs b. Amr → her ikisi de Ebû Hüreyre’den rivâyetle şu lafızları nakletmiştir: “*Bir kimse memesinde sütü biriktirilen yeni doğurmuş bir deve yahut sütü biriktirilen bir koyun satın alırsa, onu sağdıktan sonra iki görüş arasında muhayyerdur. Ya hayvanı alsın yahut onu bir kap yiyecek ile birlikte iade etsin!*” İbn Sîrîn’den dört rivâyet elde ettik: “Hurma ve üç”ün zikredilmesi, “üç belirtilmeksizin hurma”nın zikredilmesi, “hurmanın yerine yiyeceğin” zikredilmesi. Rivâyetlerin arasını cemetmekle ortaya çıkan şey, üçü ziyade eden kimse de, hâfız olduğu halde fazla bilgi vardır. Bu bilgiye sahip olan kişinin, üçü zikretmeyen kimse /ye göre durumu/ hakkında durumu, onu

¹⁴⁷⁶ Müslim, Buyû‘ 7 (No: 25/1524).

¹⁴⁷⁷ Tirmizî, Buyû‘ 29 (No: 1252).

¹⁴⁷⁸ Ebû Dâvûd, İcâre 48 (No: 3444).

¹⁴⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XII, s. 335 (No: 7380).

¹⁴⁸⁰ Müslim, Buyû‘ 7 (No: 26/1524).

¹⁴⁸¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XII, s. 492 (No: 7523).

¹⁴⁸² Tahâvî, **Şerhu Me‘âni’l-Âsâr**, C. IV, s. 17 (No: 5541).

muhafaza etmediğine veya ihtisâr ettiğine/ettiğini göstermektedir/ hamletmektedir. İçinde “yiyecek” bulunan rivâyet “hurma”ya hamledilir. Tahâvî, Eyyûb → İbn Sîrîn tarikiyle es-semrâ’dan muradın “Şâm buğdayı” olduğunu rivâyet etmiştir.¹⁴⁸³ İbn Ebî Şeybe¹⁴⁸⁴ ve Ebû Avâne¹⁴⁸⁵, Hişâm b. Hassân → İbn Sîrîn tarikiyle hadisi سَمْرَاءٌ لَا يَani “buğday olmayan” lafzıyla rivâyet etmiştir. İbnü’l-Münzir’in (ö. 318/930), İbn Avn → İbn Sîrîn tarikiyle rivâyet ettiğine göre o Ebû Hüreyre’nin şöyle dediğini işitmiştir: لَا سَمْرَاءَ، تَمْرٌ لَيْسَ بِبُرٍّ “Buğday değil, buğday olmayıp hurma.”¹⁴⁸⁶

Bu rivâyetler, “yiyecek”ten maksadın “hurma” olduğunu beyan etmektedir. “Yiyecek”ten maksadın buğday olduğu hemen zihne gelse de, سَمْرَاءٌ لَا “buğday olmayan” sözüyle bunu nefyetmiştir. Fakat Bezzâr’ın Eş‘as b. Abdülmelik → İbn Sîrîn tarikiyle naklettiği سَمْرَاءٌ لَا سَمْرَاءَ وَلَا سَمْرَاءَ وَمَعَهَا صَاعٌ مِنْ بُرٍّ، لَا سَمْرَاءَ “Eğer onu iade ederse, bir sâ’ semrâ olmayan bürr (buğday) ile iade eder.” rivâyet bu cemi bozmaktadır. Bu, سَمْرَاءٌ “buğday olmayan” sözüyle nefyedilen şeyin özel bir buğday olmasını gerektirir ki, o da Şâm buğdayıdır. Böylece “yiyecek” –yani, buğday– sözünü isbat etmektedir. Muhtemelen râvi, eşit zannederek manâ ile rivâyet etmiş olabilir. Çünkü “yiyecek” denilince akla ilk gelen “buğday”dır. Zira râvi (Eş‘as b. Abdülmelik) onu bürr (buğday) zannetmiş ve bu şekilde nakletmiştir/ifade etmiştir. Ancak İbn Avn, “yiyecek” lafzını “hurma” hakkında kullanmıştır. Çünkü o, Medine halkının genel yiyeceğidir. Bu, İbn Sîrîn’den yapılan muhtelif rivâyetlerin arasını cemetme yoludur.¹⁴⁸⁷ Yine bu cem işlemi, Ahmed b. Hanbel’in bu konuda Abdurrahman b. Ebî Leylâ → sahâbeden bir adam tarikiyle sahih bir isnâdla yaptığı rivâyet de bozmaktadır. Söz konusu rivâyette şöyle geçmektedir: “Eğer onu iade ederse, bir sâ’ yiyecek veya bir sâ’ hurma ile iade eder.” Bu rivâyetin zahiri, muhayyerliğin yiyecek ile hurma arasında olmasını gerektirmektedir. Çünkü yiyecek, hurmadan başka bir şeydir. Buradaki أَوْ “veya”

¹⁴⁸³ Bunu, Tahâvî’nin matbu eserlerinde bulamadık. Ona İbn Hacer işaret etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VII, s. 154.

¹⁴⁸⁴ Bunu, bulamadık. Ona İbn Hacer işaret etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VII, s. 154.

¹⁴⁸⁵ Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. III, s. 278 (No: 4962).

¹⁴⁸⁶ Bunu, onun matbu kitaplarında bulamadık. Ona İbn Hacer işaret etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VII, s. 154. İbnü’l-Münzir’in *el-İşrâf*’ında (VI/35) şöyle geçer: Ebû Hüreyre’nin hadisinde şöyle geçmektedir: “Hurma olmayan bir sâ’ yiyecek. O, buğday olmayan hurma mı demek istiyor?”

¹⁴⁸⁷ Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VII, s. 154.

edatının muhayyerlik için değil, râvi hakkında şekk (şüphe) ifade etmektedir. Bu rivâyetlerde ihtimal bulunduğuna göre, onlardan biriyle/bir şeyle istidlâlde bulunmak doğru değildir. Bu yüzden haklarında ihtilaf bulunmayan rivâyetlere müracaat edilir. İhtilaf bulunmayan rivâyetlerde ilgili yiyecek hurmadır ki, Buhârî'nin işaret ettiği üzere tercih edilen budur. Ebû Dâvûd'un rivâyeti ise “*Eğer onu iade ederse, sütünün bir misli veya iki misli buğday ile iade eder*”¹⁴⁸⁸ şeklinde rivâyet ettiği İbn Ömer hadisinin isnâdında zayıflık vardır. İbn Kudâme, ittifakla onun zahirinin metrûk olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸⁹ Burada Buhârî, sadece hadisin lafızlarının karşılaştırmasını yapmamış, aynı zamanda “Hurma rivâyetleri daha çoktur” ifadesiyle, *Sahîh*'inde tahrîc ettiği rivâyeti tercih ettiğine işaret etmiştir. Daha önce geçtiği üzere bu, İbn Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'de tespit ettiği husustur. Yani, râvilerin çoğu bu lafızla rivâyet etmişlerdir. Dolayısıyla Buhârî'ye bu durum göre tercih karinelerindendir.

İkinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Mûsâ b. İsmâîl tahdîs etti: Bize Abdulvâhid tahdîs etti: Bize eş-Şeybânî tahdîs etti: Ben Abdullah b. Ebî Evfâ'ya recm hakkında sordum, o da şöyle dedi: “Peygamber (s.a.v.) recm uyguladı” Ben, “Nûr Sûresi'nden önce mi, yoksa sonra mı uyguladı?” diye sordum. O, “Bilmiyorum!” dedi. Bu hadîsi eş-Şeybânî'den rivâyet etmekte Ali b. Mushir, Hâlid b. Abdullah, el-Muhâribî ve Abîde b. Humeyd, Abdulvâhid'e mutâbaat etmişlerdir. Bazıları, “Mâide” suresi demiştir. Birincisi daha sahîh olanıdır.¹⁴⁹⁰

İbn Mushir'in mutâbaatını Ebû Bekr b. Ebî Şeybe *el-Musannef*'te¹⁴⁹¹ tahrîc etmiş ve Müslim ondan rivâyet etmiştir.¹⁴⁹² Hâlid b. Abdullah et-Tahhân hadisinde ise, müellif *Sahîh*'in başka bir yerinde ona isnâd etmiştir.¹⁴⁹³ Abdurrahman b. el-Muhâribî hadisini tespit edemedik. Eserlerini incelediğimiz şarihler de onu bulamadıklarını söylemişlerdir. Abîde'nin mutâbaatını Ahmed b. Menî' *Müsned*'inde Ebû Bekr İshâk → İbn Ebî Evfâ tarikiyle tahrîc ederek şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) recm uyguladı.” Ben, “Mâide Sûresi'nden sonra mı, yoksa önce miydi?” dedim.

¹⁴⁸⁸ Ebû Dâvûd, İcâre 48 (No: 3446).

¹⁴⁸⁹ İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Hicr, 1415/1995, C. XI, s. 353.

¹⁴⁹⁰ Buhârî, Hudûd 24 (No: 6840).

¹⁴⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. XIV, s. 527 (No: 29370).

¹⁴⁹² Müslim, Hudûd 6 (No: 29/1702).

¹⁴⁹³ Buhârî, Hudûd 7 (No: 6813).

“Bilmiyorum!” dedi. İsmâîlî bu hadisi, Ebû Bekr İshâk’ın tarikiyle vasletmiştir.¹⁴⁹⁴ Söz konusu *Müsned* bize kadar ulaşmamıştır.

Buhârî’nin “Bazıları, ‘Mâide’ demiştir” sözü, zikredilen mutâbilerden bazıları demektir. Geçtiği üzere “bazı”dan kasıt Abîde olabilir. Muhtemelen Mâide Sûresi’ni zikreden kimse, Yahudi ve Yahudilik’in zikredilmesinden dolayı tevehhüme düşerek, kasdın Mâide Sûresi olduğunu zannetmiştir. Çünkü onda, Yahudilerin kendilerinden zina eden iki kişinin hükmünü sormaları sebebiyle nazil olan âyet vardır. O da Allah Teâlâ’nın, “*Tevrat yanlarında olduğu halde seni nasıl hakem tayin ediyorlar!*” (Mâide, 5/43) âyetidir. Buhârî, Nûr Sûresi’ni sahih kabul etmiştir.¹⁴⁹⁵

Sonuç olarak Buhârî’nin rivâyetlerin lafızları arasında karşılaştırma yaptığı ve tercihte bulunduğu görülmektedir. Buhârî, başka lafızlar rivâyet etmek suretiyle karşılaştırma ve tercih işlemini açıkça veya işaret ederek yapmıştır. Buhari, manâya etkisi olmadığı zaman asıl olarak, manâya etkisi olduğunda ise mutâbi olarak zikretmiştir.

4.1.2.2. Tercihte Bulunmaksızın Rivâyetlerin Lafızları Arasında Karşılaştırma Yapması

Buhârî, bazı yerlerde tercihte bulunmaksızın hadislerin lafızları arasında karşılaştırma yapmaktadır. Çünkü bunun manâya bir etkisi yoktur. Bunu aşağıdaki örnek açıklamaktadır. Bunun *Sahîh*’te çeşitli örnekleri vardır.¹⁴⁹⁶

Buhârî, en-Nadr b. Şumeyl tarikiyle rivâyet ederek şöyle demiştir: Bize Şu‘be, el-Hakem’den, o Zekvân Ebî Sâlih’ten, o da Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyetle haber verdi: “Resûlullah (s.a.v.) Ensâr’dan bir adama haber gönderdi. O da başı su damlaya damlaya geldi. Peygamber (s.a.v.), “*Galiba seni aceleye getirdik!*” buyurdu. O adam, “Evet!” dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “*Şayet acele getirilir veya menî getirememeye marûz bırakılırsan, sana yalnız abdest almak lâzım olur*” buyurdu. Vehb, buna mutâbaat edip “Bize Şu‘be tahdîs etti” dedi. **Ebû Abdullah şöyle dedi: Gunder ve Yahyâ, Şu‘be’den rivâyetle “abdest almak” sözünü söylemediler.**¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹⁴ Bkz. İbnü’l-Mülakkın, Ömer b. Ali el-Ensârî, **et-Tavdîh li-Şerhi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, 1429/2008, C. XXXI, s. 152. Bunu İbn Hacer açıklamıştır. Bkz. İbn Hacer, **Tağlîku’t-Ta’lîk**, C. V, s. 239-240; a.mlf. **Fethü’l-Bârî**, C. XXI, s. 637.

¹⁴⁹⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXI, s. 637.

¹⁴⁹⁶ Daha fazla örnek için bkz. No: 44, 541, 251, 705, 1048, 1116, 2077, 2531, 3243, 2700.

¹⁴⁹⁷ Buhârî, Vudû’ 34 (No: 180).

Buhârî, burada rivâyetini kendisine isnâd ettiği râvinin lafzını, bu râvinin aynı şeyhten rivâyette bulunan akranlarıyla karşılaştırmıştır. Kirmânî şöyle demiştir: “Fakat o ikisi –yani, Gunder ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân– “abdest” lafzını zikretmediler; mübtedayı hafız ederek sadece "فعليك" “Sana gerekir!” dediler. Karine bulunduğu için bu caizdir. Karine bulunduğu takdir edilen telaffuz edilmiş gibidir.”¹⁴⁹⁸

Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın rivâyeti, Buhârî’nin dediği gibidir. Ahmed b. Hanbel, onu *Müsned*’inde tahrîc etmiştir.¹⁴⁹⁹ Hadisin lafzı şöyledir: فَلَيْسَ عَلَيْكَ غُسلٌ “Sana gusletmek gerekmez.” Ahmed b. Hanbel, Gunder’in rivâyetini de *Müsned*’inde tahrîc etmiştir.¹⁵⁰⁰ Fakat o, “abdest” kelimesini zikretmiştir. Hadisin lafzı şöyledir: فلا

غسل عليك، عليك الوضوء “Sana gusletmek gerekmez; senin abdest alman gerekir.”

Müslim¹⁵⁰¹, İbn Mâce¹⁵⁰², İsmâîlî¹⁵⁰³, Ebû Nuaym¹⁵⁰⁴, Ebû Nuaym el-Haddâd¹⁵⁰⁵ da ondan farklı tariklerle bu şekilde tahrîc etmiştir. Aynı şekilde Ebû Dâvûd et-Tayâlisî¹⁵⁰⁶ ve başkası gibi Şu‘be’nin ashabının birçoğu da bunu zikretmiştir. Sanki Buhârî’nin hocalarından bazısı onu Yahyâ ve Gunder’in ikisinden birlikte tahdîs etmişler; onu Yahyâ’nın lafzı üzere sevk etmişlerdir. İbn Hacer, bu şekilde gerekçelendirmiştir.¹⁵⁰⁷

Aynî, İbn Hacer’in gerekçesini zikredip sanki İbn Hacer’in görüşünü kabul ettiğini sezdirenen bir ifadeyle yorum yapmıştır. Fakat o, aynı zamanda bunu reddetmiştir. Çünkü o, “Fakat gizli olmadığı üzere bu hususta şüphe vardır” demiştir.¹⁵⁰⁸

İbn Hacer, başka bir yerde karışıklığı şu şekilde çözmüştür: “Abdest, Gunder’in hadisinde sabit olmuş, Yahyâ’nın hadisinde sabit olmamıştır. Ebû Abdullah’ın naklettiği rivâyetin Gunder ve Yahyâ’nın her ikisinden birlikte nakledilmiş olması muhtemeldir. Râvi, Yahyâ’nın hadisini Gunder’in hadisine hamletmiş ve bir açıklamada bulunmaksızın Yahyâ’nın lafzını sevk etmiştir. Bu, çokça vaki olan bir

¹⁴⁹⁸ Kirmânî, *el-Kevâkibu’d-Derârî*, C. III, s. 20.

¹⁴⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XVII, s. 304 (No: 11207).

¹⁵⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XVII, s. 253 (No: 11162).

¹⁵⁰¹ Müslim, Hayz 21 (No: 80/343).

¹⁵⁰² İbn Mâce, Tahâret 110 (No: 606).

¹⁵⁰³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. I, s. 588.

¹⁵⁰⁴ Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, *el-Müsnedü’l-Müstahrec*, C. I, s. 388 (No: 773).

¹⁵⁰⁵ Ebû Nu‘aym el-Haddâd, *Câmi‘u’s-Sahîhayn bi-Hazfi’l-Mu‘âd ve’t-Turuk*, C. I, s. 239 (No: 307).

¹⁵⁰⁶ Tayâlisî, *Müsnedü’t-Tayâlisî*, C. III, s. 639 (No: 2299).

¹⁵⁰⁷ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. I, s. 588.

¹⁵⁰⁸ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. III, s. 75.

durumdur. Ebû Abdullah'tan sonraki bazı râvilerin vehme düşmüş olması da mümkündür. Çünkü bu bazı rivâyetlerde var, bazılarında yoktur.”¹⁵⁰⁹

Bu örnekte Buhârî'nin aynı şeyhten rivâyette bulunan râvilerin lafızlarını karşılaştırdığı açıkça görülmektedir. Yine onun, en-Nadr b. Şumeyl'in Şu'be'den rivâyetini de *asıl* olarak rivâyet ettiği mülahaza edilmektedir. O, Arapçada imamlık ile hadiste imamlığı cemetmiştir.¹⁵¹⁰ Buna göre Kirmânî, Gunder (Muhammed b. Ca'fer) ve Yahyâ el-Kattân'ın rivâyetini, karine bulunduğu için bunun caiz olması sebebiyle doğrulamıştır. Karine bulunduğu takdir edilen telaffuz edilmiş gibidir. Buhârî, Arapça ilmi ile hadis ilmini cemedene itimat etmiştir. Çünkü o, “abdest” lafzı zikredilmediği için zihne gelebilecek karışıklığı gidermek istemiştir. Karine bulunduğu için bu caizdir. Böylece Buhârî, aynı şeyhten rivâyette bulunan râvilerin ihtilafını beyan etmeyi murad etmiştir.

Sonuç olarak daha önce verilen örnekler ve haklarında yapılan açıklamalar, Buhârî'nin lafzı en doğru yolla varid olduğu şekilde nakletmeye ve karşılaştırma yapmaya ihtimam gösterdiğine delalet etmektedir. Bu uygulama, *Sahîh*'te açık bir şekilde görülmektedir. O, çoğunlukla bir yerdeki aynı hadis ile ilgili rivâyetlerin lafızları arasında karşılaştırma yapmış ve aralarındaki ihtilafı açıklamıştır. Bunu açık bir tercihle, işaretle ya da sadece açıklamak suretiyle uygulamıştır. Yukarıdaki örneklerde hadisin manâsına etkisi söz konusu olduğu zaman tercihte bulunduğu görülmüştür. Bu husus, muhaddisin merviyâtı tenkit etmesi, onları birbirlerine tercih etmesi, râviler arasında tercihte bulunması, râvinin hadiste isabet mi hata mı ettiğinin bilinmesi bakımından önem arz etmektedir. Buhârî, genel olarak merviyâtı karşılaştırmaya özen gösterdiği gibi özel olarak da merviyâtın lafızlarını karşılaştırmaya özen göstermiştir. Çünkü bunun rivâyeti muhafaza edenin, ona ekleme ve eksiltmede bulunanın, şeyhten hıfzeden öğrencilerin, noksanlık yapanın ve muhalefet edenin tespiti gibi hususlarda büyük bir önemi mevcuttur.

4.1.3. Buhârî'nin Tercih Ettiği Lafızla Yetinip Bâblandırma Tercihine Dikkat Çekmesi

Buhârî'nin muhtelif lafızlarla gelen rivâyetlerle ilgili uygulamalarında bazen ağır basan (râcih)/kendisinin tercih ettiği lafızla rivâyetle yetindiği görülmektedir. O,

¹⁵⁰⁹ İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik*, C. II, s. 123.

¹⁵¹⁰ Zehebî, *Siyer*, C. IX, s. 330.

rivâyetleri seçme hususunda bir yöntem olarak yanında bulunan mercûh lafızla gelen rivâyete işaret etmeyip ona bir bâb ayırmaktadır/yapmaktadır. Bu, onun rivâyetleri seçmedeki yöntemlerinden biridir. Aşağıdaki misal, bu konunun en dikkat çekici örneklerinden biridir¹⁵¹¹:

Buhârî dedi ki: Bize Abdülazîz b. Abdullah tahdîs ederek şöyle dedi: Bana Süleyman, Amr b. Ebî Amr ve Saîd b. Ebî Saîd el-Makberî'den, o Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet ettiğine göre şöyle demiştir: “Yâ Resûlallah! Kıyamet gününde senin şefaatinle en ziyâde mesûd olacak insan kimdir?” denildi. Resûlullah (s.a.v.), “*Yâ Ebû Hüreyre! Senin hadîse şiddetli arzunu gördüğüm için, bu hadîsi senden evvel kimsenin sormayacağını zannedyordum. Kıyamet gününde şefaetimle en ziyâde mesûd olacak insan kalbinden veya içinden hâlis olarak Lâ ilâhe illallâh diyen kimsedir.*” buyurdu¹⁵¹².

Buhârî'ye göre rivâyet, “Senin hadîse şiddetli arzunu” lafzıyla gelmiştir. Bu yüzden o, “Hadis Öğrenmeyi Şiddetle Arzu Etmek” şeklinde bâb başlığı yapmıştır. Bu rivâyet, “el-ilm” lafzıyla diğer tariklerde muhtelif olarak gelmiştir. Bu ikisi hakkında ayrıntılı bilgi vereceğiz. Zira akla şu gelebilir: Bu lafız manâ ile rivâyet edilmiştir veya râvilerin bir tasarrufudur. Çünkü daha sonra “ilm”in hadis manâsında kullanılması yaygınlaşmıştır.

Hadîsin Tahrîci:

Birincisi: “Hadîs” lafzının geçtiği tarik:

Buhârî, “hadis” lafzının geçtiği hadisi **Süleyman b. Bilâl** (ö. 172/788) tarikiyle/tarikinin nakil etmiştir.¹⁵¹³ yanı sıra **Kuteybe b. Sa'îd**'den rivâyet etmiştir.¹⁵¹⁴ Ahmed b. Hanbel, **Süleyman b. Dâvûd**'dan rivâyette bulunmuştur;¹⁵¹⁵ Nesâî¹⁵¹⁶ ve Begavî (ö. 516/1122)¹⁵¹⁷, Ahmed b. Ali el-Küşmeyhenî'nin tarikiyle tahrîc etmiştir. Her ikisi (Nesâî, Ahmed b. Ali) de **Ali b. Hacer**'den rivâyet etmiştir. Kuteybe, Süleyman b. Dâvûd ve Ali hadisi **İsmâîl b. Ca'fer**'den (ö. 180/796) rivâyet etmiştir. İbn Sa'd¹⁵¹⁸ ve

¹⁵¹¹ Konu bu iki örnekle sınırlı değildir. Bunun için bütün bâb başlıklarında rivâyet edilen hadislerin araştırılmasına ihtiyaç vardır. Bu, bizim tezimizin konusunun dışındadır. İkinci örnek no: 1310.

¹⁵¹² Bunun için Ek 4'te verilen isnâd şemasına bakınız.

¹⁵¹³ Buhârî, İlm, 33 (No: 99).

¹⁵¹⁴ Buhârî, Rikâk 51 (No: 6570).

¹⁵¹⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIV, s. 446 (No: 8858).

¹⁵¹⁶ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. V, s. 359 (No: 5811).

¹⁵¹⁷ Begavî, **Şerhü's-Sünne**, C. XV, s. 165 (No: 4336).

¹⁵¹⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. II, s. 312-313.

İbn Abdilber¹⁵¹⁹ ise İsmâîl b. Ebî İshâk tarikiyle tahrîc etmiştir. Her ikisi de Abdullah b. Mesleme el-Ka‘nebî’den rivâyet etmiştir. İbn Ebî Âsım (ö. 287/900)¹⁵²⁰, Ya‘kûb b. Humeyd’den tahrîc etmiştir. İbn Abdilber¹⁵²¹, İbrâhîm b. Hamza tarikiyle tahrîc etmiştir. İbn Asâkir¹⁵²², İshâk b. Ebî İsrâîl tarikiyle tahrîc etmiştir. Bunların dördü de **Abdülazîz ed-Derâverdî**’den rivâyet etmiştir. İbn Şâhîn¹⁵²³ de **Abdullah b. Ca‘fer el-Medînî** (ö. 178/794) tarikiyle tahrîc etmiştir. Süleyman b. Bilâl, İsmâîl b. Ebî Ca‘fer, Abdülazîz ed-Derâverdî ve Abdullah b. Ca‘fer’in dördü, Amr b. Ebî Amr → Saîd b. Ebî Saîd el-Makbûrî → Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle rivâyet etmişlerdir.

İkincisi: “el-‘İlm” lafzının geçtiği tarik:

Bezzâr, لِمَا رَأَيْتُ مِنْ شَهْوَتِكَ لِلْعِلْمِ “Senin ilme olan düşkünlüğünü gördüğüm için”

lafzıyla Ahmed b. Ebân → Abdülazîz ed-Derâverdî → Amr b. Ebî Amr → Saîd b. Ebî Saîd el-Makberî → Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle rivâyet etmiştir.¹⁵²⁴ Hadisi Abdülazîz ed-Derâverdî’den rivâyet edenlerin hepsi, حرصك على الحديث “Senin hadîse şiddetli arzunu” lafzıyla rivâyet etmişlerdir. Bu rivâyeti Ahmed b. Hanbel,¹⁵²⁵ Ebû Seleme el-Huzâî’den tahrîc etmiştir. Ahmed b. Hanbel¹⁵²⁶ ve el-Hâris b. Üsâme,¹⁵²⁷ Hâşim b. el-Kâsım’dan; Buhârî,¹⁵²⁸ Abdullah b. Sâlih’ten tahrîc etmiştir. Hâkim¹⁵²⁹, Yahyâ b. Bukeyr tarikiyle; İbn Abdilber¹⁵³⁰ ise, Âsım b. Ali tarikiyle tahrîc etmiştir. Bunların beşi, el-Leys → Yezîd b. Ebî Habîb → Sâlim b. Ebî Sâlim → Mu‘âviye b. Mu‘attib → Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Abdulhamîd b. Ca‘fer → Yezîd b. Ebî Habîb → Mu‘âviye b. Mu‘attib → Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle tahrîc

¹⁵¹⁹ İbn Abdülber, **Câmi‘u Beyâni’l-‘İlm ve Fazlihi**, C. I, s. 761 (No: 1406).

¹⁵²⁰ İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr eş-Şeybânî, **es-Sünne**, Thk. Bâsim Faysal el-Cevâbire, 1. Baskı, Riyad, 1419/1998, C. II, s. 567 (No: 846).

¹⁵²¹ İbn Abdülber, **Câmi‘u Beyâni’l-‘İlm ve Fazlihi**, C. I, s. 761 (No: 1406).

¹⁵²² İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C. LXVII, s. 335-336.

¹⁵²³ İbn Şâhîn, Ömer b. Ahmed b. Osman, **et-Terğîb fî Fedâilî’l-A‘mâl ve Sevâbi Zâlik**, Thk. Sâlih Ahmed Muslih el-Va‘îl, 1. Baskı Riyad, 1415/1995, No: 3.

¹⁵²⁴ Bezzâr, **Müsned**, C. XV, s. 144 (No: 8470).

¹⁵²⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIII, s. 432 (No: 8069).

¹⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIII, s. 432 (No: 8069).

¹⁵²⁷ Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, **Buğyetü’l-Bâhis ‘an Zevâidi Müsnedi’l-Hâris**, Thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Medine, 1413/1992, C. I, s. 1012 (No: 1136).

¹⁵²⁸ Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, C. IV, s. 111.

¹⁵²⁹ Hâkim, **el-Müstedrek**, C. I, s. 69 (No: 215).

¹⁵³⁰ İbn Abdülber, **Câmi‘u Beyâni’l-‘İlm ve Fazlihi**, C. I, s. 762 (No: 1407).

etmiştir.¹⁵³¹ İbn Hibbân, Yezîd b. Ebî Habîb → Ebu'l-Hayr → Sâlim b. Ebî Sâlim → Mu'âviye b. Mu'attib → Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle tahrîc etmiştir.¹⁵³²

Böylece *et-Târîhu 'l-Kebîr*'de “el-ilm” lafzının geçtiği ikinci rivâyetin müsned olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî müsned halini şartlarına uygun olmadığı için *Sahîh*'inde rivâyet etmemiştir. Çünkü o, *Sahîh*'in şartına göre değildir. Buradan, Buhârî'nin mezkur tariki illetli bulduğu anlaşılabilir.

Yukarıdaki tahrîcden “el-ilm” lafzının rivâyetin sübutuna zarar verecek şekilde ihtilaflı olarak geldiği görülmektedir. Bazen hadis el-Leys → Yezîd b. Ebî Habîb → Sâlim'den rivâyet edilmiştir. Bu tarik için en meşhur olan budur. Bazen Yezîd b. Ebî Habîb → Ebu'l-Hayr → Sâlim b. Ebî Sâlim → Mu'âviye b. Mu'attib → Ebû Hüreyre'den (r.a.); bazen de Yezîd b. Ebî Habîb → Mu'âviye b. Mu'attib → Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edildiği görülmektedir. Dârekutnî'ye, Mu'âviye b. Mu'attib'in hadisinden sorulunca, onun için bu üç tarik zikretmiş ve “el-Leys'in görüşü doğruya daha yakındır!” demiştir.¹⁵³³ Dârekutnî'nin, “doğruya daha yakın” sözü, bu tarikler içinde doğruya en yakın anlamına gelmektedir. Sanki bu tarikten isnâd, sübut bakımından doğruya daha yakındır. Çünkü Dârekutnî'nin tercih hususunda kesin ifadeleri vardır. Onun bu ifadeyi tercih etmesi, isnâdlar arasında orta yolu tutmaya çalıştığını göstermektedir. Bu yüzden el-Leys'in isnâdı vurûd bakımından doğruya daha yakın olmaktadır. Yoksa bu hadis için en sahih isnâd demek değildir.

İsnâdların İncelenmesi:

Sahih'te yer alan rivâyette her ne kadar “hadis” kelimesi yer alsada bu lafzın râvi tasarrufundan kaynaklanarak burada yer almadığından emin olmak için bu başlık altında hadis ve ilim lafızlarının geçtiği mezkûr iki rivâyet incelenecektir.

1) Birinci Tarikin Medârı

•Amr b. Ebî Amr (ö. 150):

¹⁵³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XVI, s. 417 (No: 10713).

¹⁵³² İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, C. VI, s. 212 (No: 5137).

¹⁵³³ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, C. IX, s. 45-46.

İbn Maîn bir defasında¹⁵³⁴ olmak üzere Ebû Zür‘a¹⁵³⁵, el-İclî (ö. 261/875)¹⁵³⁶ ve Dârekutnî¹⁵³⁷ Amr b. Ebî Amr‘ı sika kabul etmiştir. Dârekutnî onu, Mâlik‘in kendisinden rivâyet ettiği kimselerden bahsederken zikretmiştir. Dârekutnî Mâlik‘in, Abdulkerîm b. Ebi‘l-Mehârik Ebî Ümeyye el-Basrî‘den başka hadisi terk edilen bir kimseden rivâyet ettiğini bilmiyoruz demiştir.¹⁵³⁸ İbn Receb şunu ilave etmiştir: “Hadisinin tahrîc edilmesinde ittifak edilmiştir. Bununla birlikte İbn Maîn onun hakkında olumsuz konuşmuştur.”¹⁵³⁹ Aynı şekilde İbn Hacer onu sika kabul etmiş ve “Bazen vehme düşerdi.” sözünü ilave etmiştir.¹⁵⁴⁰ İbn Hibbân onu *es-Sikât*‘ında zikretmiş, bazen hata ettiğini ve sikaların kendisinden rivâyet ettiği hadisinin muteber olduğunu söylemiştir.¹⁵⁴¹ Hâkim (ö. 405/1014) şöyle demiştir: “Hem Buhârî hem de Müslim, asıl rivâyetler ve şâhidlerde ondan tahrîcde bulunmuşlardır.”¹⁵⁴² Buhârî ve Müslim, onunla ihticâc etmiştir.¹⁵⁴³ Zehebî, onun sika kabul edildiğini söylemiştir.¹⁵⁴⁴

Amr b. Ebî Amr‘ın hakkında mutavassıt hüküm veren alimler de vardır. Nitekim İbn Sa‘d (ö. 230/845) “Hadisi çoktu”¹⁵⁴⁵ ve “Mürsel sahibidir”¹⁵⁴⁶ demiştir. Buhârî ise: “O sadûktur; fakat İkrime‘den münkerler rivâyet etmiştir. Onlardan/münkerlerin hiçbirinde onun İkrime‘den işittiği zikredilmemiştir.”¹⁵⁴⁷

¹⁵³⁴ İbn Adiyy, *el-Kâmil*, C. VII, s. 649.

¹⁵³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-Ta‘dîl*, C. IV, s. 88.

¹⁵³⁶ İclî, Ahmed b. Abdullah, *Ma‘rifetü’s-Sikât*, Thk. Abdulâlîm el-Bestevî, 1. Baskı, Medine, 1405/1985, C. II, s. 181.

¹⁵³⁷ Dârekutnî, “Onda bir beis yoktur” demiştir. Onun tevsîk ifadesi daha önce geçmişti. (Bkz. Zehebî, *Men Tekelleme fihi ve Hüve Mûsik*, s. 412.) Dârekutnî’nin bu sözüne onun matbu kitaplarından rastlayamadık. Zehebî’nin *Men Tekelleme fihi ve Hüve Mûsik* isimli kitabının muhakkiki, Zehebî’nin bunu Dârekutnî’nin *Suâlâtü’l-Hâkim li‘d-Dârekutnî* (s. 288) isimli kitapta geçen ifadesinden çıkardığı görüşündedir.

¹⁵³⁸ Dârekutnî, *Suâlâtü’l-Hâkim en-Nisâbü’l-Hâkim li‘d-Dârekutnî fi‘l-Cerh ve‘t-Ta‘dîl*, Thk. Muvaffak b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Riyad, 1404/1984, s. 288.

¹⁵³⁹ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli‘t-Tirmizî*, C. II, s. 797.

¹⁵⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîbü‘t-Tehzîb*, No: 5083.

¹⁵⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 185.

¹⁵⁴² Hâkim en-Nisâbü’l-Hâkim, Muhammed b. Abdullah, *el-Medhal ilâ Ma‘rifeti’s-Sahîh mine’s-Sakîm*, Thk. Rebî‘ b. Hâlid el-Medhalî, 1. Baskı, Kahire, 1430/2009, C. IV, s. 141. Zehebî, bunu ondan “Buhârî ve Müslim ondan usûlde tahrîcde bulundu.” ifadesiyle nakletmiştir. Bkz. Zehebî, *Men Tekelleme fihi ve Hüve Mûsik*, s. 412; a.mlf. *el-Muğnî fi‘d-Du‘afâ*, C. II, s. 487. Zehebî, kendisi de böyle söylemiştir. Bu sözün Hâkim‘den değil, ondan nakli meşhurdur. Hâkim‘in matbu kitaplarında bu sözü bulamadık.

¹⁵⁴³ Münzirî, *et-Terğîb ve‘t-Terhîb*, C. III, s. 250.

¹⁵⁴⁴ Zehebî, *Men Tekelleme fihi ve Hüve Mûsik*, s. 412.

¹⁵⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, C. V, s. 73.

¹⁵⁴⁶ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü‘l-Kebîr*, C. VII, s. 520.

¹⁵⁴⁷ Tirmizî, *İleli‘t-Tirmiziyyi‘l-Kebîr*, s. 236.

Ahmed b. Hanbel,¹⁵⁴⁸ Ebû Hâtim¹⁵⁴⁹ ve İbn Adî¹⁵⁵⁰, لا بأس به “Onda bir beis yoktur” demiştir. Onlar, râvi hakkındaki hükümlerine Mâlik’in ondan rivâyette bulunmasını gerekçe göstermişlerdir. es-Sâcî (ö. 307/920) “O sadûktur; ancak vehme düşüyordu” demiş, Zehebî ise onun sadece sadûk olduğunu söylemiştir.¹⁵⁵¹ Onun hadisini hasen kabul etmiş; ancak şöyle demiştir: “O, sahihin yüksek rütbesinden aşağıya düşmüştür.”¹⁵⁵² Bunun üzerine İbn Hacer şu açıklamayı yapmıştır: “O, böyle demiştir. Fakat ifadenin hakkı, العلياء ‘yüksek’ kelimesinin hafzedilmesidir.”¹⁵⁵³

İbn Maîn, birçok yerde Amr’ın zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁵⁵⁴ İbn Maîn, Amr’ın zayıf olduğunu bir defasında Mâlik’ten naklederek şöyle demiştir: “Mâlik Amr’dan rivâyet ediyor ve onu zayıf buluyordu.”¹⁵⁵⁵ Bu ifadesi, Mâlik’in Amr b. Ebî Amr’ı zayıf derecesine indirdiği anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda Mâlik onu sika olduğunu da söylememiştir. İbn Maîn, bir defasında şöyle demiştir: “Amr b. Ebî Amr’dan bir beis yoktur. O, kuvvetli değildir.”¹⁵⁵⁶ Bu ifadeyle İbn Maîn sanki Amr b. Ebî Amr’ı zayıf derecesine indirmemiştir. İbn Main, Amr’ı sika kabul ettiği bir ifadesinde/yerde, Amr b. Ebî Amr’ın İkrime’den rivâyet ettiği hadislerinin muztarib olduğunu söylemiştir.¹⁵⁵⁷ Ahmed b. Hanbel de aynı şeyi ifade etmiştir. Bu konuyla ilgili

¹⁵⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, **el-‘İlel ve Ma‘rifetü’r-Ricâl**, C. II, s. 52; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. VI, s. 253.

¹⁵⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. VI, s. 253.

¹⁵⁵⁰ İbn Adıyy, **el-Kâmil**, C. VII, s. 650-651.

¹⁵⁵¹ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, **el-Kâşif fî Ma‘rifeti men lehu Rivâyetün fî’l-Kütübi’s-Sitte**, Thk. Muhammed Avvâme, 2. Baskı, Kahire, Beyrut, 1430/2009, C. III, s. 530.

¹⁵⁵² Zehebî, **Mîzânu’l-İ’tidâl**, C. III, s. 282.

¹⁵⁵³ İbn Hacer, **Tehzîbü’t-Tehzîb**, C. V, s. 73.

¹⁵⁵⁴ İbn Maîn, **Târîhu İbn Maîn (Rivâyetu’t-Devrî)**, C. III, s. 169, 195, 203, 225; İbnü’l-Cüneyd, **Suâlâtu Yahyâ b. Maîn**, s. 305.

¹⁵⁵⁵ İbn Maîn, **Târîhu İbn Maîn (Rivâyetu’t-Devrî)**, C. III, s. 195. İbn Ebî Hâtim’in, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**’inin matbu nüshasında “Mâlik ondan rivâyette bulunmadı ve onu zayıf buluyordu” (C. VI, s. 253) şeklinde geçmektedir. Yazma nüshada da bu şekilde geçmektedir ki, bu bir tashiftir. İbn Receb, **Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî** isimli eserinde (C. II, s. 797), İbn Maîn’in Mâlik’in Amr b. Ebî Amr’dan semâ’ı hakkındaki görüşünü nakletmiştir. Aynı şekilde **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**’de geçen bilgi çelişkilidir. Zira Mâlik’in ondan rivâyetini kuvvetli kabul edenler onu kuvvetli kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel’in tespiti de bu şekildedir. (Bkz. **el-‘İlel ve Ma‘rifetü’r-Ricâl**, C. II, s. 486.) İbn Adıyy, daha ayrıntılı bilgi vererek şöyle demiştir: “Mâlik ondan rivâyette bulunmuştur. Bana göre onda bir beis yoktur. Çünkü Mâlik, sadece sika veya sadûk olan bir kimseden rivâyette bulunur.” (Bkz. **el-Kâmil**, C. VII, s. 650-651.) Zehebî, bu ibareyi muhtasar ve bozuk olarak nakletmiş, İbn Maîn’in Amr hakkındaki görüşlerini serdederken şöyle demiştir: “Başka bir yerde Abbâs’ın kitabından naklederek, “O, zayıf kabul ediliyordu. Mâlik ondan rivâyette bulunmuştur.” demiştir.” (Bkz. Zehebî, **el-Kâşif**, C. III, s. 530.) Bu, tamamen bozuk bir ifadedir. Çünkü orada Amr b. Ebî Amr’ın zayıf sayılması durumu söz konusudur. Ancak Yahyâ b. Maîn bunu Mâlik’in ondan rivâyetinin zayıf sayılmasına nakletmiştir.

¹⁵⁵⁶ İbn Maîn, **Târîhu İbn Maîn (Rivâyetu’t-Devrî)**, C. III, s. 193.

¹⁵⁵⁷ İbn Adıyy, **el-Kâmil**, C. VII, s. 649. İbn Maîn aynı yerde şunu ilave etmiştir: “Onun İkrime yoluyla İbn Abbâs’tan rivâyet ettiği hadis münker görülmüştür ينكر عليه.” Bu sözün aynısını Abdulhak el-

olarak İbn Receb, bu hadiste vaki olan ıztırâbı Amr'a değil İkrime'ye nisbet ettiği hususunda açıklama yapmıştır.¹⁵⁵⁸ Cüzcanî (ö. 259/873) de Amr'ı muztaribu'l-hadîs olarak nitelemiştir.¹⁵⁵⁹ Ebû Dâvûd, ليس بذلك "râvî aradığın gibi kuvvetli değil!" demiştir.¹⁵⁶⁰ Osman ed-Dârimî (ö. 280/894), onun zayıf olduğuna işaret etmiştir.¹⁵⁶¹ Nesâî, onu bu hususta kuvvetli kabul etmemiş ve "Mâlik b. Enes ondan rivâyette bulunmuş olsa da..." ifadesini eklemiştir.¹⁵⁶² İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231), bu hususta bir açıklama yapmıştır: "Mâlik b. Enes ondan rivâyette bulunduğu için Amr'ı kuvvetli sayma söz konusudur. Fakat Amr, olması gereken kadar kuvvetli değildir. İbnü'l-Kattân, onun zayıf sayıldığını ve hadislerinin durumuna delâlet ettiğini söylemiştir."¹⁵⁶³ Zehebî, onun bu değerlendirmesini şu sözleriyle reddetmiştir: "Amr, zayıf da zayıf sayılmış da değildir. O, Zührî derecesinde sika değildir; bilakis Zührî'den düşüktür."¹⁵⁶⁴ Tahâvî, Amr'ın rivâyetini iskât etmeksizin rivâyeti hususunda olumsuz nakilde bulunulduğunu söylemiştir.¹⁵⁶⁵ İbn Hazm, çeşitli yerlerde açıkça Amr'ı zayıf saymıştır. İbn Hazm'a göre Amr'la ihticâc sâkıttır.¹⁵⁶⁶ Abdulhak el-İşbîlî (ö. 581/1185) de onunla ihticâcî nefyetmiştir.¹⁵⁶⁷ Hâfız Ebû Muhammed el-Gassânî (ö. 682/1283) şöyle demiştir: "Amr b. Ebî Amr'ın hadisinde bir şey vardır."¹⁵⁶⁸ Nevevî, Amr'ın zayıf olduğunu söyleyenlere şu sözleriyle cevap vermiştir: "Amr b. Ebî Amr'ın zayıf sayılması sabit değildir. Çünkü Buhârî ve Müslim, *Sahîh*'lerinde Amr'dan rivâyette bulunmuşlar ve onunla ihticâc etmişlerdir. Zira Buhârî ve Müslim bu ilimde zirvedir. Aynı şekilde Mâlik, Amr'la ihticâc etmiş ve ondan rivâyette bulunmuştur. Mâlik'in

İşbîlî, en-Nesâî'ye nisbet etmiştir. (Bkz. İbnü'l-Harrât, Abdulhak b. Abdurrahman el-Endelüsî el-İşbîlî, *el-Ahkâmü'l-Vustâ min Hadîsi'n-Nebî (s.a.v.)*, Thk. Hamdî es-Selefi, Subhî es-Sâmerrâî, Riyad, 1416/1995, C. IV, s. 88.) Bu doğru değildir. Çünkü onun, Yahyâ b. Maîn'den isnâdlı olarak nakli meşhurdur.

¹⁵⁵⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, C. II, s. 798.

¹⁵⁵⁹ Cüzcanî, İbrâhîm b. Ya'kûb, *Ahvâlu'r-Ricâl*, Thk. Subhî es-Sâmerrâî, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985, s. 212.

¹⁵⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XXII, s. 170. Bu ifade, *Suâlâtü'l-Âcurrî li-Ebî Dâvûd*'un matbu nüshasında geçmemektedir.

¹⁵⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. V, s. 73.

¹⁵⁶² Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C. IV, s. 83. Nesâî'nin *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn* isimli eserinde (Halep, 1396h., s. 80) Amr b. Ebî Amr geçmektedir ki, bu bir tashiftir.

¹⁵⁶³ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-Vehm ve'l-İhâm*, C. IV, s. 184.

¹⁵⁶⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, C. III, s. 282. Zehebî'nin bu ifadesi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye baskısından düşmüştür.

¹⁵⁶⁵ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, C. IX, s. 439.

¹⁵⁶⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, C. II, s. 198; a.mlf. *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, C. II, s. 12; C. VII, s. 253; C. VIII, s. 116; C. XI, s. 383, 387.

¹⁵⁶⁷ İbnü'l-Harrât, *el-Ahkâmü'l-Vustâ min Hadîsi'n-Nebî (s.a.v.)*, C. II, s. 151.

¹⁵⁶⁸ Gassânî, Abdullah b. Yahyâ b. Ebî Bekr, *Tahrîcu'l-Ehâdîsi'd-Di'âf min Süneni'd-Dârekutnî*, Thk. Eşref Abdumaksûd Abdurrahîm, Riyad, 1411h., s. 262.

âdetince kitabında sadece sika olandan rivâyet ettiği bilinmektedir.”¹⁵⁶⁹ Irâkî, şu sözleriyle mezkur şüpheyi ortadan kaldırmaya çalışmıştır: “İbn Hazm bu hususta Nesâî’ye tabi olmuştur. Hâlbuki Nesâî ikisinden önce Yahyâ b. Maîn ve başkası Amr’ı zayıf saymıştır. Fakat Ahmed, Ebû Zur’a, Ebû Hâtim, İbn Adiyy ve başkaları Amr’ı sika kabul etmiştir. Şeyhayn *Sahîh*’lerinde Amr’dan tahrîcde bulunmuşlardır. Dolayısıyla Amr’ın haberinin kabul edilmesi gerekir.”¹⁵⁷⁰ İbn Hacer de Amr’ın zayıf sayılmasına şöyle cevap vermiştir: “Buhârî, onun İkrime’den rivâyetinden hiçbir şey tahrîc etmemiştir. Bilakis Enes’ten yaptığı rivâyetinden dört hadis, Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs’tan naklettiği rivâyetinden bir hadis, Saîd el-Makberî kanalıyla Ebû Hüreyre’den yaptığı rivâyetinden bir hadis tahrîc etmiştir. Geriye kalanlar onunla ihticâc etmiştir.”¹⁵⁷¹ Mübârekpûrî (ö. 1414/1935), ondan zayıflığı nefyetmeye çalışmış ve onu sika saydıktan sonra şöyle demiştir: “Cerh müfesser olmadıkça makbul ve sabit olmadığı bilinmektedir. İbn Maîn ve Nesâî, Amr’ın zayıflığı isbat edecek şekilde onu tefsir etmemişlerdir.”¹⁵⁷²

Kısaca söyleyebiliriz ki, Amr b. Ebî Amr hakkında olumsuz konuşanlar, onu *“مَنْ أَتَى هَيْمَةً فَأَقْتُلُوهُ وَأَقْتُلُوا الْبَهِيمَةَ”* *“Bir kimse, bir hayvana cinsel temasta bulunursa hem o adamı hem de hayvanı öldürünüz”*¹⁵⁷³ hadisi sebebiyle zayıf saymışlardır. Onun İkrime’den rivâyetinde de durum böyledir. Buhârî, onun İkrime’den rivâyetini tahrîc etmemiştir. İbn Hacer onu müdafaa ederken, “Buhârî, onun İkrime’den rivâyetini tahrîc etmemiştir.” demiştir. Bu, Buhârî’nin onun İkrime’den rivâyet ettiği hadisi zayıf gördüğü ve başkasından rivâyetini kabul ettiğine dair bir delilidir. Amr, *Sahîh*’in ricalinden olduğu için onun üzerinde biraz fazla durmuş olduk.

2) İkinci Tarikin Medarı

İkinci tarikin medârı çeşitli ihtilaflar olduğu için, birinci tarikte olduğu gibi sabit değildir. Birinci tarikin medarında Amr b. Ebî Amr yer alırken, ikinci tarikin bizzat kendisinde çeşitli farklılar olsa da, her iki tarikin mahrecinin Mu’âviye b. Muattib olduğu görülmektedir. Bu hususta Mu’âviye b. Muattib’ten rivâyette

¹⁵⁶⁹ Nevevî, *el-Mecmû‘ Şerhu’l-Mühezzeb li’ş-Şîrâzî*, C. VII, s. 317.

¹⁵⁷⁰ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Şerhu’s-Suyûtî ‘alâ Süneni’n-Nesâî*, 2. Baskı, Halep, 1406/1986, C. I, s. 6.

¹⁵⁷¹ İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 435.

¹⁵⁷² Mübârekpûrî, Ubeydullah b. Muhammed b. Abdüsselâm b. Hân er-Rahmânî, *Mir’âtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbîh*, 3. Baskı, y.y., 1404/1984, C. IX, s. 410.

¹⁵⁷³ Bkz. Ebû Dâvûd, *Hudûd* 29 (No: 4464).

bulunanlar Yezîd b. Ebî Habîb ve Sâlim b. Ebî Sâlim'dir. Burada mezkur üç râvinin durumu açıklanmakla yetinilecektir.

•**Mu'âviye b. Mu'attib:**

İclî¹⁵⁷⁴ ve Heysemî¹⁵⁷⁵, Muaviye'yi açık bir şekilde sika saymışlardır. İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹⁵⁷⁶ İbn Hamza el-Hüseynî (ö. 715-765/1363) onun meçhul olduğunu söylemiş, Yezîd b. Ebî Habîb ve Sâlim b. Ebî Sâlim'in ondan rivâyette bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷⁷ Bunun ardından İbn Hacer, Sâlim'in Yezîd'den rivâyet ettiğini söylemiştir.¹⁵⁷⁸ İbn Yûnus, başka bir râvinin ondan rivâyette bulunduğunu ifade etmiştir ki, o da Bîşr b. Ömer el-Eslemî'dir.¹⁵⁷⁹ Muaviye/O, Ebû Hüreyre'nin himayesi altındaydı.¹⁵⁸⁰ Buhârî, onun Ebû Hüreyre'den semâ'ını isbat etmiştir.¹⁵⁸¹

Muaviye'nin meçhul olmasına gelince, iki kişi ondan rivâyette bulunmuştur. Dolayısıyla cehâletü'l- hal durumu ondan kaldırılmıştır. Râvinin meçhulu'l-hal olması ise devam etmektedir. Çünkü İclî dışında muteber bir âlim tarafından tevsîk edilmemiştir. İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât*'ında zikretmesi, onun sika olduğu anlamına gelmemektedir. Onu, müteahhirûndan Heysemî de sika saymıştır. Bu durum onu kabul derecesine getirse de/geçse de sika seviyesine yükselmez.

•**Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745):**

¹⁵⁷⁴ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, C. II, s. 285.

¹⁵⁷⁵ Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, C. XXII, s. 294.

¹⁵⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 413-414.

¹⁵⁷⁷ İbn Hamza, Muhammed b. Ali el-Hüseynî, *el-İkmâl fî Zikri men lehû fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, Thk. Abdullah Sürûr b. Feth Muhammed, 1. Baskı, Dârü'l-Livâ', y.y., 1412/1992, C. II, s. 133; a.mlf. *et-Tezkire bi-Ma'rifeti Ricâli'l-Kütübi'l-Aşere*, Thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, 1. Baskı, Kahire, 1418/1997, C. III, s. 1686.

¹⁵⁷⁸ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Ta'cîlu'l-Menfa'at bi-Zevâidi Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a*, Thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Dârü'l-Beşâiri'l- İslâmiyye, Beyrut, 1414/1996, C. II, s. 272. Aynı yerde İbn Hacer, İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında geçtiği üzere Irâkî'nin, ondan rivâyette bulunanın Sâlim b. Ebi Sâlim olduğu, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd olmadığına dair eleştirisini nakletmiştir.

¹⁵⁷⁹ Bkz. İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'at*, C. II, s. 272. İbn Yûnus'un tarihinin matbu nüshasında bu bilgiyi bulamadık. Ayrıca Bîşr'in biyografisine dair bilgi de bulamadık.

¹⁵⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. IV, s. 331; Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, C. IV, s. 2075.

¹⁵⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. IV, s. 331.

Yezîd b. Ebî Habîb sikadır. Onu, İbn Sa‘d¹⁵⁸², İclî¹⁵⁸³ ve Ebû Zur‘a¹⁵⁸⁴ tevsîk etmiş, İbn Hibbân da *es-Sikât*’ında zikretmiştir.¹⁵⁸⁵ Aynı şekilde İbn Hacer¹⁵⁸⁶ ve Zehebî¹⁵⁸⁷ de onu tevsîk etmiştir. Onda irsâl illeti vardır.¹⁵⁸⁸ Yezîd b. Ebî Habîb sika olmasına rağmen ondan gelen üç tarik ihtilaflıdır.

•Sâlim b. Ebî Sâlim:

Zehebî, açık bir şekilde onu tevsîk etmiştir.¹⁵⁸⁹ Bir defasında onun kitaplarda –bununla kütüb-i sitteyi kastediyor– bir hadisin bulundugunu söylemiştir.¹⁵⁹⁰ İbn Hibbân onu *es-Sikât*’ında zikretmiştir.¹⁵⁹¹ İbn Hacer onun “makbûl” olduğunu söylemiştir.¹⁵⁹²

İbn Hacer’e göre “makbûl”, kendisine bir mutâbi bir kimseye ihtiyaç duyar. Aksi takdirde o leyyinü’l-hadîs olur. Bu hadiste Sâlim b. Ebî Sâlim’e mutâbaat eden kimse Yezîd b. Ebî Habîb’dir. Fakat Yezîd b. Ebî Habîb aynı hadisi bir defa doğrudan Sâlim’den, hatta Sâlim’in tarikiyle rivâyet ettiğî için onun tariki mütâbaat kabul edilmez. Söz konusu Buhârî’nin Sahih’inde “hadîs” lafzının geçtiğî tarikin tercih edilmesini destekleyen hususlardandır. Buhârî, “İlim” lafzının geçtiğî hadisin müsned olarak tahrir etmiş olsa da, *Sahih*’inde ancak tariklerin ve lafızların tercihe en layık olanını tahrir ediyordu.

Âlimlerin “Hadîs” Lafzı Hakkındaki Görüşleri

Âlimlerin, “hadîs” lafzıyla ilgili şerhleri ve manâsını doğru şekilde açıklama çabaları görölmektedir. “Hadîs”ten maksadın “ilm” şeklinde tevil edenler vardır. Bazıları da bütün görüşleri birleştirme yoluna gitmiştir. Burada söz konusu görüşler zikredilecektir.

¹⁵⁸² İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. IX, s. 520.

¹⁵⁸³ İclî, *Ma‘rifetü’s-Sikât*, C. II, s. 362.

¹⁵⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, C. IX, s. 267.

¹⁵⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 549.

¹⁵⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 7701.

¹⁵⁸⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, C. IV, s. 510.

¹⁵⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, C. IX, s. 267; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 7701.

¹⁵⁸⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, C. IV, s. 453.

¹⁵⁹⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. VII, s. 88.

¹⁵⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 408. Hazrecî, İbn Hibbân’ın onu tevsîk ettiğini söylemiştir. Bkz. Hazrecî, Ahmed b. Abdullah, *Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi’l-Kemâl (Ve ‘aleyhi İthâfu’l-Hâsse bi-Tashîhi’l-Hulâsa li’l-‘Allâmeti’l-Hâfiz el-Bârî’ Ali b. Selâhuddîn el-Kevkebânî es-San‘ânî)*, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, Beyrut, 1416h., C. I, s. 131.

¹⁵⁹² İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 2173.

Çok sayıda âlim, “hadis” lafzını hadiste geçtiği haline hamletme yoluna gitmiştir. Örneğin İbn Ebî Cemre el-Endelüsî (ö. 699/1300) açıkça şöyle demiştir: “Bunda hadîs, Şâri‘ (a.s.) tarafından hadîs olarak isimlendirildiğine delil vardır. Çünkü Resûlullah (a.s.) onu burada bu şekilde isimlendirerek şöyle demiştir: “*Senin hadîse şiddetli arzunu gördüğüm için, bu hadîsi senden evvel kimsenin sormayacağını zannediyordum.*” Böylece o, müfredi ve cem‘i hadîs olarak isimlendirmiştir.”¹⁵⁹³ Aynı şekilde Kirmânî¹⁵⁹⁴, İbn Hacer¹⁵⁹⁵, Aynî¹⁵⁹⁶, Ebu’l-Hasan el-Menûfî (ö. 939/1532) ve başkaları da “hadîs” lafzını bu manâya hamletmişlerdir. Onlar hadîs lafzını, “Peygamber’e (s.a.v.) izâfe edilen şey” şeklinde şer‘î örfe göre tefsir etmişlerdir. Ebu’l-Hasan el-Menûfî şöyle demiştir: “Sanki bununla onun (hadîsin) Kur’ân’ın mukabili olduğu murad edilmiştir. Çünkü Kur’ân kadîmdir.”¹⁵⁹⁷ İbn Allân (ö. 1057/1648) bunu, Ebû Hüreyre’nin sünneti tahammüle fazlaca düşkün olduğuna delil olarak getirmiştir.¹⁵⁹⁸ Kandehevî, bunun açıklaması hakkında şöyle demiştir: “Başlığın maksadı hadîse istekli olmasının faziletini beyan etmektir. Daha önce geçen bâblarda ve hadîslerde mutlak olarak ilim zikredilmişti. Burada amaç, hadisi tahsisir. Bu, ta‘mîmden sonra tahsisir.”¹⁵⁹⁹ Şinkîti (ö. 1354h.), hadîsin vurûd sebebinin, “hadîs” lafzının tercih edilmesini gerektiren şeylerden olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Ebû Hüreyre bunu, Resûlullah’ın (s.a.v.) “*Ben duamı kıyamet gününde ümmetime şefâat etmek için saklıyorum.*” Hadisini tahdîs ederken açıklamıştır. “Lâ ilâ illallah diyen kimse” sözü, şirkten kaçınarak demektir. Bu söz, “Muahammedün Resûlullah” ifadesiyle birlikte murad edilmiştir. Fakat burada iki şehâdet kelimesinin birinci kısmıyla yetinilmiştir. Çünkü bu, ikisinin toplamı yerine geçmektedir. Nitekim imân konusunda geçmişti.¹⁶⁰⁰

Hadisin başlıkla uyumu, hadîs hakkında istekli olmanın method edildiğinin hadisten anlaşılması cihetinde olduğunu bazı alimler ifade etmiştir. İmâm Buhârî’nin

¹⁵⁹³ İbn Ebî Cemre, Abdullah b. Ebî Hamza el-Endelüsî, **Behcetü’n-Nüfûs ve Tahallihâ bi-Ma‘rifeti mâ lehâ ve mâ ‘aleyhâ**, 3. Baskı, Dâru’l-Cîl, Beyrut, t.y., C. I, s. 134.

¹⁵⁹⁴ Kirmânî, **el-Kevâkibu’d-Derârî**, C. II, s. 93.

¹⁵⁹⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 405.

¹⁵⁹⁶ Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. II, s. 287-288.

¹⁵⁹⁷ Menûfî, Ali b. Muhammed, **Me‘ûnetü’l-Kârî li-Sahîhi’l-Buhârî**, Thk. Süleyman b. Abdullah b. Hammûd, 1. Baskı, Riyad, 1436/2015, C. I, s. 352.

¹⁵⁹⁸ İbn Allân, Muhammed Ali es-Siddîkî el-Mekkî, **el-Vechû’s-Sabîh fî Hatmi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, Thk. Abdüssettâr Ebû Gudde, 1. Baskı, Karaçi, 1425h., s. 38-39.

¹⁵⁹⁹ Kandehevî, Muhammed Zekerîyyâ, **el-Kenzü’l-Mütevârî fî Me‘âdini Lâmi’i’d-Derârî ve Sahîhi’l-Buhârî**, Müessesetü’l-Cîli’l-İslâmiyye, y.y., 1420h., C. II, s. 332; a.mlf. **el-Ebvâb ve’t-Tercâcim li-Sahîhi’l-Buhârî**, C. II, s. 472.

¹⁶⁰⁰ Şinkîti, **Kevserü’l-Me‘âniyi’d-Derârî**, C. III, s. 381.

muradı da budur.¹⁶⁰¹ Daha önce geçen bâblarda ve hadîslerde mutlak olarak ilim zikredilmişti. Burada amaç, hadisi tahsisir. Bu, ta‘mîmden sonra tahsisir.¹⁶⁰² Şeyh Abdulfettâh Ebû Gudde (ö. 1997), “hadîs” lafzının geçtiği başka bir hadisi, “hadîs” lafzının Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisi hakkında kullanılmasının cevazına delil olarak getirmiştir. Söz konusu hadis, Müslim’in Mukaddime’de rivâyet ettiği, “*Her kim yalan olduğu görülen bir **hadîsi** benden rivâyet ederse kendisi de yalancılardan biridir.*”¹⁶⁰³ hadisidir.¹⁶⁰⁴ “Hadîse karşı düşkün olma (حرص)” ifadesi, “onun faziletine ve önemine düşkün olma”¹⁶⁰⁵ ve aynı şekilde “onun tahsiline düşkün”¹⁶⁰⁶ şeklinde tefsir edilmiştir.

“Hadîs” lafzını “ilim” manâsına tefsir etme meylinde olanlardan biri de el-Mühelleb b. Ebî Sufra’dır. Nitekim o şöyle demiştir: “Hayra ve ilme karşı istekli olan kimse, bu isteğini meselelerin gizliliği ve manaların inceliğini sorma noktasına ulaştırır. Çünkü açık meseleleri sorma hususunda bütün insanlar, bu meseleler fikirlerinden bulundukları için eşittirler. Meselelerin gizliliği ve manaların inceliğini ancak ilimde derinleşen kişiler sorar. Onu buna söz konusu düşkün olma sevkeder. Bu da faidenin yayılmasına ve sahibinin ecir kazanmasına sebep olur. Bunları yapanın ecri kıyâmet gününe kadar devam eder.”¹⁶⁰⁷ İbnü’l-Mülakkın (ö. 804/1401) da bu tefsire yönelmiştir.¹⁶⁰⁸ Burada üçüncü bir yol vardır ki, o da iki lafzın arasını cemetmektir. İbn Abdülber bu yolu tutarak şöyle demiştir: “Birinci haberde ‘Senin hadîse karşı aşırı istekli olduğunu gördüğüm için’; ikinci haberde ise ‘Senin ilme karşı aşırı istekli olduğunu gördüğüm için’ şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla “hadîs”, mutlak olarak “ilim” şeklinde isimlendirilmiştir.”¹⁶⁰⁹

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, “hadis” lafzının sabit olduğu, birçok âlimin onu Resûlullah’ın (s.a.v.) hadisine hamlettiği ve “hadis” lafzının Resûlullah’tan (s.a.v.) rivâyet edilen diğer hadislerde kullanılmasında bir beis olmadığı anlaşılmıştır. Bu,

¹⁶⁰¹ Hâşimî, **Lübbü’l-Ebvâb**, C. I, s. 156.

¹⁶⁰² Kandehlevî, **el-Ebvâb ve’t-Tercâcim li-Sahîhi’l-Buhârî**, C. II, s. 472.

¹⁶⁰³ Müslim, Mukaddime 1.

¹⁶⁰⁴ Abdulfettâh Ebû Gudde’nin görüşü için bkz. Ali el-Kârî’nin **el-Masnû‘ fî Ma‘rifeti Hadîsi’l-Mevzû‘** (Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, 1414/1994) isimli eserinin tahkiki, s. 14-15; Ebû Gudde, Abdulfettâh, **Lemehât min Târîhi’s-Sünne ve ‘Ulûmi’l-Hadîs**, 4. Baskı, Beyrut, 1417h., s. 80.

¹⁶⁰⁵ Dihlevî, Şâh Veliyullah, **Şerhi Ebvâbi Tercâmi Sahîhi’l-Buhârî**, s. 15.

¹⁶⁰⁶ Zerhûnî, Muhammed el-Fudayl b. el-Fâtûmî eş-Şebîhî, **el-Fecrû’s-Sâtî‘ ‘ale’s-Sahîhi’l-Câmi‘**, Thk. Abdulfettâh ez-Zinîfî, 1. Baskı, Riyad, 1430/2009, C. I, s. 153.

¹⁶⁰⁷ İbn Battâl, **Şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, C. I, s. 175. Buna, el-Mühelleb b. Ebî Sufra’nın **el-Muhtasaru’n-Nasîh fî Tehzîbi’l-Câmi‘i’s-Sahîh** isimli eserinin matbu nüshasında vâkıf olamadık.

¹⁶⁰⁸ İbnü’l-Mülakkın, **et-Tavdîh li-Şerhi’l-Câmi‘i’s-Sahîh**, C. III, s. 489.

¹⁶⁰⁹ İbn Abdülber, **Câmi’u Beyâni’l-‘İlm**, C. I, s. 763.

Buhârî'yi "hadis" lafzını bu bâbda isbat etmeye ve bu kelimeni geçtiği hadisi *Sahîh*'inde tahrîc etmeye sevkeden şeydir. Eğer "ilim" lafzı daha sahîh olsaydı, aynı isnâdla veya *Sahîh*'inin şartına uygun isnâdı üzerine atfederek onu *Sahîh*'inde isbat ederdi. "İlim" kelimesinin kullanılması, manâ ile rivâyet veya râvilerden birinin tasarrufu ya da daha sonra "ilm" in "hadis" anlamında kullanmasının yaygınlaşması neticesinde ortaya çıkmış bir kullanım değildir.

Bütün bunlar göstermektedir ki Buhârî, kendisine göre lafızların en sahihini, vecihlerin en kuvvetlisini ve tercihe en layık olanını tahrîc etmiştir. Bir hadisin bazı lafızları, sahîh manâ vecihlerini bozmayacak şekilde muhtelif olarak gelebilmektedir. Buna rağmen Buhârî, sübût bakımından en kuvvetli gördüğü lafzı tercih etmiştir.

4.1.4. Rivâyetin Sâbit Lafzıyla Yetinmesi

Bu konuda lafızların rivâyetinde görülen hususlardan biri de bir hadisin iki isnâdla rivâyet edilmesi, ikisinden birinin ihtisâr edilmesi, bu rivâyetin bu şekliyle yetinmesi ve diğer hadisin lafızlarının tamamını rivâyet etmesi ve böylece bu ilavenin tercih edilmesidir.

Buhârî Müslim'e göre isnâdlar arasında daha az tahvil yapmıştır. Tahvil yapması da bir maksattan yöneliktir.¹⁶¹⁰ Bunun örneklerinden biri şöyledir:

Muhammed b. Kesîr → Şu'be → Süleyman → İbrâhîm → Abdurrahman → Ebû Mes'ûd rivâyetine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Kim iki âyeti okursa...*" Buhârî, rivâyetin metninden bu kadarıyla yetinmiştir. Sonra senedi şeyhi Ebû Nuaym'a tahvil ederek şöyle demiştir: "Bize Ebû Nuaym tahdîs etti: Bize Süfyân tahdis etti: O, Mansûr'dan, o İbrâhîm'den, o Abdurrahman b. Yezîd'den, o da Ebû Mes'ûd'dan rivâyet ettiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Her kim bir gecede Bakara Sûresi'nin sonundan iki âyeti okursa, bu iki âyet ona kifayet eder.*"¹⁶¹¹

Buhârî, birinci rivâyette metnin bu kadarıyla yetinmiş, sonra senedi Mansûr → İbrâhîm tarikine tahvil yaparak metni bunun üzerine sevk etmiş ve "*Her kim bir gecede Bakara Sûresi'nin sonundan..., bu iki âyet ona kifayet eder.*" demiştir. Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Haccâc b. Muhammed → Şu'be tarikiyle tahrîc ederek مِنْ سُورَةِ الْبَقَرَةِ

¹⁶¹⁰ Bu konuda önemli bir araştırma yapılmıştır. Bkz. Emîn Muhammed el-Kudât, "et-Tahvîl fî Sahîhi'l-Buhârî ve Menhecühü fîhi", *Mecelletü Dirâsât fi'l-Câmi'ati'l-Ürdüniyye*, C. XXII, Sayı: 4, Yıl: 1995, s. 763.

¹⁶¹¹ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân 10 (No: 5008, 5009).

“*Bakara Sûresi’nden.*” demiş, “sonundan” dememiştir.¹⁶¹² Ahmed b. Hanbel’deki Gunder → Şu‘be tarikinde *مَنْ قَرَأَ الْآيَتَيْنِ الْآخِرَتَيْنِ* “*Kim son iki âyeti okursa*” şeklinde geçmektedir.¹⁶¹³ Bu sebeple Buhârî, hadisi Mansûr’un lafzı üzere sevk etmek için senedi değiştirmiştir. Bununla değiştirmiş olduğu el-A‘meş lafzı arasında manâ bakımından bir zıtlık yoktur.¹⁶¹⁴

Buhârî’nin bu uygulaması her ne kadar bu iki âyet biliniyorsa da bu lafzın sübûtunun tercihi ne işarettir. İbn Hacer’in dediği gibi, burada manâ bakımından bir zıtlık yoktur. Çünkü Şu‘be’den, *مَنْ قَرَأَ الْآيَتَيْنِ الْآخِرَتَيْنِ* “*Kim son iki âyeti okursa*” şeklinde rivâyet edilmiştir.

4.1.5. Son Isnâd Sahibinin Lafzıyla Rivâyet Etmediği Zaman Lafzın Sahibini Tayin Etmesi

Buhârî, *Sahîh*’in çeşitli yerlerinde şeyhler arasında atıfta bulunmuştur. Buhârî’nin uygulamaları incelendiğinde, iki isnâdı birbirine atfettiğinde lafzın ikincisine ait olduğu bilinmektedir.¹⁶¹⁵ O, âdeti dışında hadisi birinci lafızla rivâyet ettiği zaman bunu açıklamıştır. Söz konusu yerlerden biri şudur:

Birinci hadis: Buhârî dedi ki: Bize Yûsuf b. Râşid tahdis etti: Bize Cerîr ve Ebû Üsâme –**lafız Cerîr’e aittir**– tahdîs etti: O, A‘meş’ten, o da Ebû Sâlih’ten rivâyet etmiştir. Ebû Üsâme dedi ki: Bize Ebû Sâlih tahdîs etti: O, Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyet ettiğine göre şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Kıyâmet günü Nûh çağrılır ve şöyle der: Lebbeyke ve sa‘deyke yâ Rabb (Davetine icabet ettim, huzuruna geldim, emrine hazırım yâ Rabb!...*”¹⁶¹⁶

Bu hadiste Buhârî’nin lafzın sahibini tayin ettiği görülmektedir ki, o da Cerîr b. Abdulhamîd ed-Dabbî’dir (ö. 188/804). Muhtemelen Buhârî, Hammâd b. Ebî Üsâme’yi Cerîr üzerine atfetmiş, Cerîr’in lafzına itimat edip hadisi Hammâd b. Ebî Üsâme tarikiyle tahrîc etmiştir. Çünkü orada müdellis olan Süleyman b. Mihrân’ın

¹⁶¹² Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXVIII, s. 318 (No: 17091).

¹⁶¹³ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXVIII, s. 320 (No: 17092).

¹⁶¹⁴ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XV, s. 112-113.

¹⁶¹⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 32.

¹⁶¹⁶ Buhârî, **Tefsîr** 13 (No: 4487).

semâi bulunduğuna dair bir açıklama vardır.¹⁶¹⁷ A‘meş, burada Buhârî’nin itimat ettiği lafzın tarikinde semâi açıklamamıştır.

İkinci hadis: Buhârî dedi ki: Bize Yûsuf b. Râşid tahdis etti: Bize Vekî‘ ve Yezîd b. Hârûn –**lafız Yezîd’e aittir**– tahdis etti: Onlar da, Kehmes b. el-Hasan’dan, o da Abdullah b. Bureyde’den, o da Abdullah b. Mugaffel’den rivâyet ettiğine göre, o (Abdullah b. Mugaffel) bir kimseyi sapan ile taş atarken gördü ve ona, “*Böyle taş atma! Çünkü Resûlullah (s.a.v.) böyle sapan ile taş atmaktan nehyetti...*” dedi.”¹⁶¹⁸

Burada lafzın kime ait olduğu ister Buhârî’nin kendisi, isterse şeyhi Yûsuf b. Râşid tarafından belirlensin, lafzın Yezîd b. Hârûn’a ait olduğu belirlenmiştir. Bu, Buhârî’nin rivâyette lafız sahibinin belirlenmesi hususundaki arzusunun boyutunu ortaya koymaktadır.

Ahmed b. Hanbel, kıssayı rivâyet etmeksizin metni nakletmekle yetinerek hadisi Vekî‘den tahrîc etmiştir.¹⁶¹⁹ İsmâîlî, bu hadisi Yahyâ el-Kattân ve Vekî‘in rivâyetinden bu ikisi de makrûn olarak Kehmes’ten rivâyet etmişlerdir. O, siyâkın Yahyâ’ya ait ve manânın bir olduğunu söylemiştir.¹⁶²⁰

Buhârî’nin, *Sahîh*’inde hadislerin metinlerinin lafızları hakkında gösterdiği çabalardan biri de râvilerden lafız sahibini belirlemesidir. Bunu, özellikle senedde bir râviyi başka bir râvi üzerine atfetmesi ve âdetine muhalif olarak ilk lafza itimat etmesi durumunda yapmaktadır. Onun âdeti, rivâyette son râvinin lafzına itimat etmesidir. Bu durum, rivâyetin lafzının mahrecini ayırt etmek, lafızların ihtilafına ve lafzın kendisinin rivâyetinde iştirak olmadığına işaret etmek için son derece hassas bir noktadır.

4.1.6. Yanlışlığı Sabit Olan Bir Lafız Hadisten Hazfetmesi

Hadisin ihtisar edilmesi veya ondan bir cüz’ün eksiltilmesi, hadiste ziyadenin hilafına olarak birçok âlim tarafından câiz görülmüştür.¹⁶²¹ Mâlik bunu yapmıştır.¹⁶²² Buhârî ve başkaları *Sahîh*’in tasnifinde ona tabi olmuştur.¹⁶²³ Nitekim bir metnin çeşitli

¹⁶¹⁷ İbn Hacer, **Ta‘rîfu Ehli’t-Takdîs bi-Merâtibi’l-Mevsûfine bi’t-Tedlîs**, s. 33.

¹⁶¹⁸ Buhârî, Zebâih ve Sayd 5 (No: 5479).

¹⁶¹⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXVII, s. 349 (No: 16794).

¹⁶²⁰ Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XVII, s. 22.

¹⁶²¹ Hatîb el-Bağdâdî bunu, Mücâhid ve Yahyâ b. Maîn’den rivâyet etmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 421-422.

¹⁶²² Mâlik’in hadis ihtisarı yaptığıyla ilgili bilgi için bkz. İbn Abdülber, **et-Temhîd**, C. IV, s. 452; a.mlf. **el-Ecvibe ‘ani’l-Mesâilî’l-Müstağribe min Kitâbi’l-Buhârî**, 1. Baskı, Riyad, 1425/2004, s. 232.

¹⁶²³ Muhammed Avvâme, bu konuyu ayrıntılı olarak ve çeşitli örnekler vererek ele almıştır. O, İmâm Ahmed, Müslim ve Nesâî gibi hadis ihtisâr eden veya hadisten hazfe bulunan kimselerden örnekler

bâblara bölünmesi ve ayrılması da caiz görülmüştür.¹⁶²⁴ Aslolan musannifin bir hadisi râvinin bütün lafızlarıyla tahrîc etmesi olsa da lafızlar içinde açıkça vehme yol açan bir ziyade bulunduğunda, Hatîb el-Bağdâdî'ye göre bu ziyade asıldan çıkarılır. O, bunun hazfedilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir.¹⁶²⁵ Bir hadisin çeşitli bâblara bölünmesi, bâblara ayrılmış hadis kitaplarında sıkça görülen bir durumdur. Çünkü bir hadis, muhtelif bâblarla ilgili çeşitli hükümler kapsamaktadır. Bu yüzden hadis uygun bâb altında zikredilir, başka bâbla ilgili olan kısım hazfedilir ve ilgili konuda rivâyet edilir.¹⁶²⁶ İbn Hacer, bu hususu şu şekilde ifade etmiştir: “Bâblara göre hadis tasnifinde asıl olan, ihticâc veya istişhâda uygun olacak şekilde kısaltmaktır. Senedlere göre tertib edilen kitaplar böyle değildir. Çünkü bunda aslının konulması mutlak cem içindir.”¹⁶²⁷ Buhârî'nin maksadı mutlak cem değildi. Bilakis kendisine göre ihticâc veya istişhâda elverişli sahih lafzı kısaltmaktır. Bu husus, Buhârî'nin kitabının başlığından anlaşılmaktadır.

Bu başlık altında açıklanmaya çalışılan husus, Buhârî'nin rivâyette bulunmadığı kesin olan veya hakkında şüphe bulunan ve sübutu olmadığına karar verilen bir lafzı, sahih ve sübutu bulunan lafzı muhafaza ederek hazfetmesidir. Bu, Buhârî'nin kitabının başlığında işaret etmiş olduğu bir ihtisâr nevidir. O, sened olarak sahih olan bir hadisi, diğer rivâyetlerde geçen illetlerden ve vehimlerden ihtisâr edilmiş olarak tahrîc edeceğini beyan etmiştir. Buhârî her ne kadar zaman zaman buna işaret etse de *Sahîh*'inde senedinde vehim, hata veya illetli bir kimse bulunan hadisi tahrîc etmemiştir. Bu, Buhârî'nin hadisin lafızlarında tasarrufta bulunduğu anlamına gelmez. Zira o, daha önce geçtiği gibi eğer şeyhinin lafzından işitmişse, sahâbenin Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet ettiği sabit olan lafzı *Sahîh*'inde isbat ediyordu. Ona göre evlâ olan, bir rivâyette sahâbenin Peygamber'den (s.a.v.) naklettiği lafzı doğru bir şekilde isbat etmektir.

Buhârî'nin hadislerin bazı lafızlarını veya kısımlarını ihtisâr veya hazfetmesi, kendisi buna işaret etsin veya etmesin, râvi tarafından meydana getirilen bir vehim veya hata sebebiyle olduğu görülmektedir. Burada hasr yoluyla değil temsil yoluyla bazı hadisleri sunulacaktır. Konu aşağıdaki başlıklar etrafında ele alınıp incelenecektir:

vermiştir. Bkz. Avvâme, Muhammed, **Hazfu Tarafın mine'l-Hadîsi'l-Vâhid İhtisâren lehû ev İ'lâlen**, 1. Baskı, Medine, Cidde, 1438/2017, s. 10-32.

¹⁶²⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 427.

¹⁶²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, C. I, s. 427.

¹⁶²⁶ Avvâme, **Hazfu Tarafın mine'l-Hadîsi'l-Vâhid İhtisâren lehû ev İ'lâlen**, s. 8.

¹⁶²⁷ İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfa'at**, C. I, s. 236.

1) İşaret Etmeksizin Vehmi Hazfetmesi:

Buhârî dedi ki: Bize Ali b. Abdullah tahdis etti: Bize Süfyân'ın Zührî'den, o Ubeydullah'tan tahdis ettiğine göre İbn Abbâs şöyle demiştir: Ömer şöyle dedi: “Korkarım ki insanlar üzerinden uzayıp da birisi, ‘Biz Allah’ın Kitâb’ında recmi göremiyoruz’ der de, Allah’ın indirdiği bir farîzayı terk etmek sûretiyle sapıklığa düşerler. Dikkat ediniz! Evli olduğu hâlde zinâ eden kimse üzerine buna beyyine getirildiği veya hamilelik ya da itiraf durumu söz konusu olduğu zaman recm cezâsı sâbit olmuş bir haktır.” Süfyân dedi ki: Ben şu şekilde ezberledim: “Dikkat edin! Resûlullah (s.a.v.) recm uyguladı. Biz de ondan sonra recm uyguladık” dedi, demiştir¹⁶²⁸

İbn Ebî Şeybe¹⁶²⁹ ve **İbn Mâce**¹⁶³⁰, ondan ve **Muhammed b. es-Sabâh**'tan (ö. 227/841); **Nesâî**¹⁶³¹, **Muhammed b. Mansûr**'dan (ö. 252/866); **Ebû Avâne**¹⁶³², **el-Hasan b. Muhammed ez-Zağferânî**'den (ö. 260/874) rivâyet etmişlerdir. **Beyhakî**¹⁶³³, **el-Hasan b. Muhammed ez-Zağferânî**'nin tarikiyle rivâyet etmiştir. Üçü (Muhammed b. es-Sabâh, Muhammed b. Mansûr, el-Hasan b. Muhammed ez-Zağferânî) Süfyân b. Uyeyne'den rivâyet etmişlerdir. Bu hadis Zührî'den **وَالشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنَيَا فَارْجُمُوهُمَا أَلْبَنَى** *“İhtiyar erkek ve ihtiyar kadın zina ettikleri zaman mutlaka o ikisini recm edin!”* ziyadesiyle rivâyet edilmiştir. Süfyân; Yûnus b. Yezîd¹⁶³⁴, Mâlik¹⁶³⁵, Ma‘mer¹⁶³⁶, Sâlih b. Keysân¹⁶³⁷, Akîl¹⁶³⁸ ve Ubeydullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a¹⁶³⁹ muhalefet etmiştir. Müslim bu hadisi, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe → Süfyân tarikiyle rivâyet etmiş, fakat metnini zikretmemiştir. Bilakis bu âyetin geçmediği Yûnus hadisine tahvil yapmıştır.¹⁶⁴⁰ Buhârî ise onu, âyetsiz olan Ali b. el-Medînî → Süfyân tarikiyle rivâyet etmiştir. Çünkü Süfyân rivâyetinde vehme düşmüştür. İsmâîlî de onu bu ziyadeyle Ali

¹⁶²⁸ Buhârî, Hudûd 16 (No: 6813).

¹⁶²⁹ İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. XIV, s. 528 (No: 29371); İbn Mâce, Hudûd 9 (No: 2553).

¹⁶³⁰ İbn Mâce, Hudûd 9 (No: 2553).

¹⁶³¹ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IX, s. 153 (No: 7318).

¹⁶³² Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. IV, s. 122 (No: 6257).

¹⁶³³ Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. XVII, s. 148 (No: 16993).

¹⁶³⁴ Müslim, Hudûd 4 (No: 15/1691).

¹⁶³⁵ Dârimî, **el-Müsned**, C. II, s. 467 (No: 2351); Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IX, s. 154 (No: 7319, 7320).

¹⁶³⁶ Abdurezzâk, **el-Musannef**, C. VII, s. 330 (No: 13364); Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. IV, s. 122 (No: 6258).

¹⁶³⁷ Tahâvî, **Şerhu Müşkili'l-Âsâr**, C. V, s. 303 (No: 2059).

¹⁶³⁸ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IX, s. 155 (No: 7322).

¹⁶³⁹ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IX, s. 155 (No: 7321).

¹⁶⁴⁰ Müslim, Hudûd 4 (No: 15/1691).

b. el-Medînî → Süfyân tarikiyle rivâyet etmiştir.¹⁶⁴¹ Nesâî şöyle demiştir: “Bu hadiste Süfyân’dan başka, *İhtiyar erkek ve ihtiyar kadın zina ettikleri zaman mutlaka o ikisini recm edin!*” ifadesini zikreden bir kimse bilmiyorum. Bu yüzden o vehme düşmüş olmalıdır. En doğrusunu Allah bilir.”¹⁶⁴² İbn Hacer, Buhârî’nin bunu bilerek (kasten) hazfetmiş olma ihtimalini ifade etmiştir.¹⁶⁴³ Bu hadis, söz konusu âyet ziyadesiyle Saîd b. el-Müseyyeb¹⁶⁴⁴ ve Ömer’in mevlâsı Eslem¹⁶⁴⁵ tarafından Ömer’den rivâyet edilmişse de daha önce geçen rivâyetlerde olduğu üzere İbn Abbâs (r.a.) tarafından hıfzedilmiş değildir.

Böylece görülmektedir ki Buhârî, hadiste mahfuz olmayan lafzı hazfetmiştir. Bu, sübûtu olmayan ve kendisinde vehm bulunan tariklerin bir araya toplanması sayesinde ortaya çıkmıştır.

2) Reddettiği Lafzı İşaret Ederek Hazfetmesi:

Buhârî bazen müsned olarak zikretmese hazfettiği lafza işaret eder. Bu uygulama onun rivâyeti bu lafız olmaksızın tercih ettiğini göstermek içindir. Aşağıda konuyla ilgili örnekler yer almaktadır:

Bize Âdem b. Ebî İyâs tahdis etti: Bize Şu‘be tahdîs edip şöyle dedi: Bize Muhârib b. Disâr tahdis edip şöyle dedi: Ben Câbir b. Abdullah el-Ensârî’nin şöyle dediğini işittim: “Bir kimse gece karanlığı basmış olduğu hâlde iki sulama devesi ile geldi. Muâz’ın yatsı namazı kıldırmasına tesadüf etti. Hemen devesini bıraktı ve Muâz’ın yanına geldi. Muâz namazda el-Bakara veya en-Nisâ sûresini okumaya başlayınca, o zât ayrıldı gitti. Akabinde Muâz’ın bu zât hakkında kötü bir söz söylediği haberi bu kimseye ulaştı. Bunun üzerine o kimse Peygamber’e geldi ve o’na Muâz’dan şikâyet etti. Peygamber (s.a.v.) üç defa, “Yâ Muâz! Sen bir fettân veya bir fâtin misin?” dedi. Bunun üzerine Muâz’a, “Sen namazı, Sebbih isme Rabbike’l-a‘lâ, Ve’s-şemsi ve duhâhâ, Ve’l-leyli izâ yağşâ sûreleriyle kıldırmalı değil miydin? Çünkü senin arkanda yaşlı, zayıf ve ihtiyaç sahibi olan kimseler namaz kılmaktadır” buyurdu. O (Şu‘be), “Bunun hadîse dâhil bulunduğunu zannediyorum.” dedi. Ebû Abdullah şöyle dedi: “Saîd b. Mesrûk, Mis’ar b. Kidâm ve eş-Şeybânî ona mutâbaat etmişlerdir. Amr b. Dînâr, Ubeydullah b. Miksem ve Ebu’z-Zübeyr, Câbir’den rivâyet ederek, “**Muâz yatsı**

¹⁶⁴¹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXI, s. 585.

¹⁶⁴² Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, C. IX, s. 153 (No: 7318).

¹⁶⁴³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXI, s. 585.

¹⁶⁴⁴ Mâlik, *el-Muvatta’*, C. II, s. 385 (No: 2383).

¹⁶⁴⁵ Bezzâr, *Müsned*, C. I, s. 407 (No: 286).

namazında el-Bakara Sûresi’ni okudu” demişlerdir. Muhârib’den rivâyet ederek el-A‘meş ona mutâbaat etmiştir.”¹⁶⁴⁶ Buhârî, bu hadisi başka bir yerde muhtasar olarak tahrîc etmiştir.¹⁶⁴⁷ Kitâbu’l-Edeb’de burada rivâyet ettiği hadisin benzeri vardır.¹⁶⁴⁸ Ali b. Dâvûd (ö. 272/885)¹⁶⁴⁹ ve İbrâhîm b. el-Hüseyn (ö. 281/894)¹⁶⁵⁰, صلاة المغرب “akşam namazı” lafzını isbat ederek Âdem b. Ebî İyâs’dan rivâyet etmişlerdir. Aynı şekilde onu, Muhammed b. Ca‘fer “Gunder”¹⁶⁵¹, Abdussamed b. Abdolvâris (ö. 207/822)¹⁶⁵², Saîd b. er-Rebî‘ (ö. 211/826)¹⁶⁵³, Haccâc b. el-Minhâl (ö. 216/832)¹⁶⁵⁴, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî¹⁶⁵⁵ ve Ali b. el-Ca‘d¹⁶⁵⁶, المغرب “akşam” lafzıyla Şu‘be’den rivâyet etmişlerdir. Ebû Ca‘fer et-Tahâvî, bu hadisi rivâyet ettikten sonra şu açıklamada bulunmuştur: “Eğer bu namaz akşam namazı ise bu hadis Zeyd b. Sâbir hadisine zıttır.”¹⁶⁵⁷ Beyhakî, bu hadisi rivâyet ettikten sonra şöyle demiştir: “Buhârî bu hadisi *Sahîh*’te Âdem b. Ebî İyâs’tan rivâyet etmiştir. Aynı şekilde Muhârib b. Disâr, Câbir’den rivâyet ederek المغرب “akşam namazı” demiştir. Amr b. Dînâr, Ebu’z-Zübeyr ve Ubeydullah b. Miksem, Câbir’den rivâyet ederek العشاء “yatsı namazı” demişlerdir.¹⁶⁵⁸ Beyhakî’nin bu sözünde, Muhârib b. Disâr (ö. 116/734) hadisinde المغرب

¹⁶⁴⁶ Buhârî, Ezân 63 (No: 705).

¹⁶⁴⁷ Buhârî, Ezân 60 (No: 700).

¹⁶⁴⁸ Buhârî, Edeb 74 (No: 6106).

¹⁶⁴⁹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, C. VI, s. 67 (No: 5336); İbnü’l-Bahterî, Muhammed b. Amr el-Bahterî el-Bağdâdî el-Bezzâz, *el-Müntekâ mine’s-Sâdisi ‘Aşere min Hadîsi İbni’l-Bahterî (el-Matbû‘ Dimna Mecmû‘in fîhi Musannefâtü Ebû Ca‘fer b. el-Bahterî)*, Thk. Nebîl Saduddîn Cerrâr, I. Baskı, Lübnan, 1422/2001, C. II, s. 175 (No: 1100).

¹⁶⁵⁰ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, C. VI, s. 67 (No: 5336).

¹⁶⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXII, s. 99 (No: 14190).

¹⁶⁵² Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, C. I, s. 213 (No: 1275).

¹⁶⁵³ Keşşî (veya Kissî), Add b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, Thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî, 2. Baskı, Belensiye, 1423/2002, C. XXII, s. 99 (No: 14190).

¹⁶⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXII, s. 99 (No: 14190).

¹⁶⁵⁵ Tayâlisî, *Müsnedü’t-Tayâlisî*, C. III, s. 292 (No: 1834).

¹⁶⁵⁶ İbnü’l-Ca‘d, *Müsnedü İbni’l-Ca‘d*, C. I, s. 443 (No: 602).

¹⁶⁵⁷ Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, C. I, s. 213 (No: 1275). Söz konusu Zeyd b. Sâbit hadisi için bkz. Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, C. I, s. 211 (No: 1260). Bu hadiste Zeyd b. Sâbit, Mervân b. el-Hakem’e şöyle demiştir: “Ey Ebû Abdulmelik! Seni akşam namazında Kul hüve’l-lâhu ahad suresini veya başka küçük bir sureyi okumaya sevkeden şey nedir? Zeyd şöyle dedi: “Vallahi ben, Resûlullah’ın (s.a.v.) akşam namazında uzun surelerin en uzununu –ki o, elif-lâm-mîm-sâd suresidir– okuduğunu işittim.” Bkz. Buhârî, Ezân 98 (No:674). Bu hadisi, Abdullah b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke → Urve b. ez-Zübeyr → Mervân b. el-Hakem → Zeyd b. Sâbit tarikiyle rivâyet etmiştir.

¹⁶⁵⁸ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, C. VI, s. 67 (No: 5336).

“akşam namazı” lafzının sabit olduğuna ve onun العشاء “yatsı namazı” lafzını tercih ettiğine delil vardır.

Buhârî’nin bu lafzı bilerek (kasten) hazfettiği tespiti ağır basmaktadır. Çünkü o bir/ilgili lafız vehmdir. Sahih olan العشاء “yatsı namazı” lafzıdır. Nitekim Amr b. Dînâr¹⁶⁵⁹, Ebu’z-Zübeyr el-Mekkî¹⁶⁶⁰ ve Ubeydullah b. Miksem’in¹⁶⁶¹ Câbir’den naklettikleri rivâyette bu şekilde geçmektedir. Bu hadiste vehme düşen Şu’be değil, Muhârib b. Disar’dır. Bu hadisi Muhârib’den başkası da المعرب “akşam namazı” lafzıyla rivâyet etmiştir. O, bu isnâdda vehmin mahrecine işaret ederek şöyle demiştir: “Ona Saîd b. Mesrûk (ö. 126/743)¹⁶⁶², Mis’ar (ö. 155/772)¹⁶⁶³ ve eş-Şeybânî¹⁶⁶⁴ mutâbaat etmiştir. Yani, Saîd b. Mesrûk, Mis’ar b. Kidâm ve Ebû İshâk eş-Şeybânî, المعرب “akşam namazı” lafzıyla Muhârib’den rivâyet hususunda ona mutâbaat etmişlerdir. el-A‘meş ise onu, العشاء “yatsı namazı” lafzıyla Muhârib’den rivâyet etmiştir.”¹⁶⁶⁵

Buhârî, hadisin rivâyet edildiği doğru şekle işaret ederek şöyle demiştir: “Amr, Ubeydullah b. Miksem ve Ebu’z-Zübeyr, Câbir’den rivâyet ederek şöyle demiştir: **Muâz yatsı namazında Bakara’yı okudu. el-A‘meş de Muhârib’den rivâyetle ona mutâbaat etti.**”

3) Buhârînin İki Lafızdan Şek Vaki Olanı Sabit Olmadığı için Tercih Edip Hazfetmesi

Buhârî dedi ki: Bize Ubeyd b. İsmâîl tahdis etti: Bize Ebû Üsâme, Hişâm’dan, o babasından tahdîs ettiğine göre Âişe (r.anhâ) şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Sen rüyada iki kere bana gösterildin...*”¹⁶⁶⁶ Burada Resûlullah’ın (s.a.v.) Hz. Âişe’yi rüyada görme sayısı hakkında şüphe meydana gelmiştir. Ondan, “*Sen rüyada iki veya üç kere bana gösterildin.*” sözü rivâyet edilmiştir. Şüphenin Hişâm b.

¹⁶⁵⁹ Buhârî, Ezân 63 (No: 700); Müslim, Salât 36 (No: 178/465).

¹⁶⁶⁰ Müslim, Salât 36 (No: 179/465).

¹⁶⁶¹ Ebû Dâvûd, Ezân 68 (No: 599); Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXII, s. 143 (No: 14241). Her ikisi de, muhtasar olarak Muhammed b. Aclân tarikiyle rivâyet etmişlerdir.

¹⁶⁶² İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. III, s. 234 (No: 3625), Ebu’l-Ahves’ten rivâyet etmiştir; Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. I, s. 480 (No: 1781), Sa’id b. Mesrûk’tan rivâyet etmiştir.

¹⁶⁶³ Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C. X, s. 332 (No: 11600).

¹⁶⁶⁴ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, **el-Mu‘cemü’l-Evsat**, Thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kahire, 1415/1995, C. VIII, s. 7 (No: 7787).

¹⁶⁶⁵ Nesâî, İmâmet 39 (No: 831).

¹⁶⁶⁶ Buhârî, Nikâh 9 (No: 5078). Bkz. No: 3895, 5125, 7011.

Urve'den (ö. 146/763) kaynaklandığı ihtimali söylenmiştir.¹⁶⁶⁷ Fakat Buhârî, hakkında şüphe meydana geldiğinden sabit olmadığını tercih ettiği ثلاث “üç” lafzını hazfetmiş, kesin olan مَرَّتَيْن “iki kere” lafzıyla yetinmiştir. Müslim’de Hammâd b. Zeyd tarikiyle gelen hadiste ثَلَاثَ لَيَالٍ “üç gece” lafzı geçmektedir.¹⁶⁶⁸ Hammad tarikiyle Ebû Ya‘lâ’da şüphe ifadesiyle ثَلَاثًا مَرَّتَيْن “iki veya üç kere” şeklinde geçmektedir.¹⁶⁶⁹

Buhârî, Ebû Muâviye’nin Hişâm’dan yaptığı rivâyetin şüpheden uzak ve açıklayıcı olduğunu vurgulamıştır. Nitekim orada مَرَّتَيْن “iki kere” lafzının açıklaması geçmektedir.¹⁶⁷⁰ Aynı şekilde ona göre Hammâd b. Zeyd’in rivâyetinde ثلاث “üç” lafzı yoktur.¹⁶⁷¹ Bilindiği üzere müfesser olan mübhemden öne geçirilir. Nitekim râvilerin çoğunluğunun مَرَّتَيْن “iki kere” lafzıyla rivâyet etmesi de bunu destekler.¹⁶⁷²

Buhârî, manâya tesir ettiği için burada hadiste sabit olmayan lafzı hazfetmiştir. Hz. Peygamber’in Hz. Âişe’yi rüyada iki veya üç kere görmüş olması zahiren manâya tesir etmese de Hz. Peygamber’in (a.s.) rüyası herhangi birinin rüyası gibi değildir.¹⁶⁷³ Böylece Buhârî’nin sahih ve sabit lafzı tespit etmek amacıyla lafzı ihtisâr veya hazfettiği görülmektedir. O, bunu sabit ve sahih nakle dayandırıyor. Bunun amacı, hadisi sahâbenin Resûlullah’tan (s.a.v.) nakletmiş olduğu lafızla muhafaza etmektir.

Buhârî, her ne kadar vehim veya hata olduğu kesin olan lafzı hazfediyorsa da onun rivâyet ettiği metinde ziyade yoluna gittiği veya rivâyetin lafzını geldiği şekilden başkasına çevirdiği görülmez. Goldziher, bunu rivâyet ettiği lafza ittiba hususunda aşırı bir fazlalık saymakla birlikte Buhârî’yi bu açıdan övmekten geri durmamıştır. Çünkü o, birbirine benzeyen rivâyetlerdeki ihtilafı açıklıyor veya tercihte bulunuyor ya da

¹⁶⁶⁷ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXII, s. 464.

¹⁶⁶⁸ Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe 13 (No: 79/2438).

¹⁶⁶⁹ Ebû Ya‘lâ, **Müsnedü Ebî Ya‘lâ**, C. VIII, s. 74 (No: 244/4600).

¹⁶⁷⁰ Buhârî, Ta‘bîr 21 (No: 7012).

¹⁶⁷¹ Buhârî, Nikâh 35 (No: 5125).

¹⁶⁷² İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXII, s. 464. Aynı şekilde Buhârî, kendisinde şüphe meydana gelen 52 numaralı hadiste de hazfte bulunmuştur.

¹⁶⁷³ Buhârî, râvinin şeyhten semâ‘ı kesin olmadığı için kendisinde şüphe meydana gelen lafzı hazfediyordu. (Bkz. Hadis no: 5503.) Râvinin şüphe etmesi durumunda Buhârî’nin isnâd ve metinle ilgili tutumunu müstakil bir çalışmada ele aldık. Bkz. Alhila, Nour, “Menhecü’l-Buhârî fi’t-Te‘âmül ma‘a Şekki’r-Râvî fi’l-Câmi‘i’s-Sahih”, **Sahih-i Buhârî Sempozyumu: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar**, İstanbul, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2020, s. 67-109.

hadisi rivâyet ettikten sonra metinde olmayan şeyi izah ediyordu. Goldziher, Buhârî'yi ardı ardına överek onun harfî olarak nakilde bulunmasına, nakilde müdahale gerektiren durumlarda şahsî hükmünü ortaya koymaması, en ufak bir düzeltmeye yönelmemesi, bazı durumlarda basit de olsa ihtiyaç duyulduğu durumlarda tashihte bulunmadığına dikkat çekmiştir. O, bu hususta Buhârî şu rivâyeti delil getirmiştir.¹⁶⁷⁴

Bize Amr b. Abbâs tahdîs etti. Bize Muhammed b. Ca'fer tahdîs etti. Bize Şu'be, İsmâîl b. Ebî Hâlid'den, o da Kays b. Ebî Hâzim'den tahdîs etti ki, Amr b. el-Âs şöyle demiştir: Ben Peygamber'in (s.a.v.) gizli değil açık olarak şöyle buyurduğunu işittim: “*Şüphesiz Ebû ...'nın âilesi, –Amr dedi ki: “Muhammed b. Ca'fer'in kitabında beyazdır.”– benim velîlerim değildir. Benim velîm ancak Allah'tır ve sâlih mü'minlerdir.*” Anbese b. Abdulvâhid, Beyân'dan, o Kays'tan, o da Amr b. el-Âs'tan rivâyetle şunu ziyâde etti: Ben Peygamber'den (s.a.v.) işittim: “*Fakat onların akrabalık bağları vardır ki, ben onun ıslaklığı ile bu hısımlığı ıslatırım. –yani, hısımlık bağını ekler dururum–*” buyurdu. Ebû Abdullah dedi ki: Bu kelime *bi-belâhâ* şeklinde geçmektedir. Bi-belâlihâ şekli daha sağlam ve daha sahîhtir. Ben, *bi-belâhâ* kelimesi için bir vecih bilmiyorum.”¹⁶⁷⁵

Goldziher, Buhârî'nin kendi metnin istinsahında halis bir sadakat gösterdiğini ancak söz konusu beyaz yeri (boşluğu) doldurmadığı için Buhârî'yi eleştiri yönelterek şöyle demiştir: “Buhârî'nin yaptığı bu iş, şarihleri anlama hususunda hataya düşürmüştür. Bazıları bunu, *âlu Ebî Beyaz* (Ebû Beyaz ailesi) olarak anlamıştır.”¹⁶⁷⁶

Öncelikle hadisi şeyhinin asıl nüshasından yazanın Buhârî'nin kendisi ve bu hadisteki doğrudan şeyhi değil, şeyhinin şeyhi Muhammed b. Ca'fer (Gunder) olduğu senedden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Buhârî de bunu açıklamıştır. Buhârî'nin rivâyetlerinde künye edatına izafe edilen şeyin genellikle hazfedildiği bir gerçektir. Bunu Ebû İshak el-Müstemlî rivâyetinde isbat etmiş ve künyelemiştir. O, آل أبي فلان “Ebû falanın ailesi” demiştir.¹⁶⁷⁷ Bu, Ahmed b. Hanbel¹⁶⁷⁸, Müslim¹⁶⁷⁹ ve İsmâîlî'de¹⁶⁸⁰ de bu şekildedir. Kurtubî, Müslim'in asıl nüshasında فلان kelimesinin yerinin beyaz

¹⁶⁷⁴ Bkz. Goldziher, **İslam Kültürü Araştırmaları**, s. 321-322.

¹⁶⁷⁵ Buhârî, Edeb 14 (No: 5990).

¹⁶⁷⁶ Bkz. Goldziher, **İslam Kültürü Araştırmaları**, s. 321-324.

¹⁶⁷⁷ Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVIII, s. 324.

¹⁶⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXIX, s. 340 (No: 17804).

¹⁶⁷⁹ Müslim, İmân 93 (No: 366/215).

¹⁶⁸⁰ Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVIII, s. 324.

(boş) olduğunu, sonradan bazı râvilerin düzeltmek için oraya فلان yazdıklarını zikretmiştir. فلان kelimesi, özel isimden kinayedir. Bu yüzden hadisin bazı râvileri, أن آل أبي يعني فلان “Şüphesiz Ebû –yani, fulan– ailesi” derken, bazıları ise kesin bir ifadeyle أن آل أبي فلان “Şüphesiz Ebû fulan ailesi” demişlerdir.¹⁶⁸¹

Buhârî’nin metinde tasarruf etmemesi bazı şarihlerin yanlış anlamasına sebep olduğu iddiasına gelince, İbn Hacer şu nakilde bulunmuştur: “Bazıları onu rivâyette künyelenen bir isim olduğu şeklinde anlamışlardır. Muhammed b. Ca’fer’in kitabında أن آل أبي بياض şeklinde geçtiği için onu cerr ile okumuşlardır. Bu, onu anlamaya çalışan kimsenin kötü anlayışıdır.”¹⁶⁸² Çünkü Kureyş bir yana, Araplarda آل أبي بياض denilen bir kabile bilinmez. Ancak Ensâr’da “Benû Beyâza” kabilesi vardır.¹⁶⁸³ İbn Hacer, bunu söyleyeni tam olarak açıklamamıştır. Bunu şerhlerde de bulamadık. Bu kelimenin zabtında doğru olan ref ile olmasıdır. Yani Muhammed b. Ca’fer’in kitabında موضع ‘boş bir yer’, –yani yazısız– vardı.”¹⁶⁸⁴

Resûlullah’ın (s.a.v.), “*Fakat onların yakın akraba bağları vardır*” sözü, onların Abdimenâf oğullarından veya Kureyş’ten başkalarından olduklarına delildir.¹⁶⁸⁵ Onların, *Âlu Ebî Tâlib* (Ebû Tâlib ailesi) olduğunu söyleyenler de vardır. Nitekim İbnü’l-Arabî bu hadisi, “Ebû Tâlib ailesi, benim velîlerim değillerdir” lafzıyla şerhetmiştir. Onların, *Âlu Ebi’l-‘As* (Ebu’l-‘Âs ailesi) olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁶⁸⁶ İbnü’l-Arabî rivâyeti ve görüşü hiçbir kaynağa atfetmemiştir. Bu yüzden bu hususta hiç kimse kesin bir şey söyleyememiştir. Sanki râviler, vera ve takiyye gereği olarak bu ismi terk etmişlerdir.¹⁶⁸⁷

¹⁶⁸¹ Kurtubî, *el-Müfhim li-mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, C. I, s. 461.

¹⁶⁸² İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XVIII, s. 324.

¹⁶⁸³ İbnü’l-Harrât, Abdulhak b. Abdurrahman el-Endelüsî el-İşbîlî, *el-Cem’ beyne’s-Sahîhayn*, Thk. Hamd b. Muhammed el-Gammâs, 1. Baskı, Riyad, 1419/1999, C. I, s. 183.

¹⁶⁸⁴ İbnü’l-Harrât, *el-Cem’ beyne’s-Sahîhayn*, C. I, s. 183.

¹⁶⁸⁵ İbnü’l-Harrât, *el-Cem’ beyne’s-Sahîhayn*, C. I, s. 183.

¹⁶⁸⁶ İbnü’l-Arabî, Ebu Bekr, *Sirâcü’l-Mürîdîn fi Sebîli’l-Dîn*, Thk. Abdullah et-Tevrâtî, Tanca, Lübnan, t.y., C. III, s. 409-410. Bu konudaki diğer görüşler için bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XVIII, s. 325.

¹⁶⁸⁷ Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ, *Meşâriku’l-Envâr ‘alâ Sıhâhi’l-Âsâr*, Thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, 1. Baskı, Dimaşk, 1433/2012, C. I, s. 60.

Goldziher, daha önce Buhârî'nin tam tarafsızlığından ve metinlerde ihtiyaç duyulan yerlerde şahsî görüşünü ortaya koymadığından söz etmesine rağmen, daha sonra onun objektif olmadığını söylemiştir. Goldziher'e göre Buhârî, kitabında sadece sahih hadisleri bir araya toplamıyor; bilakis kitabının kendisinin inandığı şeyleri ve ekolünün görüşlerini de yansıtmasını istiyordu. O, *Sahîh*'inde buna hizmet edecek şekilde şerh ve izahta bulunuyordu. Ayrıca Buhârî, bu hadiste kendi görüşlerini desteklemek için metni düzeltmekten kaçınmıştı.

Bize göre Buhârî, kendi şeyhinin, Şu'be'den rivâyet edilen bu hadisin merkezinde yer alan Muhammed b. Ca'fer'in kitabında burayı beyaz olarak bulduğunu açıklamıştır. Biz Şu'be'den rivâyette bulunan bir mutâbi' tespit edemedik. Bu da musannefata kaydedilinceye kadar rivâyetin bu şekilde geldiğine delildir. Buhârî'nin mu'allak olarak zikrettiği rivâyet, Anbese b. Hâlid'den mutâbaat olarak إِنَّ بَنِي فَلَانٍ “Şüphesiz benî falan” şeklinde mevsûl gelmiştir.¹⁶⁸⁸ Orada onların isimlerinin açıklaması yoktur. İbn Hacer'in beyan ettiği gibi, Buhârî'nin mu'allak olarak zikrettiği tarik, Ebû Nuaym'ın *el-Müstahrec*'inde el-Fadl b. el-Muvaffak → Anbese b. Abdulvâhid takiyle, Buhârî'nin Beyân b. Bişr → Kays b. Ebî Hâzim → Amr b. el-Âs senediyle sabit olmuştur. Onu, لَبْنِي أَبِي طَالِبٍ رَحْمًا أَبْلَاهَا بِيَلَاهَا “Benû Ebî Tâlib'in (yakın) akrabalık bağları vardır ki, ben onun ıslaklığı ile bu hısımlığı ıslatırım.”¹⁶⁸⁹ şeklinde refetmiştir.

İsmâîlî, onu bu açıdan da/hadisi bu tarikle de tahrîc etmiş, fakat طَالِب lafzını mübhem bırakmıştır. Sanki bu noktayı mübhem bırakan kimse, Âlu Ebî Tâlib'de bir noksanlık bulunması gerektiğini zannetmiştir. Hâlbuki durum böyle değildir. Bazıları, bu hadisin bir kısım râvileri Nâsibe'ye –ki onlar Hz. Ali ve ehl-i beytine karşı olanlardır– mensup oldukları için bu hadisin sıhhatinden şüphe etmişlerdir. Zira Anbese b. Abdulvâhid, Buhârî'nin şartına uyan bir kimse değildir. Buhârî'de Anbese'nin adı geçen muallak rivâyettten başka bir hadisi yoktur. Anbese, Emevî olup Nâsibe'ye nisbet edilmiştir.¹⁶⁹⁰ Zikredilen hadisin, Ebû Tâlib ailesinin mü'minleri hakkında noksanlık

¹⁶⁸⁸ Onu Ebû Avâne vasletmiştir. (Bkz. Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. I, s. 91 (No: 277). İbn Hacer, Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'de onu vaslettiğini söylemiştir. Fakat biz bunu bulamadık. İbn Hacer, onu Buhârî tarikiyle vasletmiştir. (Bkz. İbn Hacer, **Tağlîku't-Ta'lik**, C. V, s. 87.) İbn Hacer'in görüşüyle ilgili olarak bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVIII, s. 329.

¹⁶⁸⁹ Bunu, *el-Müstahrec*'de bulamadık.

¹⁶⁹⁰ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVIII, s. 326.

gerektirmeyecek sahih bir yorumu vardır. Hasidin da bütünün (Ebû Tâlib ailesinin) zikredilmesi ve Ebu Talib ailesinden iman etmeyenlerin murad edilmesidir.¹⁶⁹¹ İbn Hacer'in burada ileri sürdüğü görüşü, Buhârî'nin Ebû Hüreyre'den yapmış olduğu şu rivâyet desteklemektedir: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Ey Abd Menâf oğulları! Allah'tan kendinizi satın alınız! Ey Zübeyr b. el-Avvâm'ın anası ve Resûlullah'ın halası! Ey Muhammed'in kızı Fâtıma! Sizler de kendilerinizi Allah'tan satın alınız! Siz benim malımdan dilediğinizi isteyin. Ama ben sizi, Allah'ın azabından kurtarabilecek hiçbir şeye malik değilim!*”¹⁶⁹² Buhârî, bunu el-Edebü'l-Müfred'de غير

أن لكم رحمًا سألها ببلها “Ancak sizin için bir akrabalık bağı var. Ben, onun ıslaklığı ile bu hısımlığı ıslatacağım.” ibaresinin ziyadesiyle tahrîc etmiştir.¹⁶⁹³ Bu, Resûlullah'ın (s.a.v.) Ebû Tâlib ailesinin tamamını kastetmeyip, ondan İslâm'a girmeyenleri kastettiğine delildir. Zikredilen hadis, Amr b. el-Âs'ın hadisinden başka bir hâdis hakkındadır. Ebû Hüreyre sonradan müslüman olduğu için bunu başka bir sahabiden işitmiş olması gerekmektedir. Zira Resûlullah (s.a.v.) akrabalarını İslâm'a davet ediyor ve âdeti üzere onlara bir mühlet veriyordu. Dolayısıyla aynı ânda akrabalarını hem davet etmesi hem de onlardan beri olması mümkün değildir. akrabalarından bir kısmı İslâm'a girince ve bir kısmı da küfür üzere kalmakta ısrar edince, Resûlullah (s.a.v.) İslâm'a girmeyenlerden teberri etmiş ve onları zemmetmiştir. Dolayısıyla farklı iki kıssa vardır. Zira hâdis birden fazla kez gerçekleşmiştir.¹⁶⁹⁴ Buhârî'nin muallak rivâyet ettiği gibi, Resûlullah (s.a.v.) onlara (.) Ebû Tâlib ailesine) şöyle demiştir: “*Fakat onların akrabalık bağları vardır ki, ben onun ıslaklığı ile bu hısımlığı ıslatırım.*”

Başka bir rivâyette ise, لبني أبي طالب رحمًا أبلها ببلها “Benû Ebî Tâlib'in akrabalık bağları vardır ki, ben onun ıslaklığı ile bu hısımlığı ıslatırım.” şeklindedir. Bu, onun onların Âlu Ebî Tâlib olduklarını bildiğine dair bir karinedir. Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü, onlardan müslüman olmayanlardan beri olduğu anlamına gelmektedir. Sanki Buhârî, Anbese b. Abdulvâhid'den mu'allak olarak rivâyet ettiği hadiste, onların Âlu Ebî Tâlib olduklarına işaret etmektedir. Daha önce geçtiği üzere, bu rivâyeti başka bir yerde tam olarak nakletmiştir. Bu, onun rivâyetlere işaret hususundaki uygulamalarındandır.

¹⁶⁹¹ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XVIII, s. 326-327.

¹⁶⁹² Buhârî, Menâkıb 13 (No: 3527). Bkz. No: 2753, 4771.

¹⁶⁹³ Buhârî, **el-Edebü'l-Müfred**, No: 48.

¹⁶⁹⁴ Bu hâdisenin birkaç kere tekerrür ettiği hususunda, bu hadisi kendisiyle müzakere ettiğimiz Dr. Hamza el-Bekrî'nin görüşlerinden istifade ettik.

Ancak burada başlıkla ilgili kısmı zikretmiştir. Buhârî'nin, hadisteki “âl” kelimesini kendi fikirlerine hizmet etmesi için kimseye nisbet etmediğinin söylenmesinin bir manâsı yoktur. Zira Âlu Ebî Tâlib'in müslümanlarıyla ilgili bir ta'n (eleştiri) söz konusu değildir. Buhârî, bu hadisi sıla-i rahimden bahseden bâbda şâhid olarak getirmiş ve konuyla ilgili lafızlar arasında karşılaştırma yapmıştır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bir hadisin kısaltılmasının veya ihtisâr edilmesinin muhaddisler indinde caiz olduğu bilinmektedir. Ancak ihtisâr veya kısaltma yaparken ziyadede bulunmak caiz değildir. Çünkü bunda, şeyhin söylemediği şeyi onun adına uydurma durumu söz konusudur. İkinci olarak da bir müellifin kitabında yaptığı şeylerden sorumlu olduğu belirtilmelidir. Müellif yapmadığı şeylerden sorumlu olamaz. Buhârî, *Sahîh*'inde her şeyi şerhetmiş değildir. Ayrıca rivâyetlerin lafızlarını sadece sarahaten ifade etmiyor; bilakis onlara işaret ediyordu. Bunun örnekleri çoktur. O, ihtiyaç duyulan ve bâba faydası olan lafzı şerh ediyor ve bu esasa göre rivâyetlerin lafızları arasında karşılaştırma yapıyordu. Sahih olsalar bile bir bâba metinleri doldurmak veya orada ziyade yapmak Buhârî'nin yöntemi değildi. Eğer bunu yapmış olsaydı, bundan sorumlu tutulurdu. Çünkü bu, kendilerinden rivâyette bulunan râviler adına yalan uydurmak olarak kabul edilir. Vehim veya hata kesin olduğu zaman, Buhârî bazen ihtisârda bulunuyor, bazen hafzediyordu.

4.1.7. Lafızlardaki Tashîfin Mahrecini Belirlemesi

Muhaddislerin, hadislerin metinlerinin lafızlarını muhafazada en fazla özen gösterdikleri hususlardan biri, rivâyetlerdeki tashîfin bilinmesine, buna dikkat çekmeye, bundan sakındırmaya ve tasahhufun kendisinden meydana gelen kimsenin – yani, tasahhufun mahrcinin– belirlenmesine önem vermeleridir. Çünkü tashîf, hadis rivâyetlerine isabet edecek olan âfetlerin en tehlikelisidir. Buhârî'nin buna dikkat çektiğini ve bunun kaynağını belirlemeye çalıştığını görmekteyiz. Buna dair örneklerden biri şöyledir:

Buhârî dedi ki: Bize Mûsâ b. İsmâîl tahdis etti: Bize Ebû Avâne, Husayn'dan, o da falandan¹⁶⁹⁵ tahdis etti: Râvi şöyle dedi: Ebû Abdurrahman ile Hibbân tartışılar da Ebû Abdurrahman, Hibbân'a, “Senin sâhibinin –yani, Ali'nin– kan dökmeye cüret

¹⁶⁹⁵ Bu şekilde mübhem olarak geçmektedir. Huşeym'in Megâzî'deki rivâyetinde (No: 3983) ve Abdullah b. İdrîs'in İsti'zân'daki rivâyetinde (No: 6259), “Sa'b b. Ubeyde” olarak isimlendirilmiştir. Aynı şekilde Müslim'de Hâlid b. Abdullah ve Muhammed b. Fudayl rivâyetinde (No: 161/2494) de geçmektedir.

ettiğini biliyorum.” dedi. O (Hibbân), “Babasız kalasıca o nedir?” dedi. O (Ebû Abdurrahman), “Onun söylediğini işittiğim şeydir.” dedi. O (Hibbân), “Bu şey nedir?” dedi. O (Ebû Abdurrahman) şöyle dedi: “O (Ali) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) beni, Zübeyr’i ve Ebû Mersed’i gönderdi, hepimiz atlı idik. Resûlullah, “Hâc bahçesine varıncaya gidiniz! –Ebû Seleme dedi ki: Ebû Avâne, حَاج “Hâc” şeklinde söyledi.—...”

Ebû Abdullah şöyle dedi: حَاج Noktalı hâ “Hâh” kelimesi en doğru olanıdır. Fakat Ebû Avâne, حَاج “Hâc” şeklinde söyledi. حَاج şekli bir tashîftir. O (Hâh), bir yerin ismidir. Hüseyim, حَاج “Hâh” şeklinde söyüyordu.¹⁶⁹⁶

Bu rivâyette, Mûsâ b. İsmâîl’in (ö. 223/838) doğrusunun حَاج “Hâh” şeklinde olduğunu bildiğine işaret vardır. Fakat şeyhi onu hâ, cîm ile (Hâc) söylemiştir. Ebû Avâne bunu *Sahîh*’inde Muhammed b. İsmâîl es-Sâîğ → Affân tarikiyle tahrîc etmiştir ki, onu حَاج “Hâc” şeklinde zikretmiştir. Affân dedi ki: “Râviler, حَاج “Hâc” şeklinde, yani noktalı olarak söylüyorlar.”¹⁶⁹⁷ Rivâyetlerin çoğunda iki noktalı olarak geçmektedir.¹⁶⁹⁸ Nevevî, âlimlerin Ebû Avâne’nin yanlışlığı konusunda ittifak ettiklerini nakletmiştir. Sanki o, orayı ذَات حَاج (Zâtü Hâc) denilen başka bir yer ile karıştırmıştır. Zâtü Hâc, Medine ile Şam arasında hac yolu olan bir yerdir. رَوْضَةُ حَاج (Hâh bahçesi) ise, Mekke ile Medine arasında, Medine’ye daha yakın bir yerdir.¹⁶⁹⁹ Süfyân b. Uyeyne (ö. 183/799), Hüseyim’in tashîf yaptığını söylemiştir. Süfyân, Hüseyim’in tashîfî hakkında şu açıklamayı yapmıştır: “Hüseyim kendi kitabında daha önce kaydetmediği bir şey bulur ve tashîf yapar.”¹⁷⁰⁰ Buna göre sanki Hüseyim bir kitaptan almış ve şeyhinden işitmemiştir.

Süheylî (ö. 581/1185), bu lafzın tashîfinin Hüseyim’den geldiği hususunda kesin kanaat sahibidir.¹⁷⁰¹ Bu, Hüseyim’den kaynaklanan bir vehmdir. Buhârî’nin bu

¹⁶⁹⁶ Buhârî, İstîâbetü’l-Mürteddîn 9 (No: 6939).

¹⁶⁹⁷ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 267.

¹⁶⁹⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 275.

¹⁶⁹⁹ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. VIII, s. 279.

¹⁷⁰⁰ Askerî, *Tashîfâtü’l-Muhaddisîn*, C. I, s. 73.

¹⁷⁰¹ Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah el-Has‘amî, *er-Ravzü’l-Ünûf fî Tefsîri’s-Sîreti’n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, 1. Baskı, Beyrut, t.y., C. VII, s. 87. O, “Hüseyim’in Hâh Tashîfi” şeklinde başlık koymuştur.

hadisi, Cihâd'da رَوْضَةٌ كَذَا “Şu bahçe” ifadesiyle onun tarikiyle tahrîc etmesi¹⁷⁰² bunu desteklemektedir. Eğer iki noktalı olsaydı, onu imâ ile ifade edemezdi. İbn Hacer, bunu şu sözüyle haklı çıkarmaya çalışmıştır: “Muhtemelen Buhârî veya şeyhi, Hüseyim’in tashîfte bulunduğu işaret ederek bunu imâ ile ifade etmiştir. Buna göre Ebû Avâne onun tashîfinde münferid kalmamıştır. Fakat Husayn’dan rivâyette bulunanların çoğu onu doğru bir şekilde iki noktalı olarak söylemişlerdir.”¹⁷⁰³

Kutbuddîn el-Halebî (ö. 735/1335), es-Sîre’inde رَوْضَةٌ خَاخ (Hâh bahçesi) şeklinde geçmektedir. Hüseyim sonuncusunu cîm ile rivâyet ediyordu. Aynı şekilde Buhârî, Ebû Avâne’dan rivâyetle bunu zikretmiştir.¹⁷⁰⁴ İbn Hacer, bunun akabinde şunları söylemiştir: “Hüseyim’den gelen zabt, bu rivâyet ile meşhur rivâyet arasındaki zıtlığın sadece son الحَاء (hâ)’da olduğunu çağrıştırmaktadır. Hâlbuki durum böyle değildir. Bilakis ilk الحَاء (hâ)’da da zıtlık vardır. Ebû Avâne’ye göre bu kelime kesinlikle noktasız الحاء (hâ) ile dir. Hüseyim’den rivâyet muhtemeldir.”¹⁷⁰⁵

Buhârî, Hüseyim’in خَاخ lafzıyla rivâyet ettiğini –her ne kadar ondan başka şekilde geldiği söylene de– tercih etmiştir. Âlimler, hatanın Ebû Avâne’dan kaynaklandığı görüşünü tercih etmişler; hiçbirinin bunun Hüseyim’den kaynaklandığını söylememişlerdir. Husayn’dan rivâyet edenlerin hepsi, onu خَاخ şeklinde rivâyet etmişlerdir. Hüseyim, Husayn’ın hadislerini nakletmede râvilerin en sahihi, en güvenilir ve en iyi bilenidir.¹⁷⁰⁶ Muhtemelen şeyhinin kitabından aldığı zaman خَاخ lafzını tashîf etmiştir. Sonra Hüseyim خَاخ lafzını Husayn’dan işiterek zabtetmiştir. Zira Hüseyim, Husayn’ın rivâyetlerinde râvilerin en güveniliridir.

İmâm Buhârî, sahih lafzı bilmesine rağmen burada Ebû Avâne’dan rivâyet edilen lafzı değiştirmemiştir. Ancak rivâyeti olduğu hal üzere terk etmemiş, ona dikkat

¹⁷⁰² Buhârî, Cihâd 195 (No: 3081).

¹⁷⁰³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 267, 275.

¹⁷⁰⁴ Kutbuddîn el-Halebî, Abdülkerîm b. Abdunnûr b. Münîr, *el-Mevridü'l-'Azbü'l-Henî fi'l-Kelâm 'ale's-Sîre*, 1. Baskı, Lübnan, 1325/2014, C. II, s. 144.

¹⁷⁰⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 275.

¹⁷⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. IX, s. 115; İbn Adıyy, *el-Kâmil*, C. X, s. 396; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 92.

çekerek doğrusunu açıklamıştır. O, rivâyetteki tashîfin kaynağını açıklamak ve bu hususta şeyhinden şüpheyi kaldırmak istemiştir. Muhtemelen bu lafız hakkında şeyhine müracaat etmiş, şeyhi de ona kendisinin Ebû Avâne'den bu şekilde işittiğini haber vermiştir.

4.1.8. Şeyhlerinin Tashîflerine Dikkat Çekmesi

Sahîhu'l-Buhârî'deki Muallak hadislerin faydalarından biri, onlarla şeyhlerinden birinin hadisin lafızlarından birinde tashîf yaptığına dikkat çekilmesidir. Bunun örneklerinden biri şöyledir:

Buhârî dedi ki: Bize Muhammed b. el-Müsennâ tahdis etti. Bize Yahyâ tahdis etti. Bize İsmâîl tahdis ederek şöyle dedi: Bana Kays tahdis ederek şöyle dedi: Bana, Cerîr b. Abdullah (r.a.) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) bana şöyle dedi: “*Beni Zü'l-Halasa'dan rahatlandırmaz mısın?*” buyurdu. O, *içinde Has'am bulunan bir evdir ki o, Yemenlilerin Kâbe'si diye isimlendirilir...*” Müsedded, “**Has'am'da bir ev**” dedi.¹⁷⁰⁷

Buhârî, şeyhi Muhammed b. el-Müsennâ'nın rivâyetinde tashîf bulunduğuna dikkat çekmiştir. Buna, Müsedded'in Yahyâ el-Kattân'dan **“Has'am'da bir ev”** – **بَيْتٌ فِي حَنْعَمٍ** – **“İçinde Has'am bulunan bir ev”** değil– lafzıyla naklettiği rivâyeti delil getirmiştir. Bu ikisi arasındaki fark açıktır. Müsedded'in rivâyet ettiği lafız doğrudur.¹⁷⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, onu Müsedded'in buradaki lafzıyla Yahyâ'dan rivâyet etmiştir.¹⁷⁰⁹ Buhârî, *Sahîh*'in başka bir yerinde onu Müsedded'den vasletmiştir.¹⁷¹⁰

Buhârî, *Sahîh*'in başka bir yerinde bu hadisi aynı isnâdla Muhammed el-Müsennâ'dan¹⁷¹¹ rivâyet etmiştir. Ancak İsmâîl'in Kays'tan tahdis sigası **حدثنا** (Bize tahdis etti) şeklinde çoğuldur ve Müsedded'in tashîhine işaret ettiği lafızladır.

¹⁷⁰⁷ Buhârî, Cihâd 191 (No: 3076).

¹⁷⁰⁸ İbnü'l-Mülakkın, **et-Tavdîh**, C. XVIII, s. 344; İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. IX, s. 342.

¹⁷⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXXI, s. 539 (No: 19204). O, İbn Hacer'in dediği gibi Yahyâ tarafından “beyten li-Has'am” şeklinde değildir. (Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. IX, s. 342.) Fathu'l-bârî muhakki de bu konuda ona tabi olmuş ve bu hadisin numarasını vermiştir. Doğrusu bizim tespit ettiğimiz şekildedir. Ahmed b. Hanbel, onu **Müsned**'de bu lafızla ve bu isnâdla Vekî'den rivâyet etmiştir. Bkz. No: 19249.

¹⁷¹⁰ Buhârî, Megâzî 53 (No: 3020).

¹⁷¹¹ Buhârî, Megâzî 62 (No: 4356).

Araştırdığımız kadarıyla şarihlerin bu meseleyi ele almadıklarını görüyoruz. Bu, Buhârî ile ilgili hayret verici bir durumdur. Muhtemelen o, bu hadisi şeyhinden biri tashîf ve diğeri doğrusu olmak üzere iki kere işitmiş olmalıdır. Burada mu'allakta sahih lafza dikkat çekmiştir. Çünkü onu *Sahîh*'inin başka yerinde müsned olarak tahrîc etmiştir.

Burada Buhârî'nin ta'likte bulunduğu şeyhinin tashîfine dikkat çektiği başka bir örnek sunuyoruz: Bize Muhammed b. el-'Alâ' tahdis ederek şöyle dedi: Bize Hammâd b. Üsâme, Büreyd b. Abdullah'tan, o Ebû Bürde'den, o da Ebû Mûsâ'dan rivâyetle Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu tahdis etti: *"Allah'ın benim vasıtamla gönderdiği hidâyet ve ilmin meseli, bir toprağa isabet eden bol yağmura benzer. Ondan (topraktan) saf olan suyu kabul eder..."* **Ebû Abdullah dedi ki: İshâk şöyle dedi: "Ve kâne minhâ tâîfetun kayyeleti'l-mâe (O topraktan kimi suyu içen bir taifedir.)"** Kâ', üzerinde su duran arâzi parçasıdır. "es-Safsaf"dümdüz arâzidir."¹⁷¹²

Buhârî, şeyhi Muhammed b. el-'Alâ'dan müsned bir surette rivâyet ettiğine muhalif olarak, mu'allak bir şekilde şeyhi İshâk b. Râhûye'nin lafzı Asîlî, buradaki tashîfin Buhârî'nin şeyhi İshâk'tan kaynaklandığını söylemiştir. Lügat bakımından doğru olduğu söylenmiştir. قيلت kelimesi "topladı" anlamındadır. Araplar, تَقِيلُ الماء في : "günün ortasında içmek"tir. قيلت الإبل "Deve öğle vakti içti" demektir. O, bunu da reddetmiştir. Çünkü hadisten maksat öğle vakti içmek değildir. Böylece tashîf olduğunu tercih etmiştir.¹⁷¹³

İbn Hacer şöyle demiştir: "Bizim Ebû Zerr tarikiyle olan rivâyetimizde وقال (İshâk dedi) şeklinde geçmektedir. Nüshaların çoğunda ise قال ابن إسحاق (İshâk dedi) şeklindedir. Doğrusu birincisidir. İshâk'tan maksat ise İbn Râhûye'dir. Görülen o ki İshâk b. Rahûye bu hadisi Ebu Üsâme Hamad b. Üsâme'den rivâyet etmiştir. Bu

¹⁷¹² Buhârî, İlim 20 (No: 79).

¹⁷¹³ Kurtubî, *el-Müfhim*, C. VI, s. 82-83.

nedenle (İshak b. Rahuye'nin) Müsned'inin tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.”¹⁷¹⁴ Ebû İshâk'ın Ebû Üsâme'den rivâyet ettiği bu hadis bana قبلت (kabul etti) lafzıyla ulaşmıştır.”¹⁷¹⁵

Burada Buhârî tashîf edilmiş lafzı muallak olarak rivâyet etmiştir. Onu *Sahîh*'in başka bir yerinde zikretmemiştir. Tashîfın açıklanması, *el-Câmi'u's-Sahîh*'te şeyhlerinden yapılan ta'likin amaçlarından biridir.

4.1.9. Râvinin Mahfûz olan Lafza Muhalefetine Dikkat Çekmesi

Buhârî'nin lafızların zabtına önem vermesiyle ilgili olarak tespit ettiğimiz şeylerden biri, râvinin mahfuz lafza muhalefet etmesine işaret etmesidir. Şu hadis buna örnektir: Bize İshâk b. Mansûr tahdis etti: Bize Abdullah b. Numeyr, Ubeydullah'tan, o Sa'îd b. Ebî Sa'îd el-Makburî'den, o da Ebû Hüreyre'den rivâyetle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini haber verdi: “*Namaza kalktığın zaman güzelce abdest al, sonra kibleye dönüp ihrâm tekbîri al. Sonra ezberinde Kur'ân'dan sana kolay gelenini oku. Sonra rükû'a varıp rükû'da mutmain oluncaya kadar dur. Sonra başını kaldırıp ayakta büsbütün doğruluncaya kadar dur. Sonra secdeye varıp mutmain oluncaya kadar kal. Sonra başını kaldırıp mutmain oluncaya kadar otur. Sonra yine secdeye varıp bedeninin sükûna varıncaya kadar secdede kal. Sonra başını secdeden kaldırıp bedeninin sükûna kavuşuncaya kadar otur. Sonra bu filleri namazının bütününde böylece yap!*” Ebû Usâme, son lafız hakkında حَتَّى تَسْتَوِيَ فَأَيْمًا “Dümdüz doğruluncaya kadar” şeklinde söylemiştir.¹⁷¹⁶

Buhârî, جَالِسًا, “Sonra başını secdeden kaldırıp bedeninin sükûna kavuşuncaya kadar otur.” ifadesinin vehim olduğuna işaret etmiştir. Çünkü bunun akabinde, “Ebû Üsâme, son lafız hakkında حَتَّى تَسْتَوِيَ فَأَيْمًا “Dümdüz doğruluncaya kadar” şeklinde söylemiştir.” ifadesini zikretmiştir.¹⁷¹⁷ Buhârî'nin bu hadisin lafzını kılsatmasındaki nükte, râvisine muhalefet edildiğini beyân etmeyi murad etmesidir. Bu

¹⁷¹⁴ İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik*, C. II, s. 84. Elimizde bulunan Müsned'de İshâk b. Râhûye'yi bulamadık.

¹⁷¹⁵ İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik*, C. II, s. 84; a.mlf. *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 374.

¹⁷¹⁶ Buhârî, *İsti'zân* 18 (No: 6251).

¹⁷¹⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. III, s. 418.

yüzden o, Ebû Üsâme rivâyetini zikrederek onu tercih ettiğine işaret etmiştir.¹⁷¹⁸ Zira, Kitâbu'l-Eymân ve'n-Nüzûr'da Ebû Üsâme rivâyetini vasletmiştir.¹⁷¹⁹

Bu hadisi İshâk b. Râhûye *Müsned*'inde¹⁷²⁰ Ebû Üsâme'den İbn Numeyr'in şu lafzıyla rivâyet etmiştir: *ثُمَّ اسْجُدْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ سَاجِدًا، ثُمَّ اقْعُدْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ قَاعِدًا، ثُمَّ افْعَلْ ذَلِكَ فِي كُلِّ رَكْعَةٍ.* "Sonra secdeye varıp mutmain oluncaya kadar secde et! Sonra oturup mutmain oluncaya kadar otur. Sonra her rekâtta böyle yap!" Beyhakî bu hadisi İbn Nümejr'in tarikiyle tahrîc ederek şöyle demiştir: "İshâk b. Râhûye de Ebû Üsâme'den rivâyet ederek böyle demiştir. Sahih olan, Ubeydullah b. Sa'îd Ebû Kudâme ve Yûsuf b. Mûsâ'nın Ebû Üsâme'den şu lafızla naklettikleri rivâyettir: *ثُمَّ اسْجُدْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ سَاجِدًا، ثُمَّ ارْفَعْ حَتَّى تَسْتَوِيَ قَائِمًا.* "Sonra secdeye varıp mutmain oluncaya kadar secde et! Sonra Dümdüz doğruluncaya kadar ayağa kalk!" Sonra onu Yûsuf b. Mûsâ tarikiyle rivâyet etmiştir.¹⁷²¹

Dâvûdî (ö. 402/1011), bu problemin asıl sebebinin, (مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا) "tepesine dikilip durmadıkça" (Âl-i İmrân, 3/75) âyetinde olduğu gibi, "oturan"ın bazen "ayakta duran" anlamına gelmesi olduğunu söylemiştir.¹⁷²²

Buhârî, İbn Numeyr'in rivâyetini nakletmiş olsa da, onda meydana gelen vehme işaret etmiş ve hemen ardından onlardan muallak bi şekilde mahfûz ve sahih olanı isbat etmiştir. Onu başka bir yerde de *müsned* olarak tahrîc etmiştir. Buhârî, her ne kadar isnâdı sahih olduğu için bu rivâyeti *Sahîh*'inde tahrîc etmiş olsa da, ondan meydana gelen vehmi beyân etmiştir.

4.1.10. Zayıf Râvinin Rivâyet ettiği Lafza Sahih Olduğu İçin İtimat Etmesi ve Onun Isnâdını Başkasıyla Takviye Etmesi

Buhârî, *Sahîh*'inde tahrîc ettiği zayıf bir râvinin lafzını tercih ettiği zaman onu takviye için başka bir tarik getiriyor ve onun üzerine atfediyordu. Bunun örneği şu rivâyettir:

¹⁷¹⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIX, s. 79.

¹⁷¹⁹ Buhârî, *Eymân ve Nüzûr* 15 (No: 6667).

¹⁷²⁰ *Müsned*'in matbu nüshasında bunu bulamadık.

¹⁷²¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C. III, s. 617.

¹⁷²² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XIX, s. 79.

Buhârî dedi ki: Bize Abdân tahdis edip şöyle dedi: Bana, babam, **Şu‘be’**’den, o Ebû İshâk’tan, o da Amr b. Meymûn’dan, o da Abdullah b. Mes‘ûd’dan rivâyetle haber verdi: O şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) secde ettiği sırada.” (ح) **H** (Buhârî) dedi ki: Ve kezâ Bana Ahmed b. Osman tahdîs ederek şöyle dedi: Bize Şurayh b. Mesleme tahdîs ederek şöyle dedi: Bize İbrâhîm b. Yûsuf, **babasından**, o da Ebû İshâk’tan tahdîs edip şöyle dedi: Bana Amr b. Meymûn tahdîs etti. Ona da Abdullah b. Mes‘ûd şöyle tahdîs etmiştir: “Peygamber (s.a.v.), Beyt’in yanında namaz kılıyordu. Ebû Cehl ile bazı arkadaşları da oturuyorlardı.”...Sonra üç defa, “*Allah’ım! Kureyş’i sana havale ediyorum.*” dedi. Resûlullah onlara beddua edince, bu onlara ağır geldi. (İbn Mes‘ûd) dedi ki: Çünkü onlar, bu belde duanın müstecâb olduğu görüşündeydiler. Sonra Resûlullah isim sayarak: “*Allah’ım! Ebû Cehl’i sana havale ediyorum. Utbe b. Rebîa’yı, Şeybe b. Rebîa’yı, Velîd b. Utbe’yi, Umeyye b. Halef’i, Ukbe b. Ebî Muayt’ı sana havale ediyorum.*” Yedinciye de saydı, fakat onu zabt edemedi. (İbn Mes‘ûd) dedi ki: “Nefsim elinde bulunan Allah’a yemîn ederim ki, Resûlullah’ın (s.a.v.) isimlerini saydığı kimseleri (Kalîb’de) çukurda, yani Bedir çukurunda yere serilmiş gördüm.”¹⁷²³

Buhârî, burada Yûsuf b. Ebî İshâk es-Sebî‘î’nin (ö. 157/774) babasından rivâyet ettiği lafzı tahrîc etmiştir. Şu‘be’nin ondan rivâyet ettiği lafzı tahrîc etmemiştir. Zira Şu‘be, Umeyye b. Halef mi yoksa Übeyy b. Halef mi olduğu hakkında şüpheye düşmüştür.¹⁷²⁴ Buhârî, bunu Kitâbu’l-Cihâd’da Süfyân es-Sevrî’nin Ebû İshâk’tan naklettiği rivâyetin akabinde açıklamış ve ondan râcih olanı beyan etmiştir.¹⁷²⁵ Buhârî, metni şüpheden hali olmayan rivâyeti tercih etmeyi murad etmiş, onun peşine takviye olarak Abdân rivâyetini getirmiştir. Çünkü İbrâhîm b. Yûsuf (ö. 198/814) hakkında olumsuz görüşler¹⁷²⁶ vardır.¹⁷²⁷

¹⁷²³ Buhârî, Vudû’ 69 (No: 240).

¹⁷²⁴ Buhârî, bunu Abdân b. Osman → babası → Şu‘be tarikiyle rivâyet etmiştir. Bkz. Buhârî, Cizye 21 (No: 3185).

¹⁷²⁵ Buhârî, Cihâd 98 (No: 2934).

¹⁷²⁶ Dârekutnî onu sika saymıştır. Bazıları tevsikten daha düşük derecelerle tâdil etmiştir. Diğerleri onun hadisini zayıf kabul etmiştir. Bazıları ise onun vehminin kendisini sika derecesine ulaştırmadığını söylemiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. II, s. 148; Nesâî, **ed-Du‘afâ’ ve’l-Metrûkîn**, s. 13; Zehebî, **el-Kâşif**, C. II, s. 71; İbn Hacer, **Tehzîbü’t-Tehzîb**, C. I, s. 173; a. mlf. **Takrîbü’t-Tehzîb**, s. 274.

¹⁷²⁷ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 716.

Yûsuf b. Ebî İshâk es-Sebî'î'nin rivâyeti, Ebû İshâk'ın (ö. 127/745) Amr b. Meymûn'dan (ö. 74/693), Amr'ın Abdullah'tan rivâyetinde tahdis ettiğini açıklamış, ayrıca Abdullah'tan maksadın İbn Mes'ûd olduğunu belirtmiştir.

Buhârî, Şu'be'nin şüphesini zikrettiği yerde “Ümeyye b. Halef” lafzını tashih etmekle beraber, bu hadisi Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'den şu lafızla tahrîc etmiştir: “Allah'ım! Kureyş'i sana havale ediyorum! Allah'ım! Kureyş'i sana havale ediyorum! Allah'ım! Kureyş'i sana havale ediyorum! Ebû Cehl b. Hişâm'ı, Utbe b. Rebîa'yı, Şeybe b. Rebîa'yı, el-Velîd b. Utbe'yi, **Übeyy b. Halef'i**, ...”¹⁷²⁸ Buhârî'nin Şeyhi Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde Ca'fer b. Avn'ın Süfyân'dan naklettiği rivâyet geçmektedir.¹⁷²⁹ İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'inde de Ebu'l-Ahves'in Süfyân'dan naklettiği rivâyet “**Ümeyye b. Halef**” lafzıyla geçmektedir.¹⁷³⁰ Müslim de bu hadisi İbn Ebî Şeybe'den rivâyet etmiş ve rivâyetin sonunda şöyle demiştir: “O, onların arasında Velîd b. Utbe ile Ümeyye b. Halef'i de zikretmiş ve ve şüphe etmemiştir.”¹⁷³¹ Tercih olunan görüşe göre Müslim Süfyân'ı kastediyor. Çünkü ihtilaf onun tabakasında meydana gelmiştir. İsmâîlî ve Ebû Nu'aym bu hadisi, aynı şekilde Ebû Bekr b. Ebî Şeybe tarikiyle rivâyet etmiştir. Doğru olan rivâyet budur. Megâzî musannifleri Ümeyye'nin Bedir'de, kardeşi Übeyy'in ise Uhud'a öldürüldüğü hususunda mutabıktırlar.¹⁷³² Zehebî, Şu'be'nin şüphe duymasını, Süfyân'ın ise Ümeyye olduğundan şüphe etmemesi hakkında aynı şeyi söylemiştir.¹⁷³³

Başkaları da bu hadisi Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'den bu lafızla rivâyet etmişlerdir. Rivâyetlerini gördüklerimizin hepsi onu “Ümeyye b. Halef” lafzıyla nakletmiştir.¹⁷³⁴ Aynı şekilde başkaları bu hadisi Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin dışında Ca'fer b. Avn → Süfyân tarikiyle “Ümeyye b. Halef” lafzıyla rivâyet etmişlerdir.¹⁷³⁵

¹⁷²⁸ Buhârî, Cihâd 98 (No: 2934).

¹⁷²⁹ İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, C. XX, s. 240 (No: 37718, 37832).

¹⁷³⁰ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, **Müsnedü İbn Ebî Şeybe**, Thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Riyad, 1418/1997, C. I, s. 201 (No: 298).

¹⁷³¹ Müslim, Cihâd ve Siyer 39 (No: 109/1794).

¹⁷³² İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. I, s. 719.

¹⁷³³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, s. 599; a.mlf. **Siyer**, C. I, s. 175.

¹⁷³⁴ Ebû Nu'aym İbnü'l-Haddâd, Ubeydullah b. el-Hüseyn el-İsfahânî, **Delâilü'n-Nübüvve**, 1. Baskı, Riyad, 1409/1988, No: 46; a.mlf. **Câmi'u's-Sahîhayn bi-Hazfi'l-Mu'âd ve't-Turuk**, C. IV, s. 458 (No: 3716); İbn Mende, Abdurrahman b. Muhammed b. İshâk, **el-Müstahrec min Kütübî'n-Nâs li't-Tezkire ve'l-Müstatref min Ahvâli'n-Nâs**, Thk. Âmir Hasan Sabrî, Bahreyn, t.y., C. I, s. 214; İbn Beşkuvâl, Halef b. Abdülmelik el-Hazrecî, **Gavâmizu'l-Esmâil'l-Mühmeti'l-Vâku'a fi Mutûni'l-Ehâdisi'l-Müsnede**, Thk. İzzüddîn Ali es-Seyyid, Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn, Beyrut, 1407h., C. II, s. 825.

¹⁷³⁵ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. V, s. 203 (No: 8616); Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C. IX, s. 211 (No: 5312); Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. IV, s. 285 (No: 6771); Beyhakî, **Delâilü'n-Nübüvve**, C. II, s. 279; İbn Beşkuvâl, **Gavâmizu'l-Esmâil'l-Müheme**, C. II, s. 826.

Aynı şekilde Ebu'l-Ahves, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe 'nin *Müsned*'inde aynı lafızla Ca'fer b. Avn → Süfyân tarikiyle gelen rivâyete mutâbaat etmiştir.¹⁷³⁶

Buhârî'nin bu hadisin peşinden, “Yûsuf b. İshâk, Ebû İshâk'tan rivâyetle Ümeyye b. Halef dedi. Şu'be, Ümeyye veya Übeyy dedi. Sahih olan ise Ümeyye'dir” sözünde, Buhârî'nin lafzın sahihini sahih olmayanından ayırt ettiğine delil bulunmaktadır. Burada “Ve Übeyy b. Halef” lafzını rivâyet etmesi, *Sahîh*'te yer alan şaşırtıcı bir durumdur.

İbn Hacer, bu noktada söz konusu rivâyetten bahsederken “vehme düşme” ifadesini kullanmıştır. O şöyle demiştir: “Bu, Buhârî'den veya ona hadisi rivâyet ederken Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Şeybe'den kaynaklanan bir vehimdir. Zira şeyhi Ebû Bekr onu *Müsned*'inde rivâyet etmiş ve “Ümeyye” demiştir...” İbn Hacer, yukarıda geçen rivâyetleri delil getirerek.¹⁷³⁷ başka bir yerde herhangi bir vehim veya en ufak bir şeye işaret etmeksizin bu problemi gidermeye çalışıp şöyle demiştir: “Bununla, Buhârî şunu ifade etmek istemiştir; Ebû İshâk bir defasında onu “Übeyy b. Halef” şeklinde rivâyet etmiştir ve bu Süfyân es-Sevrî rivâyetidir, Başka bir defasında ise “Ümeyye” olarak rivâyet etmiştir ki bu da, Şu'be rivâyetidir. Başka bir seferinde ise bunu rivâyet etmiş ve bu hususta şüpheyne düşmüştür.”¹⁷³⁸ Aynî de bu açıklamada İbn Hacer'e tabi olmuştur.¹⁷³⁹ Açıkçası, İbn Hacer'in de işaret ettiği gibi buradaki vehim Buhârî'den kaynaklanmaktadır.

Bu örnekten anlaşılmaktadır ki Buhârî'nin amacı, zayıf râviden de gelse en sahih lafzı rivâyet etmektir. Fakat o, zayıf isnâdı münferid olarak tahrîc etmiyor, onu sahih isnâdla birlikte tahrîc ediyordu. Böylece o, *el-Câmi 'u's-Sahîh* ile ilgili yöntemini korumuş oluyordu.

4.1.11. Müleffak Hadise Karşı Tutumu

Telfîk, râvinin bir hadisi birçok şeyhten rivâyet etmesi ve onların rivâyetlerini birbirinden ayırmayarak bir rivâyette cem' ediyordu/birleştiriyordu. Bunu daha çok megâzî ve siyer ehli yapmaktadır. Bundan dolayı onlar kınanmıştır. Nitekim Zerkeşî şöyle demiştir: “Bu, megâzî ve siyer ehlinin yapmış olduğu bir şeydir. Dolayısıyla

¹⁷³⁶ İbn Ebî Şeybe, *Müsnedü İbn Ebî Şeybe*, C. I, s. 201 (No: 298).

¹⁷³⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 719.

¹⁷³⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. IX, s. 201.

¹⁷³⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XIII, s. 407.

onların rivâyet ettiği şeyden her birinin ne kadar rivâyet ettiği bilinmemektedir.”¹⁷⁴⁰ Bu nevi telfiki, müfessirlerin, siyer ve tarih müelliflerinin yaptıkları bilinmektedir.

Onları buna sevkeden şey, işittikleri haberleri pek çok hocadan işitmeleri ve manası bir olduğu halde bir haberin ayrıntılarının fazla olması nedeniyledir. Nitekim megâzî ve siyer haberleri doğal olarak uzundur. Her şeyhin hadisinin tek başına aktarılması uygun değildir. Bu yüzden Buhârî, bu gibi haberleri tahrîc etmekte tereddüt etmemiştir.¹⁷⁴¹

Tâhir el-Cezâirî şöyle demiştir: “Telfik, çoğunlukla megâzî ve siyer erbabı tarafından kullanılmaktadır. Bunu ilk yapan kişi olan Zührî’nin telfik yapmasını tenkit edip şöyle demişlerdir: Onun her bir hadisi diğerinden ayırt etmesi gerekiyordu. Ancak her bir râvinin sika olması halinde (tefliğin) sakıncası olmamaktadır.”¹⁷⁴²

Buhârî’ye göre şeyhleri birleştirmenin bir kriteri vardı. Ebû Ya‘lâ el-Halîlî’nin şu sözleri bunu açıklamaktadır: “Bir gün hâfızlarla müzakere ettim ve dedim ki: “Buhârî, *Sahîh*’te niçin zahid ve sika olan Hammâd b. Seleme’den hadis tahrîc etmemiştir.” O da şöyle dedi: “Çünkü o, Enes’in rivâyet ettiği râvilerden bir kısmını birleştirip şöyle diyordu: “Bize Katâde, Sâbit ve Abdülazîz b. Suheyb tahdîs etti.” Bazen (hocaları cem’ ederken) diğer başka râvilere muhalefet ediyordu” Dedim ki: “İbn Vehb hakkında ittifak etmediler mi? O, isnâdlar arasını cem’ ediyor ve şöyle diyordu: “Bize Mâlik, Amr b. el-Hâris, el-Leys b. Sa’d ve el-Evzâ’î tahdîs etti. O, onlardan başka bir topluluktan da cem’ ediyordu.” O da, “İbn Vehb, rivâyet ettiği (hadisi) en sağlam ve en iyi muhafaza eden kimsedir.”¹⁷⁴³ Buhârî’ye göre şeyhlerin arasını cem’ etmenin kriteri, râvi haddizatında sika olsa bile, onun mutkin ve hâfız olmasıdır. Ancak Şeyhler arasında cem’ etmek için râvinin mutkin ve hâfız olması gerekmektedir. Böylece hadisteki ittifak ve ihtilaf noktaları bilinmektedir. İşte Buhârî’nin yaptığı bu uygulama, râvilerin hıfzı arasında karşılaşma yapmanın ve onların hadisleri arasında tercihte bulunmasının bir kriteri olmuştur.

Bu meseleyi izah etmek için Buhârî’nin *Sahîh*’inde telfik yoluyla rivâyet ettiği söylenen iki hadisi incelenecektir.

¹⁷⁴⁰ İbn Hacer, *en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbni’s-Salâh*, C. III, s. 628.

¹⁷⁴¹ Hâkim el-Mutayrî, “Menâhicü Eimmeti’l-Eser fi’l-İhticâc bi’l-Megâzî ve’s-Siyer”, *Mecelletü Kitâ’i Usûli’d-Dîn*, Câmi‘atü’l-Ezher, Sayı: 5, Kahire, 2009 (pdf: <http://www.dr-hakem.com/>).

¹⁷⁴² Cezâirî, *Tevcihü’n-Nazar ilâ Usûli’l-Eser*, C. II, s. 710.

¹⁷⁴³ Halîlî, *el-İrşâd fî Ma‘rifeti Ulemâi’l-Hadîs*, C. I, s. 417-418.

Birinci hadis: Buhârî dedi ki: Bize Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Dâvûd tahdîs etti: Onun bir kısmını bana Ahmed b. Yûnus anlattı: Bize Fuleyh b. Süleyman, İbn Şihâb ez-Zührî'den, o Urve b. ez-Zübeyr, Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Alkame b. Vakkâs el-Leysî ve Ubeydillah b. Abdullah b. Utbe'den, (bu dördü de) Peygamber'in (s.a.v.) zevcesi Âişe'den (r.a.) ona ifk ehlinin söyledikleri şeyleri ve Allah'ın onu bu iftiradan temize çıkarmasını rivâyet ederek tahdîs ettiler. Zührî şöyle dedi: Onların (râvîlerin) herbiri bana, Âişe'nin hadîsinin bir bölümünü tahdîs ettiler. Onlardan bazısı diğer bâzısından daha kavrayışlı ve hadîsi aynen getirip nakletmekte daha güvenilir. İşte ben bu râvîlerin her birinden, onların bana Âişe'den tahdîs ettikleri bu hadîsi iyice belleyip kavradım. Bunlardan bazısının hadîsi, diğer bâzısının hadîsini tasdîk etmektedir. Onlar, Âişe'nin şöyle dediğini iddia ettiler: "Resûlullah (s.a.v.) sefere çıkmak istediği zaman kadınları arasında kura çekti..."¹⁷⁴⁴

Netice olarak Zührî'nin burada söz konusu hadisle ilgili yaptığı şey, hadisin tamamını râvîlerin herbirinden ayrı ayrı değil onların toplamından rivâyet etmiş olmasıdır. Dolayısıyla siyakta ismi geçenlerin her birinden hangi miktarın rivâyet edildiği anlaşılmamaktadır.¹⁷⁴⁵

Bulkînî (ö. 805/1403) ve ona tabi olan bazı kimseler, Urve'nin hadisin tamamını tahdîs ettiğini söylemişlerdir. Telfik olacak şekilde (hadisin) bir kısmını (Zührî'ye) tahdîs edenler onun (Urve'nin) dışındaki kimselerdir. Dolayısıyla durum birincisinden başka bir şekil almıştır.¹⁷⁴⁶ Sehâvî, Bulkînî'nin sözünü şu şekilde yorumlamıştır: Fakat el-Leys'in Yunus – Zührî tarikiyle rivâyet ettiği kimselerden ziyade ettiği lafızdan (مما حدثني عروة) Bulkînî'nin açıkladığı gibi değil; ancak Urve'nin Zührî'ye sadece hadisin ilk kısmını tahdîs ettiği anlamına gelmesi muhtemeldir.

Bunun kabulü veya reddine gelince, Kâdî İyâz bazılarının geçmişte Zührî'yi tenkit ettiklerini naklettikten sonra şöyle demiştir: "Evlâ olan, onlardan her birinin hadisinin olduğu gibi zikredilmesidir." Sonra bunun ardından şöyle demiştir: "Zührî'nin yaptığında bir beis yoktur. Çünkü o, bunu hadisinde beyân etmiştir. Onların her biri sika imamlar olup haklarında ta'n yoktur."¹⁷⁴⁷

¹⁷⁴⁴ Buhârî, Şehâdât 15 (No: 2661).

¹⁷⁴⁵ Irâkî, **Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire**, C. I, s. 15; İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XIV, s. 25; Sehâvî, **Fethü'l-Muğis**, C. III, s. 210.

¹⁷⁴⁶ Belkînî, Ömer b. Raslân, **Mehâsinu'l-İstîlâh**, Thk. Âişe Abdurrahman, Matabaatü Dâri'l-Kütüb, y.y., 1974, s. 40.

¹⁷⁴⁷ Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, C. VIII, s. 286. Sehâvî, Kâdî İyâz'ın bu sözü nakli hakkında açıklama yapmıştır. (Bkz. Sehâvî, **Fethü'l-Muğis**, C. III, s. 210.) O, bu sözün sadece nakledicisi olmasına

Zerkeşî'nin sözünden bunu kabul etmediği anlaşılmaktadır. Zira o şöyle demiştir: “Bundan bahsetmediler. İbnü's-Salâh yirmi birinci nevide ondan bazı hususlardan bahsetmiştir”¹⁷⁴⁸ Daha önce geçtiği üzere âlimler, bu konuyu ele almışlardır.

Bunun cevazına gelince, âlimler bunu caiz görmüşler ve buna Zührî'nin yaptığını delil getirmişlerdir.¹⁷⁴⁹ Onların bunu Zührî'den kabul etmelerinin sebebi, onun hıfzı, itkânı ve bu rivâyeti sika hâfızlardan nakletmiş olmasıdır. Bilakis onlar bunu şart koştular. İbn Receb, *Şerhu'l-İlel*'de böyle yapan kimseler hakkında bazı âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Bunun manâsı şudur: Bir kişi, bir topluluğun hadisini cem' ettiği ve onları tek bir siyâkla sevkettiği zaman, görüldüğü kadarıyla onların lafızları ittifak etmezse, böyle bir cem', ancak hâfız ve hadisi güvenilir, şeyhlerinin ittifak ve ihtilaf noktalarını bilen bir kimseden kabul edilebilir. Nitekim Zührî, ifk hadisi ve başka hadisler hakkında şeyhlerinin arasını cem' ediyordu.”¹⁷⁵⁰

Nevevî, bunun Zührî'den kabulü ve onunla ihticâcı hususunda âlimlerin ittifakını ve müslümanların icmâını nakletmiştir.¹⁷⁵¹ İbn Kesîr, imâmların onu kabul ile karşıladıklarını, sahih hadisler ihtiva eden ve bunların dışındaki eserlerde tahrîc ettiklerini nakletmiştir.¹⁷⁵²

İrâkî (ö. 806/1404) de bu şekilde söylemiştir: “Zührî'nin bu hadisi o topluluktan cem' etmesinde bir mani yoktur ve kerih görülmez Çünkü o, hadisin bir kısmını onların bazılarından, diğer kısmını da öbürlerinden olduğunu beyan etmiştir. Bu dört kişi, tâbiûnun önde gelenlerinden olup hâfız ve sika imâmlardır. Biz bu hadisin

rağmen sözün sahibi gibi hareket edip yorum. Kâdî İyâz, Zührî'nin yaptığını kabul etmiş ve benimsemiştir، بل وانتهجه هو. Nitekim o, bu hususta şöyle demiştir: “... Resûlullah'ın (s.a.v.) sıfatı hakkında Âişe, Hasan –yani İbn Ali–, Ebû Sa'îd ve başkalarından rivâyet edilmiştir. Onların bazısı bazısına ziyade bulunuyordu...” (Bkz. Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, C. I, s. 169.) Muhakkikler, **Fethü'l-Muğîs**'teki “Onların hepsi sikadır. Hadisin bu şekilde olması onu sahih olmaktan çıkarmaz.” (C. III, s. 210) ibaresini, Kâdî İyâz'a değil Sehâvî'ye nisbet etmişlerdir. Her ne kadar bu ibareyi Sehâvî oluşturmuşsa da, metinde isbat ettiğimiz gibi söz konusu ibare, Kâdî İyâz'ın kelâmının tamamlayıcısıdır. Aynı şekilde o, Kâdî İyâz'ın naklettiği şeyi İbn Hacer'in *Fethü'l-Bârî*'ye isnâd etmektedir. Sanki o ikisi Kâdî İyâz'ın *İkmâlü'l-Mu'lim*'deki ibaresini görmemişler.

¹⁷⁴⁸ Zerkeşî, **en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh**, C. III, s. 627-628.

¹⁷⁴⁹ İbnü's-Salâh, **Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs**, s. 235; İbn Cemâ'a, **el-Menhelü'r-Revîs**, s. 105; İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali el-Ensârî, **el-Mukni' fî Ulûmi'l-Hadîs**, Thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüday', 1. Baskı, İhsâ, 1413/1992, C. I, s. 392; İrâkî, **et-Takyîd ve'l-İzâh**, C. I, s. 728.

¹⁷⁵⁰ İbn Receb, **Şerhu 'İlelî't-Tirmizî**, C. II, s. 814.

¹⁷⁵¹ Nevevî, **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, C. IX, s. 107-108.

¹⁷⁵² İbn Kesîr, **İhtisâru 'Ulûmi'l-Hadîs**, s. 238.

bir parçası hakkında bundan mıdır veya şundan mıdır diye tereddüt ettiğimiz zaman, bu bir engel oluşturmaz ve onlarla ihticâc edilir. Çünkü o ikisi sikadır.”¹⁷⁵³

Yukarıda zikredilen durumlardan farklı olarak cem’ edilen hadisin bazı râvilerinin zayıf olması durumunda hadisin tamamı kabul edilmez. Çünkü hangi kısmının mecruh râvi tarafından geldiği bilinmemektedir.¹⁷⁵⁴

Birisi, Zührî’nin “Onların bazısı diğer bâzısından daha iyi kavrayan ve hadîsi aynen getirip nakletmekte daha güvenilir” sözünü, zabt bakımından onların birbirinden üstün olduklarını kastettiğini zannedebilir. Halbuki bununla bu dört kişiden bazısının hıfızlarının kuvveti nedeniyle hadisi nakletmede daha seçkin olduklarını kastetmiştir.¹⁷⁵⁵ Nitekim o, bununla onlardan birinin zabtını diğerine tercih etmeyi kastetmemiştir. Bilakis siyakının hüsnü ve hıfzının mükemmelliği sebebiyle râvinin, hadisinin geri kalanında nakletmedeki sadakatine delâlet bulunmaktadır.¹⁷⁵⁶

Zührî bunun sebebini açıklamış ve bunu gizlememiştir. Bu hadisin sebab-i iradına bakıldığında, Zührî’nin rivâyet ettiği hadisin sıhhatini isbat etmek için yaptığı görülmektedir Zira Emevî halifesi, istediğinin dışında cevap veren herkesi yalanlamıştı. Çünkü o, Ali b. Ebî Tâlib’in Hz. Âişe’ye iftira eden kimseler arasında olup olmadığını sorduğu zaman, Zührî Hz. Ali’nin iftira etmediğini söylemiştir. Bunun üzerine halife onu ve onun gibi cevap veren herkesi yalanlamıştı. Zührî ise, rivâyet ettiği haberin doğruluğunu isbat etmek istedi. Onun, el-Velîd b. Abdülmelik (ö. 97/715)¹⁷⁵⁷ ve Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743)¹⁷⁵⁸ tarafından sorgulandığı nakledilmektedir. Hişâm, açık bir şekilde onu yalanlamıştır. Bu durum Zührî’yi kıssayı birçok şeyhinden bu şekilde tahdis etmesine sebep olmuştur. Esasında bu hadiste maksadı telfik etmek değildir.

İkinci hadis: Buhârî dedi ki: Bize el-Mekkî b. İbrâhîm tahdîs etti: Bize İbn Cüreyc, **Atâ ibn Ebî Rebâh’tan ve bir de bazısı bazısı üzerine ziyade eden başkalarından tahdîs etti: Bu hadîsin tamâmını onların hepsi teblîğ etmedi/ rivâyet etmedi, fakat onlardan bir kişi Câbir b. Abdullah’ın (r.a.) şöyle dediğini rivâyet etmiştir:** Ben bir seferde Peygamber (s.a.v.) ile birlikte ve ağır hareket eden bir deve üzerinde yolculuk ediyordum. Bu deve ancak kavimin sonunda idi. Peygamber

¹⁷⁵³ Irâkî, Abdurrahîm b. el-Hüseyin, *Tarhu’t-Tesrîb fi Şerhi’t-Takrîb*, Beyrut, t.y., C. VIII, s. 47.

¹⁷⁵⁴ Irâkî, *Şerhu’t-Tabsire ve’t-Tezkire*, C. I, s. 16.

¹⁷⁵⁵ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XIV, s. 24-25.

¹⁷⁵⁶ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XIV, s. 24.

¹⁷⁵⁷ Buhârî, *Megâzî*34 (No: 4142). Kıssanın uzun anlatımı için bkz. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, C. XXIII, s. 97 (No: 145).

¹⁷⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C. LV, s. 370-371.

(s.a.v.) benim yanından geçerken, “Bu kim?” dedi. Ben, “Câbir b. Abdullah!” dedim. Peygamber, “Senin neyin var?” dedi. Ben de, “Ben ağır yürüyen bir deve üzerindeyim!” dedim. Peygamber, “Senin yanında çubuk var mı?” dedi. Ben de, “Evet, var!” dedim. Peygamber, “Onu bana ver!” dedi. Ben de çubuğu kendisine verdim. O da bu onunla deveye vurdu ve azarladı. Bunun üzerine deve, bulunduğu mekândan gidenlerin en önüne geçti. Peygamber, “Onu bana sat!” dedi...”¹⁷⁵⁹

İbn Hacer, كُلُّهُمْ رَجُلٌ وَاحِدٌ مِنْهُمْ “Hepsi, onlardan tek bir adam” sözünün çoğul كُلُّهُمْ kelimesiyle değil çokluk için olan müfred كَلْ kelimesiyle geldiğini söylemiştir. Ebû Nu‘aym’da, لم يبلغهم كلهم إلا رجل واحد عن جابر “Onların hepsi değil, sadece onlardan bir adam Câbir’den tebliğ etti” şeklinde geçmektedir.¹⁷⁶⁰ Ebû Mes‘ûd’un (ö. 401/1010) *Etrâf*’ında da bu şekilde geçmektedir.¹⁷⁶¹ Mizzî (ö. 742/1341) de ona tabi olmuştur.¹⁷⁶² Aynî, İbn Hacer’in görüşü hakkında şüpheyne düşmüş ve müfred olarak geçen terkibi doğru bulmuştur. Buna delil olarak, Moğultay b. Kılıç’ın (ö. 762/1361) *Sahîh* şerhindeki, “Onlara göre çokluk, ولم يبلغه كلهم رجل واحد منهم (tek bir kişi (hadisin) tamamını rivâyet etmedi) şeklinde gelmiştir.” sözünü getirmiştir.¹⁷⁶³

İbnü’t-Tîn, bazıları ile Câbir arasında bir vasıta bulunduğunu iddia etmiştir. Bu ise merdud bir görüştür.¹⁷⁶⁴

İbn Hacer nüshasında müfred olarak ولم يبلغه كَلْ şeklinde¹⁷⁶⁵; Kirmânî nüshasında cemi zamiriyle ولم يبلغه كلهم şeklinde geçmektedir. Kirmânî¹⁷⁶⁶ ve Birmâvî (ö. 831/1428)¹⁷⁶⁷, كلهم (hepsi) kelimesinin yerine رجل (adam) kelimesini irab etmişler ve

¹⁷⁵⁹ Buhârî, Vekâlet 8 (No: 2309).

¹⁷⁶⁰ Bkz. İbnü’l-Mülakkın, **et-Tavdîh**, C. XV, s. 187. Ebû Nu‘aym’ın bu sözünü, onun matbu *Müstahrec*’inde bulamadık.

¹⁷⁶¹ Bkz. İbnü’l-Mülakkın, **et-Tavdîh**, C. XV, s. 187.

¹⁷⁶² Mizzî, **Tuhfetü’l-Eşrâf bi-Ma‘rifeti’l-Etrâf**, C. II, s. 235 (No: 2455).

¹⁷⁶³ Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XI, s. 504.

¹⁷⁶⁴ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VII, s. 395; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, **et-Tevşîh Şerhu’l-Câmi’i’s-Sahîh**, 1. Baskı, Riyad, 1419/1998, C. IV, s. 1631.

¹⁷⁶⁵ Tahâvî’de müfred olarak zikretmiştir. Fakat o sadece Cemel kıssasını anlatmıştır. Bkz. Tahâvî, **Şerhu Müşkili’l-Âsâr**, C. XI, s. 241 (No: 4412).

¹⁷⁶⁶ Kirmânî, **el-Kevâkibu’d-Derârî**, C. X, s. 138.

¹⁷⁶⁷ Birmâvî, Şemşüddîn Muhammed b. Mûsâ, **el-Lâmi’u’s-Sahîh bi-Şerhi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, Salihyye, 1433/2012, C. VII, s. 280.

şöyle demişlerdir: “Eğer كَلَّمْ kelimesinin yerine müfred zamiriyle كَلَّمْ olsaydı, burada mana açık olurdu.” İbn Hacer şu görüşü ileri sürmüştür: “Onların hiçbirisi hadisi tam olarak tahsil etmemiştir. Kirmânî ve başkalarının nüshasında cemi zamiriyle geçen كَلَّمْ kelimesi, onun sözü geçen terkipte muğlaklık olduğunu ifade etmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Kirmanî mana ve îrabda uzlaştırma yoluna gitmiştir.”¹⁷⁶⁸

İbn Hacer, bunun manâsını şu şekilde özetlemiştir: İbn Cüreyc bu hadisi Atâ’dan (ö. 114/712) ve başkasından, onların hepsi de Câbir’den rivâyet etmiştir. Fakat (İbn Cüreyc) hadisi onların her birinden parça parça nakletmiştir Çünkü hadisin tamamı, onların tek birinde bulunmamaktadır. Yani onlardan birinde bulunan, diğerinde bulunmamıştır. Dolayısıyla onların hepsi hadisin tamamını tebliğ etmemişlerdir. Onlardan biri hadisi tam olarak sevk etmemiştir. İşte böylece, hadisin tahammül şeklini açıklamıştır. Bu, Zührî’nin ifk hadisi hakkındaki, “Onların her biri bana, onun hadisinden bir parça tahdîs etti; bazıları üzerine ziyadede bulundu.” sözü gibidir. O, onlardan her birinin tamamını sevk etmiş olmasını nefyetmiştir.”¹⁷⁶⁹

İbn Hacer’in bu görüşü, kendi nüshasında geçen müfred terkibe dayanmaktadır. Buradaki açıklama anlaşılır olup bir zorlama ve sıkıntı yoktur. Ancak Kirmânî ve başkasının nüshasında geçen cemi zamiriyle gelende sıkıntı vardır. Bu yüzden رجل kelimesini bedel olarak îrab etmeye ihtiyaç duymuş ve بَلَّغْ gibi bir kelimeyi mukadder fâil olarak gelmesini farzetmiştir¹⁷⁷⁰ Böylece cemi sigasıyla geçen nüshalarda açıklama sıkıntısı bulunmaktadır. Aynî, bu nüshada müfred olarak geçmesine dayanarak, onların hadisi tam olarak tebliğ etmedikleri, bilakis onlardan tek bir adamın tebliğ ettiği görüşüne ulaşmıştır. Bu yüzden manânın doğru olması için رجل kelimesinden önce bir fiilin takdir edilmesi lazımdır.”¹⁷⁷¹

Keşmîrî, bazı şarihlerden orada ل harfinin takdir edildiğini nakletmiştir. Yani, “Onların hepsi tebliğ etmedi, bilakis onlardan tek bir adam tebliğ etti” demektir. Buna, nahiv kitaplarında atıf harfinin takdir edilmesinin bulunmadığı gerekçesiyle itiraz

¹⁷⁶⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. VII, s. 395.

¹⁷⁶⁹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. VII, s. 394; Sehâvî, *Fethü’l-Muğîs*, C. III, s. 209.

¹⁷⁷⁰ Kirmânî, *el-Kevâkibu’d-Derârî*, C. X, s. 138; Abdullah b. Sâlim el-Mısrî, *Diyyâu’s-Sârî fi Mesâliki Ebvâbi’l-Buhârî*, C. XVII, s. 506-507.

¹⁷⁷¹ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. XI, s. 504.

edilmiştir. Bunun çözüm yolu, كَلِّمَ kelimesi üzerinde vakfedilmesi, رجلٍ واحدٍ ifadesinin mübtedâ yapılmasıdır. Bu durumda buradan بل manâsı anlaşılır.¹⁷⁷²

Burada İbnü't-Tîn'in ileri sürdüğü gibi, "bazıları" ile "Câbir" arasında bir vasıta yoktur. يَرِيدُ بَعْضُهُمْ sözündeki zamir, الغير kelimesine racidir.¹⁷⁷³ يُبْلَغُ ifadesindeki zamir hadise racidir¹⁷⁷⁴; Kirmânî'nin yaptığı gibi Resûlullah'a (s.a.v.) raci değildir. Zira o her iki ihtimali de eşit görmüştür.¹⁷⁷⁵

Nüshalardaki ve irabdaki her iki duruma göre de rivâyet, telfîk bulunduğu ihtimalinden kurtulamamaktadır. Çünkü burada rivâyetteki lafzın sahibi açıklanmamıştır. Daha önce geçtiği gibi âlimler, râvinin bütün lafızların bir râviden olmadığını açıklaması ve râvinin sika olması şartıyla kabul etmişlerdi. İbn Cüreyc bunu açıklamış ve gizlememiştir. Daha önce ifade edildiği üzere bunda bir mani ve sakınca yoktur. Hadis, başka yerlerde Atâ'dan muhtelif lafızlarla rivâyet edilmiştir.¹⁷⁷⁶ Bazılarında ise Atâ'dan rivâyete mütabaât edilmiştir¹⁷⁷⁷ Bunlar, burada (İbn Cüreyc'in) hadisin tamamını naklettiğini delâlet eden hususlardır.

İbn Cüreyc, sika olmakla beraber tedlîs hususunda kusurlu bulunmuştur, Ancak burada râvilerin en güvenilir olan Atâ'dan rivâyette bulunmuştur. O, bu konuda onun elinde yetişmiş ve yaklaşık on sekiz sene ona talebelik etmiştir.¹⁷⁷⁸ Tahâvî'nin, Şerhu Me'âni'l-Âsâr'ında onun semâ'ın isbat eden bir şey bulunmaktadır. O da, Ahberenî Atâ "Bana Atâ haber verdi" ifadesidir.¹⁷⁷⁹

Böylece görülmektedir ki Buhârî, şeyhlerine mülazemet eden, rivâyetin lafızlarını ayırt edebilen, hadisin bir kısmını bazılarından, diğer kısmını bazılarından olduğunu açıklayan sikalar tarafından nakledilmedikçe rivâyet etmiyordu. Buhârî Sahîh'nde sadece verdiğimiz bu iki örneği rivâyet etmiştir.

¹⁷⁷² Keşmîrî, Feyzü'l-Bârî, C. III, s. 538.

¹⁷⁷³ Kirmânî, el-Kevâkibu'd-Derârî, C. X, s. 138.

¹⁷⁷⁴ İbn Hacer, Fethü'l-Bârî, C. VII, s. 394.

¹⁷⁷⁵ Kirmânî, el-Kevâkibu'd-Derârî, C. X, s. 138.

¹⁷⁷⁶ Bkz. Müslim, Musâkât 21 (No: 117/715); Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. XXIII, s. 417 (No: 15276); Nesâî, Nikâh 6 (No: 3220). Hadis şu kadardır: Resûlullah (s.a.v.) benimle karşılaşınca, "Benim yokluğumda bir kadınla evlendin mi?" dedi. Ben de, "Evet, Ey Allah'ın Resûlü!" dedim. "Bekâr mı yoksa dul mu?" dedi. Ben de "Dul!" dedim. Resûlullah, "Keşke bâkire olsaydı birbirinizle oynasırdınız." buyurdu.

¹⁷⁷⁷ İbn Mâce, Nikâh 7 (No: 1860). Ziyadeyle birlikte aynı siyâkla gelmiştir.

¹⁷⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dîl, C. V, s. 356; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, C. XII, s. 142; İbn Hacer, Takrîbü't-Tehzîb, No: 4193.

¹⁷⁷⁹ Tahâvî, Şerhu Müşkili'l-Âsâr, C. XI, s. 241 (No: 4412).

Onun şeyhler arasında atıf ve isnâdlardan tahvil yapması, mülaffak hadisi kabul etmediğine dair açık bir delildir. Ancak yukarıdaki şartları taşıyan sikalardan gelen rivâyetleri tahrîc etmiştir. Âlimler de bunu caiz görmüştür.

4.1.12. Bâbda Sübûtunun Sıhhatini Tercih Nenediyle Rivâyet Ettiği Hadiste Geçenin Dışında Bir Lafzı Getirmesi

Hadisin lafızlarını zikretmemiş olsa da, hadisin lafızlarını zikretmemiş olsa da, ihtiva ettiği lafızlardan bir kısmını başlığa taşıması, Buhârî'nin âdeti olup, söz konusu lafzı aynıyla sevk etmese de, hatta Buhârî'nin şartına uygun olmadığı hallerde bile gerçekleşmiştir. Bu durum araştırmacıyı onun kitabındaki tarikleri araştırmaya sevk edecektir.¹⁷⁸⁰ Ona göre bu lafzın sübutu, ya ihtisâr yoluyla ya da Sahîh'in şartı açısından ele alınmamıştır. Bu da bir hadisin lafızlarını cem' etme bâbına girer. Bu, Buhârî'nin bu lafızların çeşitli tariklerini toplama hususundaki uygulamasının özellikleridir.¹⁷⁸¹

Nitekim bu, Buhârî'nin “Peygamber'in (s.a.v.) “Allah'tan Daha Kıskanç Hiçbir Şahıs Yoktur”Sözü Bâbı”nda geçmektedir.

Ubeydullah b. Amr, Abdulmelik'ten rivâyet ederek şöyle dedi: “Allah'tan daha kıskanç hiçbir şahıs yoktur.” Bunu Ubeydullah b. Amr'dan mu'allak olarak nakletti. Sonra onu isnâdıyla rivâyet etti: Bize Mûsâ b. İsmâîl tahdîs etti: Bize Abû Avâne tahdîs etti: Bize Abdulmelik, el-Muğîre'nin kâtibi Verrâd'dan, o el-Muğîre'den onun şöyle dediğini tahdîs etti: Sa'd b. Ubâde şöyle dedi: “Eğer ben karımla birlikte bir adam görsem, kılıcın geniz yüzlü olmayan tarafıyla ona vururdum.” Onun bu sözü Resûlullah'a (s.a.v.) ulaşınca şöyle dedi: “Siz Sa'd'ın kıskançlığına hayret mi ediyorsunuz? Vallahi ben kesinlikle ondan daha kıskancım. Allah ise bende de kıskançtır. İşte bu kıskançlığından dolayıdır ki Allah açık ve kapalı bütün çirkin işleri haram kılmıştır. Özrün Allah'tan daha çok sevimli olduğu bir kimse yoktur. İşte bundan dolayı O (Allah), mübeşşirler ve münzirler göndermiştir. Medhin Allah Teâlâ'dan daha

¹⁷⁸⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. II, s. 590; C. XXI, 53; C. XXIII, s. 430-431.

¹⁷⁸¹ Bu, Buhârî'nin bâb başlıklarının talebeleri veya *Sahîh*'inin müstensihleri tarafından konulduğu iddiasını reddetmektedir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?*, İstanbul:Tahlil Yayınları, 2019, s. 225. Bu bâb başlıklarını iyice araştıran kimse, rivâyetleri tercih etmesi, bazı lafızları seçmesi, fikhî görüşleri ve diğer hususlar bakımından bunların Buhârî tarafından konulduğunu görecektir.

sevimli olduğu bir kimse yoktur. İşte bundan dolayıdır ki, O (Allah), cenneti vadetti.”¹⁷⁸²

Buhârî’nin yukarıdaki ta’lîki, Ubeydullah b. Amr’ın (ö. 180/796) Abdülmelik b. Umeyr (ö. 136/753) tarikiyle zikredilen senedle rivâyet edip لَا أَحَدٌ “hiçbir kimse” lafzı yerine لَا شَخْصٌ “hiçbir şahıs” lafzını söylediği anlamına gelmektedir. Dârimî, bu hadisi Zekeriyâ b. Adiyy → Ubeydullah b. Amr → Abdülmelik b. Umeyr → el-Muğîre’nin mevlâsı Verrâd tarikiyle vasletmiştir. Dedi ki: Peygamber’e (s.a.v.) Sa’d b. Ubâde’nin şöyle dediği ulaştı: (Kıssayı uzunca zikretmiştir.)”¹⁷⁸³

Müslim, bu hadisi **el-Kavârî** ve **Ebû Kâmil**’den rivâyetle شَخْص lafzıyla tahrîc etmiştir.¹⁷⁸⁴ İsmâîlî, onu ikisinin tarikiyle de rivâyet etmiştir.¹⁷⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, **Hişâm b. Abdülmelik**’ten rivâyet etmiştir.¹⁷⁸⁶ İbn Ebî Âsım, **Muhammed b. Ebî Bekr el-Mukaddemî** ve **Muhammed b. Ubeyd b. Hisâb**’dan rivâyet etmiştir.¹⁷⁸⁷ Ebû Avâne el-İsferâyînî onu *Müsned*’inde¹⁷⁸⁸, aynı şekilde Hâkim de *el-Müstedrek*’inde¹⁷⁸⁹ **Ebu’l-Velîd et-Tayâlisî** tarikiyle rivâyet etmişlerdir. İsmâîlî, **Muhammed b. Abdülmelik b. Ebî’s-Şevârib** tarikiyle¹⁷⁹⁰, Kelâbâzî, **Yahyâ el-Himmânî** tarikiyle¹⁷⁹¹ rivâyet etmişlerdir. Bunların sekizi de Ebû Avâne’den rivâyet etmişlerdir.

Müslim¹⁷⁹² ve İbn Ebî Âsım¹⁷⁹³, onu Zâide tarikiyle rivâyet etmişlerdir. Ebû Avâne, Ubeydullah b. Amr er-Rakkî tarikiyle rivâyet etmiştir.¹⁷⁹⁴ Bunların üçü

¹⁷⁸² Buhârî, *Tevhîd* 20 (No: 7416).

¹⁷⁸³ Bkz. Dârimî, *el-Müsned*, C. II, s. 422 (No: 2255).

¹⁷⁸⁴ Müslim, *Li‘ân* (No: 17/1499). Beyhakî, Ebû Kâmil tarikiyle tahrîc etmiştir. Bkz. Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, *el-Esmâ’ ve’s-Sıfât*, Thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde, t.y., C. II, s. 54 (No: 630).

¹⁷⁸⁵ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXIV, s. 315.

¹⁷⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXX, s. 104 (No: 18168).

¹⁷⁸⁷ İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, C. I, s. 364 (No: 534).

¹⁷⁸⁸ Ebû Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, C. III, s. 214-215 (No: 4720, 4721). Onun rivâyetinde “Allah’tan daha kıskanç hiçbir şahıs yoktur.” ibaresi yoktur. Ancak rivâyeti, أَحَد lafzıyla değil, شَخْص lafzıyla gelmiştir.

¹⁷⁸⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, C. IV, s. 359 (No: 8175).

¹⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXIV, s. 315.

¹⁷⁹¹ Kelâbâzî, Muhammed b. Ebî İshâk, *Bahru’l-Fevâidi’l-Meşhûr bi-Me‘âni’l-Ahyâr*, Thk. Muhammed Hasan İsmâîl, Ahmed Ferid el-Mezidî, 1. Baskı, Beyrut, 1420/1999, s. 174.

¹⁷⁹² Müslim, *Li‘ân* (No: 17/1499).

¹⁷⁹³ İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, C. I, s. 364 (No: 535).

¹⁷⁹⁴ Ebû Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, C. III, s. 214-215 (No: 4720, 4721). Onun rivâyetinde “Allah’tan daha kıskanç hiçbir şahıs yoktur.” ibaresi yoktur. Ancak rivâyeti, أَحَد lafzıyla değil, شَخْص lafzıyla gelmiştir.

(Müslim, Zâide, Ubeydullah b. Amr er-Rakkî) de Abdülmelik b. Umeyr'den rivâyet etmiştir.

İbn Hacer, bununla ilgili olarak şu açıklamada bulunmuştur: “Sanki bu lafız, Buhârî'nin Ebû Avâne → Abdülmelik yoluyla naklettiği rivâyette geçmemiştir. Bu yüzden Ubeydullah b. Amr'dan muallak olarak rivâyet etmiştir.”¹⁷⁹⁵ Onu, *Tağlîku't-Ta'lik*'te Ubeydullah b. Amr → Abdülmelik b. Umeyr tarikiyle vasletmiştir.¹⁷⁹⁶ Muhtemelen Buhârî bu tariki tahsil edemedi. Fakat bu bâbda onun lafzını zikretti. Aynı şekilde onun sübutuna işaret olarak ona ta'likte bulundu.

Buhârî'nin burada uygulamasına dayanarak hadiste geçen شخص “şahıs” kelimesinin Allah Teâlâ hakkında kullanılması âlimler arasında tartışmaya yol açmıştır. Bu lafzın sübutunu kabul etmeyen kimseler vardır. Onların delili, شخص kelimesinin kökünün “insanın bedeni ve cesedi (cirm)” için lügatta yer almasıdır. Nitekim, شخص الإنسان، وجثمانه “insanın şahsı ve bedeni” denilir.

Âlimler, bu lafzın sübutu konusunda üç temel yol benimsemişlerdir:

1) İsnâdının zayıflığı ve râvilerin tashîfle itham edilmeleri gerekçesiyle bu lafzı iptal etmek.

2) Bu lafzı te'vîl etmek.

3) Bunun cinsinin gayrından istisnâ olduğunu söylemek.

1) İsnâdda zayıflık olduğunu veya lafızda tashif bulunduğunu söyleyen âlimlerin görüşleri:

Dâvûdî isnadı eleştirerek şöyle demiştir: “Bu hadis muttasıl olarak gelmemiştir. Ümmet, bu gibi hadisleri kabul etmemiştir.”¹⁷⁹⁷

Hattâbî, شخص lafzının iptalini, râvi tarafından tashîf yapılmasına bağlamıştır.

Bu, et-tashîfu's-sem'î veya manâ ile rivâyet yönündendir. Zira bütün râviler hadisin lafzına özen göstermiyordu. Buna, Ebû Avâne'nin bu haberi Abdülmelik'ten rivâyet edip bu lafzı zikretmemesini delil getirmiştir. Yine o, Ubeydullah b. Amr'ın

¹⁷⁹⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXIV, s. 315.

¹⁷⁹⁶ İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik*, C. V, s. 344.

¹⁷⁹⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. XXXIII, s. 277.

Abdûlmelik'ten bunu rivâyette teferrüd ettiğini, bu hususta ona mutâbaat edilmediğini ve bu yönlerden onda bozukluk meydana geldiğini söylemiştir.¹⁷⁹⁸ Sanki o, bu ifadesiyle tashîfi Ubeydullah b. Amr'a bağlamıştır. İbn Fûrek (ö. 406/1015) bunu ondan (Hattâbî'den) alarak “شخص” lafzı, sened ve sem‘ açısından sabit değildir.” demiştir.¹⁷⁹⁹

Bu hususta İbn Battâl (ö. 449/1057) da onlara uyararak şöyle demiştir: “Bu hadisin lafızlarında ihtilaf meydana gelmiştir. İbn Mes‘ûd onu لا أحد “hiçbir kimse” şeklinde merfû‘ olarak rivâyet etmiştir.”¹⁸⁰⁰ Böylece شخص lafzının أحد yerine gelmiş olduğu ortaya çıkmıştır. Sanki (şahıs lafzının kullanımı) râvinin tasarrufu gibi görünmektedir.”¹⁸⁰¹

Beyhakî, bu lafzın sübutunun sorunlu olduğuna şu sözleriyle işaret etmiştir: “Onu, Abdûlmelik b. Umeyr, Verrâd’dan, o da el-Muğîre’den hiç kimsenin mutâbaat etmediği bir lafızla rivâyet etmiştir.”¹⁸⁰²

Kâdî İyâz, bunu ihtimallerden biri sayarak şöyle demiştir: “Muhtemelen شخص lafzı, “şey” lafzından tashîf edilmiştir.”¹⁸⁰³

İbnü’l-Cevzî, Hattâbî’nin görüşünü şu şekilde yorumlamıştır: “Bu lafız Hattâbî’yi rahatsız ettiği için şöyle demiştir: “شخص “şahıs”, ancak mürekkebe bir cisim olur. Çünkü sadece görünen ve hacmi olan bir şey شخص diye isimlendirilir. Böyle bir sıfat Allah Teâlâ’dan nefyedilmiştir. Dolayısıyla bu lafzın sahih olmaması gerekir. Ya da râvinin tashîfi olmalıdır. Hattâbî şöyle devam eder: “Ebû Avâne onu Abdûlmelik’ten rivâyet etti ve bu lafzı zikretmedi.”¹⁸⁰⁴ Esmâ bint Ebî Bekr (r.a) bunu, لا شيء أغير من الله “Allah’tan daha kıskanç bir şey yoktur.” şeklinde rivâyet etmiştir.”¹⁸⁰⁵ Dolayısıyla شخص

¹⁷⁹⁸ Hattâbî, Hamd b. Muhammed, **A‘lâmü’l-Hadîsfî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, Thk. Muhammed b. Sa‘îd b. Abdurrahman Âlu Su‘ûd, 1. Baskı, Mekke, 1409h., C.IV, s. 2345- 2346.

¹⁷⁹⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsbahânî, **Müşkilü’l-Hadîs ve Beyânuhu**, Thk. Mûsâ Muhammed Ali, 2. Baskı, Beyrut, 1405/1985, s. 96.

¹⁸⁰⁰ Buhârî, Tefsîr 7 (No: 4634, 4637); Müslim, Tevbe 6 (No: 34/2760). Müslim Şakîk tarikiyle rivâyet etmiştir. Her ikisi de İbn Mes‘ûd’da (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Bkz. Hadis No: 35/2760.

¹⁸⁰¹ İbn Battâl, **Şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, C. X, s. 442.

¹⁸⁰² Beyhakî, **el-Esmâ’ ve’s-Sıfât**, C. II, s. 54.

¹⁸⁰³ Kâdî İyâz, **Meşâriku’l-Envâr**, C. II, s. 242.

¹⁸⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. III, s. 214 (No: 4720).

¹⁸⁰⁵ Buhârî, Nikâh 108 (No: 5222); Müslim, Tevbe 6 (No: 2762).

lafzı vehim ve tashîftir. Zira bütün râviler lafza özen göstermiyorlardı. Bilakis onlar manâ ile rivâyet ediyorlardı ve hepsi fakih değildi.”¹⁸⁰⁶

İbnü'l-Cevzî buna şu sözleriyle cevap vermiştir: “Hattâbî'nin “Ebû Avâne onu Abdumelik'ten rivâyet etti ve bu lafzı zikretmedi.” sözü yanlıştır. Zira Kavârîrî, Ebû Kâmil, et-Tayâlisî ve el-Mukaddemî--- Ebû Avâne → Abdumelik tarikiyle gelen hadislerinde ولا شخص ibaresi vardır.” Aynı şekilde Zâide'nin Abdumelik'ten rivâyet ettiği hadisinde de ولا شخص ibaresi mevcuttur. Bu şekilde biz, sorunun çözüleceğini ve herhangi bir sıkıntı kalmayacağını beyân ettik. Bu, bazı râvilerden kaynaklandığı şeklinde yorumlanırsa, daha isabetli olur.”¹⁸⁰⁷

Kirmânî, böyle söyleyen kimselere şu cevabı vermiştir: “Sika râvileri hatalı görmeye gerek yoktur. Bilakis bunun hükmü, diğer müteşâbihlerin hükmü gibidir. Ya tefviz ya da te'vîl yolu tutulur.”¹⁸⁰⁸

İbn Hacer, hadisin isnâdını eleştirenleri şu sözleriyle reddetmiştir: “Hattâbî ve ona tabi olanların senede yönelik eleştirisi, Ubeydullah b. Amr'ın teferrüd etmesine dayanmaktadır. Daha önce geçtiği üzere durum böyle değildir. Hattâbî'nin keliması, bu lafzın Ubeydullah b. Amr'ın rivâyeti dışında başkası tarafından rivâyet edilen Sahîh-i Müslim'e ve diğer kitaplara bakmadığını göstermektedir. Sahih rivâyetleri reddetmek ve zâbit hadis imâmları hakkında ta'nda bulunmak, karşılaştığı hususları düzeltme imkânı bulunmakla birlikte ehl-i hadis dışındakiler tarafından çokça yapılmaktadır. Onlardan böyle yapanların anlayışlarının kusurlu olduğu bilinmesi gerekir.”¹⁸⁰⁹

Abdumelik b. Umeyr'e gelince, önde gelen muhaddislerdendir. Sahabaden bir grupla görüşmüştür ve uzun ömürlü biridir. Ebû İshâk es-Sebî'î, “İlmi, Abdumelik b. Umeyr'den alın!” demiştir.¹⁸¹⁰ İbn Ma'in onu sika saymıştır. İbn Numeyr de onu sika kabul etmiş ve “O, hadis rivâyetinde sebt idi” demiştir.¹⁸¹¹ Ahmed b. Sâlih de onu sika

¹⁸⁰⁶ Hattâbî, *A'lâmü'l-Hadîs*, C.IV, s. 2344.

¹⁸⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, C. IV, s. 105-106.

¹⁸⁰⁸ Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî*, C. XXV, s. 128.

¹⁸⁰⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXIV, s. 317-318.

¹⁸¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XVIII, s. 374; Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 440; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. IV, s. 257. *Tehzîbü'l-Kemâl*'de “âlimi alın!” şeklinde geçmektedir ki, bu tashîf olmalıdır.

¹⁸¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XVIII, s. 374; Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 440; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. IV, s. 257. *Tehzîbü'l-Kemâl*'de “âlimi alın!” şeklinde geçmektedir ki, bu tashîf olmalıdır.

kabul edenlerdendir.¹⁸¹² İclî, onun sika olduğunu tekrar tekrar ifade etmiş, “O, hadiste sikadır” demiş ve aynı yerde “O, sâlihu’l-hadîstir” demiştir.¹⁸¹³ Nesâî, onun hakkında “la be’sse bihi” demiştir.¹⁸¹⁴ Nesâî’nin nezdinde bu sika demektir. İbn Hibbân onu *Sikât’inde* zikretmiş ve onun müdellis olduğunu söylemiştir.¹⁸¹⁵ İbn Receb, onu hâfızların âyanından saymıştır.¹⁸¹⁶ Zehebî, onu sika saymış ve “meşhur” ifadesini eklemiştir.¹⁸¹⁷ Yine Zehebî, bir defasında “Onu sika kabul ettiler.”¹⁸¹⁸; başka bir defasında ise “O, ilim damarlarındandır.”¹⁸¹⁹ demiştir. Aynı şekilde İbn Hacer de onu sika kabul etmiştir.¹⁸²⁰

Abdûlmelik b. Umeyr’in mevsûkiyeti ilgili görüş ve kanaatler bu şekildedir. Lügatının sağlamlığına gelince, onun, “Vallahi ben, bir hadisi tek bir harf bırakmadan tahdîs ediyorum” dediği, Süfyân b. Uyeyne tarafından rivâyet edilmiştir.¹⁸²¹ Buhârî, bu sözü naklettikten sonra ardından şunu ifade etmiştir: “O, râvilerin en fasihi idi.”¹⁸²² İbn Receb, Abdûlmelik’in yukarıdaki zikredilen sözünü, hıfz ve itkân bakımından ilim ehlinin birbirlerinden üstünlük olduklarına delil getirmiştir.¹⁸²³ Tâhir el-Cezâirî, Abdûlmelik’in bu sözüne açıklama getirerek şöyle demiştir: “Abdûlmelik b. Umeyr ve başkaları, bir harf bile hafzetmeyi caiz görmüyorlardı. Eğer bir şüpheden dolayı olursa caizdir.”¹⁸²⁴ Aynı şekilde Yezîd b. Merdânubeh (ö.??)¹⁸²⁵, onu fesahat ehlinden saymıştır.¹⁸²⁶ İbn Hacer de onu bu şekilde nitelendirmiştir.¹⁸²⁷

¹⁸¹² Nevevî, *Tehzîbü’l-Esmâ’ ve’l-Lügât*, s. 409.

¹⁸¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. II, s. 104.

¹⁸¹⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XVIII, s. 375; Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 438.

¹⁸¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 116.

¹⁸¹⁶ İbn Receb, *Şerhu ‘İlelî’t-Tirmizî*, C. I, s. 439.

¹⁸¹⁷ Zehebî, *el-Muğnî fi’l-Du’afâ*, C. II, s. 407; a.mlf. *Mîzânu’l-İ’tidâl*, C. IV, s. 406.

¹⁸¹⁸ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *er-Ruvâtu’s-Sikât el-Mütekellemin fihim bi-mâ lâ Yûcibu Reddehüm*, Thk. Muhammed İbrâhîm el-Mavsîlî, I. Baskı, Beyrut, 1412/1992, s. 132; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. I, s. 136.

¹⁸¹⁹ Zehebî, *Mîzânu’l-İ’tidâl*, C. IV, s. 406; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. I, s. 136.

¹⁸²⁰ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 4200.

¹⁸²¹ Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, C. III, s. 433; Ahmed b. Hanbel, *el-‘İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl (Oğlu Abdullah’ın Rivâyeti)*, C. I, s. 177; Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. V, s. 427.

¹⁸²² Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. V, s. 427.

¹⁸²³ İbn Receb, *Şerhu ‘İlelî’t-Tirmizî*, C. I, s. 437. Bu sözü Tirmizî rivâyet etmiştir. Bkz. Tirmizî, *İlelî’t-Tirmiziyyi’s-Sagîr*, s. 891.

¹⁸²⁴ Cezâirî, *Tevcihü’n-Nazar*, C. II, s. 703.

¹⁸²⁵ Yezîd b. Merdânbeh, Kureyşli olup aslen Isfahanlıdır. Biyografisi hakkında bkz. İbn Ma’in, *Târîhu İbn Ma’in (Rivâyetü’t-Devrî)*, C. IV, s. 27; Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, C. VIII, s. 360; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 629; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XXXII, s. 241; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 7774.

¹⁸²⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C. IV, s. 257.

¹⁸²⁷ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, No: 4200.

Bazıları, hıfzı bakımından onun hakkında olumsuz konuşmuşlardır. Abdurrahman b. Mehdî şöyle diyordu: “Süfyân es-Sevrî, Abdülmelik’in hıfzına hayret ediyordu.” Sâlih, “O, Abdülmelik b. Umeyr midir?” diye babama (Ahmed b. Hanbel) sordum. “Evet!” dedi. Abdurrahman b. Ebî Hâtim dedi ki: “Bunu babama zikrettim O ise, bunun bir vehim olduğunu, onun esasında Abdülmelik b. Ebî Süleyman olduğunu söyleyip, Abdülmelik b. Umeyr’in ise hıfzının kuvvetli oluşuyla nitelenmediğini ifade etmiştir.”¹⁸²⁸

İbn Ma‘în, onun sika olduğunu ifade ettikten sonra, bir veya iki hadiste hata ettiğini söylemiştir.¹⁸²⁹ Ahmed b. Hanbel, bir yerde onun hadisini muzdarib olarak nitelemiş ve hâfızların onun rivâyet ettiklerinde ihtilaf ettiklerini söylemiştir.¹⁸³⁰ Bir rivâyette ise, onun hadisinin son derece muzdarib olduğunu ve hâfızların ondan rivâyetlerinde ihtilaf ettiklerini ifade etmiştir.¹⁸³¹ İshâk b. Mansûr (ö. 251/865), (Ahmed b. Hanbel’den) onun çok zayıf olduğunu aktarmıştır¹⁸³² ve onun hata (galat) ettiğini söylemiştir.¹⁸³³ Ebû Hâtim, onun hıfz sahibi olmadığını ve ölümünden evvel hıfzının değiştiğini söyleyerek şunu ilave etmiştir: “O sâlihtir”¹⁸³⁴

Zehebî, onun cerh edilmesi hususunda şöyle cevap vermiştir: “İbn Adıyy, Ukaylî ve İbn Hibbân onu (duaî eserlerinde) zikretmemişlerdir Onlar, hıfz bakımından ondan daha kuvvetli olandan bile söz etmişlerdir. Fakat İbnü’l-Cevzî, onun tevsîkini zikretmemiş, cerh edildiğini nakletmiştir. (Abdülmelik b. Umeyr’in) akranları olan Sebî‘î, Ebû İshâk ve Sa‘îd el-Makburî, ihtiyarlık dönemine geldiklerinde hıfzları zayıflamış ve zihinleri kötüleşmiştir. Ama ihtilât etmemişlerdir. Onların hadisleri bütün İslâmî eserlerde yer almaktadır.”¹⁸³⁵

İbn Hacer, buna şöyle cevap vermiştir: “Buhârî ve Müslim, Abdülmelik b. Umeyr’in rivâyetini mütekaddim râvilerinden ihticac olarak (asıl rivâyetlerinde) tahrir etmişlerdir. Müteahhir râvilerinden ise mütabaât olarak tahrir etmişlerdir. O, yaşlı ilerlediği için hıfzının değişmesiyle kınanmıştır. Çünkü o, 103 sene yaşamıştır. İbn

¹⁸²⁸ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. I, s. 70.

¹⁸²⁹ İbn Hacer, **Tehzîbü’t-Tehzîb**, C. IV, s. 257.

¹⁸³⁰ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. IV, s. 279.

¹⁸³¹ Ebû Dâvûd, **Suâlâtü Ebî Dâvûd li Ahmed b. Hanbel**, s. 295; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. V, s. 361.

¹⁸³² İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. V, s. 361.

¹⁸³³ Zehebî, **Mîzânu’l-İ’tidâl**, C. IV, s. 406.

¹⁸³⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. V, s. 361.

¹⁸³⁵ Zehebî, **Mîzânu’l-İ’tidâl**, C. IV, s. 406.

Adiyy –*el-Kâmil*’de– ve İbn Hibbân onu zikretmemiştir.¹⁸³⁶İbn Abdulhâdî, onun eleştirildiği ihtilâtı hakkında, onun ihtilat etmediğini ve bunun yaşlılık değişmesi olduğunu söyleyerek cevap vermiştir.¹⁸³⁷Onun hakkındaki tedlîs iddiasına gelince, o bu hadiste tedlîs yapmamıştır. İhtilât ettiği hususunu ise Zehebî reddetmiştir. Zayıflık iddiaları karşısında ise, önde gelen imâmlar onun sika olduğunu ifade etmiştir. Hata yaptığı konusunda ise, Yahyâ b. Ma‘în bunun bir veya iki hadiste olduğunu söylemiştir.

Râvilerin onun hakkındaki ihtilafına gelince, bu hadiste Abdulmelik’ten rivâyet eden râviler ihtilaf etmemiştir. Ancak Ebû Avâne’den rivâyette bulunan râviler ihtilaf etmiştir. İlel alimlerinden hiçbiri, bu hadisi rivâyet ettiği için Buhârî’ye itiraz etmemişlerdir.

Bunun manâ ile rivâyet olduğunu söyleyenlere gelince, ifade edildiği üzere Abdulmelik fesahât ehlindendi. O, rivâyeti lafızlarıyla edâ ediyordu. Dolayısıyla manâ ile rivâyette bulunan kimselerden değildi.

Abdulmelik tarikinde hadisin söylenmesine neden olan bir sebep-i vurûd vardır. Abdulmelik, lafzen rivâyet edenlerdendi. Nitekim o, bunu kendisi söylemiş, daha sonra bu hususu âlimler ondan nakledip yaptığını bu konuda delil getirmişlerdir.¹⁸³⁸ Bu hadisi isnad yönüyle eleştiren kimse, bunu Abdulmelik’e değil, Ubeydullah b. Amr’a bağlamıştır. Bu, Abdulmelik b. Umeyr’in onların nezdinde makbul bir râvi olduğuna delildir.

Onlardan bir grup, bu sıfatın Allah için kullanılamayacağı hususunda ümmetin icmâ ettiği görüşündedir. Bunu ilk söyleyenlerden biri İbn Fûrek’tir. O, bu lafzın “terkipten bir nevi müellef cisimler” manâsında olduğu görüşündedir. İbn Fûrek, şahıs lafzının Allah Teâlâ’nın sıfatı olamayacağı hususunda icmâ bulunduğu sözüne, Mücessime’nin tecsîm görüşünde olmasına rağmen bu lafzı kullanmayı reddetmesini delil getirmiştir.¹⁸³⁹

İbn Fûrek’in شخص “şahs” lafzını kullanımının menedildiği iddiası, ona göre bu redde dair ümmetin icmâna dayanmaktadır. İbnü’l-Mülakkın, bu görüşünü delilden

¹⁸³⁶ İbn Hacer, *Hüdâ’s-Sârî*, C. II, s. 416.

¹⁸³⁷ İbn Abdulhâdî, Muhammed b. Ahmed, *Tabakâtu ‘Ulemâi’l-Hadîs*, Thk. Ekrem el-Bûşî, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989, s. 216.

¹⁸³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, C. I, s. 423; Sehâvî, *Fethü’l-Muğîs*, C. III, s. 136.

¹⁸³⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-Hadîs ve Beyânuhu*, s. 96-97.

yoksun bir iddia üzerine bina etmiştir.¹⁸⁴⁰ Ancak Allah Teâlâ'nın sıfatlarını nefyeden kelâm ehlinin icmâi kastedilmiş olabilir. Onların da bu konudaki icmâi muteber değildir. Çünkü onlar Kitâb ve Sünnetin metoduna, ayrıca selef-i sâlihinin icmâına muhaliftirler.¹⁸⁴¹ İbn Battâl bu lafzın kullanımının reddedildiği görüşündedir. Onun bu husustaki gerekçesi, bununla ilgili olarak tevkîfî bir bilginin olmamasıdır.¹⁸⁴² Ancak onun bu sözü, kabul edilemez. Çünkü hadis, daha önce de geçtiği üzere Peygamber'den (s.a.v.) pekçok sahih tarikle rivâyet edilmiştir.

İlel alimlerinden hiçbiri, Buhârî'nin bu tarikle rivâyetini tenkit etmemiştir. Ona ilk itiraz eden Hattâbî'dir. Ondan sonra itiraz eden kimse ise sözünü delilsiz olarak getirmiş ve ümmetin icmâ'ı olduğunu söylemiştir. Hâlbuki –ileride geleceği gibi– bu hususta icmâ yoktur.

2) Bu lafzın te'vîl edilmesi gerektiğini söyleyen âlimlerin görüşleri:

Bu görüşte olanların şahıs lafzını tevîl etmelerinden çıkarılan sonuç bu lafzı isbat etmiş olmalarıdır. Hattâbî şöyle demiştir: “Hadîsin manâsı, “Kıskançlıkla vasıflanan şahısların kıskançlığı, Allah bir şahıs olmasa da, O'nun kıskançlığına ulaşamaz.” şeklindedir.”¹⁸⁴³ Dâvûdî, bu lafzı te'vîl ederek şöyle demiştir: “Eğer bu hadis sahih ise, “Allah, kendisini şahıs olarak isimlendirmedeği halde, Allah'ın yarattıklarından daha kıskanç olduğu ve onlardan hiçbirinin ondan daha kıskanç olmadığı” anlamında olması muhtemeldir.”¹⁸⁴⁴

Demâmînî, buna şu sözleriyle cevap vermiştir “Bu açıktır. Bu lafızda, Allah Teâlâ hakkında شخص “şahıs” kelimesini kullanmayı gerektirecek bir durum yoktur. O, senin “Aslandan daha cesur bir adam yoktur” sözün gibidir. Bu, hiçbir şekilde adam hakkında aslan kelimesinin kullanılmasını gerektirmez. Bundan sonra, شخص kelimesinin zikredilmesi hususunda Abdülmelik'ten veya başkasından rivâyette bulunan râvinin tevehhüm ettiğini düşünüp, Hattâbî'nin söylediği gibi “Allah'tan daha

¹⁸⁴⁰ İbnü'l-Mülakkın, **et-Tavdîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh**, C. XXXIII, s.276-277.

¹⁸⁴¹ Kendo, Muhammed İshâk, **Menhecü İbn Hacer el-'Askalânî fi'l-'Akîde min Hilâli Kitâbi Fethi'l-Bârî**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, t.y., s. 814.

¹⁸⁴² İbn Battâl, **Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, C. X, s. 442.

¹⁸⁴³ İbn Battâl, **Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, C. X, s. 442.

¹⁸⁴⁴ İbnü'l-Mülakkın, **et-Tavdîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh**, C. XXXIII, s. 277.

kıskanç hiçbir şey yoktur.” sözünde tashîfin aranmasındaki saik nedir? Bunu düşünmek gerekir.”¹⁸⁴⁵

Te’vîl’e meyleden Kelâbâzî şöyle demiştir: “Peygamber’in, “Allah’tan daha kıskanç bir şahıs yoktur.” sözünün, “Hiçbir şahıs Allah’tan daha kıskanç olamaz.” anlamında olması mümkündür. Bu da, “Şahıs olarak nitelenen kullar, şahıs olmayan Allah’tan daha kıskanç olamaz.” manâsına gelmektedir. Çünkü Allah Teâlâ, شخص “şahs” lafzıyla vasıflanamaz. Allah, bundan münezzeh, yüce ve büyüktür.”¹⁸⁴⁶ Beyhakî de, lafzın sabit olması şartıyla bu görüşü benimsemiştir.¹⁸⁴⁷ Kâdî İyâz da Kelâbâzî’nin bu görüşüne tabi olmuştur.¹⁸⁴⁸

Kurtubî, onun te’vîlini şu gerekçeyle lüzumlu görmüştür: “Peygamber’in “Allah’tan daha kıskanç bir şahıs yoktur” sözündeki şahıs lafzının manalarının hepsi, lügat ehlinden nakledilenlere göre aynıdır. شخص الشيء، يشخص ifadesi, “Onun şahsı zâhir oldu.” demektir. Bu manâ, Allahu Teâlâ hakkında aklen ve naklen muhâldir. Böylece buradaki te’vîlin gerekliliği ortaya çıkmış olur.”¹⁸⁴⁹ Kirmânî de bu yöntemi destekleyenlerdendir.

3) Bazı Lafızları İstisnâî Anlamda Kullandığına Dair Görüşler:

İsmâîlî, bunu cinsinin ve nevinin gayrisından bir istisnâ olduğunu söyleyerek şöyle demiştir: “Peygamber’in “Allah’tan daha kıskanç bir şahıs yoktur.”¹⁸⁵⁰ sözünde, Allah’ın bir şahıs olduğunu isbat yoktur. Bu cümle, “Allah, âyete’l-kürsîden daha büyük bir şey yaratmadı.” sözü gibidir. Burada âyete’l-kürsînin mahlûk olduğunu isbat söz konusu değildir. Bilakis bundan maksat, onun mahlûkâtta yüce olduğudur. Bu, çok değerli ve yaratılışı güzel bir kadını, “İnsanlar içinde ona benzeyen bir adam yoktur.” şeklinde vasıflaması gibidir. O, bununla kadının erkek olduğunu değil, erkeklerden faziletli olduğunu murad etmektedir.”¹⁸⁵¹

¹⁸⁴⁵ Demâmînî, Muhammed Bedrüdîn b. Ebî Bekr b. Ömer, **Mesâbîhu’l-Câmi’i’s-Sahîh li’l-İmâmi’l-Buhârî**, Thk. Nûreddin Tâlib, Katar 1430/2009, C. X, s. 199.

¹⁸⁴⁶ Kelâbâzî, **Bahru’l-Fevâidi’l-Meşhûr bi-Me’âni’l-Ahyâr**, s. 174.

¹⁸⁴⁷ Beyhakî, **el-Esmâ’ ve’s-Sıfât**, C. II, s. 54.

¹⁸⁴⁸ Kâdî İyâz, **İkmâlü’l-Mu’lim**, C. V, s. 93; a.mlf. **Meşâriku’l-Envâr**, C. II, s. 242.

¹⁸⁴⁹ Kurtubî, **el-Müfhim li-mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim**, No: 4305.

¹⁸⁵⁰ İbnü’l-Darîs, Muhammed b. Eyyûb, **Fedâilu’l-Kur’ân ve-mâ Ünzile minel-Kur’ân bi-Mekke ve-mâ Ünzile bi’l-Medîne**, Thk. Urve Bedîr, 1. Baskı, Dımaşk, C. V, 1408/1987, No: 193.

¹⁸⁵¹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXIV, s. 316.

İbn Fûrek¹⁸⁵² ve Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ da iki görüşünden birinde¹⁸⁵³ bu görüşe meyletmiştir. O ikisi, bu lafzın Allah hakkında kullanılmasına engel bulunma olasılığını delil getirmişlerdir. Zira haberin lafzı bu hususta sarîh değildir. Çünkü onun manâsı, لا أحد أحد شخص “Allah’tan daha kıskanç hiç kimse yoktur.” şeklindedir. لا أحد lafzının, شخص lafzı yerine kullanılması suretiyle başka bir lafızla da rivâyet edilmiştir. Bu şekilde lafız, cinsinin ve nevinin gayrından istisnâ olmuştur. Allah Teâlâ’nın, “Onların zanna uymak dışında hiçbir bilgileri yoktur” (Nisâ, 4/157) âyetinde olduğu gibi. Zân, ilim nevinden değildir. Yine Allah’ın, “Kuşkusuz onlar benim düşmanımdır; âlemlerin Rabbi istisnâ!” (Şu‘arâ, 26/77) âyetinde olduğu gibi. İbnü’l-Cevzî de böyle söylemiştir.¹⁸⁵⁴ İbnü’l-Esîr de bunun doğru olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁵⁵ İbnü’l-Mülakkın da aynı kanaattedir¹⁸⁵⁶ İbn Hacer de onu muteber saymıştır.

Kurtubî’nin yaklaşımı te’vilde lügavî açıdandır. O şöyle demiştir: “Bu hususla ilgili olarak, لا مترفع “Hiçbir yüce şey yoktur” anlamında olduğu söylenmiştir. Çünkü ما شخص وظهر وارتفع, “beliren, ortaya çıkan ve yükselen şey”dir. Bunda da boyut anlamı vardır. Bu hususta, “Hiçbir şey yoktur” manâsında olduğu söylenmiştir. Bu, birincisinden daha uygun ve daha açıktır. Yani, لا موجود “Hiçbir mevcut yoktur” veya لا أحد “Hiçbir kimse yoktur” demektir. Bu görüş, daha isabetlidir. Başka bir rivâyette, لا أحد “Hiçbir kimse yoktur” şeklinde sarîh bir şekilde gelmiştir.”¹⁸⁵⁷

Allah Teâlâ hakkında شخص “şahs” sıfatını isbat edenler de vardır. Ebû Bekr b. Ebî Âsım’ın *es-Sünne* isimli kitabının “Kelâm, Ses, Şahs ve benzeri kelimelerin Zikri” bâbında isbat etmesi buna örnektir.¹⁸⁵⁸ O, hadisi bu meselede müsned olarak rivâyet etmiştir. Aynı şekilde Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ da “Şanı yüce olan Rabbimizin ğıra

¹⁸⁵² İbn Fûrek, *Müşkilü’l-Hadîs ve Beyânuhu*, s. 96-97.

¹⁸⁵³ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, Muhammed b. Muhammed, *İbtâlu’t-Te’vîlât li-Ahbâri’s-Sifât*, Thk. Muhammed Hamd el-Hamûd en-Necdî, Kuvvet, t.y., s. 166-167.

¹⁸⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, C. IV, s. 105.

¹⁸⁵⁵ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, C. V, s. 2107.

¹⁸⁵⁶ İbnü’l-Mülakkın, *et-Tavdîh li-Şerhi’l-Câmi‘i’s-Sahîh*, C. XXXIII, s. 276-277.

¹⁸⁵⁷ Kurtubî, *el-Müfhim*, C. IV, s. 305.

¹⁸⁵⁸ İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, C. I, s. 358.

(kıskançlık) ve şahs sıfatının isbatı” başlığı altında bunu isbat etmiş ve şöyle demiştir: “Ashâbu’l-hadîsten bazılarının شخص “şahs” lafzını kullanmanın caiz olduğu görüşünde olduklarını gördüm. Peygamber’in لا شخص “Hiçbir şahıs yoktur” sözü, nefy türü bir isbâttır. Bu, cinsi gerektirir. “Zeyd’den daha cömert bir adam yoktur” sözü, Zeyd’e “adam” sıfatının verilmesini gerektirmektedir. Aynı şekilde, لَا شَخْصَ أَغْيَرُ مِنَ اللَّهِ “Allah’tan daha kıskanç bir şahıs yoktur” sözü de, Allah Teâlâ’ya bu ismin verilmesini gerektirir.”¹⁸⁵⁹

شخص “şahs” lafzını Allah hakkında kullanmayı nehyedenlerin gerekçesi, bunun Allah Teâlâ’yı mahlûkların şahıslarına teşbihi gerektirmesidir. Şu kadarı var ki lügatta “şahs”, ما شخص وظهر وارتفع “beliren, ortaya çıkan ve yükselen şey” demektir. Kesin olarak bilinmektedir ki, Allah Teâlâ, her şeyden daha zâhir, daha yüce ve daha büyüktür.¹⁸⁶⁰ Dolayısıyla bu lafzın kullanılmasında bir sakınca yoktur.

Buhârî, أحد lafzının geçtiği hadisi muttasıl olarak rivâyet etmesine rağmen, Resûlullah’ın (s.a.v.) لَا شَخْصَ أَغْيَرُ مِنَ اللَّهِ “Allah’tan Başka Kıskanç Hiçbir Şahıs Yoktur” sözünü bâb başlığı yapmıştır. Dolayısıyla o, Peygamber’in (s.a.v.) bu lafzı söylediğini isbat etmiş olmaktadır Böylece o, kendisine göre “nefs”, “şahs” ve “ahad” lafızlarının aynı manâda olduklarına işaret etmektedir.¹⁸⁶¹ Bu durumda Allah hakkında شخص “şahs” lafzını kullanmak caizdir. Çünkü hadiste varid olan أحد lafzı, bunların bir manâda olduklarını göstermektedir. Şarihlerin geneli bu görüşe sahiptirler.¹⁸⁶²

Netice olarak Buhârî’nin bu bâbda bu lafzı bir defasında Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözü olarak, bir defasında da Abdulmelik b. Habîb’in rivâyeti olarak zikretmesi, ona göre bu rivâyetin sabit olduğuna kuvvetli bir delildir. Her ne kadar Buhârî, Allah hakkında شخص “şahs” lafzını kullanmayı açıklamayıp, rivâyeti tasrihli değil ihtimal

¹⁸⁵⁹ Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, *İbtâlu’t-Te’vilât li-Ahbâri’s-Sıfât*, s. 166-.

¹⁸⁶⁰ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, C. V, s. 2107; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C. VII, s. 45.

¹⁸⁶¹ Dihlevî, *Risâletü Şerhi Ebvâbi Tercâmi Sahîhi’l-Buhârî*, s. 124.

¹⁸⁶² İbnü’l-Müneyyir, *el-Kenzü’l-Mütevârî*, C. XXIV, s. 69; Kandehevîel-Ebvâb ve’t-Tercâcim li-Sahîhi’l-Buhârî, C. VI, s. 792-793.

olarak sevketsen de, söz konusu rivâyet isnadı sahih olan bir tarikte gelmiştir.¹⁸⁶³ Buhârî rivâyeti zikretmeyip, hatta kendi şartına uygun olmadığı için irâd etmeden, hadisin lafızlarının ihtiva ettiğı şeylerin bazısını bâb başlığı yapması onun âdetindendir¹⁸⁶⁴ ve bu konuda kendisine itiraz edilmez.

Bazı hadis şarihleri hadisin râvilerine hata nisbet etmeleri hususunda şöyle demişlerdir: “Bu lafız rivâyet açısından sahih değildir. Bilakis sahih olan, لا أحد أغير من الله “Allah’tan daha kıskanç hiçbir kimse yoktur.” rivâyetidir. Ancak bu görüş doğru değildir. Bilakis bu lafız da rivâyet açısından sabittir. Fakat bunun hükmü diğer müteşabihlerin hükmü gibidir. Bu, ya Buhârî’nin yönteminde olduğu gibi “tefvîz” yoluyla; ya da muteahhirûnun yönteminde olduğu gibi “te’vîl” yoluyla açıklığa kavuşur. Hadisin bu bâbla ilişkisi mu’allak rivâyet bakımındandır.¹⁸⁶⁵

Daha önce de zikredildiğı lafız, lugal açısından sabittir yani böyle bir kullanımı vardır. Ve Buhârî’nin bab başlıklarında bu gibi lafızların kullanımı hususunda kendine has bir yöntemi bulunmaktadır. İbn Hacer, *Sahîh* üzerine yaptığı inceleme neticesinde, Buhârî’nin bab başlıklarında; asıl rivayetteki lafız beyan eden başka bir lafzın bulunduğu rivayetlerin farklı vecihlerle sabit olduğunu tespit etmiştir

Dikkatlice bakan kimse, Buhârî’nin bu hadisi Kitâbu’t-Tevhîd’de tahrîc ettiğini görür. Kitâbu’t-Tevhîd’deki âdeti, özellikle inandığı meseleyi bâb başlığında isbât etmesidir. Eğer Buhârî’nin razı olacağı bir isnâd bulunmazsa, onu başlıkta zikrederek sıhhatine ve sübutuna işaret eder. Aynı zamanda râvinin bu rivâyette lafızla rivâyeti önemsedığı görülmektedir. Muhtemelen âlimler ve aynı şekilde râviler, شخص “şahs” lafzının rivâyet edilmesinde, tecsîm ve başka bir takım sonuçlar doğuracağı için bir mahsur görmüşlerdir. Fakat bu lafzın Allah Teâlâ hakkında kullanılmasının lûgat açısından makbul bir yönü vardır. Buhârî, bu lafzın rivâyet cihetinden sübutunu isabata gayret sarfetmiştir. Bu, onun hadislerin lafızları arasında karşılaştırma yapmak için muhtelif tarikleri bir araya getirme yönteminden kaynaklanmaktadır. Öyle ki bu rivâyet bâbda isbat edilmiştir ve hiçbir şekilde zayıflığına işaret edilmemiştir.

¹⁸⁶³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXIV, s. 319.

¹⁸⁶⁴ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. II, s. 590.

¹⁸⁶⁵ Hâşimî, *Lübbü’l-Ebvâb*, C. V, s. 265.

4.1.13. Metindeki Ziyâdeye Karşı Tutumu

Burada Buhârî'nin ziyadelere, öncelikli olarak da sikaların ziyadesine karşı tutumu ele alınacaktır. Konu, bunların reddi veya kabulü, Buhârî'nin bu konudaki yöntemi ve bunlara dikkat etmesi aynı şekilde rivâyetler arasındaki ziyadelere önem vermesi ve bunlar arasında karşılaştırma yapması yönlerinden ele alınacaktır. (Metindeki ziyade) rivâyet konusunda dakîk bir ilimdir. Çünkü hadisteki (ziyade), özellikle Hz. Peygamber'e (s.a.v) özgü sözler, fiiller ve takrîrleriyle ilgilidir. Buralarda ziyâde, daha önce geçtiği üzere noksanlıktan daha tehlikelidir.

İlk olarak, Buhârî'nin *el-Câmi' u's-Sahîh*'teki sika râvilerin ziyadelerine karşı tutumu ele alınacaktır. Sonra onun diğer ziyâdelere verdiği önem ve özenden bahsedilecektir. Onun *Sahîh*'te ziyadeyi açıklamaya önem verdiği gayet açıktır. O, bunu bazen زاد “ziyâde olarak söyledi”, زادي “Bana ziyâde olarak söyledi”, زادنا “Bize ziyâde olarak söyledi” ve زيادة “Bu bir ziyadedir” ibareleriyle açıkça dile getirmiş; bazen de ziyâdeyi zikretmekle yetinmiştir. Bunun örnekleri çoktur. Ziyâde neveleri başlıklandırılarak örnekler üzerinden açıklanacaktır.

4.1.13.1. Ziyâdetü's-sika'ya Karşı Tutumu

Sikanın ziyâdesi şöyle tarif edilmiştir: “İsnadda veya metinde Tâbiûndan ve sonrakilerden bir veya daha çok sikanın aynı isnad ve aynı metinle; söz konusu hadise diğer râvilerinden farklı olarak ziyade ettikleri bir veya daha çok lafızdır.”¹⁸⁶⁶

Burada isnadda değil, metindeki ziyade konusu ele alınacaktır. Bu husus, râvilerden birinin rivâyetinde, başkasının hadisinde bulunmayan bir lafız veya cümlelerin ziyâde olmasıdır.

Ziyâde önemli bir meseledir. Çünkü birçok fikhî ve başka hükümleri ilgilendirmektedir. Problem, râviler sika oldukları zaman bu ziyadenin kabul veya reddi hususunda olmaktadır. Sika olmak, ziyadenin kabulünün beklendiği nokta, diğer râvilerden teferrüd etmek ise hatanın beklendiği noktadır. Hata, hem sika râvilerden

¹⁸⁶⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, C. II, s. 691; Cüday', Abdullah b. Yûsuf, *Tahrîru 'Ulûmi'l-Hadîs*, C. II, s. 678; Masarve, Semîh Rızâ, *Ziyâdetü's-Sika 'inde'l-İmâm el-Buhârî*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atü'n-Necâh el-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Nablus, 2016, s. 37.

hem de onların dışındakilerden kaynaklanabilmektedir.¹⁸⁶⁷ Sikanın ziyadesinin kabulünde tercih edilen hüküm duruma göre değişmektedir. Bir yerde kabul edilirken başka bir yerde kabul edilmeyebilir. Metinde buna genel hüküm verilemez. Bilakis ziyâde, kendisini çevreleyen karinelerle tercih edilir.¹⁸⁶⁸

Buhârî, bu yöntemi izlemiştir ki, aralarında teorik ihtilaflar bulunmakla birlikte hadis ehli de bu yöntem üzeredir. Ona göre, sikanın ziyâdesi mutlak makbul ve mutlak olarak merdûd değildir. Bu, bazı ziyadelerin rivâyet edilmesi, bazılarının terk edilmesi ve zaman zaman da bazılarına işaret edilerek anlaşılmaktadır.¹⁸⁶⁹

Buhârî, sika râvilerin metinlerdeki ziyâdelerine ihtimam gösteriyordu. Bu ziyadeler, çoğunlukla yeni hükümler ifade ediyorlardı. Bu hükümler, âmmı tahsis, mutlağı takyîd, manâları îzâh, mücmeli tefsir ve ziyadelerin araştırılmasında ortaya konacak olan diğer amaçlar açısından.¹⁸⁷⁰

Buhârî, ziyadeyi karinelerle kabul edeceğine dair açıklamada bulunarak şöyle demiştir: “Sebt ehli (sika) rivâyet ettiği zaman ziyâde kabul edilir ve müfesser olan, mübhem olana öncelenir” O, bunu İbn Ömer’in (r.a.) şu hadisinin akabinde söylemiştir: *“Semânın ve pınarların suladığı veya sulanmaksızın kendi ince damarlarıyla su emip yetişmiş olan yer mahsûllerinde öşür; kuyulardan kova ve dolapla sulanarlarda ise öşrûn yarısı vardır.”*¹⁸⁷¹ Bu hadis, Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin şu hadisine açıkça muhalefet eder: *“Beş veskin altındaki mahsûllerde zekât yoktur.”*¹⁸⁷² O, Sahîh’in dışında da bu

¹⁸⁶⁷ Muhammedî, Abdulkâdir Mustafa Abdurezzâk, **eş-Şâz ve'l-Münker ve Ziyâdetü's-Sika (Müvâzene beyne'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn)**, 1. Baskı, Beyrut, 1426/2005, s. 152.

¹⁸⁶⁸ Zeyla‘î, **Nasbu'r-Râye**, C. I, s. 336-337; Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhît**, C. IV, s. 330; İbn Hacer, **en-Nüket**, C. II, s. 613, 687.

¹⁸⁶⁹ Fahl, Mâhir b. Yâsîn, **İbrâzu San‘atî'l-Hadîs fî Sahîhi'l-Buhârî Vâcibu'l-Vakt**, Dâru'l-Ensâr, Kahire, t.y., s. 79.

¹⁸⁷⁰ Hâlid Alvân, **Ziyâdetü's-Sika ‘inde'l-İmâm el-Buhârî**, s. 87. Alvân, araştırdığı örnekler çerçevesinde Buhârî’nin sika ravinin ziyâdesini kabul karinelerinden bazıları şunlardır: Ravilerin çok olması ve hâfız olmaları; ihtilafın iki kişi arasında olması ve bu durumda en doğru, hıfzı en kuvvetli ve en sika ravinin tercih edilmesi; sika ravilerin sayısı her iki tarafta eşit olması ve bu durumda zabtı hafif olan ricâle mutâbaat yoluyla tercih yapılması; hadisin ziyâdeyi kabulü veya reddi destekleyen bir şahidinin varid olması; eğer hıfz bariz olarak üstün olan sika bir raviden ise ziyâdenin kabul edilmesi; bir kıssanın veya hadisenin zikredilmesi gibi, iki rivâyeti cem ederek ziyâde olmayan rivâyete zıt olmayan ziyâdenin kabul edilmesi gibi. Buhârî, bazen bir tarikten ziyadeyi kabul ediyor, başka bir tarikten ise reddediyordu. Bazen rey ile söylenmemi olan ziyadeyi kabul ediyordu. Ravinin hadisi rivâyet ettiği döneme uygun okarak ziyadeyi kabul veya reddediyordu. Zira ravi ömrünün sonlarına doğru ihtilât ediyordu. Bkz. Alvân, **Ziyâdetü's-Sika ‘inde'l-İmâm el-Buhârî**, s. 123-124.

¹⁸⁷¹ Buhârî, Zekât 55 (No: 1483).

¹⁸⁷² Buhârî, Zekât 32 (No: 1447).

konudaki görüşünü şöyle belirtmiştir: “Ziyâde sabit olduğu zaman makuldür.”¹⁸⁷³ Başka bir yerde ise, “Ziyâde, ilim ehli tarafından kabul edilir.” demiştir.¹⁸⁷⁴

Birinci hadis, ister az ister çok olsun zekâtın verilmesi için belirli bir miktarı şart koşmayarak semânın suladığı mahsüllerde öşür (onda bir) olarak zekâtın verilmesinin vacip olduğuna delalet etmektedir. İkinci hadis ise, zekât verilmesi için nisâbın beş vesk ve daha üzeri olmasının şart olduğuna delalet etmektedir. Sikanın ziyade etmesi nedeniyle Buhârî, hâssı âmm üzerine takdim ederek bu iki hadisi cemetme yolunu benimsemiştir.¹⁸⁷⁵ Nitekim o, başka bir yerde şöyle demiştir: “Ehl-i sebtin ziyâde veya beyân ettiği şey ilimde (hadiste) kesinlikle alınır.”¹⁸⁷⁶

Bu bağlamda Buhârî’nin sikanın ziyadesine karşı tavrını ele alınacaktır:

1) Ziyâdetü’s-sika’nın Kabulü:

Burada Buhârî’nin kabul edip rivâyet ettiği sika ziyadesiyle ilgili iki örnek sunulacaktır:

Birinci örnek: Bize Abdullah b. Yûsuf tahdîs etti: Bize Mâlik, Nâfi‘den, o da İbn Ömer’den (r.a.) rivâyet ederek haber verdi: “*Resûlullah (s.a.v.) fitr zekâtını müslümânlardan köle veya hür, erkek veya kadın üzerine hurmadan bir sâ‘ veya arpadan bir sâ‘ olarak farz kıldı.*”¹⁸⁷⁷

Bu hadiste Mâlik, Nâfi‘den naklettiği rivâyette من المسلمين “müslümanlardan” ziyadesiyle teferrüd etmiştir. Ondan rivâyette bulunanlar bu hadiste ihtilaf etmemişlerdir. Ancak Kuteybe b. Sa‘îd’in rivâyetinde bu ziyâde olmaksızın gelmiştir.¹⁸⁷⁸ Mâlik’in hıfzına itimat ettikleri için bu (rivâyeti sahih saymışlardır). Zira o, teferrüdü kabul edilen bir sikadır.¹⁸⁷⁹

¹⁸⁷³ Buhârî, Ref‘u’l-Yedeyn fi’s-Salât, s. 133.

¹⁸⁷⁴ Buhârî, Ref‘u’l-Yedeyn fi’s-Salât, s. 150.

¹⁸⁷⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Hammâd, Nâfiz Hüseyin, **Muhtelifü’l-Hadîs beyne’l-Fukahâ ve’l-Muhaddisîn**, 1. Baskı, Dimaşk, Lübnan, 1439/2018, s. 244-249. Hammâd, âmmı hâss üzerine hamlederek bu iki rivâyeti cemetme görüşündedir. Hamit Sevgili bu görüşe muhalefet etmiştir. O, ziyâde olan rivâyeti diğer rivâyete tercih etmek gerektiği görüşündedir. (Bkz. Hamit Sevgili, “İmâm Buhârî’nin Nasslar Arası Teâruzu GidermeYöntemi”, **Usûl: İslam Araştırmaları**, 2019, Sayı: 31, s. 110.) Bu görüş, âlimlerin görüşlerine aykırıdır. Bu mesele, esasında “ihtilâfu’l-hadîs” konusuna girmektedir. Biz, bu konuya Buhârî’nin ziyâdeyi karinelerle kabulüne delil getirmek amacıyla değindik.

¹⁸⁷⁶ Buhârî, Zekât 56 (No: 1484).

¹⁸⁷⁷ Buhârî, Zekât 71 (No: 1504).

¹⁸⁷⁸ Müslim, Zekât 4 (No: 12/984); Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, No: 1956, 1957.

¹⁸⁷⁹ Tirmizî, **İlelî’t-Tirmiziyyî’l-Kebîr**, s. 896; İbn Receb, **Şerhu ‘İlelî’t-Tirmizî**, C. I, s. 217; İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 219.

Mâlik'in Nâfi'den yaptığı rivâyette bu lafızla teferrüd ettiğini söyleyen kimse, bundan önceki bâbda Amr b. Nâfi' –babasından rivâyeti nedeniyle kendisine itiraz edilmeyi hakeder.¹⁸⁸⁰Yine Müslim'in ed-Dahhâk b. Osman → Nâfi' tarikiyle rivâyeti de bu ziyâde ile gelmiştir.¹⁸⁸¹

Buhârî, bu ziyâdeyi sahih kabul etmiş ve *Câmi*'inde onunla ihticâcda bulunmuştur. Hatta o, ona göre bu rivâyetin sübûtuna delalet edecek şekilde onu bâb başlığı yapmıştır. Bu hadis, “*Fıtr Sadakası Müslümanlardan Köle ve Diğerleri Üzerine Vacibdir Bâbı*”nda yer almaktadır. Çünkü bu ziyâde hakkında eleştiri yapılmış ve onun metinde bulunması garîb karşılanmıştır.

Buhârî, Mâlik'in sika olmasına, hıfz ve itkânına, aynı şekilde bu hadiste teferrüd etmemesine; Nâfi'den rivâyette bulunan Amr b. Nâfi' ve ed-Dahhâk b. Osman'ın Mâlik'e mutâbaat etmelerine dayanarak bu ziyâdeyi sahih kabul etmiştir. Bu yüzden Buhârî, hadisi rivâyet edip, isbat etmiş ve iskat etmemiştir.

İkinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Ebu'l-Velîd tahdîs ederek şöyle dedi: Bize Şu'be, Abdullah b. Abdullah b. Cebr'den tahdîs ederek şöyle dedi: Enes b. Mâlik'in şöyle dediğini işittim: “*Peygamber (s.a.v.) ile kadınlarından birisi birlikte bir kaptan yıkanarlardı.*” Müslim ve Vehb, Şu'be'den rivâyetlerine **“cünüplükten”** من الجنابة ibaresini ziyâde etmişlerdir.¹⁸⁸²

Buhârî, bu hadisi tahrîc etmiş ve Müslim b. İbrâhîm (ö. 222/836) ve Vehb b. Cerîr'den (ö. 206/821) her birinin rivâyet ettikleri lafzı nakletmiştir. Onun maksadı, o ikisinin bu hadisi Ebu'l-Velîd'in rivâyet ettiği hadisin sonuna من الجنابة “cünüplükten” ibaresini ziyâde ettiği şekliyle Şu'be'den rivâyet ettiklerini göstermektir.¹⁸⁸³

¹⁸⁸⁰ Buhârî, Zekât 70 (No: 1503).

¹⁸⁸¹ Müslim, Zekât 4 (No: 16/984).

¹⁸⁸² Buhârî, Gusl 8 (No: 264).

¹⁸⁸³ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. II, s. 34. İsmâîlî, Vehb'in eklediği من الجنابة “cünüplükten” ziyâdesini onun tarikiyle zikretmemiştir. O şöyle demiştir: Bana İbn Nâciye haber verdi: Bana Zeyd b. Ahzem haber verdi: Bize Vehb b. Cerîr tahdîs etti: Bize Şu'be tahdîs ederek şöyle dedi: من الجنابة “cünüplükten” ibaresini zikretmedi. Bunu İbn Mehdî ve Behz tarikiyle ziyâdesiz olarak tahrîc ettikten sonra أيضا söylemiştir. Bkz. İbnü'l-Mülakkın, **et-Tavdîh li-Şerhi'l-Câmi's-Sahîh**, C.IV, s. 577.

Bu hadisi ziyâdesiz olarak Şu‘be’den rivâyet eden başka sika râvilerden – Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân¹⁸⁸⁴, Muhammed b. Ca‘fer¹⁸⁸⁵, Affân b. Müslim¹⁸⁸⁶, Behz b. Esed (ö. 200h.)¹⁸⁸⁷, Osman b. Ömer (ö. 209/824)¹⁸⁸⁸ ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî¹⁸⁸⁹ gibi isimler de rivâyet etmiştir.

Buhârî, buna şevahid olarak Hz. Âişe’den (r.anhâ) rivâyetle bir hadis tahrîc etmiştir ki, O şöyle demiştir: “*Ben ve Peygamber (s.a.v.), cünüplükte dolayı bir kaptan yıkanırđık.*”¹⁸⁹⁰

Buhârî, *Sahîh*’inde o ikisinden (Müslim b. İbrahim ve Vehb b. Cerîr) mevsûl olarak rivâyet etmemişse de, bu sikanın ziyâdesini kabul etmiştir. Çünkü o ikisi sikadır¹⁸⁹¹ ve rivâyet ettikleri hadise muhalefet edilmemiştir.

Buna göre Buhârî, karineler varsa sikanın fıkıhla ilgili ziyâdesini kabul eder. Ona göre râviler metnin ziyâdesi hususunda ihtilaf ettikleri zaman râviler arasında tercih yapılması, genel bir durum gerektirmez. Bilakis bu rivâyeti kuşatmış olan karineler ve tercih sebepleri vardır. Her hadisin tercihi kendisine hâstır. Buhârî ziyâde sabit olduğu zaman, ya *asıl* rivâyetlerinde rivâyet eder ya da mutâbaatlarda rivâyet ettiği kimseye işaretle yetinir.¹⁸⁹²

2) Sâbit Olmadığı İçin Ziyâdetü’s-sika’yı Reddetmesi:

Buhârî, ziyâdetü’s-sikayı bir takım şartlarla kabul ettiği gibi, bazı rivâyetlerde bu şartlar gerçekleşmediği o ziyâdeyi de reddetmiştir. Bu şu örneklerle açıklanabilir:

Birinci örnek:

¹⁸⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIX, s. 156 (No: 12105); (No: 12156).

¹⁸⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIX, s. 156 (No: 12105).

¹⁸⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXI, s. 217 (No: 12597).

¹⁸⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XIX, s. 366 (No: 12368).

¹⁸⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XX, s. 414 (No: 13184).

¹⁸⁸⁹ Tayâlisî, **Müsnedü’t-Tayâlisî**, C. III, s. 587 (No: 2234).

¹⁸⁹⁰ Buhârî, *Gusl* 9 (No: 263).

¹⁸⁹¹ İbn Hacer, **Takrîbü’t-Tehzîb**, No: 6616, 7472.

¹⁸⁹² Mâhir b. Yâsîn Fahl, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’teki ziyâdelerle ilgili araştırmasına şu neticeye varmıştır: Buhârî, fıkıhla ilgili ziyâdeyi onu destekleyecek bir şey bulunduğu zaman kabul etmiştir. Hadisin aslını tahrîc etmesine rağmen fıkıh ve itikâdla ilgili önemli meselelere ilişkin olarak terk etmiş olduğu ziyâdeler, onları sahih bulmadığına delalet eder. Buna göre, raviler metnin veya isnâdın ziyâdesi hususunda ittifak ettikleri zaman raviler arasında tercih yapmak, Buhârî’ye göre tekdüze bir durum gerektirmez. Bilakis bu rivâyeti kuşatan karineler ve tercih sebepleri çerçevesinde gerçekleşir. Dolayısıyla her hadisin özel bir tercihi vardır. Bkz. Fahl, **İbrâzu San‘atî’l-Hadîs fi Sahîhi’l-Buhârî**, s. 79.

قال البخاري: حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا، عَنْ عَامِرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ التُّعْمَانَ بْنَ بَشِيرٍ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: "الْحَلَالُ بَيْنَ وَالْحَرَامِ بَيْنَ وَبَيْنَهُمَا مُشَبَّهَاتٌ لَا يَعْلَمُهَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ، فَمَنْ اتَّقَى الْمُشَبَّهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعِرْضِهِ، وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ كَرَعَ يَرْعَى حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ أَنْ يُوَاقِعَهُ..."

Buhârî dedi ki: Bize Ebû Nu‘aym tahdîs etti: Bize Zekerîyyâ, Âmir’den rivâyetle tahdîs edip şöyle dedi: en-Nu‘mân b. Beşîr’in şöyle dediğini işittim: Resûlullah’ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “*Helâl bellidir, haram da bellidir. Bu ikisi arasındakiler şüphelidirler ki, insanların çoğu bunları bilmezler. Her kim şüpheli şeylerden sakınırsa, ırzını ve dinini tertemiz tutmuş olur. Her kim şüpheli şeylere dalarsa, koruluk etrafında davarlarını otlatan bir çoban gibi, neredeyse oraya dalabilir...*”¹⁸⁹³

Hadîsteki, وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ كَرَعَ يَرْعَى “*Her kim şüpheli şeylere dalarsa, davarlarını otlatan bir çoban gibi*” ifadesi, Buhârî’nin bütün nüshalarında bu şekilde geçmektedir.¹⁸⁹⁴ Eğer مَنْ edatı şartiyye sayılırsa, burada şartın cevabı hazfedilmiştir. Hazfedilen kısım, Dârimî’de Buhârî’nin şeyhi Ebû Nu‘aym’dan nakletmiş olduğu şu rivâyette mevcuttur: وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ وَقَعَ فِي الْحَرَامِ، كَالرَّاعِي يَرْعَى “*Her kim şüpheli şeylere dalarsa, harama düşmüş olur; davarlarını otlatan bir çoban gibi.*”¹⁸⁹⁵

Buhârî’nin siyâkında مَنْ edatının i‘râbının ism-i mevsûl olması mümkündür.

Dolayısıyla onda hazf yoktur, öyle ki taktiri: “Şüpheli şeylere dalan kimse davarlarını otlatan bir çoban gibidir” cümlesidir. İbn Hacer, ifadenin mahzûf olmasını tercih etmiştir. Çünkü Müslim¹⁸⁹⁶ ve başkalarına¹⁸⁹⁷ göre, Buhârî’nin kendisinden tahrîcde bulunduğu Zekerîyyâ b. Ebî Zaide (ö. 149/767) tarikiyle naklettikleri rivâyette mahzûf sabittir. Buna göre كَرَعَ يَرْعَى “davarlarını otlatan bir çoban gibi” sözü, başlangıç cümlesidir. Bu cümle, şâhidle gâibe dikkat çekmek için temsil yoluyla varid olmuştur.¹⁸⁹⁸

¹⁸⁹³ Buhârî, İmân 39 (No: 52).

¹⁸⁹⁴ Birmâvî, bir nüshada كَرَعَ يَرْعَى فِي الْحَرَامِ “O, harâma düşmüştür; bir çoban gibi...” şeklinde geçtiğini söylemiştir. Ancak bunun hangi nüsha olduğunu açıklamamıştır. Bkz. Birmâvî, *el-Lâmi‘u’s-Sahîh bi-Şerhi’l-Câmi‘i’s-Sahîh*, C. I, s. 139.

¹⁸⁹⁵ Dârimî, *el-Müsned*, C. II, s. 561 (No: 2560).

¹⁸⁹⁶ Müslim, *Musâkât* 20 (No: 107/1599).

¹⁸⁹⁷ Ebû Dâvûd, *Buyû‘* 3 (No: 3330); İbn Mâce, *Fiten* 14 (No: 3984).

¹⁸⁹⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. I, s. 273.

Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) –İbn Hacer’in naklettiği gibi–, temsilin hadiste müdrec olan Şa‘bî’nin sözünden kaynaklandığını iddia etmiştir.¹⁸⁹⁹ İbn Hacer şöyle demiştir: “Ancak ben, İbnü’l-Cârûd (ö. 307/919-20)¹⁹⁰⁰ ve İsmâîlî’nin Abd b. Avn (ö. 151/768) → Şa‘bî tarikiyle naklettiği rivâyetin dışında onun deliline vâkıf olmadım. İbn Avn, hadisın sonunda şöyle demiştir: “Ben, bu temsilin Hz. Peygamber (sav)’e mi yoksa Şa‘bî’ye mi ait olduğunu bilmiyorum.”¹⁹⁰¹

İbn Hacer, “İbn Avn’ın onun ref‘i hususunda tereddüt etmesi onun müdrec olmasını gerektirmez. Çünkü sebt ehli onun ittisâl ve ref‘ine kesin olarak hükmetmiştir. Dolayısıyla bazılarının şüphesi bu hususta zarar vermez. Aynı şekilde bazı râvilerin rivâyetinde meselin düşmesi, onu isbât eden kimseye bir zararını gerektirmez. Çünkü onlar hâfızdırlar. Mutemelen bu, Buhârî’nin meselden öncesiyle irtibatlı olsun diye وقع في الحرام “O, harâma düşmüştür” sözünü hazfetmesindeki sırdır. Böylece o idrâc iddiasından kurtulmuş olur.”¹⁹⁰²

Buhârî, sika râvilerden gelmiş olsa da, burada وقع في الحرام “O, harâma düşmüştür” lafzının ziyade olduğunu ve hadiste sabit olmadığını tercih etmiştir. Bu yüzden o, bazı rivâyetlerde sabit olsa da, Peygamber’in (s.a.v.) sözünü başkasının sözünden ayırmak için onu hazfetmiş ve isbat etmemiştir. Bu, Mücâhid’in şu sözünü

¹⁸⁹⁹ Ebû Amr ed-Dânî, bu hadisi ittisâlinde problem olmayan eserlerin müsnedlerine örnek olarak getirmiştir. O, hadisın sadece baş tarafını zikretmekle yetmiştir ki, şu şekildedir: إِنَّ الْحَلَالَ بَيْنَ وَالْحَرَامِ “Helâl açıktır, harâm açıktır. Bu ikisi arasında müteşâbih hususlar vardır.” (Bkz. Dâni, Ebû Amr Sa‘îd b. Osman, **Cüz’ün fî ‘Ulûmi’l-Hadîs fî Beyâni’l-Muttasıl ve’l-Mürsel ve’l-Mevkûf ve’l-Munkatı’**, Thk. Meşhûr Hasan Âlu Selmân, 2. Baskı, Amman, 1427/2006, s. 49.) O, bunu وقع في الشُّبُهَاتِ وَقَعَ فِي الْحَرَامِ “Her kim şüpheli şeylerden sakınırsa, ırzını ve dînini tertemiz tutmuş olur. Her kim şüpheli şeylere dalarsa, harâma dalmış olur.” lafzıyla zikretmiştir. O burada وقع في الحرام “Harâma dalmış olur.” lafzını isbat etmiştir. (Bkz. Dâni, Ebû Amr Sa‘îd b. Osman, **er-Risâletü’l-Vâfiye li-Mezhebi Ehli’s-Sünne fî’l-İ’tikâdât ve Usûli’d-Diyânât**, Thk. Dağş b. Şebîb el-‘Acemî, 1. Baskı, Kuveyt, 1421/200, s. 256.) O, bunu, *Cüz’ün fîhi’l-Ehâdisu’l-Erba’atü’l-lefi Teteferre ‘u ‘anhâ’s-Sünen* isimli eserinde de tahrîc etmiştir. (Bkz. Tüçibî, **Bernâmecü’t-Tüçibî**, s. 98.) Muhtemelen o, bize ulaşmayan bu cüz’de onu açıklamıştır.

¹⁹⁰⁰ İbnü’l-Cârûd, Abdullah b. Ali, **el-Müntekâ mine’s-Süneni’l-Müsne de ‘an Resûlillahi (s.a.v.)**, 1. Baskı, Kahire, Beyrut, 1435/2014, No: 562.

¹⁹⁰¹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 273.

¹⁹⁰² İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s. 273. İbn Hacer, idrâc olmadığını takviye yoluna meyletmiştir. Bu, İbn Hibbân’ın (C. II, s. 206-207 [No: 1162]) rivâyeti sebebiyledir. Aynı şekilde mesel, İbn Abbâsın rivâyetinde merfû’ olarak sabit olmuştur. (Bkz. Taberânî, **el-Mu‘cemü’l-Kebîr**, C. X, s. 404 [No: 10824]). Ammâr b. Yâsir rivâyeti için bkz. Taberânî, **el-Mu‘cemü’l-Evsat**, C. II, s. 204 (No: 1735).

benimsemesinden kaynaklanmıştır: Benim için bir hadisten eksiltmek, ona ziyâdede bulunmaktan daha önceliklidir.”¹⁹⁰³

İkinci örnek:

قال البخاري: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِذَا قُدِّمَ الْعِشَاءُ فَأَبْدَءُوا بِهِ قَبْلَ أَنْ تُصَلُّوا صَلَاةَ الْمَغْرِبِ، وَلَا تَعْجَلُوا عَنْ عِشَائِكُمْ".

Buhârî dedi ki: Yahyâ b. Bukeyr bize tahdîs etti: Dedi ki: Bize el-Leys, Ukayl'den, o İbn Şihâb'dan, o da Enes b. Mâlik'ten tahdîs ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Akşam yemeği önünüze getirildiği vakit, akşam namazını kılmadan yemeğe başlayınız; acele edip de yemeğinizi bırakmayınız.”¹⁹⁰⁴

İbn Hibbân¹⁹⁰⁵ ve Taberânî el-Evsat'ta¹⁹⁰⁶ Mûsâ b. A'yen (ö. 177/793) → Amr b. el-Hâris → İbn Şihâb tarikinde وَأَخَذَكُمْ صَائِمٌ “Sizden biriniz oruçlu iken” ziyadesiyle rivâyet etmişlerdir. Müslim ise bu hadisi, Süfyân b. Uyeyne → İbn Vehb → Amr tarikiyle bu ziyâde olmaksızın tahrîc etmiştir.¹⁹⁰⁷ Taberânî, bu hadisi rivâyet ettikten sonra Mûsâ b. A'yen'in bu ziyâde ile teferrüd ettiğini ifade etmiş ve şunu eklemiştir: “Mûsâ, sika ve muttefakun ‘aleyhtir.”¹⁹⁰⁸

Buhârî bu hadisi, Ebû Kılâbe → Enes b. Mâlik isnadıyla Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet etmiştir ki, O (sav) şöyle buyurmuştur: إِذَا وُضِعَ الْعِشَاءُ، وَأُقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَأَبْدَءُوا بِالْعِشَاءِ “Akşam yemeği önünüze konulduğu ve namaz ikâme edildiği zaman, siz akşam yemeğine başlayın!” Bu hadiste “oruçlu iken” lafzı yoktur.¹⁹⁰⁹ Bu hadisin, Hz. Âişe'den rivâyet edilen şâhidi vardır ki, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: إِذَا أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ، وَحَضَرَ الْعِشَاءُ، فَأَبْدَءُوا بِالْعِشَاءِ “Akşam yemeği hazır olmuşken namaz ikâme edildiğinde, siz akşam yemeğine başlayın!”¹⁹¹⁰

¹⁹⁰³ Tirmizî, İlelü't-Tirmiziyyi's-Sağîr, s. 891.

¹⁹⁰⁴ Buhârî, Ezân 42 (No: 672).

¹⁹⁰⁵ İbn Hibbân, Sahîhu İbn Hibbân, C. II, s. 25 (No: 869).

¹⁹⁰⁶ Taberânî, el-Mu'cemü'l-Evsat, C. V, s. 200 (No: 5075).

¹⁹⁰⁷ Müslim, Mesâcid 16 (No: 64/557).

¹⁹⁰⁸ İbn Hacer, Takrîbü't-Tehzîb, No: 6944.

¹⁹⁰⁹ Buhârî, Et'ime 58 (No: 5463).

¹⁹¹⁰ Buhârî, Et'ime 58 (No: 5465).

Bu, her ne kadar râvileri sika olsa da, bu ziyadenin sâbit olmadığını güçlendiren bir delildir. Şayet sâbit olsaydı, Buhârî bâblardan birinde buna işaret ederdi. Çünkü bu ziyâde şart mesabesindedir. Buhârî, hadisin lafızlarının selâmetini muhafaza etmek ve hadisten olmayan şeyin hadise karışmasını önlemek için ondan imtina etmiş ve *Sahîh*'inde onu isbât etmemiştir.

3) Vehm ve Hata Bulunduğu İçin Ziyâdetü's-sikayı Hazfetmesi:

Buhârî, bazen sahih bir rivâyette yer alıp kendisinde vehm veya hata bulunan lafzı hazfeder. Bunu, kendisine göre vehm ve hata kesin olduğu zaman veya Peygamber'in (s.a.v.) sözü olmasından şüphe duyup, idrâc veya râvilerden birinin ziyâdesi olarak metne girdiği zaman yapar. Bunun örneği şu hadistir:

Buhârî dedi ki: Bize Müsedded tahdîs etti: Bize Abdolvâhid tahdîs etti: Bize eş-Şeybânî Süleyman tahdîs ederek şöyle dedi: Abdullah b. Ebî Evfâ'nın şöyle dediğini işittim: “Biz, Resûlullah (s.a.v.) oruçlu olduğu hâlde o'nunla birlikte yürüdük. Güneş batınca sahâbelerden birisine: **“İn de bizim için sevîk karıştır!”** buyurdu. O kişi, “Yâ Resûlellah! Keşke akşama girseydin!” dedi. Resûlullah, **“İn de bizim için sevîk karıştır!”** buyurdu. O kişi, “Yâ Resûlellah! Gündüzün aydınlığı henüz üzerinizdedir.” dedi. Resûlullah, **“İn de bizim için sevîk karıştır!”** buyurdu. Bunun üzerine o kişi indi ve sevîk karıştırdı. Sonra Resûlullah, parmağıyla doğu tarafına işaret ederek, **“Geceyi şu taraftan gelmiş gördüğünüzde, bu ân oruçlunun iftâr vaktidir.”**¹⁹¹¹

Buhârî, **“İn de bizim için sevîk karıştır!”** lafzıyla rivâyet etmiş ve emredilen kişinin ismini zikretmemiştir. Ebû Dâvûd, bu hadisi Buhârî'nin şeyhi Müsedded'den **“Ey Bilâl! İn de bizim için sevîk karıştır!”** lafzıyla rivâyet etmiştir.¹⁹¹²

Ebû Kâmil el-Cahderî (ö. 237/851-52)¹⁹¹³, Muhammed b. Ubeyd b. Hisâb (ö. 238/852)¹⁹¹⁴, Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî¹⁹¹⁵ ve İbn Ebi's-Şevârib Muhammed b. Abdulmelik (ö. 244/858.)¹⁹¹⁶, bu hadisi Abdolvâhid b. Ziyâd'dan (ö. 177/793) قال رجل **“Bir adam dedi”** lafzıyla rivâyet etmişler, fakat isim zikretmemişlerdir.

¹⁹¹¹ Buhârî, Savm 44 (No: 1956).

¹⁹¹² Ebû Dâvûd, Siyâm 19 (No: 2352).

¹⁹¹³ Müslim, Siyâm 10 (No: 53/1101).

¹⁹¹⁴ Ebû Nu'aym el-Isfahânî, **el-Müsnedü'l-Müstahrec**, C. III, s. 175 (No: 3473).

¹⁹¹⁵ Ebû Nu'aym el-Isfahânî, **el-Müsnedü'l-Müstahrec**, C. III, s. 175 (No: 3473).

¹⁹¹⁶ Bezzâr, **Müsned**, C. VIII, s. 264 (No: 3325); Ebû Nu'aym el-Isfahânî, **el-Müsnedü'l-Müstahrec**, C. III, s. 175 (No: 3473).

Buhârî'nin kendisi bu hadisi Hâlid b. Abdullah el-Vâsıtî (ö. 182/798)¹⁹¹⁷, Süfyân b. Uyeyne¹⁹¹⁸, Cerîr b. Abdulhamîd¹⁹¹⁹ ve Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809)¹⁹²⁰ tarikleriyle Ebû İshâk eş-Şeybânî'den ziyade olmadan rivâyet etmiştir. Aynı şekilde Müslim ise bu hadisi Huşeym¹⁹²¹, Ali b. Müşir (ö. 189/805)¹⁹²² ve başkaları tarikiyle Ebû İshâk eş-Şeybânî'den bu ziyâde olmaksızın rivâyet etmiştir.

İbn Hacer, Buhârî'nin bu lafzı hafzetme sebebini şöyle izah etmiştir: “Ebû Dâvûd bu hadisi Buhârî'nin şeyhi Müsedded'den isim zikrederek, “Dedi ki: Ey Bilâl! İn de...” lafzıyla tahrîc etmiştir. İsmâîlî ve Ebû Nu‘aym¹⁹²³ da bu hadisi, Müsedded'in şeyhi Abdulvâhid b. Ziyâd tarikiyle rivâyet etmişlerdir. Onların rivâyetleri, يا فلان “Ey falan!” sözünde ittifak etmiştir. Muhtemelen bu bir tashîftir. Dolayısıyla bu, Buhârî'nin bu lafzı hafzetmesindeki sır olabilir.”¹⁹²⁴

Buhârî, hadisin lafızlarından sabit olanları korumak için kendisi nezdinde sabit olmayan; sübûtuna ve kuvvetine dair karineler bulunmadığı için ziyâdetü's-sikayı redderek tahrîc etmemiştir. Hadisi sika râviler topluluğu rivâyet edip de onlardan biri ziyade ile rivâyet ettiği zaman, ayrıca onun sâbit olmadığına dair mutâbaatlar ve şâhidler bulunduğunda söz konusu ziyadeyi reddediyordu. Ya da ziyade olan lafızda hata ya da tashîf ve tahrîf olduğu tercih edilirse o vakit yine hafzediyordu.

Böylece Buhârî'nin ziyâdetü's-sikaya karşı tutumunun aynı olmadığı görülmektedir. Bilakis onun *Sahîh* 'inde ziyade için ölçüsü kabul, red veya hafzetmek suretiyle bulunmaktadır. Bu ölçü ise, o ziyadenin sübutuna, buna dair karinelerin bulunmasına ve sika râvilerin rivâyetlerine zıt olmamasına bağlıdır.

4.1.13.2. Genel Olarak Metinlerdeki Ziyâdelere İhtimam Göstermesi

el-Câmi 'u's-Sahîh'teki tespitlerimizden biri, Buhârî'nin tek bir hadisin rivâyetleri arasında ziyâdeyi açıklama hususunda çeşitli lafızlar kullanmasıdır. O,

¹⁹¹⁷ Buhârî, Savm 43 (No: 1955).

¹⁹¹⁸ Buhârî, Savm 33 (No: 1941).

¹⁹¹⁹ Buhârî, Talâk 24 (No: 5297).

¹⁹²⁰ Buhârî, Savm 45 (No: 1958).

¹⁹²¹ Müslim, Siyâm 10 (No: 52/1101).

¹⁹²² Müslim, Siyâm 10 (No: 53/1101).

¹⁹²³ Ebû Nu‘aym'ın Huşeym → Ebû İshâk eş-Şeybânî → Abdullah b. Ebî Evfâ'dan yaptığı rivâyeye **Müsned**'de vâkıf olduk. Bkz. Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, **el-Müsnedü'l-Müstahrec**, C. II, s. 181.

¹⁹²⁴ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VI, s. 440.

hadisi isnâdıyla muayyen bir şeyhten naklediyor, sonra bu hadisin ardından kendisinin başka bir şeyhinden farklı bir tarikle زَادِي “Bana ziyâde olarak söyledi” veya زَاد “Ziyâde olarak söyledi” şeklinde rivâyet ediyordu. Bunun örnekleri şöyledir:

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Ömer b. Hafs tahdîs etti: Bize babam tahdîs etti: Bize el-A‘meş tahdîs etti: Bana İbrâhîm, el-Esved’den, o da Âişe’den (r.a.) onun şöyle dediğini tahdîs etti: “Safiyye, hacdan ayrılacağımız gece hayz oldu da, “Ben kendimi sizleri yolunuzdan habsedip alıkoymuş olduğumu düşünüyorum!” dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.), “*Hay kesici ve kökten kazıyıcı kadın! Safiyye, nahr günü tavâfını yaptı mı?*” dedi. “Evet!” denilince Resûlullah, “*Öyleyse yola çık!*” buyurdu.”¹⁹²⁵

Buhârî, bu rivâyetin ardından şunları söylemiştir: **Bana Muhammed ziyâde etti:** Bize Muhâdır tahdîs etti: Bize el-A‘meş, İbrâhîm’den, o el-Esved’den, o da Âişe’den (r.a.) onun şöyle dediğini tahdîs etti: “Bizler, Resûlullah ile birlikte hacdan başka birşey zikretmeyerek yola çıktık. (Mekke’ye) geldiğimiz zaman bizlere ihramdan çıkmamızı emretti. Oradan ayrılma gecesi olduğu zaman Safiyye bnt. Huyeyy hayz oldu. Peygamber (s.a.v.), “*Hay kökten kazıyıcı, kesici kadın! Ben onu, sizi yolunuzdan alıkoymuş olarak görüyorum!*” dedi. Sonra (Safiyye’ye), “*Sen nahr günü tavâfını yaptın mı?*” diye sordu. Safiyye, “Evet!” deyince Resûlullah, “*Öyleyse hadi yola çık!*” buyurdu. Ben (Âişe) dedim ki: “Yâ Resûlallah! Ben ihrâmdan çıkamadım.” dedim. Resûlullah, “*Sen de Ten‘îm’den umre yap!*” buyurdu. Bunun üzerine kardeşi (Abdurrahman) onunla birlikte çıktı. Biz o’na gecenin sonunda gider hâlde kavuştuk. Bunun üzerine Resûlullah, “*Buluşma yerin şu ve şu yer olsun!*” buyurdu.”¹⁹²⁶

Buhârî, birinci rivâyeti şeyhinden muhtasar olarak tahrîc etmiştir. Sonra ona, birinci rivâyete göre ziyâdeli ve Âişe’nin umre için kardeşiyle birlikte gecenin başında hareket etmesi gibi tafsilatlı bir şekilde gelen rivâyeti ilhak etmiştir. Bâb başlığı da buna göre konulmuştur. Yine Resûlullah’ın (s.a.v.), “*Sen de Ten‘îm’den umre yap!*” sözü de ziyadedir. Çünkü o, Mekke’ye en yakın ihrâm yeridir.”¹⁹²⁷

¹⁹²⁵ Buhârî, Hac 151 (No: 1771).

¹⁹²⁶ Buhârî, Hac 151 (No: 1771); İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 660; VI, s. 24.

¹⁹²⁷ Buhârî, Hac 151 (No: 1771). Isnâdda adı geçen Muhammed hakkında ihtilaf edilmiştir. Onun, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühelî olduğu söylenmiştir. (Bkz. Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C. IX, s. 312.) Onun, Muhammed b. Selâm olduğu söylenmiştir. Nitekim İbnü’l-Cârûd tarafından açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bunu, İbn Hacer hadisin şerhinin bir yerde açıklamıştır. (Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 660.) Aynî, diğer ihtimallerle birlikte onu da zikretmiştir. (Bkz. Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. IX, s. 622.) Onun, Buhârî’nin şeyhi Muhammed b. Abdullah b. Numyer

İkinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Ebu'n-Nu'mân tahdîs etti: Bize Hammâd b. Zeyd tahdîs etti: Bize Sâbit, Enes'ten (r.a.) rivâyetle tahdîs etti: “Dökülen hamr Fadîh'tir.” **Bana Muhammed el-Bîkendî ziyâde ederek** Ebu'n-Nu'mân'ın şöyle dediğini tahdîs etti: “Ben Ebû Talha'nın evinde sâkî idi. Bu sırada hamrın (içkinin) haram kılındığı nâzil oldu. O (Resûlullah) bir nidâcıya emretti, o da nidâ etti. Ebû Talha bana dedi ki: “Çık bak, bu ses nedir?” dedi. (Enes) dedi ki: “Ben de çıktım.” Sonra, “O bir nidâcıdır. Hamrın haram kılındığını nidâ ediyor.” dedim. Bunun üzerine Ebû Talha bana, “Git ve onu (şarâbı) dök!” dedi. (Enes) dedi ki: “O (şarâb) Medîne sokaklarında su gibi aktı.” (Enes) dedi ki: “O zaman Medînelilerin hamrı “Fadîh”di...”¹⁹²⁸

Burada Muhammed'in nisbesi “el-Bîkendî” olarak açık bir şekilde zikredilmiştir. Ebû Zerr (ö. 434/1043) için de aynı şekilde sabit olmuş, başkalarının rivâyetinde sâkî olmuştur. Buhârî, el-Bîkendî ile müşterek şeyhi olan Ebu'n-Nu'mân Ârim'den (ö. 224/839) zikredilen isnâdla işittiğine ve buna bir ziyâdede bulunduğuna işaret etmek istemiştir. Sonuç olarak Buhârî, hadisi muhtasar olarak Ebu'n-Nu'mân'dan ve Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'nin tafsilatlı bir şekilde Ebu'n-Nu'mân'ın tarikiyle işitmiştir.¹⁹²⁹

Zerkeşî, Ebû Zerr'in وزادني محمد “Bana Muhammed ziyâde etti” cümlesi hakkında yanılmıştır. Zira ona göre, وزادني “Bana ziyâde etti” sözünü söyleyen el-Firebrî (ö. 320/932)'dir; Muhammed ise el-Buhârî'dir.¹⁹³⁰ Ancak Muhammed'in onu ilk tahdîs eden kimse olması karşısında, Firebrî'nin وزادني محمد “Bana Muhammed ziyâde etti” demesinin nasıl bir anlamı olabilir? Muhammed'in el-Buhârî olmadığına delil, Ebû Zerr el-Herevî'nin rivâyetinde sabit olan bilgidir.¹⁹³¹ Ebû Ali el-Gassânî el-Ciyânî uzak bir ihtimale giderek şöyle demiştir: “O (Muhammed) ez-Zühli'dir” (ö. 258/872).¹⁹³² Ebû Zerr'in rivâyetinde ise, açıkça bu ihtimal ortadan kaldırmaktadır.”

olduğu söylenmiştir. Nitekim bunu, İsmâîlî ve Ebû Nu'aym, el-Hasan b. Süfyân → Muhammed b. Abdullah b. Numyer tarikiyle vasletmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Mülakkın, **et-Tavdîh**, C. XII, s. 202; İbn Hacer, **Hüdâ's-Sârî**, C. I, s. 72; a.mlf. **Tağlîku't-Ta'lik**, C. III, s. 116. Ebû Nu'aym'ın bu rivâyetini *Müsned*'in matbu nüshasında bulamadık.

¹⁹²⁸ Buhârî, Tefsîr 10 (No: 4620).

¹⁹²⁹ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XIII, s. 660; VI, s. 241.

¹⁹³⁰ Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır, **et-Tenkîh li-Elfâzi'l-Câmi'i's-Sahîh**, Thk. Yahyâ b. Muhammed Ali el-Hakemî, Mektebetü'r-Rüşd, y.y., 1424/2003, C. II, s. 918.

¹⁹³¹ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, **Havâşî Tenkîhi'z-Zerkeşî 'Ale'l-Buhârî**, Thk. Ebû Abdurrahman b. Hasan ez-Zendî el-Kürdî, Beyrut, Amman, 1429/2008, s. 177.

¹⁹³² Gassânî, **Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil**, C. II, s. 1046.

•Ya da Buhârî ziyadeyi, râvisinin ismini açıklamaksızın hemen hadisi rivâyetinin akabinde getirir. Örnek olarak şu rivâyeti verebiliriz:

Buhârî dedi ki: Bana Süleyman b. Abdurrahman tahdîs etti: Bize el-Velîd b. Müslim tahdîs etti: Bize Abdurrahman b. Nemr, Zührî'den tahdîs etti: Bana Üsâme b. Zeyd'in mevlâsı Harmele tahdîs etti ki, kendisi Abdullah b. Ömer'le birlikte bulunduğu sırada mescide el-Haccâc b. Eymen girip namaz kıldı; fakat Haccâc, rukûunu ve sucûdunu tam yapmadı. Bunun üzerine İbn Ömer ona, "Namazını tekrar kıl!" dedi. el-Haccâc dönüp giderken, İbn Ömer bana, "Yâ Harmele! Bu namaz kılan kimdir?" dedi. Ben de, "el-Haccâc b. Eymen b. Ümmü Eymen'dir." dedim. Bunun üzerine İbn Ömer, "Eğer Resûlullah onu görseydi, muhakkak onu da severdi." dedi ve Peygamber'in ona olan sevgisini ve Ümmü Eymen'in doğurduğu çocukları zikretti.

Buhârî, bunun ardından şu sözü getirmiştir: Bazı ashâbım Süleyman'dan rivâyetle **وَحَدَّثَنِي** "Bana tahdîs etti", bir başka rivayette de **وَرَأَيْتُ** "Bana ziyâde etti": "O (Ümmü Eymen), Peygamber'in (s.a.v.) dadısı idi" şeklinde geçmektedir.¹⁹³³

Buhârî, burada ziyâdeyi isimlerini açıklamaksızın mücerred olarak bazı ashâbından naklederek zikretmiştir. Bu hususta iki ihtimal vardır: Ya Ya'kûb b. Süfyân *Târîh*'inde zikredilen isnâdla Süleyman b. Abdurrahman'dan nakletmiş ve "Ümmü Eymen, Peygamber'in (s.a.v.) dadısı idi" ziyâdesiyle rivâyet etmiştir.¹⁹³⁴ Ya da Zührlî de onu *ez-Zühriyyât*'ta Süleyman'dan bu ziyade ile rivâyet etmiştir.¹⁹³⁵ Büyük ihtimalle Buhârî, Süleyman'dan bu kadarını işitmemiştir. Ancak Buhârî bu kısmı diğer şeyhlerinden nakletmiştir. Böylece o, işittiği ile işitmediğini birbirinden ayırmıştır.¹⁹³⁶

İbn Hacer, bir yerde onun *ez-Zührlî* olduğunu kesin bir şekilde ifade etmiştir.¹⁹³⁷ Buna delil olarak, *et-Tağlîk*'te *ez-Zührlî*'den muttasıl olarak elde ettiği rivâyeti getirmiştir.¹⁹³⁸

Bu, Buhârî'nin bir kısım şeyhinden işittiği diğer bir kısmından ise işitmediği ziyâdelerin rivâyetindeki dikkatine delalet etmektedir. Bu yüzden onları tek bir rivâyet

¹⁹³³ Buhârî, *Fedâilu Ashâbi'n-Nebî* 18 (No: 3737).

¹⁹³⁴ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, C. I, s. 420.

¹⁹³⁵ Bunu, *Cüz'ül-Müntekâ mine'Zühriyyât*'da bulamadık. Bu cüz, Süleyman b. Sa'îd el-'Asîrî tarafından, *el-İmâm Muhammed b. Yahyâ ez-Zühelî Muhaddisen ma'a Tahkîki'l-mütakâ min Zehriyyâtihi* (Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1999) isimli Yüksek Lisans tezinde tahkik edilmiştir.

¹⁹³⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XI, s. 172.

¹⁹³⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Ecvibetü'l-Vâride 'ale'l-Es'ileti'l-Vâfide nin Haleb*, Thk. Ebû Yahyâ el-Fişâvî, I. Baskı, Tanta, 1412/1992, s. 50.

¹⁹³⁸ İbn Hacer, *Taglîku't-Ta'lik*, C. IV, s. 74.

olarak nakletmemiştir. Bilakis rivâyet ettiği şeyhlerinin lafızlarını birbirinden ayırmıştır.

Buhârî'nin bu konudaki dikkati açıktır. **Zira o, iki makrûndan rivâyette bulunduğu zaman, ikisinden birisinin diğerine ziyâdesini ifade etmiştir.** Bunun örneği şu hadislerdir:

Birinci hadîs: Buhârî dedi ki: Bize İbrâhîm b. Mûsâ tahdîs etti: Bize Hişâm b. Yûsuf, İbn Cüreyc'in onlara haber vererek şöyle dediğini haber verdi: Bana Ya'lâ b. Müslim ve Amr b. Dînâr, Sa'îd b. Cübeyr'den haber verdi; **O iki şeyhinden herbiri arkadaşı üzerine ziyâde ediyordu.** Ya'lâ ile Amr'dan başkaları da: Ben bu hadîsi Sa'îd b. Cübeyr'den tahdîs ederek şöyle dediğini işittim: Biz İbn Abbâs'ın evinde onun yanında bulunuyorduk. O, "Bana sorun!" dediği zaman ben, "Yâ Ebâ Abbâs! Allah beni sana feda etsin. Kûfe'de Nevf denilen kıssacı bir adam var. O, onun (Mûsâ'nın) İsrâîl oğullarının Mûsâ'sı olmadığını iddia ediyor." dedim. **Amr'a gelince, bana dedi ki:** O, "Allah'ın düşmanı yalan söylemiş!" dedi. **Ya'lâ'ya gelince, bana dedi ki:** İbn Abbâs dedi ki: Bana Übeyy b. Ka'b tahdîs edip şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.), "*Allah'ın reûslü olan Mûsâ (a.s.) bir gün kavmine va'z etti; öyle ki gözlerden yaş aktı...*" Amr şöyle söyledi: O, "Balığın senden ayrıldığı yerdedir." dedi. **Ya'lâ ise bana şöyle dedi:** "Kendisine ruh üfürülecek ölü bir balık al!" dedi. Mûsâ bir balık aldı, akabinde onu bir zenbîl içine koydu ve genç hizmetçisine, "Ben, seni bu balığın senden ayrılacağı yeri bana haber vermekle mükellef tutuyorum." dedi. O genç de, "Sen beni çok şeyle mükellef kılma!" dedi. İşte bu, Allah'ın (c.z.) "*Bir vakit Musa, genç arkadaşı olan yardımcısına demişti ki...*" (Kehf, 18/60) sözüdür. Bu (yani, Yûşa' b. Nûn isminin ifade edilmesi) **Sa'îd'in rivâyetinde değildir.** Dedi ki: "Mûsâ bir kayanın gölgesinde, nemli bir toprakta istirahatte bulunduğu sırada o balık birden hareket etti. Mûsâ uyuyordu. Genç adamı kendi kendine, "Kendisi onu uyandırmayayım!" dedi; Mûsâ uyandığında, Genç adam Mûsâ'ya haber vermeyi unuttu. Balık hareket edip denize girmişti. Bunun üzerine Allah, o balıktan dolayı suyun akışını tutmuş, hatta onun izi taştagibi olmuştu." Amr bana, "Sanki balığın izi bir taştagibiydi." dedi ve iki başparmağı arasında onlardan sonra gelen iki parmağı arasını halka yapıp gösterdi. "*Biz, bu yolculuğumuzdan and olsun yorgun düştük.*" (Kehf, 18/ 62). O (genç adam Mûsâ'ya), "Allah senden yorgunluğu kessin!" dedi. **Bu (duâ cümlesi) Sa'îd'den değildir.** Genç, Mûsâ'ya haber verdi, ikisi geriye döndüler ve Hızır'ı buldular. **Osmân b. Ebî Süleyman bana dedi ki:** "Denizin ortasında yeşil bir kadife yaygı üzerinde." **Sa'îd b. Cübeyr şöyle dedi:**

“Kendi elbisesiyle örtünmüş, elbisenin bir tarafını ayaklarının altına, bir tarafını da başının altına koymuştu. Mûsâ ona selâm verdi. O hemen yüzünden örtüyü açtı ve: “Benim toprağında selâm mı? Sen kimsin?” dedi. Mûsâ, “Ben Mûsâ’yım!” dedi. Hızır, “İsrâîl oğullarının Mûsâ’sı mı?” dedi. Mûsâ, “Evet!” dedi. Hızır, “Durumun nedir? Ne istiyorsun” dedi. Musa, “Sana öğretilen rüşdden bana da öğretmen için geldim.” dedi. Hızır, “Tevrat’ın senin elinde olması... sana kâfi gelmiyor mu?...” dedi... Dediler ki: “O, Allah’ın sâlih kuludur.” Dedi ki: Biz Sa’îd’e, “O, Hızır mıdır?” dedik...”¹⁹³⁹

İbn Cüreyc’in, “**O ikisinden herbiri diğerinin rivâyeti üzerine ziyâde ediyordu.**” sözünden, ikisinden birinin diğerine ziyadesinin önceki isnâda göre olduğu ortaya çıktı. Çünkü ilki, Süfyân’ın sadece Amr b. Dînâr’dan rivâyetidir. O, İbn Cüreyc’in iki şeyhinden biridir. “O ikisi dışında da bu hadisi tahdîs ettiklerini işittim” sözü ile zikredilen hadis kastedilir.

İbn Cüreyc, mübhem bıraktığı –Osman b. Ebî Süleyman (ö. 121-130 h.) gibi– bazı kimseleri açıklamıştır. O, bu kıssadan bir miktarını İbn Cüreyc’in şeyhleri Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr (ö. 113/731), Abdullah b. Osman b. Huseym (ö. 132/750) ve Abdullah b. Hürmüz (ö. 148/765)’den rivâyet eden Sa’îd b. Cübeyr kanalıyla rivâyet etmiştir.¹⁹⁴⁰ Bu hadisi Sa’îd b. Cübeyr’den rivâyet edenlerden biri de Ebû İshâk es-Sebî’î’dir. Onun rivâyeti Müslim¹⁹⁴¹ ve Ebû Dâvûd’da¹⁹⁴² yer almaktadır.

İbn Cüreyc’in, her bir şeyhin diğerinden farklı olarak yapmış olduğu ziyâdeyi açıkladığını görüyoruz. Mesela, o şöyle diyor: “Amr’a gelince, bana dedi ki: O, “Allah’ın düşmanı yalan söylemiş!” O, bu ifadenin Amr b. Dînâr’ın rivâyetinde bulunduğunu, Ya’lâ b. Müslim’in rivâyetinde bulunmadığını beyan etmek istemiştir.¹⁹⁴³ Aynı şekilde Ya’lâ b. Müslim’in de şeyhine nisbetle yapmış olduğu açıklamıştır. Buhârî, bu ziyâdeleri telakki ettiği şekilde rivâyet etmiş, onları tek bir rivâyet haline getirmek için aralarında telfîk yapmamış veya lafızları birbirine katmamıştır.

Buraya kadar anlatılanlarda Buhârî’nin hadislerin metinlerindeki ziyâdelere önem verdiği ortaya çıkmaktadır. O, onları genellikle karşılaştırma yapmak suretiyle aynı yerde beyân ediyordu. İleride ayrıntılı olarak bahsedileceği üzere bu, tarikleri bir

¹⁹³⁹ Buhârî, Tefsîr (Kehf) 3 (No: 4726).

¹⁹⁴⁰ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XIII, s. 530.

¹⁹⁴¹ Müslim, Fedâil 46 (No: 171/2380).

¹⁹⁴² Ebû Dâvûd, Sünne 17 (No: 4705).

¹⁹⁴³ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XIII, s. 531.

araya toplama şekillerinden biridir. Buhârî ziyâdeyi işaret ederek ya reddediyordu veya onlardan sabit olmayanları hazfediyordu.

4.1.14. Müdrec Lafızlara Özen Göstermesi

İdrâc konusu, şifahî rivâyette meydana gelen hataların sebeplerinden biri olarak daha önce ele alınmıştı. Âlimler, Peygamber'in (s.a.v.) lafızlarından olmayan herhangi bir şey dahil olmaması için idracı açıklamaya ve ondan sakındırmaya özen göstermişlerdir.

Bu başlık aslında bir önceki başlıkla ilgili olsa da, önemine binaen müstakil olarak ele alınmıştır. Bunun sebebi Hadis Usûlü âlimleri eserlerinde bu konuya özel bir bahis olarak temas etmişlerdir. Ayrıca Buhârî'nin *Sahîh*'inde müdrec rivâyetleri tahrir etmesi nedeniyle kendisine yönelik itirazlarda bulunulmuştur.

Bu başlığın hedefi, Buhârî'nin metinlerdeki müdrec lafızlar karşısındaki tavrını araştırmaktır. Çünkü bu, özellikle Peygamber'in (s.a.v.) hadisine ona ait olamayan şeylerin girmesinin sebeplerinden biridir. Bu bağlamda Buhârî'nin bu husustaki yöntemi ve müdrec rivâyeti caiz kılan gerekçeleri ele alınacaktır.

4.1.14.1. Müdrec Lafzı Beyan Etmesi

Buhârî'nin müdrec lafzı ifade edip bunu açıkça söylemesi, çok nadir görülür. Onun, müdrece ilişkin bu ender ifadelerinden biri şu rivâyette yer almaktadır:

Buhârî dedi ki: Bize Abdullah b. Sabbâh tahdîs etti: Bize Mu'temir tahdîd etti: Avf'dan işittim: Bize Muhammed b. Sîrîn tahdîs etti ki, o, Ebû Hüreyre'nin şöyle dediğini işittiştir: "Zaman yaklaşıncı mü'minin rüyası neredeyse yalan çıkmaz. Çünkü mü'minin rüyâsı, nübüvvetin kırkaltı cüz'ünden bircüz'dür. "Nübüvvetten olan bir kısım (parça) yalan barındırmaz." **Muhammed şöyle dedi:** "Ben de bunu söylüyorum." **O (İbn Sîrîn) dedi ki:** Şöyle deniliyordu: "Rüyâ üç çeşittir: Nefsin konuşması, şeytânın korkutması ve Allah tarafından olan müjde. Kim rüyâsında hoşlanmayacağı birşey görürse, onu hiç kimseye anlatmasın ve kalkıp namaz kılsın!" **O (İbn Sîrîn) dedi ki:** "O (Ebû Hüreyre) rüyâda ğull (bukağı lâle ve kelepçe) görmekten hoşlanmazdı da kayd'dan (köstekten) hoşlanırdı." **Denilir ki:** "Kayd (köstek), dînde sebattır. وَأَدْرَجَهُ بَعْضُهُمْ كُلَّهُ فِي الْحَدِيثِ. Bunların bâzısı, da ("Rüya üç sınıftır" dan "kayd, dînde sebâttır" sözüne kadar olan) bu ifâdeler merfû'

olarak hadîste kılınırlardır. Avf'ın hadisi daha açıktır. Yûnus,“Ben onun Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edildiğini zannediyorum!” demiştir.¹⁹⁴⁴

Buhârî'nin sözünden anlaşılan o ki, “Katâde, Yûnus, Hişâm ve Ebû Hilâl, İbn Sîrîn'den, o Ebû Hüreyre'den, o da Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet etmişlerdir. Bunların bazıları, bunun tamamını bu hadise idrac etmişlerdir. Avf'ın hadisi daha açıktır.” ifadesinden, zikredilen râvilerin hadisin aslını rivâyette ittifakla merfû' olarak naklettikleri anlaşılmaktadır. Buhârî'nin, “Şöyle deniliyordu” sözünden itibaren ise, onlardan bazılarının hadisin tamamını merfû' olarak, bazılarının ise bir kısmını naklettikleri anlaşılmaktadır.¹⁹⁴⁵

•Buhârî'nin naklettiği Avf el-A'râbi (ö. 146/763) rivâyetine göre idrâca giren üç ibâre vardır:

1) “Nübüvvetten olan bir kısım (parça) yalan barındırmaz.”:

Abdulahak el-İşbilî bu rivâyeti, “Nübüvvetten olan bir kısım (parça) yalan barındırmaz” ibaresinin İbn Sîrîn'in sözü olduğuna dikkat çekmeksizin veya işaret etmeksizin Buhârî'nin kanalıyla rivâyet etmiştir.¹⁹⁴⁶ İbnü'l-Mevvâk (ö. 642/1244), Abdulhakk'ın bu ziyadenin idrâcını gözden kaçırdığını, bu hususta şüphe bulunmadığını ve bunun İbn Sîrîn'in sözü olup merfû' olmadığını açıklamıştır.¹⁹⁴⁷

Ebû Bekr el-Katî'nin (ö. 378/988-89) naklettiği şu rivâyet bunu tekid etmektedir: Bişr b. Mûsâ → Hevze b. Halîfe → Avf → Muhammed → Ebu Hüreyre'den rivâyet ettiğine göre O (r.a.) şöyle demiştir: “Zaman yaklaşıncâ mü'minin rüyası neredeyse yalan çıkmaz. Çünkü mü'minin rüyâsı, nübüvvetin kırkaltı cüz'ünden bir cüz'dür.” Muhammed dedi ki: “Nübüvvetten olan bir kısım (parça) yalan barındırmaz.” Sonra o (Muhammed) şöyle dedi: “Bunu ben söylüyorum.”¹⁹⁴⁸ Görüldüğü üzere bunun Muhammed b. Sîrîn'in sözü olduğu ve merfû olmadığı hususunda bir karışıklık bulunmadığı açıktır.

¹⁹⁴⁴ Buhârî, Ta'bir 26 (No: 7017).

¹⁹⁴⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 482.

¹⁹⁴⁶ İbnü'l-Harrât, *el-Ahkâmü'l-Vustâ min Hadîsi'n-Nebî (s.a.v.)*, C. IV, s. 357.

¹⁹⁴⁷ İbnü'l-Mevvâk, Muhammed b. Ebî Yahyâ, *Buğyetü'n-Nükkâdü'n-Nakale fîmâ Ehalle bihi Kitâbu'l-Beyân ve Ağfelehu ev Eleme bihi femâ Temmemehu ve lâ Kemmelehu*, Thk. Muhammed Harfâşî, 1. Baskı, y.y., 1425/2004, C. II, s. 273.

¹⁹⁴⁸ Ebû Bekr el-Katî'i, Ahmed b. Ca'fer el-Bağdâdî, *el-Cüz'ü'r-Râbi' mine'l-Fevâidi'l-Müntekâti'l-'Avâli min hadîsi'l-Katî'i*, Seçen: Ömer b. Ca'fer b. Ebu's-Serî el-Basrî, (yazma), Hadis no: 8. Bu

İbn Hacer, bu ibareyi şu sözleriyle açıklamıştır: “Bu ifade (Nübüvvetten cüz’ olan şey ise yalan olmaz), zikredilen hadisin tariklerinden herhangi birinde geçmemiştir. İfadenin burada zikredilmesinden ise onun merfû olduğu anlaşılır. Eğer böyle ise, hadiste nübüvvetten murâdın sıdk olarak anlaşılması daha uygundur. Bundan sonra bana “Muhammed dedi ki: Bunu ben söylüyorum” sözündeki, “hazihi/bunu” kelimesinin zikredilen cümleye işaret olduğu aşikar oldu. İşte bu, “hazihi/bunu” sözünden sonra Buhâhî’nin “kâle/dedi” sözünü tekrar etmesindeki sırdır.”¹⁹⁴⁹

Buna göre ifade, İbn Sîrîn’in sözü olup merfû değildir. Bunu, “Bunu ben söylüyorum” sözüyle beyan etmiştir. Ebû Zerr’in rivâyetinde ve bütün tariklerde böyledir. Aynı şekilde onu, İsmâîlî¹⁹⁵⁰ ve Ebû Nu‘aym¹⁹⁵¹ *Müstahrec*’lerinde zikretmişlerdir.

Ebû Avâne, onu Hişâm → İbn Sîrîn tarikiyle mevsûl ve merfû olarak tahrîc ettikten sonra şöyle demiştir: “Bu, ancak İbn Sîrîn’den sözü olabilir.”¹⁹⁵² İbn Hacer, bunun ardından şöyle demiştir: “Buhârî, rivâyetin sonunda merfûyu mevkuftan ayıracak şekilde “Avf’ın hadisi daha açıktır.” sözüyle buna işaret etmiştir.”¹⁹⁵³

2) “Rüyâ üç çeşittir:...”

Buhârî’nin rivâyetinin bu kısmı, hüküm itibarıyla merfû veya mevkûf tereddüdünü barındıracak şekilde gelmiştir. Başka tariklerden ise merfû olarak gelmiştir.

Kirmânî şöyle demiştir: “Onun, كَانَ يُقَالُ “Şöyle deniliyordu” sözünün merfû olup olmadığı hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları, كَانَ يُقَالُ sözünden فِي الدِّينِ sözüne kadar olan kısmın tamamının merfû olduğunu söylemiştir. Bazıları ise, tamamının İbn Sîrîn’in sözü olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla كَانَ يَكْرَهُ “O hoşlanmazdı” fiilinin fâili Ebû Hüreyre’dir.”¹⁹⁵⁴

¹⁹⁴⁹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 478.

¹⁹⁵⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 478.

¹⁹⁵¹ Bunu, *el-Müstahrec*’in (el-Müsne) matbu nüshasında bulamadık. Ona İbn Hacer işaret etmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 478.) Onu, İbnü’l-Haddâd rivâyet etmiştir. Bkz. Ebû Nu‘aym el-Haddâd, *Câmi‘u’s-Sahâhayn bi-Hazfi’l-Mu‘âd ve’t-Turuk*, C. IV, s. 8.

¹⁹⁵² İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 479.

¹⁹⁵³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XXII, s. 479.

¹⁹⁵⁴ Kirmânî, *el-Kevâkibu’d-Derârî*, C. XXIV, s. 120.

Muhtemelen Kirmânî, bu sözün İbn Sîrîn'in sözü olduğu görüşüne meylediyordu. Zira o, bunu şu sözleriyle gerekçelendirmiştir: “Muhtemelen Muhammed, tekârüb hadisinin manâsının “mü’minin bütün rüyâları” şeklinde te’vil edilmesinden korkmuştur. O vakit hepsi nübüvvetten bir cüz sayılmış olur.”¹⁹⁵⁵

İbn Hacer, Kirmânî'nin bu ifadesini et-Tîbî'den (ö. 743/1343) alıntıladığını söylemiş ve şöyle demiştir: “Bunu İbn Sîrîn'den rivâyet eden râvinin söylemiş olması mümkündür. Bu durumda كان (kâne)'nin ismi, İbn Sîrîn'e ait bir zamir olur. İbn Sîrîn tarafından söylenmiş olması da muhtemeldir. Bu durumda كان (kâne)'nin ismi, ya Ebû Hüreyre'ye ya da Nebî (s.a.v.)'ye ait bir zamir olur. Müslim bu hadisi, İbn Sîrîn'den başka bir tarikla tahrîc etmiş ve sonunda şöyle demiştir: Bunun hadisin bir kısmı mı yoksa Hz. Peygamber'in sözü mü olduğunu bilemiyorum”¹⁹⁵⁶

Dedi ki: “Şöyle deniliyordu: Rüyâ üç çeşittir...” Burada “kâle/dedi”nin söyleyeni Muhammed b. Sîrîn'dir. O, bu rivâyette söyleyeni mübhem bırakmıştır ki, o isim Ebû Hüreyre'dir. Bazı râviler onu merfû olarak rivâyet ederken, bazıları da mevkuf olarak rivâyet etmiştir. Ahmed, bu hadisi Hevze b. Halîfe (ö. 216/831) → Avf'ın tarikiyle merfû olarak tahrîc etmiştir: “Rüyâ üç çeşittir...” hadisin geri kalanı aynıdır.¹⁹⁵⁷ Bu hadisi, Tirmizî¹⁹⁵⁸ ve Nesâî¹⁹⁵⁹, Sa'îd b. Ebî 'Arûbe → Katâde → İbn Sîrîn → Ebû Hüreyre'den rivâyet ettiklerine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Rüya üç sınıftır: Biri hak rüyâdır, diğeri kişinin kendisinin meydana getirdiği rüyâdır, bir başkası ise şeytanın üzüntü verdiği rüyâdır.*” Müslim¹⁹⁶⁰, Ebû Dâvûd¹⁹⁶¹ ve Tirmizî¹⁹⁶² bu hadisi, Abdulvehhâb es-Sekafî → Eyyûb → Muhammed b. Sîrîn tarikiyle merfû' olarak şu lafızla tahrîc etmişlerdir: “*Rüya üç sınıftır: Biri sâlih rüyadır ki, Allah'tan bir müjdedir.*” Hadisin geri kalanı benzerdir.¹⁹⁶³ Bu hadisi Ali b. el-Medînî, Müslim b. Mişkem → Avf b. Mâlik tarikiyle tahrîc etmiştir. Müslim Avf'a,

¹⁹⁵⁵ Kirmânî, **el-Kevâkibu'd-Derârî**, C. XXIV, s. 120.

¹⁹⁵⁶ Tîbî, Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdullah, **Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-Mesâbih (el-Müsemma bi'l-Kâşif 'an Hakâiki's-Sünen)**, Thk. Abdulhamîd Hindâvî, 1. Baskı, Riyad, 1417/1997, C. IX, s. 3004; ayrıca bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXII, s. 482.

¹⁹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XV, s. 65 (9128).

¹⁹⁵⁸ Tirmizî, Rüyâ 7 (No: 2280).

¹⁹⁵⁹ Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C. IX, s. 334 (No: 10680).

¹⁹⁶⁰ Müslim, Rüyâ (No: 6/2263).

¹⁹⁶¹ Ebû Dâvûd, Edeb 97 (No: 519).

¹⁹⁶² Tirmizî, Rüyâ 1 (No: 2270).

¹⁹⁶³ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXII, s. 479.

“Sen bunu Resûlullah’tan (s.a.v.) işittin mi?” demiş, o da “Ben onu Resûlullah’tan (s.a.v.) üç defa işittim.” demiştir.¹⁹⁶⁴

İbn Hacer başka bir yerde şöyle demiştir: “Avf’tan rivâyette bulunan bazı râviler, Mu‘temir b. Süleyman’ın (ö. 187/803) zikrettiğinin bir kısmını rivâyet etmekle yetinmişlerdir. Nitekim bunu Hevze ve Îsâ b. Yûnûs rivâyetinden hareketle beyan etmiştim.”¹⁹⁶⁵

İbn Hacer, Hevze’nin Avf’tan naklettiği rivâyeti beyan etmiştir. Îsâ b. Yûnûs’un Avf’tan rivâyetine gelince, buna **يَكْذِبُ** kelimesini **رُؤْيَا الْمُؤْمِنِ** ifadesinden önceye alarak hadisi ele aldığı girişte işaret etmiştir. Bu rivâyet İsmâîlî’nin *Müstahrec*’indedir. Mutemir Avf’tan hadisin bazı kısımlarını mevkuf olarak rivâyet ederken, Hevze ise Avf’tan ona muhalefet ederek müsned suretiyle rivâyet etmiştir. Hevze, hakkında ihtilaf olan bir râvidir ve onun Avf’tan naklettiği rivâyetinde kuvveti hususunda ittifak yoktur. Genel görüşe göre, onun mertebesi sikadan aşağı bir seviyededir. Yahyâ b. Ma‘în onu açıkça zayıf saymakla birlikte¹⁹⁶⁶ özellikle Hevze rivâyetinde zayıf addetmiştir.¹⁹⁶⁷ Bir defasında, “Hevze (rivâyet) hususunda muteber değildi.” demiştir. Ona, “Niçin?” diye sorulduğunda, “Hiç kimse bu hadisleri onun naklettiği gibi nakletmemiştir. O, aynı zamanda sağırdı.” Nesâî, “Onda bir beis yoktur.” demiştir.¹⁹⁶⁸ Onun bu ifadesi, onu sika addetme mesabesinde. Zehebî ise onu, “hadis ehli ve bilgi sahibi” olarak nitelemiştir. Ancak onun kitaplarının çoğu yok olmuş, o da elinde kalanlarla tahdîs etmiştir.¹⁹⁶⁹

“Elinde kalan kitaplardan” ifadesi, açıklayıcı bir ibare olarak gelmiştir. Onlardan kâmil olanlardan biri Avf’ın kitabıdır.¹⁹⁷⁰

el-Esrem, Ahmed’den rivâyet ederek şöyle demiştir: “Bu sağır –yani, Hevze– Avf’tan daha zabt sahibidir” Sonra da, “Onun sadûk olduğunu zannediyorum.” demiştir.¹⁹⁷¹ Bir defasında, “Onun hadisi ne kadar salihdir” demiştir.¹⁹⁷²

¹⁹⁶⁴ İbnü’l-Medînî, Ali b. Abdullah, **el-Cüz’ü’l-Hâmis mine’l-Ehâdisi’l-Mu‘allele**, Thk. Hâlid b. Muhammed el-Muhtâr el-Bedâvî es-Sibâ’î, 1. Baskı, Tanca, Beyrut, 2017, No: 45.

¹⁹⁶⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXII, s. 482.

¹⁹⁶⁶ Belhî, Ebü’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, **Kabulu’l-ahbar ve marifetü’r-ricâl**, Thk. Hüseyin Hansu, Kuramer, İstanbul; Darü’l-Feth, Amman 2018, s. 294; Halîlî, **el-İrşâd fî Ma‘rifeti Ulemâi’l-Hadîs**, C. II, s. 591.

¹⁹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XVI, s. 144; Zehebî, **el-Muğnî fî’l-Du‘afâ**, C. II, s. 713.

¹⁹⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XVI, s. 145.

¹⁹⁶⁹ Zehebî, **Siyer**, C. X, s. 121.

¹⁹⁷⁰ İbn Sa’d, **et-Tabakâtü’l-Kebîr**, C. IX, s. 341; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XVI, s. 146.

¹⁹⁷¹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, C. IX, s. 119.

¹⁹⁷² Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. XVI, s. 145.

Buhârî, onun Avf el-A'râbî'den semâ'ını isbat etmiştir.¹⁹⁷³ Buhârî, onu idrâk etmiş ve ondan işitmiş olmasına rağmen *Sahîh*'te ondan tahrîc etmemiştir.¹⁹⁷⁴

Ebû Hâtîm¹⁹⁷⁵ ve aynı şekilde Zehebî¹⁹⁷⁶ onun "sadûk" olduğunu söylemişlerdir. Zehebî, *el-Muntekâ* isimli eserinde onu sadece "Avf'ın öğrencisi olarak nitelemiştir.¹⁹⁷⁷ Ebû Hâtîm bir defasında, "Ondan rivâyetleri Bağdat'ta yazdık. O, son derecede sağırdı."¹⁹⁷⁸

Münekkitlerin Hevze'nin hakkındaki sözlerinden, onun sika derecesine ulaşmadığı görülür. Her ne kadar Ahmed b. Hanbel onu Avf'ın rivâyetinde sika kabul etse de, Yahyâ b. Ma'in onu Avf'ın rivâyetinde zayıf addetmiştir. Buhârî, onu istisnâ ederek kendisinden işitmiş olmasına rağmen *Sahîh*'te ondan rivâyet etmemiştir.

Hatîb el-Bağdâdî şöyle demiştir: "Zikrettiğimiz bu hadislerde geçen metnin hepsi Resûlullah'ın (s.a.v.) sözüdür. Sadece القيد (köstek) ve الغل (bukağı) lafızları Ebû Hüreyre'nin sözü olup bu râviler tarafından hadise idrac edilmiştir. Bunu Ma'mer b. Râşid, Eyyûb → Muhammed b. Sîrîn rivâyetinde beyan etmiştir Sonra Hatîb, Avf'ın rivâyetinde Buhârî'nin tarikiyle nakletmiş, ancak onun hakkında bir yorumda bulunmamıştır¹⁹⁷⁹

Begavî şöyle demiştir: "Avf, onu İbn Sîrîn'den rivâyet etmiş ve "Rüyâ üç çeşittir" ifadesini sonuna kadar İbn Sîrîn'in sözü saymıştır."¹⁹⁸⁰ Abdulvehhâb es-Sekafî, Eyyûb es-Sahtiyânî → Muhammed b. Sîrîn'den rivâyet ederek hadiste geçen her sözü ondan saymıştır: (Hz. Peygamber) Dedi ki: "Ben kaydı (kösteği) severim ve gullden (bukağıdan) nefret ederim. Kayd (köstek), dinde sebattır." Bunun hadiste mi olduğunu veya İbn Sîrîn'in mi söylediğini bilmiyorum. Ma'mer onu Eyyûb'den rivâyet ederek Ebû Hüreyre'nin sözü saymıştır.¹⁹⁸¹

¹⁹⁷³ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. VIII, s. 246.

¹⁹⁷⁴ Halîlî, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, C. III, s. 958.

¹⁹⁷⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. IX, s. 119.

¹⁹⁷⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, C. IV, s. 432.

¹⁹⁷⁷ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *el-Muktenâ fî Serdi'l-Kunâ*, Thk. Muhammed Sâlih Abdulazîz el-Murâd, Medine, 1408h., C. I, s. 90 (No: 449).

¹⁹⁷⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. IX, s. 119.

¹⁹⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali, *el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdrecc fi'n-Nakl*, Thk. Muhammed Matar ez-Zehrânî, 1. Baskı, y.y., 1418/1997, C. I, s. 170-172.

¹⁹⁸⁰ Begavî, *Şerhü's-Sünne*, C. XII, s. 209.

¹⁹⁸¹ Begavî, *Şerhü's-Sünne*, C. XII, s. 209.

Buhârî'nin, tarikini Avf'tan rivâyet ederek tahrîc ettiği Mu'temir b. Süleyman'a gelince; İbn Sa'd¹⁹⁸² ve İbn Ma'in¹⁹⁸³ onu sika saymışlardır. Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Mu'temir b. Süleyman ne kadar hafıdır! Biz ona ne sorarsak soralım mutlaka bir cevabı bulunurdu."¹⁹⁸⁴ Ebû Hâtim¹⁹⁸⁵ ve İclî¹⁹⁸⁶ de onu sika saymışlardır. İbn Hibbân onu *Sikât'inde* zikretmiş¹⁹⁸⁷ ve bir defasında kendisinden müteyakkız olarak bahsetmiştir.¹⁹⁸⁸

Aynı şekilde İbn Abdilberr¹⁹⁸⁹, Zeyla'î¹⁹⁹⁰, Zehebî¹⁹⁹¹ –"O, mutlak sikadır" demiştir–, İbn Hacer¹⁹⁹² ve Aynî¹⁹⁹³ de onu sika saymışlardır.

Yahyâ b. Sa'id şöyle demiştir: "Mu'temir b. Süleyman size bir şey tahdîs ettiği zaman onu reddedin. Çünkü onun hıfzı kötüdür."¹⁹⁹⁴ İbn Hibbân, onun İbn Ma'in'e göre hüccet olmadığını zikretmiştir.¹⁹⁹⁵ İbn Hirâş, onu sâduk saymış; hıfzından rivâyet ettiği zaman hata ettiğini, kitabından rivâyet ettiği zaman sika olduğunu söylemiştir.¹⁹⁹⁶ İbn Hacer, Buhârî çoğu zaman onun rivâyetlerine mutabaât edildiğinde rivâyet ederdi. Kütüb-i Sitte musannifleri ise onun rivâyetlerini ihticâc olarak rivâyet etmişlerdir.¹⁹⁹⁷

Görüldüğü üzere bu kadar çok âlimin Mu'temir'i tevsik etmesi, onun sika olduğunu göstermektedir. İbn Hirâş ve Yahyâ el-Kattân'ın sözleri buna mani değildir. İbn Ma'in'den nakledilenler olumsuz olsa da, daha önce onu bir keresinde onu tevsik etmiştir. Kuşkusuz Mu'temir Avf'ın rivâyetinde Hevze'den daha kuvvetlidir.

¹⁹⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, C. I, s. 497.

¹⁹⁸³ İbn Ma'in, *Ma'rifetü'r-Ricâl li Yahyâ b. Ma'in Rivâyetü İbn Muhriz*, C. I, s. 108.

¹⁹⁸⁴ Ebû Dâvûd, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li Ahmed b. Hanbel*, s. 348.

¹⁹⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. VII, s. 403.

¹⁹⁸⁶ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, C. II, s. 286.

¹⁹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 521.

¹⁹⁸⁸ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr*, Mektebetü'l-Cevzî, Dammam, t.y., C. I, s. 161.

¹⁹⁸⁹ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, C. IV, s. 1568.

¹⁹⁹⁰ Zeyla'î, *Nasbu'r-Râye*, C. I, s. 133.

¹⁹⁹¹ Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, C. IV, s. 142.

¹⁹⁹² İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, No: 6785.

¹⁹⁹³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. II, s. 478.

¹⁹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, C. I, s. 472. Hatîb bunu, "Hıfzı Kötü Olan Kitabının Aslından Rivâyet Etmedikçe Onun Hadisine Güvenilmez Bâbı"nda zikretmiştir. Ayrıca bkz. Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, C. II, s. 840.

¹⁹⁹⁵ Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, C. IV, s. 142.

¹⁹⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, C. VI, s. 349; a.mlf. *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 459.

¹⁹⁹⁷ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 459.

Dârektunî, hadisin bu kısmının merfû olduğunu tercih etmiştir. O, Hevze'nin Avf'dan bu kısmı rivâyetinde ref' ettiğini zikretmiştir.¹⁹⁹⁸ Dârekutnî, Buhârî'nin ondan tahrîc ettiği rivâyete işaret etmemiştir.

Netice itibariyle, İbn Sîrîn'in *وكان يقال* "Şöyle deniliyordu" ifadesinde, hadisin baş kısmına (Nübüvvet'ten cüz' olan şey ise yalan olmaz) nispetle re'f hususunda ihtimal vardır. Zira, hadisin baş kısmının merfû' olduğunu; القيد (köstek) sözünün ise Ebû Hüreyre'den mevkûf olduğunu açıklamıştır. Daha sonra bununla ilgili açıklama gelecektir. الرؤيا ثلاث "Rüyâ üç çeşittir" rivâyeti, Avf'ın merfû tarikinin dışında başka tariklerle de gelmiştir. Ali b. el-Medîni'nin *İlel*'inde tahrîc ettiği rivâyet açık bir şekilde merfûdur.

3) "Kayd, dînde sebattır." Sözü

Bu sözün merfû mu yoksa Ebû Hüreyre'den mevkuf mu olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları da bu sözün İbn Sîrîn'in sözü olduğu görüşündedir. Ancak bu zayıf bir kanaattir.

el-Humeydî (ö. 488/1095), *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'da Buhârî'nin rivâyet ettiği aynı lafızla zikretmiştir: ويقال: القيد ثبات في الدين Denilir ki: "Kayd (köstek), dînde sebattır."¹⁹⁹⁹

Katâde'nin Muhammed b Sîrîn → Ebû Hüreyre kanalıyla Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet ettiği hadisinde de benzer lafızlardır. Katâde, hadise "O, rüyâda ğull (bukağı) görmekten hoşlanmazdı..." sözünü idrâc etmiştir. O, "Çünkü mü'minin rüyâsı, nübüvvetin kırkaltı cüz'ünden bir cüz'dür" ibaresini de zikretmedi. Bunu, Ma'mer'in Eyyûb'den Peygamber'e (s.a.v.) nisbet ederek rivâyet ettiği hadisin sonunda zikretmiştir.²⁰⁰⁰ Aynı şekilde Eyyûb, Muhammed b. Sîrîn'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Ebû Hüreyre şöyle demiştir: "Uykuda kayd'ı (kösteği) severim ve ğull'den (bukağıdan) nefret ederim. Uykuda kayd (köstek), dînde sebattır." Bunu, Ali b. el-

¹⁹⁹⁸ Dârekutnî, Ali b. Ömer, *el-İlel'ü'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*, Thk. Mahfûzurrahman Zeynüddîn es-Selefi, 1. Baskı, Riyad, 1405/1985, C. X, s. 31-33.

¹⁹⁹⁹ Humeydî, Muhammed b. Futûh, *el-Cem' beyne's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim*, Thk. Ali Hasan el-Bevvâb, 1. Baskı, Beyrut, 1419/1998, C. III, s. 27.

²⁰⁰⁰ Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, C. III, s. 28. Onun buradaki sözü genellikle Müslim'in rivâyetlerindendir.

Medîni²⁰⁰¹ ve İbn Hibbân *Sahîh*'inde²⁰⁰², Süfyân b. Uyeyne'nin Eyyub'tan olan tarikiyle tahrîc etmişlerdir.

Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî, onu Abdulvehhâb es-Sekafî'nin Eyyûb'den rivâyetinden tahrîc etmiştir.²⁰⁰³ Abdulvehhâb es-Sekafî, “Zaman yaklaşınca...” hadisini zikretti. Sonra “Müslümanın rüyası... bir cüz'dür.” dedi. Sonra, “Rüyâ üç çeşittir:...” dedi. Sonra da, “O, kaydı (kösteği) sever, ğull'ü (bukağı) sevmezdi. Kayd, dînde sebattır.” dedi. Bunun hadiste mi olduğunu, yoksa İbn Sîrîn'in mi söylediğini bilmiyorum. Müslim'in rivâyetindeki, “.... bilmiyorum” lafzını ise Ebû Dâvûd ve Tirmizî zikretmemişlerdir.²⁰⁰⁴

Müslim, Ma'mer'in Eyyûb'den naklettiği rivâyetin akabinde isnadıyla sevkettiği rivâyette şöyle geçmektedir: Ebû Hüreyre dedi ki: “Kayd (köstek) hoşuma gider; ğull'den (bukağıdan) nefret ederim. Kayd, dînde sebattır.” Bunun ardından şu sözünü söylemiştir: “O –yani, Hişâm– Katâde'den rivâyet ettiği hadise وأكره الغل “Bukağıdan nefret ederim.” sözünü idrâc etmiştir.²⁰⁰⁵ Begavî, idrâcı Katâde'ye nisbet ederek şöyle demiştir: “Onu Katâde de rivâyet etmiştir. Bunların hepsini hadise o idrâc etmiştir.”²⁰⁰⁶ Hatîb şöyle demiştir: “Kayd (köstek) ve ğull (bukağı) hariç, metnin tamamı merfûdur.²⁰⁰⁷ Bu hususta Suyûtî de aynı kanaattedir.²⁰⁰⁸

Hatîb, kayd (köstek) ve ğull (bukağı) lafızlarının geçmediği merfû hadisleri rivâyet ettikten sonra şöyle demiştir: “Zikrettiğimiz bu hadislerdeki metinlerin hepsi Resûlullah'a (s.a.v.) aittir; kayd (köstek) ve ğull (bukağı) lafızları hariç. Bunlar Ebû Hüreyre'nin sözleridir. Onları bu râviler hadise idrâc etmiştir. Bu durumu Ma'mer b. Râşid, Eyyûb kanalıyla Muhammd b. Sîrîn'den nakletmiş olduğu rivâyetinde beyan etmiştir”²⁰⁰⁹

Hatîb'in bu ifadesinden, onun rivâyet ettiği hadislerde ilgili açıklamalar yaptığını, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen sözün durumunu ve ona idrâc edilen kısmı

²⁰⁰¹ İbnü'l-Medîni, *el-Cüz'ü'l-Hâmis mine'l-Ehâdisi'l-Mu'allele*, No: 43.

²⁰⁰² İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, C. V, s. 349.

²⁰⁰³ Müslim, Rüyâ (No: 6/2263); Ebû Dâvûd, Edeb 97 (No: 519); Tirmizî, Rüyâ 1 (No: 2270).

²⁰⁰⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 484.

²⁰⁰⁵ Müslim, Rüyâ, (No: 6/2263).

²⁰⁰⁶ Begavî, *Şerhü's-Sünne*, C. XII, s. 209.

²⁰⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdrecc fi'n-Nakl*, C. I, s. 170.

²⁰⁰⁸ Suyûtî, *el-Medrec ile'l-Müdrecc*, s. 36.

²⁰⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdrecc fi'n-Nakl*, C. I, s. 170.

beyan ettiğini görülmektedir. Hatîb rivâyet etmiş olduğu Avf'ın tarikine dair ise herhangi bir yorum yapmamıştır.²⁰¹⁰

Ebû Avâne, *Sahîh*'inde kayd (köstek) lafzını Abdullah b. Bekr → Hişâm tarikiyle tahrîc etmiş ve şöyle demiştir: “ Doğrusu bu, İbn Sîrîn'in sözüdür”²⁰¹¹

Müslim, Hammâd b. Zeyd → Hişâm b. Hassân ve Eyyûb tarikiyle ki bunların ikisi Muhammed b. Sîrîn'den o da, Ebû Hüreyre'den rivâyetine göre, O (ra) şöyle demiştir: “Zaman yaklaşınca...” (Müslim) dedi ki: “Hadisi nakletti ve Peygamber'i (s.a.v.) zikretmedi.”²⁰¹²

Buhârî'nin işaret ettiği Yûnus b. Ubeyd rivâyetine gelince, Bezzâr onu *Müsned*'inde Ebî Halef –ki o, Abdullah b. İsâ el-Hazzâz el-Basrî'dir– → Yûnus b. Ubeyd → Muhammed b. Sîrîn → Ebû Hüreyre rivâyetinde O (ra) şöyle demiştir: “Zaman yaklaşınca, mü'minin rüyâsı neredeyse yalan çıkmaz. O, kaydı (kösteği) severdi ve gullden (bukağıdan) nefret ederdi.” Dedi ki: “Onu, Resûlullah'tan merfû olarak rivâyet ettiğini tercih ediyorum.” Bezzâr dedi ki: “Muhammed'den çeşitli vecihlerle rivâyet edilmiştir. Ancak Yûnus → Muhammed b. Sîrîn'den rivâyeti nadir olduğu için Yûnus'un rivâyetini zikrettik.”²⁰¹³ Buhârî bunu, ondan şu sözlerle nakletmiştir: “Yûnus, “*kayd* (köstek) kısmının Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edildiğini düşünüyorum” dedi.”²⁰¹⁴

Kurtubî şöyle demiştir: “Hadisin zahiri, onun Peygamber'in (s.a.v.) sözü olduğunu gösteriyor. Ancak hadisi, Muhammed b. Sîrîn kanalıyla Ebû Hüreyre'den rivâyet eden Eyyûb, bunun Peygamber'in (s.a.v.) sözü mü yoksa Ebû Hüreyre'nin sözü mü olduğu hususunda şüphe ettiğini haber vermişti. Böylece zahire itimad edilemez”²⁰¹⁵ Kurtubî, siyâkın zahirinin tamamının Peygamber'in (s.a.v.) sözü olduğunu gösterdiğini; ancak Eyyûb'un *kayd* (köstek) sözünün Peygamber'e (s.a.v.) mi yoksa Muhammed b. Sîrîn'e ait mi olduğu hususunda şüphe ettiğini söylemiştir.

İbn Hacer, onun bu görüşüne karşı şu sözleriyle cevap vermiştir “Bu, reddedilmesi gereken bir hasırdır. Sanki o, özellikle Müslim'in rivâyeti hakkında

²⁰¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdreç fi'n-Nakl*, C. I, s. 171-172.

²⁰¹¹ Bunu, matbu *el-Müstahrec*'de (el-Müsned) bulamadık. Buna İbn Hacer işaret etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 485.

²⁰¹² Müslim, *Rüyâ*, (No: 6/2263).

²⁰¹³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 484.

²⁰¹⁴ Buhârî, *Ta'bîr* 26 (No: 7017).

²⁰¹⁵ Kurtubî, *el-Müfhim li-mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, C. VI, s. 20.

değerlendirme yapmıştır. Zira Müslim, Avf tarikiyle tahrîc etmemiştir. O, Katâde → Muhammed b. Sîrîn tarikiyle tahrîcde bulunmuştur. Dolayısıyla Eyyûb'un şüphe etmesinin yanında Katâde gibi şüphe duymayanların rivâyetine itibar etmemek icab etmez. Fakat mufasssal rivâyette ziyâde bulunduğu zaman tercih edilir.”²⁰¹⁶ Nitekim Buhârî'nin Avf'tan tahrîc etmiş olduğu rivâyette *kayd* (köstek) sözünün Peygamber'e (s.a.v.) ref' edilmediği açıktır.

Buhârî'nin, “Bunların bazısı, bunun tamamını bu hadise idrâc etmişlerdir.”²⁰¹⁷ sözü, hadisin tamamını merfû yapar.²⁰¹⁸ Dolayısıyla ona *kayd* (köstek) kısmı da dahil olmaktadır. O, bununla Hişâm b. Hassân'ın Muhammed b. Sîrîn'den rivâyetine²⁰¹⁹ ve Hişâm'ın Katâde'den, onun da İbn Sîrîn'den rivâyetine²⁰²⁰ işaret ediyor.

Beyhakî şöyle demiştir: “Buhârî ve Müslim *Sahîh*'lerinde hadisi Muhammed b. Sîrîn'den rivâyetle çeşitli vecihlerle tahrîc etmişlerdir. Bazıları hadise, sonunda yer alan *kayd* ve *ğull* lafızlarını idrâc etmişlerdir. Ma'mer bunu, Eyyûb → İbn Sîrîn tarikiyle vasletmiş ve Ebû Hüreyre'nin sözü saymıştır.”²⁰²¹

Münzirî (ö. 656/1258), Ebû Dâvûd'un rivâyetinin akabinde şöyle demiştir: “Bunun zahiri, tamamının Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü olduğunu gösteriyor. Fakat durum böyle değildir. Çünkü *kayd* ve *ğull* lafızları Ebû Hüreyre'nin sözü olup hadise idrâc edilmiştir. Bunlar, sabit rivâyetlerde açık olarak gelmiştir.”²⁰²² İbn Hacer, Ebû Hilâl Muhammed b. Selîm er-Râsibî'nin (ö. 167/784) Muhammed b. Sîrîn'den mevsûl olarak nalettiği rivâyeti tespit edememiştir.²⁰²³ O, *Tağlik*'te bunun yerini boş bırakmıştır.²⁰²⁴

²⁰¹⁶ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXII, s. 483.

²⁰¹⁷ Buhârî, Ta'bir 26 (No: 7017).

²⁰¹⁸ Bu, İbn Hacer'in hadisin şerhinde işaret ettiği husustur. Ancak o, Buhârî'nin bu ibaresini açıklarken Hişâm ed-Destuvâî'nin Katâde'den naklettiği rivâyetle yetinmiş ve şöyle demiştir: “Yani, onun tamamını merfû saydı.” Bundan maksat, ileride açıklayacağımız gibi, Hişâm'ın Katâde'den naklettiği rivâyettir. (Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXII, s. 482.) Ancak Buhârî şöyle demiştir: “Katâde, Yûnus, Hişâm, Hişâm ve Ebû Hilâl, bu hadîsin aslını İbn Sîrîn'den, o da Ebû Hüreyre'den; o da Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet etmişlerdir. وَأُذِرْجُهُ بَعْضُهُمْ كُلُّهُ فِي الْحَدِيثِ Bunların bázısı, da (“Rüya üç sınıftır” dan “kayd, dinde sebâtır” sözüne kadar olan) bu ifâdeler merfû' olarak hadîste kılınırlardır. Bunu açıklayan şey, Hişâm b. Hassân'ın İbn Sîrîn'den naklettiği rivâyettir. (Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXII, s. 482.) Doğrusu da budur.

²⁰¹⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVI, s. 347 (No: 10590).

²⁰²⁰ Müslim, Rüyâ, (No: 6/2263); Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, No: 7607.

²⁰²¹ Beyhakî, **Şu'abü'l-İmân**, C. VI, s. 422.

²⁰²² Münzirî, el-Hâfız Abdulazîm b. Abdulkavî, **Muhtasarü Süneni Ebî Dâvûd**, Thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, 1. Baskı, Riyad, 1431/2010, C. III, s. 377.

²⁰²³ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. XXII, s. 485.

²⁰²⁴ İbn Hacer, **Tağlikü't-Ta'lik**, C. V, s. 274.

Netice itibariyle tercih edilen görüş, *kayd* sözünün Ebû Hüreyre'ye ait olduğu yönündedir. O, bütün merfû rivâyetlere idrâc edilmiştir.

•Buhârî'nin Avf Rivâyetini Tahrîc Etmesinin Sebebi:

Buhârî, Avf hadisinin daha açık olduğunu söylemiştir. Bu, merfûyu mevkuftan ayırması, özellikle İbn Sîrîn'in "Bunu ben söylüyorum." sözünü açıkça ifade etmesi itibariyledir. Çünkü bu, "Şöyle deniliyordu" sözünün hilâfına, tahsis edilmesine delalet etmektedir. Ancak bu tahsis ve *kâne yukalu* ifadesi için geçerli değildir. Çünkü bu ifadede ihtimal vardır.²⁰²⁵

İbn Hacer, Avf rivâyetinin tercih edilmesinin sebebini mufassal olduğuna işaret etmiştir.²⁰²⁶ Çünkü mufassal rivâyette ziyâde vardır. İşaret etmek gerekir ki, bu hadiste çok tedâhül bulunduğu ve Buhârî, hadisin merfû ve mevkuf olma durumunu ayırt edebilmek için açıkça idrâcdan bahsetmiştir.

4.1.14.2. İdrâc Bulunan Hadisleri Merfûyu Müdrecden Ayırt eden Râvinin Tarihiyle Tahrîc Etmesi

Buhârî, râvinin hadisteki müdrec kısmı ayırdığı tarihi tahrîc ediyordu. Buna örnek olarak Buhârî dedi ki: Bize Ömer b. Hafs tahdîs etti: Bize babam tahdîs etti: Bize el-A'meş tahdîs etti: Bize Şakîk, Abdullah'ın (r.a.) şöyle dediğini tahdîs etti: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Kim bir şeyi Allah'a şirk koşarak ölürse cehenneme girer.*" Ben de, "*Kim bir şeyi Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer.*" dedim.²⁰²⁷

Dârekutnî dedi ki: el-A'meş, Muğîre ve Seyyâr, Ebû Vâil'den, bunların hepsi İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir, O (ra) ise Resûlullah (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğunu söylemiştir: "*Kim bir şeyi Allah'a şirk koşarak ölürse cehenneme girer.*" Ben de, "*Kim bir şeyi Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer*" diyorum. Ancak el-'Utâridî Ahmed b. Abdulcebbâr (ö. 272/885), her iki cümleyi de Peygamber'e (s.a.v.) nispet etmiştir.²⁰²⁸ el-'Utâridî, hadisin metninde vehme düşmüştür. Çünkü o, rivâyetinde metnin tamamını Peygamber'in (s.a.v.) kelâmı saymıştır. Hâlbuki böyle değildir. "Müşrik olarak ölen kimse" kısmı Resûlullah'ın (s.a.v.) sözüdür. İkinci kısımda "Müşrik olmadan ölen

²⁰²⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 482.

²⁰²⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 483.

²⁰²⁷ Buhârî, Cenâiz 1 (No: 1238).

²⁰²⁸ Dârekutnî, *el-'İlelû'l-Vâride*, C. VII, s. 268.

kimse” zikredilmiştir.²⁰²⁹ Birinci cümle merfû, ikincisi ise mevkûftur. Râvilerden bir grup bunları birbirinden ayırmıştır ki, onlardan biri Şeyhayn ve Nesâî’nin bu hadisi tahrîc ettikleri el-A‘meş’tir.²⁰³⁰ Bu yüzden Buhârî, merfûyu mevkûftan ayırt ettiği için el-A‘meş tarikini tahrîc etmiştir.

Nevevî şöyle demiştir: “En iyisi, İbn Mes‘ûd’un her iki cümleyi de Peygamber’den (s.a.v.) işittiğini söylemektir. Ancak o, bir defasında onlardan birincisini Peygamber’den (s.a.v.) hıfz etti ve işittiğinden emin oldu, diğerini ise hıfz etmedi. Bu yüzden mahfûz olanı ref‘ etti, diğerini buna ekledi. Başka bir vakitte ise ikinciye hıfz etti, birinciye merfû olarak hıfz etmedi. Bu yüzden mahfûz olanı ref‘ etti ve diğerini buna ekledi. İşte bu, açık bir şekilde İbn Mes‘ûd’un iki rivâyetinin cem edilmesidir. Her iki cümleyi de ref‘ eden başka bir rivâyet buna muvafakat etmektedir.”²⁰³¹

İbn Hacer, şu sözleriyle buna dair açıklamada bulunmuştur: “Onun söylediği şüphesiz ihtimal dâhilindedir. Fakat hadisin mahreci bir olduğu için bu uzak ihtimaldir. Eğer hadisin mahreci İbn Mes‘ûd’a kadar çeşitlilik arzetsaydı, akranları, şeyhleri ve kendi üstündekilerden farklı olarak râvilerden birinin teferrüd etmesi garip karşılanmakla beraber, yakın bir ihtimal olurdu. Yanılgının masum olmayan bir şahsa nisbet edilmesi, bu zorlamadan daha evladır.”²⁰³² Dedi ki: “Bu, akıl yürütmenin gerektirdiği bir şeydir. Çünkü cezalandırma Kur’ân ile sabittir. Sünnet de ona uygun olarak gelmiştir. Dolayısıyla cezalandırmanın hilâfına istinbâta ihtiyaç duyulmaz. Çünkü bu, zahirine hamledilmesi doğru olmadığı için araştırma konusudur.”²⁰³³

Bu bilgiler ışığında Buhârî’nin, râvinin hadisteki müdrec kısmı ayırdığı tariki tahrîc ettiğini görülmektedir.

4.1.14.3. Merfûyu –Müdrecsiz– Tahrîcle Yetinmesi

Buhârî, kendisinde idrâc bulunan hadisi tahrîc ederken bazen ref‘inde ittifak bulunan kısmı tahrîcle yetiniyordu. O, İdrâc sahibi ayırt etmediği zaman idrâc bulunan kısmı tahrîc etmiyordu. Bunun örneklerinden biri şu hadistir:

²⁰²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li’l-Vasli’l-Müdrec fi’n-Nakl*, C. I, s. 218.

²⁰³⁰ Suyûtî, *el-Medrec ile’l-Müdrec*, s. 17.

²⁰³¹ Nevevî, *el-Minhâc fi Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. I, s. 352.

²⁰³² İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 517.

²⁰³³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 517.

Buhârî dedi ki: Bize Haccâc b. Minhâl tahdîs etti: Bize Şu‘be tahdîs edip dedi ki: Bana Alkame b. Mersed haber verdi: Sa‘d b. Ubeyde’den işittim: O, Ebû Abdurrahman es-Sülemî’den, o Osman’dan (r.a.), o da Peygamber’den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: “*Sizin en hayırlınız Kur’ân’ı öğrenen ve öğretendir.*”²⁰³⁴

Bu hadisin merfû kısmı bu kadardır. Rivâyetin idrâc bulunan kısmını ise Hatîb el-Bağdâdî şu şekilde rivâyet etmiştir: “*Sizin en hayırlınız Kur’ân’ı öğrenen ve öğretendir. Kur’ân’ın sair kelâmdan üstünlüğü, Allah Teâlâ’nın yaratıklarına üstünlüğü gibidir. Bu da ondandır.*” Ebû Bekir el-Hatîb, merfû’dan sonraki ziyâde kelâmın Ebû Abdurrahman es-Sülemî’ye (ö. 73/692) ait olduğunu ifade etmiştir.²⁰³⁵

Râvilerden bazıları bu idrâcı ayırmıştır. İbn Râhûye, Ahmed b. Furât er-Râzî (ö. 258/872) ve Yahyâ b. Ebî Tâlib (ö. 275/888) bunlardandır.²⁰³⁶ Bizzat Buhârî *Halku Ef‘âli’l-İbâd*’da²⁰³⁷, Ebû Ahmed el-Askerî²⁰³⁸, aynı şekilde Beyhakî de *Şu‘abü’l-İmân*’da²⁰³⁹ bunun Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin sözü olduğunu beyan etmişlerdir.²⁰⁴⁰ Suyûtî de bunu ifade etmiştir.²⁰⁴¹

Görüldüğü üzere Buhârî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin sözü olduğu açıkça belli ve hadiste idrac olduğu kesin olan kısmı rivâyet etmemiştir.

4.1.14.4. Açık Olduğu İçin İdrâc Bulunan Hadîsleri Dikkat Çekmeksizin Tahrîc Etmesi

Buhârî, kendisinde idrâc bulunan bazı hadisleri tahrîc etmiştir. Bu hadislerde idrâcın sabit olduğu bilindiği için bunlara dikkat çekmemiştir.²⁰⁴² Çünkü istisnalar dışında hiç kimse onların Resûlullah’ın (s.a.v.) sözleri olmadığı hususunda ihtilaf etmez. Bunları, hadisi rivâyet esnasında râvilerin hadise ilişkin sözleri ve açıklamaları olarak isbat ederler. Bunun örneklerinden biri şu hadistir:

²⁰³⁴ Buhârî, *Fedâilu’l-Kur’ân* 21 (No: 5027).

²⁰³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li’l-Vasli’l-Müddrec fi’n-Nakl*, C. I, s. 253-254.

²⁰³⁶ Suyûtî, *el-Medrec ile’l-Müddrec*, s. 33.

²⁰³⁷ Buhârî, *Halku Ef‘âli’l-İbâd*, C. II, s. 52 (No: 96).

²⁰³⁸ Bunu, onun matbu kitaplarında tespit edemedik.

²⁰³⁹ Beyhakî, *Şu‘abü’l-İmân*, C. III, s. 502 (No: 2019).

²⁰⁴⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XV, s. 133.

²⁰⁴¹ Suyûtî, *el-Medrec ile’l-Müddrec*, s. 33.

²⁰⁴² Bu konuyla alaklı olarak şu çalışmadan istifade ettik. Bkz. Şûlî, Vesîm Abdulcelîl, *Menhecü’l-İmâm el-Buhârî fi’l-Hadîsi’l-Müddrec min Hilâli Kitâbihi el-Câmi’i’s-Sahîh*, Kalkilya, 2016, s. 17.

Buhârî dedi ki: Bize Bişr b. Muhammed tahdîs etti: Bize Abdullah haber verdi: Bize Yûnus, ez-Zührî'den haber verdi: Sa'îd b. el-Müseyyeb'in şöyle dediğini işittim: Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Sâlih olan memlûk kul için iki ecir vardır.*” (Ebû Hüreyre şöyle dedi): “Nefsim elinde olan Allah’a yemîn ederim ki, eğer Allah yolunda cihâd etmek, hacc yapmak ve anneme iyilik etmek olmasaydı, muhakkak köle olduğum hâlde ölmemi arzu ederdim.”²⁰⁴³

Dâvûdî²⁰⁴⁴, İbn Battâl²⁰⁴⁵, Kâdî İyâz²⁰⁴⁶, Kurtubî²⁰⁴⁷ ve Nevevî²⁰⁴⁸ gibi şarihler, bu son sözün –“Nefsim elinde olan Allah’a yemîn ederim ki,...”– Ebû Hüreyre’nin sözü olduğunu kesin bir dille ifade etmişlerdir.

Buhârî, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) izafe edilmesi imkânsız olduğu için bu idrâca işaret etmemiştir. Hadisin ikinci kısmını Hz. Peygamber’in (s.a.v.) söylemiş olması mümkün değildir. Çünkü O’nun memlûk olmayı temenni etmesi imkânsızdır. Ayrıca O’nun annesi olmadığı için iyilik etme imkanı da yoktur. Dolayısıyla bu, Ebû Hüreyre’nin (r.a.) sözü olup metne idrâc edilmiştir.²⁰⁴⁹

Hattâbî’nin sözüne göre siyakın zahiri, cümlelerin sonuna kadar ref‘ine imkân vermektedir. Zira o şöyle demiştir: “Allah, nebilerini ve seçkin kullarını kölelikle imtihan edebilir. Nitekim Yûsuf’u imtihan etmiştir.”²⁰⁵⁰ Araştırmalarda görüldüğü kadarıyla ondan başka hiç kimse bu şekilde tevil etmemiştir. Her ne kadar o, bunun vukuunu caiz görse de, ikinci kısmın Ebû Hüreyre’nin (r.a.) kelâmı olduğu bilinmektedir.

Buhârî kuvvetle muhtemel idrâc olduğu çok belirgin olduğu için bunun Ebû Hüreyre’nin (r.a.) sözü olduğunu açıklamamıştır. Çünkü söz konusu ifadenin Resûlullah’ın (s.a.v.) sözünün devamı olması mümkün değildir. Bu hadis *Sahîh-i Müslim*’de İbn Vehb → Yûnus tarikiyle “Ebû Hüreyre’nin nefsi elinde olan Allah’a

²⁰⁴³ Buhârî, ‘Itk 16 (No: 2548).

²⁰⁴⁴ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi’l-Buhârî*, C. II, s. 345; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. VIII, s. 153.

²⁰⁴⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, C. VII, s. 66.

²⁰⁴⁶ Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-Mu‘lim*, C. V, s. 436.

²⁰⁴⁷ Kurtubî, *el-Müfhim*, C. IV, s. 355.

²⁰⁴⁸ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, C. VI, s. 142.

²⁰⁴⁹ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi’l-Buhârî*, C. II, s. 345; İbn Hacer, *en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbni’s-Salâh*, C. I, s. 812-813.

²⁰⁵⁰ Hattâbî, *A‘lâmü’l-Hadîs*, C.II, s.1274; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. VIII, s. 153.

yemin ederim ki...” şeklindedir.²⁰⁵¹ Aynı şekilde onu Hibbân b. Mûsâ → İbnü’l-Mübârek → Yûnus tarikiyle Hatîb el-Bağdâdî rivâyet etmiştir.²⁰⁵²

Netice itibariyle İmâm Buhârî’nin müdrec lafızlara özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Hadise ondan olmayan bir şeyin girmemesi için bazı yerlerde onları beyan etmiştir, diğer bazı yerlerde ise hafız etmiştir. Bazı yerlerde de açık olduğu için beyan etmeksizin olduğu gibi bırakmıştır. Hadislerde vâki olan bu sıkıntı karşısında, Buhârî’nin metinlerde bulunan râvî müdreclerine karşı tavrı hususunda bir yönteminin olduğu görülmektedir.

4.2. HADİSİN TARİKLERİNİ TOPLAMASI VE RİVAYETLERİN LAFIZLARI ARASINDAKİ İHTİLAFI AÇIKLAMASI

Bütün tariklerin toplanmasının, bir hadisin muhtelif lafızlarına vâkıf olunması için en önemli vasıtalardan olduğu bilinmektedir. Bu sayede rivâyetteki değişmeyen (sâbit) yerlere, tashîf (tahrif) veya hata ve vehm noktalarına muttali olunması; aynı şekilde metinlerin tespitinde ve anlaşılmasında karşılaşılabilecek problemlerin giderilmesi ve bunlara ilaveten hadislafları arasında tercih sağlamaktadır. Dolayısıyla muhaddisler nezdinde bu husus sadece senedler için değil; aynı zamanda metinler için de büyük bir önem arz etmektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Buhârî’nin o dönemdeki hadis merkezlerini dolaştığı ve oraların ileri gelenlerinden hadis aldığı rihleleri ve tarikleriyle hıfzettiği hadislerin sayısı, onun bütün tarikleri toplamaya önem verdiğini gösteren ve senetlerin medârı olan râvîlere dair bilgisini ortaya koyan delillerdendir.,. Buhârî, bütün hadisleri veya büyük çoğunluğunu hıfzeden büyük hâfızlar arasında sayılmaktadır.²⁰⁵³ Hadislerin hıfzı ve sayıları meselesinde ise, cem’i turuk ile elde edilen bütün tariklerin bu sayıya dâhil olduğu âlimler tarafından bilinmektedir.

Bu durum, Buhârî’nin *Sahîh*’indeki hadisleri tahricinde farklı lafızlara sahip tariklere önem verdiğine ilişkin bir fikir vermektedir., hadislerin lafızlarını muhafazaya

²⁰⁵¹ Alâî, Halîl b. Keykeldî, **et-Tenbîhâtü’l-Mücmele ‘ale’l-Mevâdî’i’l-Müşkile**, (Mecmû’u Resâilî’l-‘Alâî içinde), Thk. Vâil Muhammed Bekr Zehrân, 1. Baskı, Kahire, 1430/2009, C. II, s. 265.

²⁰⁵² Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fasl li’l-Vasli’l-Müdrec fi’n-Nakl**, C. I, s. 165.

²⁰⁵³ Alâî, Halîl b. Keykeldî, **en-Nakdu’s-Sahîh limâ U’turiza ‘aleyhi min Ehâdîsi’l-Mesâbîh**, (el-Alâî’nin Mecmû’u Resâil’i içinde), Thk. Vâil Muhammed Bekr Zehrân, 1. Baskı, Kahire, 1430/2009, C. IV, s. 72.

önem verme hususu Müslim'in *Sahîh*'inde açıkça görülmektedir. Şu halde Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde durum nasıldır? Onun rihlelerinin ve tarikleri cem'inin, *el-Câmi'u's-Sahîh*'in tasnifine açık bir etkisi var mıdır?

İbn Teymiyye'nin dediği gibi, Buhârî, bir yanlış anlaşılmaya yol vermemek için, senedi yahut metninin bir kısmı ihtilaflı olan bir rivayete kitabında yer verdiğinde ihmal etmeksizin rivâyetle ilgili ihtilaf bulunduğuna işaret etmesi gerçekten Buhârî'nin âdeti midir? Bu yüzden mi Buhârî'nin sahih kabul ettiklerinden eleştirilenlerin çoğuyla ilgili olarak, onun görüşü kendisini eleştiren kimselerin görüşüne tercih ediliyordu.²⁰⁵⁴

Bu kısımda Buhârî'nin söz konusu uygulamaları birkaç başlık altında değerlendirilecektir.

4.2.1. Bir Bâbdaki Tarikleri Toplaması

Buhârî'nin metinleri çoğaltmaya ehemmiyet vermediğini daha önce söylemiştik. Buhârî'nin tek gayesinin, *es-Sahîh*'indeki metinlerin sayısını arttırmak olmadığı daha önce de ifade edilmişti. O, bir faydası olmadıkça bir bâbdaki bütün tarikleri toplayarak çoğaltma yoluna gitmezdi. Ancak faydasına binâen her ne kadar Bazıları bu hususu, onunla Müslim'in *Sahîh*'i arasında üstünlük meselesi haline getirdiyse de, o eserine verdiği isimde olduğu gibi ihtisârı tercih etmiştir.

Buhârî, ya bir hadisi muhtelif lafızlarıyla başlıklarda zikrettiği faydalardan dolayı çeşitli bâblarda tekrar etmekte ya da onları bir bâbda toplamaktadır. Bunun *Sahîh*'te az olarak bulunması, kendisine göre bir takım maksatları ve gayeleri gerçekleştirme sebebiyledir. Dolayısıyla onun amacı, metinleri toplamak ve sadece sayılarını arttırmak değildi. Bilakis bunların arkasında bulunan bir takım manâlara ve inceliklere işaret etmektir. Yine o mütabi hadisleri zikretmek ve aynı konudaki diğer hadislere atıfta bulunmak suretiyle lafızları mukayese ediyor ve böylece aralarındaki münasabeti ve uyumu göstermek istiyordu.

Onun tarikleri toplama amaçlarını şöyle sıralayabiliriz:

1) Hadisi Muhtasar Rivâyet Edenler İle İhtisâr olmaksızın Rivâyet Edenleri Açıklaması

²⁰⁵⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, C. I, s. 256.

Buhârî, hadisin muhtasar ve tam olarak yapılan rivâyetlerini birbiri ile karşılaştırıyordu. Bunun örneklerinden biri şudur:

Buhârî, Ebu'l-Yeman'ın şöyle dediğini rivâyet etti: Bize Şu'ayb'ın haber verdiğine göre ez-Zührişöyle demiştir: Bana Enes b. Mâlik el-Ensârî şöyle haber verdi: *“Resûlullah bir ata bindi, bu yüzden vücudunun sağ tarafı incinip zedelendi. Enes (r.a.) dedi ki: O gün Resûlullah bize namazlardan birini oturarak kıldırdı. Biz de onun arkasında oturarak kıldık. Sonra selâm verince şöyle buyurdu: “İmâm ancak kendisine uyulmak için imâm edinilmiştir. O, ayakta namaz kıldırıldığı zaman siz de ayakta namaz kılınız. Rükû'a vardığı zaman, sizde rükû'a varınız. Başını kaldırdığında siz de kaldırınız. Secdeye vardığında siz de secdeye varınız. İmâm, semi'allâhu limen hamideh (Allah hamd edeni işitir) dediği zaman siz de, Rabbenâ ve leke'l-hamd (Rabbimiz, hamd sana mahsustur) deyiniz!”*²⁰⁵⁵

Sonra bu hadisi aynı bâbda Leys b. Sa'd → İbn Şihâb → Enes b. Mâlik tarikiyle rivâyet etmiştir. Enes şöyle demiştir: *“Resûlullah (s.a.v.) bir attan düştü ve vücûdu zedelendi. Bunun üzerine bize oturarak namaz kıldırdı. Biz de onunla beraber oturarak namaz kıldık. Sonra namazdan çıktı ve şöyle buyurdu: “İmâm, ancak kendisine uyulsun diye imâmdır veya imâm yapılmıştır. Öyle ise Allâhu Ekber dediği zaman, siz de Allâhu Ekber deyiniz. O rükû' yaptığında siz de rükû' yapınız. O başını kaldırdığında siz de kaldırınız. İmâm, semi'allâhu limen hamideh (Allah hamd edeni işitir) dediği zaman siz de, Rabbenâ ve leke'l-hamd (Rabbimiz, hamd sana mahsustur) deyiniz!” O secdeye gittiği zaman siz de secdeye gidiniz!”*²⁰⁵⁶

Sonra aynı bâbda hadisin kıssasını ihtisâr eden Ebû Hüreyre hadisini şâhid olarak tahrîc etmiştir.

Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle demiştir: Nebî (s.a.v.) şöyle buyurdu: *“İmâm ancak kendisine uyulsun diye imâm yapılmıştır. Böyle olunca imâm tekbîr aldığı zaman siz de tekbîr alın, rükû' yaptığı zaman siz de rükû' yapın. İmâm, semi'allâhu limen hamideh (Allah hamd edeni işitir) dediği zaman siz de, Rabbenâ ve leke'l-hamd (Rabbimiz, hamd sana mahsustur) deyiniz!” O secdeye gittiği zaman siz de secdeye gidiniz!”*²⁰⁵⁷

²⁰⁵⁵ Buhârî, Salât 82 (No: 732).

²⁰⁵⁶ Buhârî, Salât 82 (No: 733).

²⁰⁵⁷ Buhârî, Salât 82 (No: 734).

Birinci tarikte Buhârî'nin bâb başlığı yaptığı “tekbîrin vucûbiyeti” zikredilmemiştir. İsmâîlî'nin, bu tarikin tahrîcine itiraz etmesinin sebebi de, onda tekbirin zikredilmemesidir.²⁰⁵⁸

Buna şöyle cevap verilmiştir: Buhârî'nin maksadı, Enes'in hadisinin her iki tarikten de bir olduğunu, Şu'ayb'in ihtisar ettiğini, Leys'in ise tam olarak rivâyet ettiğini açıklamaktır. Ancak o, Enes'in kendisine haber verdiği Zührî'nin bu husustaki açıklaması için muhtasar tariki zikretmeye ihtiyaç duymuştur.²⁰⁵⁹

Bunda hadisin ihtisârının, Zührî tarafından değil Zührî'nin öğrencileri tarafından yapıldığına işaret vardır. Bazıları bu hadisi, Leys'in burada yaptığı gibi, tekbîri zikretmek suretiyle tam olarak rivâyet etmiştir. Aynı şekilde Süfyân b. Uyeyne bunu başka bir defasında tam olarak rivâyet etmiştir.²⁰⁶⁰ Bazıları da ondan ihtisâr ederek rivâyet etmiştir.

Aynı şekilde Ebû Hüreyre'nin rivâyetini şevâhid kabîlinden muhtasar olarak nakletmiştir. Çünkü hadis bu bâba uygun düşmektedir. Bunu, hadisin diğer rivâyetlerde geçen kıssasını ihtisâr ederek yapmıştır. Bu sebeple, bu bâbta, diğer rivâyetlerde geçen kıssayı ihtisâr ederek nakletmiştir.

Böylece Buhârî, hadisi tam ve muhtasar olarak rivâyet edenleri beyan etmek için hadisin bütün tarîklerini aynı bâbda bir araya getirmiştir. Bunun için tam rivâyete işaret etmek suretiyle bâb başlığı yapmıştır.

2) Bir Bâbdaki Metin ve Senedde Bulunan Ziyadeliğe İşaret Etmesi

Buhârî'nin, bütün tarîkleri bir yerde toplamayı amaçlamasının faydalarından biri de, metinde olsun senedde olsun hadisin bazı tarîklerindeki ziyadeliğe işaret etmektir.

Bunun örneklerinden²⁰⁶¹ biri, *Bâbu't-Teyemmüm li'l-Vechi ve'l-Keffeyn*'de (“Teyemmüm Yüz ve İki El İçindir” konulu hadis-i şerife dair bâb) zikrettiği tarîklerdir.

²⁰⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, C. III, s. 290.

²⁰⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, C. III, s. 290-291. Denilmiştir ki: Başlığa uygun hadisle birlikte –başlığa uygun olmasa da– o hadise uygun rivâyetleri zikretmek Buhârî'nin âdetindendir. Bkz. Aclûnî, ???, *el-Feyzü'l-Cârî*, Riyad, Ataatu'l-İlm, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>), C. II, s. 609.

²⁰⁶⁰ Buhârî, *Ezân* 128 (No: 805).

²⁰⁶¹ Bu الأمثلة من المزيد وكونunun örnekleri için bk. (261 vd., 1020, 1778).

Orada hepsi de Şu‘be’den rivâyette bulunan altı şeyhten çeşitli tarîkler tahrîc etmiştir.²⁰⁶² Bu tarîkler sırasıyla şöyledir:

•Buhârî dedi ki: Haccâc bize tahdîs ederek dedi ki: Bize Şu‘be haber verdi: Bana Hakem, Zerr’den; o da Sa‘îd b. Abdurrahman b. Ebzâ’dan; o da babasından haber verdi: Ammâr, şöyle dedi: “*Şu‘be iki elini yere vurdu, sonra iki elini ağzına yaklaştırdı. Sonra o ikisiyle yüzünü ve iki elini meshetti.*”

•en-Nadr şöyle dedi: Bize Şu‘be, Hakem’in şöyle dediğini haber verdi: Ben Zerr’den işittim. O, Abdurrahman b. Ebzâ’nın oğlundan rivâyette şöyle söylüyordu: Hakem şöyle dedi: Ben bunu Abdurrahman’ın oğlundan işittim, o da babasından. Babası şöyle demiştir: Ammâr şöyle dedi.

•Bize Süleyman b. Harb tahdîs etti: Bize Şu‘be, Hakem’den, o da Zerr’den, o da Abdurrahman b. Ebzâ’nın oğlundan, o da babasından tahdîs etti: O, Ömer’e şahid oldu. Ammâr ona dedi ki: “*Biz seninle bir seriyyede idik, ikimiz de cünüb olmuştuk.*” Dedi ki: “*O, iki eline üfledi.*”

•Bize Muhammed b. Kesîr tahdîs etti: Bize Şu‘be, Hakem’den, o Zerr’den, o Abdurrahman b. Ebzâ’nın oğlundan, o da babası Abdurrahman’ın şöyle dediğini haber verdi: Ammâr, Ömer’e dedi ki: “Ben toprağa bulandımıştım. müteâkıben Peygamber’e (s.a.v.) geldim. O şöyle dedi: “*Yüz ve iki el sana kâfî gelir.*” Bize Müslim tahdîs etti: Bize Şu‘be, Hakem’den, o Zerr’den, o Abdurrahman’ın oğlundan, o da Abdurrahman b. Ebzâ’nın şöyle dediğini tahdîs etti: “*Ben Ömer’in yanında hazır bulundum.*” Dedi ki: “Ammâr, ona şöyle dedi” ve hadisi sevketti.

•Bize Muhammed b. Beşşâr tahdîs etti: Dedi ki: Bize Gunder tahdîs etti: Bize Şu‘be, Hakem’den, o Zerr’den, o Abdurrahman b. Ebzâ’nın oğlundan, o da babasının şöyle dediğini tahdîs etti. Ammâr dedi ki: “*Peygamber (s.a.v.) elini yere vurdu, yüzünü ve ellerini meshetti.*”²⁰⁶³

Buhârî, bazıları isnâd bazıları ta‘lîk yoluyla Şu‘be’ye ulaşan bir hadisin tarîklerini aynı bâbda toplamıştır. Çünkü bunlardaki ziyadeliklerde fayda vardır. Süleyman b. Harb ve Müslim b. İbrahim’in Şu‘be’den yaptıkları rivâyetteki ziyadelikte Abdurrahman b. Ebzâ’nın hadisi Ammâr’dan işittiğine ve Ömer’in muhatabının

²⁰⁶² Aynî, bunların bazılarının mevkuf olduğuna hükmetmiştir. Bkz. Aynî, ‘Umdetü’l-Kârî, C. III, s. 735. Hâlbuki durum böyle değildir. Buhârî, tarikleri hadisin mahrecine kadar ihtisar etmiştir.

²⁰⁶³ Buhârî, Teyemmüm 5 (No: 339-343).

Ammâr olduğuna dair bir açıklama vardır ki, bu açıklama isnâd yönünden çok değerli bir açıklamadır.²⁰⁶⁴

Süleyman b. Harb'in Şu'be'den naklettiği rivâyette şöyle geçer: "Peygamber (s.a.v.) iki elini yere vurduğu zaman iki eline üfledi (tefele). diğer rivâyetlerde de geçtiği gibi *et-tefl*'den maksat *en-nefh* (üfleme)'dir."²⁰⁶⁵

en-Nadr b. Şumeyl'in rivâyetinde şöyle geçer:²⁰⁶⁶ Hakem, söz konusu rivâyeti, "Zer-Saîd b. Abdurrahman b. Ebzâ-babasından" tarikiyle işittiği gibi; doğrudan "Abrurrahman b. Ebzâ'nın babasından" rivâyeti olarak da işitmiştir.

Buhârî, en-Nadr'ın rivâyetini ta'lik olarak zikretmiş ve Müslim ise, İshâk b. Mansûr senediyle rivâyet etmiştir.²⁰⁶⁷

Onların rivâyetleri, Peygamber'in (s.a.v.) yüzünü ve iki elini meshettiği hususunda ittifak etmektedir. Muhammed b. Kesîr'in Şu'be'den naklettiği rivâyette Peygamber (s.a.v.) Ammâr'a "Yüz ve iki el sana kâfi gelir." demiştir.²⁰⁶⁸

Böylece Buhârî, ister metinde ister senedde olsun bütün rivâyetlerdeki ziyadelikleri beyan edip bunların gerektirdikleri şer'î hükümleri²⁰⁶⁹ açıklamak için hadisin tariklerini bir yerde toplamıştır.

3) Kur'ân Âyetlerinin Tefsîrine dair Tarîkleri Bir Araya Toplaması

Buhârî'nin *Sahîh*'inde dikkat çeken hususlardan biri de, bir âyetin tefsiriyle ilgili tarikleri bir araya toplamasıdır. Bunun örneklerinden bazıları şöyledir:

Birinci örnek: Bâb: "*Fecr vakti, sizce beyaz iplik siyah iplikten ayırt edilinceye kadar yiye, için! sonra geceye (ertesi akşam gelinceye) kadar orucu tamamlayın! Mescitlerde itikâfta olduğunuz zamanlarda ise onlara (kadınlarınıza) yaklaşmayın!* (Bakara, 2/187)" Âyetinin Tefsîri Hakkında Gelen Rivâyetler:

Buhârî bu bâbda üç rivâyet zikretmiştir:

²⁰⁶⁴ İbn Receb, **Fethu'l-Bârî**, C. II, s. 242.

²⁰⁶⁵ İbn Receb, **Fethu'l-Bârî**, C. II, s. 243.

²⁰⁶⁶ İbn Receb, **Fethu'l-Bârî**, C. II, s. 243; İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, C. II, s. 177.

²⁰⁶⁷ Müslim, Hayz 28 (113/368).

²⁰⁶⁸ İbn Receb, **Fethu'l-Bârî**, C. II, s. 243.

²⁰⁶⁹ Söz konusu şer'î hükümler için bkz. İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, C. II, s. 174-176.

Birincisi, Husayn → eş-Şa‘bî → Adiyy tarikiyledir. Dedi ki: Adiyy bir beyaz, bir de siyah ip aldı. Nihayet gecenin bir kısmı geçince onlara baktı, fakat bu iki ip kendisine açıkça belirmediler. Sabah olunca, “Yâ Resûlallah! Ben yastığımın altına iki ip koydum.” dedi. O da, “*O zaman beyaz iple siyah ip senin yastığının altına sığdıklarına göre senin yastığın kesinlikle çok genişmiş!*” buyurdu.

İkincisi, Mutarrif → eş-Şa‘bî → Adiyy b. Hâtım (r.a.) tarikiyledir. Dedi ki: “Yâ Resûlallah! Siyah iplikten seçilecek beyaz iplik nedir? Bunlar gerçekten iki ip midir?” dedim. O da, “*Eğer sen bu iki ipe baktıysan, şüphesiz sen elbette geniş kafalısın!*” buyurduktan sonra “*Bunlar senin düşündüğün gibi iki ip değildir. Biri gecenin karanlığı, diğeri de gündüzün beyazlığıdır.*” buyurdu.

Sonra bu hadîse şevahidinden olarak Sehl b. Sa‘d’ın hadisini getirmiştir ki o şöyle demiştir: “Size, “*Beyaz iplik siyah iplikten seçilinceye kadar yiyin için!*” âyeti indi; fakat “mine’l-fecri” ifadesi inmemişti. Birtakım insanlar oruç tutmak istedikleri zaman, onlardan birisi ayaklarına beyaz ip ve siyah ip bağladı da o ipler kendisine iyice belirinceye kadar yemeğe devam etti. Allah bunun ardından “mine’l-fecri” (fecrin)” ifadesini indirdi. Böylece onlar, Allah’ın gündüzün geceden ayırt edilmesini kastettiğini anladılar.”²⁰⁷⁰

Buhârî, Adiyy b. Hâtım’ın hadisini, “beyaz ve siyah ipliğin” tefsirine dair iki açıdan zikretmiştir. Aynı şekilde onu Sehl b. Sa‘d’ın hadisine şâhid olarak da zikretmiştir. Bu hadis, anlaşılmamanın sebebi olarak “mine’l-fecri” (fecrin)” ifadesinin inmemiş olduğunu beyan etmektedir ki, bu açıklama tefsir için önemlidir.

İkinci örnek: Bâb: “*Artık hiçbir kimse, yaptıklarına karşılık olmak üzere kendileri için gözler aydınlığı olacak nelerin saklandığını bilemez.*” (Secde, 32/17) Âyeti. Buhârî, burada şu rivâyetleri zikretmiştir:

•Bize Ali b. Abdullah tahdîs etti: Bize Süfyân, Ebu’z-Zinâd’dan, o el-A‘rec’den, o Ebû Hüreyre’den (r.a.) tahdîs ettiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle, “*Mukaddes ve çok yüce olan Allah, “Ben iyi kullarım için gözün görmediği, kulağın işitmediği ve insanın kalbine gelmeyen birtakım nimetler hazırladım” buyurdu.*” dedi. Ebû Hüreyre, “İsterseniz “*Artık hiçbir kimse, yaptıklarına karşılık olmak üzere kendileri için gözler aydınlığı olacak nelerin saklandığını bilemez.*” (Secde, 32/17) âyetini okuyun!” demiştir.

²⁰⁷⁰ Buhârî, tefsîr 28, (No: 4509, 4510, 4511).

•Sonra dedi ki: Bize Ali tahdîs ederek şöyle dedi: Bize Süfyân tahdîs etti: Bize Ebu’z-Zinâd, el-A‘rec’den, o da Ebû Hüreyre’den tahdîs etti ki, bundan evvel geçen hadis gibi, Resûlullah’ın Allah şöyle buyurdu... dediğini rivâyet etmiştir. Bunda Süfyân’a “Sen Resûlullah’tan mı, yâhut kendi ictihâdından olarak mı rivâyet ediyorsun?”²⁰⁷¹ diye soruldu. O da: “Rivâyet olmasaydı ben hangi şeyi söyleyebilirim?” dedi. Ebû Muâviye, el-A‘meş’ten, o da Ebû Salih’ten rivâyetle Ebû Hüreyre, “*Kurrâti* (gözler aydınlığı)” şeklinde okudu.” dedi.

•Sonra el-A‘meş, o Ebû Sâlih, o da Ebû Hüreyre tarikiyle Peygamber’den nakil edilen şu rivâyeti zikretti: “Allah Teâlâ, “Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insan kalbine gelmeyen birtakım nimetler hazırladım! O zaman muttali kılındığın şeyleri (nimetleri) bırak!” Ardından da, “*Artık hiçbir kimse, yaptıklarına karşılık olmak üzere kendileri için gözler aydınlığı olacak nelerin saklandığını bilemez.*” (Secde, 32/17) âyetini okudu.”²⁰⁷²

Burada Buhârî’nin bütün tarikleri toplamasının faydası, âyetin başka bir kırâati olan “*kurrâti a’yünin* (gözler aydınlığı)” kırâatini rivâyet etmesidir. Sanki Buhârî burada hadisin Ebû Hüreyre’den gelen rivâyetleri arasında açık bir ihtilaf bulunmadığına ve hepsinin âyetin tefsiri hususunda aynı manâ etrafında döndüklerine işaret etmiştir.

Böylece Buhârî’nin bir âyetin tefsiri hakkındaki hadislerin bütün tariklerini toplamaya önem vermesinin sebebinin, âyetin tefsir edildiği manâyı güçlendirmek olduğunu anlıyoruz. Çünkü Kur’ân’dan sonra Allah’ın kelâmını tefsir eden en değerli şey, Sünnet-i Nebeviye’dır. Dolayısıyla bu hususta me’sûr tefsir diğerlerinin önüne geçmektedir.

4) Lafzı İsbât Etmek suretiyle Râviden Teferrüdü Nefyetmesi

Buhârî’nin tarikleri bir bâbda toplamasının en önemli hedeflerinden biri, lafzı isbât etmek ve râvilerden birinden teferrüdü nefyetmektir. Onu, “Bir Şahıs Kendi Malı Olmadığı Hâlde Bir Kaledaki Hisselerini Bağışlayıp Âzâd Ederse, Bu Köle, Hürriyeti Satın Alma Akdinde Olduğu Gibi Kendisine Meşakkat Verilmeksizin Çalıştırılır” bâbında tahrîc ettiği hadis bunu örneklerindendir.

²⁰⁷¹ Yani, “Peygamber’den (s.a.v.) mi rivâyet ediyorsun, yoksa kendi ictihâdınla mı söylüyorsun?” demektir. Aynî, ‘*Umdetü’l-Kârî*, C. XVII, s. 437.

²⁰⁷² Buhârî, tefsîr 1, (No: 4779, 4780).

Buhârî dedi ki: Bize Ahmed b. Ebî Recâ tahdîs etti: Bize Yahyâ b. Âdem tahdîs etti: Bize Cerîr b. Hâzim tahdîs etti: Katâde'nin şöyle dediğini iştim: Bana en-Nadr b. Enes b. Mâlik, Beşîr b. Nehîk'ten, o da Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyetle onun şöyle dediğini haber verdi: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Her kim bir köleden bir hisse bağışlayıp âzâd ederse.*”

Sonra Buhârî bu hadisi şu tarikle rivâyet etmiştir:

Bize Sa'îd, Katâde'den, o en-Nadr b. Enes'ten, o Beşîr b. Nehîk'ten, o da Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etti ki, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Her kim bir memlûkteki bir payı veya hisseyi bağışlayıp âzâd eder ve kendine ait bir malı da bulunursa, bu kölenin kölelikten tamamıyla kurtulması bu kimse üzerine vâcibdir. Şayet bu hissesini bağışlayanın malı yoksa, kölenin âdil surette kıymeti takdir olunur ve üzerine meşakkat olmayacak şekilde çalıştırılır.*”

Ona (Sa'îd'e), Haccâc b. Haccâc, Ebân ve Mûsâ b. Halef mutâbaat etmişlerdir. Bu hadîsi Şu'be ihitsâr etmiştir.²⁰⁷³

İsmâîlî, burada Buhârî'nin ihtisar ettiği Cerîr b. Hâzim (v. 170/786) rivâyetini nakletmiş²⁰⁷⁴ ve Sa'îd b. 'Arûbe'nin rivâyetinin lafzını sevketmiştir. Her ikisinin rivâyetinde hadiste geçen اسْتُسْعِيَ “çalıştırılır” lafzı, Peygamber'e (s.a.v.) merfû' olarak sabit olmuştur. Buhârî, onu zikrettikten sonra her ikisine tâbi' olarak şu üç kişiyi zikretmiştir: Katâde'den rivâyetle bulunan Haccâc b. Haccâc²⁰⁷⁵, Ebân²⁰⁷⁶ ve Mûsâ b. Halef.²⁰⁷⁷

Bu hadisi Şu'be muhtasar olarak rivâyet etmiş ve onda “kölenin çalıştırılması” lafzını zikretmemiştir.²⁰⁷⁸ Onu, Müslim²⁰⁷⁹ ve Ebû Dâvûd²⁰⁸⁰, Gunder → Katâde tarikiyle rivâyet etmişlerdir. Ebû Abdurrahman b. Abdullah el-Mukri', bunu

²⁰⁷³ Buhârî, 'Itk 5 (No: 2526, 2527).

²⁰⁷⁴ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 117.

²⁰⁷⁵ Haccâc b. Haccâc'ın nüshasında Katâde'den yapılan bu rivâyet, Ahmed b. Hafs –Buhârî'nin şeyhlerinden biridir– → babası → İbrâhîm b. Tahmân → Haccâc kanalıyla gelmektedir. Burada السَّعَايَة zikredilmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. VIII, s. 118.

²⁰⁷⁶ Ebân'ın rivâyetinin tahrîci için bkz. Ebû Dâvûd, 'Itk 5 (No: 3937).

²⁰⁷⁷ Bunu Hatîb el-Bağdâdî vasletmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdreç fi'n-Nakl**, C. I, s. 355.

²⁰⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdreç fi'n-Nakl**, C. I, s. 350.

²⁰⁷⁹ Müslim, 'Itk 1 (2/1502).

²⁰⁸⁰ Ebû Dâvûd, 'Itk 4 (No: 3935).

Hemmâm'dan “çalıştırılma” lafzının ziyadesiyle mânen nakletmiştir. fakat bunu Katâde'nin kelâmı sayarak Peygamber'in (s.a.v.) kelâmından ayırmıştır.²⁰⁸¹

Şer'î hükümlerle ilgili olduğu için bu ziyâdenin ref'inin isbatı önemlidir. Burada Buhârî, râvinin teferrüdünü nefyetmek ve özellikle Peygamber'e (s.a.v.) ref'inde şüphe olan yerlerde rivâyet edilen lafzı isbat etmek için hadisin tariklerini bir bâbda zikretmiştir. Bu yüzden Buhârî, bu hadisteki “çalıştırılma” lafzının mahfûz olmadığını ve Sa'îd b. 'Arûbe'nin bu rivâyette teferrüd ettiğini iddia eden kimseyi reddetmek istemiştir. Bu yüzden ona muvafakat etmesi sebebiyle Cerîr b. Hâzim'in rivâyetini ona destek olarak getirmiş ve ardından o ikisinemutabaat olarak üç kişiyi zikretmiştir.

Buhârî'nin şeyhi İsmâîl b. Ebî Üveys'ten naklettiği şu rivâyet de bunun örneklerinden biridir: Dedi ki: Bana İbn Vehb tahdîs etti: ‘Amr şöyle dedi: Bana Ebu'l-Esved, Urve'den, o da Hz. Âişe'den (r.anhâ) şunu rivâyet etmiştir: “İki câriye Bu'âs ezgilerini söylerken Resûlullah (s.a.v.) benim yanıma girdi ... O (Ebû Bekr) bir şeye dalınca فلما غفل, ben o ikisine (iki câriyeye) işaret ettim; onlar da çıktılar...” Ebû Abdullah dedi ki: “Ahmed, İbn Vehb'den rivâyetle فلما غفل “O (Ebû Bekr) bir şeye dalınca” şeklinde söyledi.”²⁰⁸²

Buhari, Ahmed b. İsa'nın muallak olarak naklettiği rivâyeti, hocası İsmail b. Ebi Üveys'in İbn Vehb vasıtasıyla rivâyet ettiği hadisin lafzına mutabaat olarak nakletmiştir. Bu İsmail'in rivâyetinin lafzını isbat içindir. Ayrıca Buhârî Ahmed b. İsa'nın muallak rivâyetini *es-Sahîh*'in başka bir yerinde mevsûl olarak da nakletmiştir.²⁰⁸³

Böylece görülmektedir ki, Buhârî'nin bir takım faydalar ve gerekçelerle hadisin tariklerini bir araya toplamaya özen göstermesi, derin araştırma yapmaksızın yüzeysel olarak bakmakla anlaşılabilecek bir husustur. Görüldüğü üzere, Buhârî'nin, tariklerin cem'i suretiyle elde ettiği faydalar ve rivâyetlerin illetlerine dair incelikler derin bir araştırmayla vâkıf olunacak hususiyetlerdir. Çünkü söz konusu tariklerin hepsini tek tek araştırmak gerekmektedir. Böyle bir araştırma yapılırca da, bütün

²⁰⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-Vasli'l-Müdrecc fi'n-Nakl*, C. I, s. 350.

²⁰⁸² Buhârî, Cihâd 80 (No: 2096). Hem Ebû Zerr'in rivâyetinde hem de Mervezî'nin rivâyetinde غفل kelimesinin yerine عمل vardır. Ancak çoğunluğun rivâyetinde غفل kelimesi geçmektedir. Bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-Envâr*, C. II, s. 499, İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. IX, s. 180.

²⁰⁸³ Buhârî, 'İdeyn 2 (No: 949).

bilgilerin ancak bir kısmı elde edilir. Bu konu araştırmaya ve Buhârî'nin bu husustaki amaçlarını ortaya koymaya değer bir mâhiyet arz etmektedir.²⁰⁸⁴

5) Muayyen Bir Meseleyi İsbat Etmesi

Buhârî'nin, imân ettiği ve doğruluğuna inandığı itikâdî hususları *Sahîh*'inde isbat ettiği ve bâbları buna göre düzenleyip görüşlerini hadis ve rivâyetlerle desteklediği ve tüm bunları tek bir bâb başlığı altında biraraya getirdiği görülmektedir. Bu durum, Kitâbu't-Tevhîd'de ve aynı şekilde Kitâbu't-Tefsîr'de açık ve net bir şekilde görülmektedir. Bu, onun tevhîd meselelerinde haber-i vâhidi kabul ettiğine delalet etmektedir.

Bu meselelerden biri “kıyâmet günü Allah'ın (a.c.) görülmesinin isbâtı”dır. Bunun için Allah Teâlâ'nın şu âyetini bâb başlığı yapmıştır: “*Ahirette nice yüzler vardır ki güzelliği ile parılayacaktır, Rablerine bakıp duracak.*” (Kıyâme, 75/22-23)

Bu, Buhârî'nin Amr b. Avn'dan naklettiği şu rivâyette açıkça görülmektedir: Amr b. Avn dedi ki: Bize Hâlid ve Huşeym, İsmâîl'den, o Kyas'tan, o Cerîr'den rivâyet edip tahdîs etti: Biz Peygamber'in (s.a.v.) yanında oturuyorduk. O, o sırada ayın on dördüncü gecesindeki aya bakıp şöyle buyurdu: “*Şu ayı görmekte nasıl birbirinize gösterebilmek için sıkışıp üstüste yığılmanıza hacet kalmaksızın hepiniz zahmetsizce görüyorsanız, Rabbinizi de öylece göreceksiniz. Artık güneşin doğumundan da, batışından da evvelki namazların hiçbirinden alıkonmamak elinizden gelirse, ona çalışınız.*”²⁰⁸⁵

Buhârî, ardından bu hadisi Ebû Şihâb Abdu Rabbih b. Nâfi' → İsmâîl b. Hâlid → Kays b. Ebî Hâzim → Cerîr b. Abdullah tarikiyle muhtasar olarak şu lafızla tahrîc etmiştir: “*Şüphesiz sizler Rabbinizi göz görüşü ile (‘iyânen) göreceksiniz.*”²⁰⁸⁶

Sonra hadisi, Beyân b. Bişr → Kays b. Ebî Hâzim → Cerîr tarikiyle rivâyet etmiştir ki, Cerîr şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) ayın on dördüncü gecesini bizim yanımıza çıkıp şöyle buyurdu: “*Şüphesiz sizler şu ayı görmekte nasıl sıkışıp üstüste yığılmanıza hacet kalmaksızın hepiniz zahmetsizce görüyorsanız, kıyâmet günü Rabbinizi de öylece göreceksiniz.*”²⁰⁸⁷

²⁰⁸⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VIII, s. 117.

²⁰⁸⁵ Buhârî, *Tevhîd* 24 (No: 7434).

²⁰⁸⁶ Buhârî, *Tevhîd* 24 (No: 7435).

²⁰⁸⁷ Buhârî, *Tevhîd* 24 (No: 7436).

Sonra uzun olan Ebû Hüreyre (r.a.) hadisini²⁰⁸⁸, onun peşine de yine uzun olan Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (r.a.) hadisini²⁰⁸⁹ tahrîc etmiştir. Bunların ardından Allah’a (a.c.) rü’yet ve nazarı ihtiya eden hadisleri getirmiştir.²⁰⁹⁰

Böylece Buhârî, muhtemelen Mu‘tezile’nin karşı çıktığı rü’yet meselesini isbat etmeye çalışmıştır. Onun Ahmed b. Hanbel’e şöyle dediği Ebû Dâvûd (ö. 240/854) tarafından nakledilmiştir: “Rü’yet konusunda Cerîr’in hadisi bizim aleyhimize delil getiriyorsun. Bu rivâyet, topuklarına bevleden bir bedevî olan Kays b. Ebî Hâzim’in rivâyetidir!. İbn Ebî Davud, bu hususta Ali b. el-Medînî’nin görüşüne istinad etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise, bu sözün Ali b. el-Medînî’ye nisbetini reddetmiştir.²⁰⁹¹

Buhârî’nin rivâyet ettiği birinci hadiste, Kays b. Ebî Hâzim’in Cerîr’den yaptığı pekçok vecih vardır. Sonra başka sahabîlerden ona şâhidler getirmiştir. Çünkü onda rü’yetullah meselesinedair kuvvetli bir delil vardır. Sonra bu meseleyi isbat için muhtelif senedlerle ve metnilere sahip olan hadisler tahrîc etmiştir.

4.2.2. Tam ve Nâkıs Mutâbaatlara Özen Göstermesi

Buhârî, *Sahîh*’inde mutâbaatları zikretmeye veya onlara işaret etmeye önem vermiştir. Bu sayede o, hadisin rivâyetlerindeki ziyâdeleri ve ihtilafı gösteriyor ve onlar arasında tercihte bulunuyordu. Onun âdeti, hadiste râviye tabî olan kimseyi zikretmek, bazen rivâyetlerindeki ihtilafı zikretmek veya ona işaret etmek şeklindeydi.

Buhârî, daha önce geçtiği gibi, hadisin tariklerini çoğunlukla tek bir yerde toplamıyordu O, Müslim gibi bu yöntemle meşhur olmamıştır. Fakat, mutâbaatlara ve hadisi tahrîc eden kimseye işaret etmeye, hadisin rivâyetlerinde bulunan ziyâdeleri ve tahvilleri zikretmeye önem veriyordu. Ayrıca, hadisin tariklerinde geçen ziyâdelere başka bir işaret olmak üzere metinlerdeki tahvile önem veriyordu. Onun âdeti, hadiste râviye tâbi olanı zikretmek ve bazen onların rivâyetlerinde ihtilafı zikretmek veya ona işaret etmek şeklindeydi.

²⁰⁸⁸ Buhârî, Tevhîd 24 (No: 7437).

²⁰⁸⁹ Buhârî, Tevhîd 24 (No: 7439).

²⁰⁹⁰ Bkz. Buhârî, Tevhîd 24 (No: 7440-7447).

²⁰⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIII, s. 421.

4.2.2.1. Mutâbaatları Lafızları Yakın Olanlarıyla Birlikte Zikretmesi

Buhârî dedi ki: Bize Âdem tahdîs edip şöyle dedi: Bize Şu‘be, Abdülazîz b. Suyheyb’den rivâyetle tahdîs edip dedi ki: Enes’in şöyle dediğini işittim:

كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْثِ وَالْخَبَائِثِ". تَابَعَهُ ابْنُ عَرَبَةَ، عَنْ شُعْبَةَ، وَقَالَ عُنْدَرُ عَنْ شُعْبَةَ: "إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ". وَقَالَ مُوسَى عَنْ حَمَّادٍ: "إِذَا دَخَلَ" وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ: "إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ"

Peygamber (s.a.v.) helâya girdiği zaman şöyle dedi: “Allah’ım! Hubus ve habâisten (habis ve habiselerden) sana sığınırım!” İbn ‘Ar‘are bu hadisi Şu‘be’den rivâyet ederek ona (Âdem’e) mutâbaat etmiştir. Gunder, Şu‘de’den şöyle rivâyet etmiştir: “Helâya geldiği zaman.” Mûsâ, Hammâd’dan şöyle rivâyet etmiştir: “Girdiği zaman.” Sa‘îd b. Zeyd şöyle demiştir: Abdülazîz tahdîs etti: “Girmek istediği zaman.”²⁰⁹²

Muhammed b. ‘Ar‘are’nin buna mutâbaatını Buhârî Kitâbu’t-Da‘avât’ta vasletmiştir.²⁰⁹³ Gunder’den muallak olarak naklettiği rivâyeti Bezzâr *Müsned*’de aynı lafızla vasletmiştir.²⁰⁹⁴ Ahmed b. Hanbel onu Gunder’den إذا دخل “Girdiği zaman” lafzıyla rivâyet etmiştir.²⁰⁹⁵ Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî’nin (ö. 213/828) Hammâd b. Seleme’den, Abdülazîz b. Suhyeb’den— ta‘likini Beyhakî mezkûr lafızla vasletmiştir.²⁰⁹⁶ Sıbt İbnü’l-Acemî (ö. 841/1438), Buhârî’nin bu hadisi şeyhi et-Tebûzekî’den müzâkere esnasında aldığını açıklamıştır.²⁰⁹⁷ Hammâd b. Zeyd’in kardeşi Sa‘îd b. Zeyd’den rivâyet ettiği ta‘likini el-Edebü’l-Müfred’de vasletmiştir.²⁰⁹⁸

Buhârî, mutâbaatların zikriyle yetinmemiş, bilakis her mutâbattaki lafızların ihtilafını zikretmiştir. Zira o, metinleri tam olarak zikretmese de, metinlerde mevcut olan, manâya ve ahkâma tesir eden ihtilafı gözler önüne sermiştir: Bu, tavrı, kitabının isminde zikrettiği “muhtasar” kaydına uydun düşmektedir.

²⁰⁹² Buhârî, Vudû’ 9 (No: 142).

²⁰⁹³ Buhârî, Da‘avât 14 (No: 6322).

²⁰⁹⁴ Bezzâr, *Müsned*, C. XIII, s. 69 (No: 6409).

²⁰⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXI, s. 410 (No: 13999).

²⁰⁹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, C. I, s. 289 (No: 457).

²⁰⁹⁷ Sıbt İbnü’l-Acemî, *et-Telkîh li-Fehmi Kârii’s-Sahîh*, C. I, s. 515. Müzâkere yoluyla alma hususu kesin değildir.

²⁰⁹⁸ Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, No: 692.

4.2.2.2. Mutâbaatları Mukârenesiz Olarak Zikretmesi

Buhârî, hadîsin mutâbaatlarını metinler üzerine atfetmeksizin ve mukârene etmeksizin veya mutâbi‘ rivâyetinin lafızlarını mukârenetsiz olarak zikrediyordu. Bunun örneği Müsedded’den naklettiği şu rivâyettir: Bize Ebû Avâne, el-A‘meş’ten, o Ebî Hâzim’den o da Ebû Hüreyre’den tahdîs etti ki, Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Bir kimse, karısını yatağına davet ettiği zaman eğer kadın diretir de, koca geceyi kadına öfkeli olarak geçirirse, sabaha kadar melekler o kadına lanet ederler.” Bu hadîsi el-A‘meş’ten rivâyet ederek Şu‘be, Ebû Hamza, İbn Dâvûd ve Ebû Muâviye ona (Ebû Avâne’ye) mutâbaat etmişlerdir.²⁰⁹⁹

Buhârî, Şu‘be’nin mutâbaatını Kitâbu’n-Nikâh’ta “*Eğer kadın gelmekte diretirse, sabaha kadar melekler o kadına lanet ederler.*” lafzıyla vasletmiştir.²¹⁰⁰ Ebû Hamza’nın mutâbaatına vâkıf olamadık. İbn Dâvûd’un –o, Abdullah el-Hureybî (ö. 213/828)’dir– mutâbaatını Müsedded *el-Müsnedü’l-Kebîr*’inde vasletmiştir.²¹⁰¹ Ebû Muâviye’nin mutâbaatını Müslim²¹⁰² ve Nesâî²¹⁰³, onun tarikiyle “*Bir adam karısını yatağına davet ettiği zaman kadın gelmez de kocası ona öfkeli olarak gecelerse, sabaha kadar melekler o kadına lanet ederler.*” lafzıyla vasletmişlerdir.

Burada asıl rivâyet ile mutâbaatlar arasındaki ihtilafın büyük olmadığı görülmektedir. Rivâyetlerin hepsinde meleklerin laneti söz konusudur. Buhârî’nin bu metni bâb başlığına almaktaki maksadı da budur. Zira manâ, onun rivâyet ettiği hadisten anlaşılmaktadır. Birinci örnekte ihtilaf lafızlarda olduğu için Buhârî, hadisin lafızlarını mukârene etmek suretiyle mutâbaatlarını zikretmiştir. İkinci örnekte lafızlar arasında ihtilaf sayılabilecek bir husus olmadığı için rivâyetlerin muayyen bir lafız üzere ittifak ettiklerini vurgulamak amacıyla mutâbaatları zikretmekle yetinmiştir. Buhârî’nin buradaki uygulaması, onun ihtisâr ve en önemliyi zikretme hususundaki yöntemine delalet eder.

4.2.2.3. Bâblarda Tekrar Etmesi

Sahîhu’l-Buhârî’nin en önemli ayırt edici özelliklerinden biri, hatta onun metodu sayılan bir husus *tekrardır*. Bu husus, onun *Sahîh*’iyle şöhret bulan tekrar

²⁰⁹⁹ Buhârî, Bedü’l-Halk 7 (No: 3237).

²¹⁰⁰ Buhârî, Nikâh 86 (No: 5193).

²¹⁰¹ Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IX, s. 587; a.mlf. *Tağlîku’t-Ta‘lîk*, C. III, s. 497.

²¹⁰² Buhârî, Nikâh 20 (No: 122/1436).

²¹⁰³ Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, C. X, s. 425 (No: 11930).

ameliyesi ve bunun, hadislerin metinlerinin tespiti hususundaki etki ve faydası üzerine etraflıca düşünmeye sevk etmektedir.

Buhârî, *Sahîh*'inde mükerrer hadis zikretmediğini bizzat kendisi ifade etmektedir. O, “Vakfe Yapılacak Yere Çabuk Gitmek Bâbı”nda şöyle demiştir: “Lâkin ben buna (bu kitaba) tekrar edilmeyen hadisleri koymak istiyorum.”²¹⁰⁴ Bu, onun kitabında kasıtlı olarak isnâdı ve metniyle birlikte tamamen tekrar edilen bir hadisi tahrîc etmemesini gerektirir. Eğer böyle bir şey vaki olmuşsa da, kasıtsız olarak gerçekten nadiren vuku bulmuştur.²¹⁰⁵ Dolayısıyla tekrar hadislerin bulunduğu her yerde, ya senedde ya da metinde bir farklılık bulunduğu hamledilir.²¹⁰⁶

Buhârî, bir hadisi bir isnâd ve bir lafızla iki yerde nadiren zikreder. O, ikinci kez zikrettiği zaman başka bir sahâbî veya başka bir tabîî yoluyla zikreder. Bunu da hadisin tariklerini çoğaltarak hadisi kuvvetlendirip, lafzında ihtilaf olan, vasledilmesi halinde ihtilaf vâki olan, isnâdda râvi ziyâdesi veya eksikliği bulunan birinci isnâdda, müdellis veya başkası bulunduğu için yapar. Müdellis, semâ' lafzını zikretmez. Onu semâ'ın açıkça zikredildiği bir tarikle veya başka bir tarikle tekrar eder.²¹⁰⁷

Sahîhu'l-Buhârî'deki tekrarlar, muhaddislerin ıstılahına göre tekrar sayılmazlar. “Çünkü sened veya râvideki ya da hadisin lafzındaki bir farklılık, onlara göre o hadisi tekrar olmaktan çıkarır.”²¹⁰⁸

Buhârî'nin bir hadisi tekrar etmesi, onun metinlere özen göstermesiyle ilgilidir. Çünkü tekrar sayesinde hadisi tam veya muhtasar olarak rivâyet eden râviler bilinmektedir. Yine tekrar sayesinde muhtelif lafızlarla tekrar edildiği, kendisinden istinbâtta bulunulduğu ve bâb başlığı yapıldığı zaman lafızlar arasındaki farklılık bilinir. Bu yüzden Buhârî, onları nakledenler hakkındaki şüpheyi izale etmek için olduğu gibi zikrediyordu.²¹⁰⁹ Ayrıca o, zikredilen metinde bulunmasa da, bu hadisin bazı tariklerinde maksadı ifade eden hususlar olduğuna işaret etmektedir.²¹¹⁰

²¹⁰⁴ Sâgânî nüshasında böyle geçmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. V, s. 502.

²¹⁰⁵ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 25. Bu husus daha önce geçmişti.

²¹⁰⁶ Kandehlevî, *el-Kenzü'l-Mütevârî*, C.I, s. 192.

²¹⁰⁷ Bu ifade, İbn Tâhir el-Makdisî'nin Cevâbü'l-Müte'annit isimli kitabından alınmıştır. Bkz. Nevevî, *et-Telhîs*, C. I, s. 231-232; İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, C. II, s. 71; İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 25.

²¹⁰⁸ Nedvî, Takiyyuddîn, *el-İmâmu'l-Buhârî: İmâmu'l-Huffâz ve'l-Muhaddisîn*, 4. Baskı, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1415/1994, s. 122.

²¹⁰⁹ İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. I, s. 25.

²¹¹⁰ Suyûtî, *et-Tevşîh Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. I, s. 47.

Buhârî, bir hadisi muayyen bir şeyhten çeşitli tariklerle muhtasar ve tam olarak tekrar etmekle, bu şeyhin o hadisin bir kısmını unuttuğu veya ona ondan olmayan bir şeyi idrâc ettiği tühmetini de ortadan kaldırmış olmaktadır. Böylece bu muhtasar rivâyetler, şeyhin onu bir defasında tam ve bir defasında muhtasar olarak veya şeyhin onu tam olarak rivâyet edip öğrencilerinin ihtisar ettiğine hamledilir.²¹¹¹

Müslim, bir hadisin çeşitli isnâdlarını ve muhtelif lafızlarını bir yerde toplamış, Buhârî ise, öğrenciye zor gelse de, bir araya toplamaktan daha çok bir takım faydalardan ötürü bir hadisin muhtelif vecihlerini değişik bâblarda zikretmiştir.²¹¹² Elbette bu husus bir noksanlık değildir.²¹¹³ Söz konusu faydalardan bazıları şöyledir:

1) Metinlerdeki Ziyâdelik ve Noksanlığa Vâkıf Olması:

Bunun örneklerinden biri, birçok şeyhi vasıtasıyla ez-Zührî'den çeşitli tariklerle rivâyet ettiği şu hadistir: Buhârî şöyle demiştir: Bize Kuteybe b. Sa'îd tahdîs edip dedi ki: Bize Leys, İbn Şihâb'dan, o Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den, o da Ebû Sa'îd el-Hudrî'den tahdîs ettiğine o şöyle demiştir: “*Resûlullah (s.a.v.) iştîmâlu's-sammâ'dan*²¹¹⁴ ve insanın büründüğü kumaşın bir parçası avret yeri üzerinde bulunmaksızın tek kumaş ile sarınıp bürünmesinden nehyetti.”²¹¹⁵

el-Leys bu rivâyeti İbn Şihâb'dan nakletmiş ve İbn Cüreyc de Buhârî'nin Kitâbu'l-Libâs'ta naklettiği üzere ona muvafakat etmiştir.²¹¹⁶

Buhârî, Kitâbu'l-Libâs'ta bu hadisi el-Leys'ten başka bir tarikle rivâyet etmiştir. Yukarıda zikredilen rivâyetten daha uzun olan bu tarikte el-Leys, Yûnus'tan, o İbn Şihâb'dan, o Âmir b. Sa'd'dan, o Ebû Sa'îd'den şu lafızla rivâyet etmiştir:

²¹¹¹ Hinbercî, Muhammed Abdulkerîm (Muhammed Sabir), **İhtisârü'l-Metn ve Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fîhi min Hilâli Kitâbihi'l-Câmi's-Sahîh**, (Doktora Tezi), Küliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 2010, s. 175-176.

²¹¹² Bkz. Nevevî, **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, C. I, s. 24.

²¹¹³ Bu husus, hadislerle atıfta bulunma ve onları araştırma açısından noksanlık sayılmıştır. (Bkz. Ahmed Naim, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, C. I, s. V, Dipnot: 1.) Bize göre bu durum bir zorluk doğursa da, söylediğimiz gibi her musannifin bir tasnif yöntemi vardır. Bazıları, muradın kolay bir şekilde elde edileceği bir yöntem benimserken, bazıları ise neyi nereden araştıracağını bilen derin kavrayış sahibi kimseler için bazı zorlukları ihtiva eden bir yöntem takip eder.

²¹¹⁴ İştîmâlu's-sammâ': Elbise ile A'râb'ın büründükleri gibi bürünmektir ki, ihramı sağ tarafından sol kolunun ve sol omuzunun üzerinden götürüp sonra arkadan sol kolunun ve sol omuzunun üzerinden atmakla tamamen bürünmekten ibarettir ki, elleri, ayakları ve bütün azası örtülmü olur. Bir görüşe göre, izâr ve ihram makûlesinden yalnızca bir kat elbiseyi bürünmekten ibarettir. Şöyle ki, üzerinde ondan başka elbise olmayıp ve onun bir tarafını kaldırıp diğer omuzu üzerine atıp, fakat bedenini tamamen örtmediğinden bazı avret yeri açıkta kalır. Bkz. Mehmed Sofuoğlu, **Sahîh-i Buhari ve Tercemesi**, Ötüken Yayınları, 2017, C. I, s. 462.

²¹¹⁵ Buhârî, Salât 10 (No: 367).

²¹¹⁶ Buhârî, Libâs 21 (No: 5822).

“Resûlullah (s.a.v.) iki türlü giyinişten ve iki türlü alışverişten nehyetti. Alışverişte mulâmeseden ve munâbezeden nehyetti. Mulâmese, bir kimsenin gece veya gündüz eliyle diğer birinin kumaşına dokunmasıdır. Bu adam o kumaşı alt üst etmez, sadece böyle el dokundurur. Munâbeze ise bir adamın kendi kumaşını diğer adama doğru atması ve diğer adamın da kendi kumaşını atmasıdır ve bu atışma, kumaşa bakmaksızın ve aralarında bir rızâlaşma da olmaksızın onların zoraki alışverişleri olur. İki türlü giyinişin biri iştîmâlu’s-sammâ’dır. es-Sammâ’, insanın elbisesini, ihramını iki omuzundan biri üzerine koyması ve iki şikkından birinin açılması, üzerinde hiçbir elbise bulunmamasıdır. Diğer giyiniş ise insanın büründüğü kumaştan bir parçasını ferci üzerinde bu-lundurmaksızın, oturur hâlde kendi kumaşıyla ihtibâ etmesi, yani onu sarınıp bürünmesidir.”²¹¹⁷ Bu rivâyette mulâmese ve munâbezeden nehyetme ile bütün bunların açıklaması vardır.

Buhârî, Kitâbu’l-İsti’zân’da bunu, Süfyân → İbn Şihâb → Atâ’ b. Yezîd → Ebû Sa’îd tarikiyle şu lafızla rivâyet etmiştir: “Peygamber (s.a.v.) bir tek bez içinde, insanın ferci üzerinde ondan hiçbirşey bulunmaksızın (onu sarınıp bürünmekten ibaret olan) iki türlü giyinişten; iştîmâlu’s-sammâ’ ile ihtibâ giyinişinden nehyetti. Bir de iki türlü alış-verişten nehyetti.”²¹¹⁸ Bu da Yûnus’un rivâyetinin metni gibidir. Fakat burada tefsir (açıklama) yoktur. Her üç tarik de sahihtir. İbn Şihâb, Ebû Sa’îd’in hadisini onun üç talebesinden işitmiş ve onu onların her birinden ayrı ayrı rivâyet etmiştir.²¹¹⁹

Buhârî, râvinin bir rivâyetteki lafızlarının ihtilafını beyan etmek için hadisi tekrar etmiştir. Bunu muhtelif bâblarda ortaya koymuştur. Böylece o aynı zamanda İbn Şihâb hakkında akla gelebilecek olan, hadisin lafızlarında tasarrufta veya ihtisarda bulunduğu ya da onu bir defasında işittiği şekilde ve bir defasında manâ ile naklettiği şüphesini bertaraf etmiştir.

2) Lafızlardaki İhtilafı Beyân Etmesi:

Buhârî’ye göre tekrarın maksatlarından biri şudur: Râvilerin ibareleri değişik olduğu zaman bazen bir râvi içinde bir manâ taşıyan bir kelime bulunan bir hadis rivâyet eder; başka bir râvi bunu rivâyet edip aynı kelimeyi başka bir manâ taşıyan

²¹¹⁷ Buhârî, Libâs 20 (No: 5820).

²¹¹⁸ Buhârî, İsti’zân 42 (No: 6284).

²¹¹⁹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 240.

başka ibare ile ifade eder. İşte bu durumda Buhârî, şartını taşıdığı zaman o hadisin tariklerini zikreder ve her lafız için ayrı bir bâb açar.²¹²⁰

Bunun örneklerinden biri Buhârî'nin tahrîc ettiği şu hadistir: Bana Mâlik b. Enes, Ebû Süheyl b. Mâlik'ten, o babasından tahdîs etti ki, o Talha b. Ubeydullah'ın şöyle dediğini işitmiştir: Necd ahâlîsinden saçı darmadığınık (fakîr) bir kimse Resûlullah'a (s.a.v.) geldi. Uzaktan sesini karmakarışık duyuyor, fakat ne söylediğini anlayamıyorduk. Nihayet yaklaştı; meğer İslâm'ın ne olduğunu soruyormuş. Resûlullah (s.a.v.), *"Bir gün bir gece içinde beş namazdır."* buyurdu. O kişi, *"Üzerimde bu namazlardan başkası da olacak mı?"* diye sordu. *"Hayır, meğer ki kendiliğinden kılasın."* buyurdu. Ondan sonra Resûlullah (s.a.v.), *"Bir de Ramazân orucu var."* buyurdu. O kişi, *"Üzerimde bundan başkası da olacak mı?"* diye sordu. O da, *"Hayır, meğer ki kendiliğinden tutasın."* cevabını verdi. Talha dedi ki: Resûlullah (s.a.v.), zekâtı da ona söyledi. O kişi, *"Üzerimde bundan başkası da olacak mı?"* diye sordu. Resûlullah, *"Hayır, meğer ki kendiliğinden veresin."* cevabını verdi. O zât, *"Vallahi bundan ne artık, ne eksik bir şey yapacak değilim."* diyerek arkasını dönüp gitti. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), *"Eğer doğru söylüyorsa, o felah buldu."* buyurdu.²¹²¹

Görüldüğü üzere bu hadiste iki şehâdet kelimesi ve hac zikredilmemiştir. Buna şöyle cevap verilmiştir: Râvi, iki şehâdet kelimesini meşhur olduğu için ve haccı da henüz farz kılınmadığı için zikretmemiştir ya da râvi hadisi ihtisar etmiştir. Buhârî'nin Kitâbu's-Savm'da tahrîc ettiği rivâyet bu ikinci görüşü desteklemektedir: Buhârî, İsmâîl b. Ca'fer, o Ebû Süheyl, o babası o da Talha b. Ubeydullah takriyle rivâyet etmiştir: Bir bedevî saçı darmadığınık olduğu halde Resûlullah'a (s.a.v.) geldi ve: *"Yâ Resûlallah! Allah benim üzerime namazdan neyi farz kıldı, bana haber ver!"* dedi. Resûlullah, *"Beş vakit namaz! Ancak senin kendiliğinden bir miktar nafîle kılman hariç!"* buyurdu. O kişi, *"Allah benim üzerime oruç tutmaktan neyi farz kıldı, bana haber ver!"* dedi. Resûlullah, *"Ramazân ayını farz kıldı, ancak senin kendiliğinden bir miktar oruç tutman hariç!"* buyurdu. O kişi, *"Allah'ın benim üzerime zekâtı farz kıldığı şeyi bana haber ver!"* dedi. Resûlullah (s.a.v.) o kişiye İslâm'ın şer'atlerini haber verdi. O kişi, *"Sana ikramda bulunan Allah'a yemîn ederim ki, ben nafîle olarak hiçbir şey yapmam ve Allah'ın benim üzerime farz kıldığı şeylerin hiçbirini de eksik*

²¹²⁰ İbn Hacer, **Hüdâ's-Sârî**, C. I, s. 25.

²¹²¹ Buhârî, İmân 34 (No: 46).

yapmam!” dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), “Eğer doğru söylediyse felah buldu!” veya “Eğer doğru söylediyse cennete girdi!” buyurdu.²¹²²

Râvinin, “Resûlullah (s.a.v.) o zâta İslâm’ın şerî’atlerini haber verdi.” sözüne, geriye kalan bütün farzlar, hatta mendûblar da girer.²¹²³

Bu, *Sahîhu’l-Buhârî*’de hadis tekrarının faydalarından biridir. Böylece bir hadis rivâyetinde râvilerin farklı lafızları beyan edilmiş olmaktadır. Bunun amacı, metni doğru bir şekilde anlamak ve anlamayı zorlaştıran karışıklığı veya Resûlullah’ın (s.a.v.) sözlerindeki zahiri çelişkiyi izale etmektir.

Bu durum, müsteşrik Wensinck’in iki şehâdet kelimesinin İslâm’ın erkânından olmadığına dair tek başına bu rivâyeti delil getirmesini geçersiz kılmaktadır. Nitekim o, Resûlullah’ın (s.a.v.) soruyu soran zâta “Ancak senin kendiliğinden bir miktar nafîle yapman hariç!” şeklindeki cevabını kesin bir durum ve o zâtı beş vakit namaz ve Ramazan orucu dışında hiçbir şey yapmamaya yönlendirme olarak saymıştır. Wensinck, namaz ve orucun Hz. Muhammed’in (s.a.v.) getirdiği İslâm’ın iki rüknü saymış ve bu ikisi dışında bir şey getirmediğini iddia etmiştir. Ona göre diğer üç rükün, Muhammed’in (s.a.v.) vefatından sonra ashâbı tarafından İslâm’a eklenmiştir. Böylece o, Müslümanların tevhid akidesinin Muhammed’in (s.a.v.) getirdiği rükünlerden olmadığını iddia ederek tevhid akidesini ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Böylece o, *The Muslim Creed Düstûru’l-Müslimîn* isimli kitabında ortaya attığı, sahâbe ve tabiunun tevhid düşüncesini Ehl-i Kitâb’dan aldıkları ve Muhammed’in (s.a.v.) vefatından sonra akidelerine uygun gördükleri şeyleri ekledikleri iftirasını desteklemeye çalışmaktadır.²¹²⁴

Hadis tekrarının faydalarından biri de, hadisten çıkarılması mümkün olan manâlara dikkat çekmektir. Hadis, lafızların ihtilafına göre bazen değişmekte veya çelişmektedir ki, fukahâ arasındaki ihtilafların bir kısmı bu şekilde açıklanabilir. Nitekim bu lafızlar karşılaştırıldığında en sahih lafza veya en yakın manâya ulaştırmakta ya da kabul edilemeyecek olan manâdan uzaklaştırmaktadır.²¹²⁵

²¹²² Buhârî, Savm 1 (No: 1891).

²¹²³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. I, s. 228-229.

²¹²⁴ Bkz. A. J. Wensinck, *The Muslim Creed, Its Genesis and Historical Development*, 2nd ed., New Delhi, Oriental Books Reprint Corporation, 1979, s. 20-50. O, rivâyetin Müslim’deki yerine işaret etmiş, Buhârî’nin rivâyetlerine işaret etmemiştir. Bu, ilmi bir araştırma için bir eksiklik veya hakkı gizleme çabasıdır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Taha, İzziye Ali, *Menheciiyetü Cem’ü’s-Sünne ve Cem’ü’l-Enâcîl (Dirâse Mukârene)*, y.y., t.y., s. 52-53.

²¹²⁵ Havvâ, *el-Menhecü’l-İctihâdî ‘inde’l-İmâmi’l-Buhârî*, C. I, s. 66.

Buhârî'nin tekrarları rastgele ve faydasız değildi. Onun bir hadisi çeşitli bâblarda tekrar etmesinin, ona göre bir takım faydaları vardır. Bu faydaların en azı, başlıkların ihtiva ettiği hükmün değişmesidir. Buhârî'nin amacı, bir hadisten birden fazla meselede fikhî hüküm çıkarmaktır ki, bu onu bir hadisi çeşitli bâblarda tekrar etmeye sevkeden hususlardandır. Bunların tamamında hadisin tariklerinde farklılık vardır. O, bir hadisi aynı isnâdla tekrar etmezdi. Ancak bunun çok az istisnası vardır. Zira onun amacı hadisi mücerred olarak tekrar etmek değildir. Bilakis tekrarın gayesi, lafızların tespiti, onlardan ihtilafın açıklanması, bunlara dikkat çekilmesi, aynı lafız için aynı manâyı taşıyan muhtelif rivâyetlerin lafızlarının gösterilmesi, rivâyetlerin birbirlerine göre ziyâdelerinin açıklanması, onların değişik bâblarda cem edilmesidir. Bu, onun hadisin manâ ile rivâyetini caiz gördüğüne ve rivâyetleri lafızlarla ve muhtelif vecihlerle sevketmeye istekli olduğuna bir delildir. O, bâb başlığı oluştururken bunların delâletinden istifade ediyordu.²¹²⁶

4.2.2.4. İsnâdlar Arasında Tahvîl Yapması

Tahvîlin *Sahîhu'l-Buhârî*'de hadisin tariklerine işaret etmek için nadiren olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Buhârî, bu hususta Müslim kadar meşhur değildir. Onun bu hususta birtakım meramları vardır ki, onlar arasında metinlerin ihtilafına işaret bulunanlardan bazılarını ele alınacaktır.

Buhârî tahvili metnin bir parçasını zikrettikten sonra kullanmıştır ki, bu, on iki yerde bulunmaktadır. O, metodunun iki rivâyet arasında –ister bir lafızda ister bir cümlede veya daha fazlasında olsun– bir rivâyetin hükmünün diğer rivâyetin hükmünden farklı olacak şekilde manâ ihtilafının bulunduğu yere ulaşıncaya kadar hadisi sevk etmek olduğunu açıklamıştır. O, bu duruma dikkat çekmek için metnin burasından sonra tahvil harfi (ح/H) koymuştur. Bunun örneklerinden biri şu hadistir:

Buhârî şöyle demiştir: Bize Muhammed b. Ubeyd b. Meymûn tahdîs etti: Bize İsa b. Yûnus, Ubeydullah'tan, o Nâfi'den, o da İbn Ömer'den (r.a.) tahdîs etti: **Peygamber (s.a.v.) ruhsat verdi: ح (H)**

Bize Yahyâ b. Mûsâ tahdîs etti: Bize Muhammed b. Bekr tahdîs etti: Bize Ubeydullah, Nâfi'den, o da İbn Ömer'den (r.a.) tahdîs etti: **Peygamber (s.a.v.) izin verdi: (H)**

²¹²⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, C. VI, s. 393.

Bize Muhammed b. Abdullah b. Numeyr tahdîs etti: Bize babam tahdîs etti: Bize Ubeydullah tahdîs edip şöyle dedi: Bana Nâfi‘, İbn Ömer’den (r.a.) tahdîs etti ki: **Abbâs (r.a.) hacılara su dağıtmak vazifesinden dolayı Minâ gecelerinde Mekke’de ikâmet etmek için Peygamber’den (s.a.v.) izin istedi.** Peygamber de ona izin verdi.” Ebû Usâme, Ukbe b. Hâlid ve Ebû Damre ona (Muhammed b. Abdullah b. Numeyr’e) mutâbaat etmişlerdir.²¹²⁷

Burada görülen metin farklılıkları şöyledir:

Birincisinde “Peygamber (s.a.v.) ruhsat verdi” sözü geçmektedir. Aynı şekilde bu sözle yetinmiş ve onu sonrasına tahvil etmiştir.²¹²⁸ Bunda Minâ’da gecemenin vacip ve onun hac menâsikinden olduğuna dair delil vardır. Çünkü “ruhsat” ifadesi, bunun mukabilinin “azîmet” olmasını gerektirir. Cumhur da vacip olduğu görüşündedir.²¹²⁹

İbn Cüreyc tarikinde, “Peygamber (s.a.v.) izin verdi” şeklinde geçmektedir.²¹³⁰

Üçüncü tarikte ise şöyle geçer: “Abbâs (r.a.) hacılara su dağıtmak vazifesinden dolayı Minâ gecelerinde Mekke’de ikâmet etmek için Peygamber’den (s.a.v.) izin istedi.” İzin, zikredilen sebeptendolayı gerçekleşmiştir. Eğer bu ifadede ُأ (veya) veya aynı manaya gelen bir bağlaç bulunmazsa, izin gerçekleşmez. Zira izin her mekânda istenen bir şey olup özellikle Minâ’ya mahsus değildir.²¹³¹

Böylece Buhârî burada hadisin farklı metinlerini *tahvîl* yoluyla bir araya getirmiştir. Bu, onun bu konudaki hünerlerinden biri olarak kabul edilir. Bu durum her ne kadar nadir olsa da, tarikleri toplama hususunda gerçekleşmektedir.

Buna dair örneklerden biri de şu hadistir: Bize Mûsâ tahdîs etti: Bize Vüheyb tahdîs etti: Bize İbn Tâvûs, babasından, o da Ebû Hüreyre’den (r.a.) onun şöyle dediği

²¹²⁷ Buhârî, Hac 134 (No: 1743, 1744, 1745).

²¹²⁸ İsmâîlî’nin eserindebu hadisin lafzı, İbrahim b. Mûsâ’nın isnâdda zikredilen İsâ b. Yûnus’tan yaptığı rivâyette şöyledir: “Resûlullah (s.a.v.), hacılara su dağıtmak vazifesinden dolayı Minâ gecelerinde Mekke’de ikâmet etmesi için Abbâs’a izin verdi.” şeklindedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 627.

²¹²⁹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 628.

²¹³⁰ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde isnâdda zikredilen Muhammed b. Bekr’den yapılan rivâyette hadis şu lafızladır: “Resûlullah (s.a.v.) Abbâs b. Abdulmuttalib’e izin verdi. O, hacılara su dağıtmak vazifesinden dolayı Minâ gecelerinde Mekke’de ikâmet etmek için Peygamber’den (s.a.v.) izin istedi.” Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. IX, s. 436 (No: 5613).

²¹³¹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 628; krş. Emîn Muhammed el-Kudât, “et-Tahvîl fî Sahîhi’l-Buhârî ve Menhecühü fîhi”, s. 343.

tahdîs etti: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Cimri ile **sadaka verenin** meseli, üzerlerinde demirden cübbeleri bulunan şu iki adamın örneği gibidir.” ح (H) Bize Ebû'l-Yemân tahdîs etti: Bize Şu'ayb haber verdi: Bize Ebu'z-Zinâd tahdîs etti. Ona da Abdurrahmân, Ebû Hüreyre'den işittiğini tahdîs etmiştir: Ebû Hüreyre Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işitmiştir: “Cimri ile **infâk edenin** meseli, üzerlerinde demirden birer cübbeleri bulunan iki adamın meseli gibidir...”²¹³²

Birinci tarikin metninde, “Cimri ile **sadaka verenin** meseli”; ikinci tarikin metninde ise “Cimri ile **infâk edenin** meseli” ifadesi geçmektedir. Birincisinde tahvilden önce sadece ihtilaf mahallini zikretmekle yetinmiştir. İki rivâyeti cem etmemiştir. İki tarikin aynı metin olduğu anlaşılmaması diye, İkinci isnâdda metni tam bir şekilde rivâyet etmiştir. Bu aynı zamanda rivâyetlerin lafızlarının farklı olduğuna işaret eder.

4.2.2.5. Metinlerin Diğer Tariklerine Atıf Yapması

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in çeşitli yerlerinde bir hadisi diğer rivâyetlerin metinlerine atıf yaptığını tespit ettik. O, hadisin tariki birden fazla olduğu zaman, مثله “onun gibi”, نحوه “yakın lafızlarla” ve بهذا “bu şekilde” gibi muhtasar bir ifadeyle diğer rivâyetlerin lafızlarına işaretle yetiniyordu. Bu, hadis metnindeki lafızlar arasında mukârene yollarından biridir. Bu, daha önce geçtiği gibi, belirli lafızlar arasında karşılaştırma değildir. O, hadisin lafızlarından biri arasında meydana gelen ihtilafa işaret ediyordu. Bu şekilde o, bu vechi edâ edene, ihtilafı rivâyet edene, rivâyette ziyâde ve noksan yapana dikkat çekiyordu. Böylece Buhârî, kendine göre tahrîc ilmi için birtakım esaslar ikame etmiş olmaktadır.

Bilinmektedir ki مثله “onun gibi, onun benzeri gibi” kelimesi, bir hadisin muhtelif tariklerinin metinlerinin lafızları ittifak ettiği zaman kullanılır. نحوه “yakın lafızlarla” kelimesi, rivâyette ittifak olup bazı lafızlarında ihtilaf olduğu zaman kullanılır. Yine Buhârî, hadisi ihtisâr eden kimseye işaret etmiştir. Bu, onun şartının bu hususta genişlemeye (istifâze ve tevessü'e) elverişli olmadığı yerlerde, onun bir hadisi ihtisâr ve işaret olarak tahrîc etmesidir. Bu, onun *Sahîh*'ini “el-Câmi'u'l-Müsnedi's-

²¹³² Buhârî, Zekât 28 (No: 1443).

Sahîhi'l-Muhtasar" olarak isimlendirmesinin sebebidir. O şöyle demiştir: "birçok sahîh hadisi kitap uzamasın diye almadım."²¹³³

Bu kısımda söz konusu sigalardan her biri için *Sahîhu'l-Buhârî*'den örnekler zikredecektir:

• مثله "onun gibi, onun benzeri gibi" kelimesi:

Buhârî, *Sahîh*'inin birçok yerinde metinler arasındaki benzerliği açıklamıştır. Bunlardan bir kısmına tekrar etmeksizin işaret etmiştir. Bazılarında ise sadece kendisinde benzerlik bulunan lafza işaret etmiştir.

a) Bütün metnin benzerliğine işaret etmekle yetinmesi:

Birinci örnek: Bize Mu'âz b. Fudâle tahdîs edip şöyle dedi: Bize Hişâm tahdîs etti: ح (H) Bize Ebû Nu'aym, Hişâm'dan, o Katâde'den, o el-Hasan'dan, o Ebû Râfî'den, o da Ebû Hüreyre'den Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: "Erkek, kadının dört şubesi arasına oturup da sonra kadına meşakkat ulaştırdığı zaman gusûl vâcib olur." **Bu hadisin benzerini (مثله) Şu'be'den rivâyet etmekte Amr b. Merzûk, Hişâm'a mutâbaat etmiştir. Mûsâ şöyle dedi: Bize Ebân tahdîs edip şöyle dedi: Bize Katâde tahdîs etti: Bize el-Hasan (el-Basrî) bu hadîsin benzerini (مثله) haber verdi.**"²¹³⁴

Buhârî'nin şeyhi Amr b. Merzûk'un (ö. 224/839) hadisine gelince, onun ismi Kerîme'nin (ö. 463/1071) rivâyetinde açık bir şekilde geçmektedir. Onun tariki, Osman b. Ahmed es-Semmâk'ın (ö. 344/955) *Fevâid*'inde mevsûl olarak gelmiştir.²¹³⁵ Aynı şekilde İbn Hacer de onu *et-Tağlik*'te vasletmiştir.²¹³⁶ Dolayısıyla muttasıl, bâbın hadisinin siyakı gibi gelmiştir. Fakat وأجهدها "cehd ederse" demiştir ki, bu büyük bir ihtilaf değildir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Şu'be onu doğrudan el-Hasan'ın

²¹³³ Halîlî, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, C. III, s. 962; Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 327.

²¹³⁴ Buhârî, *Gusl* 28 (No: 291).

²¹³⁵ Bunu onun matbu *Fevâid*'inde bulamadık.

²¹³⁶ İbn Hacer, *Tağliku't-Ta'lik*, C. II, s. 165. Moğultay, Amr b. Merzûk'un rivâyetinin Müslim'de olduğunu zikretmiştir. Bu durum, İbn Hacer'i yanıltmıştır. Zira *Sahîh-i Müslim*'in nüshalarının hiçbirinde onun naklettiği şey yoktur. Dahası Müslim, Amr b. Merzûk'tan hiçbir şey tahrîc etmemiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. II, s. 76-77; a.mlf. *Tağliku't-Ta'lik*, C. II, s. 166.

kendisinden değil, Katâde vasıtasıyla el-Hasan’dan rivâyet etmiştir. “Ona mutâbaat etti” ifadesindeki zamir, Katâde’ye değil Hişâm’a aittir.²¹³⁷

Buhârî’nin şeyhi Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî’nin hadisine gelince, Moğultay onun el-Beyhakî tarafından Affân ve Hemmâm, bu ikisi Mûsâ o da Ebân tarikiyle tahrîc edildiğini zikretmiştir. İbn Hacer, bunun bir karıştırma olduğunu ve bu hususta bazı şarihlerin²¹³⁸ ona tabi olduğunu ileri sürerek reddetmiştir. O, bu durumu şu sözleriyle izah etmiştir: “Beyhakî bunu Affân → Hemmâm ve Ebân → Katâde tarikiyle tahrîc etmiştir. Hemmâm, Affân’ın şeyhi olup akranı değildir. Ebân, Hemmâm’ın /akranı olup şeyhinin şeyhi değildir. Burada Mûsâ asla zikredilmemiştir. Bilakis Affân onu Ebân’dan rivâyet etmiştir. Nitekim onu kendisinden Mûsâ rivâyet etmiştir. O, onun akranı olup şeyhi değildir.”²¹³⁹

Görüldüğü üzere Buhârî, bir defasında mutâbaat sigasıyla, bir defasında da açık bir ta’lik olarak şeyhten nakil sigasıyla metinler üzerine Atıfta bulunmuştur. Mutâbaatın daha kuvvetli olduğu söylenmiştir. Çünkü söz, nakil ve tahammül yoluyla zikirden veya muhâvere ve müzâkere yoluyla zikirden daha umûmîdir. Dolayısıyla o, buna dikkat çekmeyi murad etmiştir. Buhârî’nin, Amr ve Mûsâ’dan işitmiş (semâ’) olması da muhtemeldir. Bu yüzden o ikisini ta’lik yoluyla zikrettiği kesin olarak söylenemez.²¹⁴⁰ Aynî, bu ikisini birbirinden ayırmamış ve o ikisinin şeklen ta’lik olduğunu söylemiştir. Fakat zikredilen ihtimal mevcuttur. Çünkü her ikisi de Buhârî’nin hocalarındandır.²¹⁴¹

Bu hadisten, Buhârî’nin rivâyetteki basit kelimeler arasında fark gözetmediği ve bunları büyük ihtilaf saymadığı sonucu çıkarılabilir. Buna göre “sonra ona cehd ederse” ve “ona cehd ederse” kelimeleri arasında, manâ ve binâ (مبنى) bakımından ihtilaf sayılacak bir fark yoktur. Çünkü atıf harfleri olan “vâv” ile “sümme” arasında ince bi lügavî fark bulunduğu kabul edilmekle birlikte, buradaki bu farkın lügavî manâya ve fikhî hükme bir tesiri yoktur.

²¹³⁷ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 76.

²¹³⁸ Bunlardan biri İbnü’l-Mülakkın’dır. Bkz. İbnü’l-Mülakkın, **et-Tavdîh**, C. IV, s. 658.

²¹³⁹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 77. Bunun faydalarından biri, onda el-Hasan’ın Katâde’den rivâyet ettiğine dair açıklama bulunmasıdır. Çünkü bâbın hadisinde Katâde’nin el-Hasan’dan rivâyet ettiği geçmektedir. Katâde, sika ve sebtir; fakat müdellistir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 75; Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. III, s. 531.

²¹⁴⁰ Kirmânî, **el-Kevâkibu’d-Derârî**, C. III, s. 154.

²¹⁴¹ Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. III, s. 531.

İkinci örnek: Buhârî şöyle dedi: Bize Ali b. Abdullah tahdîs etti: Bize Süfyân tahdîs etti: Bize Ebu’z-Zinâd, el-A’rec’den, o Ebû Seleme’den, o da Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyetle onun şöyle dediğini tahdîs etti: Resûlullah (s.a.v.), sabah namazını kıldırdı, sonra yüzünü insanlara dönerek şöyle buyurdu: “*Bir kimse öküzünü sürüp giderken, birden ona bindi ve ona değnek vurdu. Bunun üzerine o (öküz), “Şüphesiz biz bunun için yaratılmadık, biz ancak tarla sürmek için yaratıldık!” dedi...*” **Bize Ali tahdîs etti: Bize Süfyân, Mis‘ar’dan, o Sa’d b. İbrâhîm’den, o Ebû Seleme’den, o Ebû Hüreyre’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) bunun mislini tahdîs etti.**²¹⁴²

Bu hadisi Müslim *Sahîh*’inde Süfyân → Mis‘ar tarikiyle tahrîc etmiştir.²¹⁴³

Neticede bu hadiste Süfyân için iki isnâd vardır: Birincisi, Ebu’z-Zinâd → el-A’rec; diğeri, Mis‘ar → Sa’d b. İbrâhîm tarikidir. Her ikisi de Ebû Seleme’den rivâyet etmişlerdir.²¹⁴⁴

Her iki isnâd da sahihtir. Her ikisi de onu aynı metnile rivâyet etmişlerdir. Ancak Buhârî uzatmamak ve ihtisâr konusundaki yöntemine rivâyet etmek için tekrar etmekten kaçınmıştır. Dolayısıyla o, eğer aynı metinle rivâyet edilmişse, hadisin tariklerine işaret ediyordu ve ona atıfta bulunmakla yetiniyordu.

b) Metinlerin kendisinde benzeştiği lafza işaret etmesi:

Buhârî’nin bu hususta yapmış olduğu uygulamaya ilişkin birçok örnek²¹⁴⁵ bulunmakla birlikte, burada bir örnek vermekle yetinilecektir:

Buhârî şöyle dedi: Bize Sa’îd b. Ufeyr tahdîs edip şöyle dedi: Bana el-Leyd tahdîs etti: Bize Ukayl, İbn Şihâb’dan, o Ebû Bekr b. Abdurrahman’dan, o da Ebû Hüreyre’den (r.a.) onun şöyle dediğini tahdîs etti: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Zinâ eden kişi zina ederken mü’min olduğu hâlde zina edemez. İçki içen de içki içerken mü’min olarak içki içemez. Hırsız da çalarken mü’min olarak çalamaz. Halkın gözü önünde yağmacılık eden kimse de yağmacılık ettiği sırada mü’min olarak çapulculuk edemez.*” Sa’îd ve Ebû Seleme, Ebû Hüreyre’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) —^{التهبة} “çapulculuk” kelimesi hariç— bunun mislini (مثله) rivâyet etmiştir.²¹⁴⁶

²¹⁴² Buhârî, Enbiyâ 56 (No: 3471). Bu hadisi Müslim’den başka tahrîc edeni göremedik. Bkz. Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe 1 (No: 13/2388).

²¹⁴³ Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe 1 (No: 13/2388).

²¹⁴⁴ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. X, s. 306.

²¹⁴⁵ Bu örnekler için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 218, 612, 1818, 3562, 3795, 3803, 5490.

²¹⁴⁶ Buhârî, Mezâlim 30 (No: 2475).

Buhârî, başka bir yerde bu hadisi Ukayl tarikiyle tahrîc etmiş, ez-Zührî rivâyetinin beyanını tekrar ederek şöyle demiştir: “İbn Şihâb, Sa’îd b. el-Müseyyeb ve Ebû Seleme’den, o Ebû Hüreyre’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) –الْجَاهِلِيَّةُ– “çapuculuk” kelimesi hariç– bunun mislini (مِثْلَهُ) rivâyet etmiştir.²¹⁴⁷

Buhârî’nin, “Sa’îd –yani, İbnü’l-Müseyyeb– ve Ebû Seleme –yani, İbn Abdurrahman–, Ebû Hüreyre’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) –الْجَاهِلِيَّةُ– “çapuculuk” kelimesi hariç– bunun mislini (مِثْلَهُ) rivâyet etmiştir” sözü, ez-Zührî’nin bu hadisi o üçünden, onların da Ebû Hüreyre’den rivâyet ettikleri, Ebû Bekr b. Abdurrahman’ın –الْجَاهِلِيَّةُ– “çapuculuk” ziyadesiyle teferrüd ettiği anlamına gelmektedir.²¹⁴⁸

Buhârî bu hadisi Kitâbu’l-Eşribe’de şu tarikle rivâyet etmiştir: Yûnus b. Yezîd, İbn Şihâb’dan rivâyet etmiştir: Ebû Seleme b. Abdurrahman ve İbnü’l-Müseyyeb’in şöyle dediklerini işittim: Ebû Hüreyre şöyle dedi: Onu merfû‘ olarak zikretti ve ondan sonra şöyle dedi: İbn Şihâb şöyle dedi: Bana Abdulmelik b. Ebî Bekr b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm haber verdi ki, Ebû Bekr –yani babası– onu Ebû Hüreyre’den tahdîs ediyor, sonra şöyle diyordu: “Ebû Bekr onlara şunu da ekliyordu: Şeref sahibi bir kimse yağmacılık yapmaz.” Geriye kalanlar burada olduğu gibidir.²¹⁴⁹

Müslim de bu hadisi Yûnus tarikiyle şu lafızla tahrîc etmiştir: “Ebû Bekr onlara bu sözleri Ebû Hüreyre’den rivâyet edip sonra şöyle diyordu: “Ebû Hüreyre onlara, “... mü’min olarak yağma etmez” cümlesini de ekliyordu.”²¹⁵⁰ Yine Müslim, bu hadisi Şu‘ayb b. el-Leys tarikiyle şu lafızla tahrîc etmiştir: İbn Şihâb dedi ki: Bana Sa’îd b. el-Müseyyeb ve Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ebû Hüreyre’den, o da Resûlullah’tan (s.a.v.) rivâyetle, –الْجَاهِلِيَّةُ– “çapuculuk” kelimesi hariç, Ebû Bekr hadisinin mislini (مِثْلَهُ) rivâyet etmiştir.²¹⁵¹

İbn Salâh şöyle demiştir: “Ebû Hüreyre onlara şunu ekliyordu: Yağmacılık yapmaz” sözü, bunun Ebû Hüreyre’nin mevkufu olduğunu çağrıştırmaktadır. Ebû Nu‘aym, Müslim üzerine *Müstahrec*’inde bu hadisi Hemmâm tarikiyle rivâyet etmiştir ki, o Ebû Hüreyre’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) şunu rivâyet etmiştir:

²¹⁴⁷ Buhârî, Hudûd 1 (No: 6772).

²¹⁴⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. VIII, s. 51.

²¹⁴⁹ Buhârî, Eşribe 1 (No: 5578).

²¹⁵⁰ Müslim, İmân 24 (No: 57/100).

²¹⁵¹ Müslim, İmân 24 (No: 57/101).

“Muhammed’in nefsi kudret elinde olana and olsun ki, sizden biri, ... yağmacılık yapmaz...”²¹⁵² Böylece onun merfû‘ olduğunu açıklamıştır.²¹⁵³

Müslim, bu rivâyeti el-Evzâ’î tarikinden nakletmiştir ki, o İbn Şihâb’dan, o İbnü’l-Müseyyeb, Ebû Seleme ve Ebû Bekr b. Abdurrahman’dan, bu üçü de Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.²¹⁵⁴ Müslim, bu rivâyeti lafız farklılıklarına değinmeksizin nakletmiştir.²¹⁵⁵ Sanki Evzâ’î, Sa’îd ve Ebû Seleme’nin rivâyetini Ebû Bekr’in rivâyeti üzerine hamletmiştir. Dolayısıyla bu rivâyeti lafız farklılıklarına değinerek ayıran kişi hadis alanında daha hafızdır. Bu sebeple rivâyeti mahfuzdur.²¹⁵⁶

Bu örnekte Buhârî, muhtelif tariklerle metinlerdeki benzerliği zikretmiştir. Ancak o, onlar arasındaki önemli ihtilafı da açıklamıştır. Bu, rivâyette ziyâde edeni ve noksan yapası açıklama hususunda önemlidir.

- نحوه “yakın lafızlarla” kelimesi:

Buhârî, bu sigayı metinler üzerine atıfta kullanıyordu. Bilinmektedir ki bu siga, aynı lafızlarla olmayan iki metin arasında bir miktar ihtilaf olduğu zaman kullanılır. O, bunu belirtmek için نحوه veya بنحو kelimelerini kullanıyordu. Buna dair pekçok örnek²¹⁵⁷ olmakla birlikte, burada sadece üçü zikredilecektir

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Ebû Nu‘aym ve Mûsâ b. İsmâîl tahdîs edip dediler ki: Bize Hemmâm, Katâde’den, o Enes’ten tahdîs etti ki, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Kim bir namazı unutursa, onu hatırladığında kılsın. O namazın bundan başka keffâreti yoktur. ‘Ve beni hatırlamak için (li-zikrî) dosdoğru namaz kıl!’* (Tâhâ, 20/14).” Mûsâ dedi ki: Hemmâm şöyle dedi: Ben o hadisi rivâyet etmesi zamanından sonra, “*Ve beni hatırlamak için (li’z-zikrâ) namaz kıl!’* dediğini işittim. Habbân şöyle dedi: Bize Hemmâm tahdîs etti: **Bize Katâde tahdîs etti: Bize Enes, Peygamber’den bunun yakın lafızlarıyla (نحوه) tahdîs etti.**²¹⁵⁸

²¹⁵² Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, C. I, s. 146.

²¹⁵³ İbnü’s-Salâh, **Sıyânetü Sahîhi Müslim**, s. 226.

²¹⁵⁴ Müslim, İmân 24 (No: 57/102).

²¹⁵⁵ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXI, s. 408.

²¹⁵⁶ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VIII, s. 51.

²¹⁵⁷ Bu örnekler için bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 5, 47, 100, 202, 390, 597, 5743, 2626, 6895, 7042.

²¹⁵⁸ Buhârî, **Mevâkîtu’s-Salât** 37 (No: 597).

Onun “Mûsâ dedi ki” ifadesi, bunun Ebû Nu‘aym’ın sözü olmadığını bildirmektedir. –Buna göre ilk lafız Ebû Nu‘aym’a aittir.– Daha önce geçtiği üzere, Buhârî atıfta bulunduğu zaman onun uygulamalarına göre lafzın sonrâviye ait olduğu bilinmektedir. Fakat onun burada bu âdetini uygulamadığı açıkça görülmektedir. Yine onun, “Ben onun –Katâde’nin– daha sonra –başka bir zaman–, “Ve beni hatırlamak için لِلذِّكْرِ (li’z-zikrâ) namaz kıl!” dediğini işittim.” sözü, Hemmâm’ın onu Katâde’den bir defasında li’z-zikrâ lafzıyla işittiği anlamına gelmektedir. Müslim’de Yûnus tarikiyle ez-Zührî’nin bu şekilde okuduğu geçmektedir.²¹⁵⁹ Katâde, bir defasında onu li-zikrî şeklinde okumuştur. Meşhur olan kıraat budur. Zikredilen âyetin, Katâde’nin mi, yoksa Resûlullah’ın (s.a.v.) mı kelâmı olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Müslim’in Heddâb’dan yaptığı rivâyette Katâde, *Ve beni hatırlamak için (li-zikrî) namaz kıl!*’ demiştir.²¹⁶⁰

Hibbân b. Hilâl’in (ö. 216/831) hadisine gelince, onun ta’lîkiyle Katâde’nin onu Enes’ten semâ’ını beyan etmeyi istemiştir; çünkü rivâyet yoluyla orada bunu açıklamıştır.²¹⁶¹ Ebû Avâne, onu Ammâr b. Recâ’ → Hibbân b. Hilâl tarikiyle vasletmiştir. Bunda –Mûsâ’nın rivâyetinde olduğu gibi– Hemmâm’ın onu Katâde’den işittiği iki kere geçmektedir.²¹⁶²

Buhârî’nin buradaki نحو “onun benzeri gibi” ifadesi, Hibbân’ın rivâyetinde Allah Teâlâ’nın sözünü tek lâm ile “*li-zikrî*” şeklinde geldiğine işaret etmektedir. Muhtemelen buradaki نحو “onun benzeri gibi” ifadesiyle, tahrîcde meşhur olan lafızların ihtilafını kastetmemiştir. Bilakis “onun dediği gibi” anlamındadır. Çünkü daha önce Mûsâ’nın rivâyetinin (li’z-zikrâ) iki lâm ile olduğunu açıklamıştı. Onun Hibbân’ın rivâyeti için نحو “onun benzeri gibi” ifadesini kullanması ve onun isnâd ettiği şeyle muvafakat etmesi, burada onun manâsının “onun dediğine benzer” şeklinde olduğuna delalet etmektedir.

İkinci örnek: Atâ dedi ki: Ben, İbn Abbâs’ın bize haber verip şöyle dediğini işittim: Resûlullah (s.a.v.) Ensâr’dan bir kadına –İbn Abbâs o kadının ismini söyledi,

²¹⁵⁹ Müslim, Mesâcid 55 (No: 309/680).

²¹⁶⁰ Müslim, Mesâcid 55 (No: 314/684). Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 601.

²¹⁶¹ İbn Receb, **Fethü’l-Bârî**, C. V, s. 130; İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. II, s. 600.

²¹⁶² Ebû Avâne, **Müsnedü Ebî Avâne**, No: 1142, 1143.

ama ben onun ismini unuttum–, “Seni bizimle beraber hacctmekten meneden şey nedir?” dedi. Kadın, “Bizim bir su taşıyan devemiz vardı. Ona Ebû Fulân bindi...” dedi... أَوْ نَحْوًا بِمَا قَالَ veya söylediğinin yakın lafızlarıyladır.²¹⁶³

Müslim²¹⁶⁴ ve Beyhakî'nin²¹⁶⁵ rivâyetinde şöyle geçmektedir: “Şüphesiz onda (Ramazanda) yapılan umre hacca denktir.” İbn Hacer, Buhârî'nin “أَوْ نَحْوًا بِمَا قَالَ” veya söylediğinin benzeridir.” sözünü bu rivâyete ircâ etmiştir.²¹⁶⁶ Yani, Buhârî'nin rivâyetinde تَعْدِلُ “denktir” kelimesi düşmüştür.

Üçüncü örnek: Buhârî dedi ki: Bize Âdem tahdîs etti: Bize Şu‘be, Katâde’den, o İkrime’den, o İbn Abbâs’tan rivâyetle tahdîs etti ki, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Şu ve şu, yani küçük parmak ve başparmak (diyet hususunda) eşittir.*” **Bize Muhammed b. Beşşâr tahdîs etti: Bize İbn Ebî Adıyy, Şu‘be’den, o Katâde’den, o İkrime’den, o da İbn Abbâs’tan onun şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Ben Peygamber’den (s.a.v.) bunun lafızlarıyla işittim.” (نَحْوَهُ)**²¹⁶⁷

İbn Mâce, bu hadisi İbn Ebî Adıyy tarikiyle Buhârî'nin lafzının aynısıyla tahrîc etmiştir.²¹⁶⁸ İbn Hacer şöyle demiştir: “İbn Mâce onu tahrîc etmiş, İsmâîlî de “Parmaklar eşittir” lafzıyla İbn Ebî Adıyy’den rivâyet etmiştir. Her ikisi de onu İbn Ebî Adıyy’den de rivâyet etmişlerdir. Fakat Gunder ve el-Kattân’ın rivâyetini birinci rivâyetin lafzıyla ona makrûn olarak getirmişlerdir. Ancak başparmak (الإِبهَام) kelimesi, küçük parmak (الْخَنَصَر) kelimesinden önce gelmiştir.²¹⁶⁹ Ne var ki elimizde bulunan İbn Mâce *Sünen*’inde başparmak (الإِبهَام) kelimesi, küçük parmak (الْخَنَصَر) kelimesinden önce değildir. Bilakis Buhârî’nin rivâyetinin tertibiyle aynıdır. Muhtemelen İbn Hacer, buna *Müstahrec*’de İsmâîlî’nin rivâyetinde rastlamıştır.

²¹⁶³ Buhârî, Umre 4 (No: 1782).

²¹⁶⁴ Müslim, Hac 36 (No: 221/1256).

²¹⁶⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C. IX, s. 266 (No: 8813).

²¹⁶⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VI, s. 19.

²¹⁶⁷ Buhârî, Diyât 20 (No: 6895).

²¹⁶⁸ İbn Mâce, Diyât 18 (No: 2652).

²¹⁶⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. XXII, s. 87.

Buhârî'nin bu rivâyeti tercih etmesinin sebebini Tirmizî şöyle ifade etmiştir: “İlim ehlince amel buna göredir. Sevrî, Şâfî, Ahmed ve İshâk da böyle demiştir. İbn Hacer, emsâr fukahâsının tamamının da böyle söylediğini ifade etmiştir.”²¹⁷⁰

Bu üç örnekten Buhârî'nin نحوه veya نحوه kelimelerini, aralarında mümâselet bulunduğu veya lafızlar arasında basit ihtilaf meydana geldiği zaman metinler üzerine atıfta kullandığını görülmektedir.²¹⁷¹

• بهذا “bu şekilde” kelimesi:

Buhârî, بهذا “bu şekilde” lafzını metinler arasında karşılaştırma yapmak ve metniler üzere atıfta bulunmak için kullanmıştır. Burada buna dair iki örnek sunuyoruz:

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Âdem tahdîs edip şöyle dedi: Bize Şu‘be tahdîs edip şöyle dedi: Bana İbnü’l-İsbehânî tahdîs edip şöyle dedi: Ebû Sâlih Zekvân’ın Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin şöyle tahdîs ettiğini işittim: Kadınlar, Peygamber’e (s.a.v.) şöyle dediler: “Senin sözünü dinlemekte erkekler bize galebe ediyorlar, binâenaleyh kendiliğinden bize bir gün tahsîs et!” Bunun üzerine Resûlullah, kadınlara kendileriyle buluşacağı bir gün tayin etti. Böylece kendilerine va‘z etti ve onlara bazı şeyler emretti. Kadınlara söylediği sözler arasında, “İçinizden hiçbir kadın yoktur ki, çocuklarından üçünü (âhirete kendinden) evvel yollasın da cehenneme karşı onun için bir siper peyda olmasın!” sözü vardı. Kadınlardan biri, “İki çocuk olsa!?” dedi. Resûlullah, “İki de (öyledir).” buyurdu.

Buhârî buna şu isnâdı tabi kıldı: Bize Muhammed b. Beşşâr tahdîs edip şöyle dedi: Gunder tahdîs edip şöyle dedi: Şu‘be, Abdurrahman b. el-İsbehânî’den, o Zekvân’dan, o da Ebû Sa‘îd el-Hudrî’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) bu şekilde (yukarıdaki hadisi) بهذا tahdîs etti. Yine Abdurrahman b. el-İsbahânî’den rivâyet ettiğine göre Abdurrahmân şöyle dedi: Ben Ebû Hâzım’ın Ebû Hüreyre’den şöyle

²¹⁷⁰ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXII, s. 87. İbn Hacer’in Tirmizî’den naklettiği bu görüşünü onun kendi eserlerinde bulamadık. Bu rivâyette İbn Abbâs’ın Resûlullah’tan (s.a.v.) semâ’ının açıklaması vardır. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XXII, s. 87; Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XXI, s. 638.

²¹⁷¹ Buhârî’nin gerçek amacını anlamak için bu sigayı kullandığı yerlerinin hepsinin araştırılması gerekmektedir. Onun amacı, bilindiği gibi, bu sigayı hadisin lafızları arasında ihtilaf bulunduğu manâsında hadis tahrîcinde kullanmak mıdır, yoksa o bu sigayı değişik amaçlarla mı kullanmaktadır? Lafızdaki benzerlik veya metne tesiri olmayan gerçekten basit bir ihtilafın bulunduğu anlamında mı kullanmaktadır?

rivâyet ettiğini işittim: O (Resûlullah), “*Bulûğ çağına ulaşmamış üç çocuk*” buyurdu.²¹⁷²

O, bu isnâdı zikretmek suretiyle şu iki hususu ifade etmiştir: Birincisi, ilk rivâyette mübhem olan İbnü’l-İsbehânî’nin ismini zikretmesidir. İkincisi, bulûğa (yani, günah işleme çağına) ulaşmamış olma kaydının ziyâde edildiği Ebû Hüreyre tarikindeki ziyâdedir. Buna göre manâ, “onlar bulûğdan önce ölmüşlerdir” şeklindedir. Çünkü günah bulûğdan sonra yazılmaktadır.²¹⁷³

Burada Buhârî, hadisin senedini tam olarak zikretmekle yetinmiştir. Aynı metni rivâyet ettiği için metni zikretmemiştir. Bununla birlikte hadisin lafızları arasında manâyı değiştirmeyecek basit bir ihtilaf vardır. Ahmed b. Hanbel²¹⁷⁴ ve Nesâî²¹⁷⁵ de bu şekilde rivâyet etmişlerdir.

Buna göre metnin tekrar edilmesine ihtiyaç yoktur. Daha önce de geçtiği üzere Âdem ve Gunder, Şu‘be’nin rivâyetleri konusunda en güvenilir râvilerdendir. O ikisi, ondan aynı lafızla rivâyet etmişlerdir. Buradaki بهذا sözü “bu metnile” demektir.

İkinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Osman b. Ebî Şeybe tahdîs etti: Bize Cerîr, el-A‘meş’ten, o da Ebû Sâlih’ten, Ebû Hüreyre’nin şöyle dediğini tahdîs etti: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Ancak iki kişiye gıpta edilir: Birisi, Allah’ın Kur’ân verdiği ve onu gece ve gündüz boyunca okuyan bir adam...*” Bize Kuteybe tahdîs etti: Bize Cerîr, **bu geçen hadisi** (بهذا) tahdîs etti.²¹⁷⁶

Buhârî, onun Kuteybe’den hadisini Kitâbu’t-Tevhîd’de ihtilaf kabilinden zikredilemeyecek kadar ufak farklılıklarla nakletmiştir.

²¹⁷² Buhârî, İlim 35 (No: 101, 102).

²¹⁷³ Ebû Hüreyre’nin hadisi merfû’dur. وقال, sözündeki “vâv”, mahzûf üzerine atıf olup مثله “onun benzeri” takdîrindedir. Yani, “Ebû Sa‘îd’in hadisinin benzeri” demektir. وعن عبد الرحمن sözündeki “vâv”, daha önceki عن عبد الرحمن sözü üzerine atıftır. Sonuç olarak Şu‘be onu Abdurrahman’dan iki isnâdla rivâyet etmiştir. O, mevsûl olup onun mu‘allak olduğunu iddia eden kimse yanılmıştır. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. I, s.411-412.

²¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVII, s. 398 (No: 11298).

²¹⁷⁵ Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C. I, s. 615 (No: 2013, 2014).

²¹⁷⁶ Buhârî, Temennî 5 (No: 7232).

Buradaki بهذا sözünden maksat, “bu hadisin zikredilen metniyle” demektir.

Böylece o, bu hadiste iki hocası olduğuna işaret etmiştir: Birincisi, Cerîr’den rivâyet eden Osman b. Ebî Şeybe; diğeri, Cerîr’den rivâyet eden Kuteybe b. Sa’îd’dir.²¹⁷⁷

Bu iki örnekten ve diğeri bazı örneklerden²¹⁷⁸ Buhârî’nin bu lafzı metin üzerine atıfta bulunmak için kullandığı ortaya çıkmaktadır. Böylece o, metnin aynı lafızla başka bir tariki olduğunu göstermiştir. Onun amacı ihtisar olduğundan, metni tekrar etmesine gerek kalmamaktadır. Bazen hocasından doğrudan rivâyet eder -ki bu durumda isnadda iki hocası bulunur- ya da hocasından önceki tabakalardan rivâyet etmiş olur, her iki durumda da metni tekrar etmeye gerek yoktur. Bazen de isnadda mevcut bir faydaya binâen rivâyeti başka bir metne atıf yapmak suretiyle nakleder.

• مختصراً “muhtasar olarak” veya اختصره “onu ihtisâr etti” kelimeleri:

Buhârî, bir hadisi tam olarak rivâyet ettikten sonra hadisi ihtisâr eden kimseyi açıklıyordu. Bunun pek çok örneği²¹⁷⁹ olmakla birlikte, biz bunlardan ikisini zikredeceğiz:

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize Ayyâş tahdîs etti: Bize Abdula‘lâ tahdîs edip şöyle dedi: Bize Ubeydullah, Nâfi‘den tahdîs etti: “İbn Ömer, namaza girerken tekbîr alır ve iki elini yukarı kaldırır. Rukû‘a giderken iki elini kaldırır. Semi‘allâhu li-men hamideh (Allah hamd eden kimseyi iştir) dediği zaman ellerini kaldırır. İkinci rek‘atten sonra ayağa kalktığı zaman yine ellerini yukarı kaldırır. İbn Ömer, bu fiilleri Peygamber’e (s.a.v.) ref‘ ederek rivâyet etti. Bunu Hammâd b. Seleme, Eyyûb’dan, o Nâfi‘den, o İbn Ömer’dan, o da Peygamber’dan (s.a.v.) olmak üzere rivâyet etti. Bunu İbn Tahmân da Eyyûb ile Mûsâ b. Ukbe’dan **muhtasar olarak** (مختصراً) rivâyet etmiştir.²¹⁸⁰

Buhârî’nin, bu rivâyeti önceki rivâyetin peşinden getirmesinin amacının, hadisin aslı olan Nâfi‘ rivâyetinin mevkuf olduğuna kesin olarak hükmeden kimseyi reddetmek olduğu söylenmiştir. Bu ta‘lîkle Buhârî, Nâfi‘in rivâyetinin mevkûf ve merfû‘ olduğu hususunda ihtilaf bulunduğunu ortaya koymuş olmaktadır.

²¹⁷⁷ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. XXII, s. 360.

²¹⁷⁸ Diğeri örnekler için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 63, 351, 480, 574, 844, 2114, 3336, 4268, 4647, 5606, 6068.

²¹⁷⁹ Bu örnekler için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 246, 1712, 2523, 2525, 2730, 6167, 6507.

²¹⁸⁰ Buhârî, *Ezân* 86 (No: 739).

Görölmektedir ki, bu ihtilafın sebebi, Nâfi‘in bu rivâyeti önce mevkûf, sonra merfû‘ olarak nakletmiş olmasıdır. Sanki Nâfi, bazen mevkuf nakletmekle yetiniyor veya ondan rivâyette bulunan bazı talebeleri onun mevkuf rivâyetiyle yetiniyorlardı.²¹⁸¹

Buhârî, مختصرًا “muhtasar olarak” sözüyle hadisin ihtisârını değil, bilakis isnâdın kasrını²¹⁸² ve onun merfû‘ olmadığını yani Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ulaşmadığını kastetmiştir. Ancak bu kelimeden esas maksat, mevkuf olup merfû‘ olmadığı hususunda isnâdın kasrına işarettir.

Her ne kadar bu örnekte başka bir tarike işaret varsa da, ondan esas maksat, hadisin mevkûf ve merfû‘ olduğuna işaret etmektir. Bu, Peygamber’in (s.a.v.) sözünün başkasının sözünden ayrılması hususunda önemli noktalardan biridir. Âlimler bu hususa çok önem vermişlerdir.

İkinci örnek: Bize Ubeyd b. İsmâîl, Ebû Üsâme’den, o Ubeydullah’tan, o Nâfi‘den o da İbn Ömer’den (r.a.) naklen tahdîs etti ki, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim bir köledeki payını âzâd eder ve o kölenin bütün bedeline yetecek malı varsa, onun o köleyi tamamen âzâd etmesi gerekir. Eğer malı yoksa köleye hissesini âzâd edenin huzurunda kölenin âdil surette kıymeti takdir olunur da o köleden bu zâtın âzâd ettiği pay kadarı âzâd edilmiş olur.” Bize Müsedded tahdîs etti: Bize Bîşr, Ubeydullah’tan tahdîs etti. O (Müsedded), **bu hadisi ihtisâr etti** (اختصره).²¹⁸³

Yani, onu zikredilen isnâdla ihtisâr etti. Müsedded onu *Müsned*’inde Mu‘âz b. el-Müsenî’den bu isnâdla tahrîc etmiştir.²¹⁸⁴ Beyhakî, bu rivâyeti onun tarikiyle muhtasar olarak ve şu lafızla tahrîc etmiştir: “Kim bir köledeki payını âzâd ederse, o köleyi tamamen âzâd etmiştir.”²¹⁸⁵ Müsedded’den başka râviler onu Bîşr’in rivâyetinden uzun olarak nakletmiştir. Nesâî onu, Amr b. Ali → Bîşr tarikiyle tahrîc etmiştir.²¹⁸⁶ Fakat onda, عَتَقَ مِنْهُ مَا عَتَقَ “Âzâd ettiği pay kadarı âzâd edilmiş olur.” sözü

²¹⁸¹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. III, s. 304.

²¹⁸² İsnâdın kasrı, sika bir ravinin özel bir sebepten dolayı ihtilaflı hadisin isnâdından bir veya daha çok raviyi bilerek ve kasten eksiltmesidir. (Bkz. Şâyi‘, Abdülazîz b. Abdullah b. Muhammed, **Kasru’l-İsnâd ve Eserühü fi’l-Hadîsi’l-Muhtelifi fihî**, 1. Baskı, Tunus, Beyrut, 1438/2017, s. 30.) Hâkim, bunun önemine işaret ederek şöyle demiştir: “Hadis tâlibinin bilmesi gereken diğer bir nevi de mevkûfâtır. Onlar, aslında müsned olup bazı raviler tarafından kasredilmiştir. Dolayısıyla müsned olarak nakletmiyorlarBkz. Hâkim en-Nîsâbü’r, **Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs**, s. 159.

²¹⁸³ Buhârî, ‘Itk 4 (No: 2523).

²¹⁸⁴ Biz bunu bulamadık. Bu bilgi için bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VIII, s. 111.

²¹⁸⁵ Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C. XXI, s. 321 (No: 21381).

²¹⁸⁶ Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, No: 4947.

yoktur. Dolayısıyla onun, bu kadarının ihtisâr edildiğini murad etmiş olması muhtemeldir.²¹⁸⁷

Böylece Buhârî'nin bu lafzı, hadisin tariklerinineref ve vakf bakımından işaret etmek için kullandığı görülmektedir. Yine o, bunu, metni muhtasar olarak tahrîc eden kimseye işaret etmek için kullanmıştır. Dolayısıyla bu lafzı kullanması, devamlı olarak hadisin metninin ihtisâr edildiğine delalet etmez. Muhammed Abdülkerîm el-Hinbercî, Buhârî'nin ihtisâr ettiği hadislerle genel olarak işaret ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla o, İbn Hacer'in "Buhârî, manâ ile rivâyeti ve ihtisârını ifade etmeksizin hadisi taktî'i caiz görüyordu" sözünü hatalı bulmamıştır. Çünkü o, ihtisâr ettiği metinlerin geneline işaret ediyordu.²¹⁸⁸

Bir kimsenin, hatalara ve zellelere düşmeden metinleri ihtisâr etmesi ve onları bâblara bölmeye kolay bir iş değildir. Buhârî'nin bu konuda bir yöntemi vardır ki, İbn Hacer onu şöyle ifade etmiştir: "Buhârî, öncesi ve sonrası manâ bozulmasına yol açmayacak şekilde ayırlabildiği zaman, bir hadisin bölünmesinin câiz olduğu görüşündedir."²¹⁸⁹

Bu, Buhârî'nin *Sahîh*'inin birçok yerinde görülen açık bir uygulamadır. O, bir hadis tahrîc ettiği zaman mutlaka ona işaret etmiştir. Hatta o, hadisin tamamına işaret etmiş, onu asıl lafzını muhafaza ederek başka bir yerde tam olarak tahrîc etmiştir.

• *طَوَّلَهُ* "Onu uzunca zikretti", *ذَكَرَ الْحَدِيثَ* "Hadisi sevk etti", *وَسَاقَ الْحَدِيثَ* "Hadisi zikretti" vb. Kelimeler:

Aşağıdaki örnekler, Buhârî'nin bu lafızları kullanmadaki amacının metinler üzerine atıf olduğunu açıklayacaktır:

1) *وَسَاقَ الْحَدِيثَ* "Hadisi sevk etti" Lafzı:

Buhârî, bu lafzı birçok yerde²¹⁹⁰ kullanmakla birlikte, bunlardan birinin örnek olarak sunulması yeterli görülmektedir. Buhârî dedi ki: Bize Muhammed b. Kesîr tahdîs etti: Bize Şu'be, el-Hakem'den, o Zerr'den, o İbn Abdurrahman b. Ebzâ'dan, o da Abdurrahman b. Ebzâ'dan haber verdi ki, o şöyle demiştir: Ammâr, Ömer'e şöyle

²¹⁸⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VIII, s. 111.

²¹⁸⁸ Hinbercî, *İhtisâru'l-Metn ve Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fihi min Hilâli Kitâbihi'l-Câmi'i's-Sahîh*, s. 214, 248.

²¹⁸⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 181.

²¹⁹⁰ Bu yerler için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 2063, 2430, 2953, 5470, 6391, 7000.

demiştir: “Ben toprağa bulanmışım. Peygamber’e geldim de o, “*İki el ile beraber yüz sana kâfi gelir.*” buyurdu. Bize Müslim tahdîs etti: Bize Şu‘be, el-Hakem’dan, o Zerr’dan, o İbn Abdurrahmân’dan, o da Abdurrahmân b. Ebzâ’dan tahdîs etti ki, o şöyle demiştir: Ben Ömer’in yanında hâzır bulundum. Ammâr, Ömer’e şöyle dedi:... **Ve hadîsi sevketti.**²¹⁹¹

Buhârî, ikinci rivâyette metni zikretmemiş, sadece وساق الحديث “Hadisi sevk etti” sözüyle yetinmiştir. Bundan anlaşılan, bunun lafzının öncekinin lafzına muvafık olduğudur.²¹⁹² İbn Receb, Buhârî’nin bu hadisin lafzının atfını önceki bâbdaki hadisin bağlamında geçen şeye isnâd etmiştir. O, onun lafzını o bâbda tam olarak sevk etmiştir.²¹⁹³

2) ذكر الحديث “Hadisi zikretti” Lafzı:

Birinci örnek: Buhârî dedi ki: Bize İshâk tahdîs edip şöyle dedi: Bize Ya‘kûb b. İbrâhîm haber verdi: Bize babam, Sâlih’ten, o İbn Şihâb’dan tahdîs etti: Bana İsa b. Talha b. Ubeydullah, Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın (r.a.) şöyle işittiğini tahdîs etti: O, “Resûlullah (s.a.v.) dışı devesi üzerinde durdu” deyip de, bu hadîsi (geçen hadis olduğu gibi) zikretti (فذكر الحديث). Ma‘mer, ez-Zührî’den rivâyetle ona mutâbaat etmiştir.²¹⁹⁴

Buhârî, “Cemre Yanında Binek Üzerinde Fetva Vermek Bâbı”nda üç hadis zikretmiştir. Bu hadis onların üçüncüsüdür. Bu hadiste, Resûlullah’ın (s.a.v.) onlara bu anlattığı zaman dışı devesi üzerinde durduğuna dair açıklama vardır. Bu Sâlih b. Keysân’ın rivâyetidir.

“Bineği üzerinde durdu”, “oturdu” demektir. ed-Dâbbe, deve, at, katır ve eşek gibi binilen hayvanlar hakkında kullanılır.²¹⁹⁵

Zührî’nin ashâbı bu hadisin sevki hususunda ona muhalefet etmiştir. Siyâk bakımından bu rivâyetlerin en tam olanı bu üçüncü tarihtir. Buhârî, onun lafzını tam olarak sevk etmemiştir. O, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Ya‘kûb → babası → Sâlih tarihiyle rivâyet edilmiştir.²¹⁹⁶ Bunda, İbn Cüreyc ve Mâlik’in siyâkı üzerine ziyâde

²¹⁹¹ Buhârî, Teyemmüm 5 (No: 341).

²¹⁹² İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. II, s. 177.

²¹⁹³ İbn Receb, *Fethü’l-Bârî*, C. II, s. 243. O, Buhârî’nin *Sahîh*’indeki 338 nolu hadisi kastediyor.

²¹⁹⁴ Buhârî, Hac 131 (No: 1738).

²¹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. V, s. 609.

²¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 601 (No: 7032).

vardır. Müslim’de Yûnus, ez-Zührî’den ziyâde ile rivâyet ederek ona mutâbaat etmiştir.²¹⁹⁷

Sanki Buhârî’nin bu üçüncü tariki zikretmekten maksadı, Peygamber’in (s.a.v.) bu hitap esnasında devesine binmiş halde olduğunu isbat etmektir. Buradaki فذكر الحديث “hadisi zikretti” sözü, geçen hadislerin lafzının aynısını zikretti demek değildir. Dolayısıyla o, geçenlerden daha tam bir metin üzerine atıftabulunmuştur.

İkinci örnek: Bize İbrâhîm b. Mûsâ tahdîs etti: Bize Hişâm b. Yûsuf haber verdi: İbn Cüreyc onlara haber vererek şöyle dedi: Bana Sa’îd b. Ebî Eyyûb haber verdi ki, ona Yezîd b. Ebî Habîb haber verdi: Ona Ebu’l-Hayr tahdîs etti ki, Ukbe b. Âmir şöyle demiştir: “Kızkardeşim Beytullah’a kadar yaya yürüyüp ziyaret etmeyi adanmış ve kendisi için Peygamber’in (s.a.v.) bu husustaki fetvasını sormamı bana emretti. Ben den onun fetvasını Peygamber’e sordum... Ebû Abdullah (el-Buhârî) dedi ki: Bize Ebû Âsım, İbn Cüreyc’den, o Yahyâ b. Eyyûb’dan, o Yezîd’dan, o Ebu’l-Hayr’dan, o da Ukbe’den tahdîs edip **bu hadîsi zikretti** (فذكر الحديث).²¹⁹⁸

Müslim de bu hadisi, İbn Cüreyc → Yahyâ b. Eyyûb → Yezîd → Ebu’l-Hayr → Ukbe tarikiyle tahrîc ederek مِثْلَ حَدِيثِ عَبْدِ الرَّزَّاقِ “Abdurezzâk’ın hadisinin benzeri” demiştir.²¹⁹⁹ Ahmed b. Hanbel²²⁰⁰, İsmâîlî²²⁰¹ ve İbnü’l-Cârûd²²⁰² بنحوه “onun gibi” kelimesini kullanmışlar; Beyhakî ise, rivâyetin ardından بمثله “onun benzeri” ifadesini zikretmiştir.²²⁰³

İbn Cüreyc’in bu hadiste iki şeyhi vardır.²²⁰⁴ Tariklerin ekserisi ilk şeyhi Sa’îd b. Ebî Eyyûb’dan gelmektedir.²²⁰⁵ Diğer şeyhi Yahyâ b. Eyyûb (ö. 289/902), Buhârî’nin *Sahîh*’teki şartını taşımamaktadır.²²⁰⁶ Bunun için onu *asıl* değil *mutâbi*‘ olarak zikretmiştir.

²¹⁹⁷ Müslim, Mesâcid 57 (No: 328/1306).

²¹⁹⁸ Buhârî, Cezâu’s-Sayd 27 (No: 1866).

²¹⁹⁹ Müslim, Nüzûr 4 (No: 12/1644).

²²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XXVIII, s. 610 (No: 17387).

²²⁰¹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VI, s. 207.

²²⁰² İbnü’l-Cârûd, **el-Müntekâ**, No: 953.

²²⁰³ Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C. X, s. 78 (No: 19899).

²²⁰⁴ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VI, s. 207.

²²⁰⁵ Bkz. Müslim, Nüzûr 4 (No: 12/1644); Ebû Dâvûd, **Sünen**, No: 3288; Nesâî, **Sünen**, No: 3814; Abdurezzâk, **Musannef**, No: 16890 vb.

²²⁰⁶ İbnü’l-Mülakkın, **et-Tavdîh li-Şerhi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, C. XII, s. 490.

Buhârî bu isnâdın metnine, hadisın aynı lafızla başka bir tarikten geleceğine işaret bâbından atıftabulunmuştur.

Üçüncü örnek: Buhârî dedi ki: Bize Sa‘îd b. Telîd tahdîs edip şöyle dedi: Bana İbn Vehb haber verip şöyle dedi: Bana Cerîr b. Hâzim, Eyyûb’dan, o Muhammed’den, o da Ebû Hüreyre’den haber verdi ki, o şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: ح (H) Bize Süleyman, Hammâd b. Zeyd’den, o Eyyûb’dan, o Muhammed’den, o da Ebû Hüreyre’den tahdîs etti ki, o şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “İbrâhîm, sadece üç defa yalan söyledi. İbrâhîm günün birinde zâlim bir hükümdarın memleketine uğramıştı. Beraberinde Sâre de vardı.” **Hadîsi zikretti** (bu hadis geçtiği gibi) (فذكر الحديث). Nihayet o (zâlim hükümdar) ona (Sâre’ye), Hâcer’i hediye olarak verdi. Sâre, “Allah o kâfırın elini benden menetti, bir de bana Hâcer’i hizmetçi olarak verdi” dedi. Ebû Hüreyre, “Ey semâ suyunun oğulları! İşte sizin ananız işte bu kadındır.” dedi.²²⁰⁷

Buhârî’nin muhtasar olarak zikrettiği bu hadisi, Kitâbu’l-Buyû²²⁰⁸ ve Kitâbu’l-Enbiyâ’da²²⁰⁹ tam olarak rivâyet etmiştir. Buhârî burada onu Hammâd b. Zeyd → Eyyûb tarihiyle mevkûf olarak rivâyet etmiştir.

Burada *Sahîh*’in râvileri ihtilaf etmiştir. Kerîme ve en-Neseî’nin (ö. 295/908) rivâyetlerinde mevkûf, bu ikisinin dışındakilerde merfû‘ olarak geçmektedir. İsmâîlî, onu Buhârî’nin şeyhi Süleyman b. Harb (ö. 224/839) tarihiyle mevkûf olarak tahrîc etmiştir. Aynı şekilde Ebû Nu‘aym, Buhârî’nin burada mevkûf olarak rivâyet ettiğini söylemiştir.²²¹⁰ Humeydî de bu şekilde hükmetmiştir.²²¹¹ İbn Hacer, Hammâd’ın Eyyûb’dan rivâyeti hakkında bunun doğru olduğu görüşüne meyletmiştir. İşte nâzil isnâda sahip olmasına rağmen Cerîr b. Hâzim’in rivâyetinin zikredilmesinin sırrı budur. Fakat hadisın aslen merfû‘ olduğu sabittir. İbn Sîrîn, onun hadislerini kısaltmak için çoğunlukla mevkuf olarak naklediyordu.²²¹²

²²⁰⁷ Buhârî, Nikâh 12 (No: 5084).

²²⁰⁸ Bkz. Buhârî, Buyû‘ 100 (No: 2217).

²²⁰⁹ Bkz. Buhârî, Enbiyâ 11 (No: 3358).

²²¹⁰ Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XV, s. 253. İbnü’l-Haddâd da onu mevkûf olarak zikretmiştir. Bkz. Ebû Nu‘aym el-Haddâd, *Câmi‘u’s-Sahîhayn*, C. IV, s. 367.

²²¹¹ Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, C. III, s. 185.

²²¹² Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XV, s. 253.

Buhârî'nin rivâyeti bu bâbda zikretmesinin sebebi, Hâcer'in bir câriye olduğunun, onun bir kâfir tarafından hibe edildiğinin, İbrahim'in (a.s.) onu kabul ettiğinin ve onu câriye edindikten sonra ondan çocuk edindiğinin açıklanmasıdır.²²¹³

Buhârî, kıssayı uzun olarak zikretmeksizin metin üzerine atıf ile yetinmiştir. O, bunun daha önce tam olarak naklettiği hadisler içinde Hammâd b. Zeyd → Eyyûb tarihiyle kâmil olarak rivâyet etmişti. Buhârî, bu hadisi bu bâbda daha önce tam olarak zikredilen bir amaçtan dolayı rivâyet etmiştir. Dolayısıyla metni tekrar etmeye ihtiyaç duymamıştır.

3) طَوَّلَهُ “Onu uzunca zikretti” Lafzı:

Buhârî, bazen *aslen* muhtasar olarak rivâyet ettiği bir rivâyeti mutâbî‘ olarak rivâyet ettiği uzun bir rivâyet üzerine atfediyor ve طَوَّلَهَا فَلَانَ “Onu falân uzunca zikretti” diyordu. Bunun bir örneği şöyledir:

Buhârî dedi ki: Bize Muhammed b. Yûsuf tahdîs edip şöyle dedi: Bize Süfyân, Humeyd'den, o Enes'ten tahdîs etti ki, Enes, “Peygamber (s.a.v.) elbisesinin içine tükürdü.” demiştir. **İbn Ebî Meryem, bu hadîsi uzun uzadıya zikredip** (طَوَّلَهُ ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ) şöyle dedi: Bize Yahyâ b. Eyyûb haber verdi: Bana Humeyd tahdîs edip, “Ben Enes'in Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet ettiğini işittim.” dedi.²²¹⁴

İbn Ebî Meryem, Sa'îd b. el-Hakem el-Mısırî (ö. 224/839) olup Buhârî'nin şeyhlerinden biridir. O, dedesine nisbet edilmiştir. Sika ve sebt (güvenilir) râvilerden biridir.²²¹⁵

Onun bu rivâyeti, Humeyd'in Enes'ten semâ'ının ifade etmektedir. Ancak Yahyâ el-Kattân'ın Hammâd b. Seleme'den yaptığı rivâyet buna muhaliftir. Zira o şöyle demiştir: Humeyd, Enes'ten rivâyet ettiği البَرَاق “tükürük” hadisini, Ebû Nadra'dan rivâyet eden Sâbit'ten işitmiştir. Böylece Humeyd'in tedlîs yapmadığı ortaya çıkmış olmaktadır.²²¹⁶ İkinci سَمِعْتُ “işittim” kelimesinin mef'ûlû bilindiği için hazfedilmiştir.

²²¹³ Kandehlevî, **el-Kenzü'l-Mütevârî**, C.I, s. 282-283; İbnü'l-Mülakkın, **et-Tavdîh**, C. XXIV, s. 225.

²²¹⁴ Buhârî, Vudû' 70 (No: 241).

²²¹⁵ İbn Hacer, **Takrîbü't-Tehzîb**, No: 2286.

²²¹⁶ Sanki Dârekutnî **İlel**'inde (C. XI, s. 330) Humeyd'in Enes'ten yaptığı rivâyetin illetli olduğuna işaret etmekte, bu yüzden Sâbit'in Ebû Nadra'dan, onun da Ebû Sa'îd'den rivâyeti isbat etmekte ve

Buhârî'nin uygulamalarından anlaşılan, bu metin, içindeki bir takım ziyâdelerle birlikte kendisinden önceki metin gibidir.²²¹⁷ Bu hadisi, *Sahîh*'te ayrıca Kitâbu's-Salât'ta uzun (mutavvel) olarak geçmektedir.²²¹⁸ Ancak bu rivâyette Humeyd'in Enes'ten semâ'ına dair bir açıklama yoktur.

Buhârî, bunların dışında ذكر القصة “Kıssayı zikretti”²²¹⁹, قصَّ الحديث “Hadisi kısalttı”²²²⁰, قصَّه “Onu kısalttı”²²²¹ gibi tabirler de kullanmıştır. Buhârî'nin bu tabirleri kullanması, o hadisin aslını ya aynı isnâdla ya da mahreci bir olmakla birlikte başka bir tarikle *Sahîh*'in başka bir yerinde naklettiğine delalet eder. Bu, onun bu ibareleri kullanmasında takip ettiği genel bir yöntemdir. O, hadisin aslını tahrîc etmeden bu ibareyi nadir olarak ancak mu'allaklarda kullanmıştır.

Netice itibariyle anlaşılmaktadır ki Buhârî kendisine atıf yapılan metin ile atfedilen metnin uyumunu muhtelif ifadelerle ortaya koymuştur. Bu durum, bir hadis birden çok tarikle geldiği zaman gerçekleşiyordu. Böylece Buhârî, *Sahîh*'indeki tasnifin açık bir özelliği olan ihtisâr bâbından olmak üzere, atıfta bulunmak suretiyle metinler arasındaki mutabakat veya ihtilafa işaret ediyordu.

Söz konusu bu atıflar, hadisin ref'i, semâ'ın açıklanması, muayyaen bir lafzın sübutuna işaret, bir hadisin rivâyetlerinin lafızlarındaki uyumun boyutunu açıklama, aynı şekilde, bu rivâyetler ve başkaları arasındaki ihtilafı beyan gibi hadislerle ilgili bir takım faydaları kapsamaktadır. Onun söz konusu bu ihtisar ameliyesinden maksadı, manayı tahrif etmek suretiyle metni kısaltmak değildir. Nitekim o kitabını “el-muhtasar” olarak nitelendirmiştir.

Verdiğimiz bilgilerden, Buhârî'nin, hadis metinlerinin lafızlarının tespiti hususunda son derece büyük bir gayret içinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, bu metinlere ulaştıran isnâdın selâmeti için de son derece çaba sarfetmiştir. O, rivâyetlerin lafızlarını birbirleriyle karşılaştırıyor, onları tashih ediyor ve aralarında tercihte

bu hususta vehm olduğunu, doğrusunun Sâbit → bir adam → Ebû Nadra tarikiyle mürsel olarak yapılan rivâyet olduğunu söylemektedir. Sanki Buhârî, Yahyâ b. Eyyûb'un Humeyd'den rivâyet ettiğini, onun da Enes'ten işittiğini açıklamak suretiyle bu illeri izale etmek istemiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik*, C. II, s. 145-146.

²²¹⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. I, s. 724.

²²¹⁸ Buhârî, *Salât* 39 (No: 405).

²²¹⁹ Buhârî, *Sahîh*, No: 4193.

²²²⁰ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 3669, 5010, 5835.

²²²¹ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 6432.

bulunuyor, onları tashiften sâlim olup olmadıklarını araştırıyor, bazen tashîfin bazen de hatanın kaynağını belirliyordu. O bazen, râcih olan lafzı muhafaza ediyor ve onunla yetiniyordu.

Buhârî, hadisin tariklerini bir araya topluyor ve mutâbaatlarını zikredip ihtiyâca binâen lafızlarını karşılaştırıyordu. Bu, hadisin tariklerini *Sahîh*'te zikretmediği zaman, bu tariklere vâkıf olmadığı anlamına gelmez. Buhârî'nin verrâkından rivâyet edildiğine göre, Buhârî hibe konusunda yaklaşık beş yüz hadis ihtiva eden bir kitap yapmıştır. O, Vekî'in kitabında hibe konusunda isnâdlı iki veya üç hadis, İbnü'l-Mübârek'in kitabında ise beş veya buna yakın bir sayıda hadis bulunduğunu söylemiştir.²²²² Bu husus, onun hadisin râvilerini, tariklerini ve durumlarını bildiğini ortaya koymaktadır.

Onun tarikleri daha çok Kitâbu't-Tefsîr'de cem ettiğini daha önce söylemiştik. Öğrencisi Ebû Hâtim el-Varrâk'ın, Buhârî'nin Tefsîr'le ilgili rivâyetleri tasnifi esnasındaki yöntemini açıklarken şöyle dediği rivâyet edilir: “Biz Firebr'de iken ben onu Kitâbu't-Tefsîr'i tasnifi esnasında bir gün kafası üzerine uzanmış olarak gördüm. O (Buhârî), o gün çok hadis tahrîc etmekten dolayı kendisini çok yormuştu.”²²²³ Buhârî, Kitâbu't-Tevhîd'de de bu şekilde yapmıştır. O, tarikleri cem ediyor ve bu tariklerden itikad konusunda isabetli bulduğu görüşlere uygun bâb başlıkları koyuyordu.

4.3. BUHÂRÎ'NİN LÜGATLE İLGİLİ UYGULAMALARI

Lügatle ilgili uygulamaları, tashîf ve tahrîfe karşı lafızları koruyan bir sûr gibidir. Onun metinlerin sahih bir şekilde koruması ve zabt edilmesinde büyük bir rolü vardır. Çünkü lafızlarda hata veya tashîfin meydana gelmesi manânın bozulmasını ve amacından sapmasına sebep olacaktır. Peki *Sahîhu'l-Buhârî*'de bu gibi uygulamaların boyutu nedir? Lügavî uygulamaların lafızların zabtı ve muhafazasında bir etkisi var mıdır? Bu başlık altında bu gibi soruların cevabı aranacaktır.

4.3.1. Lafızların Zabta Önem Vermesi

İ'râb cihetinden lafızların zabtı, lahn, tashîf veya tahrîf girmemesi, ayrıca lafızların binalarıyla ve manâlarıyla korunması hususunda sağlam bir kale teşkil

²²²² İbn Hacer, *Hüdâ's-Sârî*, C. II, s. 547.

²²²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 322.

etmektedir. Buhârî'nin *Sahîh*'te lafızların manâlarını lügavî olarak korumaya çalıştığını gösteren birkaç örnek şöyledir:

Birinci örnek: Ebû Hüreyre'nin Peygamber'den (s.a.v.) yapmış olduğu şu rivâyettir: Peygamber şöyle buyurmuştur:

"نَعَسَ عَبْدُ الدِّينَارِ وَعَبْدُ الدَّرْهَمِ وَعَبْدُ الْحَمِيصَةِ، إِنْ أُعْطِيَ رَضِيَ وَإِنْ لَمْ يُعْطَ سَخِطَ نَعَسَ وَانْتَكَسَ وَإِذَا شَبِكَ فَلَا انْتَقَشَ طَوْبَى لِعَبْدٍ آخَذَ بَعَنَانَ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَشْعَثَ رَأْسُهُ مُعَبَّرَةً قَدَمَاهُ إِنْ كَانَ فِي الْحِرَاسَةِ كَانَ فِي الْحِرَاسَةِ وَإِنْ كَانَ فِي السَّاقَةِ كَانَ فِي السَّاقَةِ إِنْ اسْتَأْذَنَ لَمْ يُؤْذَنَ لَهُ وَإِنْ شَفَعَ لَمْ يُشَفَّعْ". قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: لَمْ يَرْفَعَهُ إِسْرَائِيلُ وَمُحَمَّدُ بْنُ جُحَادَةَ عَنْ أَبِي حَصِينٍ. وَقَالَ (فَتَعَسَا) كَأَنَّهُ يَقُولُ فَأَتَعَسَهُمُ اللَّهُ. (طَوْبَى) فَعَلَى مِنْ كُلِّ شَيْءٍ طَيِّبٍ، وَهِيَ يَاءٌ حُوِّلَتْ إِلَى الْوَاوِ وَهِيَ مِنْ يَطِيبُ.

“Altın kulu, gümüş kulu, dört köşeli ve zencefil kumaş kulu kahrolsun! Böyle kişiye verilirse memnun olur, verilmezse kızar. Böyle kişi sürünstün ve zarara yuvarlansın! Vücûduna diken battığında cımbızla çıkaran bulunmasın! Müjdelers olsun şu kula ki, o Allah yolunda cihâd için atının dizginini tutmuş, başı dağınık, iki ayağı tozlanmıştır. Eğer o ileri karakolda düşman beklemekte ise, o tam manâsıyla düşman beklemekte olur. Eğer askerin gerisinde vazifede ise, orada hakkıyla nevbeçilik vazifesinde olur. O, izin isterse (küçük görülüp) kendisine izin verilmez. Bir hususta şefaata edecek olursa şefaati kabul edilmez.” Ebû Abdullah (el-Buhârî) şöyle dedi: Bu hadîsi İsrâîl ile Muhammed b. Cuhâde, Ebu'l-Husayn'dan merfû' olarak rivâyet etmediler. Allah, *fe-ta'sen* “yüzükoyun düşüş onların olacaktır.” (Muhammed, 47/8) buyurdu. Sanki o, “Allah onları yüzükoyun kapatsın” diyordu.²²²⁴ *Tûbâ*, “güzel (tayyib) olan her şey” demek olup *fu'lâ* veznindedir. *Tayyib* kelimesindeki “yâ” harfi “vâv”a dönüştürülmüş olup *yetîbu* kelimesinden gelmektedir.²²²⁵

فَعَلَى kelimesi, fâ'nın zammi, ‘ayn’ın sükûnu ve lâm’ın fethiyle *فَعَلَى* vezninde olup “iyi (tayyib) olan her şey” demektir. *طَوْبَى* kelimesinin ‘ayn’ı, aslında yâ’dır; yani, mazmûm tı ve sâkin yâ ile *طَيِّبَى* şeklindedir. Öncesi zammeli olduğu için yâ harfi vâv’a

²²²⁴ Buhârî, âdeti üzere burada hadisin lafzının tefsirini Kur’ân-ı Kerim’in lafzının tefsirinden getirmiştir.

²²²⁵ Buhârî, Cihâd 69 (No: 2887).

dönüştürülmüştür. O, birinci harfin fethi ve ikinc harfin kesri ile يَطِيبُ kelimesinden gelmektedir.²²²⁶

Hadiste garîb bir lafız bulunup onun benzeri de Kur’ân’da geçtiği zaman böyle yapmak Buhârî’nin âdetindendi. O, bu garîb lafzı, Kur’ân’daki garîb lafzın tefsir edildiği gibitefsir ediyor, bu hususta tefsir ehlinin görüşünü zikrediyordu.²²²⁷

İkinci örnek: Seleme b. el-Ekva‘dan rivâyet edilmiştir:

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَأَى نِيرَانًا تُوقَدُ يَوْمَ حَيْبَرَ، قَالَ: "عَلَى مَا تُوقَدُ هَذِهِ النَّيِّرَانُ؟" قَالُوا: عَلَى الْحُمْرِ الْإِنْسِيَّةِ. قَالَ: "اكَسِرُوهَا وَأَهْرِقُوهَا". قَالُوا: أَلَا تُحْرِيقُهَا وَنَعْسِلُهَا؟ قَالَ: "اغْسِلُوهَا". قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: كَانَ ابْنُ أَبِي أُوَيْسٍ يُقُولُ: الْحُمْرُ الْأَنْسِيَّةُ بِنَصَبِ الْأَلِفِ وَالنُّونِ.

Peygamber (s.a.v.) Hayber gününde tutuşturulmuş bir takım ateşler gördü. “Bu ateşler ne üzerine yakılıyor?” diye sordu. “Evcil eşekler üzerine.” dediler. Peygamber, “O kapları kırım ve etleri dökün!” buyurdu. “Etleri döküp kapları yıkasak olmaz mı?” dediler. Peygamber, “Kaplari yıkayınız!” buyurdu. **Ebû Abdullah (el-Buhârî) şöyle dedi: İbn Ebî Üveys, elif ve nûn’un nasbıyla el-humuru’l-enesiyye diyordu.**²²²⁸

Buhârî’nin bazı nüshalarında bu hadisin akabinde ziyâde geçmektedir ki, şarih bu ziyadeye itimad etmiştir. O da onun şu sözüdür: Ebû Abdullah şöyle dedi: İbn Ebî Üveys, elif ve nûn’un nasbıyla *e1-enesiyye* diyordu. Buhârî’nin “hemze ve nûn’un fethiyle” sözü, elif için hemze de denilmesinden dolayıdır. Nasb ve feth birbiri yerine kullanılmaktadırlar. İbn Ebî Üveys’ten maksat, Buhârî’nin meşhur şeyhi İsmâîl b. Ebî Üveys’tir. Burada kastedilen, şeyhi İsmâîl’in geriye kalan şeyhlerinin söylediklerinin hilâfına, “elif ve nûn’un nasbıyla *el-humuru’l-enesiyye* demesi”dir.²²²⁹

Âlimlerin cumhuru, hemze’nin kesri ve nûn’un sükûnuyla *el-insiyye* şeklinde olduğunu söylemişlerdir. İbn Hacer, bunun *el-vahşiyye*’nin zıddı iki fethalı “el-enes”e nisbet anlamında olduğunu söylemiştir.²²³⁰

İbn Ebî Üveys’in, “elif ve nûn’un nasbıyla *e1-enesiyye*” şeklindeki sözü, onun *el-vahşet*’in zıddı fetha ile *el-ens*’e nisbet edildiği anlamına gelir. Nûn’un sükûnu ve

²²²⁶ Sîbeveyh, Osman b. Osman b. Kanber, **el-Kitâb**, Thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, 3. Baskı, Kahire, 1408/1988, C. IV, s. 364.

²²²⁷ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. III, s. 528; C. IX, s. 159, 366.

²²²⁸ Buhârî, Mezâlim 31 (No: 2477).

²²²⁹ Ali el-Kârî, Ali b. (Sultân) Muhammed, **Ta’likâtü’l-Kârî ‘alâ Sülâsiyyâti’l-Buhârî**, 1. Baskı, Beyrut, 1413/2010, s. 247.

²²³⁰ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. VIII, s. 54.

fethiyle *أنسته أنسة وأنسا* denilir. Rivâyetlerde meşhur olan, hemze'nin kesri ve nûn'un sükûnuyla *el-ins*'e –yani, Âdemoğluna– nisbet edilmesidir. Çünkü o, onlarla ülfet eder. *el-İnsiyyet, el-vahşiyet*'in zıddıdır.²²³¹

Ebû Mûsâ el-İsfehânî (ö. 581/1185), onu hemze ve nûn'un fethiyle rivâyet eden kimseyi zayıf saymıştır.²²³² İbnü'l-Esîr, buna şöyle açıklama getirmiştir: “Eğer bununla fethanın rivâyetinde bilinmediğini murad ediyorsa caizdir. Şayet onun lügatte bilinmediğini murad ediyorsa caiz değildir. Çünkü o, *أنست به أنس، أنسا وأنسة* ifadesinin masdarıdır.”²²³³

İbn Hacer buna, –her ne kadar ıstılah sonradan bunun hilafına yerleşmiş ise de– fetha için nasb, hemze için elif tabirinin mutekaddimun tarafından caiz görüldüğünü ileri sürerek cevap vermiştir. Dolayısıyla bu inkâr edilemez.²²³⁴

Aynî, bu hususta İbn Hacer'e itirazda bulunarak şöyle demiştir: “Bu, mutekaddim ve müteahhir dönem nahivcileri indinde ıstılah değildir. Onlar, hemze için elif, fetha için nasb tabirini kullanıyorlar. Kim bunun aksini iddia ederse, bunu açıklaması gerekir. Zira hemze harekelidir; elif'in ise belirli bir mahreci olmayıp hareke kabul etmez. Fetha bina lakaplarındandır; nasb ise i'râb lakaplarındandır. Bu husus, hiç kimseye gizli değildir.”²²³⁵

İbn Hacer, yukarıdakine ilaveten onu şu şekilde reddetmeye devam etmektedir: “O, mevcut olan naklin inkârından başka bir şey yapmamıştır. Aynî, bu hususta erişilmez olduğunu açık bir şekilde iddia etmesine rağmen, sanki kendisinin konuya vukûfiyetinin azlığını haykırmaktadır.”²²³⁶ Bununla birlikte bilinmektedir ki Buhârî, lafzın zabtı hususunda nakledilen bilgileri açıklamıştır.

İmâm Buhârî, aşağıdaki hadisi yorumlamasında sarf bilgisinin az olmasıyla suçlanmıştır. Bu hadis Buhârî'nin Urve tarikiyle müsned olarak naklettiği rivâyetlerdendir.

²²³¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VIII, s. 54.

²²³² Ebû Mûsâ el-İsfehânî, Muhammed b. Ömer, *el-Mecmû'u'l-Muğîs fî Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, Thk. Abdülkerîm el-'Az bâvî, 1. Baskı, Mekke, Cidde, 1406/1986, C. I, s. 98.

²²³³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, C. I, s. 179.

²²³⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. VIII, s. 54; a.mlf. *İntikâzu'l-İ'tirâz fî'r-Redd 'ale'l-'Aynî fî Şerhi'l-Buhârî*, Thk. Hamdî es-Selefî, Suhbî es-Sâmerrâî, Kahire, Riyad, 1413/1993, C. II, s. 169.

²²³⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XII, s. 154.

²²³⁶ İbn Hacer, *İntikâzu'l-İ'tirâz*, C. II, s. 169.

أَنَّهُ سَأَلَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا رَوْحَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَرَأَيْتَ قَوْلَ اللَّهِ: (حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا) أَوْ (كُذِّبُوا) قَالَتْ: بَلْ كَذَّبَهُمْ قَوْمُهُمْ. فَقُلْتُ: وَاللَّهِ لَقَدْ اسْتَيْسَسُوا أَنَّ قَوْمَهُمْ كَذَّبُوهُمْ وَمَا هُوَ بِالظَّنِّ. فَقَالَتْ: يَا غُرَيْبُ لَقَدْ اسْتَيْقَنُوا بِذَلِكَ. قُلْتُ: فَلَعَلَّهَا أَوْ "كُذِّبُوا"! قَالَتْ: مَعَادَ اللَّهِ لَمْ تَكُنِ الرُّسُلُ تَظُنُّ ذَلِكَ بِرَجْهٍ، وَأَمَّا هَذِهِ الْآيَةُ، قَالَتْ: هُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ الَّذِينَ آمَنُوا بِرَجْهٍ وَصَدَّقُوهُمْ وَطَالَ عَلَيْهِمُ الْبَلَاءُ، وَاسْتَأْخَرَ عَنْهُمْ النَّصْرُ، حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَتْ مِمَّنْ كَذَّبَهُمْ مِنْ قَوْمِهِمْ وَظَنُّوا أَنَّ أَتْبَاعَهُمْ كَذَّبُوهُمْ جَاءَهُمْ نَصْرُ اللَّهِ. قَالَ الْبَخَارِيُّ: (اسْتَيْسَسُوا) اسْتَفْعَلُوا (افْتَعَلُوا) مِنْ يَسَّسْتُ [مِنْهُ] مِنْ يُوسُفَ [لَا تَيَاسَّسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ] مَعْنَاهُ الرَّجَاءُ.

(Urve) Peygamber'in (s.a.v.) zevcesi Âişe'ye (r.a.) sordu: "Allah'ın, "Öyle ki ve ne zaman ki; Resuller umutlarını kestikleri, artık kesinlikle tekzip edilip benimsenmedikleri..." (Yûsuf, 12/110) âyeti hakkında ne dersin? Yoksa o, "Kendilerine tekzip edilmiş olduğunu!" şeklinde midir?" Âişe, "Bilakis kavimleri onları yalanlamıştır." Ben, "Vallahi onlar kesin surette kavimlerinin kendilerini yalanladıklarını bilmişlerdir; o zann değildir." dedim. Âişe, "Yâ Ureyye! Onlar bunu kesin bilmişlerdir." dedi. Ben, "Belki âyet "Kendilerine yalan söylendi" şeklinde olabilir." dedim. Âişe, "Maazallâh (Allah'a sığınırım)! Resûller hiçbir zaman Rabbleri hakkında bu şekilde zanda bulunmazlar. Bu âyet hakkında şöyle dedi: "Onlar, resûllerin tâbileridir ki, Rabblere imân etmişler ve resûlleri tasdik etmişlerdir; ancak onlar üzerine belâ uzamış, ilâhî yardım gecikmiş, hatta resûller kendi kavimlerinden olup da, resûlleri yalanlayanlardan ümîdsizliğe düştükleri ve tâbilerinin kendilerini tekzîb ettiklerini zannetmiş oldukları zaman, onlara Allah'ın yardımını gelmiştir." dedi. Ebû Abdullah (el-Buhârî) şöyle dedi: "ümîd kestiler" kelimesi istif'âl vezninde olup, "Ondan, yani Yûsuf'tan ümîd kestim" ifadesinden ifti'âl vezni anlamındadır. Allah'ın rahmet ve inayetinden umut kesenlerden olmayın!" (Yûsuf, 12/87) âyeti, recâ'/ümîd manâsındadır.²²³⁷

Bazı rivâyetlerde *istif'âlu*, ileride geleceği üzere çoğunda *ifti'âlu* vezninde geçmektedir. Buhârî'ye, "ümîd kestiler" kelimesinin *ifti'âl* vezninde olmadığı şeklinde itiraz edilmiştir. Bu itirazı yapanlardan biri İbnü't-Tîn şöyle demiştir: "Onun dediği gibi *ifti'âl* vezninde değildir."²²³⁸ Aynî de şöyle demiştir: "Buhârî'nin, "استيسسوا" kelimesi ifti'âl vezninde olur" ifadesi doğru değildir. Bilakis o istif'âl vezninde olup

²²³⁷ Buhârî, Enbiyâ 19 (No: 3389).

²²³⁸ Sibt İbnü'l-'Acemî, *en-Nâziru's-Sahîh 'ale'l-Câmi'i's-Sahîh*, C. II, s. 284.

sîn ve tâ harfleri mübalağa için zâiddirler. O, rivâyetlerin çoğunda ifti‘âl vezninde geldiğini söylemişti.”²²³⁹

Aynî, Kirmânî’nin bu rivâyetle ilgili, “استيأسوا kelimesi *istif‘âl* veznindedir” görüşünü reddetmiştir. Bazı nüshalarda *ifti‘âl* vezninde geçer. Onun amacı manâyı açıklamaktır. Bunda taleb, vezin ve iştikâkın açıklanması kastedilmiş değildir.”²²⁴⁰ şeklinde yorumlamasını şu sözleriyle reddetmiştir: “Bu kelimedede taleb kastedilmemiştir görüşü temelsiz bir iddiadan ibarettir. Çünkü sîn’in taleb için olduğunu söyleyen kimse, zikrettiğimiz gibi, onun mübalağa için olduğunu söylemiştir. Aynî, Zemahşerî’nin “Burada sîn mübalağa içindir”²²⁴¹ sözünü, buna delil getirmiştir... Yine Kirmânî’nin “Vezni beyân değildir” sözü de asılsız bir kelâmdır. Çünkü Buhârî’nin muradı vezni beyan etmek olmasa neden, “استيأسوا kelimesinin *ifti‘âl* vezninde olduğunu söylesin? Bu, bizzat veznin beyanıdır. Açıkçası bu, *sarf ilmindeki bilgi eksikliğinden* kaynaklanmıştır.”²²⁴²

Bu hususta *Sahîhu’l-Buhârî*’nin râvileri arasında ihtilaf meydana gelmiştir. Çoğunda *ifti‘âl* vezninde geçerken, bazılarında *istif‘âl* vezninde geçmektedir. İbn Hacer, rivâyet açısından ikincisini doğru bulmaktadır.²²⁴³ İbn Hacer, Ebû Ubeyde’nin “استيأس kelimesi *istif‘âl* veznindedir.”²²⁴⁴ sözü hakkında şu açıklamayı yapmıştır: “Onun istif‘âlden muradı özellikle vezindir. Aksi takdirde sîn ve tâ zâid olurlar. استيأس kelimesi استعجب وعجب gibi.”²²⁴⁵

²²³⁹ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. XIV, s. 472.

²²⁴⁰ Kirmânî, *el-Kevâkibu’d-Derârî*, C. XIV, s. 41.

²²⁴¹ Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fi Vucûhi’t-Te’vîl*, Thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrut, t.y., C. II, s. 465.

²²⁴² Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. XIV, s. 472.

²²⁴³ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. X, s. 113.

²²⁴⁴ Ebû Ubeyde, Ma‘mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân*, Thk. M. Fuad Sezgin, Kahire, t.y., C. I, s. 315.

²²⁴⁵ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XIII, s. 428.

Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) şöyle demiştir: “اسْتَيْسَا kelimesi, burada istif’âl vezninde olup mücerred فَعِل manâsındadır. يَكْس ve استَيْس kelimelerinin aynı manâda oldukları söylenir. عَجِب ve استعجب; سَخِر ve استخسر kelimeleri gibi.”²²⁴⁶

Anlaşılmaktadır ki, bu kelimenin ifti’âl vezninde olduğunun Buhârî’ye nispeti kesin değildir. Onun *istif’âl* sözü, sarf açısından kelimenin veznini zikretmektir. Şayet *ifti’âl* vezninde olduğuna dair açıklamanın İmâm Buhârî’ye ait olduğu kesin kabul edilirse, maksadının sadece manânın açıklanmasına yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar, onun sarf ilminde eksik değil bilakis üstün bilgi sahibi olduğunu ortaya koyar.²²⁴⁷

Buhârî kelimelerin zabtı hususundaki uygulamalarıyla diğer musanniflerden ayrılmaktadır. O, bazen râvilerin lafızlarını bazı kelimelerin zabtındaki farklılık açısından karşılaştırmıştır.²²⁴⁸ Bazen de metinlerde geçen isimleri zabt ediyordu.²²⁴⁹ Bu husustaki örnekler az olsa da, hiç yok değildir. Ele aldığımız örnekler, bir hadis rivâyet kitabı olan *el-Câmi’u’s-sahîh*’te Buhârî’nin bu hususa önem verdiğini göstermektedir.

4.3.2. Lüğatlere Önem Vermesi

Sahîhu’l-Buhârî’yi okuyan kimse, lafızların zabtına, manâlarının ve garîb lafızlarının açıklanmasına önem vermesinin yanısıra Buhârî’nin lügatlere de önem verdiğini gösterir. Bu, Buhârî’nin bu konudaki geniş bilgi birikimine ve ona göre bunun hadislerin lafızlarının tespitini kolaylaştırma hususunda önemli olduğuna delalet etmektedir. Buhârî, bazen lügati açıklıyor –bunlardan bazılarının kaynağına ulaştık, bazılarının kine ulaşamadık– ve bazen de râvilerden naklediyordu.

1) Lüğatlere İşaret Etmesi:

Buhârî’nin lügavî uygulamaları konusunda, bazı lafızların Arap lüğatini açıklaması şeklinde olduğu görülmektedir. Buna dair birkaç örnek şöyledir:

Birinci örnek: İbn Abbâs’tan (r.a.) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir:

²²⁴⁶ Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf, *ed-Dürrü’l-Masûn fî ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimaşk, t.y., C. VI, s. 537.

²²⁴⁷ Bu konuda daha fazla örnek için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 4662, 4684, 6822.

²²⁴⁸ Bu konudaki örnekler için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 112, 564, 2855, 5190, 5189, 6298, 6135, 6434, 6939, 7224, 7285.

²²⁴⁹ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 3074.

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، حِينَ بَعَثَهُ إِلَى الْيَمَنِ: "إِنَّكَ سَتَأْتِي قَوْمًا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، فَإِذَا جِئْتَهُمْ فَأَدْعُهُمْ إِلَى أَنْ يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، فَإِنْ هُمْ طَاعُوا لَكَ بِذَلِكَ، فَأَحْبِبَّهُمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْهِمْ خَمْسَ صَلَوَاتٍ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ، فَإِنْ هُمْ طَاعُوا لَكَ بِذَلِكَ فَأَحْبِبَّهُمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْهِمْ صَدَقَةً تُتَوَخَّذُ مِنْ أَعْيَانِهِمْ فَتُرَدُّ عَلَى فُقَرَائِهِمْ، فَإِنْ هُمْ طَاعُوا لَكَ بِذَلِكَ..." قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: طَوَّعْتُ طَاعَتًا وَأَطَاعْتُ لُغَةً، طِعْتُ وَطِعْتُ وَأَطَعْتُ.

Resûlullah (s.a.v.) Mu‘âz b. Cebel’i Yemen’e gönderdiği sırada ona şöyle dedi: “*Sen Kitâb ehli olan bir kavme vali gidiyorsun. Onlara vardığın zaman kendilerini Lâ ilahe illellah ve enne Muhammeden resûlullah düstûruna şehâdet etmelerine çağır. Eğer onlar bunda sana itaat ederlerse, onlara Allah’ın kendilerine her gece ve gündüzde beş namaz farz kıldığını haber ver. Eğer onlar bunda da sana itaat ederlerse, bu defa da kendilerine, Allah’ın onlara bir sadaka farz kıldığını, bunun onların zenginlerinden alınıp fakirlerine verileceğini haber ver. Eğer onlar bununla da sana itaat ederlerse...*” Ebû Abdullah (el-Buhârî) şöyle dedi: طَوَّعْتُ طَاعَتًا وَأَطَاعْتُ “itâat etti” bir lügattir; طِعْتُ وَطِعْتُ وَأَطَعْتُ “ben itâat ettim.” demektir.”²²⁵⁰

Buradaki “Ebû Abdullah” İmâm Buhârî’dir. O, âdeti olduğu üzere bazı bâblarda geçen bazı lafızların çekimini (tasrîf) zikretmiş ve şöyle demiştir: طَوَّعْتُ kelimesi, طَاعَتُ “itâat etti” manâsındadır. Allah Teâlâ’nın şu âyetinde olduğu gibi: طَوَّعْتُ “Nefsi kardeşini öldürme hususunda ona itâat etti de, onu öldürdü.” (Mâide, 5/30) âyeti, “nefsi kendisine itâat etti” anlamındadır.²²⁵¹ Yine burada âdeti olduğu üzere, garîb lafzın tefsirini, hadisten bir lafızla örtüştüğü zaman Kur’ân’dan yapmıştır.²²⁵²

Buhârî’nin طَاعَتُ نَفْسَهُ bir lügattir” sözü, elif ile olan طَاعَتُ نَفْسَهُ “nefsi itâat etti”, elifsiz طَاعَتُ نَفْسَهُ “nefsî tâat etti”nin bir lügatidir anlamındadır. Onun طِعْتُ فُلَانًا sözü, طِعْتُ “falana itaat ettim” anlamında kendisinden haber vermektir. Tı’nın طِعْتُ; elif

²²⁵⁰ Buhârî, Megâzî 60 (No: 4347).

²²⁵¹ Aynî, Umdetü’l-Kârî, C. XVI, s. 323.

²²⁵² İbn Hacer, Fethü’l-Bârî, C. XII, s. 617.

ile اَطَعْتُ denilir.²²⁵³ Ezherî (ö. 370/980), طاع له يطوع kelimesinin انقاد “boyun eğdi” anlamında olduğunu söylemiştir.²²⁵⁴

Bu hadisteki بِذَلِكَ هُمْ طَاعُوا لَكَ “Eğer onlar bunda sana itaat ederlerse” sözü, başka bir hadiste, طاع الله “Allah’a itaat etti” ve اطاعوه “Onlar ona itaat ettiler” şeklindedir ki, çoğunluğa göre her ikisi de sahihtir. طاع ve اطاع kelimelerinin aynı anlamda olduğu söylenir. Bazıları bu ikisi kelime arasında şu farkın olduğunu söylemiştir: طاع “boyun eğdi”; اطاع ise “emre ittiba etti ve muhalefet etmedi” anlamındadır. Her ikisi de aynı manâya yakındır; hepsi “emre sarılma” anlamına racidir.²²⁵⁵

Bazı nüshalarda اطاعوا “itâat ettiler” şeklinde geçmektedir.²²⁵⁶

Sonuç olarak طاع ve اطاع kelimelerinden her biri lâzım ve müteaddî olarak ya aynı manâda kullanılırlar; وَأَبْدَأُ (بَدَأَ اللهُ الْخَلْقَ) “Allah yaratmaya başladı” kelimesinde olduğu gibi. Ya da hemze müteaddîlik ve lazımda sayrûret için dâhil olur. Veya müteaddî hemze’yi başka bir lazım fiil manâsında bulundurur. Lügat âlimlerinin çoğu, اطاع kelimesini وَأِنْقَادَ “boyun eğdi” manâsında tefsir ettiler. Bu, buradaki Mu‘âz hadisinin taşıdığı manâdır.²²⁵⁷

Bu örnekte Buhârî’nin, kelimelerin alışılmışın dışında kullanılmasından kaynaklanan karışıklığı veya problemi gidermek için kelime îzahlarına önem verdiği, onları zikrettiği ve açıkladığı görülmektedir.

İkinci örnek: İmâm Buhârî, Allah’ın هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ “Şahitlerinizi getirin!” (En‘âm, 6/150) âyetini bâb başlığı yapmış, altında hiçbir hadis zikretmemiş, fakat burada lügavî bir mesele zikretmiştir. O da şudur: “Hicaz ahâlîsinin lügati, tekil, ikil ve çoğul için de *helümme*’dir.”²²⁵⁸

²²⁵³ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, C. XVI, s. 323.

²²⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, C. III, s. 68.

²²⁵⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-Envâr*, C. II, s. 381.

²²⁵⁶ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, Yununiyye nüshası, C. V, s. 163.

²²⁵⁷ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. XII, s. 617.

²²⁵⁸ Buhârî, *Tefsîr* 8.

Buhârî, bunun Hicâz ehlinin lügati olduğunu söylemiştir. İbn Hacer ise, “Müzekker ve müennesi eşittir” ziyadesiyle Ebû Ubeyde’nin kelâmı olduğunu söylemiştir. Necd ehli tekil için هَلَّمَ; dişil için هَلَمِّي; tesniye için هَلَمَّا; çoğul için هَلُمُّوا; kadınlar için هَلُمُنَّ diyorlardı ve bunu هَلَمَمْتُ kelimesinden alıyorlardı.²²⁵⁹ Ebû Ubeyde bu hususta Sîbeveyh’ten önce gelmekte²²⁶⁰ ve Buhârî’nin bâb başlığı yaptığı âyeti buna delil getirmektedir.²²⁶¹

Bunun örneklerinden biri Buhârî’nin şu rivâyetidir: Hişâm b. Yûsuf es-San’ânî, Ma‘mer’den, o Zührî’den, o Ubeydullah b. Abdullah’tan, o da İbn Abbâs’tan (r.a.) onun şöyle dediğini rivâyet etmiştir:

لَمَّا حَضَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفِي الْبَيْتِ رَجَالٌ فِيهِمْ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "هَلُمَّ أَكْتُبْ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَضِلُّوا بَعْدَهُ".

Resûlullah’ın (s.a.v.) vefatı yaklaştığı zaman, evde içlerinde Ömer b. el-Hattâb’ın da bulunduğu birtakım adamlar varken, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Gelin, size ondan sonra hiç sapmayacağınız bir yazı yazayım.*” buyurdu.²²⁶² Burada Peygamber (s.a.v.) çoğul için هَلُمَّ kelimesini kullanmıştır.

Bu hadis, yine *Sahîh*’te هَلُمُّوا أَكْتُبْ لَكُمْ كِتَابًا “*Gelin, size bir yazı yazayım.*” lafzıyla geçmektedir.²²⁶³ Burada Abdurrezzâk → Ma‘mer → Zührî → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe → İbn Abbâs (r.a.) tarikiyle gelmiştir.

Aynı şekilde Müslim’de Muhammed b. Râfi‘ ve Abd b. Humeyd → Abdurrezzak tarikiyle هَلُمُّوا lafzıyla rivâyet etmiştir.²²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel ise bu hadisi Abdurrezzâk → Ma‘mer tarikiyle هَلَّمَ lafzıyla rivâyet etmiştir²²⁶⁵ ki, bu lafzın bu tarikten bu şekilde sabit olduğunu teyid etmektedir.

²²⁵⁹ Ebû Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, C. I, s. 208.

²²⁶⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 252; C. III, s. 529.

²²⁶¹ Bkz. Zeccâc, İbrâhîm b. es-Serî, *Me‘ânî’l-Kur’ân ve İ‘râbuhu*, Thk. Abdulcelîl Abduh Çelebi, 1. Baskı, Âlemü’l-Kütüb, y.y., 1408/1988, C. II, s. 303.

²²⁶² Buhârî, *İ’tisâm* 26 (No: 7366).

²²⁶³ Buhârî, *Megâzî* 83 (No: 4432).

²²⁶⁴ Müslim, *Vasiyye* 5 (No: 22/1637).

²²⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. V, s. 222 (No: 3111).

Buhârî, Abdurrezzâk tarikini Hişâm → Ma‘mer tariki üzerine atfederek bu hadisi هَلُمَّ lafzıyla rivâyet etmiştir²²⁶⁶ ki, bu onun هَلُمَّ lafzını tercih ettiğine delalet etmektedir. Başkaları bu kelimenin çekimini (tasrifini) yapmıştır. Bunlardan biri, seyyâre meleklerin هَلَمُوا dedikleri Ebû Hüreyre hadisidir.²²⁶⁷

Görüldüğü üzere Buhârî, Hicaz ehlinin هَلُمَّ lafzı hakkındaki lügatini zikretmek suretiyle âyet-i kerîmeyi bâb başlığı yapmıştır. Böylece az önce zikredilen hadise ve هَلُمَّ lafzını هَلَمُوا lafzına tercih ettiğine işaret etmiştir. hadisin tariklerinin arası cem‘ edildiğinde bu lafzın sabit olduğu görülmektedir. İşte bu, Buhârî’nin sabit lafzı koruma hususundaki uygulamasının inceliklerindendir.

2) Lügate dair açıklamaları Râvilerden Birinden Nakletmesi

Buhârî, isnâddaki bazı râvilerin görüşlerini müsned olarak naklediyordu. Nitekim o, Zührî’nin şöyle dediğini müsned olarak nakletmiştir. Bana Ubeydullah b. Abdullah haber verdi: Ona da Ümmü Kays bint Mihsan –ki o, Resûlullah ile beyatlaşan ilk muhacir kadınlardandır ve Ukâşe b. Mihsan’ın kızkardeşidir– haber verdi: Ümmü Kays, kendi oğlunu Resûlullah’a (s.a.v.) getirdi. Çocuk uzre hastalığına tutulmuş olduğundan dolayı Ümmü Kays, çocuğun ağzının içine parmaklarını sokarak bâdemciği sıkıp kanını çıkarma ameliyesi uygulamıştı. Resûlullah, “Çocuklarınıza kan çıkarma ameliyesini uyguluma konusunda Allah’tan korkun! Size şu el-ûdu’l-Hindîyi kullanmanız gerekir. Çünkü onda yedi çeşit şifâ vardır. Zâtü’l-cenb hastalığının şifası onlardan biridir.” buyurdu. Resûlullah, الْكُسْتُ‘ü yani, الْفُسْطُ‘ü murad ediyor. Dedi ki: “Bu bir lügattir.”²²⁶⁸

“Resûlullah, الْكُسْتُ‘ü yani, الْفُسْطُ‘ü murad ediyor” diyen kişi, İshâk b. Râşid el-Cezerî’dir. الْكُسْتُ, el-ûdu’l-Hindînin tefsiridir ki, o الْفُسْطُ’tür. “Bu bir lügattir” diye ise ez-Zührî’dir.²²⁶⁹

²²⁶⁶ Buhârî, Merzâ 17 (No: 5237).

²²⁶⁷ İbn Hacer, **Hüdâ’s-Sârî**, C. I, s. 447.

²²⁶⁸ Buhârî, Tıb 26 (No: 5718).

²²⁶⁹ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XVII, s. 495; Aynî, **Umdetü’l-Kârî**, C. XIX, s. 591.

Buhârî, bu lügâte bu yerin dışında başka yerlerde de işaret etmiş ve şöyle demiştir: “الكُفَّور، الكُفْتُ ile القسط”²²⁷⁰

Buhârî, râvilerden biri bunu الكُفْتُ lafzıyla rivâyet etmesi dolayısıyla bu lügâte işaret etmiş, onun bir lügâte dair bir açıklama olup hadiste tahrif olmadığını ve onu nakleden râvinin kendi lügat açıklaması olduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak Buhârî’nin, hadislerin bazı lafızlarının lügatini beyan ettiği görülmektedir. Eğer râvinin kendi lügatiyle gelmişse, sabit olmadığı halde bunu beyan etmiştir. Bu, manâ ile rivâyet konusuna girmektedir. Nitekim bâb başlıkları, açık bir şekilde İmâm Buhârî’nin fıkha işaret etmektedir ki bu, onun lügavî bilgiye sahip olduğunun açık bir alametidir. O, sadece kelimenin mukabili olan manâyı bilmekle kalmaz, bilakis zabta, Arap lügatlerini, lafızların manâları ve maksatları hususunda lügat ehlinin, sahâbe ve tabiunun görüşlerini de bilirdi.

4.3.3. Garîbü’l-Hadîse Önem Vermesi

Hadisin garîb lafızlarının açıklanması, hadislerin lafızlarının tespiti konusundaki en ciddî uygulamalardan kabul edilir. Bu yüzden bu lafızların bilinmesi konusunda müstakil bir ilim oluşturulmuştur. Zira manâ muhafaza edildiği zaman bu durum lafzın da doğru tespit edilerek zabt edilmesini sağlamaktadır. Buhârî, anlaşılması müşkil olanları beyan ediyor, kapalı veya müşkil olan lafızların ve nadir kullanılan kelimelerin manâlarını tefsir ediyordu.

Nevevî, Buhârî’nin konuyla ilgili uygulamalarını açıklayarak şöyle demektedir: “Onun bu kitaptaki amacı, sadece hadisle yetinmek ve metinleri çoğaltmak değildir. Bilakis onun muradı, onlardan hüküm çıkarmak, usûl, fûrû‘, zühd, adâb, emsâl vb. ilimlerden istediği bâblar için delil getirmektir.”²²⁷¹ O, ayrıca birçok âlim tarafından bilinmeyen yerleri ve mekânları da tarif etmiştir.²²⁷²

Bu kısımda Buhârî’nin konuyla ilgili uygulamaları çeşitli başlıklar altında ele alı nıp incelenecektir.

1) Hadisin Lafızlarını Kur’ân-ı Kerîm’le Tefsîr Etmesi:

²²⁷⁰ Bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 5343, 5692.

²²⁷¹ Nevevî, **Mâ Temessü İleyhi Hâcetü’l-Kârî li-Sahîhi’l-İmâmi’l-Buhârî**, s. 51.

²²⁷² Ebû Fâris, **Fıkhü’l-İmâmi’l-Buhârî**, s. 53.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde hadisin lafzı Kur'ân'ın lafzıyla tevafuk ettiği zaman, uygun olan âyeti bâb başlığında zekriediyor veya hadislerin lafızlarının maksatlarını açıklıyor ya da hadisin lafzına tevafuk eden âyeti sevk ediyordu. Bunun çeşitli örneklerinden²²⁷³ bazıları şöyledir:

Birinci örnek: es-Sa'b b. Cessâme'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: el-Ebvâ veya Veddân'da Peygamber (s.a.v.) bana uğradı. Ona, harb yurdunda kendilerine gece baskını yapılan müşriklerin kadınları ve küçük çocuklarına zarar verilmesi hususu soruldu. Peygamber, “*Onlar da onlardandır (müşriklerdendir).*” dedi. Onun (Peygamber'in), “*Koruma, sadece Allah'a ve O'nun Resûlü'ne (s.a.v.) aittir.*” buyurduğunu işittim.

Bunun üzerine Buhârî şu şekilde bâb başlığı yapmıştır: “**Gece Baskını Yapılıp Da Çocuklar ve Zürriyetleri Musibete Uğratılan Harb Yurdu Ahâlîsi.**” *Beyâten* (A'râf, 7/4), “geceleyin” demektir. *Le-yubeyyitennehu (leylen)*, “Elbette ona gece baskın düzenleyelim.” (Neml, 27/49); *yubeyyitûne*, “geceleyin” demektir.²²⁷⁴

Ebû Zerr'den başkasında da buradaki لَيْلًا، بَيْتَ لَيْلًا ziyâdesi geçmektedir. Bu, Kur'ân'da bu maddeden geçen kelimelerin tamamıdır. Sonuncusu بَيْتَ ile, Allah'ın, “*Onlardan bir tâife senin söylediğinden başkasıyla geceliyor.*” (Nisâ, 4/81) âyetini murad ediyor. Bu, yedi (kırâat) içindedir.²²⁷⁵

İbnü'l-Müneyyir، بَيَّأَ kelimesini tashîf olarak kabul etmekle uzak bir yorum yapmış ve onu النَّوْمَ “uyku” kelimesinden نِيَامًا şeklinde kabul etmiştir. Buna göre manâ, “Çocuklar ve zürriyetler gece uykuda musibete uğratılır” şeklinde olmaktadır. Sonra bunun akabinde Buhârî'ye itiraz ederek şöyle demiştir: “Onun başlıkta نِيَامًا “uykuda iken” kelimesini ziyade etmesine hayret etmek gerekir. Hâlbuki bu, hadiste zımnen vardır. Ancak şu kadar var ki, onların başlarına geceleyin musibet geldiği zaman onların çoğu uykuda oluyorlardı. Fakat uyku veya uyanıklık hallerinde hüküm aynı iken burada “uyku” ile kayıtlamaya ne gerek vardı? şayet durum böyleyse, “Onların uykuda iken öldürülmeleri, uyanıklık durumundaki suikastten daha ağırdır” denilirdi. Böylece o, bu

²²⁷³ Bu konuda daha fazla örnek için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 1342, 1478, 2132, 2224, 2869, 7442.

²²⁷⁴ Buhârî, Cihâd 145 (No: 3012).

²²⁷⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. IX, s. 268.

gibi şeylerin caiz olduğuna dikkat çekmiş olurdu.”²²⁷⁶ İbn Hacer, onun tashîfte bulunduğunu, sonra da kendisini zora soktuğunu belirtmiştir.²²⁷⁷

Bu örnek, Buhârî’nin başka bir manâ anlaşılmasın diye hadisin lafzını Kur’ân’ın lafzıyla tespit ettiğini teyid etmektedir.

İkinci örnek: Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"لَا يَمُوتُ لِمُسْلِمٍ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْوُلْدِ، فَيَلْجِ النَّارَ إِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ". قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا).

“Üç çocuğu ölen herhangi bir müslim kişi cehenneme girmez; ancak Allah’ın yemini yerini bulacak kadar girer.” Ebû Abdullah (el-Buhârî) şöyle dedi: “Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” (Meryem, 19/71)²²⁷⁸

Buhârî, bu hadisteki “yemini yerini bulacak kadar” ifadesini, Allah Teâlâ’nın, “Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” (Meryem, 19/71) âyetiyle tefsir etmiştir. bilinmektedir ki Allah Teâlâ’nın vaadi haktır. t. O, kendi istediği ve takdir ettiği şeyin meydana gelmesidir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm da bu görüştedir.²²⁷⁹

Denilmiştir ki: “Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” (Meryem, 19/71) âyetinde yemin yoktur. Bu sözü söyleyene göre âyetin ve “yemini yerini bulacak kadar” ifadesinin manâsı, “kişinin bağışlanmasına vesile olacak kadar kötülüğe düçar olması” demektir. Bunun aslı Arapların ضَرَبَهُ تَحْلِيلًا “onu hafifçe dövdü” ve ضَرَبَهُ تَغْذِيرًا “kişinin bağışlanmasına vesile olacak kadar için dövdü” –yani abartmaksızın dövdü– ifadelerinden alınmıştır. Bunun aslı، تَحْلِيلِ الْيَمِينِ “yeminin gereğini yerine getirmek ” ifadesidir ki, o da, önce yemin edip peşi sıra istisnada bulunmaktadır.²²⁸⁰

Allah Teâlâ’nın، وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا “Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” (Meryem, 19/71) âyetinde kasem mukadderdir. Çünkü

²²⁷⁶ İbnü’l-Müneyyir, el-Mütevârî ‘alâ Terâcimi Ebvâbi’l-Buhârî, s. 168-169.

²²⁷⁷ İbn Hacer, Fethü’l-Bârî, C. IX, s. 268.

²²⁷⁸ Buhârî, Cenâiz 6 (No: 1251).

²²⁷⁹ Bkz. Ezherî, Tehzîbü’l-Lüga, C. III, s. 438.

²²⁸⁰ Bkz. Ezherî, Tehzîbü’l-Lüga, C. III, s. 438; Humeydî, Muhammed b. Fettûh, Tefsîru Garîbu mâ fi’s-Sahîhain, Thk. Zübeyde Muhammed Sa’id Abdülazîz, 1. Baskı, Kahire, 1415/1995, s. 281-282.

nahivcilere göre kasem, nefyi ve isbâtı kabul eder. Takdîr, والله، إن منكم إلا وادها “Vallahi! Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” veya أقسم، إن منكم وادها “Kasem ederim ki, sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” şeklindedir.²²⁸¹

Bu tefsiri Buhârî’den önce başkaları da yapmıştır. Zira Zührî’den, “Bunun anlamı vurûddur.” sözü nakledilmiştir.²²⁸² O, bununla âyete işaret etmiştir. Onun, bunu “Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!” (Meryem, 19/71) âyetiyle tefsir ettiği açık bir şekilde nakledilmiştir.²²⁸³

Sa’îd b. Mansûr’un (ö. 227/842) *Sünen*’inde bunun sonunda Süfyân b. Uyeyne’nin *Sizden hiç kimse yok ki oraya (cehenneme) uğrayacak olmasın!*” (Meryem, 19/71) âyetini okuduğu nakledilir.²²⁸⁴ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*’de şöyle demiştir: “Bunu Abdülmelik b. Habîb bu hadisin tefsirinde nakletmiştir.”²²⁸⁵ Ancak biz bunun Abdülmelik b. Habîb’in kendi sözü olduğunu tespit ettik. Nitekim onun *Tefsîru Garîbi’l-Muvatta’* isimli eserinde bu şekilde geçmektedir.²²⁸⁶ Habîb el-Varrâk, *Muvatta*’da geçtiği gibi, bu sözü Mâlik’ten rivâyet etmiştir. Muhtemelen İbn Hacer bunu karıştırmıştır.²²⁸⁷

Buhârî bu görüşü, kendisinden önce bu hadisi tefsir eden hiç kimseye nisbet etmemiştir. Bu, onun için bir kusur değildir. Zira o tefsirde kendi görüşünü belirtmeyi uygun görüyordu. Örneğin Süfyân da Zührî’nin görüşü nakletmemiş, bilakis doğrudan ifade etmiştir. Aynı şekilde Mâlik de bu tefsiri Süfyân veya Zührî’ye nisbet etmemiştir.

²²⁸¹ İvazullah, Târik, *Câmi’u’l-Mesâilî’l-Hadîsiyye (Kitâbu’l-Kur’ân)*, Riyad, Kahire, 1427/2006, C. I, s. 366.

²²⁸² Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 541. Bu, Abdurezzâk’da, Ma’mer → Zührî kanalıyla gelen bu hadisin sonunda geçmektedir. Aynı şekilde Aynî de *Umdetü’l-Kârî*’de (C. VII, s. 605) ona tabi olmuştur. Yine *Fethü’l-Bârî*’nin muhakkikleri (er-Risâletü’l-‘Âlemiyye baskısı) de ona tabi olmuşlar ve onun yerine işaret etmilerdir. Bu, Habîburrahman el-A’zamî tahkikinde 2039 numaradadır. *Umdetü’l-Kârî*’nin muhakkikleri de aynı şekildedir. Ancak onların işaret ettikleri gibi değildir. Çünkü Zührî’nin sözü matbu eserde, Merkezü’l-Buhûs ve Takniyetü’l-Ma’lûmât ile Dârü’t-Ta’sîl tahkiklerinde yoktur. O, bu isnâdla Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde (C. XII, s. 206, No: 7265) geçmektedir.

²²⁸³ Biz Zührî’nin sözünü Sa’îd b. Mansûr’un matbu *Sünen*’inde bulamadık. Bunu İbn Hacer nakletmektedir. (Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 541.) Ancak Sa’îd b. Mansûr’un *Sünen*’i bize tam olarak ulaşmamıştır.

²²⁸⁴ Biz Süfyân’ın sözünü Sa’îd b. Mansûr’un matbu *Sünen*’inde bulamadık. Elimizde bulunan *Sünen* tam değildir.

²²⁸⁵ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. IV, s. 541.

²²⁸⁶ Abdülmelik b. Habîb el-Endelüsî, *Tefsîru Garîbi’l-Muvatta’*, Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-‘Useymin, 1. Baskı, Riyad, 1421/2001, C. II, s. 70.

²²⁸⁷ Cevherî, Abdurrahman b. Abdullah b. Muhammed, *Müsnedü’l-Muvatta’*, Thk. Lütfî b. Muhammed es-Sağîr, Taha b. Ali Bûsrîc, 1. Baskı, Beyrut, 1997, No: 135.

Aynı şekilde *Muvatta* 'ın garîb lafızlarını tefsir eden Abdülmelik b. Habîb de bu görüşü Mâlik'e nisbet etmemiştir. Bu hadisi Süfyân yoluyla Zührî'den rivâyet eden Buhârî de böyle yapmıştır. Böylece o, bu tefsir konusunda şeyhlerinin ve onların şeyhlerinin görüşüne katıldığını ifade etmiş oluyor.

Üçüncü örnek: İmâm Buhârî, Kitâbu Menâkıbı'l-Ensâr'da şu bâb başlığını koymuştur: **“Peygamber (s.a.v.) Medine'ye Geldiği Zaman Yahudilerin O'na Gelmeleri.”** هَآؤَا “Yahudî oldular” demektir. هَآؤَا sözü, “tevbe ettik” anlamındadır. هَآؤَا ise “tevbe eden” demektir.²²⁸⁸

görülmektedir ki Buhârî, özellikle Peygamber Medîne'ye geldiği zaman orada bulunan Yahudileri bab başlığına zikretmiştir, bunun akabinde Allah Teâlâ'nın هَآؤَا sözünü getirmiş ve onu “Yahudî oldular” şeklinde tefsir etmiştir. Sonra Buhârî bu bâbda beş hadis zikretmiştir.

Ebû Ubeyde, Allah Teâlâ'nın, هَآؤَا سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ “O Yahudilerden yalana kulak asanlar” (Mâide, 5/41) âyeti hakkında şöyle demiştir: Burada “Yahudileşip Yahudi olanlar” demektir. Allah Teâlâ'nın, إِنَّا هَآؤَا إِلَيْكَ (A'râf, 7/156) âyeti ise, “Biz Sana tevbe ettik” manâsındadır.²²⁸⁹ Aynî bu hususta şöyle demiştir: “Buhârî, âdeti olduğu üzere hadisin lafzına benzer Kur'ân lafızları zikretmiştir.”²²⁹⁰

Buhârî, kelimelerin aslını Arap lügatlerini ve sahâbe veya tabiunun sözlerine dayandırdığı gibi Kur'ân-ı Kerîm'e de dayandırmaktadır. Kur'ân'da geçen bu iki manâ يَهُود kelimesinin manâsıdır. Onun هَآؤَا sözü, “Onlar İslâm fitratı üzere idiler; sonra Yahudiliği din edindiler” demektir. إِنَّا هَآؤَا إِلَيْكَ âyeti ise, “onlar İslâm'a boyun eğen ve Allah'ın kendilerini üzerinde yarattığı fitrata dönen Yahudilidir.” manâsındadır.

Dördüncü örnek: Buhârî, hadisin lafzıyla uyduğu zaman Kur'ân lafzını tefsir ediyordu. Bunlardan biri, Kitâbu't-Tefsîr'de **“Allah Teâlâ'nın “Bulutı üstünüze gölgelik çekti, size kudret helvası ve bildircin indirdik “Size verdiğimiz güzel rızıklardan yiyin!” (dedik). Ama onlar bize değil, kendi kendilerine zulmediyorlardı.”**

²²⁸⁸ Buhârî, Menâıkıbu'l-Ensâr 51.

²²⁸⁹ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, C. I, s. 166.

²²⁹⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, C. XV, s. 563.

(Bakara, 2/57) Kavli Bâbı”ndadır. Bundan sonra Mücâhid’in şu görüşünü nakletmiştir: “*el-Menn*, “samga” (yani sakız); *es-selvâ* ise “kuş”tur.”²²⁹¹

İmâm Buhârî, “Bulutı üstünüze gölgelik çektik, size kudret helvası ve bıldırcın indirdik” bâbının altında, Sa’îd b. Zeyd’in Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet ettiği şu hadisi zikretmiştir: “*Kızılımtırak beyaz mantar, kudret helvası cinsindendir. Onun suyu göz ağrısına şifadır.*”²²⁹²

Buhârî, hadiste geçen “kızılımtırak beyaz mantar”ı, Benû İsrâîl’e indirilen, yorulmadan ve zahmet çekemden elde ettikleri “kudret helvası” cinsinden saymıştır. Sonra âyet-i kerimeyi iki yerde bâb başlığı yapmıştır. Birinci yerde bunu Mücâhid’in görüşüyle desteklemiştir ki bu, onun hadis için bu manâyı tercih ettiğine delalet etmektedir.

İbn Uyeyne’nin Abdülmelik b. Umeyr’den rivâyetinde “Benû İsrâîl’e indirilen kudret helvası” ifadesi geçmektedir. Bu sayede onun bunu Kitâbu’t-Tefsîr’de zikretmesinin münasebeti ortaya çıkmaktadır.²²⁹³ Böylece Hattâbî’nin şu sözleri de reddedilmiş olmaktadır: “Bu hadisi buraya dâhil etmenin bir anlamı yoktur. Çünkü hadiste murad edilen şey, “Benû İsrâîl’e indirilen kudret helvası” değildir. Çünkü bu onların üzerine düşen katı bal gibi bir şeydir.”²²⁹⁴; “Ondan maksat, ekmeksizin ve zahmet ekmeksizin kendiliğinden biten bir ağaçtır.”²²⁹⁵ Böylece bu hadisin buraya dâhil edilme sebebi anlaşılmış olmaktadır.²²⁹⁶

2) Hadîs’i Hadîs’le Tefsîr Etmesi:

Buhârî’nin hadisi hadisle tefsîr etmesinin bir takım amaçları vardır:

a) Lafzın Anlaşılmasındaki Müşkili Gidermek

Bunun örneklerinden biri şu rivâyettir: Hafsa’dan Eyyûb’un tarikiyle rivâyet etmiştir: Ebû Abdullah dedi ki: Veya Hişâm b. Hassân, Hafsa’dan, o Ümmü Atiyye’den, o da Peygamber’den rivâyet ederek şöyle demiştir: “Biz bir ölü üzerine üç gündün ziyâde süslenmeyi terk etmekten nehy olunurduk, ancak zevç üzerine dört ay

²²⁹¹ Buhârî, No: 4478. Mücâhid’in görüşü için bkz. Mücâhid b. Cebr, **Tefsîru’l-İmâm Mücâhid b. Cebr**, Thk. Abdurrahman et-Tahir, Muhammed es-Sûretî, Beyrut, t.y., C. I, s. 76.

²²⁹² Buhârî, No: 4639.

²²⁹³ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XIII, s. 24.

²²⁹⁴ Hattâbî, **A’lâmü’l-Hadîs**, C. III, s. 1799-1780.

²²⁹⁵ Hattâbî, **A’lâmü’l-Hadîs**, C. III, s. 1800. Zerkeşî, onun itirazını nakletmiş, fakat buna dair bir açıklama yapmamıştır. Sanki o, bunu güzel buluyordu. Bkz. Zerkeşî, **et-Tenkîh li-Elfâzi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, C. II, s. 896.

²²⁹⁶ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XIII, s. 23.

on gün yas tutardık. Bu müddet içinde gözlerimize sürme çekmez, güzel koku sürünmezdik...” **Ebû Abdullah dedi ki: Bu hadîsi Hişâm b. Hassân, Hafsa’dan, o Ümmü Atiyye’den, o da Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet etmiştir.**²²⁹⁷

Ümmü Atiyye’nin (r.anhâ) mechûl sigasıyla söylediği “Biz nehy olunurduk” sözünden, nehy edenin Peygamber (s.a.v.) olduğuna dair açıklama vardır. Hişâm’ın rivâyeti bunun muallak olduğunu açıklamıştır. Buhârî’nin onu burada zikretmesindeki sır budur.²²⁹⁸ Bu, *Sahîh*’teki muallakların faydalarından biridir.

Buhârî’nin hadisi hadisle tefsîr ettiği örneklerden biri şudur: Cüveyriyye, Nâfi’dan, o da Abdullah’tan (r.a.) rivaywt ettiğine göre şöyle demiştir: “Biz mal getiren binicileri (şehrin dışında) karşılar ve onlardan yiyecek satın alırdık. Peygamber (s.a.v.) satın aldığımız şeyleri, yiyecek maddesi satılan çarşıya ulaştırılmasından önce satmamızı nehyetti. **Ebû Abdullah (el-Buhârî) dedi ki: Bu (karşılama), pazarın üst tarafında olmuştur. Bunu Ubeydullah hadîsi beyân etmektedir.**

Buhârî, bundan sonra Ubeydullah’ın hadisini nakletmiştir:

Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî şöyle demiştir: Bana Nâfi‘, Abdullah b. Ömer’den (r.a.) tahdîs etti. O şöyle demiştir: “Onlar, **çarşının üst tarafında** yiyecek maddesi satın alırlar ve bu malları satın aldıkları yerde satarlardı. Rasûlullah (s.a.v.) onları, bu malları yükleyip pazara nakledinceye kadar aldıkları yerde satmaktan nehyetti.”²²⁹⁹

Buhârî, bu şekilde İbn Ömer’in mutlak olarak söylediği “Biz mal getiren binicileri (şehrin dışında) karşıladık” sözünü binicileri karşılamamanın cevazına delil getiren kimseyi reddetmek istemiştir. Çünkü bunun manâsı, Ubeydullah b. Ömer’in Nâfi’dan yaptığı rivâyette olduğu gibi, “**pazarın üst tarafında**” karşıladıkları şeklindedir.²³⁰⁰

b) Lafzın Sübûtunu Teyid Etmek

Buhârî, hadislerin lafızlarını da hadislerle tefsîr etme yoluna gitmiştir. Bir sözü sahibinin sözüyle tefsîr etmek, en kuvvetli tefsîr nevilerindendir. Buhârî, bunu *el-*

²²⁹⁷ Buhârî, Hayz 12 (No: 313).

²²⁹⁸ İbn Receb, *Fethü’l-Bârî*, C. II, s. 91-92; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. II, s. 112.

²²⁹⁹ Buhârî, Buyû‘ 72 (No: 2166, 2167).

²³⁰⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. VII, s. 178.

Câmi 'u's-sahîh'te bariz bir şekilde ortaya koymuştur. Buna dair örneklerden bazıları şöyledir:

Birinci örnek: Buhârî, Peygamber'in (s.a.v.) Ebû Bürde'ye, “*Sen, o keçi oğlağını kurban yap, fakat o senden sonra hiç kimseye yetmeyecektir.*” hadisini bâb başlığı yapmıştır. Bundan sonra şu rivâyeti zikretmiştir: Berâ b. Âzib'den (r.a.) rivâyet edilmiştir: “Benim Ebû Bürde denilen dayım, kurbanını namazdan önce kesti. Resûlullah (s.a.v.) ona, “*Senin kestiğin bu davarın et davarıdır.*” buyurdu. Ebû Bürde, “Yâ Resûlallah! Yanımda besili bir dişi oğlak var.” dedi. Resûlullah, “**Onu kurban et! Fakat senden başkası için bu elverişli olmaz.**” buyurdu. Sonra şöyle buyurdu: “*Her kim bayram namazdan önce keserse, o ancak kendisi için kesmiş olur. Her kim namazdan sonra keserse, kurbanını tamam kesmiş ve müslümanların sünnetine isabet etmiş olur.*”²³⁰¹

Buhârî, Resûlullah'ın, “Fakat senden başkası için bu elverişli olmaz.” sözünden maksadın, “O, senden sonra hiç kimseye yetmeyecektir” sözüyle açıklamıştır. bu hadisi bâb başlığı yapmasının sebebi budur. Bu bâbda mu'allak olarak zikrettiği lafzı, aynı bâbda²³⁰² ve başka bâblarda²³⁰³ vasletmiştir. Bazı rivâyetlerde ise Resûlullah'ın şöyle buyurduğu geçmektedir: “Onu boğazla. Fakat senden başkası için elverişli olmaz.” Bir rivâyette ise şöyle geçer: “Onu boğazlayayım mı?” “Evet! Fakat o senden sonra hiç kimseye yetmeyecektir.” Buhârî, bu bâbda müsned olarak naklettiği ilk hadisi tefsir eden rivâyeti zikretmiştir.

İkinci örnek: Bunlardan biri, Buhârî'nin bâb başlığı yaptığı hadisin lafzını bâb içinde tahrîc etmesidir. Bunun örneklerinden biri şudur: Buhârî şu şekilde bir bâb başlığı yapmıştır: **“Peygamber'in (S.A.V.), “Bir Borç veya ıyâl bırakan Kişinin İşi Bana Attır.” Sözü Bâbı.”**

Bu başlık altında şu hadisi nakletmiştir: Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edilmiştir:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُؤْتِي بِالرَّجُلِ الْمُتَوَقِّعِ عَلَيْهِ الدَّيْنُ، فَيَسْأَلُ: "هَلْ تَرَكَ لِدَيْنِهِ فُضْلًا؟" فَإِنْ حَدَّثَ أَنَّهُ تَرَكَ وَفَاءً، صَلَّى، وَإِلَّا قَالَ لِلْمُسْلِمِينَ: "صَلُّوا عَلَى صَاحِبِكُمْ". فَلَمَّا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْفُتُوحَ، قَالَ: أَنَا أَوَّلُ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، فَمَنْ تُوِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَتَرَكَ دَيْنًا فَعَلَيْ قَضَائِهِ، وَمَنْ تَرَكَ مَالًا فَلِوَرَثَتِهِ."

²³⁰¹ Buhârî, Edâhî 8 (No: 5556).

²³⁰² Bkz. Buhârî, Edâhî 8 (No: 5557).

²³⁰³ Bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 955, 983, 5545.

“Resûlullah’a (s.a.v.), üzerinde borç varken ölrnüş kimsenin cenazesi getiriliyordu, o da, “*Bu kimse borcu için bir fazla mal bıraktı mı?*” diye sorardı. Eğer kendisine o kişinin borcuna yetecek mal bıraktığı söylenirse, onun cenaze namazını kıldırırdı. Borç ödeme karşılığı mal bırakmamış ise, müslümanlara, “*Arkadaşınızın namazını kılınız!*” buyururdu. Allah kendisine fetihler yolunu açtığı zaman, “*Ben mü’minlere kendi öz nefislerinden daha yakınımıdır. Mü’minlerden kim ölür de bir borç bırakırsa, onu ödemek bana aittir. Mal bırakırsa bu da veresesinindir.*” buyurdu.”²³⁰⁴

Bâb başlığında rivâyet ettiği hadiste “borç” manâsında كَلَّ kelimesini zikretmiş, buradaki hadiste ise الدين “borç” lafzını zikrederek, ondan kastedilen manâyı açıklamıştır. İsnâdı, çeşitli yerlerde bâb başlığı yaptığı²³⁰⁵ Ebû Hüreyre (r.a.) hadisinden getirmiştir.

3) Garîb Kelimelerin Manâsını Sahâbî Sözüyle Tefsîr Etmesi:

Buhârî, bazen hadislerin lafızlarını Kur’ân’ın nüzulü döneminde yaşayan ve fasih Arapça’yı bilen sahâbe sözleriyle tefsîr etmiştir. Bunun *el-Câmi’u’s-sahîh*’te örnekleri çoktur. Bu örneklerden biri şu hadistir:

Âişe’den (r.anhâ) rivâyet edilmiştir:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا رَأَى الْمَطَرَ قَالَ: "اللَّهُمَّ صَيِّبًا نَافِعًا".

“Resûlullah (s.a.v.) yağmuru gördüğü zaman, “**Allah’ım! Bu yağmuru faydalı kıl!**” derdi.”²³⁰⁶

Buhârî bu bâbda İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-88), كَصَيِّبٍ “yağmur” demektir” sözünü zikretmiştir. Başkası ise, وَأَصَابَ يَصُوبُ demiştir.²³⁰⁷

İbnü’l-Müneyyir, Buhârî’nin Hz. Âişe’nin hadisinin ardından İbn Abbâs’ın (r.a.) hadisini zikretme münasebetini, bâbın merfû‘ hadisinden صَيِّبًا “yağmur” kelimesinin geçmesi sebebiyle musannifin başlıkta onu önceden tefsîr etmiş olması

²³⁰⁴ Buhârî, Nafakât 15 (No: 5371).

²³⁰⁵ Bkz. Buhârî, **Sahîh**, No: 2398, 6745, 6763.

²³⁰⁶ Buhârî, İstiskâ 23 (No: 1032).

²³⁰⁷ Taberî bunu tefsîrinde vasletmiştir. Bkz. Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, **Tefsîru’t-Taberî (Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân)**, Thk. Hânî el-Hâcc, İmâd Zekî el-Bârûdî, Kahire, 2004, C. I, s. 214.

şeklinde ifade etmekte ve onun bunu sıklıkla yaptığını söylemektedir.²³⁰⁸ Kardeşi Zeynüddîn İbnü'l-Müneyyir (ö. 629/1296) ise münasebet yönünü şöyle açıklamıştır: “الصَّيْب ‘yağmur’ kelimesi Kur’ân’da kötü durumlarla birlikte zikredilir. Bu hadiste ise onunla faydalı bir şey vasıflanmıştır. Dolayısıyla o (Buhârî), İbn Abbâs’ın sözüyle onun “yağmur” olduğunu, hem faydalı hem de zararlı hakkında kullanılabileceğini açıkladı.”²³⁰⁹

Buhârî’nin, “Başkası ise, صَابٌ وَأَصَابَ يَصُوبُ demiştir” şeklinde yapmış olduğu nakilde bir müşkil meydana gelmiştir ki, bu bütün rivâyetlerde geçmektedir. Bu, يَصُوب kelimesinin صَاب’ın muzarisi, أَصَاب’ın muzarisinin ise يُصِيب olmasını bakımından problemli bulunmuştur.²³¹⁰

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: الصَّيْب kelimesi, سَيْدَ “ağırlığını hissettirdi” fiili takdirinde olup صَابٌ يَصُوب fiilinden türemiştir. Bunun aslı انْصَاب olup ondan nûn düşmüştür. Nitekim يَنْصَاب kelimesi, يَصُوب’dan sonra düşmüştür.²³¹¹ Ya da murad, *el-Ef’âl* yazarının dediği gibi olabilir: “Yağmur yere inip toprağa isabet ettiği zaman صَابٌ صَابٌ “yağmur yağdı” denilir. Dolayısıyla bunda takdim ve tehir vardır.”²³¹²

Kâdî İyâz şöyle demiştir: “Yağmur yağdığı zaman صَابٌ وَأَصَابَ السَّحَابٌ denilir. Bunun benzeri Buhârî’in kitabında Nesefî rivâyetinde ve el-Asîlî (ö.329/1002) nüshasının hâşiyesinde صَابٌ وَأَصَاب şeklinde geçmektedir. Açıkçası vâv elif ile tashîf edilmiştir.”²³¹³

²³⁰⁸ İbnü'l-Müneyyir’in bu görüşünü, *el-Mütevârî ‘alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî* isimli eserinde bulamadık. Bunu İbn Hacer nakletmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. IV, s. 158.

²³⁰⁹ Zeynüddîn İbnü'l-Müneyyir’in bu görüşünü, *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine bir şerhi vardır, ancak kaybolmuştur. Onun bu sözünü İbn Hacer nakletmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. IV, s. 158.

²³¹⁰ İbn Hacer, **Fethü'l-Bârî**, C. IV, s. 158.

²³¹¹ Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kur’ân**, C. I, s. 33.

²³¹² Serakutsî, Ebû Osman Sa’îd b. Muhammed el-Me’âfirî, **Kitâbü'l-Ef’âl**, Thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, Muhammed Mehdi Allâm, Kahire, 1395/1975, C. III, s. 399.

²³¹³ Kâdî İyâz, **Meşâriku'l-Envâr ‘alâ Sıhâhi'l-Âsâr**, C. II, s. 331. İbn Kurkûl da tashîf görüşüne meyletmıştır. Bkz. İbn Kurkûl, **Metâli’u'l-Envâr ‘alâ Sıhâhi'l-Âsâr**, C. IV, s. 309.

Bu örnekte açıkça görülüyor ki Buhârî, bir kelimenin zabtının ve manâsının bir açıdan bilinmesiyle yetinmiyor, lafzın iabâtı ve tashîfîten muhafaza etmek için, o kelimenin ilgili bütün yönlerden kapsamlı olarak bilinmesine gayret sarfediyordu. Böylece Buhârî, sadece hadisi almak, onu muhafaza etmek ve rivâyet etmekle yetinmiyor, bilakis ister lügat ister manâ açısından olsun hadisin lafızlarının tespitini ilgilendiren her şeyi açıklamaya çalışıyordu. Bu, âlimlerin hadisi manâ ile rivâyet eden kimseler hakkında şart koştukları bir şeydir. Bu, lafızların korunmasının önemli vasıtalarından biridir. Hayatından bahsederken zikrettiğimiz gibi, o kendisi hakkında şöyle demiştir: “Ben sahâbe veya tâbiûndan bir hadis rivâyet ettiğim zaman, mutlaka onun benim için Allah’ın Kitâb’ından ve Resûlullah’ın (s.a.v.) sünnetinden ezbere bildiğim bir aslı vardır.”²³¹⁴

4) Hadisin Lafzının Tefsîri Hakkında İsnâddaki Bir Râvinin Sözü’nü Nakletmesi:

Buhârî’nin, garîbu’l-hadîste râvilerin, öneminden dolayı özellikle tabiûnun sözlerini naklettiği görülmektedir. Çünkü onlar, anlaşılması müşkil olan şeyleri sahâbeye soruyorlardı. Aynı şekilde o, diğer râvilerden de nakiller yapmıştır. Zira bazı lafızlar hadis meclislerinde tefsîr ediliyor ve hadisin tariklerinde varid olan lafız ihtilafından istifade ediyorlardı. Buna dair iki örnek vermekle yetinilecektir²³¹⁵:

Birinci örnek: Bize el-Humeydî tahdîs etti: Bize Süfyân tahdîs etti: Bize Muhammed b. el-Münkedir tahdîs edip şöyle dedi: Câbir b. Abdullah’ın (r.a.) şöyle dediğini işittim: “Peygamber (s.a.v.) Hendek gazası günü insanlara çağırdı. Buna ez-Zübeyr icabet etti. Sonra yine çağırdı. Bu defa da ez-Zübeyr icabet etti. Sonra onlara yine çağrıda bulundu. Yine ez-Zübeyr icabet etti. Peygamber (s.a.v.), “*Her peygamberin havarisi vardır. Benim havarim de ez-Zübeyr’dir.*” buyurdu. **Süfyân, “el-Havârî, “en-nâsır/yardımcı” demektir” dedi.**”²³¹⁶

Burada Süfyân, el-Havârî kelimesini “en-nâsır/yardımcı” olarak tefsîr etmiştir. İsa’nın (a.s.) ashabı *el-havâriyyûn* (havariler) olarak isimlendirilmişlerdir. Çünkü onlar, o’nun yardımcıları ve seçkin adamlarıydı.²³¹⁷

²³¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 345; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C. LII, s. 63; İbn Halfûn, *el-Mu’lim bi Şuyûhi’l-Buhârî ve Müslim*, s. 16.

²³¹⁵ Başka örnekler için bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 655, 854, 844, 1262, 3058, 6993.

²³¹⁶ Buhârî, Cihâd 134 (No: 2997). Ahmed b. Hanbel de Süfyân’ın sözünü rivâyet etmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 99 (No: 14634).

²³¹⁷ Hattâbî, *A’lâmü’l-Hadîs*, C. II, s. 1375.

Onlara, elbiseleri beyaz olduğu için “havârî” denilmiştir. Yine havârî kelimesi, “hâlis, halîl, muhlis, nâsih, hasîs, mücâhid, seçkin, büyükle arkadaşlık eden ve büyük bir hilafet için elverişli olan” kimseler için de kullanılır.²³¹⁸ “Yardımcı” anlamı, bu manâların hepsini kapsamaktadır. Buhârî, sadece Süfyân b. Uyeyne’den rivâyet etmiş olduğu bu manâ ile yetinmiş, diğerlerini nakletmemiştir.

İkinci örnek:

Zührî tarikiyle, İbnü’l-Müseyyeb’den, o da Ebû Hüreyre’den (r.a.) haber verdiğine göre, Peygamber (s.a.v.), “*Fera’ da ‘atîre de yoktur.*” buyurdu. ***el-Fera’*, devenin ilk yarusudur ki, (cahiliyye Arapları) onu tâgûtları (putları) için kesiyorlardı. ‘Atîre ise, Receb ayında kestikleri hayvandır.**²³¹⁹

Buhârî, bu sözü söyleyen kimseyi açıklamamıştır. Müslim’in Abdurezzâk’ın Ma‘mer’den mevsûl olarak naklettiği rivâyetinde bu hadis ile ilgili tefsîr geçmektedir.²³²⁰ Ebû Dâvûd’un Abdurezzâk → Ma‘mer → Zührî → Sa‘îd b. el-Müseyyeb tarikiyle naklettiği rivâyette, “Dedi ki: *el-Fera’*, devenin ilk yarusudur ki...” ifadesi, Sa‘îd b. el-Müseyyeb’e mevkûf olarak geçmektedir.²³²¹ Ahmed b. Hanbel bunu Zührî’nin sözü olarak rivâyet etmiştir.²³²² Hattâbî de bu görüşe meyletmiştir.²³²³

5) Hadisin Lafzının Tefsîrini İlim Ehlinin Nakletmesi:

Buhârî, hadislerin lafızlarını her bir lafızla ilgili ilim ehlinin sözleriyle tefsîr ediyordu. Meselâ fikhî lafızları fukahânın, lügavî onların lügatçıların, tefsiri olanları da müfessirlerin sözleriyle tefsîr ediyordu.

a) Lügat ilmi ve Garîbu’l-hadîs Âlimlerinden Yaptığı Nakiller:

Buhârî’nin hayatını elimizde çok miktarda bulunan kitaplardan araştırdığımızda, hemen hepsinde onun lügati lügat ehlinin, onların ve başkalarının kitaplarından öğrendiğini görülmektedir. *el-Câmi’u’s-Sahîh*’i incelediğimizde, onun garîb lafızların tefsîrini garîb yazarlarından veya lügat ehlinin naklettiğini, bazen bunu kimden naklettiğini açıkladığını bazen de açıklamadığını görüyoruz. Bu, Buhârî’nin ilmin ehline önem verdiğini göstermektedir.

²³¹⁸ Kâdî İyâz, **İkmâlü’l-Mu‘lim**, C. VII, s. 428; İbn Hacer, **Hüdâ’s-Sârî**, C. I, s. 232.

²³¹⁹ Buhârî, Akîka 3 (No: 5178).

²³²⁰ Müslim, Edâhî 6 (No: 38/1976).

²³²¹ Ebû Dâvûd, Dahâyâ 20 (No: 2832).

²³²² Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. XVI, s. 234 (No: 10356).

²³²³ Hattâbî’nin bu görüşünü matbu kitaplarında bulamadık. Bunu İbn Hacer nakletmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, C. XVI, s. 350.

Bu şekilde onun lügate, Arap diline, onların çekimine ve izahına vukûfiyeti ortaya çıkmaktadır. Onun kitabında ince meselelerin istinbâtının ve önemli problemlerin giderilmesinin basit kelimelerle yapıldığını görmekteyiz.²³²⁴

Birinci örnek:

Ebû Hüreyre’den rivâyet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) bir namaz kılmış, şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz şeytan namazımı bozmak için benim karşıma geldi ve bana hücum etti. Allah bana ona istediğimi yapma kuvveti verdi. Ben de onun boğazını sıktım...*”

Bunun akabinde Buhârî, –meşhur lügat âlimlerinden– en-Nadr b. Şumeyl’in şu sözünü getirmiştir: “Zâl ile فَدَعْتُهُ “Onu boğdum” demektir. فَدَعْتُهُ kelimesi ise, Allah’ın, يُدْعَوْنَ yani, يُدْعَوْنَ “Cehennem ateşine, “aşağılayıcı bir sürüklenme ile” itilip atıliverilecekleri gün” (Tûr, 52/13) âyeti, anlamındadır. Doğrusu, فَدَعْتُهُ şeklindedir. Ancak o (Şu‘be), bu şekilde ayn ve tâ harflerinin şeddesi ile söylemiştir.²³²⁵

Ebû Zerr’in rivâyetinde şu ziyade görülmektedir: “Ancak o –yani Şu‘be– bu şekilde ayn’ın şeddesi ile söylemiştir.²³²⁶ Bu söz de Kerîme’nin Küşmîhenî’den yaptığı rivâyette geçmektedir. Müslim onu bu ziyâde olmaksızın en-Nadr b. Şumeyl tarikiyle tahrîc etmiştir.²³²⁷

Buhârî’nin en-Nadr b. Şumeyl’den naklen zikrettiği bu ziyade, İbn Hacer’in açıkladığını gibi, onun *Garîbü’l-Hadîs* kitabında geçmektedir. İbn Hacer bu kitabı kendisine ulaşan bir senedle elde etmiştir.²³²⁸

Böylece Buhârî’nin bu lügavî açıdan faydalı bilgiyi en-Nadr b. Şumeyl’in *Garîbü’l-Hadîs* kitabından almış olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.

İkinci örnek: Ubâde b. Sâmit’ten (r.a.) rivâyet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Her kim, Allah’tan başka ilâh olmadığına, O’nun tek olduğuna ve şeriki olmadığına, Muhammed’in O’nun kulu ve resulü olduğuna, İsa’nın*

²³²⁴ İbn Allân, *el-Vechû’s-Sabîh fî Hatmi’l-Câmi’i’s-Sahîh*, s. 31.

²³²⁵ Buhârî, *Amel fi’s-Salât* 10 (No: 1210).

²³²⁶ Bu, İbn Hacer’in itimat ettiği rivâyettir. Bkz. İbn Hacer, *Fethû’l-Bârî*, C. III, s. 81.

²³²⁷ Müslim, *Mesâcid* 8 (No: 39/541).

²³²⁸ Bkz. İbn Hacer, *Tağlîku’t-Ta’lîk*, C. II, s. 445; a.mlf. *Fethû’l-Bârî*, C. IV, s. 456.

da Allah'ın kulu ve resulü, Meryem'e bıraktığı bir kelimesi ve Allah tarafından hayât verilen bir rûhtur,...”²³²⁹

Buhârî, bu hadisin öncesinde Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın şu sözünü getirmiştir: *Kelimetuhû*, “ol deyince olmasıdır.” Başkası da şöyle demiştir: *Rûhun minhu*, “Ona hayât verdi de bir rûh verdi” anlamındadır. “İlâhlar üçtür demeyin!”²³³⁰

Biz, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın bu sözünü elimizde mevcut olan matbu kitaplarda bulamadık. Onu, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli eserinde tespit ettik.²³³¹ Buhârî'nin “Başkası da şöyle demiştir: *Rûhun minhu*, “Ona hayât verdi de bir rûh verdi” anlamındadır.” sözü de, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a aittir.²³³² “İlâhlar üçtür demeyin!” ifadesi ise, Ebû Ubeyde'nin tefsîr ettiği âyetin devamıdır. Abdurezzâk'ın Ma'mer'den, onun da Katâde'den rivâyet ettiği tefsirde, Ebû Ubeyd'in sözünün benzeri geçmektedir.²³³³

Buhârî bu şekilde lûgat ve garîbu'l-hadîs konusunda uzman olan kimselerden nakillerde bulunmuştur. O, her ilim alanına karşı aynı tavrı takınmıştır. Bu da Buhârî'nin lûgat ehlinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerinin tefsiri ve zabtı üzerine yazdıklarına vâkıf olduğunu göstermektedir. Bu, Buhârî'nin manâlarını açıklamak suretiyle hadislerin lafızlarını tahrîf ve tashîften korumaya verdiği önemi gösteren hususlardan biridir.

b) Fukahâdan Yaptığı Nakiller:

İmâm Buhârî, fikhî konularla ilgili bazı lafızların tefsirini, özellikle doğrudan bâbın altında fukahâdan nakletmiştir. Tespit ettiğimiz örneklerden bazıları şöyledir:

Birinci örnek: İmâm Buhârî, “Ariyyelerin Tefsiri Bâbı” şeklinde bâb başlığı yapmış, bunun altında Mâlik, Şâfiî, Sehl b. Hasme ve sahâbeden Abdullah b. Ömer'in görüşlerini zikretmiştir. Yine etbâu't-tâbiûndan Süfyân b. Hüseyin'i ariyyeler konusundaki görüşünü zikretmiştir. Sonra İbn Ömer tarikiyle Zeyd b. Sâbit'ten şu rivâyette bulunmuştur: “Resûlullah (s.a.v.), ariyyeler hususunda onların kaç ölçek kuru hurma tutacağını tahmin ve takdir etmekle satılmalarına ruhsat vermiştir.” Buhârî,

²³²⁹ Buhârî, Enbiyâ 47 (No: 3435).

²³³⁰ Buhârî, Enbiyâ 47.

²³³¹ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, C. I, s. 143.

²³³² Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, C. I, s. 144.

²³³³ Abdurezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdirezzâk*, Thk. Mahmûd Muhammed Abduh, 1. Baskı, Beytur, 1419/1999, C. I, s. 485.

bundan sonra Mûsâ b. Ukbe'nin, "Ariyyeler (العرايا), bilinen hurma ağaçları olup sen onların yanına gelir ve onları satarsın." demiştir.²³³⁴

İmâm Buhârî burada, ariyyeler (العرايا) kelimesinin şer'î veya ıstılâhî manâsını naklettiği görülmektedir. O, lügavî manâ ilgili bir şeyi ele almamıştır. Çünkü amaç, kendisinden hüküm ve amel çıkarılan şer'î manâdır.

Yine görülmektedir ki Buhârî, bu lafzı bu hususta ihtisas sahibi kimselerden nakille tefsir ettiği görülmektedir. O, bu lafzın tefsiri hakkında fukahânın görüşünü nakletmiştir.

Buhârî'nin, "Ariyyelerin Tefsiri Bâbı" şeklinde bâb başlığı yapması, bu hadisi bâbda zikretmesinin amacının bu lafzın tefsir edilmesine delalet etmektedir.

İkinci örnek: Buhârî'nin, "Rikâzda Beşte Bir vergi Vardır Bâbı"nda²³³⁵ hadisi rivâyet etmeden önce zikrettiği şeylerdir. O, Mâlik b. Enes²³³⁶ ve İbn İdrîs'in şu sözünü nakletmiştir: "Rikâz, câhiliyye devrinde yere gömülen hazinelerdir. Bunların keşf olunanlarında az olsun, çok olsun, beşte bir vardır. Maden rikâz değildir." İbn İdrîs bu hususta muhalefet etmiştir. Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Firebrî'den rivâyet edenlerden birinin eş-Şâfiî olduğunu söylemiştir. Beyhakî de ona tabi olmuştur.²³³⁷ İmâmların cumhuru, bunun el-Evdî'nin değil eş-Şâfiî'nin ibaresinde bulunduğu hususunda onu teyid etmektedir.²³³⁸ Beyhakî, *el-Ma'rife*'de er-Rebî'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Şâfiî şöyle demiştir: Rikâz, câhiliyyede gömülmüş olup kendisinde beşte bir olan şeydir."²³³⁹ Orada Abdullah b. İdrîs el-Evdî'ye ait bir görüş var ki, İbn Hacer onun doğruya daha yakın olduğunu söylemiştir. Fakat Buhârî, bazı insanların görüşlerini de nakletmiştir: "Maden, câhiliye defineleri gibi rikâzdır." Çünkü madenden bir şey çıkınca, *erkeze'l-ma'dinu* denilir. Ona denilir ki: Kendisine bir şey hibe edilen veya çok kazanç elde eden veya ürünü bol olan kimsene bazen *erkezte* "maden buldun" denilir." Sonra tenakuza düşüp şöyle demiştir: "Madeni gizleyip beşte bir zekât vermemesinde beis yoktur." Bu, onu zikrettiği ilk yerdir. Buhârî onu burada bu siga ile zikretmiştir. İbn Battâl şöyle demiştir: "Ebû Hanife, es-Sevrî ve başkaları

²³³⁴ Buhârî, Buyû' 84 (No: 2192).

²³³⁵ Buhârî, Zekât 66 (No: 1499).

²³³⁶ Mâlik'in görüşü için bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, C. I, s. 464.

²³³⁷ Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, C. VI, s. 169.

²³³⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, C. V, s. 208.

²³³⁹ Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, C. VI, s. 174.

madenin rikâz gibi olduğu görüşündedirler.”²³⁴⁰ Bununla Ebû Hanife’yi ve onun dışında bu şekilde söyleyen Kûfelileri kastetmiş olması muhtemeldir.²³⁴¹

c) Müfessirlerden Yaptığı Nakiller:

İmâm Buhârî, sahih hadisleri tefsir eden âyetlerin tefsirini sahâbe ve tabiûn sözlerinden, özellikle bu konuda meşhur olmuş sahabîler Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Mes‘ûd’dan, tabiûndan Mücâhid b. Cebr, Sa‘îd b. Cübeyr, İkrime, Katâde vb.’den –ki bunlar bu ilimde ehil kimselerdir– naklediyordu. Daha önce bahsedildiği üzere Buhârî, her hadisin tefsirinde âyetlerden, sahâbe ve tâbiûn sözlerinden istifade ediyordu. Bu, onun hadislerin lafızlarını hıfz ve zabt hususunda göstermiş olduğu üstün gayretin delillerindendir.

Buhârî’nin Abdullah b. Abbâs’tan Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin tefsiri hakkında nakilde bulunduğu geçmişti. Bu aynı zamanda hadislerin bir tefsiriydi.²³⁴²

Buhârî, “Allah’ın, “Kalbleri İslâm’a alıştırılmak istenenlere...” (Tevbe, 9/60) Kavli Bâbı’nda Mücâhid b. Cebr’in görüşünü nakletmiştir: Mücâhid, “O (Resûlullah) onları atıyye ile ülfet ettirip alıştırıyordu.” demiştir.²³⁴³

Bunun örneklerinden birinde Buhârî, Ebû Sa‘îd’den (r.a.) rivâyetle şöyle haber vermiştir: Peygamber’e (s.a.v.) bir miktar mal gönderilmişti. O da bunu dört kişi arasında taksim etti ve “*Ben onları (kendilerine bu mala rağbetle İslâm’da sâbit olmaları için) alıştırıyorum!*” buyurdu. Bunun üzerine bir adam, “Sen adil davranmadın!” dedi Peygamber, “*Bu adamın soyundan (صُنْفِي)*²³⁴⁴ öyle bir kavim çıkacaktır ki, onlar okun çıkması gibi dînden çıkacaklardır.” buyurdu.²³⁴⁵ Görüldüğü üzere Buhârî, Mücâhid’in âyetin tefsiri hakkındaki görüşünü nakletmiştir. Bu, hadis hakkında geçen tefsirin aynısıdır.

Böylece görülüyor ki Buhârî, hadislerin lafızlarıyla ilgili uygulamaları zımında, hadislerin lafızlarının garîblerini ve anlaşılması müşkil olanları beyan

²³⁴⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, C. III, s. 555.

²³⁴¹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, C. V, s. 208.

²³⁴² Buhârî, *Sahîh*, No: 1035.

²³⁴³ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru’l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, C. I, s. 282.

²³⁴⁴ Hadiste geçen الصُنْفِي، “asıl/kök” demektir. Bunun hem صُنْفِي hem de صُؤْصُؤ şeklinin doğru olduğu söylenir. Bazıları صُنْفِي kelimesinin قَدِيل vezninde olduğunu nakletmiştir. Resûlullah, “Onun neslinden ve soyundan çıkacaktır” anlamını kastediyor. Bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, C. VI, s. 2413.

²³⁴⁵ Buhârî, *Tefsîr* 10 (No: 4667).

ediyordu. Bu sebeple o, kapalı ve anlaşılması müşkil olan lafızların veya nadir kullanılan kelimelerin manâlarını tefsir ediyordu. O, hadisin manâsının inceliklerine vâkıf olmadan hadisi sadece nakletmekle yetinmiyordu. Bu da onun lügat konusundaki vukufiyetini ortaya koymaktadır.

Bu konuyla ilgili tespitlerimizden biri de, Buhârî'nin metinde geçen bazı isimler veya beldeler hakkında bilgi vermesidir. Ancak konuyu uzatmamak adına tafsilata girmedim.²³⁴⁶

Sonuç olarak Buhârî, hadislerin lafızlarının tessebbütü hususunda açık bir gayret ortaya koymuştur. Bu, onun yöntemine olan bağlılığı vehadislerin nakledildiği lafızları muhafaza hususundaki titizliğinden anlaşılmaktadır. Zira onun bu hususta, *Sahîh*'i okuyanların göreceği üzere, birtakım şartları ve ilkeleri vardır. O, bizzat lafzın sübutuna özen verdiği gibi, aynı şekilde bir hadisin muhtelif rivâyetlerinin lafızları arasında da karşılaştırma yapıyor, metinler üzerine atıfta bulunuyor, ziyadeleri ele alıp açıklıyordu. Ayrıca hadisin tariklerini cem' ve onu bâblarda tekrar etme hususundaki bu gayretleri özel yöntemini gözler önüne sermektedir. Onun hadislerin lafızlarını zabt hususunda i'râba ve garîbi beyan edip ondan işkâli gidermeye verdiği önem küçümsenemez. Böylece o, hadislerin lafızlarını korumak için *Sahîh*'inde mükemmel bir yöntem takip etmeye çalışmıştır. Bundan maksadı, hadislere onlardan olmayan bir şey girmemesi, onları tashîf ve tahrîfe karşı korumaktır.

Buhârî'nin uygulamaları, isnâdla sınırlı değildir, Sanılanın aksine metinler de onun çalışmalarından nasibini almıştır. Buhârî'nin hadislerin lafızlarına yönelik olarak yukarıda zikrettiğimiz çeşitli çalışmaları ve vermiş olduğumuz örnekler, onun birinci gayesinin metinleri korumak olduğunu uygulamalı bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun isnâdlarla ilgili râvilerini titiz bir şekilde incelemesi, onların semâ'ına ve diğer tahammül yollarına, zabtlarına ve şeyhlerinin tabakalarına önem vermesi gibi tüm uygulamaları metinleri tespit ve onları korumaya yöneliktir. Onun *Sahîh*'te meşhur olduğu üzere metinleri bölmesi ve hadisi bâblarda tekrar etmesi, metinleri zabt ve koruma amacıyladır. Hadisin lafızlarından birini tercih ettiği veya sübutunu teyid ettiği başlıklar da böyledir. O, *Sahîh*'ine koymuş olduğu başlığa uygun olarak bir hadisin bütün tariklerini bir yerde cem' etmiyordu. Fakat bu onda tamamen yok değildi. Bilakis birçok hadis ile ilgili olarak bir yerde bir hadisin lafızları arasında karşılaştırma

²³⁴⁶ Buhârî'nin isimler hakkında bilgi vermesine örnek olarak bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 1446, 4324, 7116, 7331. Onun bilgi verdiği beldelere örnek olarak bkz. Buhârî, *Sahîh*, No: 1944, 3090, 3499.

yapıyordu. Ancak o, bu hususta ihtisarda bulunuyor ve kısaca işaret etmekle yetiniyordu. Bunu, eğer manâya tesiri yoksa tercihte bulunmaksızın ya sadece işaret yoluyla yapıyor veya sahih lafza işaretle veya açıkça aralarında tercihte bulunuyordu Metinler üzerine atıfta bulunması da böyledir. Bu, başlıbaşına müstakil bir konudur. Onun lafızların zabtına önem vermesi ve garîblerini beyan etmesi de böyledir. Bütün bunlar, hadislerin lafızlarını tespit etmek ve onları muhafaza etmek için yapılan büyük çabayı gözler önüne sermektedir. Bir hadisin bütün tariklerini bir mekânda toplamak onun kudreti dâhilinde idi. Fakat o, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’i tasnif için ortaya koymuş olduğu ihtisâr ve fikhî hükümler istinbât etme ilkelerine uymuştur. Buhârî’nin bu uygulamalarını araştırmak ve onları ortaya koymak, *Sahîh*’in dikkatli ve titiz bir şekilde okunmasını, Buhârî’nin rivâyet, tekrar ve bâblardaki hadisleri sevk hususunda yaptıklarının kavranmasını gerektirmektedir. Ancak böyle bir inceleme ve araştırmadan sonra, hadis ilminin inceliklerini *Sahîh*’te isnâd ve metin açısında paralel bir şekilde seyrettiği, bunlardan birinin diğerine ağır basmadığı söylenebilir.

Gücümüzün yettiği kadarıyla Buhârî’nin saydığımız bu uygulamalarını örneklerle açıklamaya çalıştık. Metin içinde zikredemediklerimize dipnotlarda işaret ettik. Burada ele aldığımız her bir konu başlığı, müstakil olarak daha geniş çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Çalışmamızın amacı, Buhârî’nin sadece lafızların tespiti hususundaki çalışmalarını bir bütün olarak ortaya koymaktır. Her ne kadar araştırma içerisinde yer yer Buhârî’nin yöntemine değinilmiş olsa da asıl hedef onun yöntemini ortaya koymak değildir. Zira yöntem konusu, örneklerle yapılmış daha geniş bir araştırmayı gerektirmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, muhaddislerin hadislerin lafızlarını tashîf ve tahrîften korumak, ziyâde veya mananın değişmesine yol açacak noksanlığın girmesine izin vermemek, hadislere sirayet edebilecek hatalar ve etkilere karşı tarih boyunca ortaya koydukları çabaları incelenmiştir. Konu teorik ve uygulama olmak üzere iki ana tema şeklinde ele alınmıştır. Teorik boyutunda Hz. Peygamber döneminden itibaren hadis lafızlarını etkileyen amiller ve buna karşı alınan tedbirler özetlenmeye çalışılmıştır. Uygulama için de Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i tercih edilmiştir. Zira o, ilk üç asırda bu amaçla tasnif edilmiş en meşhur eserlerin başında gelmektedir. Çalışmamızda rivâyetlerin lafızlarında hata, tashif ve tahriflerin bulunduğu kabul edilmekle beraber, hadis lafızlarının râvilerin tasarrufları sonucu büyük oranda değiştiği hatta bu durumun sahâbe zamanından itibaren başladığı şeklindeki düşüncelerin isabetli olmadığı tespit edilmiştir.

Şüphesiz hadislerin lafızlarını korumaya gösterilen ihtimam, yeni ortaya çıkan söz konusu gelişmelerin ve onlar üzerinde etkili olan âmillerin doğurduğu bir husus değildir. Bilakis bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbenin hadis lafızlarını tespit etmelerine itina gösteriyordu. O, bunu hitab tarzıyla, konuşma üslubuyla, sahâbenin bazı lafızları doğru bir şekilde tespit etmesine gayret göstermesiyle, bazılarının hadisleri yazmasına izin vermesiyle ve onların lafızları sahih bir şekilde anlamalarını sağlamasıyla yapıyordu.

Sahâbe ve tâbiûn asrında rivâyetin maruz kaldığı en önemli husus, bizzat Arap dilinde meydana gelen gelişmeler, Arapça'dan yavaş yavaş uzaklaşmak, lahnin ortaya çıkması ve diğer dillerle karışmasıdır. Öte yandan İslâm devletinin gidişatında büyük değişikliklerin sebep olduğu fitne olayları meydana gelmiştir ki, ilk dönemde saltanatın ortaya çıkması ve İslâm toplumunun parçalanmasına sebep olmuştur. Bunun ardından İslâm devletinin çeşitli köşelerinde fırkalar ve hareketler yayılarak kendilerine nüfuz bulmuşlardır. İşte sahâbe ve tâbiûnun çabaları böyle bir ortamda ortaya çıkmıştır. Her ne kadar sahâbî de olsalar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini tesebbüt hususunda bir takım yöntemleri vardı. Onlar hadis rihleleri ediyorlardı, tespit edilmeyen lafız için uyarıda bulunuyorlar ve müzâkere yapıyorlardı. Aynı şekilde onların, hadisin anlaşılmasına yönelik çabaları ve doğru anlaşılmasını engelleyen, dolayısıyla da hadisin tespiti hususunda hâlel meydana getiren karışıklık veya işkâli giderme gayretleri vardı. Bu çabalar sistemli olmayıp, bunların bir kısmı sahâbenin bireysel

gayretleridir. Bunun sebebi, rivâyet alanının sınırlı olması, dolayısıyla hataların meydana gelmesine yol açan çevrenin dar olmasıdır.

Fitnelerin ve dildeki lahnin erken dönemde meydana gelmesinin hadis lafızlarının tespiti ve muhafazasına yararı olmuştur. Söz konusu yarar ise, âlimlerin dilin ve kurallarının tedvînine, hadis lafızlarının yayılmadan önce tespitine önem vermeye sebep olmasıdır. Şayet Arap ve acemin iç içe geçmesi sebebiyle selikanın kaybolduğu geç bir dönemde lahn ortaya çıksaydı, çözümü olmayan bir problem meydana gelirdi. Fitneler sahâbe hayatta ve rivâyet aslî kaynağına yakın iken ortaya çıktı. Bu yüzden rivâyetin tespiti ve hıfzı kolay olmuştur.

İslâm devletinin sınırlarının genişlemesinin eşlik ettiği hadis halkalarının çoğalması, yayılması, yöntemli ve sistemli bir doğrultuda hareket etmesi ile nebevî hadislerin lafızlarında meydana gelen şifahî ve kitabî rivâyetteki hata dairesinin artması arasında doğru orantılı bir ilişkiden söz edilebilir.

Hadislerin lafızlarında hata meydana gelmesinin en önemli sebepleri şunlardır: Râvi tasarrufları, manâ ile rivâyet, hadisin ihtisâr edilmesi, idrâc, hadis alınan ve kendilerine rihle yapılan bazı râvilerin ihtilâta düşmesi, rivâyete ondan olmayan şeyin girmesine sebep olan telkin, sebepleri değişik olan tashîf ve tahrîf gibi hadis kitabetiyle ilgili hatalar ve şeyhlerin asıl nüshalarına idhâlde bulunulmasıdır.

Manâ ile rivâyet, hadislerin lafızlarında meydana gelen hataların sebeplerinden biri sayılsa bile, bu durum rivâyetin birinci asrında, sahâbe ve tâbiûn tabakasında olup rivâyet asrına kadar uzamaktadır. Zira lafzî rivâyet, gerçekleştirilmesi çok zor bir rivâyet şeklidir. Lafız bakımından hadis-i Nebevî'den daha yüksek bir korumaya sahip olan Kur'ân-ı Kerîm'in bile yedi harf üzere okunmasına ruhsat verilmiştir. Binaenaleyh Allah'ın Kitâb'ının dışında, ruhsat verilen manâ ile rivâyette anlamı bozmayacak lafız ihtilafının meydana gelmesi mümkündür. Dolayısıyla asıl olan lafızla rivâyet olsa da, manâ ile rivâyet sakıncalı değildir. Bu hadis rivâyetinin olağan hallerindedir. Bununla birlikte manâ ile rivâyet, herhangi bir şart ve kayda bağlı olmaksızın mutlak değildir. Muhaddisler bu tür rivâyet için uygulamalarından ve koymuş oldukları şartlardan edindiğimiz bilgiye göre, erken dönemde bir takım kurallar ortaya koymuşlardır. Muhaddislerin lafızların tespiti hususundaki çalışmaları, şartlarına uygun olarak mana ile rivâyetin cevazını nazar-ı itibara almalarıyla sonuçlanmıştır. Bu şartlar âlimler arasında ittifak noktasıdır.

Lafızların tesbâtinden maksat lafzî rivâyet değildir. Bundan dolayı bu konuda yapılan yanlışlardan biri, manâ ile rivâyetin caiz olması ve vukûunun, râvilerin mutlak olarak tasarrufta bulunmaları, görüşlerine veya inançlarına göre lafızları değiştirmeleri, bize ulaşan bu lafızların Hz. Peygamber'in (s.a.v.) değil, râvilerin lafızları olduğu zehabına kapılmaktır. Muhaddisler, lafızların tesbîti hususunda olağanüstü gayret sarfetmişlerdir. Çünkü bu lafızlardan biri, büyük ihtimalle ya Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylemiş olduğu lafızlardan biridir ya da O'nun söylemiş olduğu lafza en yakın lafızla rivâyet edilmiştir. Onlar, hadisın sıhhatinin ölçülerinden birini, nübüvvet kelâmından olmaya elverişli bir kelâm olması saymışlardır.

Şartları, ilkeleri ve sıkı kurallarıyla manâ ile rivâyet, tasnif merhalesi öncesine kadar uzanmaktadır. Rivâyet, tasnif merhalesine girdiği zaman manâ ile rivâyet sınırlanmıştır.

Muhaddislerin galatlarını veya tashîflerini ihtiva eden kitaplarda hadislerin lafızlarında bulunan hataların çok olmasını delil getirenlerin delilleri esasında kendi aleyhlerine dönmektedir. Âlimlerin bu husustaki tasniflerine bakıldığında, cem' ve tasnif edebildiklerine göre bu hataların sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu tashîfler için, muhaddislerin gözlemleri ve bu konudaki müstakil eserleri incelendiği zaman, çok önemli bir neticeye ulaşılır ki o da, söz konusu tashîflerin çoğunun isnâdlarda ve isimlerde olduğu, metinlerde olmadığı hususudur. Muhaddislerin metinlerdeki hataları veya tashîfleri konusunda yazılan eserlere bakıldığı zaman, bu hata ve galatların büyük kısmının nahivciler arasında ihtilaflı olan i'râb ve hareke ile ilgili olduğu görülür. Buna örnek olarak Hattâbî'nin *Islâhu galati'l-muhaddisîn* isimli eser muhaddislerin yanlışları konusunda telif ettiği eseri verilebilir. O bu eserinde yaklaşık iki yüz kadar hadis zikretmektedir.

Muhaddisler hadislerin lafızlarını tesbât hususunda koruyucu bir adım olarak nahve verilen önem bakımından hadis talebesinin diline özen göstermişlerdir. Ayrıca hadis lafızlarının yapısal özelliklerine, kitaplara kaydedilmelerine ve i'râblarına ihtimam göstermeleri, aynı zamanda hadis lafızlarının manâlarına, doğru bir şekilde anlaşılmasına ve medlûllerinin bilinmesi gibi konulara da özenli olduklarına işarettir. Çünkü bu, lafız manâ ile rivâyet edilse de, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) maksadını koruma yoludur. Böylece muhaddisler, murad edilen manâyı karşılayan en yakın lafızla onu ifade ediyorlardı.

Muhaddisler, hadis lafzının tespiti için çeşitli yollar izlemişlerdir. Onları buna sevkeden şey, şifâhî ve kitâbî olarak rivâyet edilen nebevî hadislerin lafızlarında hata meydana gelme endişesidir.

Nebevî hadislerin lafızlarının tesbîti ve korunması, tasnif merhalesiyle en yüksek derecesine ulaşmıştır. Buhârî'nin *Sahîh*'i hadislerin tesbîtinde büyük rolü olan hadis musannefatının en önemlilerinden kabul edilmektedir. Onun eseri, hadis musannefatı içinde önemli bir konuma sahip olduğu halde, nebevî hadislerin tesbîti hususundaki rolü açık bir şekilde ortaya konulamamıştır. Bunun sebebi de, onun uygulamalarının *Sahîh*'inde yeterince açık olmamasıdır. Nitekim Buhârî'nin, Müslim gibi hadis rivâyetinde bir hadisin tariklerini aynı yerde toplamamış olması, büyük oranda manâ ile rivâyete ittiba ettiği söylenmesi araştırmacının bu çalışmalara vâkıf olmasını zorlaştıran ve bunları eksik görmesine yol açan bir durumdur.

Bir âlimin metodu veya çalışmaları hakkında hüküm vermek için en isabetli yol, bu hususta âlimlerin teorik görüşleriyle yetinmemek ve söz konusu alimin bizzat eserleri üzerinde uygulamalı bir araştırma yapmaktır.

Buhârî'nin, *el-Câmi'u's-Sahîh*'te herhangi bir konudaki uygulamasına veya metoduna vâkıf olabilmek için, böyle bir araştırmaya başlamadan önce onun ilmî gelişimine, hadis telakki yöntemine ve bazı yerlerde açıkladığı genel tasnif metoduna da hâkim olmak gerekir. Bu şekilde, onun şeyhlerinden hadis telakki yöntemi ve onlarla hadis konusundaki alakasına dair genel fikir edinmeyi, ayrıca rivâyet ve tasnif konusunda hadislere karşı tavrının keyfiyyetini anlamayı sağlayacaktır. Çeşitli şeyhlerden rivâyette bulunan Buhârî ve Müslim'in isnâd ve metinde ittifak ettikleri hadislerden birinin örnekleme yoluyla araştırılması neticesinde, biraz ihtilaf olsa da, bu iki musannifin metin ve isnâdında ittifak ettikleri hadislerde gerçek anlamda ihtilaf bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmanın birçok yerde yapılması bu hususu tekid edecektir. Ancak Buhârî'nin manâ ile rivâyet ettiği tek bir hadisin araştırılması neticesinde ise, onun bu hadisi bütün tariklerini araştırdıktan sonra rivâyet ettiği, bunun manâya bir tesiri olmadığı ve amellerin faziletleri konusunda olduğu ortaya çıkmaktadır.

Buhârî'nin, *Sahîh*'inde metin ve isnâd olarak tekrar ettiği hadisler –ki bunların sayısı 107'ye ulaşmaktadır– karşılaştırıldığında bu hadislere hâkim olan hususun özellikle metin açısından birbirine muvafık olduğudur. İbn Hacer'in bahsetmiş olduğu

gibi (tekrardan kaynaklanan) manalar, faydalar ve tasarruflar ekseriyetle isnâdlardadır. Nitekim bu durum ulaşılan sonuçlarda açık bir şekilde görülmektedir. Ancak Buhârî'nin, *Sahîh*'i dışındaki incelenen tariklerde muayyen bir lafız üzere tavâfuk ettiği bir örnek tespit edilmiştir. Buhârî bunu iki yerde takdim ve tehir ile tahrîc etmiştir. Bilindiği üzere vâv tertib/sıralama ifade etmez. Onun lafızların tesbîatine ve manâya bir tesiri yoktur. Bu iki örneğin araştırılması, Buhârî'nin manâ ile rivâyet konusunda lafızlarda tasarrufta bulunduğunu söyleyenlerin görüşlerinin isabetli olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sahîhayn arasında karşılaştırmaya, ikisi arasında tercihe veya birini diğerinden üstün tutmaya dayanan araştırmalar uygun ve münasip değildir. Çünkü her ikisinin de tasniflerini yapmak için kendine özgü amaçları ve yöntemleri vardır. İkisi arasında tercihte yapılan mübalağa, birinin çabalarını diğerinin hesabına yok saymaktır. Hâlbuki her ikisinin de lafızların tesbîatine yönelik olarak kendi yöntemlerine uygun uygulamaları vardır.

Buhârî'nin isnâdlar bakımından lafızların tesbîti hususundaki çalışmaları semâ' yöntemine verdiği önemde ve lafızların tesbîtinde rihlelerin rolünü ön plâna çıkarmasında görülmektedir. Çünkü (rihle) sayesinde tariklere, hatalara ve mahreçlere vâkıf olunmaktadır. Onun âlî isnâd arzusu yüksek olmakla birlikte, hadislerin lafızlarının tesbîti için bazı yerlerde nâzil isnanâda da yer verdiği görülmektedir.

Bu çalışmanın da özünü oluşturan metin yönüne gelince, Buhârî'nin bu konuda çeşitli çabaları vardır. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki uygulamaları kitabı için tercih etmiş olduğu isme uygun düşmektedir. Nitekim O'nun amacı, bir hadisin bütün tariklerini bir yerde toplamak değildi. O, hadisleri bazı yerlerde bir araya toplarken, başka kısımlarda ise lafızlardan mânâ çıkarmak ve hedeflediği fikhî hükümleri istinbât etmek için ayrı ayrı tahrîc ediyordu. O'nun yöntemi bir hadisin tüm tariklerini tek bir bâbda toplamak değildir. Bilakis beyâna ihtiyaç olduğu zaman bir rivâyetin çeşitli lafızlarını izah ediyordu. Hatta bu çalışmada da açıklandığı üzere, bazen özellikle fikhî bab başlıkları için veya hadis ve akâid meselelerine hizmet eden muhtelif tarikleri tercih ediyordu. Buhârî, tarikler konuya hizmet ettiği zaman rivâyet ediyor, ancak mümkün olduğu halde konuya hizmet etmediği zaman ise rivâyet etmiyordu. Şu kadar var ki o, *Sahîh*'ine koyduğu başlıkta beyân ettiği üzere eserinin muhtasar ve fikhî olmasını hep göz önünde bulundurmıştır. Bu çalışmanın neticesinde görüldüğü üzere Buhârî, tarikleri daha çok Kitâbu'-Tevhîd ve Kitâbu't-Tefsîr'de bir araya toplamıştır. Böylece

istinbât ettiği manâları güçlendirmekte ve akâid meselelerinde isabetli bulunduğ u görüşleri teyid etmektedir. Binaenaleyh Buhârî, genel itibariyle tarikleri bir bâbda toplamamış olmakla kınanamaz.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde bazı yerlerde tashîf ister doğrudan şeyhinden olsun ister isnâddaki râvilerden birinden kaynaklansın bulunduğu yere işaret ediyor ve mahrecini açıklıyordu. Bunun yanı sıra o, zayıf râvilerin rivâyet ettikleri sahih lafızları göz ardı etmemiş, bilakis kendi nezdinde sabit olduğ u zaman onları rivâyet etmiş, onlarla ihticâcda bulunmuş ve takviye etmek için sikaların isnâdlarıyla onlara atıf yapmıştır.

Buhârî'nin lafızların tesbîti hususundaki çalışmaları, meşhur olan bâb başlıklarında, aynı şekilde mu'allaklarında bariz bir şekilde görölmektedir. O, lafızların tesbîtinde kitâbetin rolünü, râcih olan lafızla yetinmeyi, bâb başlıklarında buna dikkat çekmeyi açık bir şekilde ortaya koymuş veya nezdinde sabit olduğ u için müsned olarak rivâyet ettiğ i hadisın dışında bir lafzı zikretmiştir.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivâyetlerin metinlerindeki ziyâdelere ihtimâm gösterdiğ i; ya isbât ya da hazf suretiyle onlara karşı özel muâmelede bulunduğ u açıktır. O, karîneleri bulunduğ u zaman ziyâdeleri sika râvilerden kabul ediyor, eğer karîneleri yoksa onları hazfediyordu. Müdrec lafza karşı tutumu da böyledir. Sabit olmadığı kesin olan, hata ya da vehim bulunan lafzı sahabiden sabit olan lafza muhalefet ediyorsa söz konusu lafzı hazfediyordu. Bu, rivâyette tasarruf etmek değil, bilakis lafızları hadise ait olmayan bir ziyâdenin girmesine karşı korumaktır. Bu, hadis lafızlarının tesbîtinin temel amaçlarındanıdır. Buhârî'nin rivâyetinde bulunmayan lafız, nezdinde sabit olsa da bu lafzı metne ziyade etmiyordu. Ayrıca bir lafzı başka bir lafızla değıştirmiyor, bilakis söz konusu lafza işaret ediyordu.

Buhârî'nin lafızların tesbîti konusunda dile yönelik çalışmaları vardır. Aynı şekilde anlaşılmasında problem bulunabilen veya söylendiğ inden başka manâlar ihtiva etmesi mümkün olan kelimelerin açıklanması konusunda da çalışmaları mevcuttur. İşte bu da, lafzın tesbîti ve isbatı yollarından biridir.

Buhârî, fıkıh konusundaki marifetini *el-Câmi'u's-Sahîh*'te açık bir şekilde ortaya koymuşsa da onun hadis konusundaki marifeti bu denli açık ve belirgin değıldir. Hadis konusundaki bilgisinin inceliklerini anlaşılabilmesi için rivâyetleri, mutâbaatları, muallakları tahriç etme ve bâb başlıkları hususundaki uygulamaları daha dikkatli bir şekilde tetkik etmeyi gerektirmektedir.

Hadislerin elimizdeki lafızlarının sırf râvilerin lafızları olduklarına yönelik iddialar, çağdaş iddialardır. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki hadis lafızları hakkındaki çalışmalarıyla ilgili olarak söylenenler de böyledir. Alimlerin *Sahîh*'i tettebbû'larının (itirazları) çoğu isnâdlar hakkındadır. Mezkur alimlerin musannefleri, tariklerin toplanması, tahrîci, isnâd ve metinlerdeki ihtilafların açıklanması, ilel, cerh ve ta'dîl ilimlerine dayanmaktadır. Ancak yukarıda zikredilen iddianın sahipleri çağdaş araştırmalar ise söz konusu yöntemlere dayanmamaktadır. Eğer Buhârî'nin *Sahih*'teki metinler hakkındaki çalışmasında çağdaş araştırmacıları kuşkuya düşüren böyle bir kusur bulunsaydı, mütekaddim alimler onu mutlaka ifade ederlerdi. Alimlerin tettebbû'larına gelince (bunun anlamı), kendileri nezdindeki önemine binaen hareket etmeleridir.

Neticede bu araştırma muhaddislerin çabalarını genel olarak ele almıştır. Bununla beraber onların çabaları özel olarak da çalışılmalıdır. Bu çalışmalar bölgesel nitelikte olabilir. Zira verilen örneklerden anlaşılmaktadır ki, nebevî hadislerin lafızlarının korunmasında Basra ehli muhaddisleri ön plâna çıkmaktadır. Bu sebeple bu konuda müstakil bir araştırma yapılması gerekir. Söz konusu çalışma hadis eserleri üzerine olabilir. Örneğin bu konuda meşhur olan *Sahîhu Müslim* çalışılabilir.

Aynı şekilde i'râbu'l-hadîs ve garîbu'l-hadîs gibi bazı ilimlerde özellikle hadislerin tesbîti konusunda müstakil çalışmalar yapılabilir. Burada sadece müstakil olarak bu ilim alanlarına ve musanniflerin bu alanlardaki metotlarına ışık tutmakla yetinilmemeli, bilakis bunların lafızları muhafaza hususundaki rolü de ortaya konulmalıdır.

Buhârî'nin *Sahîh*'indeki uygulamalarından her biriyle ilgili olarak gerektiği kadar sayılı örneğe dayalı yapılan araştırma neticesinde, Buhârî'nin çalışmalarının tek tek geniş ve müstakil çalışmalar halinde ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü bu çalışmalar, konuyu daha kapsamlı bir şekilde ayrıntıları ve incelikleriyle ortaya koyacak ve böylece araştırmacıların istifade etmeleri sağlanacaktır. Böyle bir çalışma işaret etmiş olduğumuz örneklerin yardımıyla yapılabilir. Çünkü Buhârî'nin *Sahîh*'indeki çalışmaları ve metodu, araştırmaya ve çeşitli şekillerde okunmaya ihtiyaç duymaktadır. Bunu yaparken muhaddislerin çalışmaları ve hadis tarihi göz önünde bulundurularak, Buhârî'nin *Sahîh*'ine bu pencerelerden bakılmalıdır.

KAYNAKÇA

A‘zamî,
Muhammed
Mustafa:

Dirâsât fi’l-Hadîsi’n-Nebevî ve Târîhi Tedvînihi,
Beyrut, Şeriketü’t-Tıbaatî’l-Arabiyye, Dımaşk
1400/1980.

A‘zamî,
Muhammed
Mustafa:

Küttâbü’n-Nebî, 2. Baskı, el-Mektebetü’l-İslâmî,
Beyrut, Dımaşk, 1398/1978.

Abbâdî,
Muhammed b.
Ahmed:

Tabakâtu’l-Fukahâi’s-Şâfiyye, Leiden, E.J. Brill,
1964.

Abdulganî
Abdulhâlık:

el-Îmâmu’l-Buhârî ve Sahîhuhu, 1. Baskı, Cüdde,
Darü’l-Minâre, 1405.

Abdulganî el-
Guneymî:

**Keşfü’l-İltibâs ‘ammâ Evredehü’l-Îmâmî’l-Buhârî
‘alâ Ba‘zi’n-Nâs**, thk. Abdülmecid Mahmûd
Abdülmecid ; i’tena bih Abdülfettah Ebû Gudde. 1.
Baskı, Halep, Mektebü’l-Matbuatî’l-İslamiyye,
1414/1993.

Abdulganî, Îmân:

“et-Telkîn fi Rivâyeti’l-Ehâdis (Ta‘rîfuhu, Neş’etühü,
Esbâbuhu, Hükümühü)”, **Mecelletü’s-Şerî‘a ve’d-
Dirâsâtî’l-İslâmiyye**, Cilt: 21, Sayı: 66, Kuveyt, 2006,
ss. 17-83.

Abdulkerîm,
Ahmed Ma‘bed:

“Kitâbetü’l-Hadîs fi ‘Ahdi’n-Nebî (s.a.v.) ve
Sahâbetihi”, **Nedvetü İnâyeti’l-Memleketi’l-
‘Arabiyyeti’s-Su‘ûdiyye bi’s-Sünne ve’s-Sîreti’n-
Nebeviyye**, 1425h.

Abdullah b. Sâlim
el-Mısırî:

Diyâû’s-Sârî fi Mesâliki Ebvâbi’l-Buhârî, 1. Baskı,
Dımaşk, Dârü’n-Nevâdir, 1432/2011.

Abdurezzâk b.
Hemmâm es-
San‘ânî:

el-Musannef, 1. Baskı, Thk. Merkezu’l-Buhûs ve
takniyyeti’l-ma‘lûmât, 1. Baskı, Kahire, Darü’t-Te’sil,
Beyrut, 1436/2015.

Abdurezzâk b.
Hemmâm es-
San‘ânî:

Tefsîru Abdirezzâk, Thk. Mahmûd Muhammed
Abduh, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye,
1415/1995.

Abdülganî
Abdulhâlık:

er-Redd ‘alâ men Yünkîru Hucciyyete’s-Sünne,
(Difâ‘un ‘anî’s-Sünne içinde), 1. Baskı, Mektebetü’s-
Sünne, y.y., 1409/1989.

Abdülkâdir Celâl:

**Î‘lâu’l-Buhârî: Tesbîtü Mekâneti’l-Îmâm el-Buhârî
ve Sahîhi min Hilâli Reddi’s-Şübühât Havlehümâ**,
Dârü İbrahim Muhammed es-Saîdî, Riyad, 1439/2018.

Abdüllatif, Riyâd
Hüseyn:

Câmiu Süfyân es-Sevrî Menziletuhu Meâlimuhu Rivâyâtuhu, Amman, ed-Dârü'l-Eseriyye, 1. Baskı, 2011/ 1431.

Abdûlmehdî
Abdülhâdî:

Def'u's-Şübühât 'ani's-Sünneti'n-Nebeviyye, Kahire, Mektebetü'l-Îmân, 1421/2001.

Abdûlmelik b.
Habîb el-Endelüsî:

Tefsîru Garîbi'l-Muvatta', Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymî, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'l-Ubeykan, 1421/2001.

Abdüssettâr eş-Şeyh:

el-Îmâmü'l-Buhârî: Üstâdü'l-Üstâdîn ve Îmâmü'l-Muhaddisîn ve Huccetü'l-Müctehidîn ve Sâhibu'l-Câmi'i'l-Münedî's-Sahîh, 1. Baskı, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1428/2007.

Abhaci, Hasan
Muhammed:

“el-İttifâk ve'l-İhtilâf fî Mutûni mâ Ahreعهu's-Şeyhân min Tarîkin Vâhidîn”, **Mecelletü Câmi'atü'l-Melik Su'ûd**, Kısmu'l-'Ulûmî't-Terbeviyye ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Cilt: 16, Sayı: 2, 1424/2004, ss. 1025-1078.

Aclûnî, İsmâîl b.
Muhammed:

el-Fevâidü'd-Derârî fî Tercemeti'l-Îmâm el-Buhârî, Thk. Nûreddîn Tâlib, Dımaşk, Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010.

Aclûnî, İsmâîl b.
Muhammed:

el-Feyzü'l-Cârî, li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Riyad, Ataatu'l-İlm, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>).

Aclûnî, İsmâîl b.
Muhammed:

Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü's-İlbâs, Thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed, Mektebetü 'İlmi'l-Hadîs, Kahire, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, t.y.

Ahmed b. Hanbel:

el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl, Thk. Vasiyullah Abbâs, 2. Baskı, Riyad, Dârü'l-Hanî, 1422/2001.

Ahmed b. Hanbel:

el-Müsned, Thk. Şu'ayb el-Arnaût, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1416h.

Ahmed Ma'bed
Abdulkerîm:

“Fâidetün Hadîsiyyetün: Ma'nâ'l-İntikâ' 'inde'l-Buhârî ve Müslim”konferans: <https://www.youtube.com/watch?v=0uFWKVinDDs>

Ahmed Naim:

Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Ankara, 1982.

Ahmed Şakir:

el-Bâ'isü'l-Hasîs Şerhu İhtisârî 'Ulûmî'l-Hadîs li-İbn Kesîr, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Akayle, Sultân;
Sâhib,
Muhammed 'Îd:

Esbâbu Teveffuki's-Sahâbe fî Zabti'l-Hadîs, Amman, Dârü İbni'l-Cevzi, 1431/2010.

Alâî, Halîl b.
Keykeldî:

en-Nakdu's-Sahîh limâ U'turiza 'aleyhi min Ehâdisi'l-Mesâbîh, (el-Alâî'nin Mecmû'u Resâil'i içinde), Thk. Vâil Muhammed Bekr Zehrân, 1. Baskı, Kahire, el-Fârûk el-Hâdise, 1430/2009.

Alâî, Halîl b.
Keykeldî:

et-Tenbîhâtü'l-Mücmale 'ale'l-Mevâdi'i'l-Müşkile, (Mecmû'u Resâili'l-'Alâî içinde), Thk. Vâil Muhammed Bekr Zehrân, 1. Baskı, Kahire, el-Fârûk el-Hâdise, 1430/2009.

Alâî, Halîl b.
Keykeldî:

Câmiu't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsîl, Thk. Hamdî es-Selefi, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 2. Baskı, 1986/ 1407.

Alhila, Nour:

“Buhârî'nin Halîfe b. Hayyât'tan Rivayeti Üzerine Bir Değerlendirme”, **Hadis Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, İstanbul, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş, 1. Baskı, 2021.

Alhila, Nour:

“Menhecü'l-Buhârî fi't-Te'âmül ma'a Şekki'r-Râvî fi'l-Câmi'i's-Sahîh”, **Sahîh-i Buhârî Sempozyumu: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar**, İstanbul, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2020.

Ali el-Kârî, Ali b.
(Sultân)
Muhammed:

Cem'u'l-Vesâil fî Şerhi's-Şemâil, Mısır, el-Matbaatü's-Şerkiyye, 1318.

Ali el-Kârî, Ali b.
(Sultân)
Muhammed:

Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîh, Thk. Cemâl 'Îtânî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, y.y., 1422/2001.

Ali el-Kârî, Ali b.
(Sultân)
Muhammed:

Ta'likâtü'l-Kârî 'alâ Sülâsiyyâti'l-Buhârî, i'tenâ bihi Muhammed b. Nâsiri'l-Acemî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/2010.

Ali el-Kârî, Ali b.
(Sultân)
Muhammed:

el-Masnû' fî Ma'rifeti Hadîsi'l-Mevzû', Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, 1414/1994.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn
Ali b. Sultân
Muhammed el-Herevî:

Mirkâtü'l-Mefâtîh şerhi Mişkâtî'l-Mesâbîh, Thk. Cemâl 'Îtânî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001/1422.

Ali Mes'ûdân:

Zabtu'l-Hadîs fî Kitâbi Meşâriki'l-Envâr 'alâ Sîhâhi'l-Âsâr li-Kâdî 'Îyâd, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu el-Hâcc Lahzar-Batne, Külliyyetü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye ve'l-İslâmiyye, Kısmu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Cezayir, 2013-2014.

Ali, Ahmed Sâlih:

“et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübî'l-Musannefe fi'l-'Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ”, **Mecelletü'l-Mecma'u'l-'ilmiyyi'l-'Irakî**, XXXI/2, 1980.

Apak, Adem:

“Şuûbiyye”, **DİA**, İstanbul, 2010, C. XXXIX, ss. 244-46.

Atan, Abdullah
Hikmet:

Mâna ile Hadis Rivâyeti, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 1999.

- Avmâr, Sâlih b. Sa'îd: "Meslekü's-Şeyhayn fî İntikâi'l-Ehâdis ve Def'i's-Şübühât 'anhu", **Mu'temerü'l-İntisâr li's-Sahîhayn**, Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 1431/2010.
- Avnî, eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif: **el-İmtâ'u's-Şi'rî 'inde'l-Muhaddisîn ve fîhi Beyânu İnâyeti'l-Muhaddisîn bi'l-Lüga**, Riyad, دار الصمعي 1436/2015.
- Avvâme, Muhammed: **el-Likâ' beyne'r-Râviyeyn Karînetün 'ale'l-İttisâl ev Şartun lehu**, 1. Baskı, Medine, Cüdde, Darü'l-Yüsr, Darü'l-Minhac, 1438/2017.
- Avvâme, Muhammed: **Hazfu Tarafîn mine'l-Hadîsi'l-Vâhid İhtisâren lehu ev İ'lâlen**, 1. Baskı, Medine, Cüdde, Darü'l-Yüsr, Darü'l-Minhac, 1438/2017.
- Avvâme, Muhammed: **Rivâyetü'l-Hadîsi's-Şerîf bi'l-Ma'nâ beyne'l-Hükmi'n-Nazarî ve'l-Vâkı'i'l-'Amelî**, (*Hutuvâtun Menhecîyyetün fî İsbâtî 'Adâleti's-Sahâbe* ile birlikte), 1. Baskı, Medine, Cüdde, Darü'l-Yüsr, Darü'l-Minhac, 1438/2017.
- Aydû, Muhammed 'Îsâm: **Neş'etü 'İlmi'l-Mustalah ve'l-Haddu'l-Fâsıl beyne'l-Mütekaddimûn ve'l-Müteahhirîn**, 1. Baskı, Amman, Ervika, 1437/2016.
- Bahrululûm el-Leknevî, Abdulâlî b. Nizâmüddîn: **Fevâithu'r-Rahamût bi-Şerhi Müsellemi's-Sübût**, Thk. Abdullah Mahmûd Ömer, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1423/2002.
- Bâhû, Ebû Süfyân Mustafa: **el-Ehâdisü'l-Müntekade fi's-Sahîhayn**, 1. Baskı, Tanta, 1426/2005.
- Bakî b. Mahled: **Kitâb fîhi ma ruviye fi'l-Havdi ve'l-Kevseri mimma cemea Ebû Abdurrahman Bakî b. Mahled**, Thk. Ahmed Muhammed Sâbit & el-Velîd Muhammed Selâme, Kahire, en-Nahdatu'l-İslamiyye, 1. Baskı, 2009/ 1430.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. es-Sîd: **el-İnsâf fi't-Tenbîh 'ale'l-Ma'ânî ve'l-Esbâbu'l-Letî Evcebeti'l-İhtilâfe beyne'l-Müslimîne fî Ârâihim**, 2. Baskı, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1407/1987.
- Begavî, Abdullah b. Muhammed b. Abdulazîz: **Mu'cemü's-Sahâbe**, Thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Ceknî, 1. Baskı, Kuveyt, Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1421/2000.
- Begavî, el-Hüseyn b. Mes'ûd: **Şerhü's-Sünne**, Thk. Züheyr eş-Şâvîş, Şu'ayb el-Arnaût, 2. Baskı, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ: **Cümelün min Ensâbi'l-Esrâf**, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1417/1996.

Belhî, Ebû'l-
Kâsım Abdullah
b. Ahmed b.
Mahmud:

Belhî, Nebîl:

Beşîr, Ahmed
'Îsâm:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn b.
Ali:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn b.
Ali:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn b.
Ali:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn:

Beyhakî, Ahmed
b. el-Hüseyn:

Beyhakî, Ahmed
b. Hüseyn:

Beyler,
Muhammet:

Bezzâr, Ahmed b.
Amr:

Bilen, Mehmet:

Bilen, Mehmet:

Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Ricâl, Thk. Hüseyin
Hansu, İstanbul, Dârü'l-Feth, 1.Baskı, 2019/ 1439.

“Ta'lîlü Metni'l-Hadîs bi'l-İhtisâr ve Karâinihi 'inde'l-
Muhaddisîne'n-Nukkâd”, **Mecelletü'l-'Ulûmi's-
Şer'iyeye ve'l-Lügati'l-'Arabiyye**, Câmi'atu'l-Emîre
Nûre bint Abdurrahman, Sayı: VIII, Riyad, 1440/2019.

Usûlü Mencehci'n-Nakd 'inde Ehli'l-Hadîs, 2. Baskı,
Müessesetü'r-Reyyan, Beyrut, 1412/1992.

el-Medhal ile's-Süneni'l-kübra, Thk. Muhammed
Avvâme, 1. Baskı, Medine, Cüdde, Darü'l-
Yüsr, Darü'l-Minhac, 1437/2007.

es-Sünenü's-Sağîr, Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, 1.
Baskı, Karaçi, Câmiatu'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye,
1410/1989.

Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr, Thk. Abdulmu'tî Emîn
Kal'acî, 1. Baskı, Karaçi, Câmiatü'd-Dirasatî'l-
İslâmiyye, 1412/1991.

Delâilü'n-Nübüvve, Thk. Abdulmu'tî Kal'acî, 1.
Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

el-Esmâ' ve's-Sıfât, Thk. Abdullah b. Muhammed el-
Hâşidî, Cidde, t.y.

es-Sünenü'l-Kebîr, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-
Türkî, 1. Baskı, Kahire, Merkezu Hecr li'l-Buhus ve'd-
Dirasatî'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 1432/2011.

Menâkibu's-Şâfi'i, Thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, 1.
Baskı, Dârü't-Türâs, Kahire, 1390/1970.

Şu'abü'l-Îmân, Thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, 1.
Baskı, Bombay, ed-Dârü's-Selefiyye, 1423/2003.

Ahkâmü'l-Kur'an li's-Şâfi'i, Kâhire, Mektebetü'l-
Hancî, 1994/ 1414.

“Son Dönem İlim Adamlarının Mâna İle Rivayet
Konusuna Yaklaşımları: Muhammet Avvâme Örneği”,
İhya: Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi,
2020, ss. 279-296.

el-Bahru'z-Zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr), Thk. Âdil b.
Sa'd, 1. Baskı, Medine, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem,
1427/2006.

“Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, Dicle Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, Cilt: VI, Sayı: 2, ss.
35-52.

İbn Hacer'in Buhari Savunusu, Ankara: Ankara
Okulu Yayınları, 2013.

Bilen, Mehmet:

Birmâvî,
Şemşüddîn
Muhammed b.
Mûsâ:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Buhârî,
Muhammed b.
İsmâîl:

Bulkînî, Ömer b.
Reslân:

Bûsîrî, Ebû'l-
Abbâs Şihâbüddîn
Ahmed b. Ebî
Bekr b. İsmâîl el-
Bûsîrî:

Câhız, 'Amr b.
Bahr:

“Sahîh-i Buhârî’de Tekrar Meselesi”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, Cilt: VIII, Sayı: 1, ss. 149-161.

el-Lâmi‘u’s-Sabîh bi-Şerhi’l-Câmi‘i’s-Sahîh, Thk. Lecnetun Muhtassa mine'l-Muhakkikin, 1. Baskı, Dımaşk, Beyrut, Salihyye, Dârü'n-Nevâdir, 1433/2012.

Cü'zü'l-Kırâe Halfe'l-İmâm, Thk. Fazlurrahman es-Sevrî, 1. Baskı, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1400/1980.

el-Edebü'l-Müfred, Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Kahire, 1375.

Halku Ef'âli'l-İbâd ve'r-Red 'ale'l-Vehmiyye ve Ashâbi't-Ta'tîl, Thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd, 1. Baskı, Riyad, Dımaşk, Dârü Atlasi'l-Hadrâ, 1425/2005.

Cü'zü'l-Kırâe Halfe'l-İmâm, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 1131, 1a.

Ref'u'l-Yedeyn fi's-Salât, tahrîc: Bedî'uddîn er-Râşidî, Beyrut, Dârü İbn Hazm, 1416/1996.

Sahîhu'l-Buhârî, terkim ve tebvib Muhammed Nizâr Tamîm, Heysem Nizâr Tamîm, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, t.y.

et-Târîhu'l-Evsat, Thk. Muhammed b. İbrâhîm el-Lahîdân, 1. Baskı, Riyad, Dârü's-Sumay'î, 1418/1998.

et-Târîhu'l-Kebîr, Thk. Hâşim en-Nedvî v.dğr., Dârü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad, t.y.

Kitabu Terâcimü'l-Buhârî: el-Müsemmâ münâsebâtuhu ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî li ba'dihâ ba'dan, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 1. Baskı, 2010/ 1431.

İthâfu'l-Hiyeretî'l-Mehere bi-Zevâidi'l-Mesânîdi'l-'Aşere, Thk. Âdil b. Sa'd, es-Seyyid Mahmûd b. İsmâîl, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.

el-Beyân ve't-Tebyîn, Beyrut, Mektebetü Dâri İhyâi't-Türâs, 1968.

Câhiz, Amr b.
Bahr:

Resâilü'l-Câhiz "el-Kısmu'l-Evvel mine'l-fusûli'l-muhtâra min kütübi'l-Câhiz", Thk ve Şerh Abdüsselâm Hârûn, Beyrut, Dârü'l-Cil, 1. Baskı, 1991/1411.

Cerhî, İzzet Rûbî:

el-Elfâzu'l-Müdrece fî Ehâdîsi'l-Kütübi's-Sitte ve Eseru Zâlike fî İhtilâfi'l-Fukahâ (el-E'immetü'l-Erba'a), 1. Baskı, Riyad, 1438/2017.

Cesteniyye,
Mahmûd
Abdulkâdir Reşâd:

Menhecü'l-Buhârî ve Müslim fi'n-Nusah ve's-Sahâifi'l-Hadîsiyye, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 2004.

Cevâbî,
Muhammed Tâhir:

Cuhûdu'l-Muhaddisîn fî Nakdi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf, Tunus, Müessesatu Abdülkerim b. Abdillâh, 1412/1991, s. 208.

Cevâd Alî:

el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm, 2. Baskı, Bağdat, Câmiatü Bağdat, 1413/1993.

Cevherî,
Abdurrahman b.
Abdullah b.
Muhammed:

Müsnedü'l-Muvatta', Thk. Lütfî b. Muhammed es-Sağîr, Taha b. Ali Bûsrîc, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.

Cevherî, Ebû Nasr
İsmâîl b.
Hammâd:

es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-'Arabiyye, 4. Baskı, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1990.

Cezâirî, Tâhir:

Tevcîhü'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 1. Baskı, Halep, Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1416/1995.

Cüday', Abdullah
b. Yûsuf:

Tahrîru 'Ulûmi'l-Hadîs, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003.

Cündî,
Abdülhalîm:

el-İmâmü's-Şâfiî: Nâsiru's-sünne ve vâdiu'l-usûl, Kahire, Dârü'l-Maârif, 2. Baskı, y.y., t.y.

Cündî, Ahmed
Alemüddîn:

el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fî't-Türâs, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus, 1983.

Cürcânî,
Abdülkâhir b.
Abdurrahman:

Delâilü'l-İ'câz, Ta'lik Mahmud Şâkir, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, y.y., t.y.

Cürcânî, Ali b.
Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf:

Mu'cemu't-Ta'rîfât, Thk. Muhammed Siddîk el-Minşavî, Dâru'l-Fazîlet, Kahire, t.y.

Cürcânî, Ebû
Abdullah
Muhammed b.
İbrâhîm:

el-Emâlî, Thk. Hind bint Muhammed b. Ahmed el-Yahyâ, Suudi Arabistan, 1424h.

Cüzcânî, İbrâhîm
b. Ya'kûb:

Ahvâlu'r-Ricâl, Thk. Subhî es-Sâmerrâî, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Çakan, İsmail
Lütfi:

Dânî, Ebû Amr
Sa'îd b. Osman:

Dânî, Ebû Amr
Sa'îd b. Osman:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârekutnî, Ali b.
Ömer:

Dârimî, Abdullah
b. Abdurrahman:

Dayhan, Ahmet
Tahir:

Demâmînî,
Muhammed
Bedreddîn b. Ebî
Bekr b. Ömer:

Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Cüz'ün fî 'Ulûmî'l-Hadîs fî Beyânî'l-Muttasıl ve'l-Mürsel ve'l-Mevkûf ve'l-Munkatî', Thk. Meşhûr Hasan Âlu Selmân, 2. Baskı, Amman, ed-Dârü'l-Eseriyye, 1427/2006.

er-Risâletü'l-Vâfiye li-Mezhebi Ehli's-Sünne fî'l-İ'tikâdât ve Usûli'd-Diyânât, Thk. Dağş b. Şebîb el-'Acemî, 1. Baskı, Kuveyt, Dârü'l-İmâm Ahmed, 1421/200.

el-İlzâmât ve't-tetebbu', 1. Baskı, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1985.

ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn, Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Riyad, Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.

el-'İlelû'l-Vâride fî'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye, Thk. Mahfûzurrahman Zeynüddîn es-Selefî, 1. Baskı, Riyad, Daru Taybe, 1405/1985.

el-Mu'telif ve'l-Muhtelif, Thk. Muvaffak b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.

el-Müzekkiyât ve Hiye'l-Fevâidu'l-Müntahabeti'l-Garâibi'l-'Avâlî min Hadîsi Ebî İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî en-Nisâbûrî, Thk. Ahmed Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.

Erbe'ûne Hadîsen min Müsnedi Beüreyd b. Abdullah b. Ebî Bürde 'an Ceddihi, Thk. Muhammed Abdulkerîm b. Ubeyd, Mekke, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1419.

Sünenü'd-Dârekutnî, Thk. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.

Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbûrî li'd-Dârekutnî fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl, Thk. Muvaffak b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 1404/1984.

el-Müsned, Thk. Merkezu'l-Buhûs ve takniyyeti'l-ma'lûmât, 1. Baskı, Beyrut, Darü't-Te'sil, 1436/2015.

Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1995.

Ta'liku'l-Ferâid 'alâ Teshîli'l-Fevâid, Thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Müfdî, 1. Baskı, 1403/1983.

Demâmînî,
Muhammed
Bedrüddîn b. Ebî
Bekr b. Ömer:

Dihlevî,
Abdülazîz b. el-
İmâm Velîyullah:

Dihlevî, Şâh
Velîyullah:

Dinet, Etienne;
İbrahim,
Süleyman:

Doğanay,
Süleyman:

Duhân, Abdülazîz:

Duhân, Abdülazîz:

Düheys,
Abdullatîf
Abdullah:

Dümeynî, Müsfir
b. Gurmullah:

Ebi'l-Yemân el-
Hakem b. Nâfi

Ebû Ahmed el-
Hâkim,
Muhammed b.
Ahmed en-
Neysâbûrî:

Ebû Avâne,
Ya'kûb b. İshâk
el-İsferâînî:

Mesâbîhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-İmâmi'l-Buhârî,
Thk. Nûreddin Tâlib, Katar, Vizâratü'l-Evkâf ve'-
şuûni'l-İslamiyye, 1430/2009.

**Bustânu'l-Muhaddisîn fî Beyâni Kütübi'l-Hadîs ve
Ashâbiha'l-Ğarru'l-Meyâmîn**, Arapçaya tercüme
eden: Muhammed Ekrem en-Nedvî, Beyrut, Dâru'l-
Garbi'l-İslâmî, t.y.

Risâletü Şerhi Ebvâbi Tercâmi Sahîhi'l-Buhârî,
Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1323h.

Muhammed Resulullah, Tercüme: Abdulhalîm
Mahmûd, Muhammed Abdulhalîm, Dârü'l-Kitâbi'l-
Lübânî, Beyrut, t.y.

**Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu
Problemler**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.

“el-Ehâdisü'l-Letî Kerrerhâ'l-Buhârî fî Sahîhihi
Seneden ve Metnen”, **Mecelletü Külliyyeti'l-İmâm
Mâlik li's-Şerî'a ve'l-Kânûn**, Câmi'atü's-Şârika,
Sayı: 4, 2015, ss. 422-489.

“Zevâlü's-Şek ve'z-Zunûn bi-İnâyeti'l-Muhaddisîn
bi-Nakdi'l-Mutûn”, **Mecelletü Külliyyeti'd-
Dirâseti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabîyye**, Dubai, 2005.

**el-Ketâtîb fî'l-Haremeyni's-Şerîfeyn ve mâ
Havlehümâ**, 1. Baskı, Mekke, Mektebe ve Matbaa
Mekke, 1406/1986.

Mekâyîsu Nakdi'l-Mutûn, 1. Baskı, Riyad,
Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye,
1404/1984.

“Cüz'ün fîhi Ehâdisü Ebi'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi”,
Thk. Nâfiz Hammâd, Nûr el-Hîle, **Mecelletü
Câmi'ati'l-Ezher bi-Gazze, Silsiletü'l-'Ulûmi'l-
İnsâniyye**, Cilt: 13, Sayı: 1 (A), ss. 513-562.

el-Esâmî ve'l-Künâ, Thk. Yunus b. Muhammed ed-
Duhayl, Medine, Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1.
Baskı, 1994/ 1414.

Müsnedü Ebî Avâne, Thk. Eymen Arif ed-Dımaşkî, 1.
Baskı, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1419/1998.

Ebû Bekr el-
Katî'î, Ahmed b.
Ca'fer el-Bağdâdî:

Ebû Dâvûd,
Süleyman b. el-
Eş'as es-Sicistânî:

Ebû Dâvûd,
Süleyman b. Eş'as
es-Sicistânî:

Ebû Dâvûd,
Süleyman b. Eş'as
es-Sicistânî:

Ebû Fâris,
Muhammed
Abdülkâdir:

Ebû Gudde,
Abdulfettâh:

Ebû Gudde,
Abdulfettâh:

Ebû Gudde,
Abdulfettâh:

Ebû Hafs el-
Fellâs, Amr b. Ali
b. Bahr es-Sekâ
el-Basrî:

Ebû Hayyân et-
Tevhîdî, Ali b.
Muhammed b.
Abbas:

Ebû Hayyân,
Muhammed b.
Yûsuf el-Endelûsî:

Ebû Kûta, Yâsir:

Ebû Mûsâ el-
İsfehânî,
Muhammed b.
Ömer:

**el-Cüz'ü'r-Râbî' mine'l-Fevâidi'l-Müntekâti'l-
'Avâlî min hadîsi'l-Katî'î**, Seçen: Ömer b. Ca'fer b.
Ebu's-Serî el-Basrî, Zâhiriyye Kütüphanes, nr.
1025.

**Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî ilâ Ehli
Mekke fî Vasfi Sünenihi**, (*İlmu Mustalahi'l-Hadîs*
içinde), i'tenâ bihi, Abdulfettâh Ebû Gudde, 2. Baskı,
Beyrut, 1426/2005.

Suâlâtü Ebî Dâvûd li Ahmed b. Hanbel, Thk. Ziyâd
Muhammed Mansûr, 1. Baskı, Medine, Mektebetü'l-
Ulum ve'l-Hikem, 1414/1994.

Sünenü Ebî Dâvûd, Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî, 1.
Baskı, Riyad, t.y.

Fıkhü'l-İmâmî'l-Buhârî, 1. Baskı, Amman, Dârü'l-
Furkan, 1409/1989.

**el-İsnâd mine'd-Dîn ve Safhatun Muşrikatun min
Târîhi Semâ'i'l-Hadîs 'inde'l-Muhaddisîn**, 1. Baskı,
Halep, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1412/1992.

Lemehât min Târîhi's-Sünne ve 'Ulûmi'l-Hadîs, 4.
Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.

**Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayn ve İsmi Câmi'i't-
Tirmizî**, Halep, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye,
1414/1993.

**'İlelû'l-Hadîs ve Ma'rifetü'l-Fukahâi's-Sikât
mine'd-Di'âf mimmâ İctema'a 'aleyhi'l-'Ulemâ'
min Ehli'l-Basra**, Thk. Muhammed et-Taberânî, 1.
Baskı, Medine, Merkezi İhsân li'd-dirâsâti's-
sünneti'n-nebeviyye, Cüdde, 1438/2017.

el-İmtâ' ve'l-mü'ânese, i'tenâ bihi Heysem Halîfe et-
Taîmî, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011/ 1432.

et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl, Thk.
Hasan Hindâvî, 1. Baskı, Dımaşk, Darul kalem,
1419/1998.

**Tabakâtu'r-Ruvât 'an Şu'be b. el-Haccâc –Allah
rahmet eylesin– (161h.): Cem' ve Dirâse**, (Doktora
Tezi), Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1435/2014.

**el-Mecmû'u'l-Muğîs fî Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-
Hadîs**, Thk. Abdülkerîm el-'Azbâvî, 1. Baskı, Mekke,
Dârü'l-Medenî, Cüdde, 1406/1986.

Ebû Nu‘aym el-
Haddâd,
Ubeydullah b. el-
Hüseyn el-
Isfahânî:

Ebû Nu‘aym el-
Isfahânî, Ahmed
b. Abdullah:

Ebû Nu‘aym
İbnü’l-Haddâd,
Ubeydullah b. el-
Hüseyn el-
Isfahânî:

Ebû Nu‘aym,
Ahmed b.
Abdullah el-
Isfahânî:

Ebû Reyze,
Mahmûd:

Ebû Semha,
Abdusselâm:

Ebû Şehbe,
Muhmamed b.
Muhammed:

Ebû Ubeyd el-
Âcurrî,
Muhammed b. el-
Hüseyn:

Ebû Ubeyd Kâsım
b. Sellâm:

Ebû Ubeyd, el-
Kâsım b. Sellâm
el-Herevî:

Ebû Ubeyd, el-
Kâsım b. Sellâm
el-Herevî:

Câmi‘u’s-Sahîhayn bi-Hazfi’l-Mu‘âd ve’t-Turuk, 1.
Baskı, Dimaşk, Dârü’n-Nevâdir, 1431/2010.

**el-Müsnedü’l-Müstahrec ‘alâ Sahîhi’l-İmâm
Müslim**, Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan
İsmâil eş-Şâfiî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-
‘İlmiyye, 1417/1996.

Delâilü’n-Nübüvve, 1. Baskı, Riyad, Daru Taybe,
1409/1988.

Hilyetü’l-Evliyâ, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-
‘İlmiyye, 1409/1988.

Edvâ’ ‘ale’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 6. Baskı,
Dârü’l-Me‘ârif, Kahire, t.y.

“Mefhûmu’z-Zabt ‘inde’l-İmâm el-Buhârî”, **el-İntisâr
li’s-Sahîhayn Sempozyumu**, Câmi‘atü’l-Ürdüniyye
Külliyetü’ş-Şerî‘a, 2010.

**ed-Difâ’ ‘ani’s-Sünne ve Reddü Şübühâtî’l-
Müsteşrikîne ve’l-Küttâbi’l-Mu‘âsırîne ve
Beyânü’s-Şübhetî’l-Vâride ‘ale’s-Sünne Kadîmen
ve Hadîsen ve Reddühâ Redden ‘İlmiyyen Sahîhan**,
(Abdulganî Abdulhâlık’ın **er-Redd ‘alâ men Yünkiru
Hüciyyetü’s-Sünne** isimli eseriyle birlikte) 1. Baskı,
Kahire, Mektebetü’sünne, 1409/1989.

**Suâlâtü Ebî Dâvûd b. Süleyman el-Eş‘as es-Sicistânî
(ö. 275h.) fî Ma‘rifeti’r-Ricâl ve Cerhihim ve
Ta‘dîlihîm**, Thk. Abdul‘alîm el-Bestevî, 1. Baskı,
Mekke, Beyrut, Dârü’l-İstikâme ve Müessetü’r-
Reyyân, 1418.

el-Emvâl, Thk. Seyyid b. Receb, 1. Baskı, Mısır, Suudi
Arabistan, Dârü’l-Hedyi’nebevî & Dârü’l-Fadîle,
1428/2007.

Fezâilu’l-Kur’ân ve Me‘âlimuhu ve Âdâbuhu, Thk.
Ahmed b. Abdulvâhid el-Hayyâtî, Mağrib, Matbaatü
Fudâle, 1415/1995.

Garîbu’l-Hadîs, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1396h.

Ebû Ubeyde,
Ma‘mer b. el-
Müsennâ:

Ebû Ya‘lâ el-
Ferrâ, Muhammed
b. Muhammed:

Ebû Ya‘lâ el-
Ferrâ,
Muhammed:

Ebû Ya‘lâ, Ahmed
b. Ali b. el-
Müsennâ:

Ebû Ya‘lâ,
Muhammed b.
Muhammed el-
Ferrâ:

Ebû Zehre,
Muhammed:

Ebû Zehv,
Muhammed:

Ebû Zeyd, Bekr b.
Abdullah:

Ebû Zür‘a,
Abdurrahman b.
Amr ed-Dımaşkî
en-Nasrî:

Ebu‘l-‘Arab,
Muhammed b.
Ahmed b. Temîm:

Ebu‘l-Bekâ el-
Ukberî, Abdullah
b. el-Hüseyn b.
Abdullah:

Ebu‘l-Fazl es-
Selâmî,
Muhammed b.
Nâsır:

Ebu‘l-Hasan Ali
b. Cârullah:

Ebu‘ş-Şeyh,
Abdullah b.

Mecâzü‘l-Kur‘ân, Thk. M. Fuad Sezgin, Kahire, t.y.

İbtâlu‘t-Te‘vîlât li-Ahbâri’s-Sıfât, Thk. Muhammed
Hamd el-Hamûd en-Necdî, Kuvyet, Muhammed Sami
Emin el-Hanci, 1954/1374.

Tabakâtu‘l-Hanâbile, Thk. Abdurrahman b.
Süleyman el-‘Useymî, Riyad, Mektebetü‘l-Melik
Fahd el-Vataniyye, 1419/1999.

Müsnedü Ebî Ya‘lâ, Thk. Hüseyin Selîm Esed, 2.
Baskı, Dımaşk, Dârü’s-Sekâfeti‘l-Arabiyye,
1413/1992.

İbtâlu‘t-te‘vîlât li ahhâri’s-sıfat, Thk. Muhammed b.
Hamd el-Hamûd en-Necdî, Kuveyt, Darü İlfâfi‘d-
Devliyye, y.y., t.y.

Hâtemu‘n-Nebiyîn (s.a.v.), Kahire, Dârü‘l-Fikri‘l-
Arabi, 1425h.

**el-Hadîs ve‘l-Muhaddisûn ev ‘Înâyetü‘l-Ümmeti‘l-
İslâmiyye bi’s-Sünneti‘n-Nebeviyye**, Riyad,
1404/1984.

Ma‘rifetü‘n-Nüsah ve’s-Suhufi‘l-Hadîsiyye, 1.
Baskı, Riyad, 1412/1992.

Târîhu Ebî Zür‘a ed-Dımaşkî, 1. Baskı, Beyrut,
Dârü‘r-Raye, 1417/1996.

Tabakâtu ‘Ulemâi İfrikîyye, Beyrut, Dârü‘l-Kitâbi‘l-
Lübnânî, t.y.

İ‘râbü‘l-Hadîsi‘n-Nebevî, Thk. Abdülilah Nebhân,
Dımaşk, mecma-el-lugatil-arabiyye, 1407/1986.

**et-Tenbîh ‘ale‘l-Elfâzi‘l-Letî Vaka‘a fî Nakliha ve
Zabtiha Tashîfun ve Hataun fî Tefsîriha ve
Me‘ânîha ve Tahrîfun fî Kitâbi‘l-Garîbeyn**, Thk.
Velîd es-Serâkibî, el-Müctema‘u’s-Sikâfî, Abu Dabi,
el-Mecmeau‘s-Sekâfî, 2003.

**el-‘İlelü‘l-Vâride fî Hadîsi ‘Amr b. Şu‘ayb ‘an Ebîhi
‘an Ceddihi**, Mansura, Darü‘l-Lü‘lue ; Daru Nuri‘l-
İslam, t.y.

**Tabakâtu‘l-Muhaddisîne bi-İsbehân ve‘l-Vâridîne
‘aleyhâ**, Thk. Abdulgafûr Abdulhak Hüseyin el-Belûşî,
Beyrut, Müessesetü‘r-Risâle, 1992.

Muhammed b.
Ca'fer b. Hayyân:

Ebu't-Tâhir es-
Selefî, Ahmed b.
Muhammed b.
Ahmed:

Ebu't-Tâhir,
Ahmed b.
Muhammed es-
Selefî:

Ebu't-Tayyib en-
Nahvî,
Abdolvâhid b. Ali
el-Lügavî:

el-Alî, İbrâhîm:

el-Alî, Sâlih
Ahmed:

el-Âlûsî, Mahmûd
Şükrî:

el-Amravî, Ömer
b. Garâme:

el-Askerî, el-
Hasan b.
Abdullah:

el-Aşmâvî,
Muhammed:

el-Aynî,
Bedrüddin
Mahmûd b.
Ahmed:

el-Bâcî, Ebû'l-
Velîd Süleymân b.
Halef b. Sa'd b.
Eyyûb:

Elbânî,
Muhammed
Nâsiruddîn:

el-Bulkînî, Ömer
b. Raslân:

et-Tuyûriyyât min İntihâbi Ebi't-Tâhir es-Selefî,
Thk. Desmân Yahyâ Me'âlî, Abbâs Sahr el-Hasan, 1.
Baskı, Riyad, Edvâu's-Selef, 1425/2004.

Şartu'l-Kirâat 'ale's-Şuyûh, Thk. Ebû Ubeyde
Muhammed b. Ferîd Zeryûh, 1. Baskı, Riyad, Dârü't-
Tevhîd, 1429/2008.

Merâtibü'n-Nahviyyîn, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl
İbrâhîm, Kahire, Mektebetü Nahdati Mısır, 1375/1955.

Sahîhu's-Sîreti'n-Nebeviyye, Amman, Dâru'n-
Nefâis, 1415/1995.

Ömer b. Abdülazîz Hâmisü'l-Hulefâi'r-Râsidîn, 2.
Baskı, Beyrut, Şeriketü'l-Matbuati'l-İslamiyye,
2002.

Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab, 1. Baskı,
Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009.

Mintaka Teslîs ve mâ Havlehâ 'Abre'l-'Usûr, 2.
Baskı, Riyad, Mektebetü Dâri't-Tahâvî, 1424.

Tashîfâtü'l-Muhaddsîn, Thk. Mahmûd Mîre, 1.
Baskı, y.y., 1402h.

**Fennü'l-Müzâkere 'inde'l-Muhaddisîn:
Me'âlimuhu ve A'lâmuhu (Dirâse fî Fikri'l-
Muhaddisîn fî Davi'l-Efkâri'l-Hadîse)**, 1. Baskı,
Dubai, Caizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'ânî'l-
Kerim 1434/2013.

Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Thk. eş-Şehat
Ahmed et-Tahan...[ve öte.]. 1. Baskı, Kahire, es-Sehhar
li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2012.

**et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Harrace 'anhü'l-Buhârî
fî'l- Câmî'i's-Sahîh**, Thk. Ahmed Lübzâr, Vizâratü'l-
Evkâf ve's-şuûni'l-İslamiyye, Mağrib, t.y.

**Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Da'îfa ve'l-Mevzû'a ve
Eserühâ's-Seyyi' fî'l-Ümme**, 2. Baskı, Riyad,
Mektebetü'l-Me'ârif, 1420/2000.

Mehâsinu'l-Istîlâh, Thk. Âişe Abdurrahman,
Matabaatü Dâri'l-Kütüb, y.y., 1974.

el-Harîrî, Ammâr
Ahmed:

el-Münzirî,
Abdülazîm b.
Abdülkavî:

Emîn el-Kudât ve
Şeref el-Kudât:

Ensârî, Zekerîyyâ
b. Muhammed b.
Ahmed:

Erul, Bünyamin:

es-Sebtî,
Muhammed b.
Ömer b. Rüseyd:

Estîrî Cemâl:

Eylâl, Reşîd:

Ezherî,
Muhammed b.
Ahmed:

Ezrakî,
Muhammed b.
Abdullah b.
Ahmed:

Fahl, Mâhir b.
Yâsîn:

Fahl, Mâhir b.
Yâsîn:

Fahl, Mâhir
Yâsîn:

Fâhûrî, Hannâ:

Feccâl, Mahmûd:

“Nakdu’l-Metn ‘inde’s-Sahâbe”, **el-Mu’temerü’l-
‘İlmiyyi’-Düvelî** “es-Sahâbe ve’s-Sünnetü’n-
Nebeviyye”, y.y., 1435/2013.

et-Terğîb ve’t-Terhîb, Thk. Muhyiddîn Dîb Mestû &
Sümeyr Ahmed el-Attâr & Yûsuf Ali Bedîvî, Dımaşk,
Beyrut, Darü İbni Kesîr, 3. Baskı, 1999/ 1420.

“Kıyâsu Şartu’l-Buhârî fi’t-Tabakât”, **Mecelletü
Dirâsât**, Câmi‘atü’l-Ürdüniyye, Cilt: XXI (A), Sayı: 5,
Amman, 1994.

Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye fî ‘İlmi’t-Tecvîd,
i’dad Muhammed Sabbâğ4. Baskı, Dımaşk,
Mektebetü’l-Gazzali, 1412h.

“Tasarrufâtü’r-Ruvât fî Mutûni’l-Meriviyât (Rivayet
Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları)”, **Ankara
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, Cilt:
XLII, s. 173-212.

**İfâdetü’n-Nasîh fi’t-Ta’rîf bi-Senedi’l-Câmi‘i’s-
Sahîh**, Thk. Muhammed el-Habîb b. el-Hoca, Tunus,
ed-Dârü’t-Tûnisîyye li’n-neşr, t.y.

**et-Tashîf ve Eseruhu fi’l-Hadîs ve’l-Fıkh ve
Cuhûdu’l-Muhaddisîn fî Mükâfahetihî**, 1. Baskı,
Riyad, Daru Taybe, 1997.

Sahîhu’l-Buhârî: Nihâyetü Ustûre, 1. Baskı, Mağrib,
Dârü’l-Vatan, 2017.

Tehzîbü’l-Lüga, Thk. Abdüsselâm Hârûn v.dğr.,
Mısır, Dârü’n-neşri’l-Mısriyye, 1384/1964.

Ahbâru Mekke ve mâ Cae mine’l-Âsâr, Thk.
Abdumelik b. Abdullah b. Düheş, 1. Baskı, Mekke,
Mektebetü’l-Esedî, 1424/2003.

**İbrâzu San‘ati’l-Hadîs fî Sahîhi’l-Buhârî Vâcibu’l-
Vakt**, Dârü’l-Ensâr, Kahire, t.y.

el-Câmi‘ fi’l-‘İlel ve’l-Fevâid, 1. Baskı, Riyad, Dârü
İbni’l-Cevzi, 1431h.

**Eserü ‘İleli’l-Hadîs fî İhtilâfi’l-Fukahâ ve’l-
Muhaddisîn**, 1. Baskı, Amman, Dârü Ammar,
1420/2000.

el-Mûcez fi’l-Edebi’l-Arabiyyi ve Târîhihi, 1. Baskı,
Dârü’l-Cil, Beyrut, 1985.

**es-Seyrû’l-Hasîs ile’l-İstîşhâd bi’l-Hadîs fi’n-
Nahvi’l-‘Arabî**, 2. Baskı, Riyad, Edvâu’s-Selef,
1417/1997.

Fehdî, Felâh
İbrahim Nasîf:

Fellâte, Ömer b.
Hasan:

Ferâhîdî, Halîl b.
Ahmed:

Fesevî, Ya'kûb b.
Süfyân:

Fîrûzâbâdî,
Muhammed b.
Ya'kûb:

Fûdî, Abdullah:

Gassânî, Abdullah
b. Yahyâ b. Ebî
Bekr:

Gassânî, el-
Hüseyn b.
Muhammed el-
Ceyyânî:

Gavs, Muhtâr:

Gazzâlî,
Muhammed b.
Muhammed:

Goldziher, Ignaz:

Görmez, Mehmet:

Güler, Zekeriya:

Hacı Halife,
Mustafa b.
Abdullah:

Hâkim el-Mutayrî:

Hâkim el-Mutayrî:

et-Te'vîlû'n-Nahvî fî'l-hadisi's-şerif, Dârü'n-
Nevâdir, Suriye, 1. Baskı, 1433.

el-Vaz'fî'l-Hadîs, Dımaşk, Beyrut, Mektebetü'l-
Gazzali, Müessesetu Menahili'l-İrfan, 1401/1981.

Ayn, Thk. Mehdi Mahrûmî & İbrahim es-Samerrâî, Dâr
ve Mektebe'l-Hilâl.

el-Ma'rife ve't-Târîh, Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2.
Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1401h.

el-Kâmûsu'l-Muhît, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, t.y.

Manzûmetü Misbâhi'r-Râvî fî 'İlmi'l-Hadîs, Thk.
Muhammed el-Mansûr İbrâhîm, 2. Baskı, Sokoto,
Dârü'l-İlm, 1426/2005.

Tahrîcu'l-Ehâdîsi'd-Di'âf min Süneni'd-Dârekutnî,
Thk. Eşref Abdulmaksûd Abdurrahîm, Riyad, Dâru
âlemi'l-kütüb, 1411h.

Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil, Thk. Ali b.
Muhammed el-'Umrân, Muhammed 'Azîz Şems, 1.
Baskı, Mekke, Daru Alemi'l-Fevaid, 1421/2000.

Lügatu Kureyş, 1. Baskı, Dâru'l-Mi'râc, Riyad,
1418/1997.

el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl, Thk. Hamza Hâfîz,
Medine, Şirketü'l-Medineti'l-Münevvere t.y.

İslam Kültürü Araştırmaları, Çev. Mehmed Said
Hatiboğlu, Cihad Tunç, Ankara: Otto Yayınları, 2019.

“Abdulfettah Ebu Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine
Bir Söyleşi”, **İslâmî Araştırmalar**, 1997, Cilt: X, Sayı:
1-2-3, ss. 138-144.

“Buhârî ve el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine”, **Bülent
Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015,
Cilt: II, Sayı: 1, ss. 1-23.

Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn,
Thk. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Dârü
İhyâi't-Tûrâsi'l-'Arabî, Beyrut, t.y.

“Menâhicü Eimmeti'l-Eser fî'l-İhticâc bi'l-Megâzî
ve's-Siyer”, **Mecelletü Kıtâ'i Usûli'd-Dîn**,
Câmi'atü'l-Ezher, Sayı: 5, Kahire, 2009 (pdf:
<http://www.dr-hakem.com/>)

“Menâhicü Eimmeti'l-Eser fî'l-İhticâc bi'l-Megâzî
ve's-Siyer”, **Mecelletü Kıtâ'i Usûli'd-Dîn**,

Câmi‘atü’l-Ezher, Sayı: 5, Kahire, 2009 (pdf: <http://www.dr-hakem.com/>).

Hâkim en-
Nîsâbü’rî,
Muhammed b.
Abdullah:

el-Medhal ilâ Ma‘rifeti Kitâbi’l-İklîl, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1423/2003.

Hâkim en-
Nîsâbü’rî,
Muhammed b.
Abdullah:

el-Medhal ilâ Ma‘rifeti’s-Sahîh mine’s-Sakîm, Thk. Rebî‘ b. Hâlid el-Medhalî, 1. Baskı, Kahire, Dârü’l-İmâm Ahmed, 1430/2009.

Hâkim en-
Nîsâbü’rî,
Muhammed b.
Abdullah:

Ma‘rifetü ‘Ulûmi’l-Hadîs ve Kemmiyyetü Ecnâsihi, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 2. Baskı, Riyad, Mektebetü’l-Maarif, 1431/2010.

Hâkim,
Muhammed b.
Abdullah en-
Nîsâbü’rî:

el-Müstedrek, 1. Baskı, Dımaşk, Dar’ül Minhacül Kavim, 1439/2018.

Haldun el-Ahdeb:

el-İmam el-Buhârî ve Câmiühü’s-sahîh, 2. Baskı, Riyad, Darü’l-Ümme; Darü’l-Vücuha, 1436/2015.

Halebî, Ali b.
İbrahim b.
Ahmed:

es-Sîretü’l-Halebiyye: İnsânu’l-‘Uyûn fî Sîreti’l-Emîni’l-Me’mûn, Beyrut, Dârü’l-Maârif, 1427h.

Halef, Mahmûd
Muhammed:

el-Fethü’l-İslâmî li-Bilâdi Mâverâennehr beyne Hakâiki’l-Müerrihîn ve Evhâmi’l-Müsteşrikîn, Kahire, Dârü’l-Maârif, 2015.

Hâlid Azeb:

Buhârâ’s-Şerîfe: Târîhuhâ ve Tûrâsühâ’l-Hadârî, Kahire, Mektebetü Medbûlî, 1995.

Halîlî, el-Halîl b.
Abdillâh:

el-İrşâd fî Ma‘rifeti Ulemâi’l-Hadîs, Thk. Muhammed Sa‘îd İdrîs, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, 1409/1989.

Hamevî, Yâkût b.
Abdullah er-
Rûmî:

Mu‘cemü’l-Büldân, 2. Baskı, Beyrut, Dârü Sâdır, 1995.

Hamidullah,
Muhammed:

Mecmûatü’l-Vesâiki’s-siyasiyye li’lahdi’n-nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râşide, Beyrut, Dârü’n-Nefâis, 7. Baskı, 2001/ 1422.

Hammâd, Ahmed
Abdurrahman:

‘Avâmilu’t-Tatavvuri’n-Nahvî, Beyrut, Dârü’l-Endelüs, 1403/1983.

Hammâd, Nâfiz
Hüseyn:

Muhtelifü’l-Hadîs beyne’l-Fukahâ ve’l-Muhaddisîn, 1. Baskı, Dımaşk, Lübnan, Darü’l-Muktebes, 1439/2018.

Hammâd, Nâfiz
Hüseyn:

Tatbîkât fî Tevsîki’r-Ruvât ve’r-Rivâyât, Dımaşk, Beyrut, Darü’l-Muktebes, 1434/2014.

Hamza el-Bekrî:	Ta‘addüdü’l-Hâdise fî Rivâyâtî’l-Hadîsî’n-Nebevî: Dirâse Te’sîliyye Nakdiyye , 1. Baskı, Amman, Ervika li’d-dirâsât ve’n-neşr, 1434/2013.
Harîrî, Ammâr Ahmed:	“Nakdu’l-Metn ‘inde’s-Sahâbe”, el-Mu’temerü’l-‘İlmiyyi’d-Düvelî: “es-Sahâbe ve’s-Sünnetü’n-Nebeviyye” , y.y., 1435/2013.
Harrât, Ahmed b. Muhammed:	Menhecü İbni’l-Esîr fî Musannefihi en-Nihâye fî Garîbî’l-Hadîs ve’l-Eser , Mecme‘u’l-Melik Fehd li-Tıbâ‘atî’l-Mushafi’s-Şerîf, Medine, t.y.
Hasan Ahmed Mahmûd:	el-İslâm fî Aysâ’l-Vustâ (Beyne’l-Fetheyni’l-Arabî ve’t-Türkî) , el-Hey’etü’l-Misriyyeti’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 1972.
Hasan, Abdullah Muhammed:	Cuhûdü’l-ulemâi’l-hadîs fî tevsîki’n-nusûs ve zabtühâ , Kuveyt, Viizâratü’-Evkâf ve’s-şuûni’l-İslamiyye, 2013/1434.
Hasanî, Mekki:	Nahve İtkânî’l-Kitâbeti’l-‘İlmiyye bi’l-Lügati’l-‘Arabiyye , Mecma‘u’l-Lügati’l-‘Arabiyye, Dimaşk, t.y.
Hâşim, el-Hüseynî Abdulmecîd:	el-İmâmü’l-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen , Kahire, t.y.
Hâşimî, Abdulhak b. Abdulvâhid:	Lübbü’l-Ebvâb fî’t-Terâcim ve’l-Ebvâb “fî Şerhi Terâcimi ve Ebvâbi Sahîhi’l-Buhârî” , 1. Baskı, Dimaşk, Dârü’n-Nevâdir, 1432/2011.
Hâşimî, Ahmed:	Cevâhiru’l-Belâğa fî’l-Me‘ânî ve’l-Beyân ve’l-Bedî‘ , zabt ve tadhîk Yûsuf Sumalyî el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, t.y.
Hâşimî, Sa’dî:	Ebû Zür‘a er-Râzî ve Cuhûduhû fî’s-Sünneti’n-Nebeviyye (ma‘a Tahkîki Kitâbihi ed-Du‘afâ ve Ecvibetihî ‘alâ Es’ileti’l-Büzru‘î) , 1. Baskı, Medine, el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1402h.
Hatîb Bağdâdî, Ahmed b. Ali:	el-Cüz’u fîhi mes’eletü’l-ihticâc bi’s-Şâfiî fîma intekade ileyhi ve’r-raddu ala’t-tâinîn bi azami cehlihîm aleyhi , Thk. Ebû Süfyân Yâsir b. Memdûh el-İsmâîlî, Kahire, el-Fârûku’l-Hadîsiyye, 1. Baskı, 2010/1431.
Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali:	el-Cüz’ü fîhi Mes’eletü’l-İhticâc bi’s-Şâfiî fîmâ İntekade ileyhi ve’r-Redd ‘ale’t-Tağînine bi-‘İzami Cehlihîm ‘aleyhi , Thk. Ebû Süfyân Yâsir b. Memdûh el-İsmâîlî, 1. Baskı, Kahire, el-Fârûkü’l-Hadîsiyye, 1431/2010.
Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali:	el-Fasl li’l-Vasli’l-Müddrec fî’n-Nakl , Thk. Muhammed Matar ez-Zehrânî, 1. Baskı, Riyad, Dârü’l-Hicre, 1418/1997.

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali b. Sâbit:

Hatîb el-Bağdâdî,
Ebû Bekir Ahmed
b. Ali:

Hatiboğlu,
Mehmed Said:

Hattâb, Mahmûd
Şîr:

Hattâb,
Muhammed b.
Muhammed et-
Trablusî:

el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi', Thk. Mahmûd et-Tahhân, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1403h.

el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh, Thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, 1. Baskı, Dammam, Dâru İbni'l-Cevzi, 1417/1996.

el-Kifâye fî Usûli 'İlmi'r-Rivâye, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, 1. Baskı, Dammam, Dâru İbni'l-Cevzi, 1432h.

er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs, Thk. Nûreddîn İtr, Dımaşk, Dârü'l-Minhaci'l-Kavîm, 1440/2019.

Muvazzihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, 2. Baskı, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985.

Şerefü Ashâbi'l-Hadîs ve Nasîhatü Ehli'l-Hadîs, Thk. Ebu Abdullahed-Dânî b. Miz'al Zehevî, 1. Baskı, Beyrut, Darü'l-Lü'lüe, 2018/1439.

Takyîdü'l-İlm, Thk. Sa'îd Abdulgaffâr Ali, 1. Baskı, Dârü'l-İstikâme, Mekke, 1429/2008.

Takyîdü'l-İlm, Thk. Yûsuf el-Uş, Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, Kahire, 1974.

Târîhu Medîneti's-Selâm ve Ahbâru Muhaddisîhâ ve Zikrû Kuttânihâ'l-'Ulemâ min Gayri Ehlihâ ve Vâridîhâ (Târîhu Bağdâd), Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.

el-Esmâ'ü'l-Mübheme fî'l-Enbâ'i'l-Muhkeme, Thk. İzzeddîn Ali Seyyid, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 3. Baskı, 1997/ 1417.

el-Müttefik ve'l-Müfterik, Thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, 1. Baskı, Dımaşk, Dârü'l-Kadiri, 1417/1997.

"Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", **Hadis Tedkikleri**, Ankara: Otto, 2012.

Süferâü'n-Nebî (s.a.v.), 1. Baskı, Cüdde, Müessesetü'r-Reyyan, 1417/1996.

Mevâhibü'l-Celîl li-Şerhi Muhtasari'l-Halîl, 3. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Fikir, 1412/1992.

Hattâbî, Hamd b.
Muhammed:

Hattâbî, Hamd b.
Muhammed:

Hattâbî, Hamd b.
Muhammed:

Havvâ, Mu'âz
Sa'id:

Havvâ,
Muhammed Sa'id:

Hâzımî,
Muhammed b.
Mûsâ:

Hâzımî,
Muhammed b.
Mûsâ:

Hazm, Ali b.
Ahmed el-
Endelûsî:

Hazrecî, Ahmed b.
Abdullah:

Herevî, Abdullah
b. Muhammed b.
İsmâîl:

Heysemî, Ali b.
Ebî Bekr:

Heysemî, Ali b.
Ebî Bekr:

Hıdr Hüseyin,
Muhammed:

A'lâmü'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Thk. Muhammed b. Sa'id b. Abdurrahman Âlu Su'ûd, 1. Baskı, Mekke, Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1409h.

Garîbu'l-Hadîs, Thk. Abdulkerîm el-'Azabâvî, Mekke, Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1402h.

Me'âlimü's-Sünen, 1 Baskı, Halep, el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.

el-Menhecü'l-İctihâdî 'inde'l-İmâmî'l-Buhârî, 1. Baskı, Amman, Dârü'n-Nûri'l-Mübîn, 1432/2011.

Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl, 1. Baskı, Amman, Dârü'n-Nûri'l-Mübîn, 2018.

Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse, (*Selâsu Resâil fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs* içinde), i'tenâ bihi Abdulfettâh Ebû Gudde, 2. Baskı, Beyrut, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1426/2005.

el-İ'tibâr fî Ma'rifeti'n-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Hadîs, Thk. Ahmed Tantâvî Cevherî, 1. Baskı, Mekke, Beyrut, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Dâru İbn Hazm, 1422/2001.

el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, Beyrut, Dârü'-Âfâki'l-Cedîde, 1430/1983.

Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl (Ve 'aleyhi İthâfu'l-Hâsse bi-Tashîhi'l-Hulâsa li'l-'Allâmeti'l-Hâfiz el-Bârî' Ali b. Selâhuddîn el-Kevkebânî es-San'ânî), Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, Beyrut, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Darü'l-Beşairi, 1416h.

Zemmü'l-Kelâm ve Ehlühü, Thk. Abdullah b. Muhammed el-Ensârî, 1. Baskı, Medine, Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1419/1998.

Buğyetü'l-Bâhis 'an Zevâidi Müsnedi'l-Hâris, Thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Medine, Merkezü hidmeti's-sünneti ve's-sîreti bi'l-Câmîati'l-İslâmiyye, 1413/1992.

Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid, Thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, 1. Baskı, Cüdde, Darü'l-Minhac, 1436/2015.

"el-İstişhâd bi'l-Hadîsi fi'l-Lüga", **Mevsû'atu'l-A'mâli'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Hıdr Hüseyin**, cem' ve zabt Ali er-Rızâ el-Hüseynî, 1. Baskı, Suriye, Dârü'n-Nevâdir, 1432/2010.

Hinbercî,
Muhammed
Abdulkerîm
(Muhammed
Sabir):

Humeydî,
Abdullah b. ez-
Zübeyr:

Humeydî,
Muhammed b.
Fettûh:

Humeydî,
Muhammed b.
Fettûh:

Husrî, Ebû İshâk
İbrâhîm b. Ali el-
Kayrevânî:

Hüseyin, Heysem
Abdulgafûr:

Irâkî, Abdurrahîm
b. el-Hüseyin:

Irâkî, Zeynüddîn
Abdurrahîm:

Irâkî, Zeynüddîn
Abdurrahîm:

Irâkî, Zeynüddîn
Abdürrahîm:

Isbehânî, Ahmed
b. Abdullah:

Isfahânî, Hamza b.
el-Hasan:

Itr, Nureddîn:

Itr, Nureddîn:

Itr, Nureddîn:

İhtisârü'l-Metn ve Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fihî min Hilâli Kitâbihi'l-Câmi'i's-Sahîh, (Doktora Tezi), Küliyyetü'd-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 2010.

Müsnedü'l-Humeydî, Thk. Muhammed Süleym Esed, 1. Baskı, Dımaşk, Dâru's-Sekâ, 1996.

Tefsîru Garîbu mâ fi's-Sahîhhayn, Thk. Zübeyde Muhammed Sa'îd Abdülazîz, 1. Baskı, Kahire, Mektebetü's-Sünne, 1415/1995.

el-Cem' beyne's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim, Thk. Ali Hasan el-Bevvâb, 1. Baskı, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1419/1998.

Zehrû'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb, Thk. Yûsuf Ali Tavîl, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1417/1997.

İsmâîl b. Ebî Üveys ve Merviyâtuhu fî Sahîhi'l-Buhârî, (Yüksek Lisans Tezi), Câmiatü'l-ulûmi'l-İslamiyeti'l-Alemiye, 2009.

Tarhu't-Tesrîb fî Şerhi't-Takrîb, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.

et-Takyîd ve'l-İzâh li-mâ Etlaka ve Ağlaka min Kitâbi İbni's-Salâh, 2. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, y.y., 1432h.

Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire, Thk. Abdullatif el-Hemîm, Mâhir Yâsîn el-Fahl, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1423/2002.

el-Müdellesîn, Thk. Rifat Fevzî Abdülmuttalib & Nâfız Hüseyin Hammâd, Dâru'l-Vefa, el-Mansûre, 1. Baskı, 1995/ 1415.

Târîhu Isbehân, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Beyrut, t.y.

et-Tenbîh 'alâ Hudûsi't-Tashîf, Thk. Muhammed Es'ad Talas, 2. Baskı, Beyrut, Dâru Sâdır, 1412/1992.

'İlmü'l-Hadîs ve'd-Dirâsâtu'l-Edebiyye, Dımaşk, Câmi'atu Dımaşk, 1401/1981, 1983.

el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Müvâzene beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahîhayn, 1. Baskı, Kahire, Matbaatu Lecneti't-te'fil ve't-tercüme ve'neşr, 1390/1970.

Menâhicü'l-Muhaddisîne'l-'Âmme fî'r-Rivâyet ve't-Tasnîf, 1. Baskı, Dımaşk, Dâru Tayyibeti'd-Dımeşkiyye, 1429/2008.

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdilberr,
Yûsuf b.
Abdullâh:

İbn Abdulhâdî,
Muhammed b.
Ahmed el-
Makdisî:

İbn Abdulhâdî,
Muhammed b.
Ahmed:

İbn Abdulkâdir,
Muvaffak b.
Abdullah:

İbn Adiyy,
Abdullah b. Adiyy
el-Cürcânî:

İbn Adiyy,
Abdullah el-
Cürcânî:

İbn Allân,
Muhammed Ali
es-Sıddîkî el-
Mekkî:

Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis ve Şahsü'z-Zâhin ve'l-Hâcis, Thk. Muhammed Mursî el-Hûlî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Câmi'ü Beyâni'l-İlm ve Fazlihi, Thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri, 5. Baskı, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzi, 1422h.

el-Ecvibe 'ani'l-Mesâili'l-Müstağribe min Kitâbi'l-Buhârî, 1. Baskı, Riyad, Vakfu'l-Selâmi'l-Hayrî, 1425/2004.

el-İntikâ' fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ, Thk. Abdulfettah Ebû Gudde, 1. Baskı, Halep, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1417/1997.

el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, Thk. Muhammed Ali el-Becâvî, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992.

el-İstizkârü'l-Câmi' li-Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâr ve 'Ulemâi'l-Aktâr fîmâ Tazammenehu'l-Muvatta' min Me'âni'r-Re'y ve'l-Âsâr ve Şerhu Zâlike bi'l-Îcâz ve'l-İhtisâr, Thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, 1. Baskı, Kahire, 1414/1993.

et-Temhîd li-mâ fî'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd, Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Selim Muhammed Amir, Muhammed Beşşar Avvad, London, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî 1439/2017.

Tenkîhu't-Tahkîk fî Ehâdîsi't-Ta'îk, thk. Sami b. Muhammed, Abdülaziz b. Nâsır, 1. Baskı, Riyad, Edvâu's-Selef, 1428/2007.

Tabakâtu 'Ulemâi'l-Hadîs, Thk. Ekrem el-Bûşî, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.

İlmu'l-Esbât ve Me'âcimu's-Şuyûh ve'l-Meşîhât ve Fennü Kitâbeti't-Terâcim, 1. Baskı, Mekte, Ma'hedü'l-Buhûsi'l-İlmiyye bi Câmiati Ümmi'l-Kurâ, 1421.

el-Kâmil fî du'afâi'r-Ricâl, 1. Baskı, Rivyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013.

Esâmî men Revâ 'anhümü'l-Buhârî, Thk. Âmir Hasan Sabrî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1414/1994.

el-Vechü's-Sabîh fî Hatmi'l-Câmi'i's-Sahîh, Thk. Abdüssettâr Ebû Gudde, 1. Baskı, Karaçi, İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1425.

İbn Asâkir, Ali b.
el-Hasan ed-
Dımaşkî:

İbn Battâl, Ali b.
Halef el-Kurtubî:

İbn Beşkuvâl,
Halef b.
Abdûlmelik b.
Mes'ûd:

İbn Beşkuvâl,
Halef b.
Abdûlmelik el-
Hazrecî:

İbn Cemâ'a,
Muhammed b.
İbrâhîm:

İbn Cinnî, Osman
b. Cinnî el-
Mevsilî:

İbn Cinnî, Osman:

İbn Dakîk el-Îd,
Muhammed b. Ali
el-Kuşeyrî:

İbn Ebî Âsım,
Ahmed b. Amr eş-
Şeybânî:

İbn Ebî Âsım,
Ahmed b. Amr eş-
Şeybânî:

İbn Ebî Cemre,
Abdullah b. Ebî
Hamza el-
Endelüsî:

İbn Ebî Hâtım er-
Râzî,
Abdurrahman

İbn Ebî Hâtım er-
Râzî,
Abdurrahman

İbn Ebî Hâtım er-
Râzî,
Abdurrahman b.
Muhammed:

Târîhu Medîneti Dımaşk, Thk. Ömer b. Garâme el-
Amrevî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1415h.

Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Thk. Yâsir b. İbrâhîm,
Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, t.y.

**el-Fevâidü'l-Müntehabe ve'l-Hikâyâtî'l-
Müstağrebe**, Thk. Abdüluzza b. Abdurrahman Şâkir,
1. Baskı, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1437/2016.

**Gavâmizü'l-Esmâil'l-Mübhemeti'l-Vâkı'a fî
Mutûni'l-Ehâdîsi'l-Müsne'de**, Thk. İzzüddîn Ali es-
Seyyid, Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn, Beyrut,
Âlemü'l-Kütüb, 1407h.

**el-Menhelü'r-Revî fî Muhtasari 'Ulûmi'l-Hadîsi'n-
Nebevî**, Thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan, 2.
Baskı, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1406/1986.

Sirru Sinâ'ati'l-İ'râb, Thk. Hasan Hindâvî, 2. Baskı,
Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1413/1993.

el-Hasâis, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut,
Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y.

el-İktirâh fî Beyânî'l-Istılâh, Thk. Âmir Sabrî, Beyrut,
Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1417/1996.

el-Âhâd ve'l-Mesânî, Thk. Bâsim Ahmed Faysal el-
Cevâbire, 1. Baskı, Riyad, Dârü'r-Raye, 1411/1991.

es-Sünne, Thk. Bâsim Faysal el-Cevâbire, 1. Baskı,
Riyad, Dârü's-Sumay'î, 1419/1998.

**Behcetü'n-Nüfûs ve Tahallîhâ bi-Ma'rifeti mâ lehâ
ve mâ 'aleyhâ**, 3. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Cîl, t.y.

el-Cerh ve't-ta'dîl, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-
Osmaniyye, Beyrut, Mektebetü Dâri İhyâi't-Türâs, y.y.,
t.y.

el-İlel, Thk. Komisyon, 1. Baskı, Riyad, y.y.
1427/2006.

el-Cerh ve't-Ta'dîl, 1. Baskı, Beyrut, Dâru İhyai't-
Türâsi'l-Arabî, 1372/1952.

İbn Ebî Hâtîm er-Râzî,
Abdurrahman b. Muhammed:

İbn Ebî Hayseme, Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb:

İbn Ebî Hayseme, Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb:

İbn Ebî Hayseme, Ahmed Züheyr b. Harb:

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-‘Absî:

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed:

İbn Ebî Şeybe, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Osman:

İbn Fâris, Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ:

İbn Fâris, Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ:

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Isbahânî:

İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed:

İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed:

el-Merâsîl, Thk. İnâyet Şükrullah b. Nimetullah Kûcânî, 2. Baskı, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1418/1998.

et-Târîhu’l-Kebîr, “es-Sifru’s-Sânî”, Thk. Salâh b. Fethi Helel, 1. Baskı, Kahire, 1427/2006.

et-Târîhu’l-Kebîr, “es-Sifru’s-Sâlis”, Thk. Salâh b. Fethi Helel, 1. Baskı, Kahire, 1424/2004.

Ahbâru’l-Mekkiyyîn min Kitâbi’t-Târîhi’l-Kebîr, Thk. İsmâîl Hasan Hüseyin, 1. Baskı, Riyad, Darü’l-Vatan, 1418/1997.

el-Musannef, Thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, Cüdde, Suriye, Dârü’l-Kıble & Müessesetü Ulûmi’l-Kur’an, 1427/2006.

Müsnedü İbn Ebî Şeybe, Thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Riyad, Darü’l-Vatan, 1418/1997.

Suâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medîni, Thk. Muvaffak b. Abdullah, 1. Baskı, Riyâd, Mektebetü’l-Maârif, 1404/1984.

es-Sâhibî fî Fıkhi’l-Lügati’l-‘Arabiyye ve Mesâilîhâ ve Süneni’l-‘Arabi fî Kelâmihâ, Thk. Ahmed Sakar, Kahire, İsâ el-Bâbî el-Halebî, t.y.

es-Sâhibî fî Fıkhi’l-Lügati’l-‘Arabiyye, Thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ’, Beyrut, Mektebetü’l-Me‘ârif, 1414/1994.

Müşkilü’l-Hadîs ve Beyânuhu, Thk. Mûsâ Muhammed Ali, 2. Baskı, Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, 1405/1985.

el-Fetâvâ’l-Hadîsiyye, Beyrut, Dârü’l-Ma‘rife, t.y.

Eşrefü’l-Vesâil ilâ Fehmi’s-Şemâil, Thk. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:

Cüz'ün fî Turuki Hadîsi "Lâ Tesübbû Ashâbî", Thk. Meşhûr Hasan Âli Selmân, 1. Baskı, Amman, Dâru Ammâr, 1408/1988.

Hidâyetü's-Sârî li-Siyerî'l-Buhârî, Thk. Haseneyn Selmân Mehdî, 1. Baskı, Dımaşk, Dârü'l-Kemalî'l-Müttehide, 1432/2011.

İntikâzu'l-İ'tirâz fî'r-Redd 'ale'l-'Aynî fî Şerhi'l-Buhârî, Thk. Hamdî es-Selefî, Suhbî es-Sâmerrâî, Kahire, Riyad, Mektebetü'l-Hanci, darü'r-Rüşd 1413/1993.

el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1412h.

Lisânü'l-Mîzân, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Halep, Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, t.y.

el-Metâlibu'l-âliye bi-Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniyye, Thk. Cemâl Ferhât Sâvelî, 1. Baskı, Riyad, Dârü'l-Âsime, دار الغيث 1419/1998.

en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh, Thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr, Medine, el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1400.

en-Nüket 'alâ Sahîhi'l-Buhârî (et-Tecrîd 'ale't-Tenkîh ile birlikte), Thk. Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ali es-Sa'dîn, Ebû Temîm Nâdir Mustafa Mahmûd, 1. Baskı, Kahire, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1426/2005.

Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser, Thk. Nûreddîn İtr, Karaçi, Mektebeü'l-Büşrâ, 1432/2001.

et-Telhîsü'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'İvaz, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Ta'cîlu'l-Menfa'at bi-Zevâidi Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a, Thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1996.

- İbn Hacer, Ahmed
b. Ali b.
Muhammed el-
Askalânî:
- İbn Hacer, Ahmed
b. Ali el-Askalânî:
- İbn Hacer, Ahmed
b. Ali el-Askalânî:
- İbn Hacer, Ahmed
b. Ali el-Askalânî:
- İbn Hacer, Ahmed
b. Ali el-Askalânî:
- İbn Hacer, Ahmed
b. Ali:
- İbn Haldûn,
Abdurrahman b.
Muhammed:
- İbn Halfûn,
Muhammed b.
İsmâîl:
- İbn Hamza,
Muhammed b. Ali
el-Hüseynî:
- İbn Hamza,
Muhammed b. Ali
el-Hüseynî:
- İbn Hânî', İshâk b.
İbrâhîm en-
Nîsâbûrî:
- İbn Hazm, Ali b.
Ahmed el-
Endelüsî:
- İbn Hibbân,
Muhammed b.
Hibbân el-Bustî:
- Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi-Merâtibi'l-Mevsûfine bi't-Tedlîs**, Thk. Âsım Adullah el-Karyûtî, 1. Baskı, Amman, 1980.
- el-Ecvibetü'l-Vâride 'ale'l-Es'ileti'l-Vâfide nin Haleb**, Thk. Ebû Yahyâ el-Fîşâvî, 1. Baskı, Tanta, Darû's-Sahâbe li't-Tûras, 1412/1992.
- Havâşî Tenkîhi'z-Zerkeşî 'Ale'l-Buhârî**, Thk. Ebû Abdurrahman b. Hasan ez-Zendî el-Kürdî, Beyrut, Amman, Âlemü'l-Kütüb, ed-Dârü'l-Osmâniyye, 1429/2008.
- Tehzîbü't-Tehzîb**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'Îvaz, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Takrîbü't-Tehzîb**, Thk. Muhammed Avvâme, 3. Baskı, Halap, Dârü'r-Reşid, 1411/1991.
- Ta'likü'l-ta'lik**, Thk. Saîd Kazakî, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, & Ürdün, Dârü Ammâr, 1405.
- Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Âdil Mürşid, Ahmed Berhûm, 1. Baskı, Dımaşk, Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1434/2013.
- Mukaddimetü İbn Haldûn**, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, 1. Baskı, Dımaşk, Dârü Ya'rub, 1425/2004.
- el-Mu'lim bi Şuyûhi'l-Buhârî ve Müslim**, Thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- el-İkmâl fî Zikri men lehû fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed**, Thk. Abdullah Sürûr b. Feth Muhammed, 1. Baskı, Riyâd, Dârü'l-Livâ', 1412/1992.
- et-Tezkire bi-Ma'rifeti Ricâli'l-Kütübi'l-'Aşere**, Thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, 1. Baskı, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1418/1997.
- Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Rivâyetü İshâk b. İbrâhîm b. Hânî' en-Nîsâbûrî**, Thk. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut, el-Mektebtü'l-İslâmî, 1400h.
- el-Muhallâ bi'l-Âsâr**, Thk. Abdülgaaffâr Süleyman el-Bendârî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn**, Thk. Muhammed b. İnsân Ferhât, Beyrut, Dârü'l-Lü'lüe, 2016.

İbn Hibbân,
Muhammed b.
Hibbân el-Bustî:

İbn Hibbân,
Muhammed b.
Hibbân el-Bustî:

İbn Hibbân,
Muhammed el-
Büstî:

İbn Hişâm,
Abdalmelik:

İbn Irâk, Ali b.
Muhammed el-
Kinânî:

İbn İshâk,
Muhammed:

İbn Kâdî Şehbe,
Ebû Bekr b.
Ahmed b.
Muahmmmed:

İbn Kâni',
Abdûlbâkî:

İbn Kayyim el-
Cevziyye,
Muhammed b. Ebî
Bekr:

İbn Kayyim el-
Cevziyye,
Muhammed b. Ebî
Bekr:

İbn Kayyim el-
Cevziyye,
Muhammed b. Ebî
Bekr:

İbn Kayyim el-
Cevziyye,
Muhammed b. Ebî
Bekr:

İbn Kayyim el-
Cevziyye,
Muhammed b.
Eyyûb ez-Zür'â:

Meşâhîru 'Ulemâ'l-Emsâr, Dammam, Mektebetü'l-Cevzî, t.y.

es-Sikât, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1401h.

Sahîhu İbn Hibbân: el-Müsnedü's-Sahîh fi't-Tekâsîm ve'l-Envâ', Thk. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

es-Sîretü'n-Nebeviyye, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'Îvaz, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'l-Ubeykan, 1418/1998.

Tenzîhü's-Şerî'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ahbabî's-Şenî'ati'l-Mevzû'a, Thk. Abdulvevvâb Abdullatîf, Abdullah Muhammed es-Sıddîk, 1. Baskı, Mısır, Mektebetü'l-Kâhire, t.y.

es-Sîretü'n-Nebeviyye, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Tabakâtü's-Şâfi'iyye, 1. Baskı, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1399/1978.

Mu'cemu's-Sahâbe, Thk. Sâlih b. Sâlim el-Mısrâtî, Medine, Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1418h.

el-Furûsiyye, Thk. Meşhûr b. Hasan Âli Selmân, 2. Baskı, Hail, Dârü'l-Endelüs, 1417/1996.

Hâdî'l-Ervâh ilâ Bilâdî'l-Efrâh, Thk. Zayed b. Ahmed en-Nüşeyrî, 1. Baskı, Mekke, Daru Alemi'l-Fevaid, 1428h.

İ'lâmu'l-Muvakkî'in 'an Rabbi'l-Âlemîn, 1. Baskı, Dammam, Dâru İbni'l-Cevzi, 1423h.

el-Menârü'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Da'îf, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 11. Baskı, Beyrut, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1425/2004.

Muhtasaru's-Savâ'iku'l-Mürsele 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıla, Thk. el-Hasan b. Abdurrahman el-'Alevî, 1. Baskı, Riyad, Edvâu's-Selef, 1425/2004.

İbn Kayyim el-
Cevziyye,
Muhammed b.
Eyyûb:

İbn Kesîr, İsmâîl
b. Ömer:

İbn Kesîr, İsmâîl
b. Ömer:

İbn Kesîr, İsmâîl
b. Ömer:

İbn Kesîr, İsmâîl:

İbn Kudâme,
Abdullah b.
Ahmed b.
Muhammed:

İbn Kudâme,
Ahmed b.
Muhammed el-
Makdisî:

İbn Kurkûl,
İbrâhîm b. Yûsuf
b. İbrâhîm el-
Hamzî:

İbn Kuteybe,
Abdullah b.
Müslim:

İbn Kuteybe,
Abdullâh b.
Müslim:

İbn Ma'în, Ebû
Zekeriyyâ Yahyâ:

İbn Ma'în, Ebû
Zekeriyyâ Yahyâ:

İbn Ma'în, Ebû
Zekeriyyâ Yahyâ:

Tehzîbü's-Sünen, Thk. İsmâîl b. Gâzî Merhabâ, 1. Baskı, Riyad, Dârü'l-Ma'rife, 1428/2007.

el-Bidâye ve'n-Nihâye, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Giza, dârü hacar, 1418/1997.

İhtisâru 'Ulûmi'l-Hadîs, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad, Darü'l-Meyman, 1431/2013.

Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm, Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Muhammed Fazl el-Âcmâvî, Ali Ahmed Abdalbâkî, 1. Baskı, Kahire, Müessesetu Kurtuba, Mektebetü'l-Evladi's-Şeyh li't-Tûras, 1421/2000.

es-Sîretü'n-Nebeviyye, Thk. Mustafa Abdolvâhid, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1396/1976.

es-Şerhu'l-Kebîr, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Giza, dârü hacar 1415/1995.

el-Muğnî, Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 5. Baskı, Riyad, Dâru âlemi'l-kütüb, 1426/2005.

Metâli'u'l-Envâr 'alâ Sıhâhi'l-Âsâr, 1. Baskı, Thk. Dârü'l-felâh, Katar, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1433/2012.

Garîbu'l-Hadîs, Thk. Abdullah el-Cebûrî, 1. Baskı, Matbaatu'l-'Ânî, Bağdat, 1397h.

Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs, 2. Baskı, Riyad, Kahire, Dârü İbni'l-Kayyim & Dârü İbn Affân, 1430/2009.

Ma'rifetü'r-Ricâl li Yahyâ b. Ma'în Rivâyetü İbn Muhriz, Thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr, Dımaşk, 1405/1985.

Min Kelâmi Ebî Zekeriyya Yahyâ b. Ma'în fî'r-Ricâl, Rivâyetü Ebî Hâlid ed-Dekâk Yezîd b. el-Heysem b. Tahmân, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, Dımaşk, Beyrut, el-Mecmaü'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1400.

Târîhu İbn Ma'în (Rivâyetu't-Devrî), Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, Mekke, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, 1399/1979.

İbn Ma‘în, Ebû
Zekerıyyâ Yahyâ:

İbn Mâce,
Muhammed b.
Yezîd el-Kazvînî:

İbn Manzûr,
Muhammed b.
Kerem:

İbn Mende,
Abdurrahman b.
Muhammed b.
İshâk:

İbn Mende,
Muhammed b.
İshâk:

İbn Mende,
Muhammed b.
İshâk:

İbn Nâsiruddîn ed-
Dîmaşkî:

İbn Nâsiruddîn,
Muhammed b.
Abdullah:

İbn Nukta,
Muhammed
Abdulganî el-
Hanbelî:

İbn Receb,
Abdurrahman b.
Ahmed el-
Hanbelî:

İbn Receb,
Abdurrahman b.
Ahmed el-
Hanbelî:

İbn Receb,
Abdurrahman b.
Ahmed:

İbn Rüşd, Ebû'l-
Velîd Muhammed
b. Ahmed:

**Târîhu Osmân b. Sa‘îd ed-Dârimî ‘an Ebî Zekerıyyâ
Yanyâ b. Ma‘în**, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf,
Dîmaşk, Beyrut, Dârü'l-Me‘mûn li't-Türâs, t.y.

Sünenü İbn Mâce, Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî, 1.
Baskı, Riyad, t.y.

Lisânü'l-‘Arab, Dârü'l-Me‘ârif, Kahire, t.y.

**el-Müstahrec min Kütübi'n-Nâs li't-Tezkire ve'l-
Müstatref min Ahvâli'n-Nâs**, Thk. Âmir Hasan Sabrî,
Bahreyn, Vizâratü'l-Adl ve's-Suûni'l-İslâmiyye, t.y.

Esâmî Meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî, Thk. Nazar
Muhammed el-Firyâbî, Riyad, Darü'l-Kevser,
1412/1991.

Şurûtu'l-Eimme, Thk. Abdurrahman b. Abdulcebbâr
el-Feryevai, 1. Baskı, Riyad, Dârü'l-Müslim, 1416/1995.

**İthâfu's-Sâlik bi-Ruvâti'l-Muvatta' ‘ani'l-İmâm
Mâlik**, Thk. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî, 1. Baskı, Kahire,
el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1426/2006.

Tuhfetü'l-Ahbârî bi-Tercümeti'l-Buhârî, Thk. eş-
Şeyh Muhammed el-‘Acemî, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-
İslâmiyye, 1430h.

et-Takyîd li Ma‘rifeti's-Sünen ve'l-Mesânîd, Thk.
Şerîf b. Sâlih et-Teşâdî, 1. Baskı, Lübnan, Dârü'n-
Nevâdir, 1435/2014.

Fethü'l-Bârî, Thk. Mecdî b. Abdülhalik Şafîi... [ve
öte.], 1. Baskı, Medine, Mektebetü'l-Gurabai'l-
Eseriyye, 1417/1996.

Şerhu ‘İleli't-Tirmizî, Thk. Hammam Said, 2. Baskı,
Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2001.

Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem, Thk. Şuayb Arnaût &
İbrahim Hâbis, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı,
1997 1419.

Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid, Thk.
Mâcid el-Hamevî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü İbn Hazm,
1416/1995.

İbn Sa‘d,
Muhammed ez-
Zührî:

İbn Sa‘îd, Ali b.
Mûsâ el-Mağribî
el-Endelüsî:

İbn Seyyidinnâs,
Muhammed b.
Muhammed:

İbn Sîde, Ali b.
İsmâîl:

İbn Şâhîn, Ömer
b. Ahmed b.
Osman:

İbn Tağrıberdî,
Yûsuf el-Atabekî:

İbn Tahmân,
İbrâhîm el-Herevî:

İbn Teymiyye,
Ahmed b.
Abdulhalîm:

İbn Teymiyye,
Ahmed b.
Abdulhalîm:

İbn Teymiyye,
Ahmed b.
Abdulhalîm:

İbn Teymiyye,
Ahmed b.
Abdulhalîm:

İbn Ubeyd,
Muhammed b.
Abdülkerîm:

İbn Yûnus,
Abdurrahman b.
Ahmed es-Sadeffî:

İbnü’ d-Darîs,
Muhammed b.
Eyyûb:

İbnü’ d-Devâlibî,
Ali b.
Abdülmuhsin b.

et-Tabakâtü’l-Kebîr, Thk. Ali Muhammed Ömer,
Kahire, Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001.

el-Muğrib fî Hule’l-Mağrib, Thk. Şevkî Dayf, 1.
Baskı, Kahire, Dâru’l-Me‘ârif, 1955.

‘Uyûnu’l-Eser, Thk. Muhammed el-Hatrâvî,
Muhyiddîn Mestû, Medine, Dimaşk, Beyrut, Dârü’t-
Tûras, Dârü İbni’l-Esîr, 1992.

el-Muhkem ve’l-Muhîtu’l-A‘zam, Thk. Abdulhamîd
Hindâvî, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2000.

et-Tergîb fî Fedâilî’l-A‘mâl ve Sevâbi Zâlik, Thk.
Sâlih Ahmed Muslih el-Va‘îl, 1. Baskı Riyad, Dâru
İbni’l-Cevzi, 1415/1995.

en-Nücûmu’z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve’l-Kâhire,
Vezâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâdî’l-Kavmî, Mısır,
Vizâratü’s-Sekâfe ve’l-İrşâdî’l-Kavmî, 1929.

Meşyehatü İbn Tahmân, Thk. Muhammed Tâhir
Mâlik, Dimaşk, Matbuatu Mecmai’l-Lugati’l-
Arabiyye, 1403/1983.

Der’u Teâruzi’l-‘Akl ve’n-Nakl, Thk. Muhammed
Reşâd Sâlim, 2. Baskı, Riyad, Câmiatü’l-İmam
Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.

İkâmetü’ d-Delîl ‘alâ Butlânî’t-Tahlîl, Thk. Hamdî
Abdulmecîd es-Seleffî, el-Mektebetü’l-İslâmî, y.y.,
1418/1998.

Mecmû’u’l-Fetâvâ, Thk. Abdurrahman b. Muhammed
b. Kâsım, Mekke, er-Riâsetü’l-Âmme li Şuûni’l-
Haremeyni’ş-şerîfeyn, t.y.

**İktizâu’s-Sirâti’l-Müstakîm li-Muhâlefeti Ashâbi’l-
Cahîm**, Thk. Nâsır b. Abdülkerîm el-‘Akl, 7. Baskı,
Beyrut, Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, 1419/1999.

**Tahrîcu’l-Ehâdîsi’l-Merfû‘ati’l-Müsennede fî
Kitâbi’t-Târîhi’l-Kebîr**, 1. Baskı, Riyad,
Mektebetü’r-Rüşd, 1420/1999.

Târîhu İbn Yûnus es-Sadeffî, Thk. Abdülfettâh Fethî
Abdülfettâh, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-
‘İlmiyye, 1421/2000.

**Fedâilu’l-Kur’ân ve-mâ Ünzile minel-Kur’ân bi-
Mekke ve-mâ Ünzile bi’l-Medîne**, Thk. Urve Bedîr, 1.
Baskı, Dimaşk, Dârü’l-Fikr, C. V, 1408/1987.

Tercümetü’l-İmâmi’l-Buhârî, Thk. Abdurrahîm
Muhammed Yûsufân, Riyad, Ataatu’l-İlm, t.y.,
(<https://www.bukhari-pedia.net/library>).

Abdüddâim el-
Hanbelî:

İbnü'l-‘Îmâd,
Abdulhayy:

İbnü'l-Arabî, Ebû
Bekr Muhammed
b. Abdullah:

İbnü'l-Arabî, Ebu
Bekr:

İbnü'l-Bahterî,
Muhammed b.
Amr el-Bahterî el-
Bağdâdî el-
Bezzâz:

İbnü'l-Ca'd, Ali b.
el-Ca'd b. Ubeyd
el-Cevherî el-
Bağdâdî:

İbnü'l-Cârûd,
Abdullah b. Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb, Thk. Mahmûd el-Arnaût, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.

Ahkâmu'l-Kur'ân, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1424/2003.

Sirâcü'l-Mürîdîn fî Sebîli'd-Dîn, Thk. Abdullah et-Tevrâtî, Tanca, Beyrut, Darü'l-Hadisi'l-Kettaniyye, 1438/2017.

el-Müntekâ mine's-Sâdisi 'Aşere min Hadîsi İbni'l-Bahterî (el-Matbû' Dımna Mecmû'in fîhi Musannefâtü Ebû Ca'fer b. el-Bahterî), Thk. Nebîl Saduddîn Cerrâr, 1. Baskı, Lübnan, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2001.

Müsnedü İbni'l-Ca'd, Thk. Âmir Ahmed Haydar, 1. Baskı, Beyrut, Müessetü Nâdir, 1410/1990.

el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsnede 'an Resûlillahi (s.a.v.), Thk. Merkezü'l-Buhûs ve takniyyeti'l-ma'lûmât, 1. Baskı, Kahire, Beyrut, Darüt-Tahsil, 1435/2014.

Âfetü Ashâbi'l-Hadîs, işraf Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cureysi, Riyad, Darü'l-Eluke li'n-Neşr, 2015/1436.

Garîbu'l-Hadîs, Thk. Abdulmu'tî Kal'acî, Beyrut, 1405h.

Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn, Thk. Nûreddîn b. Şükrî Cîlâr, 1. Baskı, Riyad, Darü'l-Vatan, 1418/1997.

el-Mevzû'ât mine'l-Ehâdisi'l-Merfû'ât, Thk. Nûreddîn b. Şükrî Cîlâr, 1. Baskı, Riyad, Edvâu's-Selef, 1418/1997.

el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, t.y.

Sıfatü's-Safve, Thk. Mahmûd Fâhûrî, 3. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Me'ârif, 1405/1985.

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahman b.
Ali:

İbnü'l-Cevzî,
Abdurrahmân b.
Ali:

İbnü'l-Cüneyd,
İbrâhîm b.
Abdullah el-
Hatelî:

İbnü'l-Esîr, Ali b.
Muhammed el-
Cezerî:

İbnü'l-Esîr, Ali b.
Muhammed el-
Cezerî:

İbnü'l-Esîr, el-
Mübârek b.
Muhammed el-
Cezerî:

İbnü'l-Esîr, el-
Mübârek b.
Muhammed:

İbnü'l-Harrât,
Abdulah b.
Abdurrahman el-
Endelüsî el-İşbîlî:

İbnü'l-Harrât,
Abdulah b.
Abdurrahman el-
Endelüsî el-İşbîlî:

İbnü'l-Hümâm,
Kemâlüddîn
Muhammed b.
Abdülvehîd:

İbnü'l-Kattân, Ali
b. Muhammed el-
Fâsî:

İbnü'l-Kıftî, Ali b.
Yûsuf:

Telbîsü İblîs, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1948.

Telkîhu Fühûmi Ehli'l-Eser fî 'Uyûni't-Târîh ve's-Siyer, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1418/1997.

el-'İlelû'l-Mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye, Zabetehu Halil Meys, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1983/ 1403.

Suâlâtu Yahyâ b. Ma'în, Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Baskı, Medine, Mektebetü'd-dâr, 1408/1988.

Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, Thk. Ali Muhammed 'İvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

el-Kâmil fî't-târîh, Beyrut, Dârü Sâdır, 1385/1965.

en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser, Thk. Rıdvân Mâmû, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1434/2013.

Câmi'u'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Resûl, Thk. Abdulkâdir el-Arnaût, Beyrut, Mektebetü'l-Hulvânî & Matbaatü'l-Milâh & Mektebetü Dâri'l-Beyân 1389/1969.

el-Ahkâmü'l-Vustâ min Hadîsi'n-Nebî (s.a.v.), Thk. Hamdî es-Selefî, Subhî es-Sâmerrâî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1416/1995.

el-Cem' beyne's-Sahîhayn, Thk. Hamd b. Muhammed el-Gammâs, 1. Baskı, Riyad, Dârü'l-Muhakkık, 1419/1999.

Şerhu Fethi'l-Kadîr, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Beyânü'l-Vehm ve'l-Îhâm fî Kitabi'l-Ahkâm, Thk. el-Hüseyn Âyet Sa'id, 1. Baskı, Riyad, Daru Taybe, 1418/1997.

İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 1. Baskı, Kahire,

İbnü'l-Medîni, Ali
b. Abdullah:

İbnü'l-Medîni,
Ali:

İbnü'l-Mevvâk,
Muhammed b. Ebî
Yahyâ:

İbnü'l-Mülakkın,
Ömer b. Ali b.
Ahmed:

İbnü'l-Mülakkın,
Ömer b. Ali el-
Ensârî:

İbnü'l-Mülakkın,
Ömer b. Ali el-
Ensârî:

İbnü'l-Mülakkın,
Ömer b. Ali el-
Ensârî:

İbnü'l-Mülakkın,
Ömer b. Ali el-
Ensârî:

İbnü'l-Müneyyir,
Ahmed b.
Muhammed:

İbnü'n-Nedîm,
Muhammed b.
İshâk:

İbnü's-Salâh,
Osman b.
Abdirrahman eş-
Şehrezûrî:

İbnü's-Salâh,
Osman b.
Abdurrahman eş-
Şehrezûrî:

Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Müessesetü'l-Kütübî's-
Sekafiyye, 1406/1986.

el-Cüz'ü'l-Hâmis mine'l-Ehâdisi'l-Mu'allele, Thk. Hâlid b. Muhammed el-Muhtâr el-Bedâvî es-Sibâ'î, 1. Baskı, Tanca, Beyrut, Darü'l-Hadisi'l-Kettaniyye, 1438/2017.

el-İlel, Thk. Mâzin Muhammed Sersâvî, Dammam, Dâru İbni'l-Cevzi, 1426.

Buğyetü'n-Nükkâdü'n-Nakale fîmâ Ehalle bihi Kitâbu'l-Beyân ve Ağfelehu ev Eleme bihi femâ Temmemehu ve lâ Kemmelehu, Thk. Muhammed Harfâşî, 1. Baskı, Riyad, Edvâu's-Selef, 1425/2004.

el-Bedrü'l-Münîr fi tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vakia fi ş-Şerhi'l-kebîr, Thk. Mustafa Ebû'l-Gayt Abdülhay & Abdullah b. Süleymân, Riyad, Dârü'l-hicre, 1. Baskı, 2004/ 1425.

el-Mukni' fi Ulûmi'l-Hadîs, Thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüday', 1. Baskı, İhsâ, Dâru Fevvaz, 1413/1992.

et-Tavdîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh, 1. Baskı, Dimaşk, Beyrut, Dârü'n-Nevâdir, 1429/2008.

et-Telvîh ilâ Ma'rifeti Ricâli's-Sahîh, Riyad, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>).

et-Telvîh ilâ Ma'rifeti Ricâli's-Sahîh, Riyad, Ataatu'l-İlm, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>).

el-Mütevârî 'alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî, Thk. Ali Hasan Abdulhamîd, 1. Baskı, Beyrut, Ürdün, Dâru Ammar, 1411h.

el-Fihrist, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1398/1978.

Fetâvâ ve Mesâilu İbni's-Salâh fi't-tefsîr ve'l-hadîs ve'l-usûl ve'l-fıkh, Thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1. Baskı, 1986/ 1406.

Ma'rifetü Envâ'i 'İlmi'l-Hadîs, Thk. Nûreddîn İtr, Dimaşk, Dârü'l-Fikr, t.y.

İbnü's-Salâh,
Osman b.
Abdurrahman eş-
Şehrezûrî:

İbnü's-Salâh,
Osman b.
Abdurrahman eş-
Şehrezûrî:

İbnü't-Tayyib,
Ebû Abdullah
Muhammed el-
Fâsî:

İbşîhî, Şihâbuddîn
Ahmed b.
Muhammed:

İclî, Ahmed b.
Abdullah:

İd, Muhammed:

İdlîbî, Selâhuddîn:

İmtiyâz Ahmed:

İsnevî,
Abdurrahim b. el-
Hasan:

İsnevî,
Abdurrahim b. el-
Hasan:

İvazullah, Târik b.
İvazullah b.
Muhammed

İvazullah, Târik b.
İvazullah b.
Muhammed:

İvazullah, Târik b.
İvazullah b.
Muhammed:

İzziyye Ali Taha:

**Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-İhlâl ve'l-Galat ve
Himâyetühû mine'l-İşkâti ve's-Sakat**, 2. Baskı,
Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408h.

'Ulûmü'l-Hadîs, (Hâfız el-İrakî'nin Nüket'i ve el-
Askalânî'nin Nüket'i ile birlikte), Thk. Târik b.
İvazullah b. Muhammed, 1. Baskı, Riyad, Kahire, Dârü
İbni'l-Kayyim & Dârü İbn Affân, 1429/2008.

Feyzu Neşri'l-İnşirâh min Ravzi Tayyi'l-İktirâh,
Thk. Mahmûd Feccâl, 2. Baskı, Dubai, Dârü'l-Buhus
li'd-Dirasati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Tûras, 1423/2002

el-Mustatrafi fî Külli Fennin Mustazraf, Thk.
Muhammed Hayr Ta'me el-Halebî, 5. Baskı, Beyrut,
Dârü'l-Ma'rife, 1429/2008.

Ma'rifetü's-Sikât, Thk. Abdulalîm el-Bestevî, 1.
Baskı, Medine, Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.

el-İstişhâd ve'l-İhticâc bi'l-Lüga, 3. Baskı, Kahire,
Dârü's-Şarki'l-Evsat, 1988.

Menhecü'l-Buhârî ve Müslim fî İ'lâli'l-Merviyât,
Amman, Darü'l-Feth, 1435/2014.

Delâilu't-Tevsîki'l-Mübekkir li's-Sünne ve'l-Hadîs,
Tercüme: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, 1. Baskı, Karaçi,
Câmiatü'd-dirâsati'l-İslâmiyye, 1410/1990.

Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl, 1. Baskı,
Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1434/2013.

et-Temhîd fî Tahrîci'l-Furû' 'ale'l-Usûl, Thk.
Muhammed Hasan Hîtû, 2. Baskı, Beyrut,
Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.

Câmi'u'l-Mesâili'l-Hadîsiyye (Kitâbu'l-Kur'ân),
Riyad, Kahire, Dârü İbn Affan, 1427/2006.

el-İrşâdât fî Takvîyeti'l-Ehâdis bi's-Şevâhid, 1.
Baskı, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1417/1998.

**Şerhu'l-Elfiyyeti'l-Hadîsiyye (Lügatü'l-
Muhaddisu'l-Kübrâ)**, 1. Baskı, Kahire, Dârü Bilâl b.
Rebâh, 1434/2013.

“Min İftirâati'l-Müsteşrikîn havle'r-Rıhle fî Talebi'l-
Hadîs”, **Mecelletü Menâri'l-İslâm**, Sayı: X, Yıl: 14,
1409/1989.

Kâdî İyâz, Ebu'l-
Fadl İyâz b. Mûsâ
el-Yahsubî:

Kâdî İyâz, Ebu'l-
Fadl İyâz b. Mûsâ
el-Yahsubî:

Kâdî İyâz, İyâz b.
Mûsâ,

Kâdî İyâz, İyâz b.
Mûsâ:

Kâdî İyâz, İyâz b.
Mûsâ:

Kalkaşandî,
Ahmed b. Ali:

Kandehlevî,
Muhammed
Zekeriyyâ:

Kandehlevî,
Muhammed
Zekeriyyâ:

Kandemir, M.
Yaşar:

Kandemir, M.
Yaşar:

Karakaş, Ali:

Kastallânî, Ahmed
b. Muhammed el-
Hatîb:

Kebş, Mahmûd
Muhammed:

Kelâbâzî, Ahmed
b. Muhammed:

İkmâlû'l-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim, Thk. Yahyâ
İsmâîl, 1. Baskı, Mansure, Dârü'l-Vefâ, 1419/1998.

eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ (s.a.v.), Thk.
üseyin Abdülhamid Nîl, Beyrut, Şeriketü'l- Erkam b.
Ebi'l-Erkam, t.y.

**Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-
Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik**, Thk. Abdulkâdir es-
Sahrâvî, 2. Baskı, Ribat, el-Matbaatü'l-Melikiyye,
1388/1968.

el-İlmâ' fî Zabti'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ', Thk.
Muhammed b. Ali es-Savma'î el-Beydânî, 1. Baskı,
y.y., 1438h.

Meşâriku'l-Envâr 'alâ Sıhâhi'l-Âsâr, Thk. Sâlih
Ahmed eş-Şâmî, 1. Baskı, Dımaşk, Darü'l-Kalem,
1433/2012.

Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ, Ta'lik: Muhammed
Hüseyin Şemüddîn, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,
1407/1987.

el-Ebvâb ve't-Tercâcim li-Sahîhi'l-Buhârî, Thk.
Velîyüddin b. Takiyüddin en-Nedvî, 1. Baskı, Beyrut,
Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1433/2012.

**el-Kenzü'l-Mütevârî fî Me'âdini Lâmi'i'd-Derârî ve
Sahîhi'l-Buhârî**, Müessesetü'l-Cilî'l-İslâmiyye, y.y.,
1420h.

Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?, İstanbul:
Tahlil Yayınları, 2019.

“Sahîhayne Yöneltilen Tenkidlerin Değeri”, **Sünnetin
Dindeki Yeri**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.

Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin, İstanbul: Ensar
Neşriyat, 2017.

İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Thk.
Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, 1. Baskı, Beyrut,
Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.

**Me'âlimu Usûli'l-Fıkh 'inde'l-İmâmi'l-Buhârî fî'l-
Câmi'i's-Sahîh**, Mekke, Dârü Tayyibeti'l-Hadrâ,
1440/2019.

**el-Hidâye ve'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ehli's-Sika ve's-
Sedâd Ellezîne Ahrece lehümü'l-Buhârî fî Câmi'ihî
“el-Ma'rûf bi-Ricâli Sahîhi'l-Buhârî”**, Thk.
Abdullah el-Leysî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife,
1407/1987.

Kelâbâzî,
Muhammed b. Ebî
İshâk:

Kendo,
Muhammed İshâk:

Keşmîrî,
Muhammed
Enver:

Keşşî (veya
Kissî), Add b.
Humeyd:

Kettânî,
Muhammed
Abdulhayy b.
Abdulkebîr:

Kettânî,
Muhammed b.
Ca'fer:

Kılıçlı, Mustafa:

Kirmânî,
Muhammed b.
Yûsuf:

Kudâ'î,
Muhammed b.
Abdullah b. Ebî
Bekr İbnü'l-Ebâr:

Kudât, Emîn
Muhammed:

Kudât,
Muhammed
Selmân:

Kudât, Şeref
Mahmûd; Kofi,
Hamîd:

Kureşî,
Abdulkâdir b.
Muhammed:

Kurtubî, Ahmed b.
Ömer:

Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi-Me'âni'l-Ahyâr, Thk. Muhammed Hasan İsmâîl, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.

Menhecü İbn Hacer el-'Askalânî fi'l-'Akîde min Hilâli Kitâbi Fethi'l-Bârî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, t.y.

Feyzü'l-Bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî ve ma'ahu Hâşiyetü'l-Bedri's-Sârî li-Muhammed Bedr el-Mîrtehî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2005.

el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd, Thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî, 2. Baskı, Riyad, Dâru Belensiye, 1423/2002.

Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemma bi't-Terâtibi'l-İdâriyye, Thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, Şeriketü'l- Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.

er-Risâletü'l-Mustatrefe li-Beyânî Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe, 5. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1993.

Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

el-Kevâkibu'd-Derârî (Buhârî'nin Sahîh'i ile birlikte), 2. Baskı, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1401/1981.

et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla, Thk. Abdusselâm el-Herrâs, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

et-Tahvîl fi Sahîhi'l-Buhârî ve Menhecuhu fihi bahs, Mecelletü Dirâsât fi'l-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Cilt: 22, Sayı: 4, 1995.

Kütübü İ'râbi'l-Hadîsi'n-Nebevî: Ta'rîf, Tahlîl ve Mütâba'a, Amman, Cüheyne, 2010.

"el-Müdreç ve 'Alâkatuhu bi-Mebâhisi'l-Mustalahi'l-Uhrâ", **Mecelletü Ebhâsi'l-Yermûk**, Câmi'atü'l-Yermûk, Cilt: IX, Sayı: A, 2003.

el-Cevâhiru'l-Muziyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, Giza, Dâru Hacer, 1413/1993.

el-Müfhim li-mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim, Thk. Muhyiddîn Mestû, Yûsuf Büdeyvi, Ahmed es-

Kurtubî, Ebü'l-
'Abbâs:

Kurtubî,
Muhammed b.
Ahmed:

Kutbuddîn el-
Halebî,
Abdulkerîm b.
Abdunnûr b.
Münîr:

Kutbuddîn el-
Halebî,
Abdulkerîm b.
Abdunnûr b.
Münîr:

Kuzudişli, Bekir:

Kuzudişli, Bekir:

Kuzudişli, Bekir:

Kürani, Ahmed b.
İsmâîl:

Lâhim, İbrâhîm b.
Abdullah:

Lâlekâî, Ebu'l-
Kâsım Hibetullah
b. el-Hasan b.
Mansûr:

Leknevî, Ebü'l-
Hasenât
Muhammed
Abdülhayy:

Mahallî,
Celâlüddîn
Ahmed b. Ahmed:

Mahfûz, Bûcum'a:

Seyyid, Mahmûd Bezzâl, 1. Baskı, Dımaşk, Beyrut,
Dâru İbn Kesir, Darü'l-Kelimi't-Tayyib, 1417/1996.

İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve Beyânu Garîbihi, Thk.
Rıf'at Fevzî Abdulmuttalib, Dımaşk, Dârü'n-Nevâdir,
1426/2002.

el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân, Thk. Muhammed
Rıdvân 'İreksûsî, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-
Risâle, 1427/2006.

el-Bedrû'l-Münîrû's-Sâri', Thk. Abdülcevâd
Hammâm, Riyad, Ataatu'l-İlm, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>).

el-Mevridü'l-'Azbü'l-Henî fi'l-Kelâm 'ale's-Sîre, 1.
Baskı, Beyrut, Dârü'n-Nevâdir, 1325/2014.

"Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye...' Hadisinin
Rivayet Seyri", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2008, Cilt:
VI, Sayı: 1, ss. 71-110.

Hadis Rivayetinde Aile İsnadları, İstanbul, İham-
İşaret Yayınları, 2007.

Hadis Tarihi, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017.

el-Kevserü'l-Cârî ilâ Ehâdîsi'l-Buhârî, Thk. Ahmed
'Azv İnâyet, 1. Baskı, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-
Arabî, 1429/2008.

Mukârenetü'l-Merviyât, Beyrut, Müessesetü'r-
Reyyan, 1433/2012.

Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a, Thk.
Neş'et Kemâl el-Mısrî, sanaa, İskenderiyye, Dârü'l-
Basîra & Dârü'l-Âsâr, 2001.

el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye, Thk.
Muhammed Bedrüddîn Firâs en-Na'sânî, Kahire,
Matbaatü's-Saade, 1324h.

el-Bedrû't-Tâli' fî Halli Cem'i'l-Cevâmi', Thk.
Murtezâ Ali b. Muhammed el-Muhammedî ed-
Dâğıstânî, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle,
1426h.

**el-Ehâdîsü'l-Mükerrere fî Sahîhi'l-Buhârî Metnen
ve Seneden: Cem' ve Dirâse**, (Yüksek Lisans Tezi),

- Câmi‘atü’l-Emîr Abdülkâdir li’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye, Cezayir, 2013.
- Makdisî, Ali b. el-Mufaddal: **Kitâbu’l-Erba‘în el-Mürettebetü ‘alâ Tabakâtî’l-Erba‘în**, Thk. Muhammed Sâlim b. Muhammed b. Cem‘ân el-Abbâdî, Riyad, Edvâu’s-Selef, 1. Baskı, 2003.
- Makdisî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Müflih: **el-Âdâbü’s-Ser‘iyye**, Thk. Şu‘ayb el-Arnaût, Ömer el-Kayyâm, 3. Baskı, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1419/1999.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir: **el-Cem‘ beyne Ricâli’s-Sahîhayn**, Haydarabad, Haydarabad, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1371h.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir: **Ma‘rifetü’t-Tezkire fi’l-Ehâdisi’l-Mevzû‘a**, Thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekafiyye, 1406/1985.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir: **Şurûtu’l-Eimmeti’s-Sitte (Selâsü Resâil fi ‘İlmi Mustalahi’l-Hadîs içinde)**, Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, 2. Baskı, Beyrut, Mektebü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, 1426/2005.
- Mâlibarî, Hamza: **el-Muvâzene beyne’l-Mütekdimmîn ve’l-Müteahhirîn fi Tashîhi’l-Ehâdis ve Ta‘lîlihâ**, 2. Baskı, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Mâlik b. Enes: **el-Muvatta’ (Şeybânî Rivayeti)**, Thk. Abdülvehhâb b. Abdullatîf, 4. Baskı, Kahire, Lecnetü ihyâi’t-türâs, 1414/1994.
- Mâlik b. Enes: **el-Muvatta’**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, 2. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1417/1997.
- Mâlik b. Nebî: **ez-Zâhiretü’l-Kur‘âniyye**, Arapçaya Çev: Abdussabur Şâhin, 4. Baskı, Dımaşk, Dârü’l-Fikir, 1420/2000.
- Mansûr, Ahmed Abdullah: **Menhecü’l-İmâmi’l-Buhârî fi’t-Ta‘lîl min Hilâli’t-Târîhi’l-Kebîr**, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Margoliouth, David S.: **The Early Development of Mohammedanism**, lectures delivered in the University of London, May and June 1913.
- Masarve, Semîh Rızâ: **Ziyâdetü’s-Sika ‘inde’l-İmâm el-Buhârî**, (Yüksek Lisans Tezi), Nablus, Câmi‘atü’n-Necâh el-Vataniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, 2016.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed: **el-Hâvi’l-Kebîr**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed ‘İvaz, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1414/1994.

Mâzirî,
Muhammed b. Ali
b. Ömer:

Me'rebî, Ebu'l-
Hasan Mustafa b.
İsmâîl es-
Süleymânî:

Mecdî b.
Muhammed b.
Arafât:

Mehmed Said
Hatiboğlu

Mekkî, Ebû Tâlib
Muhammed b. Ali
b. Atiyye:

Menûfî, Ali b.
Muhammed:

Mizzî, Yusuf b.
Abdurrahman:

Mizzî, Yusuf b.
Abdurrahman:

Molla Hâtır, Halîl
İbrâhîm:

Mu'allimî,
Abdurrahman b.
Yahyâ el-Yemânî:

Mu'allimî,
Abdurrahman b.
Yahyâ:

Mu'allimî,
Abdurrahman b.
Yahyâ:

Muhammed
Abdulbâkî

Muhammed
Abdurrezzâk er-
Ru'ûd:

el-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim, 1. Baskı, Tunus, el-
Müessesetü'l-Vataniyye & Beytü'l-hikme, 1991.

**İthâfu'n-Nebîl bi-Ecvibeti Es'ileti 'Ulûmi'l-Hadîs
ve'l-İlel ve'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, 2. Baskı, Acman,
Mektebetü'l-Furkân, 1421/2000.

İs'âfu'l-Kârî bi-Mu'cemi Şuyûhi'l-İmâmi'l-Buhârî,
1. Baskı, Kahire, Cüdde, Mektebetu İbn Teymiyye,
Mektebetül İlim, 1416h.

**Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik
Eleştirileri, Hadis Tedkikleri**, Ankara: Otto, 2012.

Kûtu'l-Kulûb, Thk. Mahmûd İbrâhîm er-Rıdvânî, 1.
Baskı, Kahire, Darü't-Türas, 1422/2001.

Me'ûnetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-Buhârî, Thk. Süleyman
b. Abdullah b. Hammûd, 1. Baskı, Riyad, Darü'l-
Asime, 1436/2015.

Tehzîbü'l-Kemâl, Thk. Beşşâr 'Avâd Ma'rûf, 1. Baskı,
Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Tuhfetü'l-Eşrâf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf, Thk.
Abdussamed Şerefüddîn, 2. Baskı, Beyrut, el-
Mektebetü'l-İslâmî, 1403h.

Mekânetü's-Sahîhayn, 1. Baskı, Kahire, 1402h.

el-Envâru'l-Kâşife, Beyrut, 'Âlemü'l-Kütüb,
1406/1986.

**el-Mukaddimât ve mâ ileyhâ (Mukaddimetü
Tahkîki'l-İkmâl li-İbn Mâkûlâ)**, Thk. Ali
Muhammed el-'Umrân, 1. Baskı, Mekke, Dâru
Alemi'l- Fevâid, 1434h.

et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl,
Thk. Ali Muhammed el-'Umrân, Muhammed Ecmel el-
İslâhî, 1. Baskı, Mekke, Dâru Alemi'l- Fevâid, 1434h.

**el-Fevâidü'l-Hadîsiyye li'l-İmâmi'z-Zehebî fî Siyeri
A'lâmi'n-Nubelâ**, 1. Baskı, Medine, Dımaşk, Darü'l-
Meymene, 1438/2017.

"el-Müddrec fi'l-Hadîsi's-Şerîf Mefhûmuhu ve Dirâse
'ale'n-Nemâzic min Sahîhi'l-Buhârî", **Mecelletü's-
Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye**, Cilt: 18, Sayı: 53,
2003.

Muhammed
Ahmed
Muhammed:

Muhammed b.
Abdilerim b.
Ubeyd:

Buhârâ fî Sadri'l-İslâm, 1. Baskı, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1413/1992.

Rivâyâtü ve nusehi'l-Câmii's-Sahîh li'l-İmam Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, Mekke, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, t.y.

Muhammedî,
Abdulkâdir
Mustafa
Abdurezzâk:

Murâdî, Hasan b.
Kâsım b.
Abdullâh b. Ali:

Mustafa b. İsmâîl,
Ebu'l-Hasan:

Muvaffak b.
Abdulkâdir:

Mübârekfûrî,
Abdüsselâm:

Mübârekfûrî,
Muhammed b.
Abdurrahman:

Mübârekfûrî,
Safiyyurrahman:

Mübârekfûrî,
Ubeydullah b.
Muhammed b.
Abdüsselâm b.
Hân er-Rahmânî:

Mücâhid b. Cebr:

Mühelleb b. Ebî
Sufra:

Münâvî,
Muhammed
Abdurrauf:

eş-Şâz ve'l-Münker ve Ziyâdetü's-Sika (Müvâzene beyne'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn), 1. Baskı, Beyrut, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî, Thk. Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzıl, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.

Şifâu'l-'Alîl bi-Elfâzi ve Kavâ'idî'l-Cerh ve't-Ta'dîl, 1. Baskı, Kahire, Cüdde, Mektebetü İbn Teymiyye, Mektebetül İlim, 1411/1991.

Tevsîku'n-Nusûs ve Zabti'hâ 'inde'l-Muhaddisîn, Mekke, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, el-Mektebetü'l-Bağdâdiyye, Beyrut, 1414/1993.

Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî (Seyyidü'l-Fukahâ ve İmâmu'l-Muhaddisîn), Thk. Abdulalîm el-Bestevî, 1. Baskı, Dârü Alemlî'l-Fevaid Mekke, 1422h.

Fevâid fî 'Ulûmî'l-Hadîs ve Kütübîhi ve Ehlihi, Thk. Abdulazîm Abdulalîm el-Büstî, 1. Baskı, Riyad, Dârü'l-Minhâc, 1431h.

er-Rahîku'l-Mahtûm, Beyrut, Dârü İhyâi't-Türâs, t.y.

Mir'âtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîh, 3. Baskı, Hint, İdâratü'l-buhûsi'l-ilmiyye ve'd-da've ve'l-iftâ el-Câmiatü's-Selefiyye, 1404/1984.

Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr, Thk. Abdurrahman et-Tahir, Muhammed es-Sûretî, Beyrut, el-Menşuratü'l-İlmiyye t.y.

el-Muhtasarü'n-Nasîh fî Tehzîbi'l-Kitâbi'l-Câmi'i's-Sahîh, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Riyad, Dârü Ehli's-Sünne & Dârü't-Tevhîd, 1430/2009.

el-Yevâkîf ve'd-Dürer fî Şerhi Nuhbeti İbn Hacer, Thk. el-Murtezâ ez-Zeyn Ahmed, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.

Münzirî,
Abdulazîm b.
Abdulkavî:

Münzirî,
Abdulazîm b.
Abdulkavî:

Müslim İbnü'l-
Haccâc:

Müslim İbnü'l-
Haccâc:

Müslim İbnü'l-
Haccâc:

Müslim İbnü'l-
Haccâc:

Nâcî Ma'rûf:

Narşahî, Ebû Bekr
Muhammed b.
Ca'fer:

Nassâr, Hüseyin:

Nazlıgül, Hâbil:

Nedvî, Süleymân
el-Hüseyinî:

Nedvî,
Takiyyuddîn:

Nesâî, Ahmed b.
Şu'ayb:

Nesâî, Ahmed b.
Şuayb:

Nevâl bint Hasan
b. Süleyman el-
Gannâm:

Cevâbu'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdulazîm el-Münzirî el-Mısırî 'alâ Es'iletin fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl, i'tena bih Abdülfettah Ebû Gudde. 1. Baskı, Halep, Mektebü'l-Matbuatî'l-İslamiyye, 1411h.

Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd, Thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, 1. Baskı, Riyad, Dârü'l-Ma'rife, 1431/2010.

el-Künâ ve'l-Esmâ, Thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. Baskı, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye el-Meclisü'l-İlmî, İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, 1404/1984.

Ricâlu 'Urve b. ez-Zübyer ve Cemâ'atün mine't-Tâbi'în ve Gayrihim, Thk. Hüseyin Ali el-Cebbûrî, 1. Baskı, Dimaşk, Dârü'l-Farabi, 1426/2004.

Sahîhu Müslim, Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, 1. Baskı, y.y., 1374/1991.

et-Temýz, Thk. Sâlih b. Ahmed b. Sâbit Deyyân, 1. Baskı, Beyrut, Mektebetü'l-İmâmî'l Elbânî Dâru İbn Hazm, 1430/2009.

'Ulemâ' Yünsebüne ilâ Müdünin A'cemiyye ve hümin Erûmetin 'Arabiyye, Bağdat, Matbaatü'l-Hükûme 1385/1965.

Târîhu Buhârâ, Thk. Emîn Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, 3. Baskı, Kahire, el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, t.y.

el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve Tatavvuruhu, 4. Baskı, Kahire, Dârü Mısır, 1408/1988.

"Buhârî ve Müslim'in Sahihleri Arasında Bir Mukayese", Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-569) -Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran 1987, 1996, ss. 165-170.

Meşâyihu'l-İmâm Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, 1. Baskı, Lucknow, el-Ma'hedü'l-Alî li'd-Dirasati's-Şer'iyye -Nedveti'l-Ulema-, 1437/2015.

el-İmâmu'l-Buhârî: İmâmu'l-Huffâz ve'l-Muhaddisîn, 4. Baskı, Dimaşk, Dârü'l-Kalem, 1415/1994.

ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn, Thk. Mahmûd İbrahim Zâyed, 1. Baskı, Halep, Dârü'l-Vai, 1396h.

Sünen-i Nesâî, tahric Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, İ'tenâ bihi Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, 1. Baskı, y.y., t.y.

İstidrâkâtü's-Sahâbe fi'r-Rivâye, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1431h.

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Nevevî, Yahyâ b.
Şeref:

Osmânî, Şebbîr
Ahmed:

Ömerî, Ekrem
Ziyâ:

Özbekistanlı
Âlimlerden Bir
Heye

Özdemir,
Mehmet:

Özkan, Halit

Özpınar, Ömer:

Özpınar, Ömer:

Öztürk, Mustafa:

Mâ Temessü İleyhi Hâcetü'l-Kârî li-Sahîhi'l-İmâmî'l-Buhârî, Thk. Ali el-Halebî, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.

el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî, Thk. Muhammed Necîb el-Mutî'î, Cüdde, Mektebetü'l-İrşad, t.y.

el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc, Thk. Abdülkerim b. Ali b. Muhammed Nemle Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.

Ravzatu't-Tâlibîn ve 'Umdetü'l-Müftûn, Thk. Züheyr eş-Şâvîş, 3. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, Dimaşk, Amman, 1412/1991.

et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ehâdîsi'l-Beşîr en-Nezîr, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'l-Me'ârif, 1431/2010.

et-Telhîs Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî, Thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, Riyad, Daru Taybe, 1429/2008.

Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lügât, Thk. Ali Muhammed 'Îvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'n Nefâis, 1426/2005.

Mebâdiu İlmi'l-Hadîs ve Usûlihi, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, 5. Baskı, Halep, Beyrut, Mektebü'l-Matbuatî'l-İslamiyye, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1440/2018.

es-Sîretü'n-Nebeviyyeti's-Sahîha, Medine, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1994.

Nur min ameki'l-Kurun İmam Buhârî, Taşkent, eş-Şark li'n-Neşr ve'Tıbaa, 1998.

“Müvelledûn”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII, ss. 228-229.

: “Tedvin Tarihinde Emevi Sarayı ve Zühri'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebu Hamza Nüşhası”, **Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2012, Cilt: XVII, Sayı: 32, ss. 1-37.

Hadis Edebiyatının Oluşumu, Ankara, 2013.

Hız. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-Hadîs İlmi), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

“Hadis Rivâyetinde Telkin Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, 2013, Cilt: XIII, Sayı: 2, ss. 107-124.

Öztürk, Mustafa:

Râfî'î,
Abdulkerîm b.
Muhammed:

Râmihürmüzî,
Hasan b.
Abdurrahman:

Râzî, Fahreddîn
Muhammed b.
Ömer b. el-Hasan:

Rebbâh,
Muhammed b.
Halîfe:

Reslân,
Muhammed b.
Sa'îd:

Rızâ, Muhammed
Reşîd:

Ruveytî', Hâlid:

Rûyânî,
Muhammed b.
Hârûn:

Sa'îd, Hemâm
Abdurrahim:

Sa'îdî, Hasan
Fevzî:

Sabbâğ,
Muhammed:

Sabbân,
Muhammed b.
Ali:

Sabrî, Âmir
Hasan:

Safedî, Salâhuddîn
Halîl b. Aybeg:

Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri (Hicri I. ve II. Asır), İstanbul: Yedirenk, 2012.

et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn, Thk. Azîzullah el-
'Utâridî, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987.

el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î, Thk.
Muhammed Muhibbuddîn el-Hatîb, 1. Baskı, Kahire,
Dârü'z-Zehâir, 1437/2016.

el-Mahsûl, 3. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle,
1418/1997.

**Delâletü'l-'Akl 'alâ Sübûti's-Sünneti'n-Nebeviyye
min Ciheti'n-Nakl ve'r-Rivâye**, 1. Baskı, Riyad,
1439h.

Zevâbitü'-Rivâye 'inde'l-Muhaddisîn, Riyad,
Kahire, Dâru Edvâu's-Selef, Dâru'l-Furkân, 1. Baskı,
1432/2011.

Tefsîrü'l-Menâr, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme
li'l-Kitâb, y.y., 1990.

“Rivâyetü'l-Hadîs ve'l-Eser bi'l-Ma'nâ”, **Mecelletü'l-
Cem'iiyyeti'l-Fıkhiyyeti's-Su'ûdiyye**, Riyad, 1439h.

Müsnedü'r-Rûyânî, Thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, 1.
Baskı, Riyad, Müessesetu Kurtuba, 1416/1995.

el-Fikrî'l-Menhecî 'inde'l-Muhaddisîn, 1. Baskı,
Riyad, el-Beyan Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasat, 1433h.

**el-Menhecî'n-Nakdî 'inde'l-Mütekaddimîn mine'l-
Muhaddisîn**, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu 'Ayn
Şems, 1421/2000.

**el-Hadîsü'n-Nebevî: mustalahuhu belâgatuhu ve
kutubuhu**, Thk. Muhammed Nâsîrüddîn el-Elbânî,
Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 4. Baskı, 1981/ 1401.

**Hâşiyetü's-Sabbân Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyyeti
İbn Mâlik**, (el-Aynî'nin *Şerhu's-Şevâhid*'i ile birlikte),
Thk. Taha Abdurraûf Sa'd, Kahire, el-Mektebetü't-
Tevfîkiyye, t.y.

“Şuyûhu'l-İmâmi'l-Buhârî ellezîne Revâ 'anhüm fî
Gayri'l-Câmi'i's-Sahîh”, **Mecelletü'l-Ahmediyye**,
Sayı: 1, Dubai, 1998, ss. 53-101.

el-Vâfî bi'l-Vefeyât, Thk. Ahmed el-Arnaût & Türkî
Mustafa, Beyrut, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı,
Lübnan, 1420.

Sağânî, el-Hasan
b. Muhammed
Raziyuddîn:

Sâhib,
Muhammed ‘Îd:

Sâlih, Muhammed
Edîb:

Sâlihî,
Muhammed b.
Yusûf:

Sallâbî, Ali
Muhammed:

Sâmirî, İhsân
Zennûn:

Saydâvî,
Muhammed b.
Ahmed b. Cemî‘:

Se‘âlibî,
Abdulmelik b.
Muhammed b.
İsmâîl:

Se‘âlibî,
Abdulmelik b.
Muhammed:

Sehâvî,
Muhammed b.
Abdurrahman:

Sehâvî,
Muhammed b.
Abdurrahman:

Sehâvî,
Muhammed b.
Abdurrahman:

Sehmî, Hamza b.
Yûsuf b. İbrâhîm:

Selâhaddin el-
Müneccid

Esâmî Şuyûhi’l-Buhârî, Thk. Haseneyn Süleyman
Mehdî, 1. Baskı, Riyad, Dârü’l-Kemalî’l-Müttehîde,
1437/2016.

“el-İsnâdü’l-‘Âlî ve Eserühü fî Hıfzî’s-Sahâbe ve
Zabtihim”, **Mecelletü Dirâsâti ‘Ulûmi’Şerî’a ve’l-
Kânûn**, el-Câmi‘atü’l-Ürdüniyye, Cilt: 23, Sayı: 2,
1417/1996.

Lemehât fî Usûli’l-Hadîs, 5. Baskı, Beyrut, el-
Mektebü’l-İslâmî, 1409h.

Sebilü’l-hüdâ ve’r-rişâd fî sîrati hayri’l-ubbâd, Thk.
Mustafa Abdülvâhid, 1997/ 1418.

**es-Sîretü’n-Nebeviyye: Arzu Vakâi’ ve Tahlîlu
Ahdâs**, Dimaşk, Beyrut, Dâru İbn Kesir, 1425/2004.

**el-Coğrafiyyetü’t-Târîhiyye li-Medîneti Buhârâ fi’l-
Kurûni’l-Hicriyyeti’l-Ülâ**, 1. Baskı, İrbid, Merkezü
Nâsir li’l-hıdemâti’l-câmiyye, 1999.

Mu‘cemu’s-Şuyûh, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî,
1. Baskı, Beyrut, Trablus, Müessesetü’r-Risâle,
1405/1985.

Simâru’l-Kulûb fî’l-Muzâf ve’l-Mensûb, 1. Baskı,
Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1424/2003.

Fıkhü’l-Lüğa ve Esrâru’l-‘Arabiyye, Thk. Yâsîn el-
Eyyûbî, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1420/2000.

**el-Cevâhir ve’d-Dürer fî Tercümeti Şeyhi’l-İslâm
İbn Hacer**, Thk. İbrâhîm Bâcis Abdulhamîd, 1. Baskı,
Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1419/1999.

Fethü’l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyyeti’l-Hadîs, 4. Baskı,
Riyad, Darü’l-Minhac, 1426h.

**‘Umdetü’l-Kârî ve’s-Sâmi’ fî Hatmi’s-Sahîhi’l-
Câmi’**, Thk. Mübârek b. Seyf el-Hâcerî, **Mecelletü’ş-
Şerî’a ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye**, XVI/44, Kuveyt,
1421/2001, ss. 293-352.

Suâlâtu Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li’d-Dârekutnî,
Thk. Muvaffak b. Abdulkâdir, 1. Baskı, Riyad,
Mektebetü’l-Maârif, 1404/1984.

el-Müntekâ min Dirâsâti’l-Müsteşrikîn, Hazırlayan:
Selâhuddîn el-Müncid, Beyrut, Dârü’l-Kitâbi’l-
‘Arabî’l-Cedîd, y.y.

Sem'ânî,
Abdulkerîm b.
Muhammed:

Sem'ânî,
Abdulkerîm b.
Muhammed:

Sem'ânî,
Abdulkerîm b.
Muhammed:

Sem'ânî,
Abdulkerîm b.
Muhammed:

Sem'ânî, Mansûr
b. Muhammed
Ebu'l-Muzaffer:

Semîn el-Halebî,
Ahmed b. Yûsuf:

Serahsî,
Muhammed b.
Ahmed b. Ebî
Sehl:

Serahsî Ahmed b.
Ebî Sehl:

Serakutsî, Ebû
Osman Sa'îd b.
Muhammed el-
Me'âfirî:

Sersâvî, Mâzin
Muhammed:

Sevgili, Hamit:

Seyf, Ahmed
Muhammed Nûr:

Sezgin, Fuad:

Sezgin, Fuad:

Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ', Thk. Ahmed Muhammed
Abdurrahman Muhammed Mahmûd, 1. Baskı, Cüdde,
Matbaatü'l-Mahmûdiyye, 1414/1993.

el-Ensâb, Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 1. Baskı,
Beyrut, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1408/1988.

el-Müntehab min Mu'cemi's-Şuyûhi's-Sem'ânî,
Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir, 1. Baskı,
y.y., 1417/1996.

et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr, Thk. Münîre Nâcî
Sâlim, Bağdat, Mektebetü'l-İrşad, 1975.

Kavâti'u'l-Edille fi Usûli'l-Fıkh, Thk. Abdullah el-
Hükmî, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü't-
Tevbe, 1419/1998.

ed-Dürri'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn,
Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimaşk, Dârü'l-
Kalem, t.y.

el-Mebsût fi'l-Fıkhî'l-Hanefî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife,
1409/1989.

Usûlü's-Serahsî, Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, 1. Baskı,
Haydarabad, Dârü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1414/1993.

Kitâbü'l-Ef'âl, Thk. Hüseyin Muhammed Muhammed
Şeref, Muhammed Mehdi Allâm, Kahire, el-Hey'etü'l-
Âmme li Şuûni'l-Metâbii'l-Emîriyye, 1395/1975.

**Tasarrufâtü'r-Ruvât fi Mutûni'l-Ehâdisi'n-
Nebeviyye (Dirâse ve Tahlîl)**, (Doktora Tezi),
Câmi'atu'l-Ezher, Külliyyetü Usûli'd-Dîn ve'd-Da've,
1427h.

“İmâm Buhârî'nin Nasslar Arası Teâruzu Giderme
Yöntemi”, **Usûl: İslam Araştırmaları**, 2019, Sayı: 31.

**Mecâlisü'l-Müzâkere ve Ehemmiyetühâ fi Hıfzi's-
Sünne ve Nakdihâ**, Dubai, Dârü'l-Buhûs li'd-
Dirâsâti'l-İslamiyye ve İhyai't-Türâs, 1425/2004.

Buhârî'nin Kaynakları, Ankara: Otto Yayınları,
2015.

Târîhu't-Türâsi'l-Arabî, Arapça'ya tercüme:
Mahmûd Fehmî Hicâzî, Riyad, Câmi'atu'l-İmâm
Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1411/1991.

Sıbt İbnü'l-
'Acemî,
Muvaffakuddîn
Ahmed b.
İbrâhîm:

Sıbt İbnü'l-Acemî,
Burhânuddîn
İbrâhîm b.
Muhammed b.
Halîl:

Sıbt İbnü'l-Acemî,
Ebû'l-Vefâ
İbrahim b.
Muhammed el-
Halebî:

Sibâ'î, Ahmed:

Sîbeveyh, Osman
b. Osman b.
Kanber:

Sicistânî, Ebû
Hâtîm Sehl b.
Muhammed b.
Osman el-Basrî:

Sîrâfî, el-Hasan b.
Abdullah b. el-
Merzubân:

Sofuoğlu,
Mehmed:

Subeyhî, İbrâhîm
b. Sa'îd:

Subhi es-Sâlih:

Suyûtî,
Abduirrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abduirrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abduirrahman b.
Ebî Bekr:

en-Nâzîru's-Sahîh 'ale'l-Câmi'i's-Sahîh, Thk.
Hâmid Abdullah el-Mahallâvî, 1. Baskı, Beyrut,
Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1439/2018.

et-Telkîh li-Fehmi Kârî's-Sahîh, Riyad, Ataatu'l-
İlm, (<https://www.bukhari-pedia.net/library>).

et-Tebyîn li esmâ'i'l-müdellisîn, Thk. Yahyâ Şefîk,
Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1986/ 1406.

**Târîhu Mekke: Dirâse fî's-Siyâse ve'l-İlm ve'l-
İctimâ' ve'l-'Umrân**, Mekke, el-Emanetü'l-Amme
li'l-İhtifal, 1419/1999.

el-Kitâb, Thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, 3.
Baskı, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988.

**Kitâbü'l-Mu'ammerîn mine'l-Arab ve Tarafun min
Ahbârihim ve mâ Kâlûhu fî Müntehâ A'mârihim**, 1.
Baskı, Mısır, Matbaatu-Seâde, 1323/1905.

Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn, Thk. Taha
Muhammed ez-Zeynî v.dğr., Mustafa el-Bâbî el-
Halebî., 1373/1966.

Sahih-i Buhari ve Tercemesi, Ötüken Yayınları, 1987.

**en-Nüketü'l-Ciyâdü'l-Müntahabe min Kelâmi
Şeyhi'n-Nükkâd Zehebiyyi'l-'Asr el-'Allâme
Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî**,
Riyad, Edvâu's-Selef, 1420/2000.

'Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu, 10. Baskı, Beyrut,
Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1978.

Aynu'l-İsâbe fî İstidrâki Âişe 'ale's-Sahâbe (Thk.
Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Kahire, Mektebetü'l-
'İlm, 1409/1988.

**Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-
Nuhât**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, y.y.,
1384/1964.

el-Leâli'l-Mesnû'a fî'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a, 1. Baskı,
Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Suyûtî,
Abdurrahman b.
Ebî Bekr:

Sübkî,
Abdülvehhâb b.
Ali b. Abdülkâfi:

Sübkî,
Abdülvehhâb b.
Ali:

el-Medrec ile'l-Müddrec, Thk. Subhî Bedrî es-Sâmerrâî, Kuveyt, ed-Dârü's-Selefiyye, t.y.

el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv, Thk. Abdülkerîm Atiyye, 2. Baskı, Dimaşk, Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006.

Menâhîlu's-Safâ fî Tahrîci Ehâdisi's-Sifâ, Thk. Semîr el-Kâdî, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1408/1988.

el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lüga, Thk. Fuâd Ali Mansûr, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm 'an Fenneyi'l-Mantık ve'l-Kelâm, Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Su'âd Ali Abdurrâzık, 2. Baskı, Kahire, Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1970.

Şerhu's-Suyûtî 'alâ Süneni'n-Nesâî, 2. Baskı, Halep, Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1406/1986.

et-Tatrîf fî't-Tashîf, Thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, 1. Baskı, Riyad, Darü'l-faiz, 1409/1988.

Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî, Thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, Medine, Cüdde, Darü'l-Yüsr, Darü'l-Minhac, 1437/2106.

Tenvîru'l-Hevâlik 'alâ Şerhi Muvattai Mâlik, Mısır, Matbaatü'l-İhyâi Kütübi'l-'Arabiyye, t.y.

et-Tevşîh Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, Şirketü'r-Reyyaz, 1419/1998.

'Ukûdu'z-Zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm Ahmed, Thk. Ahmed Abdulfettâh Temmâm, Semîr Hasan Halebî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

et-Tezyîl ve 't-teznîb ala nihâyeti'l-garîb, Thk. Abdullah el-Cübûrî, Riyad, Dârü'r-Rifâî, 1. Baskı, 1402.

Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ, Thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, 2. Baskı, Giza, 1413/1992.

Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti's-Suğrâ, Thk. Muhyiddin Ali Necîb, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.

Süfyân b. Uyeyne

Süheyfî,
Abdurrahman b.
Abdullah el-
Has‘amî:

Sülemî,
Muhammed b. el-
Hüseyn:

Süleyman b. Sa‘îd
el-‘Asîrî:

Süleyman b. Sâlih
es-Senyân:

Şa‘îr, Hasan:

Şa‘lân,
Abdurrahman:

Şa‘rânî,
Abdilvehhâb:

Şa‘rânî,
Abdülvehhâb:

Şâfiî, Muhammed
b. İdrîs:

Şâfiî, Muhammed
b. İdrîs:

Şâmî, Şemsüddîn
Muhammed b.
Yûsuf b. Ali b.
Yûsuf es-Sâlihî:

Şarkâvî, Seyyid:

Şâtîbî, İbrâhîm b.
Mûsâ:

Şaycî,
Abdurrezzak,
Nûh, es-Seyyid:

Cüz’ün fihî Ehâdisu Süfyân b. Uyeyne (Zekeriyyâ el-Mervezî rivayeti), Thk. Ahmed b. Abdurrahman es-Sûyân, el-Harec, 1407/1987.

er-Ravzû’l-Ünüf fî Tefsîri’s-Sîreti’n-Nebeviyye li-İbn Hişâm, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, t.y.

Suâlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî, 1. Baskı, y.y., 1427h.

el-İmâm Muhammed b. Yahyâ ez-Zühelî Muhaddisen ma‘a Tahkîki’l-mütakâ min Zehriyyâtihi, (üksek Lisans Tezi), Câmi‘atü Ümmi’l-Kurâ, 1999.

İstidrâku ba‘zi’s-Sahâbe mâ Hafiye ‘alâ ba‘zihim mine’s-Sünen Cem‘an ve Dirâseten, 1. Baskı, Medine, 1429h.

en-Nuhât ve’l-Hadîsü’n-Nebevî, 1. Baskı, Amman, Dâru Ammâr, 1431/2010.

Usûli Fıkhi’l-İmâm Mâlik, 1. Baskı, Câmi‘atu’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, Riyad, 1424/2003.

Levâkihu’l-Envâri’l-Kudsiyye fî beyâni’l-uhûdi’l-Muhammediyye, Haleb, Dârü’l-Kalemi’l-Arabî, 1993/1413.

et-Tabakâtü’l-Kübrâ, Thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Tevfîk Ali Vehbe, 1. Baskı, Kahire, Mektebetü’-sekâfeti’d-dîniyye, 1426/2005.

Müsnedü’s-Şâfiî, Thk. Rıf‘at Fevzî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1426/2005.

er-Risâle, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2. Baskı, Kahire, ed-Dârü’l-Âlemiyye, 1437/2016.

Sübülü’l-Hüdâ ve’r-Reşâd fî Sîreti Hayri’l-İbâd (es-Sîretü’s-Şâmiyye), Thk. Mustafa Abdulvâhid, y.y., 1418/997.

Me‘âcimu Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser ve’l-İstişhâd bi’l-Hadîs fî’l-Lüga ve’n-Nahv, 1. Baskı, Kahire, Mektebetü’l-Hanci, 421/2001.

el-İ’tisâm, Thk. Meşhur Hasan Âli Süleyman, Mektebetü’t-Tevhîd, y.y., t.y.

Menâhicü’l-Muhaddisîn fî Rivâyeti’l-Hadîs bi’l-Ma‘nâ, İdâratü’l-Ebhâs b. Câmiati’l-Kuveyt, Kuveyt.

Şâyi‘,
Abdurrahman b.
Süleyman:

Şâyi‘, Abdülazîz
b. Abdullah b.
Muhammed:

Şehâde, Duâ
Mûsâ:

Şevkânî,
Muhammed b.
Ali:

Şevkânî,
Muhammed b.
Ali:

Şinkîtî,
Muhammed el-
Hıdr el-Cekenî:

Şûlî, Vesîm
Abdulcelîl:

Taberânî,
Süleyman b.
Ahmed:

Taberânî,
Süleyman b.
Ahmed:

Taberânî,
Süleyman b.
Ahmed:

Taberî, Ebû Ca‘fer
Muhammed b.
Cerîr:

Taha, İzziye Ali:

Tahâvî, Ebû
Ca‘fer:

Tahâvî, Ebû
Ca‘fer:

Tahhân, Mahmûd:

el-Ehâdîsü’l-letî Kâle fihâ’l-Buhârî “Lâ Yûtâbe’u ‘aleyhi” fi’t-Târîhi’l-Kebîr, (Doktora Tezi), Mekke, Câmi‘atü’l-ümme’l-Kurâ, 1422h.

Kasru’l-İsnâd ve Eserühü fi’l-Hadîsi’l-Muhtelifi fihi, 1. Baskı, Tunus, Beyrut, ed-Darü’l-Malikiyye, 1438/2017.

et-Tekrâr fî Sahîhi’l-Buhârî ve Âsâruhu’n-Nakdiyyeti’l-Hadîsiyye, Ürdün, Câmi‘atü’l-Ürdüniyye, 2019.

el-Fevâidu’l-Mecmû‘a fi’l-Ehâdîsi’l-Mevzû‘a, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu‘allimî el-Yemânî, Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1416/1995.

Neylû’l-Evtâr, Thk. Muhammed Subhî Hallâk, 1. Baskı, Riyad, Dâru İbni’l-Cevzi, 1427h.

Kevserü’l-Me‘âniyi’d-Derârî fî Keşfi Habâya Sahîhi’l-Buhârî, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1415/1995.

Menhecü’l-İmâm el-Buhârî fi’l-Hadîsi’l-Müdder min Hilâli Kitâbihi el-Câmi‘i’s-Sahîh, Kalkilya, Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’d-dîniyye Külliyyeti’d-Da’veti’l-İslâmiyye 2016.

el-Mu‘cemü’l-Evsat, Thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kahire, Dârü’l-Haremeyn, 1415/1995.

el-Mu‘cemü’l-Kebîr, Thk. Hamdî es-Selefi, 2. Baskı, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, t.y.

el-Mu‘cemü’s-Sağîr, Thk. Tevfik b. Abdullah b. Mes‘ûd el-Hâcc, Riyad, Mektebetü’l-Maârif, 1432/2011.

Tefsîru’t-Taberî (Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân), Thk. Hânî el-Hâcc, İmâd Zekî el-Bârûdî, Kahire, el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, 2004.

Menhecîyyetü Cem‘ü’s-Sünne ve Cem‘ü’l-Enâcîl (Dirâse Mukârene), y.y., t.y.

Şerhu Meânî’l-âsâr, Thk. Muhammed Seyyid Cadelhak, Muhammed Zührî en-Neccâr, Kahire, Matbaatü’l-Envârî’l-Muhammediyye, 1441/1994.

Şerhu Müşkili’l-Âsâr, Thk. Şu‘ayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1415/1994.

el-Hatîb el-Bağdâdî ve Eserühü fî ‘Ulûmi’l-Hadîs, 1. Baskı, Beyrut, Dârü’l-Kur’ânî’l-Kerim, 1401/1981.

- Tahhân, Mahmûd:
- Tâî, Riyâd
Hüseyin
Abdullatîf:
- Takiyyuddîn el-
Fâsî, Muhammed
b. Ahmed b. Ali:
- Tâlib Ebû Şa‘r:
- Tantâvî,
Muhammed:
- Tareq Mohammed
Awrahim:
- Tayâlisî,
Süleyman b.
Dâvûd b. el-
Cârûd:
- Tebriîzî, Ali b. Ebî
Muhammed:
- Temîmî,
Muhammed b.
Yûsuf:
- Temîmî,
Takiyuddîn b.
Abdülkâdir:
- Tîbî, Şerefüddîn
el-Hüseyin b.
Abdullah:
- Tirmizî,
Muhammed b. Îsâ:
- Tirmizî,
Muhammed b. Îsâ:
- Tuhayfî,
Abdulmuhsin b.
Abdullah:
- Tücîbî, Kâsım b.
Yûsuf:
- Teysîru Mustalahi'l-Hadîs**, 8. Baskı, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, 1407h.
- et-Tashîh ‘alâ Şartî’s-Şeyhayn (el-Buhârî ve Müslim)**, 1. Baskı, İstanbul, Darü'l-Lübab, 1439/2018.
- Şifâu'l-Garâm bi Ahbârî'l-Beledi'l-Harâm**, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1421/2000.
- “el-Hikme min Rivâyeti'l-Buhârî bi'l-İsnâdi'n-Nâzil”, **Mecelletü'l-Câmi‘ati'l-İslâmiyye**, Cilt: 7, Sayı: 2, Gazze, 2001.
- Neş‘etü ‘İmin’n-Nahv ve Târîhu Eşheri’n-Nuhât**, 2. Baskı, Kahire, Dârü'l-Me‘ârif, t.y.
- “el-Müerrih Fuâd Sezgin ve Mefâhîmun Sahhaha fî Târîhi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye”, **Mukaddime**, İstanbul, Divan İstanbul, 2017, 8(2), ss. 365-386.
- Müsnedü't-Tayâlisî**, Thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı, Giza, dârü hacar, 1419/1999.
- el-Kâfi fî ‘Ulûmî'l-Hadîs**, Thk. Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân Ebû Ubeyde, Amman, ed-Dârü'l-Eseriyye, 1429/2008.
- el-Müsel sel fî Garîbi'l-Lüga**, Thk., Muhammed Seyyid Osman, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 2013.
- Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye**, Thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 1. Baskı, Riyad, Dârü'r-Rifai, 1403/1983.
- Şerhu't-Tîbî ‘alâ Mişkâtî'l-Mesâbîh (el-Müsemma bi'l-Kâşif ‘an Hakâiki’s-Sünen)**, Thk. Abdulhamîd Hindâvî, 1. Baskı, Mekke, Riyad, Mektebetü Nizzâr Mustafa el-Bâriz, 1417/1997.
- İlelû't-Tirmiziyyi'l-Kebîr**, Thk. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr., 1. Baskı, Beyrut, Mektebetü'n-Nahdati'l-Arabiyye & Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Sünenü't-Tirmizî**, Thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, 1. Baskı, Riyad, t.y.
- “İhtilâtu'r-Râvî: Derecâtuhu ve Vesâilu Temyîzi Ehâdisihi ve Hükmü Rivâyetihi”, **Havliyyetü Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye**, Yıl: 3, Sayı: 3, Riyad, t.y.
- Bernâmecü't-Tücîbî**, Thk. Abdulhafîz Mansûr, Kuveyt, Dârü'l-İmâm Ahmed, 1421/2000.

Türcan, Zişan:

Türkî, Muhammed
b. Türkî:

Ukaylî,
Muhammed b.
Amr:

Uleyvî, Yûsuf b.
Abdullah b.
Muhammed:

Umeyr,
Muhammed
Abdurrahman:

Vambery,
Arminius:

Verîkât,
Abdulkerîm:

Wensinck, A. J.:

Zebîdî,
Muhammed
Murtezâ:

Zebîdî,
Muhmamed
Murtezâ:

Zeccâc, İbrâhîm b.
es-Serî:

Zehebî, Ebû
Abdullah
Muhammed b.
Ahmed b. Osman:

Zehebî, Ebû
Abdullah
Muhammed b.
Ahmed b. Osman:

Zehebî, Ebû
Abdullah
Muhammed b.
Ahmed b. Osman:

“Tarihte Buhari Algılamaları”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, Cilt: XI, Sayı: 21, ss. 73-97.

Ma‘rifetü Ashâbi Şu‘be b. el-Haccâc, 1. Baskı, Riyad, Darü'l-Asime, 1430/2009.

ed-Du‘afâu'l-Kebîr, Thk. Hamdî es-Selefi, 1. Baskı, Riyad, Dârus-Sami‘i, 1420/2000.

Ri‘âyetü Hâli'l-Muhâtab fî Ehâdisi's-Sahîhayn, Riyad, Câmi‘atu'l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, Küliyyetü'l-Lügati'l-‘Arabiyye, 1431/2010.

“Menhecü'l-Muhaddisîn fî t-Tahkîk fî Sübûti'n-Nas”, **es-Sünnetü'n-Nebeviyye ve Tahaddiyâtuhâ'l-Mu‘âsıra**, <https://www.alsunan.com/>

Târîhu Buhârâ münzü Akdemi's-‘Usûr hattâ'l-‘Asrî'l-Hâzir, Tercüme: Ahmed Mahmûd es-Sâdâtî, Kahire, el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, t.y.

el-Vehm fî Rivâyâti Muhtelifi'l-Emsâr, 1. Baskı, Riyad, Edvâu's-Selef, 1420/2000.

The Muslim Creed, Its Genesis and Historical Development, 2nd ed., New Delhi, Oriental Books Reprint Corporation, 1979.

Tâcü'l-‘Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, Thk. Abdulhalîm et-Tahâvî, Kuveyt, Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, 1407/1087.

‘Ukûdu'l-Cevâhiri'l-Munîfe fî Edilleti Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe fîmâ Vâfeka fîhâ'l-Eimmeti's-Sitte ev Ba‘zihim, Thk. Muhammed el-‘Azzâzî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1437/2016.

Me‘ânî'l-Kur‘ân ve İ‘râbuhu, Thk. Abdulcelîl Abduh Çelebi, 1. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.

el-Kâşif fî Ma‘rifeti men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte, Thk. Muhammed Avvâme, 2. Baskı, Medine, Cüdde, Darü'l-Yüsr, Darü'l-Minhac, 1430/2009.

Men tüküllime fihi ve hüve müvessekun, Thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, 1. Baskı, y.y., 1426/2005.

Mîzânu'l-İ‘tidâl fî Nakdi'r-Ricâl, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Ma‘rife, 1382/1963.

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehebî,
Muhammed b.
Ahmed:

Zehrânî,
Muhammed b.
Matar:

Zekeriyyâ el-
Ensârî, Zekeriyyâ
b. Muhammed:

Zemahşerî,
Mahmûd b. Ömer:

Zemahşerî,
Mahmûd b. Ömer:

el-Muhatasarü'l-Muhtâc ileyhi min Târîhi'l-Hâfız Muhammed b. Saïd ed-Dübeysî, Thk. Mustafa Cûd, Matbaatü'z-Zamân, Bağdat.

Cüz'ün fihî Tercümetü'l-Buhârî, Thk. İbrâhîm b. Mansûr el-Hâşimî el-Emîr, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Reyyan, 1423/2002.

el-Muğnî fi'd-Du'afâ, Thk. Nûreddîn Itr, Katar, İhyau't-Türâsî'l-İslâmî, t.y.

el-Muktenâ fî Serdî'l-Kunâ, Thk. Muhammed Sâlih Abdulazîz el-Murâd, Medine, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1408h.

er-Ruvâtu's-Sikât el-Mütekellem fihim bi-mâ lâ Yûcibu Reddehüm, Thk. Muhammed İbrâhîm el-Mavsîlî, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992.

Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, 2. Baskı, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1405h.

Târîhu'l-İslâm, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1414/1993.

Tecrîdu Esmâi's-Sahâbe, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, t.y.

Terâcimu Eimmeti'l-Kibâr, Thk. Fehmî Sa'd, 1. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1413/1993.

Tezkiretü'l-Huffâz, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1374h.

Tedvînü's-Sünneti'n-Nebeviyye: Neş'etühü ve Tatavvuruhu mine'l-Karnî'l-Evveli ilâ Nihâyeti'l-Karnî't-Tâsi', 1. Baskı, Riyad, Darü'l-Minhac, 1426h.

Fethü'l-Bâkî bi-Şerhi Elifyyeti'l-Irakî, Thk. Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, 1. Baskı, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1420/1999.

el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 2. Baskı, Kahire, Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve ve evlâdihî, 1414h.

el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y.

Zemahşerî,
Mahmûd b. Ömer:

Zerhûnî,
Muhammed el-
Fudayl b. el-
Fâtîmî eş-Şebîhî:

Zerkeşî,
Muhammed b.
Bahâdır:

Zerkeşî,
Muhammed b.
Bahâdır:

Zerkeşî,
Muhammed b.
Bahâdır:

Zerkeşî,
Muhammed b.
Bahâdır:

Zerkeşî,
Muhammed b.
Bahâdır:

Zeydân,
Abdulkerîm:

Zeyla'î, Abdullah
b. Yûsuf:

Zürkânî,
Muhammed
Abdulazîm:

Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr, Thk. Abdülemîr
Mihnâ, 1. Baskı, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-
Matbuat 1412/1992.

el-Fecrî's-Sâtî' 'ale's-Sahîhi'l-Câmi', Thk.
Abdulfettâh ez-Zinîfî, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'r-
Rüşd, 1424/2003. 1430/2009.

el-Bahru'l-Muhît, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübî, y.y.,
1414/1994.

el-İcâbe li-İrâdi mâ İstedrekethü Âişe 'ale's-Sahâbe,
Thk. Sa'îd el-Afgânî, el-Mektebetü'l-İslâmî, y.y.,
1390/1970.

en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh, Thk.
Zeynelâbidîn b. Muhammed Bilâ Ferîc, 1. Baskı,
Riyad, Edvâu's-Selef, 1419/1998.

Selâsilü'z-Zeheb, Thk. Muhammed el-Muhtâr b.
Muhammed el-Emîn eş-Şinkîti, 2. Baskı, y.y.,
1423/2002.

et-Tenkîh li-Elfâzi'l-Câmi'i's-Sahîh, Thk. Yahyâ b.
Muhammed Ali el-Hakemî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd,
1424/2003.

el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh, 6. Baskı, Riyad,
Müessesetu Kurtuba, 1396/1976.

Nasbu'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye, Thk. Muhammed
Avvâme, Cüdde, Beyrut, Mekke, Müessesetü'r-Reyyân
& el-Mektebetü'l-Mekkiyye, t.y.

Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, Kahire, Dârü
İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, t.y.

EKLER

Ek 1: Buhârî ve Müslim’in metin ve senedinde ittifak ettikleri hadislerdeki farklı lafızlar

	Metinlerin Uyumu	Hadislerin Sayısı	Değerlendirme
1	Sened ve metni aynı lafızla gelenler. ²³⁴⁷	18	Müslim’deki bazı rivâyetlerde değişiklik var.
2	İhtilaf var; müfred ve cem‘ gibi edâ sigalarında farklılık var. ²³⁴⁸	5	
3	Metinde basit ihtilaf var. ²³⁴⁹	7	İkisi uzundur.
4	Çok basit bir ihtilaf var. Siyâkın değişmesi ve Buhârî’nin şeyhinin mühmel bırakılması sebebiyle şeyhin değişme ihtimali var. ²³⁵⁰	1	
5	İhtilaf var. İsnâd Müslim’e göre makrûndur. Lafız başka râviye aittir. ²³⁵¹	14	8/1649 numaralı hadiste Müslim şöyle demiştir: O ikisi lafız bakımından birbirine yakındır.
6	İhtilaf var ve hadis iki lafızla iki şeyhten iki tarikle gelmiştir. ²³⁵²	4	
7	İhtilaf var. İsnâd, Müslim’e göre makrûndur. Hadis, iki lafızla iki şeyhten iki tarikle veya bir defasında Buhârî’nin kendi lafzıyla ve bir	3	

²³⁴⁷ Buhârî’deki numaralar: 28, 574, 559, 1669, 2724/2725, 5674, 3983, 5801, 6133, 6352, 6508, 6869, 6931, 7284/7285. Müslim’deki karşılıkları ise şu numaralardır: 63/39, 118/65, 215/635, 217/142, 637/1063, 266/1280, 25/1697, 1698, 23/2075, 63/2998, 111/2345, 85/2444, 161/2494, 32/20. Buhârî’de no: 62’de tâbiûndan yapılan bir rivâyet vardır.

²³⁴⁸ Buhârî’deki numaralar: 258, 1796, 2661, 4680, 1891. Müslim’deki karşılıkları ise şu numaralardır: 39/318, 193/1237, 56/2270, 127/1130, 9/11.

²³⁴⁹ Buhârî’deki numaralar: 687, 1950, 4668, 4675, 4721, 7524, 3674. Müslim’deki karşılıkları ise şu numaralardır: 40/24, 148/448, 90/418, 29/2403, 151/1146, 72/1018, 32/2794.

²³⁵⁰ Buhârî’deki numara: 2312. Müslim’deki karşılığı ise şu numaradır: 96/1594.

²³⁵¹ Buhârî’deki numaralar: 61, 87, 6571, 2682, 7162, 3126, 3738, 4948, 4415, 2593, 3614, 4873, 1804, 7075. Müslim’deki karşılıkları ise şu numaralardır: 107/59, 308/186, 42/17, 63/2811, 56/2092, 149/1904, 140/2479, 6/2647, 8/1649, 56/2770, 241/795, 281/823, 179/1927, 124/1615.

²³⁵² Buhârî’deki numaralar: 54, 1458, 6201, 2077. Müslim’deki karşılıkları ise şu numaralardır: 31/26, 19/1560, 155/1907, 91/2447.

	defasında Müslim'in kendi lafzıyla gelmiştir. ²³⁵³		
8	İhtilaf var. Rivâyet, Buhârî'nin lafzıyla başka bir tarikten gelmiştir. ²³⁵⁴	4	42 numaralı hadiste Beyhakî, Buhârî'nin lafzını tercihe işaret etmiştir.
9	İhtilaf var. İsnâd, Müslim'e göre makrûndur. Buhârî'nin kendi lafzıyla başka tarikten gelmiştir. ²³⁵⁵	1	
10	Hadisi, Müslim vurûd sebebiyle, Buhârî ise vurûd sebepsiz olarak tahrîc etmiştir. ²³⁵⁶	1	
11	Müslim'in metni, Buhârî'nin rivâyetini doğrulamaya yakındır. ²³⁵⁷	3	
12	Müslim'de makrûndur. Ancak metni, Buhârî'ninkine ilaveli olarak ortak şeyhten nakletmiştir. ²³⁵⁸	2	
13	İhtilaf var. Buhârî, Müslim'deki lafız fazlalığının başka bir şeyhten olduğunu açıklamıştır. Veya aynı rivâyeti <i>Sahîh</i> 'inde başka bir yerde aynı şeyhten nakletmiştir. İsnâdda ikisinin şeyhinden başka bir tarikte sabit olmuştur. Bu tariklerden bazısında ise Buhârî ve Müslim'in şeyhinden, Buhârî'nin lafzıylanakledilmiştir. ²³⁵⁹	1	
14	İhtilaf var. Diğer musannif eserlerdeki aynı şeyhten gelen rivâyetler Buhârî'nin rivâyetini teyid etmektedir. ²³⁶⁰	3	
15	İhtilaf var. Buhârî'nin rivâyetine muhalif rivâyetler gelmiştir. ²³⁶¹	1	

²³⁵³ Buhârî'deki numaralar: 567, 3564, 1199, 5939. Müslim'deki karşılıkları ise şu numaralardır: 235/495, 224/641, 34/538, 120/2125.

²³⁵⁴ Buhârî'deki numaralar: 211, 261, 2318, 401. Müslim'deki karşılıkları ise şu numaralardır: 95/358, 45/321, 89/572, 42/998.

²³⁵⁵ Buhârî'deki numara: 1199. Müslim'deki karşılığı ise şu numaradır: 34/538.

²³⁵⁶ Buhârî'deki numara: 24. Müslim'deki karşılığı ise şu numaradır: 38/2409. Buhârî'ye göre mahzûf, hadisin sebab-i vurûdunu anlatan sahabînin kelamındandır.

²³⁵⁷ Buhârî'deki numaralar: 834, 7512, 3423. Müslim'deki karşılıkları ise şu numaralardır: 67/39, 1016/541, 48/2705.

²³⁵⁸ Buhârî'deki numaralar: 651, 5948. Müslim'deki karşılıkları ise şu numaralardır: 277/662, 120/2125.

²³⁵⁹ Buhârî'deki numara: 3564. Müslim'deki karşılığı ise şu numaradır: 235/495. Bunun örneği ileride ayrıntılı olarak gelecektir.

²³⁶⁰ Buhârî'deki numaralar: 946, 560. Müslim'deki karşılıkları ise şu numaralardır: 233/646, 69/1770.

²³⁶¹ Buhârî'deki numara: 6407. Müslim'deki karşılığı ise şu numaradır: 211/779.

16	Rivâyet, Buhârî’de uzun, Müslim’de ise kısadır. ²³⁶²	1	
17	Müslim’in tahrîc ettiği lafız, ikisinin şeyhinden ve ikisinin şeyhinin şeyhinden sabittir. Buhârî’de sabit olan lafız, ikisinin iki isnâdının mahreciyle gelmiştir ve başka tariklerde aynı sahabîden sabittir. ²³⁶³	1	
18	İhtilaf, rivâyetlerin ve nüshaların farklılığından kaynaklanmaktadır. ²³⁶⁴	3	

²³⁶² Buhârî’deki numara: 4809. Müslim’deki karşılığı ise şu numaradır: 41/2798.

²³⁶³ Buhârî’deki numara: 3893. Müslim’deki karşılığı ise şu numaradır: 44/1709.

²³⁶⁴ *Sahîhu’l-Buhârî*’nin rivâyetlerindeki ihtilaf için bkz. Buhârî’deki numara: 4494. Müslim’deki numara: 13/526. *Sahîhu Müslim*’in nüshalarındaki ihtilaf için bkz. Müslim’deki numaralar: 76/1425, 45/2905. Buhârî’deki numaralar: 4494, 7903.

Ek 2: Buhârî'nin metni ve senedinde ittifak ettiği hadisler arasında karşılaştırma

Ek 3: Buhârî'nin Sahîh'inde metin ve sened olarak tekrarlanan hadisler

	Sonuçlar	Hadislerin Sayısı	Değerlendirme
1	İsnâd ve metinde tam uyum. ²³⁶⁵	32	Bazılarında “azze ve celle” veya sahâbeye rıza duası ya da edâ sigalarından önce “kâle” ziyadesi yahut (s.a.v.) ziyadesi vardır ki, bunlar onların müsamaha gösterdikleri şeylerdir.
2	İki isnâdının birinde râviden ihmâli izâle ilgili bir açıklama, râvinin nisbesini ve künyesini beyan. ²³⁶⁶	28	Bunlardan 12 hadiste metin uyumu vardır. Bunlardan 13 hadiste, basit bir ihtilaf vardır. 3 hadiste ise açık ihtilaf görülmektedir.
3	Edâ sigalarının müfred ve cem‘ arasında değişmesi ve metnin ittifakıyla birlikte semâ‘ın açıklanması. ²³⁶⁷	13	
4	Edâ sigalarının müfred ve cem‘ arasında değişmesi ve metinde basit ihtilafla birlikte semâ‘ın açıklanması. ²³⁶⁸	7	

²³⁶⁵ Sahîh'teki numaralar için bkz. 31, 6875; 57, 2715; 284, 5215; 457, 2418; 512, 997; 544, 3103; 614, 4719; 1010, 3710; 1557, 4352; 1602, 4256; 1939, 5694; 2294, 6083; 2298, 5371; 2334, 3125; 2416, 2666; 2736, 7392; 2747, 6739; 2753, 4771; 2776, 2865; 2834, 4099; 3128, 4030; 3153, 5508; 3241, 6449; 3714, 3767; 3777, 3846; 3982, 6550; 4638, 6917; 5583, 5622; 5614, 5682; 5967, 6500; 7141, 7316; 5078, 7011.

²³⁶⁶ Sahîh'teki numaralar için bkz. 33, 2749; 465, 3639; 527, 5970; 603, 3457; 946, 4119; 1329, 4456, 7332; 1362, 4948; 1416, 2273; 1451, 2487; 1805, 3000; 2066, 5360; 2102, 2210; 2257, 2496; 2325, 2719; 2369, 7446; 2699, 4251; 2663, 6060; 2898, 4202; 3166, 6914; 3641, 7460; 4047, 4082; 4219, 5524; 4962, 7356; 5183, 5597; 5267, 6691; 6334, 6380, 6381.

²³⁶⁷ Sahîh'teki numaralar için bkz. 313, 5341; 1742, 6043; 1879, 7125; 1968, 6139; 2066, 5360; 2567, 6459; 2886, 6435; 3076, 4356; 3391, 7493; 3625, 3715; 3809, 4959; 4485, 7362; 4962, 7356; 5267, 6691.

²³⁶⁸ Sahîh'teki numaralar için bkz. 395, 1793; 1132, 6461; 1362, 4948; 2292, 4580; 2699, 4521; 3641, 7460; 3995, 4041.

5	Edâ sigalarının tahdîs, ihbâr ve semâ‘ arasında değişmesi. ²³⁶⁹	7	Bunlardan 3 hadisin metninde uyum, 4 tanesinde sadece bir kelime farkı var. Burada edâ sigalarında değişiklik Buhârî’nin kendisi tarafından yapılmıştır. Çünkü o, haddesenâ, ahberenâ ve semi‘tü arasında fark görmemektedir.
6	Hadisle ilgili çeşitli faydalı bilgilerin bulunması. ²³⁷⁰	2	Metinde uyum var.
7	Takdim ve tehirde farklılık. ²³⁷¹	1	İkisinden birinin tertibiyle Ebû Dâvûd’da aynı isnâdla geçmektedir.
8	İhtilaf var. Ve hadis <i>Sahîh</i> ’in haricinde aynı isnâdla veya Buhârî’nin tariki ile her iki lafızla gelmesi. ²³⁷²	8	
9	Nüshaların farklılığına bağlı ihtilaf. ²³⁷³	2	
10	Bir yerde muhtasar ve bir yerde uzun olması. ²³⁷⁴	4	
11	Hadisin mevkûf, maktû‘ veya muallak sigayla gelmesi. ²³⁷⁵	3	
12	Hadisin ikinci yerde makrûn olarak tahrîc edilmesi ve ikinci isnâdın mükerrer isnâd olmaması. ²³⁷⁶	4	Bu, araştırmanın alanı dışındadır. Çünkü Buhârî, bir rivâyeti makrûnen

²³⁶⁹ *Sahîh*’teki numaralar için bkz. 527, 5970; 994, 1123; 1722, 6666; 3128, 4030; 3483, 6120; 3613, 4846; 4860, 6650.

²³⁷⁰ *Sahîh*’teki numaralar için bkz. Isnâdda şüphenin açıklanması: 313, 5341; hadiste Ebû Hüreyre’nin sözünün Hz. Peygamber’in sözünden ayrılması: 1359, 4775.

²³⁷¹ İleride gelecektir.

²³⁷² *Sahîh*’teki numaralar için bkz. 33, 2749; 994, 1123; 2652, 3651; 3811, 4064; 4203, 6898; 4219, 5524; 6028, 7476; 6861, 7352.

²³⁷³ *Sahîh*’teki numara için bkz. 3995, 4041.

²³⁷⁴ *Sahîh*’teki numaralar için bkz. 1196, 1888; 1329, 7332; 1451, 2487; 2699, 4251.

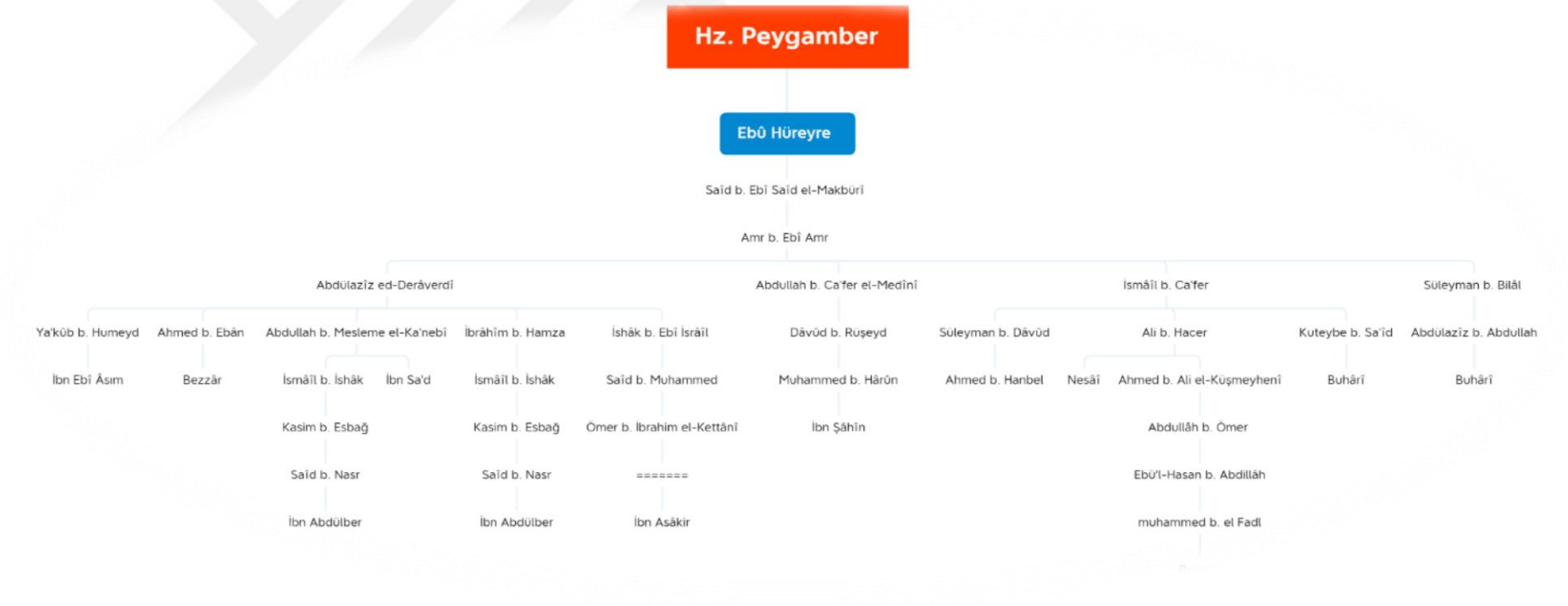
²³⁷⁵ *Sahîh*’teki numaralar için bkz. 2292, 4580; 3275, 5010; 4531, 5344.

²³⁷⁶ *Sahîh*’teki numaralar için bkz. 832, 2397; 1566, 5916; 2348, 7519; 2701, 4252.

			veya tahville naklettiğinde, hadisi son isnâdın lafzıyla tahrîc eder.
13	Araştırmaya uygun olmayan. ²³⁷⁷	1	Çünkü ikisi aynı isnâdla değildir.

²³⁷⁷ *Sahîh*'teki numara için bkz. 6903, 6915.

387. sayfadaki “Kıyamet günü” hadisinin isnat şeması

ÖZGEÇMİŞ

Nour ALHILA, 2005 yılında Han Yunus'ta bulunan Akka Lisesi (A)'nın sayısal bölümünden onur derecesiyle mezun olduktan sonra Gazze İslam Üniversitesi'nin İlahiyat bölümünde Lisans eğitime başlamıştır. 2009 yılında Gazze İslam Üniversitesi'nin İlahiyat bölümünü onur derecesiyle bitirdikten sonra, 2012 yılında aynı üniversitenin Hadis anabilim dalında Yüksek Lisans eğitimini onur derecesiyle tamamlamıştır. 2010 yılında eğitim formasyonu dersleri almıştır. 2016 yılında İstanbul Üniversitesi'nin Türkçe kursunda Türkçe eğitimi aldıktan sonra aynı üniversitenin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı'nda doktora eğitime başlamıştır.

Nour ALHILA 2008 yılında Gazze İslam Üniversitesi'nin Kur'an-ı Kerim Merkezi'nde Kur'an ve Tecvit hocalığı yapmıştır. 2009 – 2010 yılları arasında aynı üniversitede asistan, rehber ve davet eğitmeni görevlerinde bulunmuştur. 2010 – 2015 yılları arasında Gazze'de bulunan University College of Applied Sciences ve Al-Aqsa Community College'ta yarı zamanlı öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Ayrıca, 2012 – 2016 yılları arasında Daru'l Kur'ani'l Kerim ve's Sünne'de Tecvitli Kur'an-ı Kerim hocası olarak çalışmıştır. Buna ek olarak 2013 – 2015 yılları arasında The United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA)'da öğretmenlik yapmıştır. Haziran 2021'den itibaren Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)'da uzman araştırmacı olarak çalışmaya başlamıştır.